

Gevorg Kazaryan

«Οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις κατά τον Ι΄-ΙΑ΄αι.»

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

στη Γενική Εκκλησιαστική Ιστορία

Επιβλέπων Αν. Καθηγητής Ιωάννης Α. Παναγιωτόπουλος

Αθήνα 2021

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	4
Αντιστοιχίες αρμενικού και λατινικού αλφαβήτων (μαζί με τις αριθμητικές αξίες των αρμενικών γραμμάτων).....	5
Βραχυγραφίες.....	6

Εισαγωγή

1. Η δομή, χρονολογικά και γεωγραφικά πλαίσια της εργασίας.....11
2. Η προγενέστερη μελέτη.....23

Κεφάλαιο Ι. Η πολιτική κατάσταση της Αρμενίας κατά τον Ι΄ αι.

1. Η άνοδος και η άνθιση του βασιλείου των Βαγρατιδών.....28
2. Το βασίλειο Βασπουρακάν.....38
3. Το βασίλειο του Σιουνίκ.....41
4. Το κρατίδιο του Ταρών.....42
5. Τα κρατίδια των ανατολικών επαρχιών.....44
6. Το βασίλειο του Καρς.....46
7. Το βασίλειο των Κιουρικιδών.....47
8. Το βασίλειο του Κγαρτζκ και Τάικ.....48
9. Τα αραβικά εμράτα της Αρμενίας.....50
10. Τα «αρμενικά» Θέματα του Ρωμαϊκού κράτους.....53

Κεφάλαιο ΙΙ. Η αλληλογραφία των πολιτικών και εκκλησιαστικών ηγετών της Αρμενίας και της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων

1. Η Α΄ επιστολή του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού (901-907, 912-925) προς τον Καθολικό Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη.....57
2. Η επιστολή του Καθολικού Ιωάννου Ε΄ στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο.....59
3. Οι τρεις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού με προορισμό την Αρμενία.....62
4. Η «Περί πίστεως» επιστολή του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη.....72

5. Η επιστολή του Καθολικού Χατσίκ Α΄ στον μητροπολίτη Σεβαστείας.....	81
6. Η επιστολή του Καθολικού Χατσίκ Α΄ στον μητροπολίτη Μελιτηνής Θεόδωρο.....	92

Κεφάλαιο III. Οι «φιλορθόδοξες» τάσεις εντός των κόλπων της Αρμενικής Εκκλησίας

1. Η υπόθεση της χειροτονίας των Καθολικών της Αλβανίας του Καυκάσου και η «επανάσταση» του Ιακώβου Α΄, μητροπολίτη του Σιουνίκ.....	100
2. Ο Χοσρόβ επίσκοπος του Αντζεβατσίκ.....	116
3. Ο Καθολικός Βαάν.....	125
4. Ο ιερέας Πανταλέων και οι αποστολές του.....	133
5. Η υπόθεση της ομολογιακής ταυτότητας του Γρηγορίου Ναρεκίτη.....	141
6. Η ιστορία της Ι. Μονής Απαράνκ.....	146

Κεφάλαιο IV. Η πολιτική της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Αρμενία και η Εκκλησία της Αρμενίας τον Ι΄-ΙΑ΄αι.

1. Η καταστολή των αραβικών εμιράτων της Αρμενίας.....	150
2. Η εκστρατεία του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή (969-976) στην Αρμενία το 974/975.....	154
3. Οι εκστρατείες του Βασιλείου Β΄ στην Αρμενία και η ενσωμάτωση των αρμενικών κρατιδίων στην αυτοκρατορία.....	158
4. Η πολιτική του Ρωμαϊκού κράτους απέναντι στην Εκκλησία της Αρμενίας μετά από την πτώση του Ανί.....	174
5. Η αίρεση των Θονδρακιδών στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις.....	183

Κεφάλαιο V. Η εν Αρμενίους παρουσία της Ορθοδοξίας

1. Οι «Τσάτ» («Τζάτιοι») Αρμένιοι.....	189
2. Το ιεραρχικό σύνολο της εν Αρμενία Ορθόδοξης Εκκλησίας.....	195

α. Οι Ορθόδοξες Μητροπόλεις της Μικράς, της Υψηλής και της Τετάρτης Αρμενίας.....	195
β. Η Μητρόπολη του Καμάχ.....	199
γ. Η Μητρόπολη Χορτζεάν και Ταρών.....	202
δ. Οι αρμενικές επισκοπές της Μητρόπολης Τραπεζούντας	208
ε. Οι αρμενικές επισκοπές του πατριαρχείου Αντιοχείας.....	213
3. Οι εξ Αρμενίας μοναχοί στο Άγιο Όρος.....	218

Κεφάλαιο VI. Η Αρμενοβυζαντινή θεολογική αντιπαράθεση

1. Δύο διαφορετικές αντιλήψεις του χριστολογικού δόγματος.....	225
α. Η «Ομολογία» του Καθολικού Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη.....	225
β. Η επιστολή του Αρέθα Καισαρείας.....	230
γ. Η επιστολή του Θεοδώρου Δαφνοπάτη προς τον επίσκοπο του Σιουνίκ Ιάκωβο.....	232
δ. «Ρίζα Πίστεως» του Ανανία Ναρεκίτη.....	236
ε. Οι πολεμική του Νικήτα Στιθάτου (περ. 1000/1005-1090).....	243
2. Οι λειτουργικές διαφορές.....	246
α. Ο Τρισάγιος ύμνος.....	246
β. Ο ενιαίος ή ξεχωριστός γιορτασμός των Χριστουγέννων και των Φώτων.....	253
γ. Το θέμα της ύλης του αγίου Μύρου.....	257
δ. Το άζυμο και ο άκρατος οίνος της Θείας Ευχαριστίας.....	258
ε. Το θέμα των αγίων εικόνων.....	267
στ. Η νηστεία «Αρατζαβόρ».....	268
ζ. Ήσσονα λειτουργικά προβλήματα.....	272
3. Η αντιπαράθεση των δύο Οικουμενών - χαλκηδόνιας και μη	273
Συμπεράσματα.....	278
Βιβλιογραφία.....	287

Πρόλογος

Παρουσιάζοντας την διδακτορική μας διατριβή στην κρίση της επιστημονικής κοινότητας, καταρχάς οφείλω να εκφράσω την εγκάρδια ευγνωμοσύνη στον επιβλέποντα Αν. καθηγητή μου κ. Ιωάννη Α. Παναγιωτόπουλο ο οποίος με την εγκάρδια συμπάθεια και συμπαράστασή του, με βοήθουσε, ενθάρρυνε και ενίσχυσε καθ' όλη τη διάρκεια της μελέτης. Επίσης, εκφράζω πολλές ευχαριστίες και στα σεβαστά μέλη της Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής, στον Αν. Καθηγητή κ. Δημήτριο Μόσχο και στον Καθηγητή κ. Κωνσταντίνο Χρήστου για τις πολύτιμες συμβουλές και παρατηρήσεις τους. Τέλος, εκφράζω τη μεγάλη ευγνωμοσύνη μου στη φιλόλογο, καθηγήτρια κ. Μαρία Γαλαζούλα, για τη φιλολογική επιμέλεια της εργασίας.

Ερευνώντας τις Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις και αναφορές, οι μελετητές εστιάζουν την προσοχή τους περισσότερο στους Ε΄- Η΄ αι. όταν η θέση της Εκκλησίας της Αρμενίας απέναντι στα χριστολογικά ζητήματα ακόμη διαμορφωνόταν, και επιπλέον στις Βυζαντινοαρμενικές θεολογικές διαπραγματεύσεις του ΙΒ΄ αι. Έτσι, στη σκιά μένει η περίοδος του Ι΄- ΙΑ΄ αι. Ενώ, όπως θα δούμε στις σελίδες της διατριβής μας, αυτή ακριβώς η περίοδος καθιστά τον συνδετικό κρίκο τόσο της προηγούμενης, όσο και των επόμενων εποχών, ως τις μέρες μας. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος που επέλεξα για μελέτη και ανάπτυξη το θέμα των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων του Ι΄- ΙΑ΄ αι., πολύ περισσότερο, που αυτό, τρόπο τινά, αποτελεί τη συνέχεια της μεταπτυχιακής μου εργασίας η οποία ήταν αφιερωμένη στις σχέσεις του Ιερού Φωτίου με την Αρμενική Εκκλησία.

Ελπίζουμε ταπεινά ότι η παρούσα μελέτη θα συμβάλει στην καλύτερη αλληλοκατανόηση των Χριστιανών – χαλκηδονίων και μη, η οποία επιβάλλεται στις κρίσιμες για ολόκληρο τον χριστιανικό κόσμο ημέρες μας. Μία αλληλοκατανόηση, χωρίς την οποία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί η Αρχιερατική Ευχή του Σωτήρος: «*Ἴνα ὧσιν ἓν*» (Ιω. 17, 11).

Αντιστοιχίες αρμενικού και λατινικού αλφαβήτου

(μαζί με τις αριθμητικές αξίες των αρμενικών γραμμάτων)

Ա ա = a (1)	Ժ ժ = ž (10)	Ճ ճ = ç (100)	Ռ ռ = ř (1000)
Բ բ = b (2)	Ի ի = i (20)	Մ մ = m (200)	Ս ս = s (2000)
Գ գ = g (3)	Լ լ = l (30)	ԅ է = y (300)	Վ վ = v (3000)
Դ դ = d (4)	Խ խ = x (40)	Ն ն = n (400)	Տ տ = t (4000)
Ե ե = e (5)	Ծ ծ = c (50)	Շ շ = š (500)	Ր ր = r (5000)
Զ զ = z (6)	Կ կ = k (60)	Ո ո = o (600)	Յ ջ = c' (6000)
Է է = ē (7)	Հ հ = h (70)	Չ չ = č (700)	Խ ւ = w (7000)
Ը ը = ä (8)	Ջ ձ = dz (80)	Պ պ = p (800)	Փ փ = p' (8000)
Թ թ = t' (9)	Ղ ղ = ĺ (90)	Ջ ջ = ĵ (900)	Թ ք = k' (9000)
			Օ օ = ō
			Ֆ, ֆ -f

Βραχυγραφίες

ΑΑΔ [ΑΓΒ] = Αρμενικό ανθρωπιστικό Δελτίο [Армянский гуманитарный вестник], Ερεβάν-Μόσχα, 2006 κ. ε.

ΑΑΕ [ԳՀՎ] = Αρχείο Αρμενικής Επιγραφικής [Գիվան հայ վիմագրության], Ερεβάν, 1966 κ. ε.

ΑΒ = Analecta Bollandiana, Bruxelles, 1882- κ. ε.

ΑΒΑΥ.ΡΡ = Abhandlungen der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Philologische und Historische Klasse, München, τ. 1-34, 1835-1928.

ΑϸΟ = Acta Conciliorum Oecumenicorum, edit. Ed. Schwartz-J. Straub, Berlin-Leipzig 1914-1984.

ActAth = Actes de l' Athos, τ. I-VI, Amsterdam, 1964-1975.

ΑΗϸ = Annuarium Historiae Conciliorum, 1969 κ. ε.

ΑΠ = Αρχείον Ποντου, Αθήνα, τ. 1-51, 1928-2005.

Αραράτ [Արարատ], Βαγαρσαπάτ (Αρμενία), 1868-1919.

ArchAth = Archives de l' Athos, τ. I- XXI, Paris, 1937-2001.

ArmRev = The Armenian Review, Watertown, Massachusetts, 1948 κ. ε.

ΑρμΣυγγρ [ՄՀ] = Αρμένιοι Συγγραφείς [Մասենագիրք հայոց], Αντιλιάς (Λίβανο), 2003 κ. ε.

Βαρτζκ [Վարձք], Ερεβάν, 2010 κ. ε.

Βεμ [Վեմ] = Ερεβάν, 2009 κ. ε.

Byz = Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines, Paris, 1924 κ. ε.

Βυζαντινά = Βυζαντινά. Κέντρο Βυζαντινών ερευνών του ΑΠΘ, 1969 κ. ε.

ΒΣ = Βυζαντινά Σύμμεικτα, Αθήνα, 2007 κ. ε.

BZ = Byzantinische Zeitschrift, 1892 κ. ε.

BHO = Bibliothèque hagiographique orientale, ed. L. Clugnet, v. 1-9, Paris, 1901-1905.

XA [ՔՀ] = Χριστιανική Αρμενία (Εγκυκλοπαίδεια) [Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան], Ερεβάν, 2001.

ΔΚΕ [ԼՀԳ] = Δελτίο Κοινωνικών Επιστήμων [Լրաբեր հասարակական գիտություններ], Ερεβάν, 1966 κ. ε.

ΔΜ [ԲՄ] = Δελτίο του Ματεναδαράν [Բանբեր Մատենադարանի], Ερεβάν, 1941 κ.ε.

ΔΠΕ [ԲԵՀ] = Δελτίο Πανεπιστημίου Ερεβάν [Բանբեր Երևանի համալսարանի], Ερεβάν, 1976 κ. ε.

DTC = Dictionnaire de Theologie Catholique, Paris, τ. 1-15, 1899-1950.

CSCO = Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Universitatis Catholicae Americae et Universitatis Catholicae Lovaniensis, 1903 κ. ε.

ΕΕ = Επιστημονικά Έργα του Κέντρου των Αρμενικών σπουδών του Σιράκ της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων [ԳԱԱ ՇՀՀԿ Գիտական աշխատություններ], Γκιουμρί, 1998 κ. ε.

ΕΕΘΣΑ = Έπιστημονική Έπετηρίς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1924 κ. ε.

Ετσματσίν [Էջմիածին], Αγ. Ετσματσίν, 1945 κ. ε.

ΕΘ = Εκκλησία και Θεολογία (Εκκλησιαστική και Θεολογική Επιτηρίς της Ι. Αρχ. Θυατείρων και Μεγ. Βρεταννίας), Λονδίνο-Αθήναι, τ. 1-12, 1980-1993.

GOTR = The Greek Orthodox Theological Review, Brookline, 1954 κ. ε.

HA [ՀԱ.] = Handes Amsorea [Հանդես Ամսորեայ], Βιέννη, 1887 κ. ε.

Γκαντζασάρ = Γκαντζασάρ (Θεολογικό περιοδικό), Α'-Η', 1992-2010, Ερεβάν [Գանձասար (Աստուածաբանական հանդես), Ա-Ը, 1992-2010, Եր.]

- IA [ՀՊ] = Ιστορία Αρμενίας [Հայոց պատմություն], Ερεβάν, 2010 κ. ε.
- IAA [ՀԺՊ] = Ιστορία του αρμενικού λαού [Հայ ժողովրդի պատմություն], τ. Α'-Η', Ερεβάν, 1967-1984.
- Iranica = Encyclopaedia Iranica, USA, 1985 κ. ε.
- ΙΦΠ [ՊԲՀ] = Ιστορικό-φιλολογικό περιοδικό [Պատմաբանասիրական հանդես], Ερεβάν, 1958 κ. ε.
- JAS = Journal of Armenian Studies, Ερεβάν, 2013 κ. ε.
- JEastCS = Journal of Eastern Christian Studies, Leuven, 1990 κ. ε.
- КАМА [АДСВ] = Κλασική Αρχαιότητα και μέσοι αιώνες [Античная Древность и Средние века], Αικατερινμπούργκ, 1960 κ. ε.
- KB [KB] = Καύκασος και Βυζάντιο [Кавказ и Византия], Ερεβάν, τ. 1-6, 1979-1988.
- Le Muséon = Le Muséon: Revue d'Études Orientales. Catholic University of Leuven, 1881 κ. ε.
- ΛΤΑΓΠ [ՀՀՏՏԲ] = Θ. Χ. Ακοπιάν, Σ. Τ. Μελίκ-Μπασχιάν, Χ. Χ. Μπαρσεχιάν, *Λεξικό τοπωνυμίων της Αρμενίας και των γύρω περιοχών*, τ. Α'-Δ', εκδ. Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 1896-2001 [Թ. Խ. Հակոբյան, Ս. Տ. Մելիք-Բաշխյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*, հ. Ա-Դ, Երևանի համալսարանի հրատ., Եր., 1896-2001].
- МОХЕ = Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια, 1-12, 2010-2015.
- Μέγας κατάλογος = Μέγας κατάλογος των αρμενικών χειρογράφων του Ματεναδαράν του Μαστότς [Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենոցի անունի Մատենադարանի], Ερεβάν, 1984 κ. ε.
- ODB = Oxford Dictionary of Byzantium, ed. A. Kazhdan, Oxford University Press, τ. 1-3, 1991.
- OE [ΠЭ] = Ορθόδοξη Εγκυκλοπαίδεια [Православная энциклопедия], Μόσχα, 2000 κ. ε.

PG = Patrologiae Graecae Cursus Completus, εκδ. J. O. Migne, Paris, τ. 1-161, 1857-1866.

PMZ = Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit, Berlin-New York, τ. 1-6, 1998-2002.

REArm = Revue des Études Byzantines, Paris, 1920 κ. ε.

REB = Revue des études byzantines, Paris, 1897 κ. ε.

ROCH = Revue de l'Orient chrétienne, Paris, τ. 1-30, 1896-1936.

SC = Sources Chrétiennes, Paris, 1941 κ. ε.

Scrinium = Scrinium (Journal of Patrology and Critical Hagiography), Brill, 2005 κ. ε.

SNTR = St. Nerses Theological Review, Armonk (NY), 1996 κ. ε.

Σοπερκ = «Σοπέρκ» Αρμενικά [Սոփերք Հայկապահայկ], εκδ. Π. Γεβόνδ Αλίσάν, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, τ. 1-22, 1853-1861.

SVTQ = St. Vladimir's Theological Quarterly, Yonkers (NY), 1938 κ. ε.

Σύμμεικτα = Σύμμεικτα, Αθήνα, τ. 1-15, 1966-2005.

Σύναξη = Σύναξη (Θεολογικό περιοδικό), Αθήνα, 1982 κ. ε.

Σύνταγμα = Γ. Α. Ράλλη – Μ. Ποτλή (εκδ), Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων, καὶ τῶν ἱερῶν Οἰκουμενικῶν καὶ Τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων Πατέρων, τα Α΄-ΣΤ΄, Ἀθήνησιν, 1852-1859.

TCE = The Catholic Encyclopedia, vol. 1-15, New York, 1905-1912.

The Harp = The Harp, Gorgias Press, Piscataway (New Jersey), τ. 1-25, 2011-2012

TJTS = The Journal of Theological Studies, Oxford University, 1899-1949, 1950 κ. ε.

ΘΔ [ΒΒ] = Θεολογικό Δελτίο [Богословский Вестник], εκδ. Πνευματικής Ακαδημίας Μόσχας, 1892-1918, 1993 κ. ε.

ΘΗΕ = Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, Αθήναι, τ. 1-12, 1062-1968.

TM = Travaux et Mémoires, Paris, 1965 κ.ε.

VizVrem [BB] = Vizantijskij Vremennik [Византийский временник], Αγ.
Πετρούπολη, 1894-1928, 1947 κ. ε.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η δομή, τα χρονολογικά και τα γεωγραφικά πλαίσια της εργασίας

Οι σχέσεις της Αρμενίας και της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, δύο γειτόνων-κρατών που για πρώτη φορά ήρθαν σε επαφή τον Α΄ αι. π.Χ., απέκτησαν μία ιδιαίτερη διάσταση τον Δ΄ αι. μ.Χ., όταν το 301 η Χριστιανική πίστη ανακηρύχθηκε ως επίσημη και μοναδική θρησκεία του βασιλείου της Μεγάλης Αρμενίας¹, ενώ το 313 ανακηρύχθηκε αρχικά ως επίσημη και το 381 ως μοναδική πλέον θρησκεία και της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο εκχριστιανισμός της Αρμενίας, όμως, προκάλεσε τη βαθιά ανησυχία της γειτονικής Περσίας· οι Σασσανίδες προβληματίζονταν σοβαρά με τη χριστιανική ταυτότητα της Αρμενίας όχι μόνο από την άποψη του θρησκευτικού φανατισμού, αλλά και του πολιτικού κινδύνου, καθώς η ομοδοξία της Αρμενίας και των γειτονικών χωρών με την εχθρική αυτοκρατορία των Ρωμαίων έπαιζε σημαντικό ρόλο στον γενικότερο πολιτικό προσανατολισμό τους. Ο άοκνος έλεγχος του περσικού κράτους, αλλά και τα εσωτερικά ρεύματα της τοπικής Εκκλησίας της Αρμενίας σε συνδυασμό με πολλές άλλες παραμέτρους δημιουργούσαν μια ατμόσφαιρα, στην οποία αντικατοπτρίστηκε το μέγιστο θεολογικό ζήτημα, αυτό της αποδοχής ή μη του όρου Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου (Χαλκηδόνα, 451)². Έτσι, τα έτη

---

¹ Η επιστροφή της Μεγάλης Αρμενίας στη χριστιανική πίστη πραγματοποιήθηκε χάρη στον άγιο Γρηγόριο Φωτιστή. Ο μεγάλος αυτός ιεραπόστολος γεννήθηκε στην οικογένεια του Πάρθου Ανάκ ο οποίος με την παραγγελία του Σασσανίδου βασιλιά της Περσίας δολοφόνησε τον Αρσακιδή βασιλιά της Μεγάλης Αρμενίας Χοσρόβ-Τιριδάτη Β΄ (Խոսրով-Տիրիդատ Բ, 227-256). Η οικογένεια του Ανάκ σκοτώθηκε, αλλά δύο νήπια διασώθηκαν. Το ένα από αυτά φυγαδεύτηκε στην Καισαρεία της Καππαδοκίας, όπου ανατράφηκε και μεγάλωσε σε χριστιανικό περιβάλλον. Το 287 ο Γρηγόριος – έτσι ονομάστηκε ο γιος του Ανάκ - γύρισε στην Αρμενία και έγινε υπηρέτης του νέου βασιλιά, γιου του Χοσρόβ, Τιριδάτη Γ΄ (Տրիդատ Գ, 287-330). Πολύ γρήγορα όμως αποκαλύφθηκε όχι μόνο η θρησκευτική, αλλά και η γενεαλογική ταυτότητα του νεαρού Γρηγορίου, ο οποίος υπέστη βασανιστήρια και κλείστηκε σε υπόγεια φυλακή. Το 301, μετά από θεοσημεία, ο Γρηγόριος αποφυλακίστηκε και άρχισε τον εκχριστιανισμό της Αρμενίας. Έτσι, ο άγιος Γρηγόριος αναδείχθηκε διοργανωτής των χριστιανικών κοινοτήτων της Μεγάλης Αρμενίας σε μια κατά τόπον Εκκλησία. Ο ίδιος ηγείτο μιας ιεραποστολικής κίνησης χάρη στην οποία η χριστιανική πίστη άρχισε να εξαπλώνεται και στις γειτονικές χώρες. Βασική πηγή για τη ζωή του Γρηγορίου του Φωτιστού είναι η «*Ιστορία της Αρμενίας του Αγαθάγγελου*» (Ε΄ αι.), η οποία τον ΣΤ΄ αι. μεταφράστηκε στα ελληνικά (βλ. Lafontaine, *La version Garitte, Documents*· Thomson, *The Lives*). Ο Φωτιστής της Αρμενίας αγιοκατατάχτηκε από τη Μεγάλη Εκκλησία στα πλαίσια της ενωτικής προσπάθειας η οποία έλαβε χώρα κατά τα μισά του Θ΄ αι., χάρη στον Μέγα Φώτιο και Καθολικό της Αρμενίας Ζαχαρία (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 79-82· Lourié, “The Feast”).

² «*Αναμφίβολα, η Σύνοδος της Χαλκηδόνας έχει μια κρίσιμη σημασία στην ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας. Τώρα γενικώς είναι αναγνωρισμένο ότι η στάση της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι της Συνόδου της Χαλκηδόνας καθόρισε όχι μόνο τη δογματική θέση σε όλο τον Χριστιανικό κόσμο, αλλά ταυτόχρονα επηρέασε πάρα πολύ την πολιτική ζωή του Αρμενικού λαού. Σωστό επίσης, ότι η θέση αυτή έπαισε σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του χαρακτήρα και του προσανατολισμού της αρμενικής θεολογικής γραμματείας. Πραγματί, όλη η πορεία της ιστορίας της Αρμενικής Εκκλησίας, ειδικά η*

553-555 η τοπική Εκκλησία της Αρμενίας στη Β΄ Σύνοδο του Δβιν αναθεμάτισε οριστικά τις αποφάσεις της Χαλκηδόνας και διέκοψε την ευχαριστιακή κοινωνία της με την ανά την Οικουμένη Εκκλησία του Χριστού³.

Αφού διένυσε μία μακρά περίοδο εσωτερικών συγκρούσεων μεταξύ από την μία πλευρά των υποστηρικτών της αποδοχής και από την άλλη των υπέρμαχων της απόρριψης της Χαλκηδόνας, η Εκκλησία της Αρμενίας το 726 παγίωσε την επίσημη αντιχαλκηδόνα θέση της στη Σύνοδο του Μαντζικέρτ (Μαναζκέρτ)⁴.

Βέβαια, οι σχέσεις μεταξύ της αυτοκρατορίας και της Αρμενίας, όσο και αν επηρεάζονταν από δογματικές αντιπαραθέσεις, εντούτοις δεν περιορίζονταν αποκλειστικά σε αυτές, καθώς, - όπως εύστοχα σημειώνει ο Χρατς Μπαρτικιάν (Հրաչ Բարթիկեան, 1927-2011)⁵, - «*Η Αρμενία για το Βυζάντιο δὲν ἦταν μόνο γεωγραφική ἔννοια. Ἦταν ἡ χώρα ποὺ ἐπὶ αἰῶνες τροφοδοτοῦσε τὴν αὐτοκρατορία μὲ φόρους, μὲ χρυσὸ καὶ ἄργυρο τῶν ὀρυχείων της ἀλλὰ καὶ, ποὺ εἶναι τὸ σοβαρότερο, μὲ πρώτης τάξεως μαχητὲς καὶ στρατιωτικούς, πολιτικούς καὶ ἄλλους παράγοντες*»⁶. Η αυτοκρατορία δηλαδή, είχε ευρύτατα συμφέροντα και αντλούσε οφέλη από την Αρμενία, τα οποία δεν θα μπορούσε να θυσιάσει για χάρη των εκκλησιαστικών υποθέσεων. Φυσικά, ούτε η πολιτική της Αρμενίας απέναντι στην αυτοκρατορία περιοριζόταν στενά στις δογματικές διαφωνίες, και παρά τη διακοπή της ευχαριστιακής κοινωνίας, οι πολιτισμικές (εν μέρει και οι πνευματικές) επαφές

περίοδος μεταξύ του Ε΄ και ΙΒ΄ αἰ. είναι βαθειά επηρεασμένη από τη θέση της Αρμενικής Εκκλησίας αναφορικά με τη Σύνοδο της Χαλκηδόνας» (Sarkissian, *The Council*, σελ. 1).

³ Για την ιστορική διαδικασία της βαθμιαίας διαμόρφωσης του αντιχαλκηδονισμού της Εκκλησίας της Αρμενίας μαζί με αναφορές στις πηγές και κύριες μελέτες βλ. Sarkissian, *The Council*· Garsoïan, *L'Église arménienne*· Larchet, "Les fondements".

⁴ Η Σύνοδος αυτή, στην οποία συμμετείχαν οι Αρμένιοι και οι Συρο-Ιακωβίτες αρχιερείς, επίσημα αποκήρυξε τα πεπραγμένα της ενωτικής Σύνοδου της Θεοδοσιούπολης (632/633) και συνήψε μια πρόσκαιρη και επιφανειακή Αρμενοσυριακή ένωση (βλ. Τερ-Μηνασιάντς, *Οι σχέσεις*, σελ. 139-164· Mounier, "L'incorruptibilité"· Larchet, "Les fondements", σελ. 195-199).

⁵ Ο Μπαρτικιάν γεννήθηκε το 1927 στην Αθήνα και αποφοίτησε από το ελληνικό γυμνάσιο του Βύρωνα. Το 1946 ο Μπαρτικιάν μαζί με την οικογένειά του μετανάστευσε στη Σοβιετική Αρμενία, όπου αποφοίτησε από τη Σχολή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Ερεβάν το 1953. Το 1958 έγινε kandidat Ιστορίας με θέμα διατριβής «*Πηγές για μελέτη της κίνησης των Παυλικιανών*», ενώ το θέμα της διδακτορικής διατριβής του ήταν «*Το βυζαντινό έπος του Διγενούς Ακρίτα και η σημασία του για τις αρμενικές σπουδές*» (1972). Χρημάτισε πρόεδρος του Ινστιτούτου Ιστορίας της Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών της Αρμενίας, υπήρξε μέλος της, καθώς και της Ακαδημίας Αθηνών (1990) και άλλων σημαντικών οργανισμών με αντικείμενο τις αρμενικές και βυζαντινές σπουδές. Οι μελέτες του σε διάφορες γλώσσες ανέρχονται σε 300, 12 εκ των οποίων μάλιστα είναι μονογραφίες.

⁶ Μπαρτικιάν, «*Η οικονομική πολιτική*», σελ. 155.

μεταξύ των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων και των χαλκηδονίων Ρωμαίων ποτέ δεν έπαψαν να υφίστανται⁷.

Οι πνευματικές εξελίξεις μεταξύ των δύο Εκκλησιών, οι οποίες αφορούν στην κυρίως εκκλησιαστική ιστορία, ήταν στενά και αδιάσπαστα (με χαλκηδόνια ορολογία «*άσυγχύτως άτρέπτως άδαιρέτως άχωρίστως*») συνδεδεμένες με τις εξελίξεις της πολιτικής ιστορίας, των πολιτικών σχέσεων του κράτους των Ρωμαίων και της Αρμενίας. Κατά την παραστατική διατύπωση του καθ. Νικολάου Αδόντς (Նիկողայոս Ադոնյ, 1871-1942)⁸ καίτοι η Εκκλησία είναι ένα αυτόνομο μέγεθος, το οποίο έχει τη δική της ζωή και τροχούς, εντούτοις «*είναι αναμφισβήτητο, ότι αυτοί σχεδόν πάντα στρέφονταν μέσα στα πλαίσια των πολιτικών αναβάσεων και καταβάσεων*»⁹. Ως εκ τούτου, ο Αδόντς θεωρεί, ότι μαζί με τα ποίκιλα δογματικά, λειτουργικά, διοικητικά και εθνικά ζητήματα-συγκρούσεις, οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις τελικά αντικατόπτριζαν την άμιλλα και την πολιτική επιρροή μεταξύ των δύο γειτονικών κρατών¹⁰. Ασφαλώς, είναι δύσκολο να μην συμφωνήσει κανείς με τον Αδόντς. Όμως, ο θεολόγος θα παρατηρήσει, ότι η εκκλησιαστική ιστορία, όσο και αν εμπεριέχεται στην πολιτική ιστορία (θα λέγαμε, σαν την ψυχή μέσα στο σώμα), εντούτοις δεν ταυτίζεται με απόλυτο βαθμό με την τελευταία, διακρίνεται από αυτή, διότι έχει τις δικές τις αρχές και ιδιοτυπίες.

Τα προαναφερθέντα προβλήματα, που αφορούν γενικά την αλληλοπεριχώρηση της πολιτικής και της εκκλησιαστικής ιστορίας, και ειδικά στις Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις, επηρέασαν και τη δομή της παρούσας έρευνας. Έτσι, στο Α' κεφάλαιο της εργασίας μας παρουσιάζεται η εικόνα της πολιτικής διοργάνωσης των αρμενικών εδαφών μετά από την μακρά περίοδο της

---

⁷ Κατεξοχήν σημαντικό γεγονός αποτελεί το ότι στην Αρμενία ο αντιχαλκηδονισμός ποτέ δεν ταυτίστηκε με απόλυτο τρόπο με τον αντιβυζαντισμό. Για αυτή τη σπουδαία ιδιοτυπία ο καθ. Κ. Γιουζμπασιάν γράφει: «...*Οι περί της συνόδου της Χαλκηδόνας έριδες δεν είχαν πολιτικό υπόβαθρο. Εν πάση περιπτώσει, ο αντιχαλκηδονισμός δεν αντανakλόσε με ακρίβεια την πολιτική θέση (των Αρμενίων) απέναντι στην αυτοκρατορία*» (Γιουζμπασιάν, *Τα αρμενικά κρατίδια*, σελ. 116).

⁸ Ο Ν. Αδόντς γεννήθηκε στην Ανατολική Αρμενία, σπούδασε στην Αρμενία, την Τιφλίδα και την Αγ. Πετρούπολη, και στη συνέχεια στα πανεπιστήμια Μονάχου, Σορβόννης και Οξφόρδης, μαθητεύοντας πλάι στον Κ. Κρουμπάχερ και τον Κ. Ντιλ. Τα έτη 1904-1920 χρημάτισε καθηγητής στη Σχολή Ανατολικών Γλωσσών στο πανεπιστήμιο της Αγίας Πετρούπολης. Το θέμα της διδακτορικής διατριβής του ήταν «*Ο Διονύσιος Θράξ και οι Αρμένιοι ερμηνευτές του*» (1915). Λόγω του μπολσεβικικού καθεστώτος στη Ρωσία ο Ν. Αδόντς μετανάστευσε στην Ευρώπη, όπου τα έτη 1932-1940 χρημάτισε πρόεδρος του Τομέα Αρμενικών σπουδών στο Ελεύθερο πανεπιστήμιο Βρυξελλών. Το κορυφαίο έργο του είναι «*Η Αρμενία κατά την εποχή του Ιουστινιανού*» (μεταπτυχιακή διατριβή, 1908).

⁹ Αδόντς, «*Η δόξα των Βαγρατιδών*», σελ. 532.

¹⁰ Αδόντς, «*Η δόξα των Βαγρατιδών*», σελ. 532.

Αραβοκρατίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τα μισά του Θ΄ αι. τόσο η αυτοκρατορία όσο και η Αρμενία πήραν τον δρόμο της πολιτικής και πνευματικής ακμής, αφού η πρώτη, σύντομα μετά από τον Θρίαμβο της Ορθοδοξίας (843), το 867 βρέθηκε υπό την ηγεσία της αρμενικής καταγωγής δυναστείας των Μακεδόνων, ενώ την ίδια περίοδο η Αρμενία, περνώντας από εναγώνιες αναταραχές λόγω της αντιαραβικής αντιπαράθεσης, κατόρθωσε να αναστηλώσει το βασίλειο υπό το σκήπτρο των Βαγρατιδών¹¹. Ο κατά των Αράβων αγώνας που διεξήγαγαν οι δύο χριστιανικές κοινωνίες κατά τη διάρκεια του Ι΄ αι., συνεπαγόταν την απελευθέρωση του μεγαλύτερου μέρους των αρμενικών εδαφών, με αποτέλεσμα να οργανωθούν σε αυτά είτε βυζαντινά Θέματα, είτε αυτόνομα αρμενικά κρατίδια. Στα τελευταία εξέχουσα θέση κατείχαν οι Βαγρατίδες και οι Αρτσруνίδες¹². Αυτά είναι τα γενικότερα πολιτικά πλαίσια μέσα στα οποία εξελίχθηκαν και οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις της εξεταζόμενης περιόδου.

Ευτυχώς, μας έχουν διασωθεί μερικά από τα μνημεία αυτών των σχέσεων και αναφορών. Πρόκειται για την επίσημη αλληλογραφία των πολιτικών και των εκκλησιαστικών ανδρών, Βυζαντινών και Αρμενίων του Ι΄ αι. Στην παρουσίαση και ανάλυση αυτών των σημαντικών πηγών των Αρμενοβυζαντινών πολιτικών και εκκλησιαστικών σχέσεων του Ι΄ αι. αφιερώσαμε το Β΄ κεφάλαιο της εργασίας μας.

Οι στενές και συχνές εκκλησιοπολιτικές επαφές που καλλιεργήθηκαν μεταξύ των Ρωμαίων και των Αρμενίων ήδη από την εποχή του Μεγάλου Φωτίου (858-867, 877-886)¹³ και εξής, είχαν ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, και το ότι εντός των

---

¹¹ Οι Βαγρατίδες (στα Αρμενικά: Μπαγκρατουνί) διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή της Αρμενίας την αρχαία εποχή και ειδικά την εποχή της βασιλείας των Αρσακιδών (66-428 μ.Χ.). Σύμφωνα με τις επικρατούσες δοξασίες του Μεσαίωνα, οι Βαγρατίδες είχαν εβραϊκή καταγωγή, όμως η σύγχρονη κριτική έρευνα διαψεύδει αυτές τις παραδόσεις (βλ. Γκρηγοριάν, «Περί ζητήματος»· Πετροσιάν, «Η καταγωγή», σελ. 245-250). Οι Βαγρατίδες ενδυναμώθηκαν και προβλήθηκαν στο προσκήνιο της αρμενικής ιστορίας στις αρχές του Θ΄ αι. ως ηγέτες της χώρας, και στη συνέχεια ως ανακαινιστές του αρμενικού βασιλείου (βλ. Mutafian, *L' Arménie*, τ. 1, σελ. 258-260). Για την ιστορική πορεία των Βαγρατιδών από τον Η΄ αι. π. Χ. μέχρι τον ΙΓ΄ αι. μ. Χ. μαζί με το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας βλ. Μαθεβοσιάν, *Βαγρατίδες*.

¹² Μία από τις μεγάλες και ισχυρές φεουδαρχικές οικογένειες της Αρμενίας. Σύμφωνα με την οικογενειακή παράδοση των Αρτσруνί, κατάγονταν από τους Αδραμέλεχ και Σαρασάρ, γιους του βασιλιά της Ασσυρίας Σενναχηρίμ (705-680 π. Χ.), οι οποίοι μετά τη δολοφονία του πατέρα τους «έσώθησαν εις γήν Αραράτ» (Δ΄ Βασ. 19, 37). Οι Αρτσруνίδες έπαιζαν εμφανή ρόλο στην ιστορία της Αρμενίας ήδη από την αρχαία περίοδο, ενδυναμώθηκαν και έφτασαν στην κορυφή της δόξης τους ακριβώς τον περίοδο που εξετάζουμε (βλ. Toumanoff, "Artsruni").

¹³ Μία από τις σημαντικότερες μορφές της εν γένει ιστορίας του Βυζαντίου και του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Λογιότατος άνδρας της εποχής του, ο Φώτιος έκανε λαμπρή σταδιοδρομία, φτάνοντας σε υψηλά πολιτικά αξιώματα, και εν τέλει στον πατριαρχικό θρόνο. Σπουδαιότερες πτυχές της δράσης του Φωτίου υπήρξαν οι σχέσεις της Πρεσβυτέρας και της Νέας Ρώμης, καθώς επίσης ο

κόλπων της ίδιας της αντιγαλκηδονίας Εκκλησίας της Αρμενίας διαμορφώθηκε μία συγκεκριμένη τάση, την οποία στα πλαίσια της παρούσας εργασίας μας ονομάσαμε «φιλορθόδοξη». Αυτή η τάση κατελάμβανε ένα ιδιαίτερο και ιδιότυπο πεδίο, όπου με ενδιαφέροντα τρόπο αναπτύχθηκαν οι Βυζαντινοαρμενικές πνευματικές επαφές. Για αυτό τον λόγο το Γ΄ κεφάλαιο αφιερώθηκε στην ανάδειξη των βασικών θεμάτων σχετικά με τη δράση αυτής της αξιόλογης ενδοεκκλησιαστικής ομάδας.

Οι αντιαραβικοί αγώνες που διεξήγαγε η αυτοκρατορία ξεκινώντας από τα μισά του Θ΄ αι. και επιτυχώς επεκτάθηκαν τον επόμενο αιώνα, είχαν ως συνέπεια όχι μόνο την απελευθέρωση των αρμενικών περιοχών από την κυριαρχία των Αράβων, αλλά και βαθμιαία εξελίχθηκαν σε ενσωμάτωση ή μάλλον υποταγή των ανεξαρτήτων αρμενικών κρατιδίων στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Έτσι, η εικόνα της πολιτικής διάστασης των Αρμενοβυζαντινών επαφών ραγδαία άλλαξε περί τα μισά του ΙΑ΄ αι. Αυτός είναι ο λόγος, που το Δ΄ κεφάλαιο της έρευνάς μας αφιερώθηκε στη ανάδειξη των εν λόγω γεγονότων, τα οποία, βέβαια, είχαν άμεσο αντίκτυπο στις εκκλησιαστικές σχέσεις των Αρμενίων και των Βυζαντινών.

Βέβαια, τόσο οι εκκλησιαστικές επαφές, όσο και οι πολιτικές εξελίξεις, συγκεκριμένα, η σταδιακή εισχώρηση της αυτοκρατορίας προς ανατολάς, δηλαδή στα βάθη της Αρμενίας, συνέβαλε στην ενίσχυση, την αύξηση και την εξάπλωση των αρμενορθόδοξων κοινοτήτων, οι οποίες υπήρχαν στη χώρα ήδη από την προηγούμενη εποχή. Η ιστορία και η πνευματική κληρονομιά των ορθόδοξων (γαλκηδονίων) Αρμενίων αποτελούν μία από τις σημαντικές και πλούσιες πτυχές του αρμενικού πολιτισμού¹⁴. Οι ορθόδοξοι Αρμένιοι, όπως θα δούμε αναλυτικά, ανέπτυξαν στενές σχέσεις με τους ομόδοξους λαούς - Έλληνες, Γεωργιανούς - κάτι που τους επέτρεψε να ζουν και να δρουν στα μεγάλα κέντρα της Ορθοδοξίας, από τη μία συμβάλλοντας στο περιβάλλον που τους φιλοξένησε, από την άλλη δε συχνά εμπλουτίζοντας τον

εκχριστιανισμός των Σλαύων. Περί του Μέγα Φωτίου υπάρχει εκτενής βιβλιογραφία (Dragas, «Coplete Bibliographia Photiana»· Amann, «Photius»). Στον τομέα των Αρμενοβυζαντινών σχέσεων αποτέλεσμα των μόχθων του εν μέρει αρμενικής καταγωγής Οικουμενικού Πατριάρχη υπήρξε η σύνοδος του Σιρακαβάν το 862, όπου η Αρμενική Εκκλησία αποδέχτηκε τις αποφάσεις Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄ και Ζ΄ Οικουμενικών Συνόδων, ενώ ο Ι Φώτιος παραχώρησε στους Αρμενίους τις λειτουργικές ιδιοτυπίες και το αυτοκέφαλο. Για τις σχέσεις του Μέγα Φωτίου με την Αρμενική Εκκλησία μαζί με πλήρη βιβλιογραφία βλ. Kazaryan, *Ο Ιερός Φώτιος*.

¹⁴ Το ιστορικό φαινόμενο των «γαλκηδονίων» Αρμενίων ως αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας για πρώτη φορά προέβαλε ο καθ. Νικόλαος Μαρ το 1905 με την περίφημη εισήγησή του για το μογγολικό όνομα των χριστιανών «Αρκαούν» (βλ. Μαρρ, «Αρκαούν»· την πρόσφατη γαλλική μετάφραση βλ. Μαρρ, «Ark'aun»). Παρά τις διάσπαρτες δημοσιεύσεις, που φωτίζουν διάφορες και ποικίλες πλευρές του θέματος, ως τώρα, δεν υπάρχει κανένα μελέτημα, το οποίο να παρουσίασε σφαιρικά και πανοραμικά την ιστορία και την κληρονομιά αυτού του κομματιού του αρμενικού λαού.

αρμενικό πολιτισμό με τα στοιχεία των άλλων λαών. Το τεράστιο θέμα της ιστορίας των Αρμενίων Ορθοδόξων χρήζει ιδιαίτερης και εκτεταμένης μελέτης, όμως στο Ε' κεφάλαιο της εργασίας μας κρίναμε όχι μόνο σκόπιμο, αλλά εντελώς αναγκαίο να αναφερθούμε σε ορισμένες πλευρές του θέματος, ειδικά δε στο θέμα της ιεραρχικής οργάνωσης των αρμενορθόδοξων κοινοτήτων της Αρμενίας: ένα κατεξοχήν σημαντικό θέμα, το οποίο εξίσου αφορά στην εκκλησιαστική γεωγραφία του Βυζαντίου (πατριαρχία Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας), της Αρμενίας εν μέρει και της Ανατολικής Γεωργίας.

Στο Β' κεφάλαιο της εργασίας μας, μέσα από την ανάλυση των μνημείων της επίσημης Αρμενοβυζαντινής πολιτικής και εκκλησιαστικής αλληλογραφίας του Ι' αι., όχι μόνο αναδεικνύονται τα πολιτικά και τα εκκλησιαστικά διακυβεύματα, αλλά και σκιαγραφούνται οι δογματικές και λειτουργικές διαφορές που υφίσταντο μεταξύ της Αρμενικής Εκκλησίας και της Ορθοδοξίας, προκαλώντας τριβές και την εκατέρωθεν πολεμική. Προκειμένου, όμως, να έχουμε μία πιο πλήρη εικόνα της υπόθεσης, στο τελευταίο, ΣΤ' κεφάλαιο, παρουσιάζουμε διεξοδικά τις σχετικές Αρμενοβυζαντινές συζητήσεις μέσω των πιο αντιπροσωπευτικών θεολογικών έργων της εξεταζόμενης περιόδου¹⁵. Η πληρέστερη παρουσίαση του θέματος είναι εξαιρετικά σημαντική και επίκαιρη εφόσον οι απόψεις και τα στερεότυπα, που οι δύο αντιμαχόμενες πλευρές καλλιέργησαν η μία για την άλλη σε μια περιρρέουσα ατμόσφαιρα φορτισμένη από τις πολιτικές αντιπαραθέσεις και συμφέροντα, παρέμειναν ως βαριά κληρονομιά για τους επόμενους αιώνες.

Μέσα από αυτή τη σύντομη παρουσίαση της δομής και των επί μέρους θεμάτων της εργασίας μας γίνεται σαφές ότι στην προσπάθεια της ψηλάφησης, της ανάδειξης και της ανάλυσης των διαφόρων πτυχών και διαστάσεων των αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων του Ι'-ΙΑ' αι., βασιστήκαμε πάνω στα γεγονότα της πολιτικής και της εκκλησιαστικής ζωής της Αρμενίας και της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας της εξεταζόμενης περιόδου, μέσα από τα επίσημα και έγκυρα έγγραφα, και φυσικά, από τα αρμενικά και βυζαντινά ιστοριογραφικά μνημεία. Στην

---

¹⁵ Στην εργασία μας, π.χ. δεν συμπεριλάβαμε τους δύο κατά των Αρμενίων «Στηλιτευτικούς Λόγους» του Ψεύδο-Ισαάκ (βλ. *PG* 132, 1155-1238), οι οποίοι πιθανώς γράφτηκαν κατά τα τέλη ΙΑ'-αρχές του ΙΒ' αι. Οι λόγοι για τους οποίους δεν αναφερθήκαμε σε αυτά τα έργα είναι, πρώτον, το ότι οι «Λόγοι» αυτοί ως φαίνεται, προέρχονται από λαϊκά στρώματα και όχι από τους επίσημους εκκλησιαστικούς κύκλους και, δεύτερον, ότι τα πολεμικά έργα αυτά που έχουν αρκετό όγκο, θα αύξαναν σημαντικά και τη διατριβή μας. Άλλωστε, τα βασικά σημεία των δύο αυτών «Λόγων» ήδη αναλύονται στην εργασία μας.

έρευνα των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων, άλλωστε, δεν συμπεριλάβαμε ποικίλα θέματα της αρμενοβυζαντινής αλληλεπίδρασης στο πεδίο της εκκλησιαστικής τέχνης – αρχιτεκτονικής, ζωγραφικής και μουσικής¹⁶ - διότι, πρώτον, δεν είμαστε ειδικοί τέχνης, και δεύτερον, το μέγιστο θέμα αυτό καθεαυτό μπορεί να γίνει αντικείμενο μιας ιδιαίτερης και εκτεταμένης μελέτης.

Στον τίτλο της εργασίας μας ως χρονολογικά πλαίσια καθορίσαμε δύο εκατονταετίες, τον Ι΄ και τον ΙΑ΄ αιώνα. Πρόκειται για έναν κατά προσέγγιση καθορισμό, αφού η μελέτη ξεκινάει από την περίοδο της βασιλείας του δεύτερου εκπροσώπου της δυναστείας των Βαγρατιδών στον βασιλικό θρόνο της Αρμενίας, του Σμπατ Α΄ του Μάρτυρα¹⁷, ο οποίος κατείχε τον θρόνο κατά τα έτη 890-914. Επίσης, ως κατά προσέγγιση τερματική ημερομηνία για τη μελέτη μας οριοθετήσαμε το έτος της ήττας του Μαντζικέρτ, δηλαδή το 1071, μετά από το οποίο το ιστορικό υπόβαθρο άλλαξε δριμύτατα και δραματικά. Ουσιαστικά, και πριν από αυτό το γεγονός, υπό την πίεση των εισβολών των Σελτζούκων, οι Αρμένιοι μαζικά άρχισαν να μεταναστεύουν στα βάθη της αυτοκρατορίας, ειδικά δε στην Κιλικία, όπου μετά από τη μάχη του Μαντζικέρτ άρχισαν να ιδρύουν τα πριγκιπάτα τους. Οι ιστορικές αυτές διαδικασίες άλλαξαν επίσης το υπόβαθρο των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων και αναφορών, εγκαινιάζοντας μία νέα εποχή, που ονομάζεται «κιλικιακή περίοδος» της ιστορίας της Αρμενικής Εκκλησίας¹⁸. Αυτή η ιδιαίτερη περίοδος, λοιπόν, ξεκινάει από τα τέλη του ΙΑ΄ αι. και φθάνει μέχρι την πτώση του αρμενικού βασιλείου της Κιλικίας το 1375. Οπότε, για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, τα χρονολογικά πλαίσια της μελέτης μας είναι τα έτη 890-1071.

Όσον αφορά στα γεωγραφικά πλαίσια της παρούσας εργασίας, θα πρέπει

---

¹⁶ Αυτή τη στιγμή δεν υπάρχει κανένα μελέτημα που να ήταν ολοκληρωτικά αφιερωμένο σε κάθε έναν από αυτούς τους τομείς. Αντί αυτού έχουμε ξεχωριστά μελετήματα – μονογραφίες, αλλά περισσότερο άρθρα, αφιερωμένα σε επιμέρους θέματα των Αρμενοβυζαντινών σχέσεων στο πεδίο της εκκλησιαστικής τέχνης γενικότερα, και κατά τον Ι΄- ΙΑ΄ αι. ειδικότερα. Ενδεικτικά αναφερόμαστε στην εξής βιβλιογραφία: για τα θέματα αρχιτεκτονικής βλ. Kazaryan, “The Architecture”· Kazaryan, “Classical”. Για τη μουσική βλ. Αρεβσατιάν, *Ο Γρηγόριος Μάγιστρος*· Θαχμιζιάν, «Οι Αρμενοβυζαντινές». Για τη ζωγραφική (μικρογραφίες) βλ. Ιζμάιλοβα, *Η Αρμενική μικρογραφία*, σελ. 182-214· Καζαριάν, *Ματεναδαράν*, σελ. 56-68· Ακοπιάν, «Μία ομάδα»· Ακοπιάν, «Οι Αρμενοβυζαντινές»· Ακοπιάν, «Οι ιδιαιτερότητες».

¹⁷ Δεύτερος εκπρόσωπος της δυναστείας των Βαγρατιδών στον θρόνο της Αρμενίας. Κατόρθωσε να απελευθερώσει αρκετές από τις πατρώες γαίες και να ανεβάσει σε νέο επίπεδο το κράτος του, στηριζόμενος στην Αρμενοβυζαντινή συμμαχία. Έπεσε θύμα της αραβικής αντίδρασης και των φυγόκεντρων τάσεων των Αρσρουνιδών. Για τη ζωή του Σμπατ Α΄ έγραψε ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων ο Καθολικός Ιωάννης Ε΄ στην *Ιστορία της Αρμενίας* του. Για τον Σμπατ Α΄ θα γίνει αναλυτικός λόγος στο Α΄ κεφάλαιο της εργασίας μας.

¹⁸ Για την κιλικιακή περίοδο διεξοδικά και με πλήρη βιβλιογραφία βλ. Mutafian, *L’Arménie*.

σύντομα να αναφερθούμε στην ιστορική γεωγραφία της Αρμενίας, διότι χωρίς αυτή την επισκόπηση δεν θα μπορέσει κανείς να κατανοήσει την πολιτική της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων απέναντι στην Αρμενία κατά την εξεταζόμενη περίοδο.

Ήδη οι αρχαίοι Έλληνες διέκριναν τα αρμενικά εδάφη που εκτεινόταν δυτικά και ανατολικά από τον Ευφράτη· οι αρμενικές επαρχίες οι οποίες βρίσκονταν δυτικά από τον Ευφράτη ποταμό επονομάστηκαν «Μικρά Αρμενία», ενώ οι επαρχίες ανατολικά από τον αγιογραφικό εκείνο ποταμό, οι οποίες ήταν και οι μεγαλύτερες σε έκταση, «Μεγάλη Αρμενία»¹⁹. Αυτά τα δύο μέρη της ιστορικής Αρμενίας είχαν διαφορετική πολιτική μοίρα. Ήδη τον Δ΄ αι. π. Χ. στη Μικρά Αρμενία ιδρύθηκε ένα ξεχωριστό κρατίδιο, το οποίο τον Α΄ αι. κατακτήθηκε από το βασίλειο του Πόντου και στη συνέχεια πέρασε για πάντα στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, η οποία την προσάρτησε στη γειτονική Καππαδοκία. Ο Διοκλητιανός (284-305)²⁰ οργάνωσε τη Μικρά Αρμενία ως ξεχωριστή επαρχία, ενώ ο Θεοδόσιος Α΄ Μέγας (379-395)²¹ τη διαίρεσε σε «Πρώτη» και «Δεύτερη» Αρμενία αντίστοιχα με πρωτεύουσες τη Σεβάστεια και τη Μελιτηνή²². Αυτές οι δύο «Αρμενίες», από νωρίς ενσωματωμένες στο σύνολο της αυτοκρατορίας, παρέμειναν χωρίς αλλαγές μέχρι και τα χρόνια του Μεγάλου Ιουστινιανού Α΄ (527-565)²³.

Εντελώς διαφορετική ήταν η μοίρα της Μεγάλης Αρμενίας, όπου και διαδραματίστηκαν τα σπουδαιότερα γεγονότα της ιστορίας του αρμενικού λαού. Το βασίλειο της Μεγάλης Αρμενίας περίπου από τα τέλη του Β΄ αι. π. Χ. απαρτιζόταν

---

¹⁹ Ανάμεσα στις αρχαίες πηγές που μας παρέχουν πληροφορίες για την Αρμενία, ξεχωρίζουν τα έργα των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και πρωτίστως του Στράβωνα (βλ. Ναχαπετιάν, «Οι εθνογραφικές πληροφορίες»· Strabo, *About Armenia*). Για τις πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων, Ελλήνων και Ρωμαίων, για τη γεωγραφία και ιστορία της Αρμενίας μαζί με κριτική μελέτη βλ. Μοβσισιάν, *Η Αρμενία*.

²⁰ Ο Διοκλητιανός διακρίθηκε για την προσπάθειά του να αναζωογονήσει την παρακμάζουσα ειδωλολατρική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Έτσι, εισήγαγε το τετραρχικό σύστημα διοίκησης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, προχώρησε σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις με γνώμονα τη διαίρεση της πολιτικής και της στρατιωτικής αρχής. Στην ιστορία της Εκκλησίας ο Διοκλητιανός έμεινε γνωστός ως ο τελευταίος μεγάλος διώκτης των χριστιανών (βλ. Williams, *Diocletian*· Rees, *Diocletian*).

²¹ Θεοδόσιος Α΄ ο Μέγας: αυτοκράτορας υπέρμαχος της χριστιανικής πίστης. Το 380 ανακήρυξε τον Ορθόδοξο Χριστιανισμό ως επίσημη θρησκεία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, ενώ το επόμενο έτος συνεκάλεσε τη Β΄ Οικουμενική Σύνοδο (βλ. King, *Theodosius*· Williams, Friell, *Theodosius*).

²² Για την πολιτική και εκκλ. κατάσταση της Μικράς Αρμενίας από την αρχαιότητα μέχρι τον Ε΄ αι. μ. Χ. βλ. Αδοντζ, *Αρμενία*, σελ. 66-90. Πρβλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 55-74.

²³ Ένας από τους πλέον ενδόξους αυτοκράτορες του Ρωμαϊκού κράτους. Η βασιλεία του Ιουστινιανού σηματοδότηκε από νικηφόρους πολέμους κατά των βαρβαρικών φυλών στα Βαλκάνια, την Ιταλία και την Αφρική, καθώς και κατά των Περσών. Αποτέλεσμα της εσωτερικής πολιτικής του Ιουστινιανού υπήρξε η κωδικοποίηση των νόμων («*Ιουστινιάνεια νομοθεσία*») και οι διοικητικές μεταρρυθμίσεις. Στον θρησκευτικό τομέα ο Ιουστινιανός έγινε γνωστός για την προσπάθεια συμφιλίωσης των χαλκηδονίων και των αντιχαλκηδονίων με αποκορύφωμα την Ε΄ Οικουμενική Σύνοδο, καθώς επίσης για την ανέγερση της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινουπόλεως (532-537) (βλ. Evans, *Justinian*· Rosen, *Justinian's Flea*).

από δεκαπέντε νομούς οι οποίοι διαιρούνταν σε επαρχίες (συνολικά 191). Οι νομοί της Μεγάλης Αρμενίας ήταν οι εξής²⁴:

1. «Υψηλή Αρμενία» (Բարձր Հայք) με πρωτεύουσα το Καρίν (Կարին) ή Θεοδοσιούπολη (νυν Ερζερούμ).
2. Τσοπκ (Ծոփք, Σοφηνή ή Σοφιανηνή). Κείται νότια της Υψηλής Αρμενίας και είναι το δυτικότερο άκρο της Μεγάλης Αρμενίας.
3. Αγτζνίκ (Աղձնիք, Άρζιανηνή). Νότια από το Τσοπκ.
4. Τουρουμπεράν (Տուրուբերան). Αυτός ο νομός βρίσκεται ανατολικότερα από τις προηγούμενες τρεις, φτάνοντας στις δυτικές όχθες της λίμνης Βαν (Վան). Είναι περισσότερο γνωστός με την ονομασία της σημαντικότερης επαρχίας του, του Ταρών (Տարոն). Μία άλλη επαρχία του Τουρουμπεράν είναι το Χαρκ (Հարք) με κέντρο το Μαναζκέρτ (στις βυζαντινές πηγές: Μαντζικέρτ).
5. Μόκκ (Մուղք). Ο μικρότερος νομός, νοτιοδυτικά της λίμνης Βαν.
6. Κορτσάικ (Կործալք, Γορδοσηνή). Βρισκόταν νότια του Μοκκ και συνόρευε με τη Μυγδονία και την Αδιαβηνή.
7. Νορ Σιρακάν (Նոր-Շիրական) ή Περσοαρμενία (Պարսկահայք), μία περιοχή δυτικά της λίμνης Καπουτάν (Կապուտան, νυν Ούρμια).
8. Βασπουρακάν (Վասպուրական, Ασπρακανία). Πρόκειται για μία κατεξοχήν σημαντική περιοχή της Αρμενίας η οποία επεκτείνεται ανατολικά της λίμνης Βαν. Πρωτεύουσα του νομού ήταν το Τοσπ (Տոսպ, Θωσπίς, νυν Βαν).
9. Σιουνίκ (Սիւնիք). Επεκτεινόταν νότια της λίμνης Σεβάν (Սևան), καθώς και στις ανατολικές και δυτικές όχθες της. Το μεγαλύτερο μέρος του Σιουνίκ τώρα είναι ενσωματωμένο στους νομούς Σιουνίκ και Γκεγαρκουνίκ (Գեղարքունիք) της Δημοκρατίας της Αρμενίας.
10. Αρτσάχ (Արցախ). Εκτεινόταν ανατολικά του Σιουνίκ. Βασικά, συμπίπτει με το σημερινό «Ναγκόρνο-Καραμπάχ».

---

²⁴ Βασική πηγή για το σύνολο των νομών της Μεγάλης Αρμενίας είναι ο «Κοσμοδείκτης», ο οποίος συνεγράφη το Ε΄ αι. μ. Χ. και συμπληρώθηκε τον Ζ΄ αι. (βλ. Μωυσής Χορενίτης, *Κοσμοδείκτης*: πβλ. Γερεμιάν, *Η Αρμενία*: Αρουτιουνιάν, «Κοσμοδείκτης»). Αρκετοί από τους νομούς ήταν γνωστοί στους αρχαίους Έλληνες με τις εξελληνισμένες ονομασίες, μερικές από τις οποίες παραπάνω βάλαμε στις παρενθέσεις (βλ. Μοσχόπουλος, *Η Αρμενία*, σελ. 6). Για τη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της Αρμενίας και των γύρω περιοχών μεγάλη σημασία έχουν οι ιστορικοί χάρτες, τους οποίους εξέδωσε ο καθ. Ρ. Γαλατσιάν (βλ. Galichian, *Historical Maps*: Galichian, *Countries*).

11. Παϊτακαράν (Փայտակարան). Αποτελούσε το ανατολικότερο άκρο της Μεγάλης Αρμενίας, μέσω του οποίου αυτή είχε πρόσβαση προς την Κασπία Θάλασσα.
12. Ουτίκ (Ուտիք, Ότηνή). Εκτεινόταν βόρεια και ανατολικά του Αρτσάχ.
13. Αϊραράτ (Այրարատ).. Ο κεντρικός νομός της Μεγάλης Αρμενίας, ο οποίος αποτελούσε το φέουδο της δυναστείας των Αρσακιδών. Στο Αϊραράτ βρίσκονται οι περισσότερες από τις δώδεκα πρωτεύουσες της Αρμενίας συμπεριλαμβανομένου και του σημερινού Ερεβάν (Երևան). Η ονομασία του νομού σχετίζεται με το αγιογραφικό όρος Αραράτ (Արարատ).
14. Γκουγκάρκ (Գուգարք, Γογαρηνή). Ο βορειότερος νομός της Μεγάλης Αρμενίας, η ιστορική έκταση του οποίου σήμερα είναι διαμελισμένη ανάμεσα στην Τουρκία, τη Γεωργία και την Αρμενία.
15. Τάικ (Տայք). Βρισκόταν ανάμεσα στο Γκουγκάρκ και την Υψηλή Αρμενία.

Ο μακροχρόνιος αγώνας της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και της Περσίας για την κυριαρχία στη Μεγάλη Αρμενία οδήγησε στον πρώτο διαμελισμό της χώρας το 387 μ.Χ. Η γραμμή διαίρεσης πέρασε από το Καρίν (Θεοδοσιούπολη) μέχρι τη Νίσιβη (Μτςμπίν). Το Καρίν και τα προς δυσμάς του εδάφη (περίπου το 1/5 της Μεγάλης Αρμενίας) προσαρτήθηκαν στην αυτοκρατορία, ενώ η Νίσιβης και τα προς ανατολάς εδάφη στην Περσία. Έτσι, στο προσκήνιο της ιστορίας εμφανίστηκαν δύο Αρμενίες, μία «Ρωμαϊκή» («Βυζαντινή») και μία «Περσική». Επιπλέον, οι Πέρσες απέσπασαν από την Αρμενία τους νομούς Κορτσάικ (Κορδούκ), Τσόπκ, Αγτζίνικ, Παϊτακαράν, Νορ Σιρακάν, Ουτίκ, Γκουγκάρκ και Αρτσάχ και τους προσάρτησαν στις γειτονικές Σατραπείες²⁵. Οι Αρσακίδες βασίλευσαν στην «Περσική» Αρμενία μέχρι το 428, οπότε και το βασίλειο της Μεγάλης Αρμενίας διαλύθηκε και η χώρα μετατράπηκε σε απλή επαρχία (Σατραπεία) της αυτοκρατορίας των Σασσανιδών, ενώ η Ρωμαϊκή Αρμενία από βασίλειο είχε μετατραπεί σε επαρχία ήδη το 390 και κυβερνιόταν από τον «Κόμη της Αρμενίας»²⁶.

Η Ρωμαϊκή Αρμενία και η Μικρά Αρμενία υπέστησαν διοικητικές μεταβολές επί Ιουστινιανού Α΄, ο οποίος σε μια προσπάθεια να ενδυναμώσει το ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας, προχώρησε σε σημαντικές αλλαγές και μεταρρυθμίσεις των

²⁵ Βλ. Ισκανιάν, *Οι Αρμενοβυζαντινές*, σελ. 351.

²⁶ Βλ. Αλπογιατζιάν, *Τα όρια*, σελ. 59-60.

αρμενικών επαρχιών. Το 536, με την ΛΑ΄ Νεαρά του ο Ιουστινιανός αναδιοργάνωσε τη Ρωμαϊκή Αρμενία και τη Μικρά Αρμενία σε τέσσερις Αρμενίες:

α) «*Πρώτη ή «Ενδοτάτη»* Αρμενία, πρωτεύουσα της οποίας ορίστηκε η Ιουστινιανούπολη. Σε αυτήν προσαρτήθηκαν η Θεοδοσιούπολη, η Κολώνεια (της πρώην Πρώτης Αρμενίας), καθώς και η Τραπεζούντα και η Κερασούντα του Πολεμωνιακού Πόντου.

β) «*Δεύτερη»* Αρμενία, η οποία ήταν η πρώην Πρώτη, με πρωτεύουσα τη Σεβάστεια. Σ' αυτή δόθηκαν οι πόλεις Ζήλα, η Βρίσα από τον Ελενόποντο και η Σεβαστούπολη του Πολεμωνιακού Πόντου.

γ) «*Τρίτη»* Αρμενία μετονομάστηκε η πρώην «*Δεύτερη»*.

δ) «*Τετάρτη»* Αρμενία μετονομάστηκε η πρώην Ρωμαϊκή Αρμενία με πρωτεύουσα τη Μαρτυρούπολη (Τιγρινακέρτ)²⁷.

Το έτος 591, στο τέλος ενός ακόμα Βυζαντινοπερσικού πολέμου, το μεγαλύτερο μέρος της «*Περσικής»* Αρμενίας, οι νομοί Τάικ, Αϊραράτ (μερικώς), Τουρουμπεράν, Αγτζνίκ και ίσως ένα μέρος του Γκουγκάρκ πέρασαν στο Ρωμαϊκό κράτος²⁸. Πρόκειται για τον δεύτερο διαμελισμό της Αρμενίας. Ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (582-602)²⁹ αναδιοργάνωσε τις αρμενικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, μετονομάζοντας την ιουστινιάνεια «*Τρίτη Αρμενία»* σε «*Πρώτη»*. Επίσης, ο Μαυρίκιος ένωσε ένα μέρος του Τσοπκ με την περιοχή της Άμιδας σε νέα επαρχία «*Άνω Μεσοποταμία»* ή «*Τετάρτη Αρμενία»* με πρωτεύουσα την Άμιδα (νυν Ντιαρμπεκίρ). Από την ιουστινιάνεια «*Τετάρτη Αρμενία»*, στην οποία προσαρτήθηκαν οι επαρχίες Χορτζεάν και Μοζούρ, οργανώθηκε η «*άλλη Τετάρτη Αρμενία»* με πρωτεύουσα το Δαδήμ³⁰. Το Τάικ και το ανακτημένο μέρος του Γκουγκάρκ ονομάστηκαν «*Βαθυτάτη Αρμενία»*, ενώ το δυτικό μέρος της περιοχής Δβιν «*Ενδοτάτη Αρμενία»*. Ο Μαυρίκιος επίσης διοργάνωσε μια άλλη μικρή διοικητική μονάδα «*Μεγάλη Αρμενία»*, πρωτεύουσα της οποίας έγινε η Τραπεζούντα³¹.

Παρά τις προσπάθειες των Περσών να ανακτήσουν τις χαμένες αρμενικές επαρχίες

²⁷ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 127-154.

²⁸ Βλ. Αλπογιατζεάν, *Τα όρια*, σελ. 61.

²⁹ Ένας από τους νικηφόρους αυτοκράτορες επί του οποίου το Ρωμαϊκό κράτος κατέστειλε τους Πέρσες, ενώ το μεγαλύτερο μέρος της Αρμενίας έγινε τμήμα της Αυτοκρατορίας (βλ. Whitby, *Maurice· Kaegi*, "Maurice").

³⁰ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 181-182.

³¹ Βλ. Ισκανιάν, *Οι Αρμενοβυζαντινές*, σελ. 359-360· Κάρποβ, *Μεσαιωνικός Πόντος*, σελ. 38.

επί Ηρακλείου (610-641)³², η εικόνα δεν άλλαξε μέχρι και την κατάκτηση της Περσίας από τους Άραβες και την έναρξη της περιόδου των Αραβικών εισβολών στην Αρμενία³³. Την ίδια εποχή, τον Ζ΄ αι., οργανώθηκε το δεύτερο μεγαλύτερο σε έκταση Βυζαντινό Θέμα, των Αρμενιικών, στο οποίο ενσωματώθηκαν η Παφλαγονία, ο Ελενόποντος, ο Πολεμωνιακός Πόντος, η Α΄ και η Β΄ Αρμενία, η Α΄ και Β΄ Καππαδοκία³⁴. Κατά το πρώτο μισό του Θ΄ αι. το τεράστιο Θέμα διαιρέθηκε σε τέσσερα μέρη, με αποτέλεσμα το 863 στη θέση του παλαιού Θέματος των Αρμενιικών να υπάρχει το νέο Θέμα Αρμενιικών, με πολύ μικρή έκταση, καθώς επίσης τα Θέματα Χαρσιανών, της Χαλδίας και της Κολωνείας. Έτσι, ένα μέρος των αρμενικών εδαφών συνέχισε να αποτελεί έδαφος της αυτοκρατορίας, ενώ υπήρχαν μέρη που τον Θ΄ αι. ακόμη παρέμεναν κάτω από την εξουσία των Αράβων, οι οποίοι είχαν καταλάβει τόσο την πρώην «Περσική» Αρμενία, όσο και ένα σημαντικό τμήμα της «Ρωμαϊκής» Αρμενίας.

Η οριστική κατάκτηση της «Περσικής» Αρμενίας από τους Άραβες έλαβε χώρα το 701, οπότε οι Άραβες οργάνωσαν μια ευρύτερη διοικητική επαρχία (με κέντρο το Δβιν), στην οποία ενσωματώθηκαν η Αρμενία, η Γεωργία, η Αμπχαζία και οι γύρω περιοχές έως την παραλιακή ζώνη της Κασπίας Θάλασσας). Η επαρχία αυτή ονομάστηκε «Αρμινία» και σε αντιστοιχία με τις βυζαντινές τέσσερις Αρμενίες, χωρίστηκε σε τέσσερις «Αρμινίες»³⁵. Αξιοσημείωτο είναι ότι στην Τετάρτη Αρμινία οι Άραβες ενσωμάτωσαν τις αρμενικές επαρχίες που είχαν κατακτήσει από το Βυζάντιο, συγκεκριμένα το Τουρουμπεράν, τα νότια μέρη του Αγτζνίκ, τα ανατολικά μέρη της Υψηλής Αρμενίας και του Τσοπκ με τις πόλεις Καρίν, Δερτζάν (Դերձան) και Αρσαμουσάτ (Արշαճուհատ), καθώς και την Μελιτηνή και το Καμάχ (Կամախ) με τις γύρω περιοχές³⁶.

Αυτή ήταν η εικόνα της διοικητικής οργάνωσης των ιστορικών αρμενικών επαρχιών πριν το β΄ μισό του Θ΄ αι., πριν την εποχή δηλαδή, κατά την οποία όταν οι ιστορικές διαδικασίες άρχισαν να αλλάζουν σημαντικά την κατάσταση των πραγμάτων στην ευρύτερη περιοχή

---

³² Ο «σταυροφόρος» αυτοκράτορας είναι περισσότερο γνωστός για τον νικηφόρο αγώνα του κατά των Περσών, αποκορύφωμα του οποίου υπήρξε η επιστροφή του αιχμαλωτισθέντος Τιμίου Σταυρού στα Ιεροσόλυμα το 630 (βλ. Κουγμτζιάν, "Ethnic Origins": Kaegi, *Heraclius*).

³³ Βλ. Αλπογιατζεάν, *Τα όρια*, σελ. 61.

³⁴ Βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 19· Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Αρμενιικών», σελ. 130.

³⁵ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διοικητική περιφέρεια*, σελ. 31.

³⁶ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διοικητική περιφέρεια*, σελ. 76-87.

2. Η προγενέστερη μελέτη

Ευθύς εξαρχής θα πρέπει να σημειωθεί ότι ως τώρα δεν υπάρχει καμία ειδική μονογραφία αφιερωμένη στο υπό εξέταση θέμα. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι τα επί μέρους προβλήματα που ερευνώνται στην εργασία μας αποτελούν ένα παρθένο δάσος, όπου δεν εισήλθε το πόδι των μελετητών, ούτε η ακτίνα του φωτός της ιστορικής επιστήμης. Αντίθετα, όπως θα διαπιστώσει ο αναγνώστης, πολλά από τα θέματα - ειδικά αυτά που αφορούν στην πολιτική ιστορία – έχουν τύχει πολύ καλής μελέτης. Δεν αφέθηκαν εντελώς ανεπεξέργαστα ούτε και τα θέματα, τα σχετικά με εκκλησιαστική ιστορία. Παρά ταύτα, όμως, η εργασία μας είναι πρωτότυπη, διότι τα διάσπαρτα ιστορικά στοιχεία δύο αιώνων φιλοδοξεί να τα ενώσει και να τα συνθέσει, μάλιστα με τέτοιον τρόπο, ώστε να φανεί η αλληλεξάρτηση των εκκλησιαστικών πραγμάτων και του πολιτικού παράγοντα, και να παράσχει στον αναγνώστη μία ενιαία εικόνα των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων και αναφορών του Ι΄-ΙΑ΄ αι. Ένας άλλος στόχος, που τον επιδιώκει η παρούσα μελέτη, είναι η ανάδειξη του θεολογικού υπόβαθρου των ιστορικών δρωμένων, διότι είναι γνωστό ότι οι θεολογικές αντιλήψεις και πεποιθήσεις θα μπορούσαν να επηρεάζουν σημαντικά τα ιστορικά πρόσωπα και την πολιτική των κρατών. Ασφαλώς, σε ορισμένες περιπτώσεις αληθεύει και το εντελώς αντίθετο. Για την επιδίωξη αυτού του στόχου ακριβώς, όπως προελέχθη, συντάξαμε το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μας, που είναι κατεξοχήν πρωτότυπο.

Παρότι, λοιπόν, στη διάθεσή μας ως τώρα δεν έχουμε μία ειδική μελέτη επί του θέματος, αλλά μόνο διάσπαρτα άρθρα και αναφορές μέσα στις γενικότερες μελέτες για την εκκλησιαστική ιστορία της Αρμενίας και για τις Βυζαντινοαρμενικές σχέσεις, είναι ωφέλιμο να αναφέρουμε τους βασικούς μελετητές και τα έργα τους, που έστω και εν μέρει διαφωτίζουν τα υπό εξέτασή μας θέματα.

Η σύγχρονη αρμενική ιστοριογραφία είχε ως πρόδρομο τον πατέρα Μιχαήλ Τσαμτσεάντς (Միքայիլ Վրդ Չամչեանց, 1738-1823), διακεκριμένο ιστορικό, θεολόγο, γλωσσολόγο και παιδαγωγό, μέλος της Αρμενο-Καθολικής Αδελφότητας των Μχιταριστών της Βενετίας (στη νήσο του Αγ. Λαζάρου). Ο Τσαμτσιάν ήταν ο πρώτος που επιχείρησε συστηματικά να συγγράψει την ιστορία του αρμενικού λαού με βάση τη σύγχρονη επιστημονική μέθοδο. Αποτέλεσμα των μόχθων του π. Μιχαήλ υπήρξε η τρίτομη «*Ιστορία της Αρμενίας από καταβολής του κόσμου έως το έτος*

Κυρίου 1784». Η μνημειώδης «*Ιστορία*» του Τσαμτσιάν σε πολλά σημεία δεν έχει χάσει μέχρι και σήμερα την αξία της. Ένα από τα πλεονεκτήματα του έργου του π. Μιχαήλ ήταν το ότι ο συγγραφέας του, ως «*χαλκηδόνιος*» που ήταν, δεν έκρυβε και δεν παρερμήνευε τα ιστορικά γεγονότα, τα οποία ίσως να ήταν προβληματικά για έναν αντιχαλκηδόνιο μελετητή. Ξεκινώντας από τον π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν λοιπόν, ο πυρσός της αρμενικής ιστοριογραφίας, και ειδικά της εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας μεταλαμπαδεύεται μεταξύ των Αρμενίων Ρωμαιο-Καθολικών, οι οποίοι καίτοι συχνά περιέπιπταν σε ακρότητες κατά έφταναν την ερμηνεία ορισμένων ιστορικών γεγονότων, παρά ταύτα ακολουθούσαν μία ρεαλιστική γραμμή.

Τις θέσεις της εν λόγω γραμμής ήρθε να ανατρέψει ο αρχιεπίσκοπος Μαλαχίας Ορμανιάν (**Մալախիա արք. Օրմանեան**, 1841-1918)³⁷. Ο ανήσυχος και φλογερός Αρμένιος, πρώην πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, μετά από την παραίτησή του το 1908 επιχείρησε να συγγράψει την πολιτικοεκκλησιαστική ιστορία του Αρμενικού Έθνους από τους αποστολικούς χρόνους μέχρι και τις ημέρες του. Έτσι γεννήθηκε το κορυφαίο έργο του, επίσης τρίτομο, το περίφημο «*Ιστορία του Έθνους*» (**Աղբալապատմություն**), με το οποίο σε πολλά σημεία ο συγγραφέας αντέκρουε τις Ρωμαιοκαθολικές απόψεις των μελετητών της εποχής του. Βέβαια, το έργο του πατριάρχη Μαλαχία ήταν ένα γεγονός για την εποχή του, εφόσον ήταν ενημερωμένο, συστηματοποιημένο μελέτημα, σε πολλά σημεία ελεύθερο από τις όντως υπερβολές των προηγούμενων μελετητών. Ως εκ τούτου, το αριστούργημα του Ορμανιάν ως τις μέρες μας δεν έχει χάσει την αξία του. Το βασικό έλλειμμα του έργου του αντιχαλκηδονίου Ορμανιάν είναι ότι σε μία έντονη προσπάθεια να διαπλάσει μία «*εθνική*», αυτόνομη ιστορική ταυτότητα της Αρμενικής Εκκλησίας, πολλές φορές επιχειρεί να ερμηνεύσει τα γεγονότα με τέτοιο τρόπο ώστε η θέση της Αρμενικής Εκκλησίας σε δογματικά ζητήματα ανά τους αιώνες να παρουσιαστεί ως αμετάβλητη και αταλάντευτη. Η γραμμή του Ορμανιάν, που παρουσιάζει την Εκκλησία της Αρμενίας κάπως μετέωρη, χωρίς ουσιαστικές σχέσεις με τον υπόλοιπο χριστιανικό (χαλκηδόνιο!) κόσμο, όσο και αν καθιστά στην πραγματικότητα πτωχότερη την Αρμενική Εκκλησία, δυστυχώς παραμένει η κυρίαρχη ή μάλλον μοναδική γραμμή

---

³⁷ Ο αρχιεπίσκοπος Μαλαχίας Ορμανιάν είναι μια κορυφαία μορφή της αρμενικής εκκλησιαστικής ιστοριογραφίας. Ο κατά κόσμο Πογός Ορμανιάν γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη. Οι γονείς του ήταν Ρωμαιο-καθολικοί Αρμένιοι. Ο Μαλαχίας σπούδασε στη Ρώμη και έγινε μέλος της Ακαδημίας της Ρώμης. Το έτος 1876 εγκατέλειψε τον Καθολικισμό και έγινε δεκτός στην Αρμενική Εκκλησία. Ανέπτυξε σημαντική παιδαγωγική και διοικητική δράση, φτάνοντας και στον Θρόνο του Αρμενίου πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1896-1908).

της επίσημης ιστοριογραφίας αυτής της Εκκλησίας.

Φυσικά η «*Ιστορία του Έθνους*» δεν έμεινε χωρίς την κριτική θεώρηση των Αρμενίων Ρωμαιο-Καθολικών. Το 1927 στη Βενετία ο π. Βαρδάν Χατσουνί (Հ. Վարդան վրդ շահունի, 1870-1944) εξέδωσε τη μελέτη του με τίτλο «*Σπουδαία προβλήματα από την ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας*», όπου άσκησε δριμύτατη κριτική σε ορισμένες απόψεις του Ορμανιάν. Αργότερα, το 1961 είδε το φως της δημοσιότητας και το βιβλίο «*Αρμενική Εκκλησία μέχρι και τη Σύνοδο της Φλωρεντίας*» του Αρμενίου Ρωμαιο-Καθολικού μελετητή, επισκόπου Σαάκ Κογκεάν (Սահակ Էպո Կոգեան, 1895-1983), με το οποίο ο συγγραφέας, σε αρκετά σημεία επαναλαμβάνοντας τις προγενέστερες θέσεις του π. Βαρδάν Χατσουνί, με τη σειρά του επιχείρησε να ανατρέψει τις θεωρίες του αρχιεπισκόπου Μαλαχία. Βέβαια, σε αυτή την προσπάθεια ο επίσκοπος Σαάκ, μολονότι πολλές φορές έχει οξυδερκές βλέμμα και φρέσκιες απόψεις, δεν αποφεύγει και τα αβάσιμα ή εσπευσμένα συμπεράσματα.

Από τα προαναφερθέντα γίνεται σαφές ότι στην παρουσίαση και ερμηνεία της μακραίωνης ιστορικής πορείας της Εκκλησίας της Αρμενίας υπάρχουν δύο βασικές γραμμές: από τη μια αυτή των χαλκηδονίων και παπικών Αρμενίων Ρωμαιο-Καθολικών και από την άλλη εκείνη η αντιχαλκηδόνια του αρχιεπισκόπου Μαλαχία, η οποία είναι και επικρατέστερη. Και οι δύο αυτές γραμμές όπως είναι φυσικό, έχουν τα δικά τους πλεονεκτήματα, αλλά και μειονεκτήματα, τα οποία εξίσου καλείται να αντιμετωπίσει ο σύγχρονος μελετητής και μάλιστα ένας εκπρόσωπος της ορθόδοξης Θεολογίας. Από αυτή την άποψη η παρούσα μελέτη αποκτά μία επιπρόσθετη σπουδαιότητα, αλλά και αναλαμβάνει μεγάλη ευθύνη.

Όσον αφορά στο κομμάτι της πολιτικής ιστορίας, εδώ μάς είναι χρήσιμες οι μελέτες των κοσμικών ιστορικών, μεταξύ των οποίων βέβαια εξέχουσα θέση κατέχει ο Νικόλαος Αδόντς. Στη διάρκεια της περίπου 50ετούς επιστημονικής δράσης του ο Αδόντς συνέγραψε γύρω στις 100 μελέτες που αφορούν σε διάφορες υποθέσεις της αρμενικής ιστορίας και φιλολογίας. Στην πεντάτομη συλλογή των έργων του Αδόντς ένας από τους ογκώδεις τόμους περιέχει μελέτες αφιερωμένες στα Αρμενοβυζαντινά θέματα. Οι μελέτες του Αδόντς διακρίνονται από ακαδημαϊκή σχολαστικότητα και εξονυχιστική ανάλυση των λεπτομερειών των βυζαντινών και των αρμενικών πηγών. Ειδικό θέμα των ενδιαφερόντων του Αδόντς είναι η εξιχνίαση και ανάδειξη της

αρμενικής καταγωγής των επιφανών βυζαντινών προσώπων και των αριστοκρατικών οικογενειών, πάντα με βάση τις πηγές. Τη γραμμή του Αδόντς συνεχίζει και ένας από τους μαθητές του, ο Ελληνοαμερικανός Πέτρος Χαράνης (1908-1985), με το μικρό αλλά πολύ αξιόλογο έργο του «*Οι Αρμένιοι στη Βυζαντινή αυτοκρατορία*» (1963). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Χαράνης είναι ένας από τους ελαχίστους (αν όχι ο μοναδικός) Έλληνας μελετητής, ο οποίος ειδικά και συστηματικά αναφέρθηκε στο θέμα των Αρμενοβυζαντινών σχέσεων κατά τον Μεσαίωνα.

Μετά από τον Ν. Αδόντς στο πεδίο των Βυζαντινοαρμενικών σπουδών αναμφίβολα διακρίνεται ο Χράτς Μπαρτικιάν. Καλός γνώστης της ελληνικής γλώσσας, ο Μπαρτικιάν από τη δεκαετία του '70 του περασμένου αιώνα, με πολύ ζήλο επιδόθηκε στις Αρμενοβυζαντινές μελέτες και μεταφράσεις των βυζαντινών πηγών (Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, Θεοφάνης, Συνεχιστής του Θεοφάνους, Ιωάννης Σκυλίτζης, Μιχαήλ Ατταλειάτης κ. α.). Ο Μπαρτικιάν στα ποικίλα και πολυάριθμα άρθρα του αναφέρεται και διαφωτίζει πολλά σημαντικά προβλήματα των Βυζαντινοαρμενικών σχέσεων σε διάφορες εποχές, μεταξύ αυτών και της υπό εξέταση περιόδου³⁸. Τα μελετήματα του Μπαρτικιάν δίχως άλλο βρίσκονται στην βιβλιογραφία πρώτης γραμμής για τη μελέτη των Αρμενοβυζαντινών αναφορών.

Ταυτόχρονα με τον Μπαρτικιάν, δρούσε ένας άλλος σημαντικός ερευνητής, ο Καρέν Γιουζμπασιάν (Կարէն Իւզմբաշեան, 1927-2009)³⁹, ο οποίος το 1988 δημοσίευσε το σπουδαίο έργο του «*Αρμενικά κρατίδια της εποχής των Βαγρατιδών και το Βυζάντιο του Θ'-ΙΑ' αι.*», όπου αναφέρθηκε με τη δέουσα προσοχή στις σχέσεις των αρμενικών κρατιδίων με την αυτοκρατορία των Ρωμαίων. Αυτό το έργο του Γιουζμπασιάν παραμένει ως σήμερα ένα από τα βασικά μελετήματα επί του θέματος, παρότι σε κάποια σημεία ο Μπαρτικιάν διαφωνούσε με τον Γιουζμπασιάν.

Από τη δεκαετία του '60-'70 του περασμένου αιώνα άρχισε να δημοσιεύει και η Βιάδα Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν (В. А. Арутюнова-Фиданян, 1937-)⁴⁰, η οποία

---

³⁸ Ανάμεσα στις μελέτες του Χ. Μπαρτικιάν ξεχωρίζει ένα άρθρο του, το οποίο αναδρομικά παρουσιάζει τους σταθμούς της εκκλησιαστικής διπλωματίας του Βυζαντίου στην Αρμενία κατά την εξεταζόμενη στην εργασία μας περίοδο, τον Ι'- ΙΑ' αι. (Bartikyan, "The Religious").

³⁹ Σημαντικός αρμενολόγος και βυζαντινολόγος των επιστημονικών κύκλων της Αρμενίας και της Ρωσίας. Από το 1958 χρημάτισε πρόεδρος του εν Λενινγκράδ (νυν Αγ. Πετρούπολη) τμήματος του Ινστιτούτου Ανατολικών σπουδών της Ακαδημίας Επιστήμων της Σοβιετικής Ένωσης, ενώ τα έτη 1981-1991 ήταν πρόεδρος του τμήματος της Παλαιστινιακής Εταιρίας στην ίδια πόλη.

⁴⁰ Συγγραφέας περίπου 150 επιστημονικών άρθρων, η φιλόλογος Β. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν έγινε candidate Ιστορίας στη Σχολή Ιστορίας του πανεπιστημίου Ερεβάν. Το θέμα της διατριβής της ήταν

επίσης ως αντικείμενο της επιστημονικής έρευνας της επέλεξε τις Αρμενοβυζαντινές επαφές του Ι΄-ΙΑ΄αι. Εκτός από τα πολλά άρθρα της, στις μονογραφίες της κατέχουν ειδική σπουδαιότητα οι ακόλουθες δύο: «*Οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι στα ανατολικά σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (ΙΑ΄αι.)*» (1980) και «*Η ζώνη των Αρμενοβυζαντινών επαφών (Ι΄-ΙΑ΄αι.). Τα αποτελέσματα συνεργασίας των πολιτισμών*» (διδακτορική διατριβή, 1994).

Για τη μελέτη της ιστορίας της Αρμενίας επί Βαγρατιδών είναι σπουδαίες οι πρόσφατες μονογραφίες του Αρμάν Γιεγιαζαριάν (**Արման Եղիազարյան**)⁴¹, οι οποίες είναι τα πιο πρόσφατα μελετήματα επί του θέματος. Σε αυτές ο προσεκτικός και λεπτολόγος συγγραφέας αναφέρεται και στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις του τέλους του Θ΄- α΄ μισό του Ι΄ αι., εξακριβώνοντας τις χρονολογίες και τα γεγονότα. Στο κομμάτι των εκκλησιαστικών υποθέσεων ο Γιεγιαζαριάν, ως οπαδός της αντιχαλκηδόνιας Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας, συνεχίζει τη γραμμή του αρχιεπ. Μαλαχία Ορμανιάν.

Αυτοί είναι οι βασικοί μελετητές και οι κρατούσες κατευθύνσεις που αυτή τη στιγμή υπάρχουν στο πεδίο της επιστημονικής έρευνας του μείζονος θέματος των Αρμενοβυζαντινών πολιτικών και εκκλησιαστικών σχέσεων και επαφών κατά τον Ι΄-ΙΑ΄ αι. Παραλείπουμε να σχολιάσουμε μικρότερης σημασίας μελετητές και τα μελετήματά τους, που έχουμε αξιολογήσει στην εργασία μας.

«*Το Τυπικό του Γρηγορίου Πακουριανού*» (1968). Από το 1997 εργάζεται στο μοσχοβίτικο Ινστιτούτο Γενικής Ιστορίας.

⁴¹ Διδάκτωρ Ιστορίας και καθηγητής στη Σχολή Ιστορίας του πανεπιστημίου Ερεβάν. Εξειδικεύεται στη ιστορία των αρμενοαραβικών πολιτικών σχέσεων κατά τον πρώιμο Μεσαίωνα, την ιστορία της Αρμενίας της εποχής των Βαγρατιδών, καθώς και της αρμενικής Διασποράς. Συγγραφέας σειράς επιστημονικών άρθρων και μονογραφιών.

Κεφάλαιο I

Η πολιτική κατάσταση της Αρμενίας κατά τον Ι΄ αι.

1. Η άνοδος και η ακμή του βασιλείου των Βαγρατιδών

Η Αρμενία εισήλθε στον Ι΄ αιώνα υπό την ηγεσία του Σμπατ Α΄ Βαγρατίδη (Սմբատ Ա Բագրատունի, 890-914), γιου του «άρχοντα των αρχόντων»⁴² Ασώτ Α΄ Βαγρατίδη (Աշոտ Ա Բագրատունի, 883/887-890)⁴³. Ο τελευταίος, αφού αγωνίστηκε κατά της κυριαρχίας των Αράβων στην Αρμενία, στέφθηκε «βασιλιάς»⁴⁴ της Αρμενίας στις 26 Αυγούστου του 883, αρχικά από τον χαλίφη, ενώ τέσσερα χρόνια αργότερα και ο αυτοκράτορας Λέων ΣΤ΄ (886-912)⁴⁵ αναγνώρισε τον Ασώτ⁴⁶. Έτσι, ο «άρχοντας των αρχόντων της Αρμενίας» ανακηρύχθηκε «αγαπητός γιος»⁴⁷ του βασιλιά των Ρωμαίων. Η αποκατάσταση του αρμενικού βασιλείου υπό την ηγεσία των Βαγρατιδών μετά από την πτώση του βασιλείου της Μεγάλης Αρμενίας των Αρσακιδών το έτος 428 μ.Χ. είχε τεράστια σημασία για την ευρύτερη περιοχή του Καυκάσου, εφόσον αυτή η αναστήλωση εξασφάλισε την οικονομική ακμή της χώρας και την άνευ προηγουμένου πολιτιστική εξέλιξη.

Ο Σμπατ Α΄⁴⁸ εξακολούθησε να αναγνωρίζει τυπικά την εξουσία του χαλίφη, αλλά ταυτόχρονα συνέχισε επίσης να καλλιεργεί στενές σχέσεις με τον αυτοκράτορα

⁴² Για τον όρο βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ ο Σίδηρος*, σελ. 49-53.

⁴³ Για τη ζωή και τη δράση του πρώτου εκπρόσωπου της δυναστείας των Βαγρατιδών στον βασιλικό θρόνο της Αρμενίας βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Α΄ Βαγρατίδης*: Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 187-224.

⁴⁴ Στα αρμενικά η έννοια της λέξης «βασιλιάς» αποδίδεται με το **թագաւոր** (tagavor), το οποίο κυριολεκτικά σημαίνει «ο έχων την κορωνίδα». Ως εκ τούτου οι αρμενικές πηγές και τον «βασιλέα των Ρωμαίων» επονομάζουν tagavor. Στην εργασία μας τη λέξη «βασιλιάς» αναφορικά με τους διαφορετικούς ηγεμόνες της Αρμενίας καταχρηστικά χρησιμοποιούμε με την έννοια του **թագաւոր**, και όχι βέβαια με την έννοια του βυζαντινού «βασιλεύς».

⁴⁵ Λέων ΣΤ΄ ο Σοφός: λογιότατος αυτοκράτορας, μαθητής του Μεγάλου Φωτίου. Μείζον εκκλησιαστικό πρόβλημα της βασιλείας του Λέοντος υπήρξε η τετραγαμία του (βλ. Tougher, *The Reign*). Μετά από τον Ιουστινιανό, ο Λέων Σοφός αναδείχθηκε ως ο μεγαλύτερος Βυζαντινός νομοθέτης. Αποτέλεσμα του νομοθετικού έργου του αυτοκράτορα υπήρξαν «*Τὰ Βασιλικά*», το «*Έπαρχικόν βιβλίον*» και οι Νεαρές του (βλ. Φειδάς, *Βυζάντιο*, σελ. 228-231· Τρωιάνος, *Οι Νεαρές*).

⁴⁶ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 444. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μεταγενέστεροι Αρμένιοι συγγραφείς του ΙΓ΄ αι. ο Βαρδάν και ο Κυρακός μας πληροφορούν ότι ο αυτοκράτωρ έστειλε στον Ασώτ στέμμα (βλ. Βαρδάν, *Συλλογή Ιστορίας* 85-86· Κυρακός Γκαντζακίτης, *Ιστορία*, σελ. 80). Αυτή η αναφορά έδωσε αφορμή σε ορισμένους ιστορικούς να ισχυριστούν πως το Βυζάντιο αναγνώρισε τον Ασώτ ως βασιλιά. Ο Χ. Μπαρτικιάν σε σχετικό άρθρο του διαψεύδει αυτό τον ισχυρισμό (βλ. Μπαρτικιάν, «Το Βυζάντιο μήπως»). Στην ουσία όμως, πρόκειται για διαφορετική σημασία του βυζαντινού όρου «βασιλεύς» και της αρμενικής λέξης **թագաւոր** στην οποία αναφερθήκαμε παραπάνω.

⁴⁷ Ο όρος αυτός στη διπλωματική ορολογία της εποχής τόσο στο Βυζάντιο, όσο και στην Αρμενία σήμαινε «υποτέλης» (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 339-340).

⁴⁸ Βασικούς σταθμούς της ζωής του Σμπατ Α΄ αναφέρουμε σε αυτό το κεφάλαιο. Πιο διεξοδικά για τη ζωή και τη δράση του βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 224-269.

των Ρωμαίων, οι οποίες ήδη είχαν ενδυναμωθεί επί των ημερών του πατέρα του. Άλλωστε, ο ίδιος στέφθηκε βασιλιάς με τη συγκατάθεση του βασιλέα των Ρωμαίων⁴⁹. Ο αυτόπτης μάρτυρας και ιστοριογράφος της εποχής ο Καθολικός Ιωάννης Ε΄ Δρασχανακερτίτης (Յովհաննէս Ե Դրասխանաղբերցի, 898-926)⁵⁰ δεν παραλείπει να σημειώσει ότι ο Σμπατ «σύμφωνα με την τάξη της πατρώας διαθήκης, δεν αποχώριζε τον εαυτό του από την εύνοια της αγάπης του αυτοκράτορα των Ρωμαίων Λέοντος, μεγαλύνοντάς τον, σύμφωνα με την επιεική πραότητά του, με πολλά δωρήματα και ιερά αναθήματα. Για αυτό και ο αυτοκράτορας του χάριζε μεγάλα δώρα και ωραίες δωρεές - όπλα, κοσμήματα, χρυσοῦφανα ενδύματα, κύπελλα και ποτήρια, από καθαρό χρυσάφι ζώνες με [πολύτιμες] πέτρες. Όμως το πιο σπουδαίο ήταν το ότι ο αυτοκράτορας ονόμαζε τον Σμπατ “αγαπητό γιο” του, με συνθήκη αγάπης»⁵¹.

Το 893 ο Σμπατ Α΄ και ο Λέων ΣΤ΄ υπέγραψαν μία σημαντική εμπορική συνθήκη, σύμφωνα με την οποία η Αρμενία έγινε το βασικό εμπορικό κέντρο μεταξύ της αυτοκρατορίας και του χαλιφάτου⁵².

Η χώρα στα πρώτα χρόνια του Σμπατ έζησε μία περίοδο οικονομικής ανάπτυξης και ευημερίας. Ο Σμπατ επέκτεινε την εξουσία του επί των αρμενικών επαρχιών Ναχτσαβάν, Μπασέν, Απαχουνίκ, Χαρκ και Ταρών, ώστε στα τέλη του Θ΄-αρχές του Ι΄ αι. οι Βαγρατίδες κυριαρχούσαν στο μεγαλύτερο μέρος των αρμενικών εδαφών, ενώ την ανώτατη εξουσία τους αναγνώριζαν οι τοπικοί άρχοντες του Σιουνίκ, του Βασπουρακάν, οι Βαγρατίδες του Κγαρτζκ, ο ηγεμών της Αμπχαζίας (Αβασγίας ή Δυτικής Γεωργίας), το αραβικό εμιράτο της Τιφλίδας, το μικρό αρμενικό κρατίδιο του Χαμσέν (στο ανατολικό άκρο του Πολεμονιακού Πόντου) και οι φυλές του βορειοανατολικού Καυκάσου, καθώς επίσης οι Άραβες εμίρηδες της Αρμενίας,

---

⁴⁹ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 741.

⁵⁰ Λόγιος Καθολικός της Αρμενίας, η ζωή του οποίου συνέπεσε με την ταραχώδη περίοδο της αρμενικής ιστορίας. Ο Ιωάννης Ε΄, όπως θα δούμε, διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα σύγχρονά του γεγονότα της πολιτικής και εκκλησιαστικής ζωής του Καυκάσου. Σημαντική είναι η «*Ιστορία της Αρμενίας*» του Δρασχανακερτίτη, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου ο Καθολικός συνέγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων (βλ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον*, σελ. 74-75).

⁵¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 455.

⁵² Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 455. Ο Καθολικός μέσα στην ομιχλώδη αναφορά του δεν διευκρινίζει λεπτομέρειες για τους όρους αυτής της «*συνθήκης της αγάπης*». Σύμφωνα με τον Κ. Τακιρτακόγλου, η συνθήκη δεν ήταν αποκλειστικά εμπορική, αλλά και στρατιωτική, για αυτό και προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια των Αράβων (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 414-415). Σημειωτέον ότι, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, κομβικό σημείο στις Αρμενοβυζαντινές εμπορικές σχέσεις υπήρξε η Τραπεζούντα (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 54-55).

ώστε ο Σμπατ αναγορεύθηκε «κοσμοκράτωρ» της Αρμενίας, της Αλβανίας του Καυκάσου⁵³ και της Γεωργίας⁵⁴.

Η ενδυνάμωση και η πρόοδος της Αρμενίας μαζί με την αρμενοβυζαντινή συνεργασία δεν μπορούσε να μην ενοχλήσει τους Άραβες, συγκεκριμένα το γειτονικό αραβικό εμιράτο του Ατρπατακάν⁵⁵. Ιδρυτής αυτού του κρατιδίου υπήρξε ο εμίρης Μουχαμμάδ Αφσίν, ο οποίος το 893 προσέφερε στον Σμπατ «στέμμα» (τουρμπάνι) από τον χαλίφη. Ο Αφσίν, αφού εκ των πραγμάτων ανεξαρτητοποιήθηκε από τον χαλίφη, έστρεψε την προσοχή του προς την Αρμενία. Ταυτόχρονα ο χαλίφης, επιθυμώντας την καταστολή της Αρμενίας, έδωσε το δικαίωμα της φορολογίας της Αρμενίας στον Αφσίν. Πρώτη αφορμή για την επέμβαση του Αφσίν στις υποθέσεις της Αρμενίας έγινε ακριβώς η αναφερθείσα αρμενοβυζαντινή εμπορική συνθήκη. Ο Σμπατ, όμως, με τη στρατιωτική ισχύ του «έπεισε» τον Αφσίν και αυτός προσωρινά αναγκάστηκε να υποχωρήσει⁵⁶. Ο Σμπατ Α΄ στράφηκε επίσης κατά των Αράβων, των εγκατεστημένων στην καρδιά της Αρμενίας, στην πρώην πρωτεύουσα Δβιν⁵⁷. Μετά από διετή πολιορκία του σημαντικού αυτού κέντρου εμπορίου, τεχνών και οπλοποιίας, ο βασιλιάς κατέλαβε την πόλη και έστειλε τους Άραβες άρχοντές της ως ομήρους στον Λέοντα ΣΤ΄ ως ένδειξη της πίστεώς του και προσπάθεια ενίσχυσης

---

⁵³ Η λεγόμενη «Αλβανία του Καυκάσου» ή στα Αρμενικά «Αγβάνκ» (Աղβանք) επεκτεινόταν βόρεια από τον ποταμό Κούρ, γειτνιάζοντας με την Αρμενία και την Ανατολική Γεωργία. Ο ντόπιος πληθυσμός απαρτιζόταν από περίπου 26 φυλές, που ήταν γνωστές με τη συνολική ονομασία «Αλβάνοι». Παρά τον ενιαίο βασίλειο και τον εκχριστιανισμό των Αλβάνων χάρη στους εξ Αρμενίας ιεραποστόλους, οι φυλές δεν κατόρθωσαν να ενωθούν σε μία εθνική μονάδα. Η Εκκλησία της Αλβανίας του Καυκάσου ποιμενομένη από δικό της Καθολικό, απολάμβανε αυτονομία στο σύνολο της Εκκλησίας της Μεγάλης Αρμενίας. Σήμερα από αρχαίους Αλβανούς χριστιανοί έμειναν μόνο οι Ουδί, ενώ εκπρόσωποι άλλων φυλών, όπως οι Λέσγοι, οι Ρουτούλοι κ. α. είναι μουσουλμάνοι. Για τη γλώσσα και διάφορα θέματα σχετικά με την Αλβανία του Καυκάσου βλ. Gippert, *The Caucasian-Altkberon, Albania Caucasica I*. Για τις διαστρεβλώσεις των ιστορικών αναφορών περί της Αλβανίας του Καυκάσου εκ μέρους των σημερινών ιστορικών του Αζερμπαϊτζάν βλ. Galichian, *The Invention*.

⁵⁴ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 457· Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 53-55.

⁵⁵ Η «Ατροπατηνή» των αρχαίων ελληνικών πηγών: χώρα που επεκτεινόταν από την Κασπία Θάλασσα μέχρι τη λίμνη Ούρμια. Αποτελούσε επαρχία της Περσίας, ενώ την εποχή των αραβικών εισβολών στο Ατρπατακάν εδώ ιδρύθηκαν αραβικά εμιράτα (βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Α΄, σελ. 373· Planhol, “Ajerbaijan”).

⁵⁶ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 455-456.

⁵⁷ Πρωτεύουσα της Αρμενίας και έδρα του Καθολικού από το 484, το Δβιν την εποχή των αραβικών κατακτήσεων έγινε κέντρο της αραβικής διοίκησης μέχρι το 775. Κατά την εποχή της Αραβοκρατίας οι κάτοικοι της πόλης ήταν Αρμένιοι και Άραβες. Αυτοί οι τελευταίοι διοικούσαν την πόλη. Γύρω στο 878 το Δβιν αναγνώρισε την εξουσία των Βαγρατιδών, όμως στα τέλη του Θ΄ αι. το κατέλαβε ο αιμοσταγής εμίρης του Ατρπατακάν Γιουσούφ και η σημαντική αυτή πόλη έμεινε στα χέρια των εμίρηδων του Ατρπατακάν περίπου για τριάντα χρόνια. Όμως, επειδή το Δβιν δεν ήταν συνδεδεμένο με το απόμακρο Ατρπατακάν, ο Γιουσούφ ίδρυσε ένα άλλο εμιράτο στο σχετικά κοντινό Γκογθν, που βρισκόταν στον δρόμο από το Δβιν προς το Ατρπατακάν (βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 129-130· Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 230-236). Για τους σημαντικούς σταθμούς της ιστορίας του Δβιν κατά την εξεταζόμενη περίοδο βλ. Ter-Ghevondian, “Chronologie”.

των αρμενοβυζαντινών σχέσεων⁵⁸. Νέα σύγκρουση συνέβη το 894, όταν ο Σμπατ και πάλι κατέστειλε τα στρατεύματα του Άραβα διοικητή κοντά στο χωριό Δογς⁵⁹.

Ο Αφσίν, όμως, επανέλαβε τις προσπάθειές του για την εξολόθρευση του Σμπατ μετά από δύο χρόνια. Αφού προσπάθησε να χρησιμοποιήσει εναντίον του τις αντιφάσεις των τοπικών αρχόντων, ο Αφσίν εισέβαλε από τον βορρά στην Αρμενία. Ο Σμπατ αναγκάστηκε να καταφύγει στα δυσπρόσιτα οχυρώματα του Τάικ, ενώ η βασίλισσα μαζί με τις αρχόντισσες κλείστηκε στο κάστρο Καρς⁶⁰. Παρά την ισχυρή αντίσταση των Αρμενίων, οι Άραβες κατέλαβαν την πόλη και ο Σμπατ αναγκάστηκε να συνάψει μία εξευτελιστική ειρήνη⁶¹.

Νέα αφορμή για σύγκρουση μεταξύ του Αφσίν και του Σμπατ προέκυψε το 899, όταν ο Σμπατ έστεψε βασιλιά του Κγάρτζκ τον υποτελή του Ατρνερσέ (Αδαρνασέ), έτσι ώστε αυτός έγινε ο δεύτερος τη τάξει στο κράτος των Βαγρατιδών, κάτι που προκάλεσε την αγανάκτηση των Αράβων. Ο Αφσίν κατέλαβε το Δβιν, εκστράτευσε στο Βασπουρακάν αλλά σύντομα πέθανε από μία επιδημία, ενώ η Αρμενία συνέχισε την οικονομική και την πολιτιστική πρόοδό της⁶².

Το 901 νέος εμίρης του Ατρπατακάν έγινε ο αδελφός του Αφσίν, ο Γιουσούφ-ιμπν-αμπού-Σατζ-Δευδάτ (901-919), ο οποίος παρά την άρνηση του χαλίφη, διεκδικούσε τη φορολογία της Αρμενίας. Ο Γιουσούφ εκστράτευσε στην Αρμενία και ο Σμπατ, αποφεύγοντας νέες ταραχές, το 903 συμφώνησε τυπικά να αναγνωρίσει την εξουσία του εμίρη, πληρώνοντας φόρους⁶³.

Το 908 ο Γιουσούφ, εκμεταλλευόμενος τις αντιφάσεις μεταξύ του Σμπατ και του πρώτου άρχοντα του Βασπουρακάν Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη, προσκάλεσε τον τελευταίο στο Ατρπατακάν και τον έστεψε βασιλιά «*επί πάσης της Αρμενίας*»⁶⁴. Με αυτό τον δόλιο τρόπο ο Γιουσούφ διέσπασε την ενότητα του αρμενικού βασιλείου. Αυτό είχε ολέθριες συνέπειες, εφόσον η χώρα διχάστηκε σε δύο μέρη, επιπλέον το ένα μέρος, το Βασπουρακάν, συμμαχώντας με το Ατρπατακάν, θα αντιμαχόταν το

---

⁵⁸ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 456-457· Τερ-Γεβονδιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 113-114.

⁵⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 462.

⁶⁰ Καρς ή Καρούτς Μπερτ: το σημαντικότερο οχύρωμα της επαρχίας Βανάντ του νομού Αϊραράτ. Παρότι μνημονεύεται στις πηγές αρκετά μεταγενέστερα, τον Θ΄αι., φαίνεται ότι η ίδρυση του κάστρου ανάγεται στην αρχαιότητα (βλ. *ΛΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 68).

⁶¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 467-469.

⁶² Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 471-474· Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 32-33.

⁶³ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 478-480· Βαρδανιάν, «*Η άνοδος*», σελ. 34.

⁶⁴ Θωμάς Αρτσρουνίδη, *Ιστορία*, σελ. 281.

άλλο μέρος, το κράτος των Βαγρατιδών. Με αυτό τον τρόπο ο Γιουσούφ έλπιζε να κατακτήσει ολόκληρη την Αρμενία⁶⁵.

Το 909 ο Γιουσούφ μαζί με τον στρατό του εισέβαλε στην Αρμενία από τον νότο. Τους Άραβες υποστήριζαν οι αδελφοί Γκαγκίκ και Γκουργκέν Αρτσρουνίδες. Ο Γιουσούφ κατέλαβε το Σιουνίκ, ενώ ο Συμπατ Α΄ και πάλι κατέφυγε στα οχυρώματα του Τάικ και Κγάρτζκ. Τον χειμώνα του 909-910 οι Άραβες πέρασαν στο Δβιν, ενώ ο Συμπατ Α΄ επέστρεψε στην πρωτεύουσα Σιρακαβάν⁶⁶. Ταυτόχρονα οι Άραβες έρειξαν στη φυλακή τον Καθολικό Ιωάννη, απαιτώντας από αυτόν να πληρώσει φόρους. Την άνοιξη του 910 ο Γιουσούφ από το Δβιν έστειλε τα αρμενικά στρατεύματα του Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη κατά του βασιλιά Συμπατ. Στη μάχη κοντά στο χωριό Τζκναβατσάρ της επαρχίας Νιγκ ο στρατός του Συμπατ ηττήθηκε. Η χώρα ήταν απροστάτευτη από τις βιαιοπραγίες και τις λεηλασίες των εισβολέων⁶⁷.

Ο Συμπατ δεν έχασε τις ελπίδες του και αποσύρθηκε στα περίχωρα της πόλης Βαγαρσακέρτ⁶⁸. Το 912 από εκεί ο βασιλιάς έστειλε αντιπρόσωπο στον αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄⁶⁹, ο οποίος υποσχέθηκε βοήθεια, αλλά δεν πρόλαβε να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή του, αφού πέθανε στις 12 Μαΐου του ίδιου έτους⁷⁰. Ο αδελφός και

⁶⁵ Βλ. Αρακελιάν, «Η τάση», σελ. 36.

⁶⁶ Σιρακαβάν (Շիրակաբան) ή Γιεραζγκαβόρς (Երազգավոր): κωμόπολη στην επαρχία Σιράκ του νομού Αϊραράτ. Έγινε κέντρο των Βαγρατιδών κατά τον Θ΄ αι., και στη συνέχεια η πρωτεύουσα του κρατιδίου τους κατά τα έτη 890-928, και επιπλέον έδρα των καθολικών ξεκινώντας από τον Ζαχαρία Ζαχαρίας Α΄ Τζαγκίτη (Չաքարիա Ա. Չաղեցի, 855-876) μέχρι και τον Μαστότς Α΄ Γιεγιβαρδίτη (Մաշտոց Ա. Եղիվարեցի, 897-898). Η κωμόπολη βρισκόταν σε κομβικό σημείο των εμπορικών οδών που συνέδεαν την Αρμενία με τη Γεωργία, την Περσία, τη Μικρά Ασία και τη Μαύρη Θάλασσα (βλ. Dormfann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins*, σελ. 59-61). Το Σιρακαβάν ήταν γνωστό για τον μεγαλοπρεπή Ναό του Σωτήρος, κτίσμα του Συμπατ Α΄, ο οποίος καταστράφηκε κατά τα μισά του Κ΄ αι. από τους Τούρκους.

⁶⁷ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 487-499· Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 744-745.

⁶⁸ Πόλη στη επαρχία Μπαγκρεβάντ του νομού Αϊραράτ. Από τον Δ΄αι. αποτελούσε φέουδο της οικογένειας του Γρηγορίου Φωτιστή, ενώ στη συνέχεια πέρασε στους Μαμικονιάν. Τον Ζ΄ αι. ο Καθολικός Νερσίς Γ΄ (641-661) εδώ έκτισε τον Ναό της Παναγίας, και η πόλη έγινε έδρα της ενιαίας επισκοπής των επαρχιών Μπαγκρεβάντ και Αρσαρουνίκ (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 741).

⁶⁹ Καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου οι σχέσεις της Αρμενίας και της Κωνσταντινούπολης παρέμεναν σταθερές: «...Ο βασιλιάς των Ρωμαίων Λέων είχε μεγάλη πρόνοια για τον βασιλιά Συμπατ ως αγαπητό γιο του, κρατώντας άρρηκτη τη διαθήκη της συμφωνίας αγάπης, ενώ κάθε χρόνο έστελνε [σε αυτόν] πολλά δώρα, δωρέες και τιμές. Και ο Συμπατ ως ευχαριστήρια για την ευεργεσία του βασιλιά των Ρωμαίων με δαυιλιά δώρα ανταπέδιδε με δεκαπλάσια προσθήκη – ως τον υψηλότερο από αυτόν και γνήσιο πατέρα [του]» (Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 481). Είναι επίσης ενδιαφέρον, ότι κάποιους από τους άρχοντες που με επικεφαλής τον Ατρνερσέχ οργάνωσαν συνομιλία εις βάρος του Συμπατ, αυτός τους τύφλωσε και τους έστειλε ως όμηρους στον αυτοκράτορα (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 486-487). Η χειρονομία αυτή σαφώς έδειχνε ότι όσοι επαναστατούν έναντι του Συμπατ, επαναστατούν ενάντια στον ίδιο τον αυτοκράτορα.

⁷⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 502.

διάδοχός του Αλέξανδρος (912-913)⁷¹ λόγω των εσωτερικών ταραχών δεν ενδιαφέρθηκε για τις αρμενικές υποθέσεις. Όπως γράφει ο Καθολικός Ιωάννης Δρασχανακερτίτης: «Αλλά και ο βασιλιάς των Ρωμαίων Βασίλειος⁷², αφού άκουσε για τα δεινά του κακού, που συμπεκνώθηκαν σε μας, σηκώθηκε με πολύ στρατό για να φτάσει εις βοήθεια στον Σμπατ, [όμως] αιφνιδίως έφτασε σε αυτόν το τέλος της κοινής ανθρώπινης ζωής και [αυτός] πέθανε. Αντί αυτού βασίλευσε ο αδελφός του ο Αλέξανδρος. Ύστερα περικύκλωσε αυτόν η ταραχώδης σύγχυση από τους άνδρες επαναστάτες και ούτε αυτός μπόρεσε να έρθει για βοήθεια»⁷³.

Ο Σμπατ πλέον δεν είχε καμία άλλη λύση, παρά μόνο να παραδοθεί στα χέρια του Γιουσούφ, ελπίζοντας στο έλεος του ανήλεου εμίρη. Στις 7 Ιανουαρίου του 914⁷⁴ ο πολύπαθος Σμπατ παραδόθηκε σε τρομερό μαρτυρικό θάνατο, ενώ το νεκρό σώμα του με το πρόσταγμα του Γιουσούφ μεταφέρθηκε στο Δβιν και σταυρώθηκε⁷⁵.

Μετά από τη δολοφονία του Σμπατ Α΄ ο Γιουσούφ και ο αραβικός στρατός συνέχισαν να ερημώνουν τη χώρα, καταστρέφοντας τους οικισμούς και αιχμαλωτίζοντας και εξολοθρεύοντας τον χριστιανικό πληθυσμό. Τον αντιαραβικό αγώνα συνέχισαν οι δύο γιοι του βασιλιά-Μάρτυρα, ο Ασώτ Β΄ Σίδηρος (Աշոտ Բ Երկաթ, 914-929)⁷⁶ και ο Αμπάς Βαγρατίδης, οι οποίοι με επιτυχία υιοθέτησαν την τακτική των ανταρτικών τοπικών πολέμων και επιθέσεων. Μετά από την απελευθέρωση σχεδόν όλων των επαρχιών της επικράτειας των Βαγρατιδών, ο Ασώτ στράφηκε προς τη Γεωργία και απελευθέρωσε την Τιφλίδα. Οι επιτυχείς μάχες του Ασώτ έλαβαν χώρα μέσα σε ένα περίπου έτος, προκαλώντας μεγάλο ενθουσιασμό

⁷¹ Ο μικρότερος γιος του Βασιλείου Α΄ από την Ευδοκία Ιγγερινή, από το 879 συναυτοκράτορας του Λέοντος ΣΤ΄. Στη μονοετή βασιλεία του ο Αλέξανδρος δεν πρόλαβε να προβεί σε σημαντικά έργα. Η μοναδική απεικόνισή του διασώζεται σε ένα ψηφιδωτό στην Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Kazhdan, “Alexander”, σελ. 56-57).

⁷² Ο Δρασχανακερτίτης εδώ ονομάζει τον Λέοντα Σοφό «Βασίλειο» (Քարաբեկ), προφανέστατα μπερδεύοντας την λέξη «βασιλεύς» με το κύριο όνομα «Βασίλειος». Ο Ν. Αδόντς εν τω μεταξύ νομίζει, ότι ο Σμπατ τότε δεν απευθύνθηκε στην Κωνσταντινούπολη για βοήθεια, ενώ η σχετική αναφορά του Ιωάννη Δρασχανακερτίτη είναι μία εικασία του φιλοβυζαντινού Καθολικού, ο οποίος με αυτό τον τρόπο προσπαθούσε να δικαιολογήσει την αδιαφορία και την αδράνεια της χριστιανικής αυτοκρατορίας σε μια κρίσιμη για την Αρμενία στιγμή (βλ. Adontz, “Asot Erkat”, σελ. 268).

⁷³ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 502.

⁷⁴ Ο ακριβής υπολογισμός της ημερομηνίας του μαρτυρικού θανάτου του Σμπατ Α΄, με βάση τις ιστορικές και αγιολογικές πηγές ανήκει στον Α. Γιεγιαζαριάν (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ο Ασώτ Σίδηρος*, σελ. 15-21).

⁷⁵ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 504-506. Ο Καθολικός Ιωάννης, όμως απέκρυψε από τους αναγνώστες του τα ονόματα εκείνων των αρχόντων, οι οποίοι πρόδωσαν τον Σμπατ στα χέρια του αμοσταγούς εμίρη. Αυτά τα πρόσωπα ήταν ο Γκαγκίκ Αρτσρουνίδης, ο Ατρνερσέχ και ο ανιψιός του Σμπατ, ο Ασώτ (βλ. Adontz, “Asot Erkat”, σελ. 268-269).

⁷⁶ Για τη ζωή του Ασώτ Β΄ πρόσφατα αφιέρωσε μία ολόκληρη μελέτη ο Α. Γιεγιαζαριάν, στην οποία ο ερευνητής αποσαφήνισε αρκετά στοιχεία από τη βιογραφία του Σίδηρου (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ο Ασώτ Σίδηρος*).

στους χριστιανούς ηγεμόνες του Καυκάσου. Έτσι, το 914 με ομόφωνη συμφωνία, ο βασιλιάς του Κγαρτζκ Αδαρνασέ, ο οποίος κάποτε στέφθηκε από τον Σμπατ Α΄, τώρα έστειλε τον γιο του ως ανώτατο εξουσιαστή των κρατιδίων του Καυκάσου⁷⁷.

Ταυτόχρονα οι φυλές οι οποίες κατοικούσαν βόρεια, στους πρόποδες του όρους Καύκασος, φοβούμενες μία πιθανή επίθεση των Αράβων και θέλοντας να την προλάβουν, εισέβαλαν στην Αρμενία, προκαλώντας μεγάλες καταστροφές στις βόρειες και κεντρικές επαρχίες της⁷⁸. Λόγω των ερημώσεων και της ανομβρίας, ξέσπασε τρομακτική πείνα, της οποίας τις ανατριχιαστικές λεπτομέρειες μας διέσωσε ο ιστοριογράφος Καθολικός Ιωάννης Δρασχανακερτίτης⁷⁹.

Μέσα σε αυτή την απελπιστική κατάσταση η Κωνσταντινούπολη παρακολουθούσε τις εξελίξεις των πραγμάτων στην Αρμενία. Όπως θα δούμε διεξοδικά στο επόμενο κεφάλαιο, το 915 ακολούθησε η αλληλογραφία του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (901-907, 912-925)⁸⁰ με τον Καθολικό της Αρμενίας, καθώς επίσης του Καθολικού με τη βυζαντινή αυλή. Ως αποτέλεσμα των αρμενοβυζαντινών διαπραγματεύσεων, ο Ασώτ Σίδηρος και ο Καθολικός Ιωάννης προσκλήθηκαν στη Βασιλεύουσα Πόλη, προκείμενου να συνάψουν επίσημη συνθήκη⁸¹. Άλλωστε, η κατάσταση των πραγμάτων ήταν τέτοια, που ο Ασώτ πλέον δεν μπορούσε να συνεχίσει τον αγώνα του, βασιζόμενος αποκλειστικά στις τοπικές δυνάμεις, και ο μοναδικός τρόπος για να εξέλθει από το αδιέξοδο, ήταν να απευθυνθεί και να στηριχθεί στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων⁸². Ο πρίγκιπας με προθυμία αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη το 915 και γύρισε στην Αρμενία το επόμενο έτος με τα βυζαντινά στρατεύματα⁸³. Αυτά όμως, σύντομα το 917

⁷⁷ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 24-25.

⁷⁸ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 33-39.

⁷⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 516-521.

⁸⁰ Μαθητής και διάδοχος του Μέγα Φωτίου, ο Νικόλαος Μυστικός διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην εκκλησιαστική και πολιτική ζωή (εσωτερική και εξωτερική) του Ρωμαϊκού κράτους, ενώ η συγγραφική κληρονομιά του - βασικά επιστολογραφική - αποτελεί μεγάλη αξία για τη μελέτη της βυζαντινής ιστορίας της περιόδου (βλ. Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός*).

⁸¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 533.

⁸² Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 46-47.

⁸³ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 537-538. Κατά τον Ν. Αδόντς, η άφιξη του πρίγκιπα Ασώτ στην Κωνσταντινούπολη έλαβε χώρα το 914 (βλ. Adontz, "Asot Erkat", σελ. 365-366). Εμείς, όμως βασιζόμαστε στον μελετητή που ασχολήθηκε πιο πρόσφατα με το θέμα, στον Α. Γιεγιαζαριάν, ο οποίος αποδεικνύει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι ο Ασώτ αφίχθηκε στη Βασιλεύουσα το 915 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 47, 49, 93). Αξιοσημείωτη είναι η λιτή αναφορά του Συνεχιστή του Θεοφάνους για τον ερχομό του Ασώτ στην Κωνσταντινούπολη: «*Παρεγένετο δὲ τότε ἐν τῇ πόλει καὶ Ἀσώτιος, ἀνὴρ ἐπὶ ῥώμῃ ὀνομαστότατος, υἱὸς ὄν τοῦ ἄρχοντος τῶν ἀρχόντων, ὃν φασι σιδηρᾶν ῥάβδον ἐκ τῶν ἄκρων ἐκατέραις κρατοῦντα χερσὶ τῇ ὑπερβαλλούσῃ δυνάμει διακάμπτειν καὶ πρὸς τὸ κυκλικὸν σχῆμα μετὰγειν, τῆς ἀντιτύπου τῆς σιδηροῦ φύσεως τῇ βίᾳ τῶν χειρῶν ὑπικούσης. ὃν παραγενόμενον ἢ δέσποινα καὶ μετὰ πολλῆς τιμῆς ὑπεδέξατο καὶ πάλιν εἰς τὴν ἰδίαν χώραν ἐξέπεμψεν*»

επέστρεψαν στη βάση τους, διότι ο Γιουσούφ είχε εγκαταλείψει την Αρμενία⁸⁴. Οι επιτυχίες του Ασώτ προς την κατεύθυνση της στερέωσης της εξουσίας του ανάγκασαν τον Γιουσούφ, στη συνέχεια και τον ίδιο τον χαλίφη (το 919), να τον αναγνωρίσουν ως «*βασιλιά των βασιλέων της Αρμενίας και της Γεωργίας*» και να του στείλουν «*στέμματα*»⁸⁵. Έτσι, ταπεινώθηκαν και οι δύο άλλοι, εστεμμένοι από τους Άραβες, βασιλιάδες, ο Γκαγκίκ Αρτσρουνίδης και ο ξάδελφος του Ασώτ Β΄, ο αρχιστράτηγος Ασώτ⁸⁶. Αξιοσημείωτο είναι επίσης πως το κράτος των Ρωμαίων ως «*άρχοντα των αρχόντων*» αναγνώριζε μόνο τον Ασώτ Β΄ Βαγρατίδη και μάλιστα ήδη το 915⁸⁷.

Το 922 ο Γιουσούφ επιχείρησε για μία τελευταία φορά να αποδυναμώσει τον Ασώτ Β΄ και να επεκτείνει την εξουσία του στην Αρμενία. Για αυτό τον σκοπό ο Γιουσούφ έστειλε στην Αρμενία τον εμίρη Νασρ, ο οποίος προχώρησε σε βιαιοπραγίες απέναντι στους χριστιανούς, ακόμη και κατά του Καθολικού Ιωάννη⁸⁸. Ο Νασρ δεν έμεινε για πολύ καιρό στην Αρμενία, ενώ με την υποκίνηση του Γιουσούφ ο Άραβας στρατηγός Μπεσίρ συνέχισε τον αγώνα εναντίον του Ασώτ Β΄. Παρά την απελπιστική κατάσταση, ο Ασώτ μαζί με τους οπαδούς του αποδυνάμωσε τον Μπεσίρ. Τελικά, οι Άραβες το μόνο που κατόρθωσαν ήταν να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους το Δβιν με τα περίχωρά του⁸⁹.

Η οριστική εκδίωξη των Αράβων από την Αρμενία πραγματοποιήθηκε χάρη στον ασυμβίβαστο αγώνα αλλά και την τελική παρακμή τόσο του αραβικού κρατιδίου του Ατρπατακάν, όσο και του Χαλιφάτου. Χάρη σε αυτές τις εξελίξεις, η Αρμενία επί Ασώτ Β΄ αρνήθηκε να πληρώσει στους Άραβες κάθε φόρο⁹⁰. Ο Στέφανος

(Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σελ. 387). Ο ίδιος χρονογράφος γνωρίζει και για την άφιξη στην Κωνσταντινούπολη (γύρω στο 922) του «*κουροπαλάτη Ίβηρα*», δηλαδή του Ατρνερσέχ του Κγάρτζκ (βλ. Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σελ. 402).

⁸⁴ Βλ. Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 42. Ορισμένες λεπτομέρειες για το εν λόγω βυζαντινό στρατιωτικό απόσπασμα βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 397-407.

⁸⁵ Βλ. Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 42-43· Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 57, 97. Όπως δείχνει ο Α. Γιεγιαζαριάν με βάση αρμενικές και αραβικές πηγές, ο αρχικός όρος «*άρχων των αρχόντων της Αρμενίας και της Γεωργίας*» στη συνέχεια εξελίχθηκε σε «*βασιλιά των βασιλιάδων της Αρμενίας και της Γεωργίας*». Έτσι, ήδη ο Ασώτ Β΄ τιτλοφορούσε ως shahin shah, δλδ. «*βασιλιάς των βασιλιάδων*» (βλ. Yeghiazaryan, «*Gagik Artsruni*», σελ. 81).

⁸⁶ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 48.

⁸⁷ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 49.

⁸⁸ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 566-578· Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 45.

⁸⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 576-578· Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 45-46.

⁹⁰ Βλ. Αρακελιάν, «*Η τάση*», σελ. 46.

Ταρωνίτης⁹¹, ανακεφαλαιώνοντας την περίοδο της αγωνιστικής κυβερνήσεως του Ασώτ, γράφει τα εξής: «Αυτός ο Ασώτ, ο οποίος ανάλογα με την θαρραλέα και ισχυρή ανδρεία του επονομάστηκε «Σίδηρος», αναδεικνύοντας πολλά έργα ανδρείας στην Κωνσταντινούπολη και τη χώρα των Ελλήνων, με πρόσταγμα του Λέοντος γύρισε στη χώρα μας... και εξεδίωξε τον ισμαηλιτικό στρατό από τη χώρα μας Αρμενία...»⁹². Η ακμή του νεοσύστατου αρμενικού κράτους συνεχίστηκε επί του αδελφού και διαδόχου του Ασώτ, του Αμπά (Աբա Բաբրաբուհի, 929-953)⁹³, ο οποίος μετέφερε την πρωτεύουσα από το Σιρακαβάν στο Καρς. Η ανοδική πορεία της Αρμενίας εξελισσόταν επί του γιου του Αμπά, Ασώτ Γ΄ Ελεήμονος (Աշոտ Գ Ողորմած, 953-978)⁹⁴. Ο τελευταίος το 961 για νέα πρωτεύουσα επέλεξε το παλαιό κάστρο Ανί της επαρχίας Σιράκ⁹⁵. Όπως και οι προκάτοχοί του, ο Ασώτ Γ΄ έφερε τον τίτλο «βασιλεύς των βασιλέων» («shahin shah»), ως ανώτατος δεσπότης της Αρμενίας των Βαγρατιδών, του Βασπουρακάν, της Γεωργίας και της Αλβανίας του Καυκάσου⁹⁶. Έτσι η Αρμενία των Βαγρατιδών υπήρξε ένα συνομοσπονδιακό (federative) κράτος, το οποίο αποτελούνταν από το κυρίως κράτος των Βαγρατιδών και από τα ανεξάρτητα κρατίδια του Βασπουρακάν, του Σιουνίκ, ίσως και του Αγβάνκ (Φαρισός)⁹⁷. Επίσης, με την εγκατάσταση του Καθολικού το 944 στην κωμόπολη Αργκινά του Σιράκ, στη συνέχεια και στο ίδιο το Ανί (992), οι δύο εξουσίες -

---

⁹¹ Για αυτό τον ιστορικό του Γ΄-αρχών ΙΑ΄ αι. δεν διασώθηκαν πλούσια βιογραφικά στοιχεία. Καταγόταν από το Ταρών, επονομαζόταν «Ασοχίκ», δλδ. «Μελωδός», και ήταν βαρδαπέτ. Την «Παγκόσμια Ιστορία» του ο Στέφανος έγραψε κατά παραγγελία του Καθολικού Σαργκίς Α΄ Σεβανίτη (Սարգիս Ա Սևանյի, 992-1019). Η «Ιστορία» του Ασοχίκ ξεκινάει από την καταβολή του κόσμου και φτάνει μέχρι το έτος 1004. Αποτελεί αξιόλογη ιστορική πηγή, εφόσον ο Στέφανος περιέγραψε πολλά ιστορικά γεγονότα ως αυτόπτης μάρτυρας (βλ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον*, σελ. 84· Μανουκιάν, «Στέφανος Ταρωνίτης»). Σχετικά πρόσφατα είδε το φως δημοσιότητας η αγγλική μετάφραση του έργου του Ταρωνίτη (βλ. Greenwood, *The Universal History*).

⁹² Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 748.

⁹³ Για τη ζωή και τη δράση του Αμπά βλ. Γιεγιαζαριάν, «Η αναστήλωση».

⁹⁴ Σύμφωνα με τον Στέφανο Ασοχίκ, την προσηγορία «Ελεήμων» ο Ασώτ έλαβε χάρη στην υπερβολική φιλανθρωπία του για τους φτωχούς και τους λεπρούς (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 755). Πρόσφατα στη διασαφήνιση ορισμένων στοιχείων της ζωής του Ελεήμονα βασιλιά αφιέρωσε μια ειδική μελέτη ο Α Γιεγιαζαριάν (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*).

⁹⁵ Η επιλογή του Ανί είχε τεράστια σημασία για το κράτος των Βαγρατιδών, εφόσον ο οικισμός αυτός βρισκόταν στον κόμβο των διεθνών εμπορικών διαδρομών (βλ. Βαρδανιάν, «Η άνοδος», σελ. 51). Επιπλέον, στην επιλογή της τοποθεσίας, την οργάνωση του ιερού τόπου και τον τρόπο κτίσης των τειχών της αρμενικής πρωτεύουσας παρατηρούνται αξιοπρόσεκτες ομοιότητες με την Κωνσταντινούπολη, οι οποίες μας επιτρέπουν να υποθέσουμε ότι οι Βαγρατίδες ως επικεφαλής μίας μικροαυτοκρατορίας ίσως ανταγωνίζονταν με την αυτοκρατορία των Ρωμαίων (βλ. Καζαριάν, «Ανί. Περί ζητήματος»).

⁹⁶ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 3-4· Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1293-1294· Βαρδανιάν, «Η άνοδος», σελ. 49-50.

⁹⁷ Βλ. Μαθεβοσιάν, *Η κρατική δομή*, σελ. 194-238· Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ*, σελ. 21.

κοσμική και εκκλησιαστική - συγκεντρώθηκαν στο Σιράκ, υπό τον έλεγχο των Βαγρατιδών.

Η περίοδος του δεύτερου μισού του Ι΄ αι., λοιπόν, χαρακτηρίζεται ως εποχή ακμής της Αρμενίας. Αυτή την περίοδο η Αρμενία ζούσε περίοδο ειρήνης, επειδή αφενός μεν οι εξωτερικές δυνάμεις δεν ασχολούνταν με τις υποθέσεις της, αφετέρου δε οι εσωτερικές έριδες μεταξύ των τοπικών αρχόντων-φεουδαρχών είχαν καταπαύσει. Το γεγονός ότι η Αρμενία δεν πλήρωνε φόρους στις άλλες δυνάμεις, επέτρεπε οι οικονομικοί πόροι της να μένουν στην χώρα, με αποτέλεσμα αυτή να αναπτυχθεί οικονομικά και πολιτισμικά⁹⁸. Η βάση αυτής της ακμής βρισκόταν στη διεύρυνση στην Αρμενία της φεουδαρχικής γαιοκτησίας (κοσμικής και εκκλησιαστικής)⁹⁹, καθώς και την αναπτυσσόμενη κτηνοτροφία και το διεθνές εμπόριο¹⁰⁰. Οι πόλεις της Αρμενίας έγιναν σημαντικά κέντρα τεχνών και εμπορίου. Όπως συνοψίζει ο Μ. Αρακελιάν: *«Η οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική άνοδος, η οποία ξεκίνησε στη χώρα, σηματοδότησε ένα νέο, πιο υψηλό επίπεδο· η φεουδαρχική κοινωνία από την πρώιμη φεουδαρχική εποχή εισερχόταν στην εποχή του εξελιγμένου φεουδαρχισμού»*¹⁰¹.

Λόγω της επέκτασης της φεουδαρχικής γαιοκτησίας, η εποχή των Βαγρατιδών σηματοδεύτηκε και από ένα άλλο γεγονός, τον τεμαχισμό της άλλοτε ενιαίας Αρμενίας σε επί μέρους φεουδαρχικά κρατίδια. Αυτά έπαιζαν τον δικό τους ρόλο τόσο στην ιστορία της Αρμενίας, όσο και στην πορεία των αρμενοβυζαντινών πολιτικών και εκκλησιαστικών σχέσεων. Σημειωτέον, όμως, ότι αναγνωρίζοντας την ανώτατη εξουσία των Βαγρατιδών, οι υπόλοιπες υποτελείς φεουδαρχικές οικογένειες της Αρμενίας, αλλά και της Γεωργίας, της Αμπχαζίας, της Αλβανίας του Καυκάσου, καθώς επίσης τα αραβικά εμιράτα της Αρμενίας σχημάτισαν (ίσως κατ' αναλογία με το Βυζάντιο) την «πνευματική οικογένεια» του Βαγρατιδών βασιλιά¹⁰².

⁹⁸ Βλ. Αρακελιάν, «Η ακμή», σελ. 48-49· Τερ-Γεβονδιάν, «Η ανάπτυξη».

⁹⁹ Για την ανάπτυξη αυτή την περίοδο της φεουδαρχικής γαιοκτησίας στην Αρμενία βλ. Πογοσιάν, *Η υποδούλωση*, σελ. 46-185. Το χαρακτηριστικό στοιχείο του αναπτυσσόμενου φεουδαλισμού στην Αρμενία υπήρξε το ότι, ενώ κατά τον πρώιμο φεουδαλισμό ο επικεφαλής της αριστοκρατικής-φεουδαρχικής οικογένειας ήταν ο απόλυτος γαιοκτήμων, τώρα δικαιώματα γαιοκτησίας έλαβαν και τα άλλα μέλη της οικογένειας, λόγω του οποίου ελαττώθηκαν σημαντικά οι ελεύθερες κοινότητες των χωρικών-γεωργών (βλ. Ουθμαζιάν, *Σιουνίκ*, σελ. 28· Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 163). Η περίοδος αυτή σηματοδεύτηκε από άνηση οικοδομής μοναστηριών, τα οποία επίσης διέθεταν γαίες – δωρεές των κλητόρων-φεουδαρχών (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1283-1289).

¹⁰⁰ Βλ. Αρακελιάν, «Η ακμή», σελ. 50-51.

¹⁰¹ Αρακελιάν, «Η ακμή», σελ. 51.

¹⁰² Βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 115-122. Ο Γκρηγοριάν διακρίνει τρεις βαθμούς αυτών των σχέσεων· 1) ο Βαγρατιδών βασιλιάς – οι άλλοι Χριστιανοί βασιλείς ή οι άρχοντες της Αρμενίας· 2) Βαγρατιδών βασιλιάς – οι υποτελείς ηγέτες εξωτερικών χωρών· 3) Βαγρατιδών βασιλιάς – οι Αραβες

2. Το βασίλειο Βασπουρακάν

Στο Βασπουρακάν, πριν από την αραβική κυριαρχία στην Αρμενία, ηγεμόνευαν διαφορετικές φεουδαρχικές οικογένειες, όπως αυτές των Ρστουνί, Αντζεβατσίκ, Αματουνί, Μαρδπέτ, Αρτσρουνί (Αρτσρουνίδες) κ. α. Από τα μισά του Η΄ αι. όμως, στο Βασπουρακάν επικράτησε η εξουσία των Αρτσρουνί, ενώ οι εκπρόσωποι των υπόλοιπων οικογενειών (όσων επέζησαν) υποτάχθηκαν σε αυτούς. Έτσι τον Θ΄ αι. το Βασπουρακάν πλέον αποτελούσε την περιούσια επαρχία των Αρτσρουνιδών¹⁰³.

Η πολιτική άνοδος του Βασπουρακάν ουσιαστικά ξεκίνησε επί δεσπότη Γρηγορίου-Δερενίκ Αρτσρουνίδη (Գրիգոր-Դերենիկ Արծրունի, 875-885), γαμπρού του Ασώτ Α΄ Βαγρατίδη. Μετά από τη δολοφονία του Δερενίκ η εξουσία πέρασε στα τρία μικρά παιδιά του, στον Ασώτ, τον Χατσίκ-Γκαγκίκ και τον Γκουργκέν¹⁰⁴. Αυτή την περίοδο τόσο οι Βαγρατίδες, όσο και οι Αρτσρουνίδες αγωνίζονταν εναντίον των Αράβων και ειδικά του εμιράτου του Ατρπατακάν. Ωστόσο, το 908 ακολούθησε η θλιβερή ρήξη μεταξύ του Σμπατ Α΄ Βαγρατίδη και του δεσπότη του Βασπουρακάν Χατσίκ-Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη, κατόπιν της παράδοσης της πόλης Ναχτσαβάν¹⁰⁵ από το Βασπουρακάν στο Σιουνίκ. Ο εμίρης Γιουσούφ εκμεταλλεύτηκε άριστα αυτή την ολέθρια ρήξη και έσπευσε να αναγορεύσει τον Γκαγκίκ «*βασιλιά της Αρμενίας*», δύο φορές χαρίζοντάς του «*στέμμα*»¹⁰⁶. Ο νεαρός και φιλόδοξος Γκαγκίκ Α΄ μαζί με τον μικρότερο αδελφό του συντάχθηκε με τον δόλιο Γιουσούφ, πολεμώντας τον θείο και δεσπότη του, τον γέροντα βασιλιά Σμπατ. Ύστερα οι αδελφοί συνειδητοποίησαν το λάθος τους και στράφηκαν κατά του Γιουσούφ. Ο χαλίφης, ο οποίος ήθελε να αποδυναμώσει τον εμίρη του Ατρπατακάν, έσπευσε να υποστηρίξει τον Γκαγκίκ εν όψει των συνθηκών που είχαν δημιουργηθεί με το μαρτύριο του Σμπατ Α΄, οπότε βασιλιάς άλλος δεν υπήρχε στην Αρμενία εκτός από τον Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη¹⁰⁷. Έτσι, το 913/914 διά του εμίρη της Μεσοποταμίας έστειλε «*στέμμα*» και βασιλικά ενδύματα στον αγωνιζόμενο βασιλιά του Βασπουρακάν, αναγνωρίζοντάς τον ως

εμίρηδες, οι οποίοι ποτέ δεν θεωρούνταν «*αδελφοί*» ή «*γιοί*», αλλά μόνο «*δούλοι*» του βασιλιά της Αρμενίας. Δυστυχώς όμως, οι πηγές δεν μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα των εσωτερικών αυτών σχέσεων.

¹⁰³ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 16-17.

¹⁰⁴ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 237· Ιωάννης Δρασχανακερτιτς, *Ιστορία*, σελ. 437· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 38, 48.

¹⁰⁵ Η σημαντική αυτή πόλη αρχικά ανήκε στο Βασπουρακάν, αλλά στις αρχές του Η΄ αι. προφανώς πέρασε στα χέρια των Αράβων (βλ. Ουθμαζιάν, *Σιουνίκ*, σελ. 96-102).

¹⁰⁶ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 281-282· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 79-81.

¹⁰⁷ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 11-12.

«*βασιλιά των Αρμενίων*», φόρου υποτελή στον Χαλίφη¹⁰⁸. Για μία ακόμη φορά ο χαλίφης έστειλε «*στέμμα*» στον Γκαγκίκ το 919, όταν ο στρατός του χαλίφη εκστράτευσε κατά του Γιουσούφ¹⁰⁹.

Μετά από την καταστολή του Γιουσούφ και την αναγνώριση της εξουσίας του Γκαγκίκ, το Βασπουρακάν έζησε μία περίοδο ειρήνης και αποκατάστασης. Η περίοδος αυτή διακόπηκε το 926, όταν ο Γιουσούφ αποφυλακίστηκε και εκστράτευσε στο Βασπουρακάν. Ο Άραβας εμίρης κινούνταν όχι μόνο από αίσθησης διεκδίκησης, αλλά και από ανησυχία λόγω της προώθησης προς Ανατολάς των βυζαντινών στρατευμάτων. Χάρη όμως στη σοφή τακτική και πολιτική του Γκαγκίκ, ο Γιουσούφ δεν πέτυχε τον σκοπό της εκστρατείας του, την καταστολή και την καθυπόταξη του Βασπουρακάν. Αρκούμενος σε φόρου υποτέλεια και με διπλωματικές εκφράσεις των Αρμενίων, ο εμίρης γύρισε στο Ατρπατακάν, όπου και σκοτώθηκε το 928¹¹⁰. Πριν όμως από αυτό, ο Γιουσούφ, σε μία προσπάθεια να αποδυναμώσει τους αντιαραβικούς αγώνες του Ασώτ Β΄ Βαγρατίδη, το 927 αναγνώρισε τον Γκαγκίκ «*βασιλιά των βασιλέων*» της Αρμενίας και της Γεωργίας. Αργότερα, μετά από τον θάνατο του Ασώτ Β΄ Βαγρατίδη το 929, και η Αυτοκρατορία των Ρωμαίων προχώρησε στην αναγνώριση του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη ως «*άρχοντα των αρχόντων της Μεγάλης Αρμενίας*»¹¹¹, για αυτό και ο διάδοχος του Ασώτ Σιδήρου, ο Αμπάς Α΄ έφερε απλώς τον τίτλο «*μάγιστρος*»¹¹².

Τα χρόνια της ηγεμονίας του πρώτου βασιλιά του Βασπουρακάν πέρασαν με αντιαραβικούς αγώνες και με προσπάθειες προς στερέωση της εξουσίας του. Τα χρόνια της βασιλείας του Γκαγκίκ Α΄ σημαδεύτηκαν επίσης από αξιολογή δραστηριότητα στον κατασκευαστικό τομέα. Ήδη από τα πρώτα χρόνια της εξουσίας του ο Γκαγκίκ ξεκίνησε να ανασυνιστά οικισμούς και να οικοδομεί νέους. Πρώτα από όλα, ο βασιλιάς ανακαίνισε το φρούριο της παραλιακής πόλης Βοστάν¹¹³ και τον Ναό

---

¹⁰⁸ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 282.

¹⁰⁹ Βλ. Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 282· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 92-93.

¹¹⁰ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 99-102.

¹¹¹ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 687.

¹¹² Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 90-91· Yeghiazaryan, «*Gagik Artsruni*», σελ. 82. Ο Γιεγιαζαριάν ακολουθεί την άποψη του Κ. Γιουζμπασιάν, (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 84-86) στην οποία - ίσως με δόση υπερβολής - άσκησε κριτική ο Χ. Μπαρτικιάν (βλ. Bartikian, «*Το Βυζάντιο μήπως*», 91-93).

¹¹³ Το Βοστάν, κέντρο της επαρχίας Ρστουνίκ, ήταν ένας από τους αρχαιότερους οικισμούς της Αρμενίας, καθώς μνημονεύεται στις ασσυριακές σφηνοειδείς επιγραφές των Θ΄-Η΄ αι. π. Χ. Τοποθετείται στη νότια όχθη της λίμνης Βαν, απέναντι στο Αχθαμάρ, στους πρόποδες του βουνού Αρτός (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 177).

της Παναγίας. Κατόπιν η προσοχή του στράφηκε προς την πρωτεύουσά του, την πόλη Βαν, όπου ο Γκαγκίκ επέδειξε μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα, ανεγείροντας τόσο θρησκευτικά, όσο και κοσμικά οικοδομήματά¹¹⁴. Οι κτιτορικές εργασίες των Αρτσρουνιδών συνεχίστηκαν το διάστημα των ετών 920-926, οπότε και ανοικοδομήθηκε κατά το πλείστον το Βοστάν και η νέα έδρα του Γκαγκίκ, η νήσος Αχθαμάρ. Εδώ ο Γκαγκίκ με τεχνητούς τρόπους διέυρνε την ξηρά, έκτισε πόλη, αξιοθαύμαστο βασιλικό παλάτι και επιβλητικό Ναό εις το όνομα του Τιμίου Σταυρού (915-921)¹¹⁵. Ο Ναός αυτός που εσωτερικά περιβάλλεται από περικαλλείς ανάγλυφες παραστάσεις της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, των Αγίων, καθώς επίσης και κοσμικές σκηνές, ανάμεσα στις οποίες και η γλυπτή απεικόνιση του κτήτορα, ενώ εσωτερικά διακοσμείται με αξιόλογες τοιχογραφίες, αποτελεί ένα αριστούργημα όχι μόνο της αρμενικής, αλλά και της παγκόσμιας χριστιανικής αρχιτεκτονικής¹¹⁶.

Ο ιδρυτής του βασιλείου Βασπουρακάν άφησε ως κληρονομιά στους διαδόχους του ένα κρατίδιο το οποίο είχε φτάσει σε αρκετά ψηλό επίπεδο ανάπτυξης. Τον Γκαγκίκ Α΄ διαδέχτηκαν οι γιοι του, ο Δερενίκ-Ασώτ (Դերենիկ-Ասոտ, 943-958) και ο Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ (Աբουսահլ-Համազասպ, 958-968). Το διάστημα αυτό δεν διακρίθηκε από σπουδαία γεγονότα στον πολιτικό τομέα της ζωής του Βασπουρακάν. Μετά από τον θάνατο του Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ την εξουσία κληρονόμησαν οι τρεις γιοι του, εκ των οποίων ο πρεσβύτερος αδελφός Ασώτ-Σαάκ (Ասոտ-Սահակ, 968-990) ήταν ο βασιλιάς του Βασπουρακάν, ενώ οι δύο μικρότεροι, ο Γκουργκέν-Χατσίκ και ο Σενεχερίμ-Ιωάννης κυβερνούσαν αντίστοιχα τις επαρχίες Αντζεβατσίκ¹¹⁷ και Ρστονίκ¹¹⁸. Το γεγονός ότι η εξουσία των Αρτσρουνιδών κατετμήθη μεταξύ τριών βασιλέων, ήταν αποτέλεσμα των φεουδαρχικών βάσεων της πολιτείας του Βασπουρακάν. Μετά από τον θάνατο του Ασώτ-Σαάκ στις βόρειες

¹¹⁴ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 256-260· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 61-63.

¹¹⁵ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 290-292· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 94-99. Σημειωτέον, ότι για την οικοδόμηση του Ναού ο Γκαγκίκ όρμησε στο αραβικό χωριό Κοτόμ της επαρχίας Αγτζνίκ, όπου ακόμη υπήρχαν υπολείμματα των Αράβων εμίρηδων Ζουραρίκ, εξόντωσε τον μουσουλμανικό πληθυσμό, κατέστρεψε το κάστρο τους, ενώ τους λίθους του μετέφερε μαζί του για την ανέγερση του Ναού στο Αχθαμάρ (βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμπίρατα*, σελ. 128).

¹¹⁶ Για την αρχιτεκτονική, τα ανάγλυφα και τις τοιχογραφίες του Ναού βλ. Thierry, *Monuments*, σελ. 271-287· Μνατσακανιάν, *Αχθαμάρ*· Rogossian, *The Church*.

¹¹⁷ Στο Αντζεβατσίκ υπήρχε ένα μικρό βασίλειο το οποίο αναγνώριζε την ανώτατη εξουσία του βασιλιά του Βασπουρακάν. Μας είναι γνωστό το όνομα ενός από τους βασιλείς του Αντζεβατσίκ, του Βαρθολομαίου, καθώς επίσης του Δερενίκ, πρεσβύτερου γιου του Γκουργκέν-Χατσίκ (βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 190-191, 196). Αξιοσημείωτο είναι ότι με αυτό το μικρό κρατίδιο είχε καλλιεργήσει διπλωματικές σχέσεις και η βυζαντινή αυλή (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 687· Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 142-143).

¹¹⁸ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 181.

επαρχίες της χώρας βασίλευσε ο Σενεχερίμ-Ιωάννης, ενώ στις νότιες, ο Γκουργκέν-Χατσίκ, μετά τον θάνατο του οποίου το 1003 μοναδικός βασιλιάς του Βασπουρακάν έμεινε ο Σενεχερίμ¹¹⁹.

3. Το βασίλειο του Σιουνίκ

Τον Ι΄ αι. ένα άλλο βασίλειο ιδρύθηκε σε ένα μέρος (βασικά το νοτιοανατολικό) του ιστορικού νομού Σιουνίκ. Οι τοπικοί άρχοντες του Σιουνίκ (του Βαϊότς Τζορ και του Μπαγκ) αρχικά τελούσαν υπό τους Βαγρατίδες, καίτοι κατά καιρούς μεταξύ τους επισυνέβαιναν και περιστασιακές ρήξεις. Τον Ι΄ αι. το ενιαίο Σιουνίκ διαιρέθηκε εξαιτίας δύο Σιουνικιτών αδελφών – τον Σμπατ και τον Σαάκ. Ο τελευταίος τη δεκαετία του '20 του Ι΄ αι. αποσκίρτησε από την εξουσία του αδελφού του και εγκαινίασε τη δική του εξουσία στο ανατολικό μέρος του Σιουνίκ, το Μπαγκ. Παράλληλα, σε ένα τμήμα του Μπαγκ, στο Κασουνίκ με πρωτεύουσα το Καπάν,¹²⁰ ηγεμόνευε ο αρχοντικός οίκος των Τζαγκικιάν¹²¹. Κατά τα μισά του Ι΄ αι., όταν οι Άραβες κατέλαβαν το Δβιν και τις γύρω περιοχές, ενώ η πολιτική εξουσία των Βαγρατιδών σε αυτό το μέρος της Αρμενίας περιορίστηκε αισθητά, ο άρχοντας του Μπαγκ, ο Σμπατ (Սմբատ Ա Սիւնիքի, 987-998) με την υποστήριξη των Αράβων εμίρηδων, γύρω στο 987 στέφθηκε ανεξάρτητος βασιλιάς του Σιουνίκ και του Μπαγκ¹²². Πολύ σύντομα, όμως, ο Σμπατ του Σιουνίκ, αφού έχασε την υποστήριξη του εμίρη Ατρπατακάν, αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την υπέρτατη εξουσία του Σμπατ Β΄ Βαγρατίδη. Ο διάδοχος του τελευταίου, ο Γκαγκίκ Α΄ (Գագիկ Ա Սիւնիքի, 990-1020), αντιμετωπίζοντας τις φυγόκεντρες τάσεις του βασιλιά του Σιουνίκ, γύρω στα έτη 990-992 εκστράτευσε στις επαρχίες του και άρπαξε από αυτές το Βαϊότς Τζορ, το Τζαχούκ, μέρος του Τσγουκκ και άλλες περιοχές. Ο Γκαγκίκ Α΄ κατέστειλε επίσης τις γειτονικές αραβικές δυνάμεις, ενισχύοντας την παρουσία των Βαγρατιδών και περιορίζοντας την ισχύ του Σιουνίκ¹²³. Σε σχετικά περιορισμένη έκταση το βασίλειο του Σιουνίκ, ως υποτελής των Βαγρατιδών, συνέχισε να ζει μια

¹¹⁹ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 196.

¹²⁰ Το Καπάν ήταν η μοναδική πόλη του βασιλείου, ενώ πρωτεύουσα του βασιλείου ίσως έγινε μετά το 1003 (βλ. Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 121-126, 170-171).

¹²¹ Βλ. Ουθμαζιάν, *Το Σιουνίκ*, σελ. 121-124· Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 65-66.

¹²² Βλ. Αρουτιουνιάν, «Το βασίλειο του Σιουνίκ», σελ. 139. Το νεοσύστατο βασίλειο απαρτιζόταν από έξι επαρχίες: Αρεβίκ, Κοβσακάν, Τζορκ, Μπαγκ, Τσγουκκ και Χαμπάνδ (βλ. Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 101).

¹²³ Βλ. Αρουτιουνιάν, «Το βασίλειο του Σιουνίκ», σελ. 140-141.

περίοδο ευημερίας και ακμής επί του γιου και διαδόχου του Συμπατ, Βασάκ (998-1040)¹²⁴.

4. Το κρατίδιο του Ταρών

Περίφημο πνευματικό κέντρο, ο νομός της Μεγάλης Αρμενίας Ταρών την εποχή της Αραβοκρατίας, στα τέλη του Η'-αρχές του Θ'αι., πέρασε από τους Μαμικονιάν¹²⁵ στα χέρια των αντιπάλων τους, των Βαγρατιδών¹²⁶, ενώ από τα μισά του Θ'αι. σταδιακά άρχισε να ακμάζει, αναγνωρίζοντας και αυτός την υπέρτατη εξουσία των κεντρικών Βαγρατιδών¹²⁷. Παρά ταύτα, η γειτνίαση του Ταρών με τις απειλητικές αραβικές δυνάμεις και με το Ρωμαϊκό κράτος, το οποίο σταδιακά απέβλεπε στην επανάκτηση των χαμένων (λόγω αραβικών κατακτήσεων) αρμενικών εδαφών του, καθώς και η απομονωμένη και αποκομμένη από την κεντρική εξουσία των Βαγρατιδών γεωγραφική θέση του Ταρών, συνέτειναν, ώστε αυτό το σημαντικό κρατίδιο να περάσει στην κυριαρχία του Βυζαντίου νωρίτερα από τα υπόλοιπα κρατίδια. Μοναδικές και ως εκ τούτου ανεκτίμητες πληροφορίες για αυτές τις διαδικασίες μάς παρέχει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ' Πορφυρογέννητος (913-920, 944-959)¹²⁸, ο οποίος αφιέρωσε ολόκληρο το ΛΓ' κεφάλαιο του έργου του

¹²⁴ Βλ. Αρουτιουιάν, «Το βασίλειο του Σιουνίκ», σελ. 141-143. Αξιοσημείωτο είναι ότι το Σιουνίκ είχε περίπου 43 κάστρα (βλ. Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 74-80).

¹²⁵ Οι Μαμικονιάν εμφανίστηκαν στη σκηνή της πολιτικής ζωής της Αρμενίας περίπου στις αρχές του Γ' αι. μ. Χ., οπότε τους δόθηκε το Ταρών, αλλά το κατεχορήγη φέουδο τους αποτελούσε το Τάικ. Τον Γ'-Ε'αι. οι εκπρόσωποι των Μαμικονιάν κληρονομικά κατείχαν τη θέση του «σπαραπέτ», δηλαδή του αρχιστράτηγου της Μεγάλης Αρμενίας (βλ. Bedrosian, «The Sparapetut'iwn»). Την εποχή της Αραβοκρατίας στην Αρμενία οι Μαμικονιάν και οι Βαγρατιδες ανταγωνίζονταν μεταξύ τους, ενώ οι Άραβες υποστήριζαν τους Βαγρατιδες, εις βάρος των υπέρ του Βυζαντίου Μαμικονιάν. Μετά την ήττα της εξέγερσης των Αρμενίων κατά των Αράβων των ετών 774-775, της οποίας ηγούνταν οι Μαμικονιάν, αυτοί αποδυναμώθηκαν και κατέφυγαν στο Βυζάντιο (βλ. Γκρηγκοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 26, 28-29, 37-50).

¹²⁶ Βλ. Γκρηγκοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 55. Ο Γ. Γκρηγκοριάν, αναλύοντας τις πληροφορίες των αρμενικών και αραβικών πηγών για τη θέση των Βαγρατιδών του Ταρών ανάμεσα στις άλλες αρχοντικές οικογένειες της Αρμενίας, γράφει: «Κατά το α' μισό του Θ'αι. ανάμεσα σ' αυτά τα αρμενικά δεσποτάτα ή οίκους διέπρεπε το κρατίδιο των Βαγρατιδών του Ταρών. Ο άρχοντας του Ταρών, ο Μπαγκαράτ Μπακρατουνί, αφού κατείχε το αξίωμα του "Άρχοντα της Αρμενίας", κυβερνούσε τους Αρμενίους άρχοντες και ήταν ο πρωτόθρονός τους (*primus inter pares*)» (Γκρηγκοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 80). Βέβαια, τη θέση αυτή οι Βαγρατιδες του Ταρών έχασαν με την άνοδο του «κεντρικού» κλάδου των Βαγρατιδών με επικεφαλής τον Ασώτ Α'.

¹²⁷ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, «Το δεσποτάτο του Ταρών», σελ. 83.

¹²⁸ Γιος του Λέοντος ΣΤ' και της Ζωής Καρβωνοψίνης. Τυπικά έγινε βασιλεύς το 913, μετά από τον θάνατο του θείου του Αλεξάνδρου, αλλά τα έτη 920-944 τα ηνία του κράτους ήταν στα χέρια του πεθερού του Ρωμανού Α' Λεκαπηνού. Ανεκτίμητες πηγές για την ιστορία του Ρωμαϊκού κράτους αλλά και άλλων χωρών αποτελούν τα έργα του λογιωτάτου Πορφυρογέννητου – «*Βίος Βασιλείου*», «*Περί Θεμάτων*», «*Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*», «*Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*». Για τον Κωνσταντίνο Ζ' και την εποχή του γενικά βλ. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus· Κωνσταντίνος Ζ'· Λουγγής, Κωνσταντίνου*.

«Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν» στη «χώρα τοῦ Ταρών»¹²⁹. Το 898 δεσπότης του Ταρών ἔγινε ο Γρηγόριος Βαγρατιδῆς, τον οποίο ο Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἀναφέρει με τὸ ὄνομα «Κρικορίκιος»¹³⁰. Ο Γρηγόριος, εὐρισκόμενος ἀνάμεσα στις ἀραβικὲς δυνάμεις καὶ τὸ ρωμαϊκὸ κράτος, υιοθέτησε μίᾳ συμβατικὴ πολιτικὴ, γιὰ τὴν ὁποία τον μέμφεται ὁ Πορφυρογέννητος¹³¹. Ἡ αυτοκρατορία, ἡ ὁποία εἶχε τὸ πρόγραμμα τῆς ἐπαναφορᾶς τῆς Ἀρμενίας στο σύνολό τῆς, με ἐπιμονὴ υλοποιούσε τὰ σχετικὰ σχέδιά τῆς. Ὄταν οἱ ἐπανεπιλημμένες προσκλήσεις τοῦ Λέοντα ΣΤ΄ στον Γρηγόριο γιὰ ἐπίσκεψη στὴν Κωνσταντινούπολη δὲν τελεσφόρησαν, ἡ αυτοκρατορικὴ αὐλὴ ἔστειλε στο Ταρών καὶ τὸν Καύκασο τὸν εὐνούχο Σινούτη καὶ στὴ συνέχεια τὸν πρωτοσπαθάριο¹³² Κωνσταντῖνο¹³³. Ο Κωνσταντῖνος πέτυχε νὰ πάρει μαζί του στὴ Βασιλεύουσα τὸν γιο τοῦ Γρηγορίου, τὸν Ἀσώτ καὶ νὰ του δώσει τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοσπαθαρίου. Τῆ δευτέρῃ φορᾶ ὁ Κωνσταντῖνος πήρε μαζί του τὸν ἀδελφὸ τοῦ Γρηγορίου, τὸν Γκαγκίκ-Απογανέμ¹³⁴ (ὁ ὁποῖος ἐπίσης ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ πρωτοσπαθαρίου), καθὼς ἐπίσης τοὺς δύο γιους τοῦ προηγούμενου ἀρχοντα τοῦ Ταρών, τοῦ Δαβίδ-Αρκαϊκ († 895)¹³⁵. Ὑστερα ἀπὸ ὀριστικὴ πίεση τῆς αὐλῆς ὁ ἴδιος ὁ Γρηγόριος Βαγρατιδῆς με τὴ συνοδεία τοῦ Κωνσταντῖνου παρὰ τὴ θέλησή του μετέβη στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἀναγορεύτηκε «μάγιστρος»¹³⁶ καὶ «στρατηγός»¹³⁷ τοῦ Ταρών με ετήσιο μισθὸ («ρόγα») 10 λίτρα χρυσὸ καὶ 10 λίτρα ἀργυρο. Μετὰ ἀπὸ τὴν περίπου ἐνὸς ἐτους παραμονὴ του στὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ Γρηγόριος γύρισε στο Ταρών¹³⁸. Με αὐτὸν τὸν τρόπο τὸ Ταρών συνδέθηκε στενότερα με τὴν αυτοκρατορία, διασώζοντας ἐπὶ τοῦ παρόντος τὴν αὐτονομία

¹²⁹ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 188-198.

¹³⁰ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 188. Οἱ πληροφορίες τοῦ αυτοκράτορα περὶ τοῦ Γρηγορίου ἐπιβεβαιώνουν ὅτι αὐτὸς ἦταν Βαγρατιδῆς, χωρὶς ὅμως νὰ ἀποφανθοῦν τὴν ἀκριβῆ γενεαλογία του (βλ. Γκρηγοριάν, *Τὸ δεσποτάτο*, σελ. 125-129).

¹³¹ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 188.

¹³² Πρωτοσπαθάριος: ἀρχικὰ ὀνομασία τοῦ αυτοκρατορικοῦ σωματοφύλακα, στὴ συνέχεια ὁμως ἔγινε ἀπλὸς τίτλος (βλ. Guiland, "*Le protospatharie*").

¹³³ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 190.

¹³⁴ Ὁ Ἀπογανέμ στὴ συνέχεια ἐπισκέφτηκε γιὰ δευτέρῃ φορᾶ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἔλαβε τὸν τίτλο τοῦ πατρικίου καὶ, ἐπιπλέον, παντρεύτηκε με τὴν κόρη τοῦ πρωτοσπαθαρίου Κωνσταντίου, κάτι ποῦ του ἐπέτρεψε νὰ εγκατασταθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου κατοίκησε στο σπίτι τοῦ παρακοιμωμένου Βασιλείου Βαρβάρου, ποῦ εἶχε παραχωρηθεῖ στον ἀδελφὸ του (βλ. Γκρηγοριάν, *Τὸ δεσποτάτο*, σελ. 137).

¹³⁵ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 190-191.

¹³⁶ Μάγιστρος (μαΐστωρ): ἕνας ἀπὸ τοὺς υψηλοὺς τίτλους τῆς αυτοκρατορίας, μετὰ ἀπὸ τὸν κουροπαλάτη, νοβελτίσιμο καὶ καίσαρα. Ὁ τίτλος αὐτὸς κατὰ κανόνα ἦταν ὁ υψηλότερος ποῦ ἀπονεμόταν στους ἀλλοδαποὺς (βλ. Γκρηγοριάν, *Τὸ δεσποτάτο*, σελ. 132-133· Πηλῖλης, *Τίτλοι*, σελ. 269-275).

¹³⁷ Στρατηγός: ἡγέτης τῶν Θεμάτων, ἀλλὰ καὶ ὀρισμένων πόλεων καὶ κάστρων τῆς αυτοκρατορίας, ὁ ὁποῖος διοριζόταν γιὰ τρία-τέσσερα χρόνια (βλ. Glykatzi-Ahrweiler, *Reserches*, σελ. 36-40, 48).

¹³⁸ Βλ. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 192.

του¹³⁹. Ταυτόχρονα (πριν το 906) το Ταρών διαμερίστηκε σε δύο μέρη, στα εδάφη του Γρηγορίου και του Γκαγκίκ-Απογανέμ, ίσως με πρωτοκαθεδρία του πρώτου¹⁴⁰.

Εν τω μεταξύ, στους Βαγρατίδες του Ταρών εμφανίστηκε ρήγμα· ο γιος του Απογανέμ, ο Τορνίκ, που αρχικά διεκδικούσε τον «*Οίκο του Βαρβάρου*» από τον θείο του, τελικά διέθεσε το φέουδό του στην αυτοκρατορία. Οι γιοι του Γρηγορίου Βαγρατίδη, ο Μπαγκαράτ και ο Ασώτ εναντιώθηκαν στην υλοποίηση της διαθήκης του Τορνίκ και αντί για το φέουδό του παραχώρησαν στην αυτοκρατορία το κάστρο Γιεγάντζ («*Όλνούτιν*»)¹⁴¹. Τα έτη 967-968 ακολούθησε η νομική ενσωμάτωση των κτημάτων των δύο αδελφών στο σύνολο του κράτους των Ρωμαίων, οπότε οι δύο γιοι του Ασώτ Βαγρατίδη (†967), τελευταίου άρχοντα του Ταρών, ο Γρηγόριος και ο Μπαγκαράτ, πιεσμένοι τόσο από τους γειτονικούς Άραβες, όσο και από την αυτοκρατορία, αναγκαστικά εγκατέλειψαν το Ταρών και μετανάστευσαν στο Βυζάντιο¹⁴², λαμβάνοντας τον τίτλο του πατρικίου και κτήματα. Αργότερα στο Ταρών οργανώθηκε ένα ξεχωριστό Θέμα¹⁴³.

5. Τα κρατίδια των ανατολικών επαρχιών

Την εξεταζόμενη περίοδο, παράλληλα με την παρακμή της Αραβοκρατίας και την σταδιακή ακμή των τοπικών φεουδαρχικών οικογενειών, νέα πολιτικά κέντρα εμφανίστηκαν και στα ανατολικά άκρα της Αρμενίας. Έτσι, από τη δεκαετία του '30 του Θ' αι., στο νοτιοανατολικό άκρο της Αρμενίας, στους παλιούς νομούς Αρτσάχ και Ουτίκ, ενδυναμώθηκε ο ντόπιος αρχοντικός οίκος των Αρανσαχίκ με δύο

---

¹³⁹ Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 134. Όπως δείχνει ο Γ. Γκρηγοριάν, ο Γρηγόριος Βαγρατίδης και ο γιός του έφεραν τον τίτλο «στρατηγού» κληρονομικά και επομένως δεν ήταν προσωρινά διορισμένοι υπάλληλοι.

¹⁴⁰ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 104-105. Ενδιαφέρον είναι το ότι κατά τον Κωνσταντίνο Η' οι άρχοντες του Ταρών συμμετείχαν στην αυτοκρατορική δεξίωση κατά την ημέρα της Πρωτοχρονιάς την 1^η Ιανουαρίου (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 138-139). Πιθανότατα, αυτό συνέβη ανάμεσα στα έτη 897-912 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 118-121).

¹⁴¹ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 192-196· Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 142. Αξιοπρόσεκτη είναι η άποψη του Α. Γιεγιαζαριάν, ότι η διαθήκη ήταν ανύπαρκτη και η μνεία της ήταν ένα μεταγενέστερο τέχνασμα το οποίο θα δικαιολογούσε την διεκδίκηση του Ταρών από το Βυζάντιο (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 105-106).

¹⁴² Τη λεπτομερή έρευνα των πληροφοριών του Κωνσταντίνου Η', καθώς την πορεία των αρχόντων Ταρωνιτών στην αυτοκρατορία με βάση πολλαπλές πηγές βλ. Adontz, "Les Taronites".

¹⁴³ Βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 146-153. Κατά την επανάσταση του Βάρδα Φωκά (987-989) οι δύο αδελφοί αυτοί μαζί με κάποιους άλλους Αρμενίους άρχοντες συμμετείχαν στην επανάσταση του Βάρδα Φωκά, αποσκοπώντας ασφαλώς στην επανάκτηση της πατρώας τους γης. Μετά την καταστολή της επανάστασης ο Μπαγκαράτ έλαβε τον τίτλο του μαγίστρου ενώ κατά την επανάσταση του Βάρδα Φωκά (987-989) εστάλη στην Τραπεζούντα για την καταστολή της επανάστασης (βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 156-157).

κλάδους, εκείνους του Σαάκ (Σαχλ) Συμπατιάν και του Ησαΐα Αμπού Μουσέ¹⁴⁴. Οι εκπρόσωποι του πρώτου κλάδου των Αρανσαχίκ έδρευαν στο κάστρο Χατσέν, κυβερνώντας τις νότιες επαρχίες των «Ανατολικών μερών», ενώ οι εκπρόσωποι του δευτέρου κλάδου με κέντρο το κάστρο Γκορόζ, κυριαρχούσαν στις κεντρικές και βόρειες επαρχίες¹⁴⁵. Σε συνθήκες ανάπτυξης του φεουδαρχισμού και επεμβάσεων των Βαγρατιδών, όμως, βαθμηδόν ξεκίνησε η διαδικασία της διάσπασης αυτών των δύο κρατιδίων σε μικρότερα¹⁴⁶. Έτσι, το 894 ο εγγονός του Σαχλ, ο Χαμάμ Ευλαβής, τυπικά έλαβε στέμμα από τον Συμπατ Α΄ Βαγρατιδίδη, με επικράτειά του τις επαρχίες Καμπετζάν, Χερέθ, Σακί, Καπαγιάκ και Τσιγμπκ¹⁴⁷. Το κρατίδιο του Χαμάμ θεωρήθηκε ως «βασίλειο του Αγκβάνκ»¹⁴⁸. Ήδη στα τέλη του Θ΄ αι. στην περιοχή του Γκαρδμάν αναπτύχθηκε ένα δεσποτάτο με επικεφαλής τον Σαάκ Σεβαδά, ο οποίος επέκτεινε την εξουσία του και στις γειτονικές περιοχές¹⁴⁹. Στις αρχές δε του Ι΄ αι. από το κρατίδιο του Σαάκ Σεβαδά ανεξαρτητοποιήθηκε η περιοχή του Φαρισού¹⁵⁰. Επιπλέον, ένα άλλο κρατίδιο στο ανατολικό άκρο, υπήρξε εκείνο της αρχοντικής οικογένειας των Σεβορδί¹⁵¹.

Κατά τα μισά του Ι΄ αι. δηλαδή, στην περιοχή Φαρισός ιδρύθηκε και ένα άλλο βασίλειο με την ομώνυμη πρωτεύουσα. Ιδρυτές αυτού του κρατιδίου υπήρξαν τα αδέρφια Ιωάννης-Σενεχερίμ (†1003) και ο Γρηγόριος (†1003), δισέγγονοι του Σαάκ Σεβαδά¹⁵². Το μικρό όμως κρατίδιο αυτό, όσο και αν καμάρωνε με τον τίτλο του, δεν μπόρεσε να αντισταθεί στις προκλήσεις τόσο του γειτονικού εμίρη του Γκαντζάκ¹⁵³, όσο και των ισχυρών Βαγρατιδών¹⁵⁴.

---

¹⁴⁴ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 149-153.

¹⁴⁵ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 160-161.

¹⁴⁶ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 163.

¹⁴⁷ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 196-197.

¹⁴⁸ Για το κρατίδιο αυτό βλ. Ghevondian, "Notes".

¹⁴⁹ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 163. Ο Σαάκ Σεβαδά πάντρεψε μία από τις κόρες του με τον Ασώτ Σιδήρο, ενώ την άλλη με τον πρώτο άρχοντα του Σιουνίκ. Δραστήριος και φιλομαθής, ο Σαάκ Σεβαδά ενίσχυσε πολύ τη θέση του κρατιδίου του, ταυτόχρονα υπήρξε ενεργός σύμμαχος του γαμπρού του Ασώτ Β΄. Σύντομα όμως, τα πράγματα άλλαξαν ριζικά, και ο πεθερός μαζί με τον γιο του Γρηγόριο άρχισαν να πολεμούν κατά του Σιδήρου. Ο τελευταίος νίκησε και τύφλωσε τον Σαάκ Σεβαδά και τον Γρηγόριο, ενώ το δεσποτάτο τους καθυπόταξε στους Βαγρατιδες (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 550· Αβαγκιάν, «Το δεσποτάτο του Αρτσάχ», σελ. 116-117).

¹⁵⁰ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 163-164.

¹⁵¹ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 164-165. Στα Αρμενικά το «Σεβορδί» (Սեւորդի) σημαίνει «μαύρος γιος». Και ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος γνωρίζει αυτούς τους άρχοντες ως «Σερβοτιών των λεγομένων Μαύρα παιδιά» (Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 687)

¹⁵² Βλ. Αβαγκιάν, «Το δεσποτάτο του Αρτσάχ», σελ. 116-118.

¹⁵³ Γκαντζάκ (στα αρμενικά: «Θησαυράκι»): πόλη στο νότιο Αρτσάχ. Ιδρύθηκε γύρω στο 846 μ. Χ. από τους Άραβες διοικητές της περιοχής. Τον Ι΄ αι. το Γκαντζάκ, ως έδρα του Άραβα εμίρη, έγινε κέντρο

6. Το βασίλειο του Καρς

Το φρούριο Καρούτς ή Καρς, η πρωτεύουσα της επαρχίας Βανάντ του νομού Αϊραράτ χάρη στη θέση του είχε σπουδαία στρατιωτική αξία για την Αρμενία λόγω της θέσης του. Ήδη ο αρχιστράτηγος Αμπάς, αδελφός του Ασώτ Α΄, προσάρτησε το Καρς μαζί με ολόκληρη την επαρχία Βανάντ στα κτήματα των Βαγρατιδών, ενώ το φρούριο πλέον έγινε έδρα του αρχιστράτηγου¹⁵⁵. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι αργότερα ο Αμπάς Α΄ μετέφερε την πρωτεύουσα από το Γιεραζγαβόρς ακριβώς στο Καρς, το οποίο ήδη είχε γίνει μεγαλούπολη (με 50.000 κατοίκους). Τη δόξα της πρωτεύουσας της ανανεωμένης αρμενικής πολιτείας το Καρς την απολάμβανε κατά τα έτη 928-953, ενώ περιφανές κόσμημα του Καρς αποτελούσε ο καθεδρικός Ναός, που κτίστηκε από τον ίδιο τον Αμπάς Α΄¹⁵⁶.

Το 961, αφού ο Ασώτ Γ΄ είχε μεταφέρει την πρωτεύουσα στο Ανί, οργάνωσε στο Καρς εξαρχάτο με επικεφαλής τον αδελφό του Μουσέγ. Μετά από δύο μόλις χρόνια ο Μουσέγ αναγόρευσε τον εαυτό του βασιλιά του Καρς, ενώ ο Ασώτ Γ΄ αναγνώρισε το βασίλειο του αδελφού του, πάντως κάτω από την ανώτατη εξουσία του ιδίου¹⁵⁷.

Η ανοδική πορεία του κρατιδίου Καρς συνεχίστηκε επί του γιου και διαδόχου του Μουσέγ (963-984), του ενάρετου και σοφού Αμπάς Α΄ (984-1000)¹⁵⁸.

αντίστασης των Αράβων έναντι στους Αρμενίους βασιλείς του Ανί και του Σιουνίκ, ενώ τον ΙΑ΄ αι. πέρασε στα χέρια των Σελτζούκων (βλ. Karapetian, *Northern Artsakh*, σελ. 22-23)

¹⁵⁴ Οι δύο αυτές δυνάμεις στις αρχές του ΙΑ΄ αι. διαμέρισαν μεταξύ τους την έκταση του Φαρισού, ενώ στο μέρος που πέρασε στους Βαγρατιδες, συνέχισε να βασιλεύει ο Φίλιππος (1003-1044), ο ανιψιός και διάδοχος του Ιωάννη-Σενεχερίμ του Βασπουρακάν. Το 1044 ο Φίλιππος πραγματοποίησε μία διπλωματική επίσκεψη στον εμίρη του Γκανζτάκ, ο οποίος με δόλο φυλάκισε τον Φίλιππο και κατέλαβε τα εδάφη του¹⁵⁴. Έτσι, το μοναδικό και ισχυρό κρατίδιο της ανατολικής αυτής περιοχής της ιστορικής Αρμενίας παρέμεινε το κρατίδιο του Αρτσάχ (Χατσέν) (βλ. Αβαγκιάν, «Το δεσποτάτο του Αρτσάχ», σελ. 118-119).

¹⁵⁵ Βλ. Ερεμιάν, «Το Καρς», σελ. 93.

¹⁵⁶ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 749. Ο μεγαλοπρεπής αυτός Ναός αποτελεί ένα από τα σημαντικά δείγματα της αρμενικής ναοδομίας της περιόδου (βλ. Thierry, *La Cathédrale*). Διασώζεται στο Καρς ως τις μέρες μας, όμως πλέον ως τέμενος.

¹⁵⁷ Βλ. Ουθουτζιάν, «Το βασίλειο του Καρς», σελ. 95. Πρόσφατα ο Α. Γιεγιαζαριάν άσκησε κριτική εις βάρος αυτής της παραδοσιακής θεωρίας. Βασιζόμενος σε ορισμένες αναφορές των αρμενικών και γεωργιανών πηγών, ο ερευνητής προβάλλει την άποψη πως η αναβίβαση της περιοχής Βανάντ (η οποία όπως φαίνεται είχε μια ξεχωριστή διοικητική διοργάνωση από την εποχή του Ασώτ Α΄) έλαβε θέση το 975, το έτος δηλαδή της εκστρατείας του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή στην Αρμενία. Έτσι σύμφωνα με τον Γιεγιαζαριάν, καθίσταται πολύ πιθανό πως οι φυγόκεντρες τάσεις του δεσπότη του Καρς υποστηρίζονταν από το Βυζάντιο (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 58-74).

¹⁵⁸ Βλ. Ουθουτζιάν, «Το βασίλειο του Καρς», σελ. 122-123. Αξιοσημείωτο είναι ότι τον Ι΄ αι. το Καρς υπήρξε σημαντικός κόμβος εμπορικών δρόμων της Αρμενίας, της Γεωργίας και - μέσω της Τραπεζούντας - της Κωνσταντινούπολης (βλ. Ερεμιάν, «Η προσαρμογή», σελ. 8).

7. Το βασίλειο των Κιουρικιδών

Οι βόρειες επαρχίες της Αρμενίας οι οποίες παλαιότερα αποτελούσαν μέρος του εκτετεμένου νομού Γκουγκάρκ, κατά την εξεταζόμενη περίοδο είχαν σημαντική στρατηγική σημασία για την Αρμενία, εφόσον αποτελούσαν την από βορρά πύλη εισόδου της χώρας και επιπλέον, γειτνιάζαν με τη Γεωργία. Για τους λόγους αυτούς, ύστερα από την εκκαθάριση της περιοχής αυτής από την κυριαρχία των κατακτητών Αράβων στα τέλη του Θ' αι., οι Βαγρατίδες εγκατέστησαν εδώ ένα ειδικό καθεστώς¹⁵⁹. Όμως, με δεδομένο ότι οι διοικητές διέθεταν στρατιωτικές δυνάμεις και ως εκ τούτου μια ροπή προς ανεξαρτητοποίηση, οι Βαγρατίδες προχώρησαν σε αποφασιστικά βήματα για την ενδυνάμωση της εξουσίας τους στον βορρά· το 972 ο Ασώτ Γ' Ελεήμων διόρισε τον γιο του και αντιβασιλέα Συμπατ διοικητή του Τασίρ. Το 977 ο Συμπατ ανέβηκε στον θρόνο του πατέρα του, οπότε διοικητή του Τασίρ διόρισε τον αδελφό του Γκουργκέν-Δερενίκ (981-991), ο οποίος το 981 αναγορεύτηκε βασιλιάς του νεοσύστατου βασιλείου Τασίρ-Τζοραγκέτ¹⁶⁰. Επειδή η τοπική διάλεκτος άλλαζε το όνομα «Γκουργκέν» σε «Κιουρικέ», το νέο βασίλειο έγινε γνωστό ως βασίλειο των Κιουρικιάν (Κιουρικιδών). Ιδρύοντας λοιπόν νέο βασίλειο, εξαρτημένο απ' αυτούς, οι Βαγρατίδες αποσκοπούσαν αφενός μεν στο να ενδυναμώσουν τις βόρειες επαρχίες της Αρμενίας, αφετέρου δε, αναγνωρίζοντας την αυτονομία τους, να αποκλείσουν τις φυγοκεντρικές τάσεις των βόρειων δυνάμεων¹⁶¹.

Ο πρώτος βασιλιάς του Τασίρ-Τζοραγκέτ ως φιλομόναχος και σεμνός που ήταν, τα τελευταία οκτώ χρόνια της ζωής του τα πέρασε ως μοναχός της Ι. Μ. Σαναχίν¹⁶², έδρας της Μητρόπολης του κρατιδίου του¹⁶³. Τον Γκουργκέν (Κιουρικέ) διαδέχτηκαν οι γιοι του, ο Δαβίδ Α' Κιουρικίδης (991-1049) και ο Συμπατ. Ο πρώτος ανεδείχθη ταλαντούχος στρατηγός και διοικητής. Επί Δαβίδ, το Τασίρ-Τζοραγκέτ έφτασε στο απόγειο της ακμής του¹⁶⁴. Διευρύνοντας τα όρια του βασιλείου του προς βορρά, ο Δαβίδ κατέλαβε την πόλη Δμανίσι και καθυπόταξε τον Άραβα εμίρη της Τιφλίδας. Επίσης, ο Δαβίδ επιτυχώς αγωνίστηκε κατά των Αράβων εμίρηδων της

¹⁵⁹ Βλ. Αρουτιουνιάν, «Το Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 100-101.

¹⁶⁰ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 10.

¹⁶¹ Βλ. Αρουτιουνιάν, «Το Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 101.

¹⁶² Αυτό το μοναστηριακό συγκρότημα είναι ένα από τα πιο περικαλλή και περίφημα μοναστήρια της Αρμενίας, που μαζί με μία άλλη, την κοντινή και εξίσου σημαντική Ι. Μ. Αχπάτ, υπήρξε μεγάλο πνευματικό κέντρο, με ακαδημία και σκηπτόριο. Για την ιστορία και την αρχιτεκτονική της Ι. Μ. Σαναχίν βλ. Καφαδαριάν, *Η Μονή Σαναχίν*. Για την ευρύτερη παιδαγωγική-εκπαιδευτική δράση των θεολογικών ακαδημιών και των δύο Μονών και των εκπροσώπων τους κατά τον Ι'-ΙΓ' αι. βλ. Μελιξέθ-Μπεκ, *Οι διδάσκαλοι*.

¹⁶³ Βλ. Σαχναζαριάν, «Το βασίλειο Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 130.

¹⁶⁴ Βλ. Σαχναζαριάν, «Το βασίλειο Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 131.

δυναστείας Σαδδάδ, οι οποίοι τη δεκαετία του '70 του Ι΄ αι. είχαν ιδρύσει το εμιράτο του Γκαντζάκ, ενώ με την πάροδο του χρόνου είχαν καταλάβει ένα μέρος του Φαρισού, το Χατσέν και άλλες αρμενικές επαρχίες. Γύρω στο 1003 ο Δαβίδ αποδυνάμωσε τον Φατλούν Α΄ (985-1031), εμίρη του Γκαντζάκ. Αποκτώντας πολιτική ισχύ, ο Δαβίδ προσπάθησε να ανεξαρτητοποιηθεί τελείως από τους Βαγρατίδες του Ανί, όμως το 1001 ο βασιλιάς του Ανί Γκαγκίκ Γ΄ εκστράτευσε στο Τασίρ και κατέστειλε τον αυτοαναγορευθέντα «*αυτοκράτορα βασιλιά*» Δαβίδ. Ο τελευταίος αναγκάστηκε να αναγνωρίσει την επικυριαρχία των Βαγρατιδών, παραχωρώντας μερικά από τα φρούρια και τα κτήματα του βασιλείου του¹⁶⁵.

Ένα από τα μεγάλα κατορθώματα του Δαβίδ ήταν η επέκταση της εξουσίας των Κιουρικιδών πάνω στη γεωργιανή περιοχή Καχέτι. Ο Δαβίδ ήταν παντρεμένος με την αδελφή του Κιουρικέ Γ΄, πρίγκιπα και «*χωρεπισκόπου*» του Καχέθι-Ερέθι ή Τσανάρκ, μετά από τον θάνατο του οποίου, την εξουσία του κληρονόμησε ο γιος του Δαβίδ, ο Γκαγκίκ. Αυτός έγινε ιδρυτής της δυναστείας των Κιουρικιδών του Καχέθι, διαφυλάσσοντας πάντα τις στενές σχέσεις με τους Κιουρικίδες του Τασίρ-Τζοραγκέτ¹⁶⁶.

8. Το βασίλειο του Κγαρτζκ και Τάικ

Προ της Αραβοκρατίας, το Τάικ υπήρξε ένας από τους νομούς της Μεγάλης Αρμενίας και φέουδο των Μαμικονιάν. Ευρισκόμενο σε δασώδη και ορεινή τοποθεσία, ως απρόσιτο μέρος το Τάικ συχνά γινόταν τόπος καταφυγής για τους άρχοντες της Αρμενίας τόσο πριν την Αραβοκρατία, όσο και κατά τη διάρκειά της¹⁶⁷. Μία άλλη ιδιαιτερότητα της γεωγραφικής τοποθεσίας του Τάικ ήταν το ότι αυτό συνόρευε με την κυρίως Αρμενία και το Βυζάντιο και αυτή η τριπλή γειτνίαση συνεπαγόταν τη μείξη των τριών πολιτισμών.

Μετά από την καταστολή της εξέγερσης των Αρμενίων κατά του Χαλιφάτου κατά τα έτη 774-775, της οποίας ηγούνταν οι Μαμικονιάν, οι τελευταίοι μετά από τις διώξεις των Αράβων αποδυναμώθηκαν. Το πάτριο φέουδο των Μαμικονιάν, το Τάικ, σταδιακά πέρασε στα χέρια των Βαγρατιδών. Έτσι, ένας από τους Βαγρατίδες, ο Ασώτ († 826), εγκαταστημένος στην επαρχία Κγαρτζκ (επαρχία του μείζονα νομού Γκουγκάρκ), το οποίο νότια γειτνίαζε με το Τάικ και με άλλες περιοχές της Αρμενίας, αλλά και με τη Δυτική Γεωργία, ίδρυσε εδώ ένα κρατίδιο με κέντρο το κάστρο

¹⁶⁵ Βλ. Σαχναζαριάν, «Το βασίλειο Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 131-132.

¹⁶⁶ Βλ. Αρουτιουνιάν, «Το Τασίρ-Τζοραγκέτ», σελ. 103-104.

¹⁶⁷ Βλ. Ακόποβ, *Τάικ*, σελ. 26, 29-30.

Αρτανούτζ¹⁶⁸. Το κρατίδιο αυτό σκόπευε να ενώσει τις αρμενικές και γεωργιανές δυνάμεις κατά των Αράβων, ενώ ο αυτοκράτορας Λέων Ε΄ Αρμένιος (813-820)¹⁶⁹ χάρισε στον Ασώτ τον τίτλο του κουροπαλάτη¹⁷⁰. Αργότερα, και ο ανιψιός του Ασώτ Α΄ Βαγρατίδη της Αρμενίας, ο Ατρνερσέχ (Αδαρνασέ) ο οποίος κυβερνούσε στο Κγαρτζκ, και αυτός έλαβε τον τίτλο του κουροπαλάτη από τον Λέοντα ΣΤ΄¹⁷¹, ενώ το 899 ο Σμπατ Α΄ έστεψε τον Αδαρνασέ βασιλιά και δεύτερο τη τάξει στο κράτος των Βαγρατιδών¹⁷².

Τον Ι΄ αι. το κρατίδιο του Κγαρτζκ άρχισε να επεκτείνεται προς τον νότο, συμπεριλαμβάνοντας τα εδάφη του Τάικ, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου μέχρι και τον θάνατο του Σμπατ Α΄ του Μάρτυρα ανήκε στους Βαγρατίδες της Αρμενίας¹⁷³. Στο σύνολο του Κγαρτζκ συμπεριλήφθηκαν, με αυτό τον τρόπο, αρμενικές και γεωργιανές περιοχές. Η επικρατούσα ομολογία του νεοσύστατου κρατιδίου ήταν η Ορθοδοξία υπό την ηγεσία του Καθολικού της Ανατολικής Γεωργίας¹⁷⁴, ενώ με τους τοπικούς Βαγρατίδες ξεκίνησε ο γεωργιανός κλάδος των Βαγρατιδών¹⁷⁵. Εφόσον στο νεοσύστατο κρατικό μόρφωμα δεν υπήρχε ομοιομορφία από εθνολογικής άποψη, η ομολογιακή ακριβώς ταυτότητα των υπηκόων του έγινε η ενοποιός δύναμη, η οποία τέθηκε ως βάση της ταυτότητας του «*Ιβηρα*»¹⁷⁶.

---

¹⁶⁸ Βλ. Ακόποβ, *Τάικ*, σελ. 30-31.

¹⁶⁹ Ταλαντούχος στρατηγός, ο Λέων ανέβη στον θρόνο το 813. Έμεινε περισσότερο γνωστός στην ιστορία ως ανακαινιστής της εικονομαχίας, κάτι με το οποίο άρχισε η δεύτερη φάση της αίρεσης αυτής. Ο Λέων έπεσε θύμα δολοφονίας από δικούς του αυλικούς (βλ. *PMZ*, τ. 2, σελ. 671-681).

¹⁷⁰ Βλ. Ακόποβ, *Τάικ*, σελ. 31. Ως εκ τούτου στη βιβλιογραφία έχει επικρατήσει η ονομασία «*Κουροπαλατείο του Τάικ*». Πρόκειται όμως για έναν αδόκιμο όρο, καθόσον με την παραχώρηση του τίτλου του κουροπαλάτη δεν δημιουργούνταν και ένα ειδικό πολιτικό καθεστώς ή πολιτεία.

¹⁷¹ Βλ. Ναζαριάν, «*Το Κουροπαλατείο*», σελ. 145.

¹⁷² Βλ. Ναζαριάν, «*Το Κουροπαλατείο*», σελ. 146· Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 65-67. Όπως σημειώνει ο Γιεγιαζαριάν, η στέψη του Αδαρνασέ και του Χαμάμ Ευλαβούς από τον Σμπατ δεν άλλαξε τίποτε στο καθεστώς τους στο σύνολο του κράτους των Βαγρατιδών, διότι και μετά από την τυπική αυτή στέψη οι ηγεμόνες αυτοί συνέχιζαν να είναι «*δούλοι*» του στέφαντός τους Σμπατ (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 67-68).

¹⁷³ Βλ. Ακόποβ, *Τάικ*, σελ. 32.

¹⁷⁴ Βλ. Ακόποβ, *Τάικ*, σελ. 32. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, στον «*Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*» αφιέρωσε στο κρατίδιο Τάικ και Κγαρτζκ δύο ολόκληρα κεφάλαια τα «*Περί Ιβηρίας*» ΜΕ΄ και ΜΣΤ΄, όπου εξέθεσε τόσο θρυλικά, όσο και μοναδικά ιστορικά στοιχεία για τους εκεί Βαγρατίδες (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 204-222).

¹⁷⁵ Περί της διαδικασίας του σχηματισμού αυτού του κλάδου με βάση τις αρμενικές, γεωργιανές και βυζαντινές πηγές βλ. Ναζαριάν, «*Η απαρχή*».

¹⁷⁶ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 28-33. Στην εν λόγω μονογραφία του ο μελετητής δείχνει τον πολιτικό επεκτατισμό και τις φιλοδοξίες του κράτους Τάικ, το οποίο σκόπευε να ενοποιήσει κάτω από το σκήπτρο του όλους τους «*χαλκηδόνιους*» του Υπερκαυκάσου. Στην προσπάθεια αυτή οι ηγεμόνες του Τάικ αμιλλόνταν με τους ηγεμόνες της Αμπχαζίας. Οι ιστορικές διαδικασίες καρποφόρησαν ακριβώς προς όφελος της Αμπχαζίας, καθώς ο βασιλιάς της Αμπχαζίας Μπαγκαράτ Γ (978-1014) έγινε ηγεμόνας της ενοποιημένης Αμπχαζίας, της Δυτικής Γεωργίας και μέρους του Τάικ και του Κγαρτζκ. Στην ιστοριογραφία αυτό το κράτος του γεωργιανού πλέον κλάδου των Βαγρατιδών θεωρείται ως «*Αμπχάζο-Γεωργιανό*» ή όπως πρεσβεύει ο Α. Βινογκράδοβ, «*παγγεωργιανό*» (βλ.

Η λαμπρή περίοδος της ιστορίας του Τάικ συνδέεται άρρηκτα με το όνομα του βασιλιά Δαβίδ Κουροπαλάτη (961-1000)¹⁷⁷, ο οποίος μνημονεύεται στις πηγές ως «Μέγας», ενώ οι ιστοριογράφοι τον προικίζουν με φωτοστέφανο αγίου¹⁷⁸. Επί Δαβίδ, στη ζωή του Τάικ διαδραματίστηκαν σημαντικότερα γεγονότα, τα οποία θα εξετάσουμε σε ειδικό μέρος της εργασίας μας.

9. Τα αραβικά εμιράτα της Αρμενίας

Εκτός από τα προαναφερθέντα κρατίδια, τα οποία φυσικά ήταν χριστιανικά, στα αρμενικά εδάφη κατά την εξεταζόμενη περίοδο αναπτύχθηκαν και αυτόνομα αραβικά κρατίδια («εμιράτα»). Στις αρχές του Η' αι., όταν οι Άραβες κατέλαβαν οριστικά τον Καύκασο, ίδρυσαν εκεί τη διοικητική μονάδα «Αρμινία», στην οποία ήταν ενωμένες η Αρμενία, η Γεωργία και η Αλβανία του Καυκάσου. Έδρα της διοίκησης ορίστηκε η πρωτεύουσα της Αρμενίας Δβιν, ενώ στις σημαντικές πόλεις της Αρμενίας εγκαταστάθηκαν αραβικά στρατεύματα¹⁷⁹. Οι Άραβες, προχωρώντας προς δυσμάς, έφτασαν μέχρι την οροσειρά του Ταύρου, αλλά μεταξύ του Ρωμαϊκού κράτους και της επικράτειας των Αράβων τότε δεν υπήρχαν σαφώς οριοθετημένα σύνορα, αλλά μόνο μία συνοριακή ζώνη (στα Αραβικά: «ικλίμ αλ-σουγούρ») που περνούσε από την Ταρσό της Κιλικίας μέχρι το Καρίν (Θεοδοσιούπολη) της Μεγάλης Αρμενίας¹⁸⁰. Οι αραβοκρατούμενες περιοχές που συνόρευαν με το Βυζάντιο ήταν η Αρμενία, η βόρεια Συρία (στα αραβικά: Κιννασρίν) και η Άνω Μεσοποταμία (στα αραβικά: Τζαζίρα)¹⁸¹. Προκειμένου να έχει το απαραίτητο στήριγμα πάνω στους ντόπιους πληθυσμούς, το Χαλιφάτο άρχισε να μεταφέρει και να εγκαθιστά στην αρμενοβυζαντινή συνοριακή ζώνη αραβικές φυλές. «Η εγκατάσταση αραβικών φυλών στην Αρμενία, γράφει ο Α. Τερ-Γεβοντιάν, επιδίωκε στρατηγικούς και πολιτικούς σκοπούς. Αυτή όχι μόνο θα διαφύλαττε την Αρμινία σε υποταγή, αλλά κυρίως θα είχε

Βινογκράδοβ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* σελ. 88). Όμως, ο Α. Γιεγιαζαριάν νομίζει ότι η πιο κατάλληλη ονομασία θα ήταν «*βασιλείο των χαλκηδονίων του Υπερκαυκάσου*», καθώς το κοινό στοιχείο του κράτους αυτού ήταν η ομολογία, και όχι μία κοινή εθνική καταγωγή (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 112-114).

¹⁷⁷ Για τη γενεαλογία, την οικογένεια και τους σημαντικούς σταθμούς της ζωής του Δαβίδ βλ. Αδόντς, «Δαβίδ Κουροπαλάτης»· Τσανασιάν, *Δαβίδ Κουροπαλάτης*.

¹⁷⁸ Βλ. Ναζαριάν, «Το Κουροπαλατείο», σελ. 146-147.

¹⁷⁹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 43.

¹⁸⁰ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 45-46, 158-159.

¹⁸¹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 50. Ήδη κατά τον πρώτο διαμελισμό της Μεγάλης Αρμενίας το 387 οι νομοί της Αγτζνίκ και το Κορτσάικ αποσπάστηκαν και προσαρμόστηκαν στην Άνω Μεσοποταμία. Το 639-640 οι εισβολές και κατακτήσεις των Αράβων ξεκίνησαν ακριβώς από τις επαρχίες αυτές, οπότε έπεσαν οι σημαντικές πόλεις Νίσηβη, Δάρα, Άμιδα, Μαρτυρούπολη κ. α. Στη συνέχεια οι Άραβες προχώρησαν προς την κεντρική Αρμενία (Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 51-52).

πρωταρχική στρατηγική σημασία για τον αγώνα κατά του Βυζαντίου και των Χαζάρων. Για επιτυχημένες εκστρατείες, εκτός από τα αραβικά στρατεύματα στην Αρμενία ήταν αναγκαία και η παρουσία ικανών για πόλεμο αραβικών φυλών, οι οποίες, όταν χρειαζόταν, θα μπορούσαν αμέσως να τρέξουν για βοήθεια με ξεκούραστες δυνάμεις»¹⁸².

Οι αραβικές φυλές πρώτα από όλα εγκαταστάθηκαν στην Άνω Μεσοποταμία, στην περιοχή του Αγτζνίκ, κάποτε νομού της Μεγάλης Αρμενίας. Η αραβική φυλή Μπακρ (αυτή μαζί με τη φυλή Ταγλίμπ ανήκε στην ομάδα Ραμπιά των βορείων Αράβων), εγκαταστάθηκε στην πόλη Αμίδ (Αμιδα), η οποία έκτοτε μετονομάστηκε Διαρμπεκίρ (στα αραβικά: «Χώρα της φυλής Μπακρ»)¹⁸³. Το συριακό μέρος της Άνω Μεσοποταμίας κατοικήθηκε από την αραβική φυλή Κάις ή Καϊσίκ (η οποία ανήκε στην ομάδα Μουδάρ των βορείων Αράβων) και βαθμηδόν το μεγαλύτερο μέρος της Κάις ανέβηκε προς βορρά¹⁸⁴.

Μία άλλη φυλή, η Σουλάιμ (από φυλή των Κάις), η οποία διακρίθηκε στον αραβικό αγώνα κατά των Ρωμαίων, από το τέλος του Η΄ αι. άρχισε να μετοικεί στην Αρμενία, κατέχοντας τη συνοριακή ζώνη από το Καρίν μέχρι και το Μπαγές (νοτιοδυτικά της λίμνης Βαν)¹⁸⁵. Ίσως από τη Σουλάιμ έλκει την καταγωγή της και η φυλή Ουθμάν (Ουθμανίκ, Οθωμανοί), η οποία εγκαταστάθηκε στις όχθες της λίμνης Βαν, άρπαξε από τα χέρια του ντόπιου αρχοντικού οίκου των Γκνουνί την πόλη τους Μπερκρί και στη συνέχεια οι Άραβες ξαπλώθηκαν μέχρι και το κάστρο Αμιούκ και το όρος Βαράγκ¹⁸⁶.

Κατά τα μισά του Θ΄ αι., μετά από την καταστολή της μεγάλης αντιαραβικής εξέγερσης των Αρμενίων με κέντρο το Ταρών, οι εγκαταστημένοι στη χώρα Άραβες επέκτειναν τα εδάφη τους. Έτσι, οι Σαϊμπανί, οι οποίοι κατοικούσαν κυβερνούσαν στην Άνω Μεσοποταμία, κατέλαβαν το Δατβάν στις νότιες όχθες της λ. Βαν, ενώ οι Σουλάιμ (οι Καϊσίκ) κατέλαβαν την επαρχία Απαχουνίκ με πρωτεύουσα το Μαναζκέρτ, καθώς επίσης άρπαξαν από το Ταρών το Χλαθ και ίσως το Αρτσκέ¹⁸⁷.

Στα χρόνια του Ασώτ Α΄ Βαγρατιδίδη υποτελείς των Βαγρατιδών έγιναν όχι μόνο οι Αρμένιοι άρχοντες, αλλά και τα αραβικά εμιράτα, των Καϊσίκ στο Μαναζκέρτ, των Ουθμανίκ στο Μπερκρί, μερικώς οι εμίρηδες του Καρίν, καθώς

¹⁸² Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 59.

¹⁸³ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 52-53.

¹⁸⁴ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 53-54.

¹⁸⁵ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 59, 61-62.

¹⁸⁶ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 84-85.

¹⁸⁷ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 85-86.

επίσης, όπως μαρτυρεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, τα μικρά εμιράτα του Χερ και Ζαρεβάνδ¹⁸⁸.

Η άνοδος του κράτους των Βαγρατιδών αφ' ενός, και η προώθηση των Βυζαντινών στρατευμάτων προς την ανατολή αφ' ετέρου, δεν μπορούσαν παρά να ενοχλούν τους Άραβες της Αρμενίας. Έτσι, όταν το 895 ο εμίρης Αχμάδ Σαϊμπανί κατέλαβε το Ταρών και κατέστειλε τον στρατό του Συμπατ Α΄ Βαγρατίδη, το 902 οι Καϊσίκ εμίρηδες του Απαχουνίκ (που ήταν τρεις αδελφοί) αρνήθηκαν να αναγνωρίσουν την εξουσία του Αρμενίου βασιλιά. Στους Καϊσίκ έφτασαν για βοήθεια οι αραβικές και μουσουλμανικές δυνάμεις που πολεμούσαν τους Βυζαντινούς, επειδή συνειδητοποιούσαν άριστα ότι ο Συμπατ Α΄ είναι ο σύμμαχος του βασιλιά των Ρωμαίων. Για αυτό τον λόγο και ο Συμπατ έφερε μαζί του τα στρατεύματα του Βασπουρακάν, του Αντζεβατσίκ, του Μοκκ, αλλά και του Τάικ και του Αγβάνκ¹⁸⁹. Τον Συμπατ υποστήριξαν οι Ουθμανίκ του Μπερκρί, τους οποίους ήθελαν να καθυποτάξουν οι Καϊσίκ. Ο Συμπατ κατέστειλε τους Καϊσίκ και αυτοί ξανά αναγνώρισαν την εξουσία του, πληρώνοντας φόρους και δίνοντας ομήρους¹⁹⁰. Μετά από τη νίκη των Αρμενίων, οι Σαϊμπανί του Αγτζνίκ εξαφανίστηκαν από την ιστορία, έτσι ώστε τον Ι΄ αι. στην Αρμενία υπήρχαν μόνο τέσσερα αραβικά εμιράτα: στο Δβιν, στο Γκογθν, στο Μαναζκέρτ και στο Καρίν¹⁹¹.

Τα αραβικά κρατίδια αποτελούσαν κίνδυνο για τις προσπάθειες των Βαγρατιδών για την ενοποίηση των αρμενικών εδαφών υπό το σκήπτρο τους όχι μόνο επειδή ως φεουδάρχες ανέπτυσαν φυγόκεντρες δυνάμεις (όπως άλλωστε και οι τοπικοί Αρμένιοι άρχοντες), αλλά και εκπροσωπούσαν πάνω στην αρμενική γη τα συμφέροντα των εχθρών της, των Αράβων εμίρηδων του Ατρπατακάν, της Συρίας και της Άνω Μεσοποταμίας. Τα αραβικά εμιράτα της Αρμενίας, βέβαια, αποτελούσαν μία «πέμπτη φάλαγγα». Εκτός από αυτό, τα εμιράτα, εγκαταστημένα στην καρδιά της χώρας, χώριζαν και διέστειλαν την κεντρική Αρμενία των Βαγρατιδών από το Σιουνίκ και το Αρτσάχ, το Βασπουρακάν και το Ταρών¹⁹².

---

¹⁸⁸ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 101. Ο αυτοκράτορας αφιέρωσε στο εμιράτο των Καϊσίκ το ΜΔ΄ κεφάλαιο του έργου «Περί κυβερνήσεως», παρέχοντας μοναδικές πληροφορίες επί του θέματος (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 198-204).

¹⁸⁹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 121-122.

¹⁹⁰ Βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 243-244· Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 122.

¹⁹¹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 128. Ο καθ. Τερ-Γεβοντιάν σημειώνει ότι οι Άραβες ήταν εγκαταστημένοι αποκλειστικά στις πόλεις – κέντρα εμπορίου, και η παρουσία τους στις πόλεις ήταν μόνο στρατηγική, ενώ ο υποτελής πληθυσμός ήταν αρμενικός (βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 146-147).

¹⁹² Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 127· Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 269-271.

Συνοψίζοντας αυτό το υποκεφάλαιο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η αυτοκρατορία των Ρωμαίων ήδη τον Γ' αι. είχε καλλιεργήσει διπλωματικές σχέσεις με τα αρμενικά κρατίδια. Έτσι, ο Βαγρατιδής βασιλιάς, ο «*άρχων τῶν ἀρχόντων τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας*», θεωρούνταν «*πνευματικόν τέκνον*» του βασιλέα των Ρωμαίων (όπως και οι δύο άλλοι ηγεμόνες: της Αλβανίας και της Βουλγαρίας)¹⁹³. Η θέση των Βαγρατιδῶν στην πνευματική οικογένεια του αυτοκράτορα υπήρξε εξέχουσα, καθώς ανάμεσα σε όλους τους αλλοδαπούς χριστιανούς ηγεμόνες μόνο σε αυτόν ο αυτοκράτορας κόμιζε τρισόλδιον χρυσόβουλλον. Ίδιας αξίας τρισόλδια χρυσόβουλλα ο αυλή απέστειλε επίσης στον βασιλιά του Βασπουρακάν¹⁹⁴. Εκτός από αυτούς τους τοπικούς Αρμενίους βασιλείς η αυτοκρατορία είχε διπλωματικές σχέσεις με άλλους υποτελείς άρχοντες της Αρμενίας¹⁹⁵, πιο συγκεκριμένα με τους άρχοντες του Κογκοβίτ, του Ταρών, του Μοκκ, του Αντζεβατσίκ («*Αῦζαν*»), του Σιουνίκ, του Βαγιότζ Τζορ, του Χατσέν, τους άρχοντες από τη δυναστεία Σεβορδί, καθώς επίσης με τον βασιλιά του Γάικ («*κουρπαλάτην Ἰβερίας*») και άλλους ηγεμόνες των καυκασιανῶν χωρῶν¹⁹⁶. Έτσι, από την άποψη του δικαίου, τα αρμενικά κρατίδια αποτελούσαν μέρος της αυτοκρατορικής «*οικογένειας*» και κατ'επέκταση θεωρούνταν *de jure* υποτελείς της αυτοκρατορίας¹⁹⁷. Επιπλέον, η αυτοκρατορία είχε αλληλογραφία με τους Καθολικούς της Αρμενίας, του Αγβάνκ («*Ἀλβανίας*») και της Ανατολικῆς Γεωργίας¹⁹⁸.

10. Τα «αρμενικά» Θέματα του Ρωμαϊκού κράτους

Ενώ οι Βαγρατίδες και άλλοι άρχοντες αγωνίζονταν για την απελευθέρωση των εδαφῶν της άλλοτε Μεγάλης Αρμενίας, μία μεγάλη έκτασή της, καθώς και τα εδάφη

¹⁹³ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 686-687.

¹⁹⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 687.

¹⁹⁵ Κατά τον Κ. Γιουζμπασιάν, η αυτοκρατορία, αναγνωρίζοντας τους Βαγρατίδες ως «*άρχοντες των ἀρχόντων*», τους καθιστούσε ανώτερους απέναντι σε άλλους άρχοντες της Αρμενίας, οι οποίοι με αυτό τον τρόπο, θεωρούνταν υποτελείς της αυτοκρατορίας μέσω των Βαγρατιδῶν. Το γεγονός αυτό άνοιγε για την αυτοκρατορία την προοπτική της τελεσιδίκης υπόταξης της Αρμενίας στην άμεση διακυβέρνηση του αυτοκράτορα. Οι μετέπειτα σχέσεις του Βυζαντίου και των αρμενικῶν κρατῶν στρεφόταν ακριβῶς γύρω από την υλοποίηση αυτού του προγράμματος που διατηρήθηκε για δύο αιώνες (βλ. Γιουζμπασιάν, *Ἀρμενικά κρατίδια*, σελ. 91-92, 128-130).

¹⁹⁶ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 687-688. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β'2, σελ. 180.

¹⁹⁷ Όπως δείχνει άριστα ο Κ. Τακιρτάκογλου, μέσα από τις σχέσεις με τους Αρμενίους η Αυτοκρατορία είχε βραχυπρόθεσμες και μακροπρόθεσμες στοχεύσεις: βραχυπρόθεσμη στόχευση ήταν η απόκτηση της Αρμενίας ως σύμμαχου κράτους κατά των Αράβων, ενώ μακροπρόθεσμα η αυτοκρατορία επέβλεπε στην τελεσιδική επιστροφή της Αρμενίας στη «*βυζαντινή κοινοπολιτεία*», δηλαδή η οριστική ενσωμάτωσή της στο σύνολο του κράτους των Ρωμαίων (βλ. Τακιρτάκογλου, *Ἡ Ἀρμενία*, σελ. 325-332, 489-492).

¹⁹⁸ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως*, σελ. 688.

της ποτέ Μικράς Αρμενίας παρέμειναν είτε κάτω από την εξουσία των Αράβων, είτε υπό τον σκίητρο του βασιλιά των Ρωμαίων. Προκειμένου να γίνουν πιο κατανοητές οι ιστορικές διαδικασίες, που εξελίχθηκαν από τον Θ΄ αι. ως προς την (επαν)ενσωμάτωση των αρμενικών κρατιδίων στο σύνολο της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, θα πρέπει σύντομα να αναφερθούμε στην προγενέστερη ιστορία της προσάρτησης των αρμενικών επαρχιών στην αυτοκρατορία.

Κατά τις αρχές του Ι΄ αι. η εικόνα της διοικητικής οργάνωσης των αρμενικών εδαφών στο σύνολο της αυτοκρατορίας ποίκιλλε υπό την έννοια ότι αυτές ήταν κατακερματισμένες σε διάφορα Θέματα. Έτσι, ενώ παλαιότερα το Θέμα των Αρμενιάκων κατείχε μία τεράστια έκταση, όπου συμπεριλαμβάνονταν και κυρίως αρμενικά εδάφη, τον Ι΄ αι. περιοριζόταν στα όρια της επαρχίας Ελενοπόντου, ενώ από τον Θ΄ αι. είχαν αποσπαστεί τα Θέματα Κολωνείας και Χαρσιανόν¹⁹⁹. Παρά ταύτα, το Αρμενιάκων συνέχιζε να απολαμβάνει ηγετική θέση ανάμεσα σε άλλα, μικρότερα αρμενικά Θέματα, υπό την ηγεσία των τοπικών αρμενικών αριστοκρατικών οικογενειών (μέχρι τον ΙΑ΄ αι.)²⁰⁰.

Έτσι, το πρώτο μισό του Θ΄ αι. από το Θέμα Αρμενιάκων αποσπάστηκε και αποτέλεσε ξεχωριστό Θέμα η Χαλδία, στην οποία συμπεριλήφθησαν η περιοχή της Τραπεζούντας και τμήμα της Θεοδοσιούπολης της Αρμενίας²⁰¹.

Ανάμεσα στα έτη 899-911, το κάστρο Καμάχ αναβαθμίστηκε σε αυτοτελές Θέμα, αποσπασμένο από το Θέμα Κολωνείας²⁰². Την ίδια περίοδο, πιθανώς το 911, σε Θέμα αναβαθμίστηκε επίσης η Σεβάστεια (η οποία προηγουμένως μάλλον υπήρξε κλεισούρα²⁰³, υπαγόμενη στο Θέμα του Χαρσιανού) ενώ επικεφαλής του νέου Θέματος τέθηκε ο Λέων Αργυρός²⁰⁴. Τον Ι΄ αι. η Σεβάστεια, υπό την ηγεσία των

---

¹⁹⁹ Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Αρμενιάκων», σελ. 126.

²⁰⁰ Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Αρμενιάκων», σελ. 136, 129.

²⁰¹ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Χαλδίας», σελ. 292. Βασικό χαρακτηριστικό του Θέματος Χαλδίας, κατά τον Α. Σαββίδη, υπήρξε το γεγονός που η περιοχή αυτή αποτέλεσε εστία σημαντικών στασιαστικών ή αυτονομιστικών κινήσεων στη διάρκεια του Θ΄-ΙΒ΄ αι. (βλ. Σαββίδης, «Θέμα Χαλδίας», σελ. 297).

²⁰² Αυτά τα Θέματα σε σύγκριση με το άλλοτε μείζον Θέμα Αρμενιάκων επωνομάστηκαν «μικρά Αρμενι(α)κά Θέματα». Όπως σημειώνει ο Κ. Γιουζμπασιάν, χαρακτηριστικό γνώρισμά τους υπήρξε η μικρή έκταση (συμπεριλάμβανε την πόλη με τα περίχωρα), ο πληθυσμός βασικά ήταν αρμενικός, ενώ από τους κατοίκους απαρτίζονταν τα ντόπια θεματικά τάγματα (βλ. Γιουζμπασιάν, «Το Τακτικό», σελ. 93).

²⁰³ Διοικητική μονάδα, κατά κανόνα μικρότερη από ένα Θέμα. Μερικές φορές οι κλεισούρες βρίσκονταν στο σύνολο Θέματος, τηρώντας όμως ορισμένη αυτονομία (βλ. Kazhdan, "Kleisoura").

²⁰⁴ Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Σεβαστείας», σελ. 331-332.

τοπικών Αρμενίων αριστοκρατών, συνέχιζε να αποτελεί ένα από τα αφοσιωμένα στους Μακεδόνες μικρασιατικά Θέματα²⁰⁵.

Την πρώτη τριακονταετία του Θ' αι. η περιοχή της Κολωνείας, που παλαιότερα ανήκε στη Σεβάστεια και στο Θέμα Αρμενιικών, οργανώθηκε ως Θέμα²⁰⁶. Το Θέμα Κολωνείας διέθετε αξιόλογες δυνάμεις και είχε μεγάλη στρατηγική σημασία κατά τη διάρκεια του Θ'-ΙΑ' αι²⁰⁷.

Το Θέμα Μεσοποταμίας, ως φαίνεται, οργανώθηκε σε αυτοτελές Θέμα τα έτη 899-901/912, συμπεριλαμβάνοντας τις περιοχές του κάστρου Καμάχ και της πόλης Γιερζνκά («Κελτζινή»)²⁰⁸. Μετά από το 934 στο Θέμα αυτό προστέθηκαν η επαρχία Αντζίτ και η Ρωμανούπολη²⁰⁹, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα με το Θέμα αυτό, ιδρύθηκε και ένα άλλο έλασσον αρμενικό Θέμα, αυτό του Λυκανδού²¹⁰.

Η περιοχή του Τεφρίκη ή Λεοντοκόμης (νοτιοανατολικά της Σεβαστείας), που μέχρι την εκστρατεία του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' και την οριστική καταστολή των Παυλικιανών το 878,²¹¹ υπήρξε ισχυρό προπύργιό τους, αναβαθμίσθηκε σε Θέμα, αποσπασθείσα και αυτή από την Κολωνεία (Θέμα Αρμενιικών)²¹². Η ακριβής χρονολόγηση αυτής της διοικητικής μεταβολής παραμένει ασαφής, καθώς έχουν προταθεί τα έτη 913-935, 921-934, 940²¹³.

Ένα άλλο έλασσον αρμενικό Θέμα υπήρξε αυτό του Χοζάνου, το οποίο βρισκόταν νοτιοανατολικά του Καμάχ, ανατολικά του Θέματος της Μεσοποταμίας²¹⁴. Το Χοζάν αναβαθμίσθηκε σε Θέμα προφανώς μαζί με το Αρσαμουσάτ αφού

---

²⁰⁵ Βλ. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Σεβαστείας», σελ. 333.

²⁰⁶ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Κολωνείας», σελ. 322.

²⁰⁷ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Κολωνείας», σελ. 325-329.

²⁰⁸ Βλ. Λουγγής, «Θέμα Μεσοποταμίας», σελ. 315· Σαββίδης, «Θέμα Χαλδίας», σελ. 292-293· Charanis, *The Armenians*, σελ. 29.

²⁰⁹ Βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 31.

²¹⁰ Βλ. Λουγγής, «Θέμα Μεσοποταμίας», σελ. 317. Ιδρυτής αυτού του θέματος και πρώτος στρατηγός του υπήρξε ο Αρμένιος οπλαρχηγός Μλεχ (Μελίας), περί του οποίου μοναδικές πληροφορίες παρέχει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων*, σελ. 75-76· Αδόντς, «Το Θέμα Λυκανδού»· Charanis, *The Armenians*, σελ. 29-30· Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 343-346).

²¹¹ Για την ιστορία και τη διδασκαλία των Παυλικιανών αναλυτικά βλ. Garsoïan, *The Paulician Heresy*. Σημειωτέον, πως όταν η αυτοκρατορία άρχισε να προχωράει προς την Ανατολή με σκοπό την επανένταξη των αρμενικών εδαφών στο σύνολό της, συγκρούστηκε με την δύναμη σε αυτές των αιρετικών Παυλικιανών. Μετά από οδυνηρούς αγώνες, το 879 οι Βυζαντινοί κατέστειλαν την ισχύ των Παυλικιανών, καταστρέφοντας το κέντρο τους την Τεφρίκη, ενώ πολλοί από τους αιρετικούς κατέφυγαν στους αντιπάλους των Ρωμαίων, στους Άραβες. Αργότερα, η αυτοκρατορία - ως φαίνεται - εκμεταλλεύτηκε κάπως τη δύναμη των Παυλικιανών και στη συνέχεια, το 949 οι Βυζαντινοί, παρά την αντίσταση των Αρμενίων και των Γεωργιανών, οριστικά κατέλαβαν από τους Άραβες το Καρίν (βλ. Μπαρτικιάν, «La conquête», σελ. 357-359).

²¹² Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Λεοντοκόμης», σελ. 337.

²¹³ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Λεοντοκόμης», σελ. 340. (18)

²¹⁴ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Χοζάνου», σελ. 347.

εκδιώχθηκαν οι Άραβες από τις περιοχές αυτές, γύρω στα μέσα του Ι΄ αι²¹⁵. Η Ιεράπολη (Τσιμισκατσάγκ) της Αρμενίας μαζί με τα περίχωρα αρχικά οργανώθηκε στο Θέμα Χαρπεζικίου, ενώ μετά το 949 αποτέλεσε στο Θέμα Χοζάνου²¹⁶. Εκτός από αυτό, άλλα μικρότερα αρμενικά Θέματα υπήρξαν εκείνα του Δερτζάν (Δερτζηνής) και του Τζιλαμπέρτ²¹⁷.

Συμπερασματικά, λοιπόν, η ανασκόπηση της πολιτικής κατάστασης καθώς και της διοικητικής οργάνωσης των αρμενικών εδαφών κατά την υπό εξέταση περίοδο δείχνει ότι η χώρα παρουσίαζε μια «ποικιλία» από άποψη πολιτικής δικαιοδοσίας και διοικητικής διαίρεσης. Η άλλοτε Μεγάλη Αρμενία σε αντίθεση προς την κατάσταση προ της Αραβοκρατίας, κατά τον Ι΄ αι. ήταν πλέον κατακερματισμένη ανάμεσα σε τρεις δυνάμεις: το κράτος των Βαγρατιδών, το κράτος των Ρωμαίων, αλλά και τα αραβικά κρατίδια. Με τη σειρά του, το κράτος των Βαγρατιδών αποτελούνταν από διάφορες τοπικές διοικητικές μονάδες με επικεφαλής τις τοπικές φεουδαρχικές οικογένειες, ανάμεσα στις οποίες διακρινόταν το Βασπουρακάν των Αρτσρουνιδών. Αυτά ήταν τα πολιτικά πλαίσια μέσα στα οποία εξελίχθηκαν και οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις και αναφορές του Ι΄ αι. - ΙΑ΄ αι.

---

²¹⁵ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Χοζάνου», σελ. 348.

²¹⁶ Βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 31.

²¹⁷ Βλ. Σαββίδης, «Θέμα Χοζάνου», σελ. 348.

Κεφάλαιο II

Η αλληλογραφία των πολιτικών και εκκλησιαστικών ηγετών της Αρμενίας και της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων

1. Η Α΄ επιστολή του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Α΄ Μυστικού προς τον Καθολικό Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη

Το πρώτο διασωθέν μνημείο της Αρμενοβυζαντινής επίσημης αλληλογραφίας του Ι΄ αι. αποτελεί η επιστολή του εν αγίοις πατρός ημών Νικολάου Α΄ Μυστικού, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, προς τον Καθολικό της Αρμενίας Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη. Αυτή γράφτηκε κατά τη δεύτερη περίοδο της πατριαρχίας του Μυστικού, κατά πάσα πιθανότητα το 915²¹⁸, στις κατεξοχήν δυσχερείς συνθήκες που βίωνε τότε η Αρμενία· ήδη είχε μαρτυρήσει ο Σμπατ Α΄ (στις 7 Ιανουαρίου του 914), ενώ στην Αρμενία επικρατούσε αναρχία. Επιπλέον, ο εμίρης Γιουσούφ ερήμωνε τη χώρα. Οι δύο γιοι του Σμπατ Μάρτυρα, ο Ασώτ και ο Αμπάς, άρχισαν τον αντιαραβικό αγώνα τους, με την υποστήριξη των τοπικών αρχόντων. Η πολεμική κατάσταση και η απίστευτη αντιχριστιανική μανία των Αράβων επιδεινώθηκε καθώς ενέσκηψε τρομακτική πείνα και πανούκλα²¹⁹. Κάτω από αυτές τις απελπιστικές συνθήκες, ο Καθολικός Ιωάννης, ο οποίος ο ίδιος με πολλή δυσκολία απελευθερώθηκε από τα δεσμά του Γιουσούφ, κατέφυγε στον κουροπαλάτη Αδαρνασέ. Σε αυτή τη δεινή κατάσταση ο Καθολικός έλαβε την επιστολή του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, την οποία σε αρμενική μετάφραση παραθέτει ο ίδιος ο Καθολικός Ιωάννης μέσα στην «Ιστορία» του²²⁰.

Η επιστολή του Μυστικού αρχίζει με ένα προοίμιο, στο οποίο ο συγγραφέας απευθύνεται στον «ιερότατο, θεοφιλή και πνευματικό κύριο και αεί αγαπητό αδελφό ημών Ιωάννη, Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας», ενώ ο ίδιος παρουσιάζεται ως «Νικόλαος, ελέω Θεού αρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως και δούλος των δούλων

---

²¹⁸ Περί χρονολόγησης του εν λόγω εγγράφου κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις. Π. χ. ο Grumel και ο Darrouzes το χρονολογούν από το έτος 913/914 (βλ. Grumel, Darrouzes, *Les Regestes*, vol. I, fasc. II, σελ. 157-158). Εμείς όμως βασιζόμαστε στον ερευνητή Α. Γιεγιαζαριάν, ο οποίος ερμηνεύοντας τα σχετικά ιστορικά γεγονότα, δείχνει ότι η επιστολή θα πρέπει να χρονολογηθεί στο 915 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 39-40, 42-43).

²¹⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 516-521.

²²⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522-524. Το ελληνικό πρότυπο απωλέστηκε. Για την αγγλική μετάφραση της επιστολής, επιμεληθείσα από τον L. Westernik βλ. Nicholas I, *Miscellaneous Writings*, σελ. 32-35).

του Θεού»²²¹, ευχόμενος στον Καθολικό «χαίρειν ἐν Κυρίῳ»²²². Στη συνέχεια ο Νικόλαος Κωνσταντινουπόλεως νομίζει ότι ο αποδέκτης της επιστολής είναι ενήμερος για το ότι ο πατριάρχης νιώθει μεγάλη θλίψη και πόνο καρδιάς για τα δεινά που προκαλούν οι Σαρακηνοί στο «πιστό ποίμνιο» του Καθολικού στην Αρμενία, την Ιβηρία και την Αλβανία²²³. Παρότι ο πατριάρχης σωματικώς είναι μακριά από τον Καθολικό και το ποίμνιό του και δεν είδε με τα δικά του μάτια τα δεινοπαθήματα, παρά ταύτα νιώθει πόνο και στενοχώρια²²⁴. Και εάν ο πατριάρχης, που είναι μακριά και μόνο άκουσε για τα βάσανα, στεναχωρήθηκε τόσο πολύ, πόσο μάλλον πονάει ο Καθολικός μαζί με το ποίμνιό του²²⁵! Ποια όμως είναι η λύση της κατάστασης; Πρώτα από όλα, ο πατριάρχης προτρέπει τον Καθολικό παντοτινά να παρακαλεί και να κράζει στον Θεό για την άνωθεν επίσκεψη και αντίληψή Του²²⁶. Ύστερα, ο Νικόλαος Μυστικός καλεί τον Καθολικό να μην ανέχεται πλέον την απώλεια του ποιμνίου του, αλλά να νουθετεί όλους με θεία επίγνωση, εφαρμόζοντας την ιερατική εξουσία του, να «δέσει και να λύσει», προκειμένου να παύσει την αντιμαχία των αρχόντων μεταξύ τους, διότι σωτηρία στους Αρμενίους, Ίβηρες και Αλβανούς θα φέρει η χριστιανική επιείκεια²²⁷. Μέχρι εδώ το μήνυμα της πατριαρχικής επιστολής είναι η προτροπή για αγάπη και συμφωνία μεταξύ των χριστιανών αρχόντων της ευρύτερης περιοχής του Καυκάσου. Ο Νικόλαος Μυστικός ενημερώνει τον Ιωάννη Δρασχανακερτίτη ότι για τον ίδιο λόγο ήδη έχει αποστείλει επιστολές προς τον «κουροπαλάτη» και στον «πρεσβύτερο των Απχάζων»²²⁸, προτρέποντάς τους να υπακούνε τις νουθεσίες του Καθολικού, να συνάψουν ειρήνη μεταξύ τους, καθώς

---

²²¹ Τον όρο αυτό (στα Λατινικά: *servus servorum Dei*) στον τίτλο του χρησιμοποίησε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Μεθόδιος Α΄ (843-847), ο οποίος ίσως τον πήρε από τον πάπα Ρώμης Γρηγόριο Μέγα (590-604) (βλ. Παναγιωτόπουλος, *Ο Οικουμενικός*, σελ. 297).

²²² Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522.

²²³ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522. Αξιοσημείωτη είναι η μνημόνευση της «Ιβηρίας» ως «ποιμνίου» του Καθολικού της Μεγάλης Αρμενίας. Ο Α. Γιεγιαζαριάν θεωρεί ότι, όπως η αυτοκρατορία αναγνώριζε τον βασιλιά της Αρμενίας ως «*άρχοντα των αρχόντων*» του Καυκάσου, έτσι αντίστοιχα και ο εκκλησιαστικός επικεφαλής της Αρμενίας θεωρούνταν ως επικεφαλής των Χριστιανών του Καυκάσου (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 41-42· Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 68). Ο Κ. Τακιρτάκογλου συμφωνεί με αυτή την άποψη του Γιεγιαζαριάν (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 390). Κατά τη γνώμη μας, μία άλλη όψη του θέματος είναι η παρουσία των αντιχαλκηδονίων αρμενικών πληθυσμών στα εδάφη της επικράτειας του Αδαρνασέ, κάτι που επέτρεπε τον Μυστικό και την «Ιβηρία» να θεωρούνται ως έδαφος της κανονικής δικαιοδοσίας του Καθολικού της Αρμενίας.

²²⁴ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522.

²²⁵ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522.

²²⁶ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522.

²²⁷ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 522-523.

²²⁸ Πρόκειται αντίστοιχα για τον Αδαρνασέ Δ΄ (881-923) και τον γαμπρό και εχθρό του Κωνσταντίνο Γ΄, ηγεμόνα της Δυτικής Γεωργίας (893-929) (βλ. Γιουσμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 107-108). Οι εν λόγω επιστολές του Μυστικού δεν διασώθηκαν (βλ. Grumel, *Les registes*, vol. I, fasc. II, σελ. 157).

επίσης με τους άρχοντες των Αρμενίων και των Αλβανών, ώστε να μπορέσουν να πολεμήσουν τον «*ασεβή εχθρό – γιο του Αμπουσίτζ*»²²⁹, για να μην απολεσθούν από κοινού και να μην διασαλεύονται ακόμη και οι γειτονικοί λαοί²³⁰. Ο Καθολικός μαζί με τον κλήρο του οφείλει με κάθε τρόπο να άρει τον διχασμό των αρχόντων, ώστε να μην μπορέσει ο εχθρός να τους βλάψει. Αν γίνει αυτό, «*τότε [και] ο αυτοκράτορ και ο θεοστεφής βασιλιάς ημών τον καιρό που θα χρειαστεί, θα σας στείλει μεγάλο στρατό προς βοήθεια, ώστε ο κουροπαλάτης, ο πρεσβύτερος των Αμπχάζων, οι άρχοντες και οι μεγιστάνες των Αρμενίων, ενωμένοι με τον στρατό μας, με μεγάλη βοήθεια του Θεού και της μεγάλης αρχιεροσύνης υμών, πολεμώντας τους εχθρούς, να βρεθούν υπεράνω [εκείνου] που νομίζεται ότι είναι ο ακόλουθος της απώλειας του διαβόλου*»²³¹. Έτσι ο πατριάρχης προβάλλει τον κύριο στόχο της επιστολής του, τη συμμαχία του ενωμένων δυνάμεων των χριστιανών ηγετών της περιοχής με τον βασιλέα των Ρωμαίων²³². Μετά από αυτό, συμπληρώνει ο πατριάρχης, ο ίδιος και ο Καθολικός θα παράσχουν άφεση στους άρχοντες για την αμαρτία του διχασμού και της αμοιβαίας έχθρας. Στη συνέχεια ο Ιωάννης θα πρέπει να παρέχει στον καθένα τα δικαιώματά του: «*Μετά από ταύτα, κλείνει ο Κωνσταντινουπόλεως την επιστολή του, η ειρήνη του Χριστού θα στερεωθεί σε σας, και οι άγιες και λαμπρές ευχές σας ας είναι μαζί με την ταπεινότητά μας*»²³³.

2. Η επιστολή του Καθολικού Ιωάννου Ε΄ στον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄ Πορφυρογέννητο

Όπως μας πληροφορεί ο ίδιος ο Ιωάννης Δρασχανακερτίτης μέσα στην «*Ιστορία*» του, μετά από την παραλαβή της επιστολής του Κωνσταντινουπόλεως, αυτός απευθύνθηκε στον φιλοξενούντα αυτόν κουροπαλάτη Ατρνερσέχ με προτροπή για ειρήνη. Ο κουροπαλάτης υπάκουσε στον Καθολικό και μάλιστα με όρκο υποσχέθηκε να ειρηνεύσει με τους άρχοντες των Αρμενίων και των Ιβήρων²³⁴.

---

²²⁹ Πρόκειται για τον ίδιο εμίρη του Ατρπατακάν, τον Γιουσούφ ιμπν Διβδάτ Αμπού ας-Σατζ (βλ. Γιουσμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 107).

²³⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 523.

²³¹ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 523.

²³² Ο Κ. Τακιρτάκογλου δίκαια επισημαίνει ότι αυτή η περικοπή αποτελεί την πεμπτουςία όλης της επιστολής: «*Οι κεφαλές, λοιπόν, των δύο εκκλησιών στις επιστολές τους δε συζητούν καθόλου για δογματικά θέματα, αλλά το κύριο μέλημά τους είναι η διαπραγμάτευση των όρων υπό τους οποίους θα παγιωνόταν αυτή η συμμαχία, μια «ιερή συμμαχία» όλων των χριστιανικών λαών του Καυκάσου με τους Βυζαντινούς, για την οριστική απομάκρυνση των Αράβων από της περιοχή*» (Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 388).

²³³ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 524.

²³⁴ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 524.

Κατόπιν, ο Καθολικός αναχώρησε για Ταρών, που όπως σημειώνει ο Κ. Γιουζμπασιάν, «τότε ήδη ήταν στενά συνδεδεμένο με την αυτοκρατορία»²³⁵. Εν τω μεταξύ, ο εμίρης Γιουσούφ συνέχιζε να παραμένει στο Δβιν, απειλώντας ακόμη και τον σύμμαχό του Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη, ενώ ο Ασώτ Βαγρατίδης, παρότι στέφθηκε βασιλιάς από τον κουροπαλάτη του Τάικ και τον στρατό, μετακινούνταν από τόπο σε τόπο, αντιμετωπίζοντας τους κινδύνους των Αράβων και των Γεωργιανών²³⁶. Εκείνη την κρίσιμη στιγμή ο Καθολικός Ιωάννης στο Ταρών έκρινε σκόπιμο να αποστείλει μία επιστολή στον αυτοκράτορα. Ο ιστοριογράφος Καθολικός, στο έργο του παραθέτει ολόκληρη την επιστολή, η οποία αποτελείται από τρία μέρη: προοίμιο, περιγραφή των δεινών της Αρμενίας και, τέλος, την παράκληση του καθολικού στον Αυτοκράτορα²³⁷. Στο προοίμιο ο Καθολικός δεν φείδεται κολακευτικών λόγων για τον αυτοκράτορα, ο οποίος ονομάζεται «υπερούσιος» (*գերաբար*), «αύγουστος» «εστεμμένος και δοξασμένος από τον Θεό». Ο βασιλιάς και η μητέρα του είναι «μεγάλοι και νικητές βασιλείς της Οικουμένης, θεοφιλείς και ευσεβείς», επιστάτες του φωτός στην κοινή ζωή, αληθινοί ειρηνοποιοί παντός του κόσμου, ηγέτες των εθνών, που συγκρίνονται με τις εννέα τάξεις των αγγελικών δυναμεων, θείοι φοίνικες εμφυτευμένοι στον Οίκο του Κυρίου²³⁸! Στο προίμιο επίσης στέλνονται χαιρετισμοί εκ μέρους «αυτής της Καθολικής Εκκλησίας» (δηλαδή της Αρμενικής), εκ μέρους του ίδιου του Καθολικού, των επισκόπων και του κλήρου, με άλλα λόγια εκ μέρους όλου του εκκλησιαστικού σώματος της Αρμενίας²³⁹. Ο Καθολικός ενημερώνει τον βασιλιά, ότι, υπακούοντας στην προτροπή του αποστόλου Παύλου, προσεύχεται για τους «ανίκητους, αυτοκράτορες και θεοστεφείς βασιλείς»²⁴⁰.

²³⁵ Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 108. Και ο Γ. Γκρηγοριάν σημειώνει ότι «αυτή την εποχή καμία άλλη επαρχία δεν ήταν τόσο συνδεδεμένη με το Βυζάντιο, όπως το Ταρών» (Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 136).

²³⁶ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 525.

²³⁷ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 525-532.

²³⁸ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 525. Οι εκφράσεις του λόγιου Καθολικού δεν είναι μόνο ένα δάνειο στο λεξικό της διπλωματίας, αλλά επίσης δείχνουν τη θεολογική κατάρτισή του καθώς επίσης την άριστη γνώση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας του κράτους των Ρωμαίων.

²³⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 525-526.

²⁴⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 526. Το γεγονός ότι ο επικεφαλής της Εκκλησίας της Αρμενίας προσευχόταν για τον αυτοκράτορα σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής σήμαινε ότι αναγνώριζε την ανώτατη εξουσία του βασιλιά. Π. χ. ο Καθολικός της Αρμενίας Ηλίας Α΄ Αρτσεσίτης (*Եղիա Ա. Արժեղեցի*, 703-717) όταν κατήγγελε στον χαλίφη τον Καθολικό της Αλβανίας του Καυκάσου Νερσή-Μπακούρ, ενημέρωνε ότι ο Αλβανίας στις προσευχές μνημονεύει τον «αυτοκράτορα των Ελλήνων» (βλ. Μωσής Καγανκατουικίτης, *Ιστορία*, σελ. 295-296).

Στο δεύτερο μέρος, ο συγγραφέας με θρηνητικά λόγια αρχίζει να περιγράφει τη δεινή κατάσταση του ποιμνίου του. Όπως είναι χαρακτηριστικό για το ύφος του, ο Ιωάννης Δρασχανακερτίτης παραλληλίζει τα παθήματα της Εκκλησίας της Αρμενίας με εκείνα του παλαιού Ισραήλ, εμπλουτίζοντας άφθονα τον λόγο του με ανάλογες εικόνες και παραθέματα από την Αγία Γραφή. Περιγράφει τα μαρτύρια των χριστιανών, και μάλιστα του «πνευματικού γιου» και «πιστού δούλου» του βασιλέα των Ρωμαίων, του Σμπατ Α΄, μετά από την εκτέλεση του οποίου η χώρα έμεινε εντελώς απροστάτευτη απέναντι στον εχθρό²⁴¹. Ο Καθολικός δεν παραλείπει να μνημονεύει τα παθήματα και του ιδίου, σημειώνοντας πως - γλυτώνοντας από αυτά- τώρα έφτασε «στις πύλες» του ισχυρότατου βασιλέα, ικετεύοντας για το έλεός του²⁴². Ο Καθολικός στην έκκλησή του χρησιμοποιεί εκφράσεις που δηλώνουν την ανεπιφύλακτη υπακοή του στην εξουσία των Ρωμαίων. Έτσι, θεωρεί την Αρμενία «μερίδα της κληρονομιάς σας», την οποία οι βασιλείς έχουν ανέκαθεν αποκτήσει «διά του γλυκού νόμου σας»²⁴³. Στη συνέχεια, ο Καθολικός ικετεύει τον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο να προσκαλέσει τον ίδιο στη Βασιλεύουσα Πόλη: «Μη στερήσεις εμένα και τους συν εμοί από την προσκύνηση του θεοδέγμονος Σταυρού²⁴⁴ και την συνάντηση με σας, τον ταγμένο από τον Θεό βασιλιά. Για πολλά χρόνια έχω μεγάλο πόθο να έρθω σε σας, παρότι εμποδίστηκα μέχρι τώρα»²⁴⁵. Ο Καθολικός επίσης ζητά από τον αυτοκράτορα να του επιτρέψει να ζει μέσα στα όρια της αυτοκρατορίας και από εκεί να ποιμαίνει το ποίμνιό του και να προσεύχεται για την ειρήνη και την ευστάθεια του αυτοκράτορα. «Και με τη μεγάλη σας βοήθεια, δόξα και χάρη να ετοιμάσουμε τον λαό των Αρμενίων, πρώτα προετοιμάζοντάς [τους] για τον Κύριο και μετά για σας, με το θέλημα του Θεού. Διότι είναι γνωστό μπροστά στο θρόνο της δόξης σας ότι, αν εγώ ο ελάχιστος ποιμένας του ποιμνίου κατοικήσω υπό της σκέπης του ισχυρού και δεδοξασμένου Αγίου Σταυρού και υπό την κηδεμονία σας, των αυτοκρατόρων βασιλειών, πόσο μάλλον το ποίμνιο αυτό και η κληρονομιά του Χριστού θα ακολουθήσουν τον δρόμο μου και θα σηκωθούν μαζί με τα ανά την οικουμένη λογικά πρόβατα της νομής [του Κυρίου], ώστε να εξέλθουν από κοινού να οδεύουν υπό την εξουσία σας, των Ρωμαίων, όπως η Ιταλία και άπαντα η Ασία. Αυτοί δε, που δεν θα

---

²⁴¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 528-529.

²⁴² Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 530.

²⁴³ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 530.

²⁴⁴ Πρόκειται για το Τίμιο Ξύλο, το οποίο τον Ζ΄ αι. μεταφέρθηκε οριστικά από την Ιερουσαλήμ στην Κωνσταντινούπολη.

²⁴⁵ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 531.

προσέλθουν και θα βγουν έξω από την αυλή του ποιμνίου του Κυρίου, όποιοι και αν είναι, θα τιμωρηθούν από μας, ενώ εγώ θα μείνω αθώος και εκτός κατηγορίας»²⁴⁶.

Ο Καθολικός Ιωάννης κατακλείει την επιστολή του με ευχές²⁴⁷.

Από την επιστολή του Καθολικού Ιωάννη γίνεται σαφές ότι ο επικεφαλής της Εκκλησίας της Αρμενίας σε καιρό απελπιστικής κατάστασης για τη χώρα του δήλωνε έτοιμος να μεταφέρει την έδρα του στα όρια της αυτοκρατορίας. Δεν πρέπει να σφάλλει κανείς, νομίζοντας ότι ο Ιωάννης ήταν πραγματικά έτοιμος για ένα αποφασιστικό βήμα, ή ακόμη περισσότερο, για δογματικούς συμβιβασμούς²⁴⁸. Όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, ο Καθολικός το μόνο που επιδίωκε με τις υπερβολικές εκφράσεις του, ήταν να πετύχει την αρωγή και την προστασία της αυτοκρατορίας για τη χώρα και το ποίμνιό του²⁴⁹.

3. Οι τρεις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού με προορισμό την Αρμενία

Αποτέλεσμα της αλληλογραφίας του Ιωάννη Δρασχανακερτίτη με τον αυτοκράτορα ήταν ότι ο βασιλιάς έστειλε κάποιον αξιωματούχο βασιλικό Θεόδωρο στον Καθολικό. Με το συστατικό του Ιωάννη Ε΄, ο απεσταλμένος του παλατιού Θεόδωρος αναχώρησε από το Ταρών για το Σιράκ, για συνάντηση με τον πρίγκιπα Ασώτ. Ο Θεόδωρος υπενθύμισε στον Ασώτ τη φιλία του πατέρα του Σμπατ με τον Λέοντα τον Σοφό και τον συνόδευσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Ασώτ έγινε δεκτός με μεγάλες τιμές και αναγορεύτηκε «γιος του μάρτυρος» και «γιος του αυτοκράτορα»²⁵⁰. Όσο για τον Καθολικό, παρά τις επανειλημμένες προσκλήσεις, τελικά αρνήθηκε να ταξιδεύσει στην Πρωτεύουσα, όπως λέγει ο ίδιος, «σκεπτόμενος μήπως βρεθεί κανείς να βλέπει με κακό μάτι το ταξίδι μου για εκεί, θεωρώντας πως εγώ προσκολλήθηκα στους χαλκηδονίους. Και έτσι, δεν θέλησα να πάω εις σκάνδαλο

²⁴⁶ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 531-532.

²⁴⁷ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 532.

²⁴⁸ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, σελ. 1223. Ο Κ. Τακιρτάκογλου, με τη σειρά του, θεωρεί ότι εκείνη τη στιγμή η Κωνσταντινούπολη δεν ενδιαφερόταν για τα δογματικά θέματα, καθώς πρωταρχικό μέλημά της ήταν η σύναψη συμμαχίας με τους Αρμενίους κατά των Αράβων (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 390).

²⁴⁹ Άρα, σε βασικές γραμμές σωστά αξιολογεί την επιστολή του Ιωάννη ο Ι. Κωνσταντινίδης, κατά τον οποίο ο Καθολικός «άνεθετεν ὅλας τὰς ἐλπίδας του διὰ τὴν Αρμενίαν εἰς χεῖρας τῶν Βυζαντινῶν, ὑποσχόμενος νὰ θέσῃ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν του ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτῶν» (Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός*, σελ. 104).

²⁵⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 533.

των ασθενών στον νου»²⁵¹. Εντούτοις, ο Καθολικός συνέχιζε να παραμένει στα όρια της αυτοκρατορίας, μετακινηθείς στην περιοχή Δερτζάν και Γιεκεγεάτς της βυζαντινής Υψηλής Αρμενίας²⁵².

Το 915, λοιπόν, ο Ασώτ αναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, όπου τον δέχτηκαν με μεγάλες τιμές και ο Ασώτ αναγνωρίστηκε «*άρχων τῶν ἀρχόντων*» της Αρμενίας και των γύρω κρατιδίων²⁵³. Το επόμενο έτος ο Ασώτ, ύστερα από περίπου δέκα μήνες παραμονής στην Κωνσταντινούπολη, μαζί με τα βυζαντινά στρατεύματα γύρισε στην Αρμενία. Καθώς φαίνεται, ο πατριάρχης Νικόλαος και αργότερα συνέχιζε να έχει άμεση συμμετοχή σε όλο το «*αρμενικό ζήτημα*», εφόσον μας έχουν διασωθεί δύο επιστολές με προφανή προορισμό την Αρμενία. Πρόκειται για τις επιστολές 101 και 101A²⁵⁴. Πρώτος ο R. Jenkins υπέδειξε ότι η εκδοθείσα από τον A. Mai²⁵⁵ και στη συνέχεια ανατυπωθείσα από τον Migne²⁵⁶ PA' επιστολή του Μυστικού στην πραγματικότητα αποτελείται από δύο μέρη, το πρώτο από τα οποία απευθύνεται στον Ασώτ Σίδηρο, ενώ το δεύτερο στον Καθολικό Ιωάννη. Ο Jenkins χρονολόγησε τις δύο επιστολές είτε στο έτος 914, όταν ο Ασώτ γύρισε από την Κωνσταντινούπολη, είτε στο 922, όταν αναγνωρίστηκε «*άρχων των αρχόντων*»²⁵⁷.

Ο συνεργάτης του Jenkins, ο L. Westerink, ο οποίος μετά από τον θάνατο του Jenkins ολοκλήρωσε την εργασία του και εξέδωσε τη συλλογή των επιστολών του Νικόλαου Μυστικού, εικάζει ότι οι αποδέκτες των δύο αυτών επιστολών είναι ο

---

²⁵¹ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 534. Ο Ιωάννης προφανώς δεν ήθελε να επαναληφθεί η ιστορία του Καθολικού Σαάκ Γ' Δζοραπορίτη (Սահակ Գ Զորաբորիտի, 677-703): το 689, όταν οι Άραβες εισέβαλαν στη χώρα και ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός Β' (685-695, 705-711) έφτασε αυτοπροσώπως στην Αρμενία, διόρισε διοικητή τον Νερσή Καμσαράκάν (689-691), άφησε 30.000 στρατό και με τον Καθολικό και άλλους ομήρους έσπευσε στην Βασιλεύουσα (βλ. Ισκανιάν, *Αρμενοβυζαντινές σχέσεις*, σελ. 511-515). Όπως πληροφορεί η «*Διήγησις*», ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός «*καλέσας τὸν καθολικὸν Ἰσαὰκ σὺν τοῖς ἐπισκόποις εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἦνωσεν αὐτοὺς τοῖς ὁμολογοῦσι τὰς δύο φύσεις τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ ἡμῶν, τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος, ἐν μιᾷ ὑποστάσει ἀφύρτως ἀδιαιρέτως· καὶ ἐγγράφως ὤμοσαν μηκέτι ἀντιλογῆσαι. Ὑποστρεψάντων δὲ τούτων, οἱ καταλειφθέντες ἐν τῇ Αρμενίᾳ ἐδυσχέραιναν τῇ τούτων ἐπιστάσει ὡς ὁμοφρονησάντων τοῖς Ῥωμαίοις, καὶ λοιπὸν στάσεις καὶ συζητήσεις ἐποίουν μετὰ τοῦ Ἰσαὰκ καὶ τῶν συναπελθόντων αὐτῶ, λέγοντας ὅτι «Ἐὰν μὴ στραφῆτε καὶ ἀναθεματίσητε αὐτούς, οὐ δεχόμεθα ὑμᾶς εἰς τὸν τόπον ἡμῶν». Αὐτοὶ δὲ ἀγαπήσαντες τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων ἢ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ καὶ πάλιν ἀναθεμάτισαν πρῶτον ἑαυτοὺς ὡς κοινωνήσαντας τοῖς Ῥωμαίοις, εἶτα τοὺς Ῥωμαίους, καὶ ὤφθησαν ἀνίατοι ἐπὶ ταῖς κακίαις αὐτῶν» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 46-47).*

²⁵² Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 533-535.

²⁵³ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 47, 49, 93.

²⁵⁴ Βλ. Nicholas I, *Letters*, σελ. 370-373.

²⁵⁵ Βλ. Mai, *Spicilegium*, t. X, σελ. 374.

²⁵⁶ Βλ. *PG* 111, 308-309.

²⁵⁷ Βλ. Jenkins, "Letter". την ανατύπωση του ίδιου άρθρου βλ. Jenkins, "Letter 101".

Λάνδουφ της Κάπουας-Μπενεβέντο και ο αρχιεπίσκοπος του Υδρούντα (Οτράντο)²⁵⁸. Η γνώμη του Westerink όμως δεν έγινε γενικά αποδεκτή.

Λίγα χρόνια αργότερα, ο Χ. Μπαρτικιάν εξέδωσε την επιμεληθείσα από τον ίδιο μετάφραση στα νέα Αρμενικά της ΡΑ΄ και της ΡΛΘ΄ επιστολής του Μυστικού μαζί με εισαγωγή, όπου ασκεί κριτική στην άποψη του Jenkins. Συγκεκριμένα, ο Μπαρτικιάν θεωρεί ότι η ΡΑ΄ επιστολή είναι ενιαία και απευθύνεται μόνο στον Καθολικό, χρονολογείται δε από το έτος 915, αμέσως μετά την επιστροφή του Ασώτ στην Αρμενία²⁵⁹. Μετά την έκδοση από τον Jenkins και Westerink των κριτικών κειμένων όλων των 190 επιστολών του πατριάρχη, ο Α. Kazhdan και ο Χ. Μπαρτικιάν δημοσίευσαν τη βιβλιοκρισία του έργου αυτού, όπου ο Μπαρτικιάν, όπως φαίνεται, δεν επέμενε στην προηγούμενη άποψή του για τον ένα και μοναδικό αποδέκτη της επιστολής²⁶⁰. Ο Κ. Γιουζμπασιάν δικαιολογημένα απορρίπτει την άποψη του Χ. Μπαρτικιάν και επιβεβαιώνει τις θέσεις του Jenkins, ομολογώντας ταυτόχρονα δυσκολία να χρονολογήσει την επιστολή πιο συγκεκριμένα, παρά κατά το διάστημα των ετών 915-924/925²⁶¹. Ο Α. Γιεγιαζαριάν, ο οποίος ανεπιφύλακτα αποδέχεται την προγενέστερη γνώμη του Μπαρτικιάν για την επιστολή 101, θεωρεί ότι αυτή γράφτηκε στον Καθολικό, την περίοδο που ο Ασώτ ακόμη βρισκόταν στην Πρωτεύουσα. Ο ίδιος νομίζει μάλιστα ότι η αποστολή της επιστολής ύστερα από την επιστροφή του Ασώτ στην Αρμενία δεν θα είχε κανένα νόημα, ενώ η ενημέρωση του Καθολικού για την αναγνώριση της εξουσίας του Ασώτ από την αυτοκρατορία «*θα ήταν κατεξοχήν χρήσιμη για την προετοιμασία του εδάφους για την επιστροφή του βασιλιά της Αρμενίας*»²⁶².

Στην επιστολή προς τον Ασώτ ο πατριάρχης κάνει λόγο για σχέση μεταξύ ευεργέτη και ευεργετούμενου. Ο δεύτερος οφείλει να εκτελέσει τη βούληση του πρώτου. Βέβαια, ο ίδιος ο αποδέκτης συνειδητοποιεί τη μεγάλη ευεργεσία που του έχει χαρίσει ο βασιλιάς και του μένει να συνεχίσει να παραμένει ευγνώμων, «*ίνα και τής εύεργεσίας άξιος όντως άναφανής και ήμεϊς φιλοτιμώμεθα ύπέρ άνδρòς τοιούτου*

²⁵⁸ Βλ. Nicholas I, *Letters*, σελ. 566-567.

²⁵⁹ Βλ. Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 252-253.

²⁶⁰ Βλ. Καζδάν, Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 277.

²⁶¹ Βλ. Γιουζμπασιάν, *Τα αρμενικά κρατίδια*, σελ. 110.

²⁶² Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 43.

τὴν μεσιτείαν πεποιημένοι καὶ ὁ μέγας καὶ ὑψηλὸς ἡμῶν χαίρη βασιλεὺς ἄξιόν σε τιμῆς ὄντα τηλικαύτης <ὀρῶν>...»²⁶³.

Ο πατριάρχης σαν ευλογία στέλνει στον αποδέκτη της επιστολής ένα πολυτελές ένδυμα: «*Εὐλογίας δὲ χάριν ἀπέστειλά σοι ἰμάτιν*»²⁶⁴.

Στην επιστολή 101^A προς τον Καθολικό που, κατ' αυτόν τον τρόπο, είναι η Β' επιστολή, ο Νικόλαος ενημερώνει τον αποδέκτη πως ο βασιλιάς είχε αποδεχτεί με ευμένεια τα αιτήματα (των Αρμενίων) και παρείχε αυτό που ποθούσε να λάβει «*ὁ τὴν ὑμετέραν ἀρχὴν πεπιστευμένος*»²⁶⁵. Στη συνέχεια, ο συγγραφέας επανέρχεται στο θέμα του ευεργέτη και των ευεργετούμενων, τονίζοντας ότι οι τελευταίοι θα πρέπει να μένουν ευγνώμονες στο πρόσωπο του πρώτου. «*Πλειόνων οὐ δεόμεθα λόγων· ἀρκεῖ γὰρ ταῦτα καὶ τὴν ὑμετέραν τελειότητα καὶ τοῦ ἄρχειν ὑμῶν λαχόντος τὴν σύνεσιν, ἐν οἷς προέφημεν, καὶ βεβαίους ἀποκαταστῆσαι φίλους καὶ τὴν ὑμῶν εὐγνωμοσύνην καὶ νῦν καὶ ταῖς μετέπειτα γενεαῖς ἐμφανῆ ποιῆσαι, καὶ ὑπόδειγμα πίστεως ἀληθοῦς καταστῆσαι ὑμᾶς <καὶ> τῆς πρὸς τοὺς εὐεργέτας διαθέσεως τοὺς εὐεργετούμενους*»²⁶⁶.

Μέσα στην επιστολογραφική κληρονομιά του οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Μυστικού εμπεριέχεται και μία άλλη, που επίσης γράφτηκε με προορισμό την Αρμενία. Σε αντίθεση με τις δύο προαναφερθείσες σύντομες, αυτή είναι πιο εκτενής. Δυστυχώς, όμως, δεν μας διασώθηκε το όνομα του αποδέκτη, παρά μόνο η επιγραφή «*Τῷ ἄρχοντι τῶν ἀρχόντων*»²⁶⁷. Ας παρουσιάσουμε πρώτα το περιεχόμενο του περιέργου αυτού εγγράφου και στη συνέχεια θα προσπαθήσουμε να αποφανθούμε για θέματα σχετικά με τον αποδέκτη, τη χρονολογία κ. α.

Αρχίζοντας την επιστολή, ο πατριάρχης Νικόλαος ισχυρίζεται ότι δεν υπάρχει τίποτε πιο περισπούδαστο και σωτηριώδες από την ευσέβεια, διά της οποίας λατρεύεται ο Θεός, ενώ η λατρεία του Θεού συντελεῖ στο καλό και εκδιώκει το κακό όχι μόνο στη ζωή του ατόμου, αλλά ακόμη και της οικογένειας, της πόλης και

---

²⁶³ Nicholas I, *Letters*, σελ. 370.

²⁶⁴ Nicholas I, *Letters*, σελ. 370. Ασφαλώς, εδώ δεν πρόκειται για έναν απλό δώρο, αλλά για τη χορήγηση περιβολής (investitura), με την οποία αναγνωριζόταν η εξουσία (βλ. Jenkins, "Letter", σελ. 77). Η άποψη του Μπαρτικιάν ότι ο οικουμενικός πατριάρχης θα μπορούσε να απευθύνεται στον Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας με την προσηγορία «τέκνον ἡμῶν» και να του στείλει κοσμικό ένδυμα, δεν αντέχει κριτική (βλ. Γιουσμασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 110).

²⁶⁵ Nicholas I, *Letters*, σελ. 370.

²⁶⁶ Nicholas I, *Letters*, σελ. 371.

²⁶⁷ Βλ. Nicholas I, *Letters*, σελ. 446-450.

ολόκληρου του έθνους²⁶⁸. Παρά ταύτα, σημειώνει ο συγγραφέας, «άντιποιοῦνται μὲν πλεῖστοι τῆς οἰκείας δόξης ὡς εὐσεβοῦς, καὶ μάλιστα ὅταν ὧσιν προλήψει κεκρατημένοι· δεινὸν γὰρ ἢ πρόληψις κατέχειν τὸ παρατεθὲν ἐν τῇ ψυχῇ δόγμα, κἂν ἢ τῶν ἀτοποτάτων καὶ τῶν εἰς ἀπόλειαν ἀπαγόντων»²⁶⁹. Τοιοῦτοι ἄνθρωποι, κατὰ τον πατριάρχη, μοιάζουν με καλά βαμμένο ὑφασμα, το οποίο δεν αποβάλλει το χρώμα του ἀκόμη και μέχρι και του σημείου να σχίζεται. Ἐτσι και οι ἄνθρωποι, που ἔχουν μέσα τους «δόξαν πονηρὰν», δεν θέλουν να την αποβάλουν και να αποδεχτούν το καλό φρόνημα, «ἀλλὰ μᾶλλον προαιροῦνται σὺν ἐκείνῃ τὴν ζωὴν καταλύειν»²⁷⁰. Αυτοὶ οι ἄνθρωποι δεν ἔτυχαν της θείας συνέσεως, δεν επιθυμοῦν να δοκιμάζουν την εκλογή του καλοῦ και τελικά δεν γινώσκουν καν σε τι πιστεύουν²⁷¹. Αντίθετα με αυτούς, ὅσοι προσπαθοῦν να ἀποκτήσουν «τὴν ὀρθὴν περὶ θεοῦ δόξαν», ἀκόμη και αν ἔχουν προκατάληψη, παρά ταύτα «οὐ πρόσκεινται τῇ ἀρχαίᾳ κακοδοξίᾳ», οὔτε υπερασπίζονται την ἀπάτη, ἀλλά, φωτισθέντες με εὐσεβή λόγο, εὐθέως ἀγαποῦν την εὐσέβεια και ἀπαλλάσσονται ἀπὸ την ομίχλη, που κάποτε τους σκότιζε²⁷².

Μετά ἀπὸ αὐτὴ την ιδεολογικὴ εἰσαγωγή, ο Νικόλαος Μυστικός περνά στο κυρίως θέμα της ἐπιστολῆς του. Ὅπως πληροφοροῦμαστε ἀπὸ την ἐπιστολὴ του πατριάρχη, στην Κωνσταντινούπολη εἶχαν φτάσει οι ἀπεσταλμένοι («ἀποκρισιάριοι») με ἐιδικὴ ἀπαγγελία: «...φασὶ γὰρ ὡς τοῦ καθ' ὑμᾶς ἐκδημήσαντος καθολικοῦ τῆς ζωῆς διανοεῖσθε, οἷα δὴ τοῦ μεγάλου καὶ θεοστεφοῦς ἡμῶν βασιλέως γνήσιοι καὶ ὁμόψυχοι φίλοι καὶ ὁμοφρονεῖν αὐτῷ ἐν πᾶσι σπουδάζοντες, τῆς ἐνταῦθα ἐκκλησίας τὸν εἰς ἀρχιερέα ὑμῶν καταστήσεσθαι μέλλοντα λαβεῖν τὴν προχείρισιν καὶ θεοῦ εὐδοκία ἕνα τοῦτον γινώσκεσθαι τῶν σὺν ἡμῖν τὸ ἅγιον κυκλοῦντων θυσιαστήριον»²⁷³. Επαινώντας τον «ἀρχοντα των ἀρχόντων» για τὴ φιλοτιμία και τὴν ιδέα αὐτή, ο πατριάρχης συνεχίζει: «...ἐκεῖνό ἐστιν ὑπόλοιπον, τὸ στείλαι πρὸς τὰ ἐνταῦθα τὸν θεοῦ κατανεύσει μέλλοντα εἰς ἀρχιερέα ὑμῶν καταστήναι, ὥστε καὶ τὸ δόγμα τῆς εὐσεβείας παραλαβεῖν ἀκριβέστερον καὶ διὰ τῆς σὺν ἡμῖν ὄσης δεήσει διατριβῆς τά τε πρὸς εὐσέβειαν συντείνοντα καὶ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἐκπαιδευθῆναι κατάστασιν, καὶ οὕτω τῆς

²⁶⁸ Βλ. Nicholas I, *Letters*, σελ. 446.

²⁶⁹ Nicholas I, *Letters*, σελ. 446-448.

²⁷⁰ Nicholas I, *Letters*, σελ. 448.

²⁷¹ Nicholas I, *Letters*, σελ. 448.

²⁷² Nicholas I, *Letters*, σελ. 448.

²⁷³ Nicholas I, *Letters*, σελ. 448.

χειροθεσίας²⁷⁴ τυχόντα πρὸς τὴν ὑμετέραν ἐπανελθεῖν λαμπροτάτην εὐγένειαν καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ὑμετέρας ἐξουσίας»²⁷⁵.

Το ὄφελος της «προχείρησης» ἢ «χειροθεσίας» του προϊστάμενου της Εκκλησίας της Αρμενίας στην Κωνσταντινούπολη, κατὰ τον Νικόλαο Μυστικό, θα εἶναι διττός: «Ὡσπερ γὰρ τῆ ὁμολογία τῆς φιλίας προσωκειωμένος ὑπάρχεις τῶ τε φιλοχρίστῳ ἡμῶν βασιλεῖ καὶ τῆ καθ' ἡμᾶς ἀγιωτάτῃ τοῦ θεοῦ ἐκκλησίᾳ, οὕτω δέον ἐστὶν συνοικειούμενον εἶναι καὶ τῆ τῆς πίστεως ὁμολογία καὶ τῶ φρονήματι τῶν ὀρθῶν δογμάτων...»²⁷⁶.

Ο Κωνσταντινουπόλεως δεν εἶναι ικανοποιημένος με τὴν κατάσταση της εκκλησιαστικῆς ἀπόστασης των Αρμενίων ἀπὸ τὴν ἀνά τὴν Οἰκουμένη Ορθόδοξη Εκκλησία. Ἐτσι, μιλώντας για τὴ μέλλουσα συμφωνία, παρατηρεῖ: «...ἀλλὰ μὴ καθάπερ μέχρι τοῦ νῦν, οὐκ οἶδα ὅπως τοῦ τοιοῦτου κακοῦ παρεμπесόντος, τῆ μὲν φιλία δοκεῖν συνάπτεσθαι, τῆ δὲ κατὰ τὴν πίστιν κοινωνία δίστασθαι²⁷⁷. Περὶ οὗ καὶ τῶ ἡμετέρῳ πατρὶ, φαμὲν δὴ Φωτίῳ τῶ ἀγιωτάτῳ πατριάρχῃ, οὐ μικρὸς ἀγὼν καταβέβληται, τοῦτο μὲν λόγοις, τοῦτο δὲ καὶ ἀποστολῇ ἀνδρῶν, εἰ καὶ τῶν πραγμάτων αἱ περιπέτειαι ἐπὶ τὸ τέλος ἐλθεῖν τὴν σπουδὴν ἀπεκόλυσαν...»²⁷⁸.

---

²⁷⁴ Οἱ ὅροι «προχείρισις» καὶ «χειροθεσία» κανονικά ἀφοροῦν στους κατώτατους βαθμούς της εκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας (ἀναγνώστης καὶ ψάλτης), ἀλλὰ μερικὲς φορές χρησιμοποιοῦνται καὶ για τὴ δήλωση της πλήρους χειροτονίας. Ἐτσι, ὁ Ἰωάννης Σκυλίτζης μιλάει γὰ τὴν προχείριση, δηλαδὴ τὴ χειροτονία σε ἐπίσκοπο Νικομηδείας τοῦ Ἀντωνίου Πάχη (βλ. Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, σελ. 400). Ὁ Νικόλαος Μυστικός ἐπίμονα ἀποφεύγει τὴ λέξη «χειροτονία» καὶ μιλάει μόνο για τὴν «προχείρηση» καὶ τὴ «χειροθεσία». Ἀν ἀποδεχτοῦμε ὅτι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης δεν ταύτιζε τὴν πρόχειρηση καὶ τὴ χειροθεσία με τὴ χειροτονία, τότε θα γίνεῖ εὐνόητο ὅτι δεν ἐπρόκειτο για τὴ χειροτονία τοῦ Καθολικοῦ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ για τὴν «προχείρηση», δηλαδὴ ἐκλογή του, τὴν μετάβασή του υποψηφίου στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου αὐτὸς θα συμφωνοῦσε με τὴς ἀποφάσεις των Δ', Ε', ΣΤ' αἰ Ζ' Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἴσως καὶ τὴ χειροθεσία του στὴς κατώτερους βαθμούς των κληρικῶν (ἀναγνώστης, ψάλτης καὶ υποδιάκονος). Ὑστερα, κατὰ τὴ ὑπόθεσή μας, θα ἀκολουθοῦσε ἡ ἐπιστροφή του υποψηφίου Καθολικοῦ στὴν Αρμενία καὶ ἡ χειροτονία του ἀπὸ τον ἀρμενικὸ κλήρο, κάτι, που ἴσως θα ἐξασφάλιζε τὴν ἀποδοχὴ του Ορθοδόξου Καθολικοῦ ἀπὸ τὸ σύνολο του εκκλησιαστικοῦ σώματος της Αρμενίας.

²⁷⁵ Nicholas I, *Letters*, σελ. 448.

²⁷⁶ Nicholas I, *Letters*, σελ. 448-450.

²⁷⁷ Σημειωτέον ὅτι στὴ νοοτροπία των Αρμενίων ἀκόμη τὸν Ε' αἰ. ἡ ὑπακοή στον ἀλλόθρησκο/ετερόδοξο βασιλιά δεν παραλληλιζόταν με τὴ θρησκευτικὴ/δογματικὴ συμφωνία μαζί του. Ἐτσι, ὅταν τὸ 449 ἡ περσικὴ αὐλὴ ἀπαίτησε ὁ Ἀρμένιοι νὰ ἀσπαστοῦν τον ζωροαστρισμό, ἡ σύνοδος των ἀρχιερέων καὶ των ἀρχόντων ἀπάντησε ὅτι ἀν ὁ Σασσανίδης βασιλιάς τους ἀφήσει με τὴ χριστιανικὴ πίστη τους, τότε οἱ ἴδιοι δε θα τον ἀλλάξουν με ἄλλο βασιλιά. Με ἄλλα λόγια, οἱ Ἀρμένιοι συνδύαζαν τὴν πίστη τους πρὸς τὴν ξένη πολιτικὴ ἀρχὴ με τὴν παραχωρηθεῖσα θρησκευτικὴ ἢ ὁμολογιακὴ ἐλευθερία (βλ. Ελισαῖος, *Περὶ Βαρδάν*, σελ. 551, 564-565). Αὐτὴ ἡ νοοτροπία ἦταν ἀρκετὰ δυσνόητη για τους Βυζαντινὸς οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἀκριβῶς φαίνεται ἀπὸ τα λόγια του Μυστικοῦ, συνδύαζαν στενά τὴν πίστη στον Χριστὸ με τὴν πίστη στον βασιλιά.

²⁷⁸ Nicholas I, *Letters*, σελ. 450.

Ο πατριάρχης υποθέτει ότι κατά τα κρίματα του Θεού ίσως και αυτό το κατόρθωμα να έχει επιφυλαχθεί στον αποδέκτη της επιστολής, «*το ποθεινότατον τέκνον ἡμῶν*»²⁷⁹. Άρα, ο Μυστικός προτρέπει αυτόν να μην αναβάλλει να πραγματοποιήσει το υπό σκέψει ζήτημα: «*...μὴ ἀναβάλῃ τὸν ὑπὸ τῆς σῆς τιμότητος καὶ τῶν τῆς καθ' ὑμᾶς ἐκκλησίας προκρίτων εἰς τὴν τοιαύτην ἀρχιερωσύνην μαρτυρούμενον προβεβλησθαι τοῦ ἀποστεῖλαι, ἵνα καὶ αὐτῷ ὑπάρξῃ προσλαβεῖν ὧν οὐ θέμις ἐνδεῆ γινώσκεσθαι καὶ ὑμῖν σὺν θεῷ φάναι διὰ τῆς ἐκείνου ἀρχιερατικῆς ἐπιστασίας καὶ ἢ πρὸς θεὸν οἰκειότης ἐγγένηται ... καὶ ἢ πρὸς τὸν ὑψηλὸν καὶ μέγαν ἡμῶν βασιλέα κατὰ πάντα ἐνότης καὶ συνάφεια, ἀσφαλιζομένη, ὡσπερ τῇ ὑποταγῇ καὶ τῇ σχέσει, οὕτω καὶ τῇ τῶν εὐσεβῶν δογμάτων συμφωνία*»²⁸⁰.

Ο «*ἀρχοντας των αρχόντων*», κατά τον συγγραφέα της επιστολής, έχει πλήρη επίγνωση της θλιβερῆς κατάστασης της δογματικῆς διαφοροποίησης της Εκκλησίας της Αρμενίας και, επομένως, θα πρέπει να καταβάλει πάσα προσπάθεια για τη διόρθωσή της: «*Πάντως δὲ οὐκ ἀμφιβάλλεις ὡς ἢ μέχρι τοῦ νῦν ἐν τῇ τῶν Ἀρμενίων περὶ τῆς πίστεως διαφωνία πρὸς τὴν καθ' ἡμᾶς ἀγίαν τοῦ θεοῦ ἐκκλησίαν ἀλλοτρία καθέστηκεν τοῦ ὀρθοδόξου κηρύγματος καὶ τῆς ἀποστολικῆς καὶ θείας διδασκαλίας. Εἴ τι οὖν μέλει τῇ σῇ συνέσει καὶ περὶ σεαυτοῦ καὶ περὶ τοῦ οἰκείου λαοῦ τῆς πρὸς ἡμᾶς ἐνώσεως καὶ κατὰ πάντα συμφωνίας, μὴ ἄλλως ποιήσης μηδὲ βραδύνης πρὸς τὴν ἀποστολὴν τοῦ μέλλοντος χρηματίσειν ὑμῶν ἀρχιερέως ψήφω τοῦ παναγίου πνεύματος καὶ τὴν καθ' ὑμᾶς ἀγίαν ἐκκλησίαν κατακοσμήσειν*»²⁸¹.

Την επιστολή του ο πατριάρχης κλείνει με ευχές προς τον «*ἀρχοντα των αρχόντων*»²⁸².

Προκειμένου να αξιολογηθεῖ σωστά η ΡΛΘ' επιστολή του Κωνσταντινουπόλεως, θα πρέπει να προσδιοριστεῖ με ακρίβεια τόσο το πρόσωπο του αποδέκτη, όσο και η χρονολογία της, περί της οποίας ἔχουν διατυπωθεῖ διαφορετικὲς απόψεις²⁸³. Από αυτές πιο διαδεδομένη εἶναι ἡ ἀποψη του Χ. Μπαρτικιάν. Ο τελευταῖος εξετάζοντας το ἔγγραφο αὐτό, συμπεραίνει, ὅτι ο «*ἄρχων των αρχόντων*» δεν εἶναι ο Ασώτ Α', ὅπως ᾤ πίστευαν ο Grumel και ο Jenkins, ἀλλὰ ο πατέρας του,

²⁷⁹ Nicholas I, *Letters*, σελ. 450.

²⁸⁰ Nicholas I, *Letters*, σελ. 450.

²⁸¹ Nicholas I, *Letters*, σελ. 450.

²⁸² Nicholas I, *Letters*, σελ. 450.

²⁸³ Βλ. Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός*, σελ. 101-102.

ο Συμπατ Μάρτυς. Η επιστολή δε, κατά τον ερευνητή, μπορεί να χρονολογηθεί μόνο στο έτος 913. Ο Μπαρτικιάν τεκμηριώνει τη θεωρία του με τα εξής επιχειρήματα:

α) Ο ηγέτης της Αρμενίας δεν θα μπορούσε να συμφωνήσει να απευθυνθεί στην Κωνσταντινούπολη για χειροτονία του Καθολικού και να διαδώσει στην Αρμενία τον «χαλκηδονισμό». Καθώς φαίνεται, η χώρα βρισκόταν σε αφόρητα δεινή κατάσταση, κάτι που επέτρεπε μεν στον «*άρχοντα των αρχόντων*», εξαπατώντας τους Βυζαντινούς, να προσποιείται τον φιλορθόδοξο, στον δε Κωνσταντινουπόλεως να προσβάλλει την πίστη των Αρμενίων. Σε τέτοια δυσχερέστατη κατάσταση η Αρμενία βρισκόταν μόνο το 913²⁸⁴.

β) Η ΡΛΘ' επιστολή του Μυστικού δεν μπορεί να χρονολογηθεί ούτε στο έτος 922, ούτε στο 924-925, διότι οι Άραβες, ακόμη και ο τρομακτικός διώκτης των Αρμενίων, ο εμίρης Γιουσούφ, είχαν υιοθετήσει μία υπέρ των Αρμενίων στάση και άρα ο Ασώτ δεν είχε καμία ανάγκη να απευθυνθεί στην Κωνσταντινούπολη με πρόταση της χειροτονίας του Καθολικού εκεί. Επιπλέον, κατά τον Μπαρτικιάν, οι Αρμενοβυζαντινές σχέσεις το 922 ήταν τεταμένες, επειδή ο Βυζαντινός στρατός είχε εκστρατεύσει στο Δβιν, ενώ οι εκεί Άραβες είχαν καταφύγει στη βοήθεια του Ασώτ²⁸⁵.

γ) Απαντώντας στο πρόβλημα, ότι στην ΡΛΘ' επιστολή γίνεται λόγος για την εκδημία από τον κόσμο τούτο του Καθολικού, ενώ ο Ιωάννης Ε' πέθανε το 929, ο Χ. Μπαρτικιάν παραθέτει την εξήγηση ότι το 913 ο Δρασχανακερτίτης βρισκόταν στην αιχμαλωσία του Γιουσούφ. Η κατάσταση της μακροχρόνιας φυλάκισης του Καθολικού από τους Άραβες ήταν τόσο απελπιστική, που, όπως εικάζει ο Μπαρτικιάν «ο βασιλιάς Συμπατ θέλησε να την εκμεταλλευτεί προκειμένου να λάβει κάποια βοήθεια από το Βυζάντιο, τυπικά προτείνοντας ο νέος Καθολικός να χριστεί στην Κωνσταντινούπολη»²⁸⁶. Έτσι, ο Χ. Μπαρτικιάν καταλήγει στο συμπέρασμα πως η ΡΛΘ' επιστολή του Νικολάου Μυστικού θα πρέπει να χρονολογηθεί στα έτη 912-913²⁸⁷.

---

²⁸⁴ Βλ. Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 253-254.

²⁸⁵ Βλ. Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 253-254.

²⁸⁶ Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 253-254.

²⁸⁷ Την άποψή του ο Μπαρτικιάν επαναλαμβάνει και στη βιβλιοκρισία στην κριτική έκδοση των επιστολών του Νικολάου Μυστικού, την οποία συνέγραψε μαζί με τον Α. Kazhdan (βλ. Καζδάν, Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές», σελ. 278-279).

Ο Κ. Γιουζμπασιάν, αντιλέγοντας στην άποψη του Μπαρτικιάν, υποδεικνύει ότι θα ήταν μία πράξη απίστευτης ασέβειας, αν οι Αρμένιοι, ενώ ο Καθολικός Ιωάννης ήταν ακόμη εν ζωή, τον παρουσίαζαν κεκοιμημένο²⁸⁸. Ο μελετητής επίσης υποδεικνύει ότι ο Μπαρτικιάν βασίζεται στην ακράδαντη πεποίθηση ότι ο Ιωάννης απεβίωσε το 929, ενώ ο Νικόλαος Α΄ το 925, και άρα δεν θα μπορούσε να γράψει μία επιστολή όπως η ΡΛΘ΄ πριν τον θάνατο του Καθολικού. Όπως παρατηρεί ο Γιουζμπασιάν, ο Μπαρτικιάν παραβλέπει τους σχετικούς υπολογισμούς του Grumel, σύμφωνα με τους οποίους ο Ιωάννης Δ΄ πέθανε το 924/925, ενώ ο Μυστικός έστειλε την ΡΛΘ΄ επιστολή ολίγον προ του δικού του θανάτου²⁸⁹. Πραγματικά, η πεποίθηση του Μπαρτικιάν για το πιθανό έτος του θανάτου του Δρασχανακερτίτη βασίζεται πάνω στους υπολογισμούς του αρχιεπισκόπου Μαλαχία Ορμανιάν, ο οποίος έχοντας μπροστά του ελάχιστες και επιπλέον συγκεκριμένες πληροφορίες των πηγών για τα έτη της ποιμαντορίας του Ιωάννου Ε΄, πιο πιθανή ημερομηνία του θανάτου του Καθολικού θεώρησε το 929²⁹⁰. Ο αρχιεπίσκοπος Μαλαχίας δεν είχε υπόψη του τη ΡΛΘ΄ επιστολή του Μυστικού, αλλιώς θα το αξιολογούσε, εφόσον αυτή ακριβώς καθορίζει με ασφάλεια το έτος της εκδημίας του Ιωάννου Ε΄. Αυτό είναι το έτος 925, ενώ η ημερομηνία ήταν πριν τις 15 Μαΐου όταν κοιμήθηκε και ο Νικόλαος Α΄. Αξιοσημείωτο είναι ότι το φθινόπωρο του 924 ο Ιωάννης Ε΄, ύστερα από περιπλανήσεις, εγκαταστάθηκε στον αντίπαλο του Ασώτ Β΄, τον Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη²⁹¹. Εδώ, στο Βασπουρακάν, ο Δρασχανακερτίτης τελειώνει την «Ιστορία» του με τα γεγονότα του τέλους του 924²⁹². Το ότι στην «Ιστορία» του ο ιστοριογράφος Καθολικός δεν μνημόνευσε ένα σημαντικό γεγονός, όπως η βυζαντινή εκστρατεία προς Δβιν²⁹³, κατά τη γνώμη μας, μπορεί επίσης να μαρτυρεί ότι ο Ιωάννης Ε΄ είχε κοιμηθεί προ του 927.

Όσο για την εκστρατεία του βυζαντινού στρατού προς το Δβιν, κατά την οποία ο Ασώτ Β΄ βρέθηκε στο πλάι των Αράβων, αυτή έλαβε χώρα όχι το 922, αλλά

---

²⁸⁸ Βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 112.

²⁸⁹ Βλ. Grumel, *Les Regestes*, Vol. II, fasc. I, σελ. 198-199· Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 112.

²⁹⁰ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1240-1242.

²⁹¹ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 82. Ο Κ. Τακιρτάκογλου προβαίνει στην τολμηρή υπόθεση ότι επί Ασώτ Β΄ οι προσπάθειες προς την άρση του εκκλησιαστικού σχίσματος μεταξύ Αρμενίας και Κωνσταντινούπολης είχαν προχωρήσει σε οριστική φάση, και αυτός θα πρέπει να ήταν ο λόγος που ο Καθολικός Ιωάννης απομακρύνθηκε από τον Βαγρατιδή βασιλιά (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 391-393, 395-396).

²⁹² Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 83.

²⁹³ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 87.

όπως δείχνει πειστικά ο Α. Γιεγιαζαριάν, το 927²⁹⁴. Άρα, το 922 ακόμη δεν υφίστατο η Αρμενοβυζαντινή ρήξη την οποία επικαλείται ο Χ. Μπαρτικιάν.

Έτσι, καθίσταται σαφές ότι ο αποδέκτης της ΡΛΘ΄ επιστολής είναι ο Ασώτ Β΄ Σίδηρος, ενώ ο αποθανών Καθολικός είναι ο Ιωάννης Ε΄ Δρασχανακερτίτης, ο οποίος μετά από περιπλανήσεις, απεβίωσε στα εδάφη του ανταγωνιστή του Ασώτ, του Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη και ενταφιάστηκε στην Ι. Μ. Τζορό²⁹⁵. Με τη μετάβαση του Ιωάννου στο Βασπουρακάν, όμως, αυτόματα πραγματοποιήθηκε η μεταφορά της έδρας του Καθολικού στο Βασπουρακάν. Υπό το φως αυτό θα ήταν αναμενόμενο ότι ο αποδέκτης της ΡΛΘ΄ επιστολής ήταν ο Γκαγκίκ, αφού η έδρα του Καθολικού πλέον βρισκόταν στην επικράτειά του, ακριβώς ο Αρτσρουνίδης θα έπρεπε να οργανώσει την άνοδο στον θρόνο του διαδόχου του θανόντος πρωθυεράρχη²⁹⁶. Αυτή την εκδοχή βέβαια, αντιτίθεται το γεγονός ότι το 925 ο αναγνωρισμένος «*άρχων των αρχόντων*» ήταν μόνο ο Ασώτ Β΄ Βαγρατίδης. Ύστερα, το 927 ο Γιουσουφ αναγνώρισε τον Γκαγκίκ «*βασιλέα των βασιλέων*» της Αρμενίας και της Γεωργίας. Μόνο μετά από τον θάνατο του Ασώτ Β΄ Βαγρατίδη το 929 η αυτοκρατορία των Ρωμαίων προχώρησε στην αναγνώριση του Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη ως «*άρχοντα των αρχόντων της Μεγάλης Αρμενίας*»²⁹⁷. Άρα, ο αποδέκτης της επιστολής αναμφίβολα είναι ο Ασώτ Β΄ Σίδηρος.

Όσον αφορά τον διάδοχο του Δρασχανακερτίτη, οι αρμενικές και οι βυζαντινές πηγές σιωπούν για την εξέλιξη των πραγμάτων, αν δηλαδή οι Αρμένιοι έστειλαν τον υποψήφιο στην Κωνσταντινούπολη. Αν γινόταν κάτι τέτοιο, οι βυζαντινές πηγές ίσως να το μνημόνευαν. Επομένως, φαίνεται ότι το σχέδιο αυτό δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, ίσως και λόγω του θανάτου του Νικολάου Μυστικού. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο πλησιέστερος χρονικά στα γεγονότα Αρμένιος ιστοριογράφος Στέφανος Ταρωνίτης δεν μνημονεύει το όνομα του άμεσου διαδόχου

---

²⁹⁴ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ*, σελ. 84-87.

²⁹⁵ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1240. Τζορό Βανκ («*Μονή Χαράδρας*») βρισκόταν στο Βασπουρακάν, σε έναν ψηλό λόφο κοντά στο βουνό Βαράγκ. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση ιδρύθηκε τον Δ΄ αι. από τον Γρηγόριο Φωτιστή. Τον Γ΄ αι. εδώ φυλάσσονταν η ράβδος και η κινητή αγία Τράπεζα του Γρηγορίου Φωτιστή (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 469), μέρος από τα λείψανα του Φωτιστή και της αγίας Ριψημής, καθώς επίσης (τουλάχιστον μέχρι το 1322) ο Σταυρός με το Τιμίο Ξύλο, δώρο του αυτοκράτορα Βασιλείου (Α΄ ή Β΄;) (βλ. Χατσιακιάν, *Κολοφώνες*, σελ. 444). Στο Τζορό Βανκ ενταφιάστηκαν οι Καθολικοί Γεώργιος Β΄ (877-897) και Ιωάννης Ε΄. Κάποτε έδρα των Καθολικών, η Μονή Χαράδρας καταστράφηκε από σεισμό του ΙΖ΄ αι. (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, 489).

²⁹⁶ Αυτή την εκδοχή προεβεί ο Τ. Greenwood (βλ. Greenwood, "Armenian Neighbours", σελ. 355). Αντιλέγοντας στον Greenwood ο Κ. Τακιρτάκογλου σημειώνει επιπλέον ότι ο τίτλος «*τέκνον ήμῶν*» δεν αποδόθηκε ποτέ στον Αρτσρουνίδη ηγεμόνα (βλ. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 391).

²⁹⁷ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Έκθεσις τής βασιλείου τάξεως*, σελ. 687.

του Ιωάννου Ε΄, του Στεφάνου Β΄ (Ստեփանոս Բ, 929-930)²⁹⁸, για τον οποίο οι πηγές κάνουν λόγο μόνο ξεκινώντας από τον ΙΓ΄ αι. Δεν διασώθηκε καμία πληροφορία για τον Στέφανο Β΄, παρά μόνο ότι εχρημάτισε Καθολικός μόνο έναν χρόνο²⁹⁹.

Ανακεφαλαιώνοντας αυτό το μέρος της αλληλογραφίας των πολιτικών και εκκλησιαστικών ανδρών της πρώτης τριακονταετίας του Ι΄ αι., θα παρατηρήσουμε, ότι αυτή αντανακλά το υψηλό επίπεδο των Αρμενοβυζαντινών σχέσεων, καθώς οι επιστολές αποστέλλονται από τις βασιλικές και πατριαρχικές αυλές της Αρμενίας και της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων. Το ιστορικό υπόβαθρο αυτής της επίσημης αλληλογραφίας είναι ο κοινός αντιαραβικός αγώνας των δύο κρατών και η αμοιβαία επιθυμία των πλευρών για συμμαχία. Αυτή η περίοδος, όπως είδαμε από τα προαναφερθέντα έγγραφα, σημαδεύεται από ενεργό αναφορά των Αρμενίων στον αυτοκράτορα για πολιτική και στρατιωτική υποστήριξη, μαζί με αναγνώριση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η αυτοκρατορία, με τη σειρά της, αναγνωρίζοντας και συμβάλλοντας στην ενδυνάμωση των Βαγρατιδών, εξασφάλιζε τις θέσεις της στην περιοχή. Τα εκκλησιαστικά-δογματικά θέματα κατά αυτή την πρώιμη περίοδο δεν έπαιζαν σημαντικό και καθοριστικό ρόλο. Μόνο κατά τα τέλη της δεκετίας του '20 του Ι΄ αι. ο Νικόλαος Μυστικός σε γενικές γραμμές προέβαλε ξανά το ζήτημα της ομολογιακής συμφωνίας των Αρμενίων με τους Ρωμαίους. Συν τω χρόνω, τα δογματικά προβλήματα ήρθαν πάλι στο επίκεντρο. Η τάση αυτή ίσως εγκαινιάστηκε με την «Περί πίστεως» επιστολή του βασιλιά του Βασπουρακάν, την οποία και θα μελετήσουμε αμέσως παρακάτω.

4. Η «Περί πίστεως» επιστολή του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσруνίδη

Ένα άλλο αξιοπρόσεκτο μνημείο της Αρμενοβυζαντινής επίσημης αλληλογραφίας της εξεταζόμενης περιόδου αποτελεί η επιστολή του ιδρυτή του βασιλείου του Βασπουρακάν, του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσруνίδη, η οποία τιτλοφορείται ως «Επιστολή του βασιλιά των Αρμενίων του Βασπουρακάν προς τον αυτοκράτορα των

---

²⁹⁸ Η χρονολόγηση είναι του αρχιεπ. Μαλαχία Ορμανιάν, ο οποίος όπως είδαμε, χρονολογεί τον θάνατο του Ιωάννου Ε΄ στο 929, ως εκ τούτου την άνοδο του Στεφάνου Β΄ τοποθετεί την ίδια χρονιά (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1253). Στην πραγματικότητα, όμως, αν έχουμε υπόψη μας ότι ο Δρασχανακερτίτης απέθανε το 925, τότε το έτος της ανόδου του Στεφάνου Β΄ είναι το 925. Αυτό επιβεβαιώνεται από τον ιστοριογράφο του ΙΒ΄ αι. Σαμουήλ Ανίτη, ο οποίος χρονολογεί τους διαδόχους του Ιωάννου Ε΄ ως εξής: Στέφανος Β΄ - 925-926, Θεόδωρος Α΄ - 926-937, Ελισαίος Α΄ - 937-944 (βλ. Σαμουήλ Ανίτη, *Χρονογραφία*, σελ. 172-173).

²⁹⁹ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1249-1252.

*Ελλήνων Ρωμανό, περί πίστεως*³⁰⁰. Ο τίτλος αυτός, που είναι μεταγενέστερος, αλλά και ανακριβής, αντιφάσκει σε κάποιο βαθμό με το περιεχόμενο, εφόσον, από τις πρώτες κιόλας αράδες γίνεται φανερό πως ο αποδέκτης της επιστολής είναι ο οικουμενικός πατριάρχης. Ο συγγραφέας, απευθυνόμενος στον πατριάρχη, τον ονομάζει «*Ποιμενάρχη γαλήνιο και γρηγορούντα, με ταπεινό και τίμιο εν Χριστώ βίο*», ενώ τον εαυτό του αποκαλεί «*προσκυνητή του Σταυρού σου και δούλο του αγίου πατριάρχη*»³⁰¹. Στη συνέχεια ο Γκαγκίκ Α΄ δηλώνει ότι δεν είναι μικρή στέρηση η απομάκρυνση από τη μέριμνα του πατριάρχη και τις ευχές του³⁰². Ο βασιλιάς του Βασπουρακάν αναφέρεται και στην αλληλογραφία με τον «*άγιο και στεφθέντα από τον Χριστό βασιλέα*»³⁰³. Αναφερόμενος στην περίοδο προ της Χαλκηδόνας, παρατηρεί ο συγγραφέας ότι «*η δική μας χώρα Αρμενία φυσικώς είχε υπακοή προς τον αυτοκρατορικό θρόνο και τη δική σας πατριαρχική εξουσία, όπως το δείχνουν τα βιβλία των ιστοριογράφων. Διότι όχι μόνο με αγάπη πληρώναμε φόρους στον αυτοκράτορα, αλλά και ως προς την σύμφωνη ομολογία της αγίας πίστεως μετείχαμε στον ίδιο βαθμό και ήμασταν ίσοι*»³⁰⁴. Ως τεκμήριο της πνευματικής ένωσης των Αρμενίων και των Ρωμαίων, ο Αρτσρουνίδης αναφέρει τη συμμετοχή και τη συμφωνία των Πατέρων της Εκκλησίας της Αρμενίας στις πρώτες τρεις Οικουμενικές Συνόδους³⁰⁵. Όσο για την Δ΄ Οικουμενική (αυτή αποτελεί το βασικό θέμα όλης της επιστολής), ο Γκαγκίκ παραθέτει τις απορίες του, τις οποίες ανέφερε στους Αρμενίους «*διδασκάλους*» («*βαρδαπέτ*»)³⁰⁶, από τους οποίους και έλαβε τις σχετικές απαντήσεις³⁰⁷.

Η πρώτη απορία είναι για ποιους ακριβώς λόγους οι Αρμένιοι δεν παραδέχονται της αποφάσεις της εν Χαλκηδόνη Συνόδου, λόγω της οποίας η Αρμενία

³⁰⁰ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*.

³⁰¹ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795.

³⁰² Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795.

³⁰³ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795.

³⁰⁴ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795.

³⁰⁵ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795.

³⁰⁶ Στα Αρμενικά η λέξη «*βαρδαπέτ*» (*վարդապետ*) σημαίνει «*διδάσκαλος*». Έτσι ονομάζονταν οι μορφωμένοι μοναχοί, οι οποίοι δικαιούνταν να κηρύττουν στον λαό και να τον κατηχούν. Οι βαρδαπέτ βαθμιαία εξελίχθηκαν και σχημάτισαν στην ιεραρχία της Εκκλησίας της Αρμενίας έναν ιδιότυπο θεσμό με έμφαση στη δράση στο μορφωτικό-εκπαιδευτικό πεδίο. Από τον ΙΕ΄ αι. και εξής στην Αρμενική Εκκλησία ο θεσμός υπάρχει σε δύο βαθμούς: βαρδαπέτ και ανώτατος βαρδαπέτ (*ծաղրապետ Վարդապետ*). Τους βαθμούς αυτούς οι υποψήφιοι κατόπιν εκπόνησης ειδικών διατριβών, λαμβάνουν με προχειρίση (βλ. Γαζαριάν, «*Βαρδαπέτ*»· Πετροσιάν, «*Οι βαθμοί*»· Πετροσιάν, *Η Αγία*, σελ. 74-76). Τη λέξη «*βαρδαπέτ*» στα Ελληνικά και στα Ρωσικά κατά κανόνα, αλλά πάντως καταχρηστικά, μεταφράζουν «*αρχιμανδρίτης*». Το οφφίκιο του Διδασκάλου υπάρχει και στο σύστημα των οφφικίων της Μεγάλης Εκκλησίας (βλ. Πιλίλις, *Τίτλοι*, σελ. 108).

³⁰⁷ Στο κεφάλαιο αυτό, εκθέτοντας τα Αρμενοβυζαντινά θεολογικά ζητήματα, δεν θα προβούμε στην λεπτομερή ανάλυσή τους, καθώς στην διεξοδική παρουσίαση αυτών των υποθέσεων αφιερώσαμε το τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μας.

βρίσκεται εκτός της μέριμνας του πατριάρχη και του αυτοκράτορα. Η απάντηση ήταν, ότι, όπως γνωρίζουν οι μοναχοί, οι αποφάσεις αυτής της Συνόδου αντιφάσκουν με τις πρώτες τρεις Οικουμενικές Συνόδους: «Και αφού άνοιξαν τα βιβλία, κατηγορούσαν [τους Πατέρες της Χαλκηδόνας], λέγοντας πως αυτοί με τη νεστοριανή έννοια όρισαν ότι μετά από την άρρητη ένωση του Λόγου και του Σώματος, ομολόγησαν δύο Φύσεις κεχωρισμένες σε Έναν Κύριο Ιησού Χριστό, καθώς και δύο θελήματα και δύο ενέργειες, ενώ όρισαν ότι η σταύρωση και ο θάνατος αναφέρονται μόνο στον άνθρωπο και όχι στον Θεό, ο Οποίος ενανθρώπησε εξ αγίας Παρθένου Θεοτόκου...»³⁰⁸. Έτσι, σύμφωνα με τη γνώμη των Αρμενίων διδασκάλων, οι Έλληνες ομολογούν ότι άλλος ο Θεός Λόγος και άλλος ο Χριστός³⁰⁹.

Ως τεκμήρια ο Γκαγκίκ παραθέτει μερικά αποσπάσματα από τους Πατέρες περί μιας Φύσης, τα οποία ασφαλώς του είχαν δείξει οι μοναχοί, ενώ πληροφορεί τον αποδέκτη της επιστολής του ότι του δείχνουν επίσης πολλά έργα των Ελλήνων (Θηλυμα)³¹⁰ και των εξ Αλεξανδρείας θεολόγων για το εν λόγω ζήτημα³¹¹.

³⁰⁸ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 795-796.

³⁰⁹ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 798. Η Εκκλησία της Αρμενίας προχώρησε στον επίσημο αναθεματισμό της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου στη Β΄ Σύνοδο του Δβιν (553-555), ταυτίζοντας τον χριστολογικό όρο της Χαλκηδόνας με τον Νεστοριανισμό. Αυτό έγινε χάρη στους Σύρους μοναχούς, οπαδούς του Ιουλιανού Αλικαρνασσού (ΣΤ΄αι.), οι οποίοι, αφού έφτασαν στην Αρμενία με επικεφαλής τον ιερομόναχο Αμπτισό, παρουσιάστηκαν στην αρμενική ιεραρχία, «λέγοντες ότι «Πάντες έπλανήθησαν όπισω του Νεστορίου και των όμοίων αυτού έν Χαλκηδόνη, και διότι ούκ έχομεν πόθεν χειροτονηθηναι προσεδράμομεν τή ύμετέρα εύσεβεΐ χειροτονία ποιήσαι ήμιν έπισκόπους» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 34-35). Στις αρχές του έτους 553 ο Καθολικός Νερσής Β΄ Ασταρακίτης (Կերսես Բ Աշտարակեցի, 548-557) και οι επίσκοποι «ώρισαν γενέσθαι μεγάλην σύνοδον έν πόλει Τιβίν (=Δβιν) ... ότε και την άγιαν σύνοδον την έν Χαλκηδόνη άνεθεμάτισαν ως νεστοριανήν κατά τον λόγον Απτισώ, ότι αυτῶ τῶ χρόνῳ τὰς γραφὰς ήρμήνευσαν τὰς ένεχθείσας από του Απτισώ τὰς μνημονευθείσας τὰς γραφείσας παρά Τιμοθέου και Φίλικος του σύρου τὰς κατά της έν Χαλκηδόνη συνόδου και των όμολογούντων δύο φύσεις επί Χριστου του Θεου ήμῶν· επείσθησαν δε εκείνοις τοῖς γράμμασι και έν τή αυτῆ συνόδῳ τή γενομένη έν τή πόλει Τιβίν έδογματίσαν μίαν φύσιν λέγειν του Θεου Λόγου και της σαρκός και άθανάτω φύσει αυτον έσταυρωσθαι και τεθάναι, όθεν και το «Ο σταυρωθείς» προσέθηκαν εις το «Άγιος ό Θεός»... και ώρισαν μετά αναθεματισμοῦ αποστήναι της κοινωνίας Ιερουσαλήμ και εκ των Νέων Ρωμαίων και εκ των όμολογούντων του Κυρίου ήμῶν Ιησοῦ Χριστου δύο φύσεις» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 35-36). Ο επίσκοπος Σαάκ Κογκεάν ονομάζει την παρουσίαση των Σύρων ως «απάτη», σχολιάζοντας τα εξής: «Η βασική απάτη έγκειται στο γεγονός ότι οι Σύροι κατόρθωσαν να παρουσιάσουν τον εαυτο τους ομόδοξο με τους Αρμενίους, τον Νεστοριανισμό κοινό εχθρό, ενώ τη Χαλκηδόνα – ίσα στο Νεστοριανισμό. Το συμπέρασμα ήταν καταφανές: το ανάθεμα που άξιζε για τον Νεστόριο, άξιζε και για τη Χαλκηδόνα» (Κογκεάν, «Αρμενική Εκκλησία», σελ. 193).

³¹⁰ Στα αρμενικά «Έλληνας» αποδίδεται με τη λέξη Թուր (Hun), πιο σπάνια Հելլ (Hellen). Η ονομασία Թուր (Hun) προέρχεται από τη λέξη «Ίων», διότι οι Αρμένιοι «προτογονόρισαν τους Έλληνες των δυτικών ακτών της Μικράς Ασίας, τους Ίωνες» (Μπαρτικιάν, *Ελληνισμός και Αρμενία*, σελ. 93). Εκτός από αυτό, υπάρχει και το Հոռոմ (Horum) το οποίο αντιστοιχεί στο «Ρωμαίος», δηλώνοντας και εθνική ταυτότητα (Ρωμαίος, Βυζαντινός Έλληνας), αλλά και θρησκευτική (Ορθόδοξος-χαλκηδόνιος κάθε εθνικότητας) (βλ. Μπαρτικιάν, *Ονοματοδοσίες λαών*, σελ. 195-197). Οι αρμενικές πηγές άνετα χρησιμοποιούσαν το Թուր και για τους Χριστιανούς, με άλλα λόγια δεν το ταύτιζαν με ειδωλολάτρη.

³¹¹ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 796.

Η δεύτερη απορία σχετίζεται με το πιο κρίσιμο σημείο των Αρμενοβυζαντινών θεολογικών τριβών, εκείνο του Τρισάγιου Ύμνου³¹². Ο Γκαγκίκ ρώτησε αν οι Αρμένιοι διδάσκαλοι με την προσθήκη «*ὁ σταυρωθείς*» αποδίδουν το Θείο Πάθος στην Αγία Τριάδα, προκαλώντας την αποστροφή των Ελλήνων. Η απάντηση ήταν αρνητική και οι διδάσκαλοι δήλωσαν κατηγορητικά πως η εν λόγω προσθήκη αφορά μόνο στον Υιό³¹³. Η δε αποστροφή των Ελλήνων διδασκάλων, κατά τους Αρμενίους μοναχούς, οφείλεται στο γεγονός ότι εκείνοι «*εφόσον δεν θέλουν να ανυψώσουν το Σώμα του Χριστού στη δόξα της Τριάδος και δεν λένε ότι ο Θεός σταυρώθηκε για χάρη του κόσμου, αλλά [έναν] ψιλό άνθρωπο, ο οποίος προσέγγισε στον Λόγο διά συνάφειας, όπως αρέσκει στον Νεστόριο, τον Θεοδώρητο³¹⁴, τον Παύλο Σαμοσατέα³¹⁵ και σε άλλους*»³¹⁶. Ενδιαφέρον είναι ότι σε αυτό το σημείο ο συγγραφέας της επιστολής, απολογούμενος για την παλαιότητα του εθίμου των Αρμενίων ο Τρισάγιος να αναφέρεται στον Υιό, παραπέμπει στους δύο μεγάλους Πατέρες της Εκκλησίας της Αντιοχείας, στον Ιγνάτιο Θεοφόρο και Ιωάννη Χρυσόστομο³¹⁷, καθώς επίσης παραθέτει σχετικά αποσπάσματα από άλλους Πατέρες³¹⁸.

Οι Αρμένιοι διδάσκαλοι προβληματίσαν τον Γκαγκίκ και με την εξής απορία: η μία Υπόσταση και το ένα Πρόσωπο του Χριστού, περί των οποίων δογματίζει η Σύνοδος της Χαλκηδόνας, σε ποια από δύο «*κεχωρισμένες*» Φύσεις ανήκουν³¹⁹; Ο Γκαγκίκ παραθέτει μερικά από τα πάμπολλα αποσπάσματα τα οποία του είχαν

---

³¹² Στο μέγιστο θέμα του Τρισάγιου ύμνου, που κατά το αρμενικό τυπικό αναφέρεται στον Υιό με την προσθήκη «*ὁ σταυρωθείς δι' ἡμᾶς*», θα αναφερθούμε ειδικώς στο Ζ' κεφάλαιο της εργασίας μας.

³¹³ Βλ. Γκαγκίκ Α' Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 796.

³¹⁴ Γέννημα και θρέμμα της Αντιόχειας, ο επίσκοπος Κύρου Θεοδώρητος († περί το 466) υπήρξε επιφανής θεολόγος του Ε' αι. Αρχικά ο Θεοδώρητος ήταν αντίπαλος του Κυρίλλου Αλεξανδρείας και ασκούσε έντονη κριτική στους 12 Αναθεματισμούς του και κατηγορούσε τον Αλεξανδρείας για απολλυναρισμό. Ύστερα, όμως, υοθέτησε την ορθόδοξη Χριστολογία, αφού καυτηρίασε τον Ευτυχή. Κατά την Δ' Οικουμενική ο Θεοδώρητος αναθεμάτισε τον Νεστόριο, ενώ στην Ε' Οικουμενική καταδικαστηκαν τα έργα του Θεοδώρητου που στρεφόταν κατά του Κυρίλλου (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ', σελ. 729-779).

³¹⁵ Παύλος Σαμοσατεύς (262-268/69): σημαντικός εκπρόσωπος του δυναμικού Μοναρχιανισμού ή Υιοθετισμού. Κατ' αυτόν, ο Υιός δεν είναι εκ του Πατρός, αλλά έλαβε την αρχή του από τη Μαρία. Ο Παύλος, που ταύτιζε την «ουσία» και το «πρόσωπο», αργότερα θεωρήθηκε ως πρόδρομος του Νεστοριανισμού (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Α', σελ. 641-465).

³¹⁶ Γκαγκίκ Α' Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 796-797.

³¹⁷ Εννοεί ένα απόσπασμα από την «*Εκκλησιαστική Ιστορία*» του Σωκράτη Σχολαστικού, περί του οποίου θα γίνει ειδικός λόγος στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

³¹⁸ Βλ. Γκαγκίκ Α' Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 797.

³¹⁹ Ο επίσκοπος Σαάκ Κογκεάν, σχολιάζοντας τις απορίες των μοναχών-διδασκάλων, με πικρή ειρωνεία γράφει: «*Οι καημένοι διδάσκαλοι! Αν διέκριναν τις έννοιες «υπόσταση» και «φύση» και δεν απέδιδαν στη Χαλκηδόνα «δύο Φύσεις κεχωρισμένες», τότε θα παραδέχονταν ότι στον Χριστό η Υπόσταση ήταν Θεία, η οποία με την ανθρώπινη φύση έπαθε, σταυρώθηκε, πέθανε*» (Κογκεάν, «*Αρμενική Εκκλησία*», σελ. 302-303).

υποδείξει οι μοναχοί αλλά δεν τα επαναλαμβάνει όλα, διότι, όπως γράφει ο βασιλιάς, «δεν έχω την πρόθεση να σας μάθω ή να διδάξω με αυτά που έγραψα, αλλά να ερευνηθεί και να κατανοηθεί ο διχασμός, ο οποίος υπάρχει μεταξύ των δύο λαών μας»³²⁰.

Ύστερα ακολουθεί το ιστορικό κομμάτι της επιστολής με βάση όσα είχαν πει οι μοναχοί του Βασπουρακάν στον βασιλιά τους. Αυτοί υπέδειξαν ότι καταρχάς οι ίδιοι οι Βυζαντινοί αποδοκίμασαν τον όρο της Δ΄ Συνόδου και όχι μόνο οι Αρμένιοι. Έτσι, οι Αλεξανδρινοί διχάστηκαν και με επικεφαλής τους πατριάρχες τους, τον Διόσκορο³²¹, τον Πέτρο (Μόγγο)³²², τον Τιμόθεο (Αίλουρο)³²³ και άλλους απέρριψαν τον όρο της Χαλκηδόνας³²⁴. Οι Ιεροσολυμίτες, επίσης, καίτοι αρχικά υπάκουσαν στον πατριάρχη Ιουβενάλιο³²⁵, στη συνέχεια υιοθέτησαν αντιχαλκηδόνια στάση μέχρι το διάταγμα του Μέγα Ιουστινιανού³²⁶. Η Αντιόχεια επίσης αποδοκίμασε τη Σύνοδο «μέχρι και σήμερα»³²⁷. Σε αυτές τις συνθήκες και οι χριστιανοί του Καυκάσου, οι Αρμένιοι, οι Γεωργιανοί και οι Αλβανοί του Καυκάσου, επί Καθολικού Μπαμπκέν (Բաբելքն Ա., 490-516)³²⁸ εναντιώθηκαν στη Σύνοδο της Χαλκηδόνας³²⁹. Έπειτα ο

---

³²⁰ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 798.

³²¹ Διόσκορος (444-451) πατριάρχης Αλεξανδρείας. Το 449 ο Διόσκορος συγκάλεσε μια Σύνοδο στην Έφεσο («Ληστρική Σύνοδος») όπου αποκατέστησε τον καταδικασμένο στη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως του 448 αρχιμανδρίτη Ευτυχί, ενώ αναθεμάτισε τους δήθεν Νεστοριανούς Λέοντα Ρώμης και Φλαβιανό Κωνσταντινουπόλεως. Ο ίδιος ο Διόσκορος καταδικάστηκε στην Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 693-702). Το θέμα αν ο Διόσκορος ήταν απλώς ένας ασυμβίβαστος κυρίλλειος θεολόγος ή προχώρησε στις μονοφυσικές αντιλήψεις, παραμένει θέμα συζήτησης (βλ. Κεσμίρης, *Η Χριστολογία*: Λουκάς Γρηγοριάτης, *Διόσκορος και Σεβήρος*, σελ. 27-94).

³²² Ο αντιχαλκηδόνιος πατριάρχης Αλεξανδρείας Πέτρος Γ΄ Μόγγος (482-490). Αρχιδιάκονος και συνεργάτης του Τιμοθέου Αιλούρου, ο Πέτρος το 482 υπέγραψε το «Ενωτικό» του Ζήνωνα, αργότερα, στην επιστολή του προς τον Ακάκιο Κωνσταντινουπόλεως, αναγνώρισε την Χαλκηδόνα. Ύστερα, υπό την πίεση των ακραίων μονοφυσιτών, ο Μόγγος αναγκάστηκε να αποδοκιμάσει ρητά την Δ΄ Οικουμενική, και εξαιτίας αυτού του γεγονότος αποκηρύχθηκε από τον Ζήωνα (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 841-842).

³²³ Τιμόθεος Αίλουρος: μονοφυσίτης πατριάρχης Αλεξανδρείας (457-477) και σφοδρός αντίπαλος των χαλκηδονίων Ορθοδόξων. Μόνο στα αρμενικά διασώθηκε το βασικό έργο του, «Ανατροπή της Συνόδου της Χαλκηδόνας» (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 804-807).

³²⁴ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 798.

³²⁵ Ο Ιουβενάλιος (422-458) δραστήριος πατριάρχης των Ιεροσολύμων, ο οποίος όμως αμφιταλαντευόταν στα δογματικά θέματα. Έτσι, το 431 συμμετείχε στη Γ΄ Οικουμενική στο πλευρό του Κυρίλλου, το 449 έλαβε μέρος στη Ληστρική σύνοδο, υποστηρίζοντας τον Διόσκορο, ενώ κατά την Δ΄ Οικουμενική τελικά καταδίκασε τον Διόσκορο (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 692).

³²⁶ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³²⁷ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³²⁸ Ο Καθολικός Μπαμπκέν είναι γνωστός ως επικεφαλής του Α΄ Συνόδου του Δβιν το 506, όπου συμμετείχαν οι τρεις τοπικές Εκκλησίες του Καυκάσου, δηλαδή της Αρμενίας, της Γεωργίας και της Αλβανίας του Καυκάσου. Η Σύνοδος αναθεμάτισε το επίσημο δόγμα της Εκκλησίας της Περσίας, τον νεστοριανισμό, ενώ ταυτόχρονα, ακολουθώντας την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως, μάλλον αποδέχτηκε το «Ενωτικό» (482) του αυτοκράτορα Ζήνωνος (474-475, 476-491).

αυτοκράτορας Ζήνων³²⁹ με το «*Ενωτικό*» του επανέφερε τη διδασκαλία του Κυρίλλου Αλεξανδρείας, ενώ ο Πέτρος Αλεξανδρείας έστειλε τις ορθόδοξες (από αντιχαλκηδόνια άποψη) επιστολές του στον Ακάκιο Κωνσταντινουπόλεως³³¹. Σύμφωνα με τις πληροφορίες, τις οποίες διέθεταν οι Αρμένιοι μοναχοί, οι επόμενοι τρεις αυτοκράτορες, ο Αναστάσιος, ο Ιουστίνος και ο Ιουστινιανός επίσης ήταν αντιχαλκηδόνιοι³³².

Ακολουθεί ένα περίεργο κομμάτι, όπου ο συγγραφέας της επιστολής παρέχει συγκεχυμένες και ανακριβείς πληροφορίες για τον πάπα Ρώμης Αγάθωνα (Agatho, 678-681)³³³ και τον Μάξιμο Ομολογητή (580-662). Το ερώτημα το οποίο υποβάλλει ο Γκαγκίκ είναι το εξής: αν ο Μάξιμος είχε δίκαιο, γιατί του ακρωτηρίασαν³³⁴ τα

---

³²⁹ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³³⁰ Η θρησκευτική πολιτική του Ζήωνα σημαδεύτηκε από τη δημοσίευση το 482 του «*Ενωτικού*» διάταγματος, με το οποίο απαγορευόταν κάθε συζήτηση για τον αριθμό των φύσεων του Χριστού. Το διάταγμα χάρη στον Ακάκιο Κωνσταντινουπόλεως (472-488) έγινε δεκτό από την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως μέχρι το 518, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο το «*Ακακιανό σχίσμα*» μεταξύ της Πρεσβυτέρας και της Νέας Ρώμης (βλ. Gregory, "Zeno": Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, σελ. 664-678). Σημειωτέον ότι η διασωθείσα αρμενική μετάφραση του Ενωτικού (βλ. Βιβλίο Επιστολών², σελ. 114-117), δεν είναι η γνήσια, αλλά μια εκδοχή η οποία είναι «*προσφιλης εις τὸ Κυρίλλειον περιβάλλον*» (Παπανδρέου, *Ίδρυσις*, σελ. 166).

³³¹ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799. Η εκτενής επιστολογραφία του Μόγγου και του Ακακίου διασώζεται στα Αρμενικά, αλλά θεωρείται νόθη (βλ. Βιβλίο Επιστολών², σελ. 73-113, 118-124· Παπανδρέου, *Ίδρυσις*, σελ. 166). Οι παρατηρήσεις των Αρμενίων μοναχών, έστω με κάποιες ανακρίβειες, ωστόσο παρουσιάζουν τη δυσχερέστατη κατάσταση, η οποία ακολούθησε την Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο, όταν οι αντιχαλκηδόνιες διαθέσεις βαθμηδόν διαίρεσαν σε δύο αντίθετες πτέρυγες τις τοπικές Εκκλησίες της Αλεξανδρείας και της Αντιοχείας, ενώ η Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως τα έτη 484-519 επίσημα υιοθέτησε αντιχαλκηδόνια στάση («*Ακακιανό σχίσμα*» (βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, σελ. 659-672). Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι οι τρεις Εκκλησίες του Καυκάσου με πρωτοβουλία του Καθολικού της Αρμενίας Μπαμπκέν το 506-508, ακολουθώντας την Κωνσταντινούπολη, αποδέχτηκαν το «*Ενωτικό*» του Ζήωνα, δηλώνοντας χαρακτηριστικά: «*Αυτή την πίστη [έχουν] οι Ρωμαίοι και εμείς, οι Αρμένιοι, οι Γεωργιανοί και οι Αγβάνοι*» (Βιβλίο Επιστολών²), σελ. 153). Πρβλ. Παπανδρέου, *Ίδρυσις*, σελ. 178-185).

³³² Οι πληροφορίες των Αρμενίων βαρδαπέτ ισχύουν μόνο για τον Αναστάσιο Α΄ (491-518) ο οποίος συνέχισε την αντιχαλκηδόνια γραμμή (για την εκκλησιαστική πολιτική του βλ. Charanis, *Church*). Αλλά με την ενθρόνηση του Ιουστίνου Α΄ (518-527) η Κωνσταντινούπολη οριστικά στράφηκε στην αποδοχή της Δ΄ Οικουμενικής. Όσο αφορά τον Μέγα Ιουστινιανό, η εντύπωση, ότι αυτός υπήρξε αντιχαλκηδόνιος, θα μπορούσε να σχηματιστεί από το γεγονός, ότι ο ίδιος ο αυτοκράτορας προέβαλλε μια συμβιβαστική πολιτική, αποτέλεσμα της οποίας εν τω μεταξύ υπήρξε η σύγκληση της Ε΄ Οικουμενικής Συνόδου.

³³³ Βασικό έργο του αγίου πάπα Αγάθωνα ήταν η σύγκληση της συνόδου Ρώμης, η οποία καταδίκασε τον μονοθελητισμό (βλ. Kelly, *Popes*, σελ. 77-78).

³³⁴ Ο Γκαγκίκ σε αυτό το σημείο επαναλαμβάνει την πληροφορία του Αρμενίου αντιχαλκηδονίου χρονογράφου του Ζ΄ αι. του Φίλωνος Τираκίτης (βλ. Φίλων Τираκίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 967-968). Η μεταγενέστερη δε βυζαντινή αγιολογική παράδοση αναφέρει μόνο ~~χω~~ την αποκοπή της γλώσσας και του δεξιού χεριού του υπερασπιστή της ορθόδοξης πίστης Μάξιμου Ομολογητή (βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α΄, σελ. 749). Αξίζει να προσθέσουμε, όμως, ότι ο Φίλων είναι πιο ακριβής στις πληροφορίες του (παρά ο Γκαγκίκ) και ακόμη παραθέτει την αρμενική περιφραση του όρου της ΣΤ΄ Οικουμενικής Συνόδου (βλ. Φίλων Τираκίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 965-966).

χέρια και τα πόδια, παραδίδοντάς τον στον θάνατο; Και αν έσφαλλε, γιατί τελικά αποδέχτηκαν τη διδασκαλία του³³⁵;

Κλείνοντας την επιστολή του, ο Γκαγκίκ διαβεβαιώνει τον αποδέκτη ότι όσα έγγραψε, δεν σκοπεύουν στην έριδα ή τη φιλονικία, αλλά αποβλέπουν στην παρουσίαση του υφισταμένου προβλήματος και της θεραπείας του. Δηλώνοντας ότι ο ίδιος επιθυμεί «τον δεσμό της αγάπης και δουλική φορολόγηση», ο Γκαγκίκ ρωτάει τον «ευλαβή βασιλιά και τον άγιο πατριάρχη», αν υπάρχει δυνατότητα να αφαιρεθεί το κώλυμα, να γκρεμιστεί ο μεσότοιχος και να διαπλαστούν οι δύο εις «έναν νέο άνθρωπο»³³⁶. Τότε, όπως νομίζει ο συγγραφέας, θα γίνει πραγματικότητα η αρχιερατική προσευχή για την ενότητα όσων πιστεύουν στον Χριστό³³⁷. Με αυτή την αισιόδοξη προσδοκία ο βασιλιάς του Βασπουρακάν κλείνει την επιστολή του.

Προκειμένου η επιστολή του Γκαγκίκ Αρτσруνίδη να αξιολογηθεί πλήρως, θα πρέπει να προσδιοριστεί η χρονολογία, από την οποία εξαρτάται η ταυτότητα του αποδέκτη της, καθώς και τα συναφή περιστατικά. Κατά τα έτη της δεσποτείας του Γκαγκίκ Α΄, δηλαδή κατά τα έτη 908-943, στον οικουμενικό Θρόνο ανέβηκαν πέντε πατριάρχες ως εξής: Ευθύμιος Α΄ (907-912)³³⁸, Νικόλαος Α΄ Μυστικός (β΄ περίοδος, 912-925), Στέφανος Β΄ (925-928)³³⁹, Τρύφων (928-931)³⁴⁰, Θεοφύλακτος (931-956)³⁴¹. Ο π. Μιχαήλ Γσαμτσιάν, άγνωστο με ποια βάση, χρονολογεί την επιστολή στο έτος 926, εκθέτοντας μάλιστα την προϊστορία της συγγραφής της. Κατ' αυτόν, ο

³³⁵ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσруνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³³⁶ Γκαγκίκ Α΄ Αρτσруνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³³⁷ Βλ. Γκαγκίκ Α΄ Αρτσруνίδης, *Επιστολή*, σελ. 799.

³³⁸ Ηγούμενος της Μονής στα Υψωμαθεία, προεβλήθη στον Θρόνο της Κωνσταντινούπολης με πρωτοβουλία του Λέοντος ΣΤ΄, στη θέση του Νικολάου Μυστικού. Εκθρονίστηκε και εξορίστηκε από τον Αλέξανδρο Α΄, ενώ αργότερα εξουτελίστηκε και βασανίστηκε στη σύνοδο της Κωνσταντινούπολης από τον Μυστικό και τους οπαδούς του. Πέθανε εξοριστος το 920 (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 296-298).

³³⁹ Ο ευνούχος και μητροπολίτης Αμασειάς του Πόντου, διαδέχτηκε τον θανόντα Νικόλαο Μυστικό. Στον Θρόνο Κωνσταντινουπόλεως δεν άφησε κάποιο αξιομνημόνευτο έργο (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 300).

³⁴⁰ Ασκητικός και απλός μοναχός, ο Τρύφων προβιβάστηκε σε πατριάρχη, για να καλύψει την περίοδο έως την ενηλικίωση του γιου του Ρωμανού Λακαπηνού, του Θεοφύλακτου, ο οποίος προοριζόταν για οικουμενικός πατριάρχης. Στη συνέχεια όμως, ο Τρύφων αρνήθηκε να αποχωρήσει από τον Θρόνο, υποδεικνύοντας την αντικανονικότητα των ενεργειών του Λακαπηνού. Τελικά, έπεσε θύμα ραδιουργιών και δολοπλοκιών, εκθρονίστηκε και εξορίστηκε. Ο Τρύφων Κωνσταντινουπόλεως τιμάται ως άγιος (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 300-303).

³⁴¹ Ο «βασιλόπαις πατριάρχης», γιος του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού και ευνούχος, ο Θεοφύλακτος ανέβηκε στον Θρόνο μόλις 16 ετών. Η πατριαρχεία του Θεοφύλακτου βασικά συνέπεσε με τη λαμπρή κατά την άνθηση των γραμμάτων περίοδο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου. Δύο σημαντικά γεγονότα συνέβησαν στην εκκλησιαστική ζωή επί Θεοφύλακτου – η βάπτιση των Ούγγρων («*Τούρκων*») και η μεταφορά του αγίου Μανδηλίου στην Κωνσταντινούπολη. Κατά τα άλλα ο Θεοφύλακτος έμεινε στη μνήμη των ιστοριογράφων ως άσωτος και ανήθικος πατριάρχης (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 303-306).

Γκαγκίκ, αφού καλλιέργησε καλές σχέσεις με τον Ασώτ Β΄ Σίδηρο, σκέφτηκε να αποκτήσει και την εύνοια της αυτοκρατορίας. Η αυλή του, όμως, υπέδειξε στον βασιλιά ότι η αναφορά στους Ρωμαίους είναι έργο περιττό και ανώφελο, καθώς οι Ρωμαίοι ποτέ δεν ήταν έμπιστοι σύμμαχοι και, επιπλέον, θεωρούν τους Αρμενίους αιρετικούς. Ο βασιλιάς προχώρησε στην αναζήτηση των αιτιών της θεολογικής διαφωνίας των Αρμενίων και των Ρωμαίων και, αφού έλαβε τις απαντήσεις των Αρμενίων μοναχών, για τις οποίες μιλάει ο ίδιος μέσα στην επιστολή του, απέστειλε την εν λόγω επιστολή στην Κωνσταντινούπολη³⁴². Καθώς φαίνεται, η χρονολόγηση που προτείνει ο π. Μιχαήλ είναι αυθαίρετη, ενώ την προϊστορία συμπεραίνει από την ίδια την επιστολή, εμπλουτίζοντάς την με δικές του υποθέσεις. Όσο για το αποτέλεσμα της επιστολής, ο Τσαμτσιάν θεωρεί ότι οι Ρωμαίοι, απογοητευμένοι πλέον από τις ενωτικές απόπειρες, ειδικά δε από την σχετικά πρόσφατη, εκείνη επί Μέγα Φωτίου, άφησαν την επιστολή του Αρτσρουνίδη χωρίς καμία απάντηση³⁴³.

Πιο βάσιμη όμως φαίνεται να είναι η εικασία του αρχιεπ. Μαλαχία Ορμανιάν, σύμφωνα με την οποία η επιστολή αυτή ίσως γράφτηκε μετά το 930 και σχετίζεται με την εκστρατεία του Ιωάννη Κουρκούα στην περιοχή του Τίγρη. Ο Κουρκούας άρχισε διαπραγματεύσεις με τον Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη, προτρέποντάς τον να απευθυνθεί για προστασία στην αυτοκρατορία και να εδραιώσει τη σχέση του ακόμη από δογματική πλευρά. Την άποψή του ο Ορμανιάν ενισχύει από το γεγονός ότι το 930/931 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως έγινε ο γιος του Ρωμανού Α΄ Λεκαπηνού (920-944)³⁴⁴, ο Θεοφύλακτος, κάτι που, κατά τον αρχιεπ. Μαλαχία, κάλλιστα εξηγεί την αναφορά του Γκαγκίκ στη διαμεσολάβηση του πατριάρχη στον αυτοκράτορα. Όσο για το αποτέλεσμα, ο Ορμανιάν θεωρεί ότι ο Γκαγκίκ επεδίωκε μόνο πολιτικά

---

³⁴² Βλ. Τσαμτσεάντς, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 818-819.

³⁴³ Βλ. Τσαμτσεάντς, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 821-822.

³⁴⁴ Γεννήθηκε στη Λακάπα (Λεκάπα) της Μικράς Αρμενίας, κοντά στη Μελιτηνή, όπως και ο πατέρας του διακρίθηκε στον στρατιωτικό τομέα. Το 919 ο Ρωμανός πάντρεψε την κόρη του με τον νόμιμο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Ζ΄, λαμβάνοντας τον τίτλο του «*Βασιλοπάτορα*», ενώ το 920 αναγορεύτηκε αυτοκράτορας. Το 944 ο Λεκαπηνός εκθρονίστηκε, εκάρη μοναχός και απεβίωσε το 948 (βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 36· Runciman, *The Emperor Romanus*). Στις μελέτες που αφορούν την εποχή του Ρωμανού συχνά απαντάει κανείς την πληροφορία ότι αυτός ήγειρε διωγμούς εις βάρος των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων μοναχών της αυτοκρατορίας, οι οποίοι κατέφυγαν στα εδάφη των Βαγρατιδών και των Αρτσρουνιδών, ιδρύοντας εδώ νέα μοναστήρια. Βάση αυτών των αναφορών είναι η «*Ιστορία*» του Κυρακού Γκαντζακίτη (ΙΓ΄αι.), ο οποίος εκμεταλλευόμενος, αλλοίωσε τις πληροφορίες του Στεφάνου Ταρωνίτη. Ο τελευταίος αφηγείται για τον διωγμό στην Αμπχαζία, λόγω του οποίου ο Αρμένιος μοναχός Ιωάννης μετέβη στην Αρμενία και ίδρυσε την Ι. Μ. Καμρτσατζόρ (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 750). Αυτή η ιστορία στον Γκαντζακίτη μετατρέπεται σε μία εικόνα μαζικού διωγμού εις βάρος των Αρμενίων μοναχών στο Βυζάντιο (βλ. Κυρακός Γκαντζακίτης, *Ιστορία*, σελ. 84-85).

κέρδη, χρησιμοποιώντας τα θρησκευτικά μόνο ως μέσο. Και επειδή ούτε οι Αρμένιοι, ούτε οι Έλληνες δεν ήταν έτοιμοι για τέτοια ενωτικά βήματα, η επιστολή του Γκαγκίκ απέβη άκαρπη³⁴⁵. Την άποψη του αρχιεπ. Μαλαχία επαναλαμβάνουν ο Β. Βαρδανιάν, πρόσφατα και ο I. Dormfan-Lazarev. Ο πρώτος χρονολογεί την εν λόγω επιστολή περίπου στο έτος 931, όταν ο Ιωάννης Κουρκούας εκστράτευσε στην Αρμενία και πλησίασε στα σύνορα του Βασπουρακάν. Σύμφωνα με την υπόθεση του Βαρδανιάν, ο Κουρκούας έπεισε τον Γκαγκίκ Α΄ να γράψει την επιστολή προς τον αυτοκράτορα. Με αυτό τον διπλωματικό τρόπο ο Γκαγκίκ, σύμφωνα με τον μελετητή, προσπαθούσε να δείξει την πίστη του στους Ρωμαίους και να αποφύγει την πιθανή εισβολή τους στο Βασπουρακάν³⁴⁶. Ο I. Dormfan-Lazarev αποδέχεται τις θέσεις του αρχιεπ. Μαλαχία και τις ενισχύει με περαιτέρω επιχειρήματα, ενώ την επιστολή χρονολογεί κατά τα έτη 934-936, που είναι αντίστοιχα οι ημερομηνίες της κατάκτησης από τους Βυζαντινούς της Μελιτηνής και των Σαμοσάτων³⁴⁷.

Ο Α. Γιεγιαζαριάν επίσης προβάλλει τις ίδιες θέσεις. Κατ' αυτόν, ο Γκαγκίκ Α΄ ως «*βασιλιάς των βασιλιάδων της Αρμενίας και της Γεωργίας*» απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα με δήλωση φόρου υποτέλειας, αλλά και εκκλησιαστικής ένωσης, πολύ περισσότερο εφόσον και η Έδρα του Καθολικού τότε, τις αρχές της δεκαετίας του '30 του Ι΄ αι., βρισκόταν στο Βασπουρακάν. Αυτή η επιστολή, σύμφωνα με τον μελετητή, ασφαλώς συνδέεται με την εκστρατεία των Βυζαντινών, κατόπιν ηττώσεως του Γκαγκίκ, στις κατεχόμενες από τους Άραβες πόλεις Μπερκρί και Χλάθ με τα περίχωρά τους, το έτος 931-932³⁴⁸.

Είναι αναμφισβήτητο, λοιπόν, ότι η επιστολή του Γκαγκίκ Αρτσруνιδη συνδέεται με τα Βυζαντινοαρμενικά πολιτικά γεγονότα της εποχής. Δεν είναι εύκολο να απαντηθεί η ερώτηση αν οι θεολογικοί προβληματισμοί και η επιθυμία του για ένωση των Εκκλησιών ήταν ειλικρινείς ή αποτελούσαν διπλωματικά τεχνάσματα. Πάντως, η επιστολή του δεσπότη του Βασπουρακάν είναι το πρώτο έγγραφο της

---

³⁴⁵ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1258-1260.

³⁴⁶ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 104.

³⁴⁷ Βλ. Dormfan-Lazarev, *Christ*, σελ. 316-321. Στο εκτενές άρθρο του, αφιερωμένο στην επιστολή του Γκαγκίκ, ο μελετητής την ερευνά ειδικά από την άποψη της αντιπαράθεσης του πρώτου και του νέου Αδάμ σε σχέση με το εικονογραφικό πρόγραμμα του γλυπτού διάκοσμου του εξωτερικού του Ναού του Τιμίου Σταυρού στο Αχθαμάρ. Ο Dormfan-Lazarev, αναλύοντας τα χριστολογικά αποσπάσματα της επιστολής, δεν τα αναλύει από την άποψη της ορθόδοξης διδασκαλίας (κάτι που επιδιώκουμε εμείς), και τα αξιολογεί αποκλειστικά από την άποψη της αντιχαλκηδόνιας θεολογικής παράδοσης.

³⁴⁸ Βλ. Yeghiazaryan, "Gagik Artsruni", σελ. 83-84.

εποχής στο οποίο θίγονται συγκεκριμένα θεολογικά και λειτουργικά ζητήματα. Η τάση αυτή θα είναι επικρατούσα από τα τέλη του Ι΄ αι., με τη σημαντική διαφορά ότι ενώ ο Γκαγκίκ Α΄ αναζητούσε θεολογικό διάλογο, οι μεταγενέστεροι συγγραφείς προχώρησαν σε επιθετική διάθεση, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση της αρμενοβυζαντινής πολεμικής γραμματείας. Χαρακτηριστικοί πρόδρομοι αυτής της φάσης υπήρξαν οι απωλεισθείσες επιστολές των Σεβαστείας και Μελιτηνής και οι απαντήσεις των Αρμενίων σε αυτές.

5. Η επιστολή του Καθολικού Χατσίκ Α΄ στον μητροπολίτη Σεβαστείας

Ανάμεσα στα επιστολογραφικά μνημεία των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων του Ι΄ αι. ιδιαίτερη θέση κατέχουν οι δύο απαντητικές επιστολές του Καθολικού Χατσίκ Α΄ (Խաչիկ Ա., 973-992)³⁴⁹ προς τους μητροπολίτες της Μικράς Αρμενίας, τον Θεόδωρο Σεβαστείας³⁵⁰ και τον Θεόδωρο Μελιτηνής. Την ιστορία της συγγραφής της πρώτης διέσωσε ο Στέφανος Ταρωνίτης, αναφέροντας τα

---

³⁴⁹ Ανιψιός του Καθολικού Ανανία και επίσκοπος της επαρχίας Αρσαρουνίκ, εκλέχθηκε προκαθήμενος της Εκκλησίας της Αρμενίας με πρόσταγμα του Ασώτ Γ΄ Βαγρατιδή. Ο Χατσίκ Α΄ έδρευε στην κωμόπολη Αργκίνα, όπου είχε μεταφερθεί ο Ανανίας. Βασικά γεγονότα της εκκλησιαστικής ζωής επί Χατσίκ υπήρξαν οι δογματικές συγκρούσεις μεταξύ των Αρμενίων και Βυζαντινών, καθώς επίσης οι διωγμοί εις βάρος των «Τσάιθ» Αρμενίων, για τους οποίους θα γίνει ειδικότερος λόγος (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, σελ. 1311-1348).

³⁵⁰ Ο Στέφανος Ταρωνίτης δεν αναφέρει το όνομα του Σεβαστείας, αλλά από άλλες πηγές γνωρίζουμε ότι ήταν ο Θεόδωρος. Εν τω μεταξύ, ο Στέφανος διηγείται και για τη μετέπειτα μοίρα του μητροπολίτη. Κατ'αυτόν, ο μητροπολίτης έμεινε αδιόρθωτος ακόμη μετά την επιστολή του Καθολικού, και το ίδιο έτος (987) ο αυτοκράτορας Βασίλειος τον έστειλε πρέσβη στους Βουλγάρους για σύναψη ειρήνης. Οι Βούλγαροι ζήτησαν από τον αυτοκράτορα το χέρι της αδελφής του Άννας για τον τσάρο τους. Ο Βασίλειος δια του μητροπολίτη έστειλε στους Βουλγάρους μία από τις παιδίσκες, η απάτη όμως αποκαλύφτηκε, ενώ οι Βούλγαροι έκαψαν ζωντανό τον Σεβαστείας (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 800-801). Ο Ν. Αδόντς, σχολιάζοντας τις πληροφορίες του Ταρωνίτη, τις θεωρεί αξιόπιστες, εκτός από τον τρομερό θάνατο του μητροπολίτη, που κατά τον μελετητή, είναι θρυλικού χαρακτήρα και προέρχεται από επιθυμία του Ταρωνίτη ο διώκτης των Αρμενίων οπωσδήποτε να τιμωρηθεί ο ίδιος (βλ. Adontz, "Samuel I' Arménien", σελ. 356-357). Η άποψη του Αδόντς επιβεβαιώνεται, γιατί είναι γνωστό, ότι ο Θεόδωρος Σεβαστείας απεβίωσε το 997 (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 50). Σε παρόμοιο ιστοριογραφικό «καλούπι» ο Στέφανος καταφεύγει και αλλού· διηγούμενος για την αποστασία του νομάρχου Δημητρίου, ο οποίος επαναστάτησε εναντίον του Δαβίδ Κιουρικίδη, βαπτίστηκε ορθόδοξος και στηρίχθηκε στους Γεωργιανούς, ενώ τον γιο του διόρισε ηγούμενο στη Μονή Χιουνέ. Ο Δαβίδ, σύμφωνα με τον Ταρωνίτη, αφαίρεσε από τον Δημήτριο το κάστρο του Γκαγκ, όλα τα κτήματά του, έτσι ώστε ο αποστάτης «αφού γύριζε περιπλανώμενος, ψόφησε με κάκιστο θάνατο και εξαφανίστηκε το σπέρμα αυτού. Και κατέλαβε ο Δημήτριος, ότι όσοι απομακρύνονται από τον Κύριο, πεθαίνουν με κακό θάνατο και εντελώς εξαφανίζονται» (Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 809-810). Στην πραγματικότητα, ο γιος του Δημητρίου, ο Γεώργιος, έγινε αρχιεπίσκοπος στην προαναφερθείσα Μονή και άφησε δύο κτιτορικές επιγραφές στα Γεωργιανά. Από τη μία επιγραφή μάλιστα πληροφορούμαστε ότι το 1022 ο Δημήτριος ακόμη ζούσε, ενώ ο Στέφανος Ταρωνίτης παρουσιάζει πως μετά από τη συμπλοκή με τον Δαβίδ Κιουρικίδη (γυρω στα 994-1000) ο Δημήτριος σύντομα απεβίωσε (βλ. Μουραδιάν, *Οι Γεωργιανές επιγραφές*, σελ. 148-150, 185-189).

εξής: «Όταν ο βασιλιάς Βάρδας³⁵¹ ήταν στη Βαγδάτη και το βασίλειο του Βασιλείου³⁵² ειρήνευε, [αυτός] ήθελε να εκτοπίσει από το έθνος των Αρμενίων, που ήταν κάτω από την εξουσία του, στη Μακεδονία, απέναντι στους Βουλγάρους, για να κτίσουν τη χώρα εκείνη. Και αφού εκτόπισε πολλούς, τους εγκατέστησε σε εκείνη τη χώρα. Αλλά οι θηλυπρεπείς ποιμένες και ο μητροπολίτης Σεβάστειας άρχισαν να αδικούν το έθνος των Αρμενίων λόγω πίστεως και μεταχειριζόμενος τη βία [ο μητροπολίτης] άρχισε να βασανίζει τους [Αρμενίους] ιερείς λόγω πίστεως. Τους [Αρμενίους] πρωθιερείς της πόλης Σεβάστειας σε σιδερένια δεσμά απήγαγαν στην αυλή του βασιλέως. Τον πρεσβύτερο [αυτών] των πρωθιερέων, τον Γαβριήλ δολοφόνησαν, γιατί ήταν άνδρας γέρος, πλήρης σοφίας και στέρεος στη θεία πίστη. Αυτά συνέβησαν το έτος 435 (=986 μ. Χ.). Άλλοι δε από τους άσημους ιερείς και δύο επίσκοποι, ο Σιών Σεβάστειας και ο Ιωάννης Λάρισας, διά του ιδίου μητροπολίτη παραδέχτηκαν τη σύνοδο της Χαλκηδόνας, απέχοντες από την [ομολογιακή] ένωση των Αρμενίων. Από τότε απαγόρευσαν την κωδωνοκρουσία των Αρμενίων στην πόλη Σεβάστεια μέχρι τον ερχομό του βασιλιά Βασιλείου στα ανατολικά μέρη... Μετά [από αυτά] εκείνος ο μητροπολίτης και άλλοι μητροπολίτες άρχισαν να γράφουν εκτενείς επιστολές προς τον κυρ Χατσίκ, Καθολικό της Αρμενίας. Οι... διδάσκαλοι τους απάντησαν με θαρραλέα σοφία, και κρίναμε αναγκαίο σε αυτό το σημείο να παραθέσουμε μία από αυτές τις επιστολές»³⁵³.

³⁵¹ Πρόκειται για τον επαναστάτη Βάρδα Σκληρό, ο οποίος αφού το 979 προσωρινά κατεστάλη από τον αυτοκράτορα Βασίλειο Β΄, κατέφυγε στη Βαγδάτη.

³⁵² Γιος του Ρωμανού Β΄(959-963) ο Βασίλειος μαζί με τον μικρότερο αδελφό του Κωνσταντίνο Η΄ ανήλθε στον θρόνο το 963. Ακούραστος στρατιώτης, ο Βασίλειος για 50 ολόκληρα χρόνια – όσο διήρκεσε η βασιλεία του - πολέμησε τους εσωτερικούς και εξωτερικούς εχθρούς της αυτοκρατορίας και κατόρθωσε να την αναγάγει στην αποκορύφωση της δόξας και της δύναμής της, μετά από την περιώνυμη ιουστινιάνεια εποχή (βλ. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, p. II· Holmes, *Basil II· Treadgold, A History*, σελ. 513-533· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 430-480). Όπως θα δούμε αναλυτικά στο Δ΄ κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, ο Βασίλειος Β΄ δύο φορές εκστάτευσε στην Αρμενία, αποσκοπώντας την καθυπόταξη των Αρμενίων και Ιβήρων ηγεμόνων στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων. Ο Χ. Μπαρτικιάν, αναφερόμενος στην εκκλησιαστική πολιτική του Βασιλείου απέναντι στους Αρμενίους (απόψεις της οποίας θα εξετάσουμε στη συνέχεια), παρατηρεί, ότι αυτή ήταν ανεκτική και ελαστική, έχοντας ~~την~~ σκοπό να κερδίσει την εύνοια των Αρμενίων κατά την επέκταση της εξουσίας του προς Ανατολάς, ενώ μέσα στην αυτοκρατορία συνέβαιναν και διωγμοί όπως ακριβώς στη Σεβάστεια και τη Μελιτηνή (βλ. Bartikyan, “The Religious”, σελ. 380-382).

³⁵³ Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 769-770. Τόσο αυτή, όσο και η επιστολή προς τον Μελιτηνή, για την οποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια, δεν έτυχαν ειδικής μελέτης και ανάλυσης από τους θεολόγους. Μόνο ο Ρώσος εκκλησιαστικός ιστορικός Α. Άννινσκυ, με βάση τη ρωσική μετάφραση της επιστολής προς τον Σεβαστείας, το 1900 την ανέλυσε πρόχειρα (βλ. Άννινσκυ, *Ιστορία*, σελ. 159-167). Μερικά χρόνια αργότερα, ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν σύντομα παρουσίασε το περιεχόμενο των επιστολών, χωρίς να προβεί σε βαθιά μελέτη και θεολογική αξιολόγησή τους (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1323-1327). Ο επ. Γιεζνικ Πετροσιάν δε, μετέφρασε στα Ελληνικά και σχολίασε μόνο τα αποσπάσματα περί των ιερών εικόνων (βλ. Πετροσιάν, *Ή θέση*, σελ. 203-208, 239-240).

Αμέσως μετά, ο Στέφανος Ταρωνίτης παραθέτει την εκτενή επιστολή που γράφτηκε εξ ονόματος του Καθολικού προς τον μητροπολίτη Σεβαστείας³⁵⁴. Αυτή αποτελείται από δύο θεματικές ενότητες· το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στα χριστολογικά ζητήματα, ενώ στο δεύτερο συζητούνται λειτουργικά θέματα.

Από τις πρώτες σειρές της επιστολής του Καθολικού γίνεται σαφές ότι η απολεισθείσα επιστολή του Σεβαστείας εστερείτο της απαραίτητης αβροφροσύνης, διότι απευθείας χαρακτήριζε τους αποδέκτες ως «*αιρετικούς*», εξ αρχής δημιουργώντας εκ προοιμίου ατμόσφαιρα έχθρας και μισαλλοδοξίας³⁵⁵.

Η θεωρητική βάση των χριστολογικών δοξασιών του Χατσίκ είναι η ταύτιση των εννοιών «*φύση*» και «*υπόσταση*» στον χώρο της χριστολογίας, καθώς επίσης η ταύτιση των εννοιών «*διάκριση*» και «*διαίρεση*», η οποία, όπως θα δούμε, εξυπηρετεί την πρώτη ταύτιση. Την πολεμική κατά των χριστολογικών απόψεων των «*χαλκηδονίων*» ο Χατσίκ προχωράει σε πέντε σημεία ως εξής:

α. Η διάκριση των δύο Φύσεων. Το σημείο αναφοράς για τον Χατσίκ εδώ είναι η πεποίθηση ότι οι οπαδοί της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου ομολογούν στον Χριστό δύο κεχωρισμένες Φύσεις με ανάλογα κεχωρισμένα θελήματα και κεχωρισμένες ενέργειες³⁵⁶. Σε αυτή την περίπτωση αγνοείται εντελώς ο όρος της Χαλκηδόνας, όπου τονίζεται ότι οι Φύσεις είναι ενωμένες «*ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως*»³⁵⁷. Ο Χατσίκ στο συγκεκριμένο θέμα επίσης αγνοεί τους ορισμούς που περιέχονται στον «*Όρο Διαλλαγών*» του 433, ως εξής: «*Τὰς δὲ εὐαγγελικὰς καὶ ἀποστολικὰς περὶ τοῦ Κυρίου φωνάς, ἴσμεν τοὺς θεολόγους ἄνδρας, τὰς μὲν κοινοποιοῦντας ὡς ἅφ' ἑνὸς προσώπου, τὰς δὲ διαιροῦντας ὡς ἐπὶ δύο φύσεων· καὶ τὰς μὲν θεοπρεπεῖς κατὰ τὴν θεότητα τοῦ Χριστοῦ, τὰς δὲ ταπεινὰς κατὰ τὴν ἀνθρωπότητα αὐτοῦ παραδιδόντος*»³⁵⁸. Μη γνωρίζοντας, λοιπόν, για αυτό, ο Καθολικός ρωτάει τους αποδέκτες της επιστολής του, για ποια Φύση ο Πατήρ ἔλεγε «*Οὗτος ὁ Υἱός μου ὁ ἀγαπητός*», ή ποια Φύση είναι «*ὁ Μονογενής*» κ.τ.λ³⁵⁹. Θεωρώντας πως τα

³⁵⁴ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 770-800.

³⁵⁵ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 665.

³⁵⁶ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 666. Στην ανατροπή της προκατάληψης των Αρμενίων σχετικά με τις δήθεν «*κεχωρισμένες φύσεις*» του Χριστού αναφέρθηκε αναλυτικά ο Μέγας Φώτιος στην πρώτη επιστολή τους προς τον Ασώτ Α' Βαγρατίδη (βλ. Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Κατὰ τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεως*, σελ. 9-16).

³⁵⁷ Καρμίρης, *Μνημεία*, τ. Α', σελ. 175.

³⁵⁸ Καρμίρης, *Μνημεία*, τ. Α', σελ. 155.

³⁵⁹ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 666.

επιχειρήματα αυτά θα πρέπει να προβληματίζουν τους αποδέκτες, ο συγγραφέας σημειώνει: «*Παραμερίζοντας το μυστήριο της ένωσης του Σεσαρκωμένου Λόγου, που αποδεικνύεται από τόσες πάμπολλες και ισχυρότατες αποδείξεις, σχίζετε στα δύο τον χιτώνα της ένωσης, διακρίνοντας τις Φύσεις και τα θελήματα [του Χριστού], κάτι που δεν το έγραψαν και δεν το κήρυξαν οι Απόστολοι*»³⁶⁰.

Συνεχίζοντας τις ερωτήσεις προς τους αντιπάλους, ο Καθολικός Χατσίκ, ρωτάει ποια από τις (κεχωρισμένες) Φύσεις του Χριστού είναι προσκυνητή; Εφόσον οι «χαλκηδόνιοι» παραδέχονται μία προσκύνηση για τον Χριστό, θα πρέπει αναγκαστικά να παραδέχονται και την ενότητα της Φύσης Του, εφόσον ο Λόγος «*μετά από την άρρητη ένωση και τη μίξη*³⁶¹ των άμεικτων Φύσεων θέωσε το προσληφθέν Σώμα, και [αυτό] έγινε κατά τη Φύση και τη δύναμη του Προσλαβόντος...»³⁶². Παραθέτοντας ένα χωρίον από τον Γρηγόριο Θεολόγο, όπου ο Ναζιανζηνός μιλάει για τη «*χρίση*» της ανθρώπινης Φύσης του Χριστού από Θεότητα³⁶³, ο Χατσίκ αναφωνεί: «*Διαίρεσε λοιπόν, το όνομα «Χριστός» σε δύο Φύσεις και δείξε μας το διάστημα μεταξύ δύο Θεών σύμφωνα με τις δύο Φύσεις. Και επειδή δεν δύνασαι, θα πρέπει να ομολογήσεις έναν Κύριο, έναν Χριστό, έναν Θεό και μία Φύση!*»³⁶⁴. Βασιζόμενος στο γνωστό απόσπασμα του Ναζιανζηνού «*ὄν, τὸ μὲν ἐθέωσε, τὸ δὲ ἐθέωθη*»³⁶⁵, και συμπληρώνοντας ότι έγινε ένας Θεός, ο Χατσίκ αναρωτιέται πώς οι «χαλκηδόνιοι» τολμούν να διαιρέσουν έναν Θεό στα δύο, ή πώς τη θεωθείσα ανθρώπινη φύση θεωρούν «*ξένη*», δηλαδή μη Θεία³⁶⁶; Βασιζόμενος στο ίδιο χωρίο του αγίου Πατρός, ο Καθολικός παρατηρεί ότι η ένωση των δύο Φύσεων πραγματοποιείται διά της λογικής ψυχής, άρα στην περίπτωση της «*διαίρεσης*» των Φύσεων θα πρέπει να παραδεχτούμε στον Χριστό τρεις Φύσεις (ή μάλλον ουσίες), τη Θεία Φύση, το σώμα και την ψυχή. Ο Καθολικός το θεωρεί κάτι το εντελώς απαράδεκτο και ως εκ τούτου, ως μοναδικό δρόμο της ορθοδοξίας υποδεικνύει τη μη διαίρεση (=διάκριση) των Φύσεων στον Χριστό³⁶⁷. Ο συγγραφέας εμπλουτίζει το

³⁶⁰ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 667.

³⁶¹ Στην αρμενική θεολογική ορολογία ήδη από την προχαλκηδόνια περίοδο (από επίδραση των έργων του Γρηγορίου Θεολόγου) η «*μίξη*» (*μωμηλλιϋ*) χρησιμοποιούνταν ως δηλωτικό και συνώνυμο της στενότητας και αδιάσπαστης ένωσης των δύο Φύσεων (βλ. Dormfann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins*, σελ. 109-129).

³⁶² Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 668.

³⁶³ Βλ. *PG* 36, 132.

³⁶⁴ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 668.

³⁶⁵ *PG* 36, 325.

³⁶⁶ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 668.

³⁶⁷ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 668.

κείμενό του με πολλά πατερικά χωρία, το θέμα της πατρότητας και της ακρίβειας της μετάφρασης των οποίων αποτελεί ένα άλλο πρόβλημα. Κλείνοντας την ενότητα περί μιας Φύσης του Χριστού, ο Καθολικός Χατσίκ συμπεραίνει: «...Όλη η Φύση [του Χριστού], τα πάθη, η ενέργεια και το θέλημά [Του] είναι του Θεού και θεία»³⁶⁸.

β) Το ζήτημα του θελήματος του Χριστού. Είναι αναμενόμενο και απολύτως φυσιολογικό ότι από τη διδασκαλία περί μιας Υπόστασης και μιας Φύσης του Χριστού απορρέει η ανάλογη διδασκαλία περί ενός θελήματος και μιας ενέργειας του Ιδίου. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει όμως να έχουμε υπόψη μας ότι η αρμενική λέξη *կամք* (kamk'), με την οποία αποδίδεται η ελληνική λέξη «θέλημα» έχει ευρεία σημασία, σημαίνοντας «θέληση», «βούληση», «επιθυμία» και ούτω καθ'εξής³⁶⁹. Στη διαμόρφωση των απόψεων των Αρμενίων θεολόγων περί ενός *կամք* του Σωτήρα καθοριστική σημασία είχε, επίσης, το ότι για αυτούς έμεινε εντελώς άγνωστη η διάκριση του «φυσικού θελήματος» και του «γνωμικού θελήματος». Το γεγονός αυτό υπήρξε ένα τεράστιο εμπόδιο για την κατανόηση εκ μέρους των Αρμενίων της διδασκαλίας περί δύο φυσικών θελημάτων του Ενανθρωπίσαντος Λόγου του Θεού³⁷⁰. Γυρίζοντας τώρα στην επιστολή του Καθολικού Χατσίκ, από τη σχετική αναφορά του βλέπουμε ότι ο Σεβαστείας στην επιστολή του, ως τεκμήριο δύο θελημάτων, είχε παραθέσει το χωρίο από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας «Όταν ήθελε, παραχωρούσε να πάθει το Σώμα τα δικά της». Ο Χατσίκ το βρίσκει απαράδεκτο σε μια και ίδια Υπόσταση: «Εάν θεωρείτε, πως η καθεμία από τις Φύσεις κατ' ανάγκη θέλει και πράττει τα ίδια, τότε δεν ήταν θεώμενη όλη [η ανθρώπινη φύση], αλλά ακόμη ήταν η έχθρα στο Σώμα»³⁷¹. Ο Χατσίκ που, όπως προελέχθη, δεν γνώριζε για τη διάκριση του «φυσικού θελήματος» και του «γνωμικού θελήματος», στη συνέχεια γράφει: «Εάν, όμως, λέγετε ότι όλη [η ανθρώπινη φύση] είναι θεώμενη, αλλά [ο Χριστός] για τη σωτηρία μας, κατ' οικονομίαν με το αυτεξούσιό Του παραχωρούσε [στον Ίδιο] κατά σώμα να πάθει τα αδιάβλητα πάθη³⁷², τότε καθίσταται προφανές ότι αναδεικνύετε μόνο το θείο θέλημα, το οποίο με την ανωτερότητά [του] υπερνικά τα πάντα»³⁷³.

³⁶⁸ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 670.

³⁶⁹ Βλ. *Νέον Λεξικόν*, τ. Α', σελ. 1043.

³⁷⁰ Το παράδειγμα του kamk' για μια άλλη φορά αναδεικνύει ότι στις θεολογικές έριδες σημαντικό ρόλο ενίοτε έπαιζαν οι γλωσσικές διαφορές, κάτι που ο σύγχρονος μελετητής οφείλει να γνωρίζει, προκειμένου να αξιολογήσει σωστά και αντικειμενικά τις απόψεις των διαλεγόμενων πλευρών, εν προκειμένω των Βυζαντινών και των Αρμενίων.

³⁷¹ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 671.

³⁷² Πρόκειται για τις παθητικές καταστάσεις ή ανάγκες της ανθρώπινης φύσης, όπως επιγραμματικά σημειώνει ο Ιωάννης Δαμασκηνός: «Φυσικά δὲ καὶ ἀδιάβλητα πάθη εἰσὶ τὰ οὐκ ἐφ' ἡμῖν, ὅσα ἐκ τῆς ἐπι

Παραθέτοντας την επόμενη αράδα των σχετικών χωρίων, ανάμεσα στα οποία συναντάμε και ένα παράθεμα από τον πάπα Ονώριο Α' (Honorius I, 625-638)³⁷⁴, ο συγγραφέας και πάλι επανέρχεται στο γνωστό συμπέρασμα: «Δεν δύνασαι να διαιρείς ούτε Φύσεις, ούτε θελήματα, όπως ήδη δείξαμε, διότι είναι Ένας ο Ορατός και ο Αόρατος, ο Άχρονος και ο υπό χρόνον και όχι άλλος και άλλος. Μη γένοιτο! Διότι με τη ένωση των δύο σε ένα, [δηλαδή] με την ενανθρώπιση του Θεού και τη θέωση του ανθρώπου, ο [Γρηγόριος] Θεολόγος πολλάκις επαναλαμβάνει, ότι [πραγματοποιήθηκε] η θέωση του ανθρώπου, ώστε να μη φαίνεται ούτε ίχνος από διάκριση των Φύσεων και των θελημάτων!»³⁷⁵.

Αναφερόμενος στο θέμα της ενέργειας και των αδιάβλητων παθών του Κυρίου, ο Καθολικός Χατσίκ, αφού παραθέτει μερικά αποσπάσματα από τα έργα των Πατέρων, όπου γίνεται λόγος για το «ίδιον» Σώμα του Λόγου, παρατηρεί ότι τα πάθη «δεν λέγονται κατ' ανάγκη (ζωρηλωιηρη), αλλά εκούσια και ότι [ο Χριστός] κατά παραχώρηση βάσταζε τα αδιάβλητα πάθη για να επαληθεύει το [πραγματικό] Σώμα και να λύσει εμάς από το κατάκριμα»³⁷⁶. Τα αδιάβλητα πάθη του Χριστού, κατά τη γνώμη του Χατσίκ, αποβλέπουν στη θεραπεία του ανθρώπου από την αμαρτία και όχι την απόδειξη «της διαιρουμένης Φύσης»³⁷⁷. Ο Καθολικός σε αυτό το σημείο θίγει το

τῆ παραβάσει κατακρίσεως εἰς τὸν ἀνθρώπινον εἰσῆλθε βίον· οἷον πείνα, δίψα, κόπος, πόνος, τὸ δάκρυον, ἡ φθορά, ἡ τοῦ θανάτου παραίτησις, ἡ δειλία, ἡ αγωνία (ἐξ ἧς οἱ ἰδρώτες, οἱ θρόμβοι τοῦ αἵματος), ἡ διὰ τὸ ἀσθενὲς τῆς φύσεως ὑπὸ τῶν ἀγγέλων βοήθεια καὶ τὰ τοιαῦτα, ἅτινα πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις φυσικῶς ἐνυπάρχουσι» (Ιωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς, σελ. 162).

³⁷³ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 671.

³⁷⁴ Ο πάπας Ονώριος είναι γνωστός στην εκκλησιαστική ιστορία ως υπερασπιστής της μονοθελητικής αίρεσης, λόγω του οποίου και αναθεματίστηκε στην ΣΤ' Οικουμενική Σύνοδο (βλ. Kelly, *Popes*, σελ. 70-71).

³⁷⁵ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση* σελ. 672.

³⁷⁶ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 674. Η απόψεις του Καθολικού Χατσίκ εν προκειμένω (καίτοι πηγάζουν από διαφορετικές θεολογικές προϋποθέσεις) συμφωνούν με την ορθόδοξη διδασκαλία: ο Ιωάννης Δαμασκηνός, συνεχίζοντας τη γραμμή του Μαξίμου Ομολογητή, επίσης διδάσκει, ότι χάρη στη θέωση η ανθρώπινη φύση υπέστη τα αδιάβλητα πάθη όχι κατ' ανάγκη, αλλά εκούσια: «Αμέλει τὰ φυσικὰ ἡμῶν πάθη κατὰ φύσιν καὶ ὑπὲρ φύσιν ἦσαν ἐν τῷ Χριστῷ. Κατὰ φύσιν μὲν γὰρ ἐκινεῖτο ἐν αὐτῷ ὅτε παρεχώρει τῇ σαρκὶ πάσχειν τὰ ἴδια· ὑπὲρ φύσιν δὲ, οὐ γὰρ προηγεῖτο ἐν τῷ Κυρίῳ τῆς θελήσεως τὰ φυσικὰ· οὐδὲν γὰρ ἠναγκασμένον ἐπ' αὐτοῦ θεωρεῖται, ἀλλὰ πάντα ἔκουσια· θέλων γὰρ ἐπείνασε, θέλων ἐδίψησε, θέλων ἐδειλίασε, θέλων ἀπέθανεν» (Ιωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς, σελ. 163). «Εἰ γὰρ καὶ νόμῳ φύσεως ἐγένετο τὰ γενόμενα, ἀλλ' οὐ καθ' ἡμᾶς ἠναγκασμένως· ἔκουσίως γὰρ τὰ φυσικὰ θέλων κατεδέξατο» (Ιωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς, σελ. 166). Ομοίως, ο Μητροφάνης Κριτόπουλος (1589-1639), τρόπον τινά ανακεφαλαιώνοντας την πατερική διδασκαλία, γράφει τα εξής: «Ἄλλ' οὐδὲ τὰ πάθη τὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπεσεῖσατο ὁ τοῦτον ἀνακαινίσαι βουλόμενος Θεός· ἀναδέχεται δὲ κάκεινα, ἰθύνων αὐτὰ κατὰ τὸ αὐτῷ δοκοῦν, καὶ κυριεύων τούτων, οὐ κυριεύομενος ὑπ' αὐτῶν. Θέλων γὰρ ἐπείνασεν, ὁμοίως ἔκοπίασεν, ὑπνωσε καὶ τὰ λοιπὰ, ἅπερ ἠδύνατο μὴ παθεῖν, ἀλλ' ἔπαθεν ἐκῶν, ὑποτάσσων ταῦθ' ἑαυτῷ, ὡς εἰρηται, καὶ τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας, πάσχοντας δε τι τοιοῦτον, ἔξω πάσης αἰσχύνης καὶ νόγου ἀποφαινῶν» (Καρμίρης, *Τὰ Δογματικά*, τ. Β', σελ. 519).

³⁷⁷ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 674.

μείζον πρόβλημα της αφθαρσίας του Κυριακού Σώματος, το οποίο κατέχει μία από τις κεντρικές θέσεις της αρμενικής χριστολογίας³⁷⁸. Ο πρώτος Αδάμ, έχοντας σώμα αναμάρτητο, ακατάκριτο και αδιάφθορο, το καταβίβασε στην κατάκριση και τη φθορά του θανάτου, ενώ ο δεύτερος Αδάμ (χάρη στην ένωση με τη Θεία φύση) το ανέδειξε σωτήριο και αδιάφθορο. Επομένως, όσοι δεν παραδέχονται την αφθαρσία του σώματος του Χριστού ή το θεωρούν «ζένη» φύση ως προς τη Θεότητα, αυτοί λοιπόν, στερούνται σωτηρίας και μεταλαμβάνουν της Θ. Κοινωνίας όχι εις ζώην, αλλά εις φθοράν³⁷⁹. Ο Χατσίκ δεν διευκρινίζει με αρκετή σαφήνεια το περιεχόμενο του όρου «αφθαρσία», αλλά καταλήγει στο ποθούμενο συμπέρασμα: «*Είδες την αδιαίρετη ένωση, ω εσύ, που αγαπάς τη διαίρεση, ότι οι Πατέρες δεν εισάγουν ούτε διάκριση των Φύσεων, ούτε των παθών, ούτε ενεργειών, ούτε των θελημάτων;*»³⁸⁰.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Καθολικός της Αρμενίας συνειδητοποιεί πως η φόρμουλα «*μία Φύση*» καθεαυτή δεν εγγυάται την ορθοδοξία, διότι αρκετοί από τους αιρετικούς τη μεταχειρίστηκαν με σκοπό να εκφράσουν τις πλάνες τους³⁸¹. Ανάμεσα σε αυτούς ο Χατσίκ Α΄ συγκαταλέγει τον «άλλο» Ευτυχί³⁸², ο οποίος, κατά τον Καθολικό, ισχυριζόταν πως ο Χριστός έφερε το Σώμα Του από τον ουρανό και δεν το προσέλαβε με τέλεια φύση³⁸³. Ο βασιλικός δρόμος της Ορθοδοξίας, όπως τον αντιλαμβάνεται ο Καθολικός, έγκειται από τη μία στο ασύγχυτο, από την άλλη στο αδιαίρετο των Φύσεων, δηλαδή, όταν λέμε «ένωση» των Φύσεων, με αυτό να μην εννοούμε τροπή (*յեղηւմ*), σύγχυση ή εξαφάνιση της μιας Φύσης από την άλλη. Ούτε, το άτρεπτο, το ασύγχυτο των Φύσεων και το αληθές της ενσάρκωσης θα πρέπει να συνεπάγεται τη διαίρεση και αποσύνθεση των Φύσεων³⁸⁴. Πάλι, το ασύγχυτο δεν

³⁷⁸ Μέσα στην αρμενική θεολογική γραμματεία ο όρος σημαίνει την ελευθερία της ανθρώπινης φύσης του Σωτήρα από καταναγκαστική δράση των αδιάβλητων παθών χάρη στην εξ άκρας συλλήψεως θέωση, καθώς επίσης η αδιαφθορία του Σώματος του Χριστού μέσα στο μνημείο (βλ. Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 104-105· Καζαριάν, *Ο ι. Φώτιος*, σελ. 69-71).

³⁷⁹ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 674.

³⁸⁰ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 675.

³⁸¹ Ήδη στις αρχές του Η΄αι. ο Καθολικός Ιωάννης Γ΄ παραθέτει τους αιρετικούς οι οποίοι με τρόπο κακόδοξο προέβαλλαν την φόρμουλα «*μία Φύση*», ανάμεσα στους οποίους είναι οι δύο Ευτυχείς, ο Μάνης, οι Άρειοι και ο Ευνόμιος, ο Απολλινάρος κ. α. (βλ. Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κατά των φαντασιαστών*, σελ. 52-53). Έναν παρόμοιο κατάλογο παραθέτει και ο Μέγας Φώτιος μέσα στη σπουδαία επιστολή του προς τον Αρμενίας Ζαχαρία (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 153-154).

³⁸² Ξεκινώντας από τον Η΄αι., από το έργο του Καθολικού Ιωάννη Γ΄ «*Κατά των φαντασιαστών*», στην αρμενική θεολογική γραμματεία αναφέρονται δύο Ευτυχείς, ο πρώτος από τους οποίους τάχα έλεγε «*μία Φύση*» του Χριστού, ενώ το Σώμα Του, άκτιστο και εξ ουρανού, ο δε δεύτερος Ευτυχής, επίσης λέγοντας «*μία Φύση*», δεν παραδεχόταν το ομοούσιο του σώματος του Χριστού προς εμάς (βλ. Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κατά των φαντασιαστών*, σελ. 48, 52-53).

³⁸³ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 667, 674.

³⁸⁴ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 676.

πρέπει να εισάγει στην Αγία Τριάδα «ξένη Φύση», δηλαδή μη θεωθείσα ανθρωπότητα, ούτε η ένωση θα πρέπει να συνεπάγεται την άρνηση της ανθρωπότητας, όπως το έκανε ο Ευτυχής, τον οποίο, όπως γράφει ο Καθολικός *«αναθεματίζουμε και θεωρούμε ξένο από τον Θεό και την Καθολική Εκκλησία»*³⁸⁵.

Το τελευταίο χριστολογικό θέμα το οποίο συζητά ο Καθολικός Χατσίκ Α' είναι το πρόβλημα των Αχράντων Παθών του Σεσαρκωμένου Λόγου, το οποίο συνδέεται άρρηκτα με την προσθήκη *«ό σταυρωθείς δι' ἡμᾶς»* του Τρισάγιου Ὑμνου. Ο συγγραφέας στρέφεται κατά της άποψης των Ορθοδόξων πως έπασχε μόνο η ανθρωπότητα του Χριστού, ενώ η Θεία Φύση Του έμεινε απαθής. Παραθέτοντας μερικά πατερικά αποσπάσματα, ο Χατσίκ θεωρεί ότι οι Πατέρες ποτέ δεν διδάσκουν για την ανθρώπινη φύση (ξεχωριστά), αλλά για *«Τον Ἴδιο Θεό και Τον Ἴδιο άνθρωπο»*³⁸⁶, διότι οι Πατέρες *«δεν είπαν τίποτε για τη διάκριση των Φύσεων, αλλά είπαν ότι ο Ἴδιος Θεός ήταν πάνω στον Σταυρό και στα Πάθη...»*³⁸⁷. Στο συγκεκριμένο θέμα ο Χατσίκ όχι μόνο προσπαθεί να στηρίζεται στα πατερικά χωρία, αλλά επιπλέον καταφεύγει στην αποφατική Θεολογία: *«Ποια ανάγκη είναι, να ερευνούμε και να λογομαχοῦμε; Ωφέλιμο είναι το να πιστεύουμε, να λατρεύουμε και προσκυνάμε με σιωπή. Τον γνωρίζω Θεόν αληθινό εξ ουρανού, Τον γνωρίζω γιο Δαβίδ κατά σάρκα, παθητό άνθρωπο εκ γης. Αλλά δεν ερευνώ πώς είναι απαθής και παθητός, πώς είναι Θεός και πώς άνθρωπος, για να μην, ερευνώντας και ψάχνοντας το πώς και τον τρόπο, εκπέσω από τα προκείμενα αγαθά»*³⁸⁸.

Από την επιστολή του Χατσίκ μαθαίνουμε ότι ο Σεβαστείας στην επιστολή του κατηγορούσε τους Αρμενίους ως μαθητές και οπαδούς του Διοσκόρου Αλεξανδρείας και Πέτρου (Κναφέα ή Μόγγου;). Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Χατσίκ, απαντώντας στην κατηγορία αυτή, αποστασιοποιείται από τους προειρημένους ως εξής: *«...Πότε πολεμούσαμε εσάς, τη σύνοδο της Χαλκηδόνας και τον τόμο του Λέοντος»*³⁸⁹ *με τα λόγια τους; Εμείς ποτέ δεν παραλάβαμε από αυτούς [καμία] ομολογία*

³⁸⁵ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 676.

³⁸⁶ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 677.

³⁸⁷ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 679.

³⁸⁸ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 677-678. Σε αυτό το σημείο βλέπει κανείς το αδιέξοδο, στο οποίο τελικά οδηγεί η μη διάκριση των δύο Φύσεων, διότι ο θεολόγος μη θέλοντας να αποδώσει τα πάθη στη Θεία Φύση, αναγκάζεται να αναζητά τη «λύση» στην αποφατική Θεολογία.

³⁸⁹ Ο Λέων ο Μέγας είναι γνωστός για τον αγώνα του κατά της αίρεσης του Ευτυχούς και τον περίφημο *«Τόμο»* του, ο οποίος χρησιμοποιήθηκε για την τελική έκδοση του χριστολογικού όρου της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (βλ. Kelly, *Popes*, σελ. 43-45· Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Β', σελ. 722-728).

πίστης, αλλά μόνο [ξέρουμε] ότι αυτοί δεν συμφώνησαν με την εν Χαλκηδόνι σύνοδο»³⁹⁰. Ο Καθολικός της Αρμενίας δίκαια αγανακτεί και απορρίπτει το σύνηθες επιχείρημα των Βυζαντινών ότι ένα από τα τεκμήρια της Ορθοδοξίας είναι ο πλούτος και το πλήθος³⁹¹.

Στην επιστολή του Καθολικού Χατσίκ γίνεται αναφορά σε διαφορές εν σχέσει προς ορισμένα λειτουργικά έθιμα, οι οποίες κατά τα μισά του Γ' αι. υφίσταντο μεταξύ των Αρμενίων και των Βυζαντινών, προκαλώντας βαθειά αντιπαράθεση και έχθρα. Ένα μεγάλο θέμα αντιπαράθεσης ήταν η στάση των δύο πλευρών έναντι των αγίων εικόνων³⁹². Έτσι, ο Χατσίκ, κατηγορεί τους Βυζαντινούς για τις ιερές εικόνες, θεωρώντας ότι βάση για την απεικόνιση του Χριστού είναι η διαίρεση των Φύσεών Του, ενώ την τιμή που αποδιδόταν στις εικόνες ο Καθολικός τη θεωρεί σχεδόν ειδωλολατρία: «Την κυριακή, την ενωθείσα με τη Θεότητα Σάρκα και τη θεωθείσα κτιστή Φύση του δούλου αποξενώνετε από τον Λόγο [του Θεού], ενώ τις εικόνες που είναι χαραγμένες ή ζωγραφισμένες σε διαφορετικά υλικά, θεοποιούντες λατρεύετε με τόσο πλήθος και φιλολατρεία, που δίνετε την εντύπωση ... ότι ο καθένας [σας] είστε ένας ξεχωριστός ειδωλολάτρης ιερέας και γιορτή...»³⁹³. Ο Χατσίκ Α' δεν παραδέχεται, ως τεκμήριο της «εικονολατρίας» την διήγηση περί της ανιδρύσεως ανδριάντος του Χριστού από την αιμορροούσα εκείνη γυναίκα του Ευαγγελίου, ακολουθώντας τον Ευσέβιο Καισαρείας, το θεωρεί ως υπόλειμμα ειδωλολατρίας³⁹⁴. Όσο για το άγιο Μανδήλιο, ο Χατσίκ νομίζει ότι αυτό που αφορά στην αχειροποίητη εικόνα, δεν ισχύει και στην περίπτωση των χειροποίητων απεικονίσεων: «Αν λέγεις για την αχειροποίητη εικόνα, που τη χάρισε ο Σωτήρ στον Άβγαρο, [απαντάμε] ότι δεν μπορούμε να την συγκρίνουμε με [καμία] χειροποίητη εικόνα, όπως δεν [προσκυνάμε κάποιον] κτιστό θεό αντί του Άκτιστου Θεού. Αλλά δοξάζουμε και προσκυνάμε τον Άκτιστο Θεό και την αχειροποίητη εικόνα του Σωτήρος»³⁹⁵.

³⁹⁰ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 680.

³⁹¹ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 681.

³⁹² Την ελληνική μετάφραση του σχετικού αποσπάσματος της επιστολής βλ. Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 239-240.

³⁹³ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 681. Η επιχειρηματολογία του Καθολικού Χατσίκ επαναλαμβάνει τις κλασικές θέσεις των Βυζαντινών εικονομάχων του Η' αι. (βλ. Γιαννόπουλος, *Ιστορία και Θεολογία*, σελ. 462-463).

³⁹⁴ Βλ. Ευσέβιος Καισαρείας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, 7, 18.

³⁹⁵ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 681. Αναλύοντας τις θέσεις της επιστολής για τις εικόνες, ο επ. Γιεζνίκ τις παραλληλίζει με τα επιχειρήματα των Βυζαντινών εικονομάχων των Η'-Θ' αι. και συμπεραίνει, ότι «ή επιστολή του Χατσίκ σαφώς στρέφεται κατά της λατρείας των εικόνων και έμμεσα κατά της απεικονίσεως του Χριστού. Άξια λατρείας κατ' αυτήν είναι μόνο ή αχειροποίητη εικόνα του

Ο Σεβαστείας είχε ειρωνευτεί το έθιμο των Αρμενίων να «βαπτίζεται» για καθαγιασμό και προσκύνηση κάθε σταυρός. Ο Καθολικός απολογείται για αυτό το λειτουργικό έθιμο, σημειώνοντας ότι, όπως ο Χριστός καθαγίασε τον Σταυρό δι' αίματος και ύδατος, έτσι και οι Αρμένιοι καθαγιάζουν κάθε σταυρό με οίνο, νερό, αγιογραφικά αναγνώσματα και προσευχές³⁹⁶. Με τη σειρά του, ο Καθολικός Χατσίκ κατηγορεί τους αποδέκτες της επιστολής του για την προσθήκη νερού στην Θ. Ευχαριστία, θεωρώντας το ως «αίρεση»³⁹⁷. Επίσης, ο Χατσίκ Α' ασκεί δριμύτατη κριτική στη συνήθεια των Βυζαντινών να χειροτονούν τους ευνούχους: «*Πώς τολμάτε την Ιεροσύνη, η οποία κατά την ομοιότητα με τον Αρχιερέα Χριστό, είναι ανώτατη με τιμή, να δώσετε στις γυναίκες; Μα τι λέγω «γυναίκες»; Διότι τις δημιούργησε ο Θεός. Αλλά [δώσατε] στους ευνούχους, τους οποίους σαν ημίονους εσείς φτιάξατε εκτός όρων και δημιουργημάτων του Θεού!*»³⁹⁸.

Ένα άλλο πρόβλημα για τους Αρμένιους ήταν το ότι στο Βυζάντιο καταργήθηκε η εξομολόγηση πριν από τη Θ. Κοινωνία³⁹⁹. Και το τελευταίο σημείο, που θίγει ο Καθολικός, είναι το ακόλουθο: «*Τι θα πείτε για τις κόμες, τις οποίες έχετε*

Χριστού και ό άγέννητος Θεός» (Πετροσιαν, *Η θέση*, σελ. 206). Στη συνέχεια ο ίδιος επισημαίνει, ότι ενώ στο Σιράκ επικρατούσαν οι εικονομαχικές τάσεις, στο Βασπουρακάν και στο Σιουνίκ αντίθετα κυριαρχούσαν οι εικονόφιλες. Το φαινόμενο αυτό ο μελετητής ερμηνεύει με το γεγονός, ότι η στάση έναντι των εικόνων για τους Αρμένιους έγινε ένα σημείο διαφοράς από τους εικονόφιλους Βυζαντινούς και Ίβηρες, αλλά και τους ανεικονικούς Άραβες. Με άλλα λόγια, ενώ στο Σιράκ, που γειτνιάζε με το Βυζάντιο και τη Γεωργία, προβλήθηκε η εικονομαχία (μετριοπαθής), στα περιβαλλόμενα από τους Άραβες Βασπουρακάν και Σιουνίκ, η εικονοφιλία (βλ. Πετροσιαν, *Η θέση*, σελ. 207-208).

³⁹⁶ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 681. Τον καθαγιασμό του κάθε νέου Σταυρού με Άγιο Μύρο είχε θεσπίσει ο Καθολικός Ιωάννης Γ' (βλ. Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες*, σελ. 703). Σε μας έφτασε η σχετική ακολουθία από το αρμενικό Μέγα Ευχολόγιο του Γ'αι. (βλ. *Μέγα Ευχολόγιο*, σελ. 168-193).

³⁹⁷ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 682. Σε αυτό το σημαντικό λειτουργικό πρόβλημα θα αναφερθούμε ειδικά στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας μελέτης.

³⁹⁸ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 682. Η στάση του Καθολικού Χατσίκ προκαλεί απορία, διότι σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες, οι ευνούχοι μπορούν να αξιωθούν χειροτονίας. Έτσι, κατά τον ΚΑ' κανόνα των Αποστόλων ο άνδρας ο οποίος έγινε ευνούχος από βία ή κατά τους διωγμούς ή από γενετής, αν είναι άγιος, μπορεί να χειροτονηθεί επίσκοπος (βλ. Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, σελ. 22). Το ίδιο σκεπτικό επισφράγισε και η Α' Οικουμενική Σύνοδος με τον Α' κανόνα της (βλ. Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, σελ. 123). Σημειωτέον ότι και ένας άλλος Αρμένιος θεολόγος της εποχής ο Ανανίας Ναρεκίτης, καταδικάζοντας τη χειροτονία των ευνούχων στο Βυζάντιο, δεν διακρίνει όσους έχουν ευνουχίσει τον εαυτό τους για λόγους ψευδο-ασκητικούς, από εκείνους που έχουν ευνουχιστεί βιαίως από άλλους (βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 552-555). Αξιοπρόσεκτο είναι, όμως ότι την ίδια περίοδο και η Δυτική Εκκλησία μεμφόταν σκληρά τον βυζαντινό κλήρο για την εισδοχή σε αυτόν των ευνούχων (βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*, σελ. 103).

³⁹⁹ Αυτή η κατηγορία των Αρμενίων εις βάρος των Βυζαντινών απαντάει για πρώτη φορά ήδη τον Ζ'αι. Έτσι, ο μητροπολίτης Σιουνίκ Μαθουσαήλ στην επιστολή του προς τον αυτοκράτορα Ηράκλειο, επισημαίνει ότι οι Βυζαντινοί κοινωνούν αδιάκριτα, χωρίς να τηρούν τα επιτίμια και αρκούμενοι μόνο στο λουτρό του σώματος (βλ. Μαθουσαήλ Σιουνίκ, *Επιστολή*, σελ. 422-423). Ο Χατσίκ Α' ίσως δανείστηκε αυτή την κατηγορία από παλαιότερες πηγές.

ως όρο της Χριστιανοσύνης; Δέστε τα γραμμένα από τον Παύλο στην προς Κορινθίους επιστολή: «*Ἀνὴρ μὲν ἔὰν κομᾶ, ἀτιμία αὐτῷ ἔστι*» (Α΄Κορ. 10,15) (...). Εμάς όμως δεν μέλλουν τα γραμμένα, διότι όχι μόνο εσείς παραβαίνετε αυτά, αλλά και όσους δεν παραβαίνουν, τους επονομάζετε «Σαρακηνούς» λόγω το ότι δεν έχουν [μακριά] μαλλιά!»⁴⁰⁰.

Η επιστολή του Καθολικού Χατσίκ Α΄ κλείνει με σύντομη, αλλά κάπως πιο συστηματική έκθεση της χριστολογικής διδασκαλίας, με την οποία ουσιαστικά ανακεφαλαιώνει τα όσα λέχθηκαν προηγουμένως. Ο Λόγος του Θεού, σύμφωνα με τον Καθολικό, στη μήτρα της Παρθένου, από το παρθενικό αίμα δημιούργησε το αληθινό Σώμα Του, το οποίο «δεν άρχισε να υπάρχει καθ΄ εαυτό» («*νη ρωμ ρήρηκωδ ρήξ κήβωκωμωγκωκ μωρδρής*»), αλλά ήρθε στην ύπαρξη με θεία νεύση⁴⁰¹. Το σημαντικό όμως είναι ότι στην ένωση των δύο Φύσεων, «*η Φύση του Σώματος, στη φύση [της] έχασε τη μορφή (ωύκρημωγκωκ) και έγινε Φύση Θεού... και το προσληφθέν έγινε Φύση του Προσλαβόντος, καθώς και θέλημα του Προσλαβόντος και όσα έπονται της Φύσης*»⁴⁰². Ο Χατσίκ Α΄, αξιολογώντας ένα απόσπασμα του προσφιλούς του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, παρομοιάζει αυτό τον τρόπο της ένωσης των δύο Φύσεων με τη φωτιά του φωτιστικού, η οποία, αφού φτάνει στις ακτίνες του Ηλίου, χωρίς να εξαφανίζεται η ίδια, υπερνικάται από τον πιο λαμπρό και ισχυρό φωστήρα⁴⁰³. Έτσι ακριβώς, «*ούτε της σωματικής Φύσεως, ούτε των θελημάτων, ούτε των ενεργειών ο αριθμός έμεινε στον προσλαβόντα και σεσαρκωμένο Λόγο του Θεού, διότι όλο λέγεται*

---

⁴⁰⁰ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 683. Κατά τον π. Βαρδάν Χατσούνι, ήδη από τον Ζ΄ αι. στην Αρμενία τα μακρά μαλλιά έγιναν αποτρόπαια, ενώ τον Γ΄αι. οι Αρμένιοι με τα κοντά μαλλιά τους διαφοροποιούνταν από μακρομάλληδες Βυζαντινούς, οι οποίοι, όπως το βλέπουμε από την επιστολή του Χατσίκ, θεωρούσαν, ότι τα κοντά μαλλιά αρμόζουν στους μουσουλμάνους (βλ. Χατσούνι, *Ιστορία*, σελ. 199-200). Για την υπόθεση της κόμης στο Βυζάντιο και ειδικά στον βυζαντινό κλήρο βλ. Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός Ναός*, σελ. 496-504. Σημειωτέον, επίσης, ότι και ο Ανανίας Ναρεκίτης ασκεί κριτική στους Βυζαντινούς για το εν λόγω θέμα (βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 555).

⁴⁰¹ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 683.

⁴⁰² Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 683.

⁴⁰³ Την εικόνα του Ηλίου (πυρός) και του κεριού ο Χατσίκ Α΄ δανείστηκε από τον Γρηγόριο Θεολόγο, ο οποίος στη Β΄ Ομιλία περί Υιού γράφει τα εξής: «*Έσται δὲ ὁ Θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν, ἐν τῷ καιρῷ τῆς ἀποκαταστάσεως· οὐχ ὁ Πατήρ, πάντως εἰς αὐτὸν ἀναλυθέντος τοῦ Υἱοῦ, ὡσπερ εἰς πυρὸν μεγάλῃ λαμπάδος πρὸς καιρὸν ἀποσπασθείσης, εἶτα συναφθείσης... ἀλλ΄ ὅλος Θεὸς...*» (PG 36, 112). Την εικόνα αυτή ως αναλογία της θέωσης της ανθρώπινης φύσης του Σωτήρα τον Η΄αι. εκμεταλλεύτηκε ο σφοδρὸς αντιχαλιδόνιος επίσκοπος του Σιουνίκ Στέφανος στην επιστολή του προς τον άγιο Γερμανὸ Κωνσταντινουπόλεως (βλ. Στέφανος Σιουνικίτης, *Επιστολή*, σελ. 535).

[να είναι] θείο θέλημα και [θεία] ενέργεια, ώστε η Τριάδα παραμένει απλή και αδιάκριτα άμεικτη από μας τους υλικούς»⁴⁰⁴.

Ο Χριστός, λοιπόν, με την ενωθείσα με τη Θεότητα και αποθεωθείσα ανθρώπινη Φύση αφού οικονομούσε τη σωτηρία του ανθρώπου, κάθισε εκ δεξιών του Πατρός. «Και πάλι θα έρθει με την ένδοξη Αυτού Παρουσία για να κρίνει τους ζώντας και τους νεκρούς. Πια [δεν θα έρθει] ως Σώμα (Ενσώματος), μα ούτε ως Ασώματος, αλλά ως γνωρίζει ο Ίδιος, με πιο θεοειδές Σώμα (*ωυυηπλωδωπηυωηωηωηηδύ δωρηδύηη*), προκειμένου να Τον βλέπουν αυτοί που Τον κέντησαν, και [ταυτόχρονα] να παραμένει Θεός χωρίς [σαρκική] υλικότητα»⁴⁰⁵. Η επιστολή κλείνει με την ερώτηση αν ο Σεβαστείας εκείνη τη φοβερή ημέρα θα ακολουθεί την ορθή ομολογία και θα δοξάσει την Αγία Τριάδα⁴⁰⁶.

6. Η επιστολή του Καθολικού Χατσίκ Α΄ στον μητροπολίτη Μελιτηνής Θεόδωρο

Ανάμεσα στους άλλους μητροπολίτες, οι οποίοι, κατά τη μαρτυρία του Στεφάνου Ταρωνίτη, έστειλαν επιστολές στον Καθολικό Χατσίκ Α΄, ασφαλώς ήταν και ο Μελιτηνής Θεόδωρος. Το πολύτιμο αυτό μνημείο, όπως και η επιστολή του Σεβαστείας, δεν μας διασώθηκε, και μόνο από τις απαντήσεις του Καθολικού μπορούμε να σχηματίσουμε έστω και αμυδρή εικόνα γι' αυτήν. Την απάντηση του Χατσίκ Α΄ στον Μελιτηνής εκπόνησε ο ονομαστός θεολόγος Σαμουήλ, ηγούμενος της Ι. Μ. Καμρτζατζόρ⁴⁰⁷. Από την απάντησή του πληροφορούμαστε ότι ο Μελιτηνής στην επιστολή του προσκαλούσε τους Αρμένιους σαν ειδωλολάτρες να εισέλθουν στην Εκκλησία και να υποταχθούν στη «*σιδηρᾶν ράβδον*», δηλαδή, στο κράτος των Ρωμαίων⁴⁰⁸. Με ευγένεια ο Καθολικός ειρωνεύεται τον Θεόδωρο, παρατηρώντας ότι

⁴⁰⁴ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 683-684.

⁴⁰⁵ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 684.

⁴⁰⁶ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 684.

⁴⁰⁷ Σημαντικός βαρδαπέτ των Γ΄- ΙΑ΄αι. περί της ζωής του οποίου δεν διασώθηκαν πολλά στοιχεία. Εκτός από την επιστολή προς τον Μελιτηνής, με το όνομα του Σαμουήλ σώζονται επίσης ένα εορτολογικό έργο και μία χριστολογικού περιεχομένου επιστολή, απευθυνόμενη σε έναν Αρμένιο άρχοντα με το όνομα Βοσκιτζέρν («*Χρυσόχειρος*») (βλ. Κεοσεγιάν, «Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης»). Στην εργασία μας δεν περιελάβαμε την επιστολή αυτή για ανάλυση, διότι τα κατά των χαλκηδονίων επιχειρήματά της βασικά επαναλαμβάνονται σε άλλα έργα που εξετάσαμε.

⁴⁰⁸ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 747. Ο όρος προέρχεται από το Ψαλτήριο: «*Αίτησαι παρ' ἐμοῦ, καὶ δώσω σοι ἔθνη τὴν κληρονομίαν σου καὶ τὴν κατάσχεσίν σου τὰ πέρατα τῆς γῆς. ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ράβδῳ σιδηρᾶ, ὡς σκευὴ κεραμέως συντρίψεις αὐτούς*» (Ψαλμ. 2, 8-9). Πρώτος ο Ευσέβιος Καισαρείας (280-340) είδε στην έκφραση αυτή την αλληγορία της χριστιανικής πλέον Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας: «*Ράβδον δὲ σιδηρᾶν τὴν Ρωμαίων ἀρχὴν εἶναι φησιν, ἐπικρατεστέραν γενομένην μετὰ*

ο Μελιτηνής άργησε, διότι τον έχουν προλάβει οι προφήτες και οι απόστολοι, τους οποίους ήδη έχουν μαθητεύσει οι Αρμένιοι και έχουν γίνει μέλος του ποιμνίου του Χριστού⁴⁰⁹. Έτσι, ο Χατσίκ Α΄ προτρέπει τον μητροπολίτη αυτός να απευθύνει την πρόσκλησή του στους εθνικούς, οι οποίοι δεν γνωρίζουν το Ευαγγέλιο⁴¹⁰. Συνεχίζοντας και αναπτύσσοντας το θέμα, ο συγγραφέας προσθέτει ότι οι Αρμένιοι έχουν ως διδάσκαλο πίστεως τον άγιο Γρηγόριο Φωτιστή της Αρμενίας (τον οποίο μάλιστα ονομάζει «στόλο και στήριγμα της αλήθειας»⁴¹¹), τις τρεις Οικουμενικές Συνόδους, καθώς επίσης τους πρώτους Πατέρες⁴¹². Οι Αρμένιοι, παρότι έχουν υποστεί τόσα δεινά και διωγμούς από τους Πέρσες, τους Άραβες και άλλους ειδωλολάτρες, εντούτοις δεν έχουν χάσει την ορθή διδασκαλία των Πατέρων της Εκκλησίας⁴¹³. Όσο για το ότι οι Αρμένιοι δεν υπακούν την αυτοκρατορία, ο Καθολικός γράφει: «Εμείς όμως δεν είμαστε επαναστάτες κατά της σιδηράς ράβδου, αλλά είμαστε καταβληθεί υπ' αυτής. Ενώ τη δύναμη της ράβδου, την οποία εσύ αποκαλείς «σιδηρά», αποτελεί το δικό μας έθνος των Αρμενίων...»⁴¹⁴. Έτσι, η απάντηση του Καθολικού για μια άλλη φορά επιβεβαιώνει ότι οι αντιχαλκηδόνιοι Αρμένιοι δεν είχαν αντίρρηση στην αυτοκρατορική ιδεολογία των Βυζαντινών.

Στην επιστολή του Θεοδώρου είχε γραφτεί ότι οι πρώτοι ποιμένες έχουν σπείρει στην Οικουμένη τον λόγο της ζωής, ώστε οι λαοί της Υψηλίου⁴¹⁵ «με ένα στόμα να δοξάζουν τον Θεό μέσα στην Εκκλησία, υποταγμένοι υπό την ράβδον την

την τοῦ Σωτήρος ἡμῶν ἐπιφάνειαν ... τοὺς μὲν ἐπιγνωκότας αὐτὸν, καὶ ὑπὸ τὴν αὐτοῦ μάνδραν γενομένους ποιμανεὶ εἰσάγων καὶ ἐξάγων εἰς ἀγαθὰς νομάς...τοὺς δὲ ἀφηγιῶτας τῶν ἐθνῶν καὶ κατεπαιρομένους τῶν αὐτοῦ προβάτων τῇ σιδηρᾷ καθυποτάττει δαμάζων καὶ συντριβῶν διὰ τῆς Ῥωμαϊκῆς δυναστείας» (PG 23, 88-92).

⁴⁰⁹ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 747.

⁴¹⁰ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 747.

⁴¹¹ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 749. Η προβολή της μορφής του Φωτιστή της Αρμενίας κατά τις Βυζαντινοαρμενικές δογματικές συζητήσεις της περιόδου είναι αξιόλογη και ενδιαφέρουσα από την άποψη του πώς καθεμία από τις δύο πλευρές την προέβαλλε. Έτσι, για τους Βυζαντινούς ο Άγιος Γρηγόριος είναι ένας από τους Πατέρες της Καθολικής Εκκλησίας, η παρουσία του ανάμεσα στους μεγάλους Πατέρες συμβολίζει και εκφράζει την ένωση και αναφορά της Εκκλησίας της Αρμενίας με την ανά την Οικουμένη Εκκλησία (βλ. Kazaryan, *Ο Ι. Φώτιος*, σελ. 142). Για τους Αρμενίους όμως, η μορφή του Γρηγορίου Φωτιστή σήμαινε τη δογματική και εκκλησιαστική αυτονομία από τον χαλκηδόνιο χριστιανικό κόσμο (βλ. Drofman-Lazarev, "The Apostolic Foundation"). Με άλλα λόγια, η μορφή του Φωτιστή της Αρμενίας για τους μεν σήμαινε ένωση, για τους δε αυτονομία.

⁴¹² Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 748, 749.

⁴¹³ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 750.

⁴¹⁴ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 747.

⁴¹⁵ Στην επιστολή του Μελιτηνής είχαν αναφερθεί οι «Τούρκοι, οι Αλάνοι, οι Τσίκοι, οι Λαχουάρτοι και άλλοι παρόμοιοι» (Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 748). «Τούρκοι» στις πρώιμες βυζαντινές πηγές ονομαζόνταν οι σημερινοί Ούγγροι. Οι Αλάνοι είναι οι Οσετίνοι. Οι «Λαχουάρτοι» ίσως είναι οι Λογγοβάρδοι, ενώ η ταυτότητα των Τσίκων (Ճիւղբ) δεν μπορεί να καθοριστεί, ίσως πρόκειται για κάποια παραφθορά. Γενικά για ονομασίες διάφορων αρχαίων και συγχρόνων λαών στις μεσαιωνικές αρμενικές πηγές βλ. Μπαρτικιάν, «Ονοματοδοσίες».

σιδηρά, που είναι το κράτος των Ρωμαίων και κανείς δεν αποσχίστηκε από την Καθολική Εκκλησία»⁴¹⁶. Στη συνέχεια ο Μελιτηνής είχε γράψει ότι οι Αρμένιοι, μη γνωρίζοντας τους κακούς, δεν παρατήρησαν εκείνους, οι οποίοι έσπειραν τα κακά ζιζάνια, ακολουθώντας τον Διόσκορο, που δίδασκε ότι ο Χριστός έχει μία Φύση⁴¹⁷. Στην επιστολή του Θεοδώρου ακολουθούσε μία σύντομη έκθεση της ορθόδοξης Χριστολογίας, όπου, εν τω μεταξύ, ο Μελιτηνής είχε αξιολογήσει την περικοπή Φιλιπ. 3, 21 (σύμφωνα με την οποία ο Χριστός «μετασηματίσει τὸ σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν εἰς τὸ γενέσθαι αὐτὸ σύμμορφον τῷ σώματι τῆς δόξης αὐτοῦ...») και είχε συμπεράνει: «Διότι αὐτὸ ἦρθε να δείξει, αφού προσέλαβε το φθαρτὸ σῶμα μας, το περιέβαλε με Θεότητα και το ανέδειξε ἀφθαρτο και ἀθάνατο»⁴¹⁸.

Η τελευταία, όμως, σταγόνα που ξεχείλισε το ποτήρι της υπομονής του Καθολικού και τον εξανάγκασε να γράψει την αποτροπή, ήταν η προτροπή του Θεοδώρου ο Χατσίκ να αρνηθεί τις θέσεις του, να γράψει με μετάνοια και κατάνυξη αντίστοιχες επιστολές στον αυτοκράτορα και τον οικουμενικό πατριάρχη, να ενωθεί με την ορθή πίστη και να τύχει σωτηρίας⁴¹⁹. Επίσης, ο Μελιτηνής είχε γράψει ότι όπου κήρυσσε ο Πέτρος και άλλοι απόστολοι, εκεί δεν έχουν αναδειχθεί αιρέσεις. Ο Χατσίκ Α΄ αντικρούει την εσφαλμένη άποψη του Μελιτηνής, δείχνοντας ότι ιστορικά κάτι τέτοιο δεν ισχύει⁴²⁰. Όμως, και ο Καθολικός πέφτει στο αντίθετο άκρο, ισχυριζόμενος ότι στην κληρονομιά του Γρηγορίου Φωτιστή δεν έχει εμφανιστεί καμία από τις αιρέσεις, που τόσο βασάνιζαν τις άλλες χώρες⁴²¹.

Επειδή ο Μελιτηνής ως βασικό φταίχτη για την απόρριψη εκ μέρους των Αρμενίων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου θεωρούσε τον Διόσκορο Αλεξανδρείας, ο Χατσίκ, ο οποίος, εν τω μεταξύ, καταδικάζει τον Ευτυχί⁴²², γράφει τα εξής. «Αλλά εσύ που συχνά πυκνά επιρρίπτοντάς μας κατηγορίες, σε ρωτάω: πες μου, ποιος είναι αυτός ο Διόσκορος; Δεν είναι πατριάρχης σου, επικεφαλής και ηγέτης της εν Εφέσου δευτέρας συνόδου; Της οποίας ούτε λιβέλλο ομολογίας, ούτε όρο πίστεως, ούτε καμία άλλη παράδοση έχει η των Αρμενίων χώρα. Εμείς το μόνο που ακούμε [για τον Διόσκορο], είναι ότι [αυτός] δεν κοινώνησε με τους ομόφρονες του καταραμένου

⁴¹⁶ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 748.

⁴¹⁷ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 748.

⁴¹⁸ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 749.

⁴¹⁹ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 749.

⁴²⁰ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 750.

⁴²¹ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 751.

⁴²² Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 750.

Νεστορίου, δηλαδή με τον Φλαβιανό, Θεοδωρήτους⁴²³ ... για αυτό και ο Μαρκιανός και η σύνοδος [της Χαλκηδόνας] τον εκθρόνισε και τον εξόρισε. Για αυτό τον λόγο εμείς δεν τον αναθεματίζουμε, αλλά τον δεχόμαστε, διότι δεν τον γνωρίζουμε να είναι κακός. Αν, λοιπόν, αυτός αξίζει εμπιστοσύνης, ας είναι δεκτός. Αν όμως, φρονεί κάτι ξένο {προς την ορθοδοξία}, εμάς δεν μας μέλλει αυτό, επειδή είναι δικός σου»⁴²⁴.

Ο Χατσίκ Α΄ επιβεβαιώνει ότι η αντιχαλκηδόνια στάση της Εκκλησίας της Αρμενίας δεν οφείλεται στις αντίστοιχες απόψεις του Διοσκόρου, αλλά στη μελέτη του ίδιου του όρου της Χαλκηδόνας, του Τόμου του πάπα Λέοντος, και μάλιστα από τη σύγκρισή τους με τις απόψεις του Νεστορίου⁴²⁵. Ενώ ο Ευτυχής, σύμφωνα με τον Χατσίκ Α΄, δίδασκε για μία Φύση του Χριστού, εννοώντας τη σύγχυση των Φύσεων, μέσα στην οποία ο Λόγος μετατράπηκε σε Σώμα, έπασχε και πέθανε με τη Θεία Φύση του, η Σύνοδος της Χαλκηδόνας κατέφευγε σε μία αντίθετη κακοδοξία, βασιζόμενη στην πλάνη του Νεστορίου⁴²⁶. Παραθέτοντας σε ανακριβή αρμενική μετάφραση ένα κομμάτι του χριστολογικού όρου της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, καθώς επίσης και ένα απόσπασμα από τον Τόμο του Λέοντος, ο Χατσίκ Α΄ τα συγκρίνει με ένα παράθεμα από τα έργα του Νεστορίου, όπου ο τελευταίος ισχυρίζεται ότι η «συνάφεια» των Φύσεων είναι «αδιαίρετος» και «ασύγχυτος». Με αυτό τον τρόπο, ο Καθολικός σπεύδει να δηλώσει ότι η διδασκαλία της Χαλκηδόνας και του πάπα Λέοντος είναι ίδια με την κακοδοξία του Νεστορίου⁴²⁷! Ενώ ο ίδιος ο συγγραφέας ούτε αρνείται τις Φύσεις, όπως το έκανε ο Ευτυχής, ούτε τις διαιρεί κατά τον Νεστόριο, αλλά παραδέχεται την ασύγχυτη ένωση των Φύσεων: «Όταν δε λέγω «ένωση», δεν [εννοώ] τη μετατροπή μιας Φύσης στην άλλη, αλλά [λέγω ότι οι Φύσεις] είναι ενωμένες, έχουν γίνει ένα άρρητα και υπέρ λόγον...»⁴²⁸.

Ο Καθολικός της Αρμενίας καταδικάζει όσους «διαιρούν» τις Φύσεις του Χριστού «μετά την ένωση», υπονοώντας ότι οι τοιούτοι στερούνται της σωστικής

⁴²³ Ίσως εννοεί τον Θεόδωρο Μοψουεστίας (350-428), τον οποίο οι αντιχαλκηδόνοι θεωρούσαν πρόδρομο του «χαλκηδονισμού», και τον Θεοδώρητο Κύρου (393-457).

⁴²⁴ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 751. Η επιφυλακτική στάση του Καθολικού Χατσίκ Α΄ έναντι του Διοσκόρου Αλεξανδρείας είναι αξιοπρόσεκτη και κατ'ουσίαν είναι προδρομική για τον μετέπειτα αναθεματισμό του Διοσκόρου τον ΙΑ΄αι., όπως θα δούμε στο ΣΤ΄ κεφάλαιο.

⁴²⁵ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 751.

⁴²⁶ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 751.

⁴²⁷ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 751-752.

⁴²⁸ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752. Η προσπάθεια της διάσωσης του ασυγχύτου των Φύσεων μέσα στην ένωση και θέωσή τους είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της αρμενικής χριστολογίας: «Οι Αρμένιοι θεολόγοι βασικά ασχολούνταν με την κριτική εις βάρος της χαλκηδόνειας χριστολογίας, με έμφαση τονίζοντας την πραγματική ένωση των Φύσεων του Χριστού και ταυτόχρονα αυστηρά αποφεύγοντας την έννοια της σύγχυσης ή της μη πληρότητάς τους» (Sarkissian, *The Council*, 2-3).

δύναμης του βαπτίσματος, εφόσον δεν βαπτίζονται εις τον θάνατο του Κυρίου, αλλά ψιλού ανθρώπου⁴²⁹. Ενώ, αντίθετα, όσοι βαπτίστηκαν εις τον θάνατο του Κυρίου, «μία ομολογούμε τη Φύση της απαθούς Θεότητας και της παθητής ανθρωπότητας, έτσι ώστε με αυτό τον τρόπο το βάπτισμά μας να είναι εις τον Θεόν και τέλειο εις τον θάνατον του Κυρίου»⁴³⁰.

Η αντιχαλκηδόνια χριστολογία του Χατσίκ Α΄ ως σημείο εκκίνησης έχει τον αγώνα για τη διαφύλαξη (σε αντίθεση με τους νεστοριανούς) της μοναδικότητας της Θείας Υπόστασης του Λόγου μέσα στην ένωση των Φύσεων: «...Ομολογούμε τον Χριστό ούτε γυμνό Θεό, ούτε απλό άνθρωπο, μα ούτε Θεό και άνθρωπο χωρισμένο και αντίθετο [στον Θεό], αλλά ενανθρωπήσαντα Θεό. Όπως είναι μονογενής του Πατρός, έτσι και μονογενής της Μητρός, ένας Υιός. Και όπως ένας Υιός, [έτσι και] ένας Χριστός, και όπως ένας Χριστός, [έτσι και] μία Υπόσταση, και όπως μια Υπόσταση, [έτσι και] ένα Πρόσωπο, και όπως ένα Πρόσωπο, [έτσι και] ένα θέλημα, και όπως ένα θέλημα, [έτσι και] μία ενέργεια, και όπως μια ενέργεια, [έτσι και] μία Φύση, όπως και έχει»⁴³¹. Η αμέσως ακολουθούσα πρόταση γυμνώνει και καθιστά πρόδηλη τη θεολογική και τη φιλοσοφική ρίζα των απόψεων του Καθολικού· πρόκειται για την απόλυτη ταύτιση των εννοιών «φύση» και «υπόσταση»: «...Η ανθρώπινη φύση δεν είναι τίποτε, παρά θέλημα, ενέργεια, υπόσταση και πρόσωπο, το οποίο είναι τέλειος άνθρωπος»⁴³². Η εσφαλμένη αυτή ταύτιση οδηγεί τον συγγραφέα της απάντησης στον Μελιτηνή σε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με τη διδασκαλία της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, διότι κάθε διάκριση ή όπως την θεωρεί ο Καθολικός, «διαίρεση», κατά τον ίδιο συνεπάγεται τη νεστοριανή διαίρεση του ενός Χριστού σε δύο Υιούς⁴³³.

Όλη η κριτική, λοιπόν, την οποία ο Καθολικός Χατσίκ Α΄ στη συνέχεια της επιστολής του ασκεί επί της χριστολογικής διδασκαλίας της εν Χαλκηδόνι Δ΄

---

⁴²⁹ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752.

⁴³⁰ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752. Το απόσπασμα αυτό από την επιστολή του Χατσίκ αποτελεί παράθεμα από το νόθο έργο του πάπα Ιουλίου Α΄ (Julius I, 337-352) και είναι παρμένο από το έργο του Τιμοθέου Αιλούρου (βλ. Τιμόθεος Αίλουρος, *Ανατροπή*, σελ. 260-261).

⁴³¹ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752.

⁴³² Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752. Αυτά τα δύο παραθέματα ουσιαστικά αποτελούν την πεμπτούσια της θεολογίας του Σαμουήλ, για αυτό και ο επίσκοπος Γκαρεγκίν τις μετέφρασε και τις ανέλυσε στα Αγγλικά (βλ. Sarkissian, «The Doctrine», σελ. 115-117). Στις απόψεις του τελευταίου άσκησαν κριτική οι Αγιορείτες πατέρες (βλ. *Ό θεολογικός*, σελ. 223).

⁴³³ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 752-753. Ο Χατσίκ Α΄ επαναλαμβάνει την παραδοσιακή θέση των Αρμενίων θεολόγων, οι οποίοι ταύτιζαν την χαλκηδόνια χριστολογία με τον νεστοριανισμό, κάτι το οποίο και τους οδήγησε στην απόρριψη της Δ΄ Οικουμενικής ως τάχα νεστοριανίζουσας (βλ. Larchet, «Les fondements», σελ. 180).

Οικουμενικής Συνόδου, βασίζεται στη λανθασμένη πεποίθηση πως οι «χαλκηδόνιοι», διακρίνοντας, διαιρούν τις Φύσεις του Χριστού και, όπως και οι αντιχαλκηδόνιοι, ταυτίζοντας τη Φύση με την Υπόσταση, διά διάκρισης-διαίρεσης ανανεώνουν τον καταδικασμένο νεστοριανισμό⁴³⁴. Ασφαλώς, η κριτική αυτή είναι άστοχη, επειδή προσγράφει στους Ορθοδόξους απόψεις οι οποίες δεν τους ανήκουν. Ποια όμως είναι η χριστολογική ομολογία του ίδιου του Καθολικού; Καταδικάζοντας τη Χαλκηδόνα για τη διδασκαλία περί δύο «κεχωρισμένων» Φύσεων του Χριστού, ο Χατσίκ Α΄ και πάλι διδάσκει ότι οι Φύσεις ενώθηκαν και αναμείχθηκαν ασυγχύτως και αδιαιρέτως. Η ανθρώπινη Φύση ενώνεται με τη Θεία σαν φωτιά φωτιστικού, η οποία ενώνεται με το φως του ηλίου, αφενός μεν μη χάνοντας την ύπαρξή της, αφετέρου δε, δεν μπορεί να ενεργεί τα δικά της ξεχωριστά, εφόσον «*το ισχυρότερο υπερνικά το ασθενέστερο, ενώνοντάς το με τον εαυτό του και θεώνοντάς το...*»⁴³⁵. Η θεωθείσα ανθρώπινη Φύση, χωρίς να χάσει τη σωματικότητά της, ενώνεται με τη Θεία και γίνεται Θεία, ώστε ο Χριστός είναι «*ένα Πρόσωπο και [μια] Υπόσταση με μια Ουσία, και μια είναι η Φύση Του. Γι' αυτό και η γεννήτρια είναι Θεοτόκος και ο Γεννηθείς εξ αυτής Θεός σεσαρκωμένος, και η ίδια Φύση του Πατρός και του σεσαρκωμένου Υιου. Διότι η Φύση του Λόγου μορφώθηκε σε Φύση σώματος και έγινε Φύση του Θεού, παραμένοντας σώμα άφθαρτο. Και η Τριάδα έμεινε απλή και ασύνθετη ...άρα επομένως δεν υπάρχει στον Χριστό διάκριση Φύσεων...*»⁴³⁶.

Η μη διάκριση της φύσης και της υπόστασης δεν επιτρέπει στον Καθολικό να καταλάβει σωστά την Αγία Γραφή. Έτσι, παραθέτοντας αρκετά αποσπάσματα από τον απόστολο Παύλο και τους προφήτες, όπου γίνεται λόγος περί μιας Υπόστασης του Θεού και Ανθρώπου Ιησού Χριστού, ο Χατσίκ Α΄ συμπεραίνει ότι οι απόστολοι και οι προφήτες διδάσκουν περί μιας Φύσης του Κυρίου⁴³⁷. Και επειδή ο Χριστός, κατά τον Καθολικό, έχει μία Φύση, οπότε με την ίδια Φύση ήταν ενεργών και πάσχων, όπως με τη Θεία φύση έπραττε τα ανθρώπινα, έτσι και με την ανθρώπινη Φύση έκανε τα θεία⁴³⁸.

Ο Καθολικός ειδικά αναφέρεται στο θέμα των αδιαβλήτων παθών του Χριστού. Κατ' αυτόν, ο Κύριος τα βάσταζε, όχι κατά δόκησιν, αλλά στ' αλήθεια με

⁴³⁴ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 753-755.

⁴³⁵ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 756.

⁴³⁶ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 756-757.

⁴³⁷ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 757-759.

⁴³⁸ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 759.

το «*άφθαρτο και ενωθέν με τη Θεότητα Σώμα*»⁴³⁹. Όμως, στον Χριστό αυτά δεν λειτουργούσαν κατ' ανάγκην, όπως στη δική μας περίπτωση, αλλά ο Λόγος τα υποδέχτηκε εκουσίως, σκοπεύοντας την αποθεραπεία μας⁴⁴⁰. Όμως και εδώ ο συγγραφέας πέφτει στην παγίδα της μη διάκρισης της «*φύσης*» και της «*υπόστασης*»· μιλώντας για τον θάνατο του Χριστού, ο Καθολικός λέγει ότι «*πέθανε ο Αθάνατος, αλλά ακόμη μέσα στη νέκρωση παρέμεινε Αθάνατος*»⁴⁴¹.

Η αφθαρσία του κυριακού Σώματος, κατά τον Καθολικό, οφείλεται στην άφθαρτη σύλληψη του Χριστού. Ενώ εμείς συλλαμβανόμαστε από «*φθαρτό*» σπέρμα ανδρός, ο Χριστός συνελήφθη από το Άγιο Πνεύμα και τη δύναμη του Υψίστου. Ο Λόγος, αφού προσέλαβε τη φθαρτή ανθρώπινη φύση της Παρθένου, την ένωσε με το Εαυτό Του «*σαν φως με τον Ηλιο*»⁴⁴². Επομένως, ήδη στη μήτρα της Παρθένου η αποθεωθείσα ανθρώπινη Φύση του Χριστού έγινε άφθαρτη και αθάνατη. Με αυτό το άφθαρτο, αναμάρτητο και αθάνατο Σώμα ο σαρκωθείς Λόγος εκουσίως υπέκυψε στα «*φθαρτά*» Πάθη: «*Αυτά είναι τα Πάθη του σεσαρκωμένου Λόγου, τα οποία δεν βάσταζε κάποιος άλλος ή κάποια άλλη φύση, αλλά ο ίδιος ο σαρκωθείς Λόγος με το δικό Του Σώμα βάσταζε τα πάντα εκουσίως και απελευθέρωσε εμάς από τη φθορά του θανάτου και της αμαρτίας, ως Θεός Άγιος, Ισχυρός και Αθάνατος. Αυτό παντοτινά ομολογώντας δοξάζει η Εκκλησία του Θεού, προκειμένου η σωτηρία μας να είναι εν Θεώ και για να μην ελπίζουμε στον άνθρωπο, αλλά στον Θεό, ο Οποίος ζωοποιεί τα πάντα*»⁴⁴³.

Ο Χριστός, αφού εκπλήρωσε τη σωστική Οικονομία Του, κάθισε εκ δεξιών του Πατρός: «*Ο σαρκωθείς Θεός με τη δική μας Φύση, θέλημα, δύναμη και ουσία, πάντα [όντας] ομοούσιος με τον Πατέρα και το Άγιο Πνεύμα, διότι μια είναι η Φύση της Αγίας Τριάδος... και Ένας από τις τρεις Υποστάσεις είναι ο σαρκωθείς Θεός Λόγος, ο Οποίος είναι ο Χριστός, και μια είναι η Φύση Του. Αυτή είναι η πίστη μας!*»⁴⁴⁴.

Στο τέλος ο Καθολικός παρακαλεί τον Μελιτηνή να μην απαιτεί κάτι περισσότερο από τους Αρμενίους, αλλά να διατηρούν και οι δύο πλευρές την ειρήνη και την αδελφική αγάπη. Επιβεβαιώνει, για μία ακόμη φορά, ότι οι Αρμένιοι δεν είναι επαναστάτες κατά του αυτοκράτορα και του πατριάρχη, αλλά «*με αγάπη, υπακοή και*

---

⁴³⁹ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 759.

⁴⁴⁰ Βλ. Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 759.

⁴⁴¹ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 759.

⁴⁴² Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 760.

⁴⁴³ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 760-761.

⁴⁴⁴ Χατσίκ Α' Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 761.

φιλία υπηρετούμε εμείς, οι βασιλιάδες και άρχοντες της χώρας μας»⁴⁴⁵. Παρατηρεί ο Καθολικός ότι το σχίσμα διαρκεί για περίπου πεντακόσια χρόνια και παρά τις πολλές προσπάθειες δεν μπόρεσαν να ενώσουν ξανά τις δύο πλευρές. Άρα, «*Τι μπορούμε να κάνουμε εμείς οι μικρότεροι, ελάχιστοι, βραδείς, άφρονες, που έχουμε φτάσει στη θύρα της Κρίσης;*»⁴⁴⁶. Αναφερόμενος στα αίτια του μεγάλου και θλιβερού αυτού σχίσματος, ο Χατσίκ Α΄ τα αποδίδει στα άγνωστα σχέδια του Θεού, δοξάζοντας τον Οποίο και κλείνει την επιστολή του στον Θεόδωρο Μελιτηνή⁴⁴⁷.

Με τις επιστολές, λοιπόν, των μητροπολιτών της Μικράς Αρμενίας και του Καθολικού Χατσίκ Α΄, ουσιαστικά εγκαινιάζεται η συστηματικοποιημένη Αρμενοβυζαντινή θεολογική πολεμική της περιόδου. Βέβαια, η αφορμή αυτής της πολεμικής ήταν τοπική, σχετιζόμενη με τα προβλήματα που προέκυψαν στη Μικρά Αρμενία. Οπότε, αν στην αρχή του Ι΄ αι. οι Αρμενοβυζαντινές επίσημες εκκλησιαστικές σχέσεις περιστρέφοντο σε υψηλές σφαίρες, έχοντας στο επίκεντρο σημαντικότερα πολιτικά θέματα, κατά το τέλος του ίδιου αιώνα το επίπεδο των σχέσεων κινείται σε τοπικό επίπεδο. Όμως, η προσεκτική μελέτη των γεγονότων της εκκλησιαστικής ζωής της Αρμενίας του β΄ μισού του Ι΄ αι., αναδεικνύει ότι, πίσω από την Αρμενοβυζαντινή θεολογική πολεμική επί Χατσίκ Α΄, υπήρχαν σοβαρότατοι λόγοι, σχετιζόμενοι με την ύπαρξη και δράση των ορθοδόξων και «*φιλορθοδόξων*» κύκλων στην Αρμενία.

---

⁴⁴⁵ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 761.

⁴⁴⁶ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 761.

⁴⁴⁷ Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 761.

Κεφάλαιο III

Οι «φιλορθόδοξες» τάσεις εντός των κόλπων της Αρμενικής Εκκλησίας

1. Η υπόθεση της χειροτονίας των Καθολικών της Αλβανίας του Καυκάσου και η «επανάσταση» του Ιακώβου Α΄, μητροπολίτη του Σιουνίκ

Στην ιεραρχική οργάνωση της Εκκλησίας της Αρμενίας κατά τον Μεσαιώνα σημαντική θέση κατείχαν η αυτόνομη Εκκλησία της Αλβανίας του Καυκάσου (Αγβάνκ)⁴⁴⁸ και η γειτνιάζουσα Ι. Μητρόπολη του Σιουνίκ⁴⁴⁹. Στα τέλη του Θ΄ αι. λόγω δεινών ιστορικών περιστάσεων, η χειροτονία του Καθολικού του Αγβάνκ από τον Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας διακόπηκε. Συγκεκριμένα, όταν το 893 ο Καθολικός Γεώργιος Β΄ Γκαρνίτης (Գեորգ Բ Գառնեցի, 877-897)⁴⁵⁰ αιχμαλωτίστηκε από τους Άραβες, ο επίσκοπος Ιωνάς από την αυλή του Καθολικού, κατέφυγε στο ασφαλέστερο Αγβάνκ, όπου χειροτονήθηκε Καθολικός από τους τοπικούς επισκόπους και όχι από τον Καθολικό της Αρμενίας, όπως απαιτούσαν οι σχετικοί ιεροί κανόνες της Αρμενικής Εκκλησίας. Ύστερα, όταν χάρη στη διαμεσολάβηση του δεσπότη της Αλβανίας Χαμάμ, ο Καθολικός Γεώργιος απελευθερώθηκε από τα δεσμά, υποκύπτοντας στο αίτημα του ευεργέτη του Χαμάμ,

⁴⁴⁸ Η διάδοση της χριστιανικής πίστης στην Αλβανία του Καυκάσου συνδέεται με την ιεραποστολική δράση του Γρηγορίου Φωτιστή και των εξ Αρμενίας ιεραποστόλων. Ο επίσκοπος της πρωτεύουσας της χώρας Παρτάβ έλαβε τίτλο «Καθολικός» στις αρχές του Ζ΄αι., οπότε και εντός των κόλπων της Εκκλησίας της Αρμενίας διαμορφώθηκε μία αυτόνομη τοπική Εκκλησία (βλ. Πετροσιάν, *Η Αγία*, σελ. 47-49· Σβαζιάν, «Εκκλησία του Αγβάνκ»· Σβαζιάν, «Καθολικάτο του Αγβάνκ»).

⁴⁴⁹ Πρόκειται για μία από τις αρχαιότερες εκκλησιαστικές περιοχές της Αρμενίας, η οποία χάρη στην εξέχουσα πολιτική θέση του Σιουνίκ απέκτησε κύρος, ενώ στις αρχές του Ζ΄αι. προβιβάστηκε από απλή επισκοπή σε ημιαυτόνομη Μητρόπολη. Ο Μητροπολίτης του Σιουνίκ από αυτή την περίοδο κατείχε την τρίτη θέση στο ιεραρχικό σύστημα της Εκκλησίας της Αρμενίας, ύστερα από τους Καθολικούς της Αρμενίας και του Αγβάνκ (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 722-724).

⁴⁵⁰ Ο Γεώργιος έγινε Καθολικός με πρόσταγμα του Ασώτ Α΄ Βαγρατιδή το 877. Η εικοσαετής περίοδος της αρχιερατίας του διαιρείται σε δύο φάσεις, τα έτη 877-885, τα οποία πέρασαν ειρηνικά, και τα 885-897, όταν μετά από τον θάνατο του Ασώτ η χώρα βυθίστηκε σε αναταραχές λόγω εσωτερικών συγκρούσεων και αραβικών πιέσεων (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, 1145-1180). Μας ενδιαφέρει η στάση του Γεωργίου στα δογματικά ζητήματα. Έτσι, έχουμε την επιστολή του Μαστότς, ηγουμένου της Μονής Σεβάν (μετέπειτα – διάδοχος του Γεωργίου Β΄), όπου αυτός μας πληροφορεί ότι ο Καθολικός τον είχε αναθεματίσει για την αυθαίρετη άρση του αναθέματος εις βάρος των χαλκηδονίων (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 450). Συνεπώς, ο Γεώργιος συνέχιζε την αυστηρή αντιχαλκηδόνια γραμμή. Από την άλλη, όπως εικάζει ο T. Greenwood, η «*Επιστολή προς τους Αρμενίους*» του Φωτίου απευθύνεται στον Γεώργιο (βλ. Greenwood, "Faiilor of a Mission?", σελ. 163-164). Ενδιαφέρον είναι, επίσης, ότι στα Πρακτικά της Φωτιανής συνόδου το 879, ανάμεσα στους συνοδικούς πατέρες, συναντάμε τον «*Αρμενίας Γεώργιο*» (βλ. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, σελ. 93). Αν αυτό δεν προέκυπτε από σύγχυση με τον άλλο συμμετέχοντα, τον Γεώργιο Κελτζινής (της Αρμενίας), τότε ίσως μπορούμε να υποθέσουμε ότι πρόκειται για τον ίδιο Καθολικό της Αρμενίας, ο οποίος κατά την πρώτη περίοδο της αρχιερατείας του εξακολουθούσε να εφαρμόζει την εκκλησιαστική ένωση της συνόδου του Σιρακαβάν.

χειροτόνησε ξανά τον Ιωνά (894-902) και τον διόρισε Καθολικό του Αγβάνκ⁴⁵¹. Οι επίσκοποι όμως της Αλβανίας πλέον είχαν μάθει να χειροτονούν οι ίδιοι τον προκαθήμενο της Εκκλησίας τους. Έτσι, μετά από τον θάνατο του Ιωνά, χειροτονήθηκαν ως Καθολικοί από τους τοπικούς επισκόπους ο Συμεών Β΄ (902-923), ο Δαβίδ Ε΄ (923-929) και ο Σαάκ Β΄ (929-947)⁴⁵². Την ίδια περίοδο, ο μητροπολίτης του Σιουνίκ Ιάκωβος Α΄, ο οποίος ήταν επικεφαλής των επισκόπων της ανατολικής Αρμενίας, είχε αποσπαστεί από τον Καθολικό της Αρμενίας και είχε αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία του Καθολικού του Αγβάνκ⁴⁵³.

Ο Ιάκωβος του Σιουνίκ ήταν μία αξιόλογη μορφή της εκκλησιαστικής ζωής της Αρμενίας της περιόδου. Σημαντικές πληροφορίες περί αυτού μας διέσωσε ο μητροπολίτης του Σιουνίκ Στέφανος Ορμπελιάν (περ. 1250-1305)⁴⁵⁴, ο οποίος είχε στη διάθεσή του, μεταξύ άλλων πηγών, και αρχαιακά έγγραφα. Σύμφωνα με τον Στέφανο, το 918 μετά από την κοίμηση του μητροπολίτη του Σιουνίκ, ο πρώτος πρίγκιπας του Σιουνίκ ζήτησε από τον Καθολικό Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη νέο αρχιερέα. «*Στην αυλή του Καθολικού υπήρξε ένας σύγκελλος και οικονόμος (սեկեղաւոր եւ գործադար) του Καθολικού, πρεσβύτερος όλων των κληρικών ονόματι Ιάκωβος από το Δβιν, ο γιος του αδελφού του ιδίου του Καθολικού κυρ Ιωάννου, ένας άνδρας με ψηλό ανάστημα και όμορφη όψη, συνετός και σοφός, με γλυκά ήθη και πράος, πλήρης πάσης εγκράτειας*⁴⁵⁵. Ο Ιάκωβος πολύ γρήγορα αναδείχτηκε φρόνιμος και επιμελής ποιμενάρχης της τοπικής Εκκλησίας του Σιουνίκ: «...*Ηρθε και με πολλά και μεγάλα υπάρχοντα λάμπρυνε την Αγία Εκκλησία, την εμπλούτισε υπερβολικά και πάντα με πάρα πολύ γλυκιά διδασκαλία κήρυττε σε όσους έλαχαν [σε αυτόν] και φρόντιζε για το ποίμνιό [του]*»⁴⁵⁶. Ο νέος μητροπολίτης του

⁴⁵¹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 267.

⁴⁵² Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 267.

⁴⁵³ Το περιστατικό αυτό δεν ήταν μοναδικό στην ιστορία. Έτσι, κατά τις έριδες των χαλκηδονίων και των αντιχαλκηδονίων στην Αρμενία το β΄ μισό του ΣΤ΄ αι. οι επίσκοποι του Σιουνίκ απέκοψαν τη σχέση τους με τον αντιχαλκηδόνιο Καθολικό της Αρμενίας και ενώθηκαν με την Εκκλησία του Αγβάνκ, όπου επικρατούσαν οι διαθέσεις υπέρ της Χαλκηδόνας. Το σχίσμα αυτό διήρκησε μέχρι τις αρχές του Ζ΄ αι. (βλ. Garitte, *La Narratio*, σελ. 38· Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 722-724).

⁴⁵⁴ Γόνος της αρχοντικής οικογένειας των Ορμπελιάν, ο Στέφανος χειροτονήθηκε μητροπολίτης του Σιουνίκ το 1287, λαμβάνοντας τη θέση του Πρώτου των επισκόπων της Μεγάλης Αρμενίας, ενώ ο Καθολικός έδρευε στην απόμακρη Κιλικιακή Αρμενία. Βασικό συγγραφικό έργο του είναι η «*Ιστορία της χώρας Σισακάν (Σιουνίκ)*» (1299), όπου ο ιστορικός αρχιερέας εξέθεσε την ιστορία της ιδιαίτερης πατρίδας και της μητρόπολής του από την αρχαιότητα μέχρι τις ημέρες του, με βάση τις παλαιότερες πηγές, ιστορικά έγγραφα, επιγραφές, κάτι που δίδει στο έργο του ξεχωριστή αξία (βλ. «Στέφανος Ορμπελιάν»).

⁴⁵⁵ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 252-253.

⁴⁵⁶ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 253.

Σιουνίκ διακρίθηκε ως κτήτορας των Μονών. Έτσι, το έτος 930 αυτός εγκαινίασε την Ι. Μ. Μπγεν, στην οποία δόθηκαν σαν κτήματα οι γύρω περιοχές, ενώ στη Μονή, εκτός από την αδελφότητα, ίδρυσε και ένα λεπροκομείο⁴⁵⁷. Το 932 ο Ιάκωβος με μεγάλο κόπο έκτισε υδραγωγείο προς την έδρα του, την Ι. Μ. Ταθέβ⁴⁵⁸, και φύτευσε μπροστά στη Μονή έναν πανέμορφο κήπο με διάφορα λουλούδια και καρποφόρα δέντρα (ακόμα με ελιές!) για τις ανάγκες των αδελφών της Μονής και των φτωχών⁴⁵⁹. Σε έναν από τους διπλανούς λόφους ο Ιάκωβος έκτισε ένα οίκημα με τρουλλαίο παρεκκλήσι, το οποίο διακόσμησε με τοιχογραφίες του Χριστού, των αποστόλων και των αρχιερέων. Επίσης, το 930, όπως πληροφορεί και πάλι ο Στέφανος Ορμπελιάν, ο Ιάκωβος διακόσμησε με υπέροχες τοιχογραφίες και το καθολικό της Μονής Ταθέβ, αφιερωμένο στους αποστόλους Πέτρο και Παύλο: «Αυτός ο Ιάκωβος, έβαλε να φέρουν καλλιτέχνες και ζωγράφους (*զաւղաբիւ*), δηλαδή αγιογράφους, από μακρινή χώρα, Φράγκους στην καταγωγή⁴⁶⁰, και με υπέροχη δαπάνη έβαλε να ζωγραφίσουν τους φωτοφόρους ορόφους του Ναού, στον οποίο κατοικεί ο Θεός, εξ ολοκλήρου, από πάνω ως κάτω. Και την μεν απεικόνιση του Σωτήρα διέταξε να ζωγραφίσουν με πολύ φοβερή όψη απέναντι στη θεουργό Τράπεζα... Κάτω δε από αυτή, γύρω από την Τράπεζα, με πολλή σύνεση - τις ζωγραφίες των προφητών, αποστόλων και ιεραρχών...»⁴⁶¹. Στην ειδική ακολουθία του καθαγιασμού των τοιχογραφιών ο Ιάκωβος προσκάλεσε τον Καθολικό της Αρμενίας⁴⁶² μαζί με τους επισκόπους και πολλούς άρχοντες. Συμβάλλοντας στην οικονομική ενδυνάμωση της έδρας του, ο Ιάκωβος «πλουτίζοντας λαμπρώς [τη Μονή] με διάφορα περιουσιακά στοιχεία και κτήματα, ξοδεύοντας αργύρια, αγόρασε αγρούς και πεδιάδες, γαίες, λιβάδια και κήπους, καθώς επίσης [έλαβε] πολλές δωρεές από άρχοντες και ελευθέρους...»⁴⁶³.

⁴⁵⁷ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 245-246.

⁴⁵⁸ Η Μονή Ταθέβ: έδρα της Ι. Μητρόπολης Σιουνίκ κατά τον Μεσαίωνα. Η τοπική παράδοση ανάγει την ίδρυσή της στα χρόνια της δράσης του πρώτου επισκόπου του Σιουνίκ Ευσταθίου, μαθητή του αγίου αποστόλου Θαδδαίου, από τον οποίο έλαβε και το όνομά της (Ευστάθιος=Ταθέβ). Η Μονή άκμαζε καθ' όλη τη διάρκεια του Μεσαίωνα ως και τα νεότερα χρόνια (βλ. Ασραθιάν, Μανουκιάν, «Μονή Ταθέβ»· Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 148-152).

⁴⁵⁹ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 253-254.

⁴⁶⁰ Όπως δείχνει πειστικά η Σ. Μανουκιάν, «οι Φράγκοι» ζωγράφοι, τους οποίους κάλεσε ο Ιάκωβος, κατάγονταν από την Ιταλία. Η ίδια επιχείρησε βάση των υπολειμμάτων και των παλιών φωτογραφιών να αποκαταστήσει το εικονογραφικό πρόγραμμα των σημαντικών αυτών τοιχογραφιών (βλ. Μανουκιάν, «Οι τοιχογραφίες»). Δυστυχώς ως τις μέρες μας έφτασαν μόνο ελάχιστα αποσπάσματα των τοιχογραφιών.

⁴⁶¹ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 256-257.

⁴⁶² Πρόκειται για τον Στέφανο Β' ο οποίος πέθανε το 930, ή τον Θεόδωρο Α', ο οποίος ανέβηκε στον θρόνο του πρωθιεράρχη της Αρμενίας το ίδιο έτος.

⁴⁶³ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 273.

Λίγο πριν από αυτό, το 929, ο Ιάκωβος με τη συμπαράσταση του δεσπότη του Σιουνίκ Σιμπατ, της συζύγου του Σοφίας (αδελφής του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη) και του αδελφού του Σαάκ, έκτισε μία εκκλησία στη χαράδρα Γιεγεγκίκ, την οποία και πάλι ιστόρησε με τοιχογραφίες και παρέδωσε στους μοναχούς⁴⁶⁴. Αργότερα, το 936, ο Σιμπατ και ο Ιάκωβος επιχείρησαν να κτίσουν ένα άλλο καθολικό για τους ασκητές της περιοχής Γιεγεγκίκ. Μετά από την ανέγερση του ναού προς τιμήν του αγίου Γρηγορίου Φωτιστή της Αρμενίας, στη Μονή εγκαταστάθηκαν 61 μοναχοί με επικεφαλής τον γέροντα Αερμών, ενώ η δέσποινα Σοφία φρόντισε για την οικονομική ενίσχυση της Μονής του, που ονομάστηκε Μονή Αερμών (Ερμών)⁴⁶⁵. Η ίδια έκτισε το καθολικό της Μονής Γκνδεβάνκ⁴⁶⁶. Την εποπτεία της οικοδομής η Σοφία ανέθεσε στον μητροπολίτη Ιάκωβο. Το καθολικό της Μονής, αφιερωμένο στους άγνωστους Μάρτυρες, τα θαυματουργά λείψανα των οποίων είχαν ενταφιαστεί στη Μονή, διακοσμήθηκε με τοιχογραφίες, προφανώς δια χειρός του αδελφού της Μονής, ιερομονάχου Ελισσαίου Αγιογράφου⁴⁶⁷. Σημειωτέον ότι οι εκπρόσωποι του αρχοντικού οίκου Σιουνίκ δώρισαν στις νεοσύστατες Μονές χωριά, κάτι χάρη στο οποίο εξασφαλιζόταν η οικονομική αυτονομία και δύναμη των μοναστικών αυτών κέντρων⁴⁶⁸.

Σε αυτές ακριβώς τις συνθήκες ο μητροπολίτης του Σιουνίκ είχε αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία του Καθολικού της Αλβανίας του Καυκάσου Σαάκ Β΄ (929-947). Ο Στέφανος Ορμπελιάν, ως αίτιο αυτού του «επαναστατικού» βήματος του Ιακώβου, υποδεικνύει την προσωπική φιλία του Ιακώβου και του Καθολικού Σαάκ, σημειώνοντας ακόμη ότι οι δύο εκκλησιαστικοί άνδρες ήταν «ομόφρονες και πολύ

⁴⁶⁴ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 258.

⁴⁶⁵ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 259-260. Ενδιαφέρον, ότι τον Κ΄αι. οι ανασκαφές στην θέση της καταστραμμένης Μονής έφεραν στο φως μία πέτρα με κολοβή επιγραφή «...Երամոնի վանք» (Yeramoni Vank). Ο καθ. Σ. Μπαρχουδαριάν δυσκολεύεται να πει, αν η πλήρης επιγραφή θα ήταν «Հերամոնի» (Heramoni) ή «Ահերամոնի» (Aheramoni) (βλ. Μπαρχουδαριάν, «Η τοποθεσία», σελ. 298. Δεν είναι δύσκολο να παρατηρεί κανείς την ομοιότητα μεταξύ της ονομασίας της Μονής και της ελληνικής έκφρασης «*Ιερά Μονή*». Μήπως η ονομασία της Μονής πραγματικά ήταν στα Ελληνικά, ενώ με την πάροδο του χρόνου, όταν η αρχική σημασία ξεχάστηκε, στον λαό διαμορφώθηκε η παράδοση περί γέροντος «*Αερμών*», την οποία μεταγενέστερα κατέγραψε ο Στέφανος Ορμπελιάν;

⁴⁶⁶ Για τη Μονή βλ. Ασραθιάν «Γκνδεβάνκ».

⁴⁶⁷ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 260-361.

⁴⁶⁸ Π. χ. η δέσποινα Σοφία παραχώρησε στη Ι. Μ. Γκνδεβάνκ δύο χωριά, απαλλαγμένα από φόρους, καθώς φύτεψε επίσης κήπους για τη χρήση των μοναχών. Ένα άλλο παράδειγμα: ο άρχοντας Φίλιππος το 943 δώρισε στο παρεκκλήσι του αγίου Γρηγορίου της Ι. Μ. Ταθέβ δύο χωριά μαζί με τα περιχώρα και την περιουσία τους, με την εντολή να τελούν κάθε χρόνο ένα σαρανταλείτουργο για την ανάπαυση της ψυχής του (μετά από τον θάνατό του) (βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 260, 268-270). Ο αριθμός των χωριών που ανήκαν στις Μονές της Ι. Μητρόπολης Σιουνίκ ανερχόταν σε 76 (βλ. Γκρηγκοριάν, *Η μοναστική*, σελ. 59-62).

κοντινοί»⁴⁶⁹. Ακόμη, επειδή οι Καθολικοί της Αρμενίας λόγω των αραβικών δεινών δεν είχαν σταθερή έδρα, τότε έδρευαν στο Βασπουρακάν, τότε δε στη Μονή Αργκινά⁴⁷⁰ και ενώ ο Καθολικός Θεόδωρος είχε κοιμηθεί († 930), ο Ιάκωβος λόγω της μεγάλης απόστασης δεν μπορούσε να ταξιδεύει κάθε χρόνο στον Καθολικό για να λάβει το ετήσιο άγιο Μύρο, για αυτό και άρχισε να το λαμβάνει από τον πιο κοντινό Καθολικό του Αγβάνκ⁴⁷¹. Ο Στέφανος, ο οποίος λίγο πριν χαρακτήριζε τον Ιάκωβο με επαινετικά λόγια, σε αυτό το σημείο γράφει: «Και τούτο έπραξε με αυταρέσκεια και αυθάδεια, επειδή ήταν μεγαλεπήβολος και υπερήφανος άνδρας, υπερόπτης και επιβλητικός, εκ φύσεως ελεύθερος και με πλούσια λόγια, λαμπρή σύνεση και με πάρα πολύ γλυκά χείλη. Για αυτό και με αυταρέσκεια λίγο υπερηφανεύτηκε»⁴⁷².

Αυτή την περίοδο, τη δεκαετία του '30 του Ι' αι., ο επίσκοπος του Σιουνίκ είχε απευθυνθεί με μια επιστολή δογματικού περιεχόμενου στην αυλή του αυτοκράτορα των Ρωμαίων. Η επιστολή αυτή απωλέστηκε, όμως στη διάθεσή μας έχουμε την απάντηση την οποία «*τοῦ βασιλέως προστάξαντος*» κόμισε στον «*τοῦ Σουνῆς ἐπίσκοπον χώρας Ἀρμενίων*» ο Θεόδωρος Δαφνοπάτης⁴⁷³. Από εδώ πληροφορούμαστε ότι προηγουμένως ο αυτοκράτορας είχε δώσει κάποιες οδηγίες στον Σιουνίκ, τις οποίες όμως ο Ιάκωβος δεν λογάριασε: «*Ἄλλ' ὁ μὲν θεοστεφῆς καὶ τῆ ἀμωμήτῳ καὶ ὀρθοδόξ[ω] πίστει ἐγκοσμούμενος ἡμῶν βασιλεὺς ἐκεῖνά σοι διὰ θείας*

⁴⁶⁹ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 274.

⁴⁷⁰ Η αναφορά του Ορμπελιάν για το Αργκινά εδώ είναι αναχρονισμός, διότι έδρα του Καθολικού η Αργκινά έγινε από το 944 μέχρι το 992.

⁴⁷¹ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 274-275. Κατεξοχήν ενδιαφέρον είναι ότι στην επιστολή του Ιεροσολύμων Μακαρίου Α' (314-333) προς τον Καθολικό της Αρμενίας Βρθανές Α' (333-341) ο Μακάριος γράφει ότι το Άγιο Μύρο πρέπει να το καθαγιάσει ο Αρχιεπίσκοπος, αλλά λόγω της απόστασης, με εντολή του ίδιου μπορούν να το καθαγιάσουν επίσης δύο και τρεις επίσκοποι (βλ. *Βιβλίο επιστολών*⁽²⁾, σελ. 7). Επίσης, σύμφωνα με τον Θ' κανόνα του Καθολικού Ιωάννη Γ', κατά τις αρχές του Η' αι. στην Αρμενική Εκκλησία το Άγιο Μύρο καθαγιαζαν όχι μόνο ο Καθολικός, αλλά και όλοι οι επίσκοποι, τη Μεγάλη Πέμπτη (βλ. Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες*, σελ. 690). Όμως μερικές δεκαετίες αργότερα, στη Σύνοδο του Παρτάβ το 768 ακολούθησε η οριστική απαγόρευση οι επίσκοποι να καθαγιάζουν το Μύρο (βλ. Ακομπιάν, *Βιβλίο Κανόνων*, τ. Β', σελ. 7. Για τη γαλλική μετάφραση των κανόνων της συνόδου βλ. Mardrossian, "Les canons"). Έτσι ο καθαγιασμός του Αγίου Μύρου έγινε αποκλειστικό δικαίωμα του Καθολικού, κάτι που απέβλεπε στην ενδυνάμωση της κεντρικής εξουσίας του πατριάρχη της Αρμενίας.

⁴⁷² Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 275. Στο απόσπασμα αυτό διακρίνει κανείς την τάση του Ορμπελιάν κάπως να δικαιολογεί και να δικαιώνει τα βήματα του Ιακώβου. Επίσης είναι αναμφίβολο ότι ο Ορμπελιάν αποσιωπούσε το θέμα του «*χαλκηδονισμού*», παρουσιάζοντας την επανάσταση του Ιακώβου ως ζήτημα δικαιοδοσίας (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1268· Χατσούνι, *Σπουδαία προβλήματα*, σελ. 486).

⁴⁷³ Θεόδωρος Δαφνοπάτης (890/-900-μετά από 961) ανώτερος αξιωματικός της βυζαντινής αυλής, προφανώς αρμενικής καταγωγής. Διατέλεσε πρωτασηκρήτης επί Ρωμανού Α' Λακαπινού, έχασε την εύνοια του διαδόχου του, αλλά επί Ρωμανού Β' (959-963) έγινε έπαρχος της Βασιλεύουσας Πόλης. Άφησε σημαντική συγγραφική κληρονομιά, μέρος της οποίας είναι η επίσημη κρατική αλληλογραφία του της αυτοκρατορίας (βλ. Théodore Daphnopatès, *Correspondance*· Mango, "Daphnopates"). Την επιστολή προς τον επίσκοπο του Σιουνίκ θα αναλύσουμε διεξοδικά στο Ζ' κεφάλαιο της εργασίας μας.

αὐτοῦ μεμίνυκε κελεύσεως, ὅσα τοῖς ἀληθῶς ἀρχιερεῦσι προσῆκον γινώσκειν, κὰν αὐτὸς οὐ δεόντως ἐδέξω τὴν νουθεσίαν»⁴⁷⁴. Ἔτσι, ο Ἰάκωβος κόμισε στην αυλή μια ἄλλη επιστολή, αφιερωμένη στην προβολή των πρώτων τριῶν Οικουμενικῶν Συνόδων και την υπεράσπιση της διδασκαλίας περί μιας φύσης του Χριστοῦ. Ποια ὅμως ἀνάγκη ἦταν ο Σιουνίκ να απευθύνεται στην Κωνσταντινούπολη με μια τέτοια ἔντονη ἀπολογία για την αρμενική χριστολογία; Μια ἀπολογία, η οποία προκάλεσε την ἐξίσου ἔντονη ἀγανάκτηση των ἀποδεκτῶν της επιστολῆς του, ὥστε ο Δαφνοπάτης προχωράει ἀκόμα και σε προσβλητικές ἐκφράσεις⁴⁷⁵! Ἐκτός ἀν υποθέσουμε, βέβαια, ὅτι η ἐκθεση της διδασκαλίας των Ἀρμενίων ἐκ μέρους του Ἰακώβου ἀπέβλεπε στην ἐναρξὴ διαπραγματεύσεων, που θα ἀνοίγαν τὴν πόρτα για μια ἐνδεχομένη ἔνωση. Ἀυτό ἴσως υπαινίσσεται ο Δαφνοπάτης, ο οποίος κλείνοντας τὴν επιστολή, γράφει στον Σιουνίκ: «*Τούτοις τοῖς ὀρθοδόξοις λόγοις καὶ δόγμασι στοιχειωθεῖς, ἐπίστρεψον ἐπὶ τὴν καθαρὰν καὶ ἀληθινὴν λατρείαν τῆς τοῦ Θεοῦ σαρκώσεως· καὶ μεθ' ἡμῶν τὴν ἁγίαν καὶ οἰκουμενικὴν τετάρτην σύνοδον ἀποδεξάμενος, καὶ δύο τὰς τοῦ Χριστοῦ φύσεις μετὰ τὴν ἔνωσιν πιστεύσας, μὴ θελήσης μὀρφωσιν μὲν εὐσεβείας περιφέρειν, τοῖς δὲ ἔργοις ταύτην ἀπωθεῖσθαι καὶ ἀποβάλλεσθαι. Ἦ τοῦ πλούτου καὶ τῆς δόξης καὶ τῆς μακροθυμίας τοῦ Θεοῦ τὴν σκληρότητά σου καὶ ἀμετανόητον καρδίαν ἐπιμένεις τῇ προτέρᾳ κακοδοξίᾳ, θησαυρίζεις ἑαυτῷ ὀργὴν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς καὶ δικαιοκρισίας τοῦ Θεοῦ, ὅταν ἀποδώσει ἐκάστῳ κατὰ τὰ ἔργα αὐτοῦ; Ταῦτα καὶ αὐτὸς ἀνάγνωθι καὶ πρὸς τοῦτοις ἐπίγνωθι, καὶ τοῖς ἐν τῇ τῶν Ἀρμενίων χώρα λαϊκοῖς τε καὶ μοναχοῖς καὶ ἱερεῦσιν ὑπόδειξον καὶ τὰ ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ ἀκριβῶς διέξελθε. Καὶ εἰ μὲν ἐπιστρέψαντες μεταγνῶτε, εἰσδέξεται ὑμᾶς ὁ πάντας θέλων ἀνθρώποις καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν. Εἰ δὲ ἐπιμένετε τῇ κακοδοξίᾳ ὑμῶν, ἀθῶος ἐγὼ ἀπὸ τοῦ αἵματος ὑμῶν καὶ ἀπὸ τῆς ὑμῶν κατακρίσεως»⁴⁷⁶.*

⁴⁷⁴ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 141.

⁴⁷⁵ Ο πιο πρόσφατος μελετητῆς τῆς επιστολῆς C. Zuckerman εικάζει ὅτι ο Ἰακώβος Σιουνίκ προφανῶς ἀπευθύνθηκε στον αυτοκράτορα Ρωμανὸ Α' με τὴν παράκληση αὐτὸς να στείλει ἀγιογράφους για τὴν ἐξιστόρηση του καθολικοῦ τῆς Μονῆς Ταθέβ. Ο αυτοκράτορας δε, ζήτησε ο Ἰάκωβος να ἀσπαστεῖ τὴν ὀρθοδοξία. Ἀκολούθησε η ἀπάντηση του Ἰακώβου, ὅπου ο μητροπολίτης με πάθος υπερασπίστηκε τὴν πατέρα ὁμολογία του. Η επιστολή του Σιουνίκ προκάλεσε τὴν ἔντονη δυσἀρέσκεια του Δαφνοπάτη ο οποίος και κατηρίασε τις θέσεις του Ἰακώβου. Ο Zuckerman θεωρεῖ εἰρωνεία τῆς ιστορίας ὅτι ο Ἰάκωβος ὡς μονοφυσίτης ἀποδοκιμάστηκε ἀπὸ τους Βυζαντινοὺς, ἐνῶ ὡς χαλκηδόνιος ἀναθεματίστηκε ἀπὸ τον Καθολικὸ Ἀνανία (βλ. Zuckerman, "Sur les destinataires", σελ. 755-758). Η εἰκασία του ἐρευνητῆ εἶναι λογική, ὅμως κατὰ τὴ γνώμη μας, δὲν ἐξηγεῖ ἱκανοποιητικὰ ὅλη τὴν οξὺτητα τῆς ἀσυμβίβαστης σύγκρουσης του Ἰακώβου με τον Ἀνανία.

⁴⁷⁶ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 141.

Παραμένει άγνωστο αν τελικά ο Ιάκωβος προχώρησε στην αποδοχή της ορθόδοξης πίστης ή όχι. Για τα μετέπειτα δραματικά γεγονότα πληροφορίες από πρώτο χέρι αντλούμε από το έργο του Καθολικού Ανανία Α΄ Μοκίτη (Անանիա Ա Մոկիտի, 941-968)⁴⁷⁷ «Περί επανάστασης της χώρας Αγβάνκ, όπου για καιρό η χειροτονία ήταν έξω από τον Θρόνο του αγίου Φωτιστή»⁴⁷⁸. Σε αυτό το σημαντικό έγγραφο της εποχής, ο Ανανίας μάς πληροφορεί πως το 941, όταν αυτός εκλέχθηκε Καθολικός της Αρμενίας επί Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη και Αμπάς Βαγρατίδη, βρήκε τη χώρα σε άθλια κατάσταση. Συγκεκριμένα, «όταν ο Κύριος μου εμπιστεύτηκε το ποιμνιό του..., γράφει ο Ανανίας, έμεινα έκθαμβος και έντρομος και με κατέλαβε μεγάλος φόβος, διότι κάποιους από τους επισκόπους βρήκα επαναστατημένους, ενώ κάποιους από τους τοπάρχες άρχοντες και πλήθος άλλων χριστιανών σε μεικτούς γάμους με τους χαλκηδονίους, διότι δεν υπήρχε οικογένεια (յարկ զուգաւորաց), όπου να μην ήταν ο ένας Αρμένιος, ο δε άλλος Ίβηρας»⁴⁷⁹.

Για τον Ανανία μέγιστο πρόβλημα αποτελούσε το ότι οι Καθολικοί της Αλβανίας του Καυκάσου με αυθάδεια είχαν αποκοπεί από την Εκκλησία της Αρμενίας, ενώ πολλοί επίσκοποι ήταν σύμφωνοι με αυτή την κατάσταση⁴⁸⁰. Ακόμα και ο επικεφαλής των επισκόπων της Αρμενίας, ο Ιάκωβος, τον οποίο ο Ανανίας χαρακτηρίζει ως «αναιδή, θρασύ και αγνώμονα», απέστη από τον δικό του Καθολικό και στράφηκε στον Αλβανία. «Αλλά μακάρι να αγαπούσε μόνο τη δική του απώλεια! Όμως πολλούς από τους αγίους επισκόπους με πονηρές και υποδαυλιστικές επιστολές διασάλευσε από τον Θρόνο του αγίου Φωτιστού. Μάλιστα, δεν αρκέστηκε σε αυτό, αλλά ... έγραφε στον βασιλιά του Αγβάνκ περιφρονητικά λόγια για τον κατέχοντα τον Θρόνο του αγίου Φωτιστού! Και έκανε τους χαλκηδονίους με περιγελαστικά, υβριστικά λόγια να φιλονικούν με τους προκατόχους μας (զմերոյ աթոռաւորացիս)»⁴⁸¹.

⁴⁷⁷ Τίποτε δεν είναι γνωστό για την προσωπικότητα αυτού του Καθολικού, παρά μόνο ότι καταγόταν από την επαρχία Μοκκ του Βασπουρακάν και πριν εκλεγεί πρωθιεράρχης, χρημάτισε ηγούμενος της εν Βασπουρακάν Ι. Μ. Βαράγκ (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1265). Όπως θα δούμε η ζωή του Ανανία πέρασε με αγώνες για την καταδίωξη των «χαλκηδονίων» και την εδραίωση της εξουσίας του Καθολικού. Ένα άλλο σημαντικό γεγονός της πατριαρχίας του Ανανία ήταν η μεταφορά της Έδρας του Καθολικού στα όρια της επικράτειας των Βαγρατιδών, στην κωμόπολη Αργκινά (κοντά στο Ανί), χάρη στο οποίο ο Καθολικός βρέθηκε πλέον κάτω από τον άμεσο έλεγχο τους.

⁴⁷⁸ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*. Τη γαλλική μετάφραση αυτού του έργου, της Α΄ επιστολής του Ανανία, καθώς και της Β΄ και της Γ΄ επιστολής βλ. Boisson, "Trois Opuscules".

⁴⁷⁹ Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 256. Αξιοσημείωτο ότι ο Ανανίας ταυτίζει τον «χαλκηδόνιο» με τον «Ίβηρα». Για τις σημασίες αυτού του όρου θα γίνει λόγος ιδιαίτερα στην εργασία μας.

⁴⁸⁰ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 256.

⁴⁸¹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 257.

Με τη συμβουλή του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη⁴⁸² ο Ανανίας, μαζί με άλλους μορφωμένους άνδρες, ανάμεσα στους οποίους ήταν και ο Χοσρόβ ο «επιστήμων», έγραψε επιστολή στον Καθολικό Σαάκ, καλώντας τον σε υπακοή στον Καθολικό της Αρμενίας⁴⁸³. Ο Καθολικός Σαάκ, όμως, αρνήθηκε να υπακούσει στον Ανανία, «καθ'υποκίνησιν του Ιακώβου και του φυράματος της αίρεσης των χαλκηδονίων, η οποία είχε επικρατήσει στη χώρα, θεωρωρούσα [η αίρεση] τον εαυτό της ως φίλη στον βασιλιά, ο οποίος, λησμονώντας την ομολογία των πατέρων, είχε στραφεί στην αίρεση της Χαλκηδόνας, επειδή τότε τον θρόνο της βασιλείας κατείχε ο Ισχανάκ, γιος του δεσπότη Ατρνερσέ και εγγονός του μάκαρος Χαμάμ Ευλαβούς, βασιλιά του Αγβάνκ»⁴⁸⁴.

Η σπουδαιότατη αναφορά του Ανανία για τον Ισχανάκ (Ισχανίκ) μας παραπέμπει στην ιστορία της βασίλισσας Δινάρ και του γιου της Ισχανίκ. Όπως είδαμε προηγουμένως, τον Θ΄ αι. ο καταγόμενος από την αρμενική δυναστεία άρχοντας Σαχλ Συμπατιάν ηγεμόνευε στο βορειοανατολικό άκρο της επικράτειας των Βαγρατιδών. Το 894 ο εγγονός του, ο Χαμάμ ο Ευλαβής τυπικά έλαβε στέμμα από τον Συμπατ Α΄ Βαγρατιδίδη, κυβερνώντας στις επαρχίες Καμπετζάν, Χερέθ, Σακί, Καπαγάκ και Τσιγμπκ⁴⁸⁵. Τον Χαμάμ διαδέχτηκε ο γιος του Ατρνερσέχ (γύρω στο 900-959) μετά από τον οποίο άρχοντας του βασιλείου Σακί έγινε ο γιος του Ισχανίκ (ή Ισχανάκ). Ο ανώνυμος Γεωργιανός χρονογράφος (πριν τον ΙΒ΄ αι.) μας πληροφορεί τα εξής: «Στο Ερέθι πριν τη βασιλεία του Ισχανίκ όλοι οι προκάτοχοί του ήταν αιρετικοί. Ο Ισχανίκ δε, ήταν γιος της κόρης του εριστάβτ-εριστάβ⁴⁸⁶ Γκουργκέν, ενώ η μητέρα του, η βασίλισσα Δινάρ, τον μετέστρεψε στην Ορθοδοξία»⁴⁸⁷.

Η αναφορά του Γεωργιανού χρονογράφου δείχνει ότι πίσω από τις ενέργειες των Καθολικών του Αγβάνκ, έστω και μερικώς, στεκόταν η κρατική υποστήριξη των τοπικών ηγεμόνων του βασιλείου Σακί, η επικράτεια του οποίου ανήκε στην κανονική δικαιοδοσία της Εκκλησίας της Αλβανίας. Δεν μας διασώθηκαν επιπλέον πληροφορίες σχετικά με τη δράση της βασίλισσας Δινάρ, καθώς η ιστορική μορφή

---

⁴⁸² Η υποστήριξη εκ μέρους του Γκαγκίκ Α΄ του αντιχαλκηδονίου Καθολικό Ανανία δείχνει ότι ο βασιλιάς του Βασπουρακάν είχε αλλάξει τη στάση του απέναντι στα δογματικά ζητήματα, τα οποία ανέφερε στην επιστολή του προς τους Ρωμαίους, αν βέβαια αποδεχτούμε ότι σε αυτή οι αναζητήσεις του ήταν ειλικρινείς, και όχι διπλωματικές.

⁴⁸³ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 257.

⁴⁸⁴ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 258.

⁴⁸⁵ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 196-197.

⁴⁸⁶ Στα Γεωργιανά το «εριστάβι» σημαίνει «επικεφαλής του λαού». Πρόκειται για τους επικεφαλής της επαρχίας, ενώ κάποιοι διάσημοι άρχοντες έφεραν τον τίτλο «εριστάβτ-εριστάβ», δηλαδή «εριστάβι των εριστάβι».

⁴⁸⁷ *Χρονολογία του Καρλί*, σελ. 144.

της στη γεωργιανή γραμματεία καλύφτηκε με την αχλύ του θρύλου⁴⁸⁸. Είναι αξιοσημείωτο, όμως ότι η Δινάρ καταγόταν από τον εν Τάικ («γεωργιανό») κλάδο των Βαγρατιδών, όπως και η γυναίκα του Ισχανάκ, η άλλη Δινάρ⁴⁸⁹. Οι γάμοι των ηγεμόνων του Αρανσαχίκ με τους Βαγρατίδες δείχνουν τον γενικότερο πολιτικό προσανατολισμό και τα κέρδη τους, τα οποία ως φαίνεται, δεν άφησαν ανεπηρέαστο και τον εκκλησιαστικό τομέα⁴⁹⁰.

Ο Καθολικός Σαάκ και ο Ιάκωβος Σιουνίκ, λοιπόν, έχοντας την κρατική υποστήριξη της τοπικής εξουσίας, αρνήθηκαν να παρουσιαστούν στον Ανανία και τη σύνοδό του, αρκούμενοι σε λόγους καταλλαγής με τον νέο Καθολικό και με διάφορες αφορμές δικαιολογούσαν την απουσία τους από τη σύνοδο⁴⁹¹. Το 943 μετά από τον θάνατο του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη ο γιος και διάδοχός του, ο Γρηγόριος-Δερενίκ, συμπαραστάθηκε στον Καθολικό Ανανία, προτρέποντάς τον να αναζητήσει «*το απολωλός πρόβατον, τον αρχιερέα του Αγβάνκ*»⁴⁹². Υπακούοντας στις προτροπές και του Αμπά Α΄ Βαγρατίδη, ο Ανανίας μαζί με τους επισκόπους και επιφανείς ηγούμενους ξεκίνησε για το Σιουνίκ, όπου ο Ιάκωβος, φοβούμενος τον άρχοντα του Σιουνίκ Σμμπάτ και τον άρχοντα του Μπαγκ Τζουανσέρ Τζαγκικιάν, δήλωσε την υπακοή του στον Καθολικό Ανανία⁴⁹³. Χαρούμενος ο Ανανίας, ετοιμαζόταν για το ταξίδι στο Αγβάνκ, αλλά η χαρά του ήταν προσωρινή, διότι ο αιφνίδιος θάνατος της συζύγου του Αμπά Α΄ Βαγρατίδη τον εξανάγκασε να επιστρέψει στο Σιράκ και να αναβάλει τη λύση της υπόθεσης του Καθολικού Σαάκ⁴⁹⁴.

Ο Ιάκωβος όμως δεν υποχώρησε, αλλά «*με ενωτική επιστολή απέστρεψε πολλούς από τους αγίους επισκόπους και όλους τους δίδαξε να αποστατούν κατά του*

---

⁴⁸⁸ Αξιοσημείωτο είναι ότι στην περιοχή της σημερινής Δημοκρατίας της Γεωργίας διασώζεται ένα μοναστηριακό συγκρότημα με λαξευτές εκκλησίες, διακοσμημένες με τοιχογραφίες. Σε μία από αυτές τις εκκλησίες σώζονται τοιχογραφίες με απεικονίσεις της Σταύρωσης και της Ανάληψης, ενώ οι επιγραφές είναι στα Αρμενικά και στα Ελληνικά, και λιγότερο στα Γεωργιανά. Όπως έδειξε η Ζ. Ακομπιάν, η διαμόρφωση αυτού του πνευματικού κέντρου στα εδάφη του ιστορικού βασιλείου του Σακί, συνδέεται ακριβώς με τη δράση της βασίλισσας Δινάρ και του γιου της, ενώ οι ορθόδοξοι Αρμένιοι μοναχοί-καλλιτέχνες, όπως φαίνεται από την υφολογική ανάλυση των εντυπωσιακών τοιχογραφιών, πιθανώς προέρχονταν από την Καππαδοκία (βλ. Ακομπιάν, «Δαβίδ-Γκαρετζί»).

⁴⁸⁹ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 188-189· Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 70.

⁴⁹⁰ Κατά τον Α. Γιεγιαζαριάν, οι Βαγρατίδες του Τάικ, δίνοντας συζύγους στους Αρανσαχίκ, σκόπευαν με αυτό τον τρόπο να κυριαρχήσουν στο βασίλειο του Σακί, καθώς επίσης να μεταστρέψουν τον ντόπιο πληθυσμό στην Ορθοδοξία (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 189-190).

⁴⁹¹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 258.

⁴⁹² Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 258.

⁴⁹³ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 258.

⁴⁹⁴ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 259.

Θεού»⁴⁹⁵. Ο Στέφανος Ορμπελιάν, αναφερόμενος στα ίδια γεγονότα, παρατηρεί ότι πονηροί και κακόβουλοι άνθρωποι «άρχισαν να κακολογούν και πάλι τον Ιάκωβο μπροστά στον Καθολικό, δήθεν [αυτός] “πάλι εξεγέρθηκε εναντίον Σας και δεν επιτρέπει στο Αγβάνκ να υπακούει κάτω από το χέρι Σας. Ακόμη και τον Χοσρόβ επίσκοπο του Αντζεβατσίκ με επιστολή απέστρεψε από Σας”. Επίσης, κατασκεύαζαν και άλλες κατηγορίες για αιρέσεις, ότι δήθεν [ο Ιάκωβος] λάθρα παραδέχεται τον χαλκηδονισμό. Και έτσι, προκάλεσαν ταραχή και μεγάλη μάχη εντός της Εκκλησίας»⁴⁹⁶.

Η κατάσταση ήταν απελπιστική για τον Ανανία, ο οποίος, όπως γράφει ο ίδιος, σκέφτηκε να κυνηγήσει το απολωλός με φρόνηση: «Και πρώτα θελήσαμε να καθαρίσουμε την αναφυομένη αίρεση της Χαλκηδόνας, η οποία σαν καρκίνος κατέτρωγε τη χώρα των Αρμενίων και κατείχε όλη τη χώρα μας, όπως είπαμε παραπάνω. Και παραπονεθήκαμε στον βασιλιά της Αρμενίας [Αμπά], είτε με οργίλο διάταγμα του βασιλιά να επιστρέψει [τους πλανημένους] στο θέλημα του Θεού, είτε να μας αφαιρέσει τη ζωή!»⁴⁹⁷.

Το οριστικό αυτό βήμα έφερε το αποτέλεσμά του· ο Αμπάς μετανοώντας για το ότι ποιμαίνει μαζί τους λύκους και τα πρόβατα (η έκφραση του Ανανία), με διάταγμα απαγόρευσε τους γάμους των αντιχαλκηδονίων με τους χαλκηδονίους, καθώς επίσης όρισε να αποκεφαλίζονται οι «ληστές» (οι χαλκηδόνιοι,⁴⁹⁸) και να κτίζονται εκκλησίες⁴⁹⁹. Έχοντας πλέον την επίσημη κρατική υποστήριξη, ο Ανανίας προχώρησε σε αυστηρά μέτρα κατά των «αιρετικών διοφυσιτών». Ίσως, αυτή ακριβώς τη στιγμή, καθ' υπόδειξιν του Ανανία, οι επιφανείς Αρμένιοι θεολόγοι, οι «βαρδαπέτ», να θέσπισαν τον αναβαπτισμό για τους «χαλκηδονίους». Ο Στέφανος Ταρωνίτης γράφει: «Όλοι αυτοί, με συνετή έρευνα, με επιλογή από τη Θεία Γραφή, κατά το πρόσταγμα του κυρ Ανανία, τους βαπτισθέντες χαλκηδονίους διέταξαν να βαπτίζουν ξανά, διότι οι χαλκηδόνιοι αρνούνται [να παραδεχτούν] ότι ο Θεός εν Ιδίω σώματι ήταν πάνω στον Σταυρό και στον θάνατο. Επιπλέον λένε ότι στον Χριστό υπάρχουν δύο Φύσεις με [δύο] θελήματα και ενέργειες, και δεν λένε ότι ο Θεός υπέστη τα ανθρώπινα και πέθανε για χάρη μας, αλλά υποστηρίζουν ότι [ο θάνατος του Χριστού

⁴⁹⁵ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 259.

⁴⁹⁶ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 277.

⁴⁹⁷ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 259.

⁴⁹⁸ Έτσι κατανοούν το σχετικό χωρίο του Ανανία ο π. Βαρδάν Χατσουνί και ο επ. Σαάκ Κογκιάν (βλ. Χατσουνί, *Σπουδαία προβλήματα*, σελ. 484· Κογκιάν, «*Η Αρμενική Εκκλησία*», σελ. 310). Υπάρχει βέβαια και η κυριολεκτική κατανόηση των ληστών (βλ. Ερεμιάν, «*Η προσαρμογή*», σελ. 11).

⁴⁹⁹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 258.

ήταν] απλός θάνατος ανθρώπου και βαπτίζονται στον θάνατο [απλού] ανθρώπου. [Εμείς] όμως στον αληθινό Λόγο, Θεό ομολογούμε τον Ενωθέντα με το σώμα, και τούτος ο Θεός ήρθε να πάθει. Αυτός σταυρώθηκε για χάρη μας, ώστε μ' αυτό τον τρόπο, η βάπτισή μας να είναι εις τον Θεό και εις τον τέλειο θάνατο του Κυρίου, και όχι [εις τον θάνατο] ενός απλού ανθρώπου, για να μην υποπέσουμε στην κατάρα του Ιερεμίου, που λέγει “Επικατάρατος ό άνθρωπος, ός την έλπίδα έχει έπ’ άνθρωπον” (Ιερ. 17, 5)»⁵⁰⁰.

Ενώ ο Ανανίας τακτοποιούσε τις υποθέσεις εντός των συνόρων του βασιλείου των Βαγρατιδών, το 947 πέθανε ο Αλβανίας Σαάκ, αφήνοντας διάδοχο τον συγγενή του Γκαγκίκ Α΄ (947-958), «άνδρα σεμνό, με όμορφη όψη και μέτριο ανάστημα»⁵⁰¹. Ο Ανανίας, βέβαια, δεν αναγνώρισε τον Γκαγκίκ ως νόμιμο Καθολικό και πρόσταξε να μην τον δεχτούν οι άρχοντες⁵⁰². Οι τελευταίοι, εκτός από τον άρχοντα Σενεχερίμ, ακολούθησαν τις υποδείξεις του Ανανία. Απορρίπτοντας τον Γκαγκίκ, επέλεξαν υποψήφιο κάποιον Ιωνά και τον έστειλαν στον Ανανία για χειροτονία. Τον νέο, «κανονικό» Καθολικό του Αγβάνκ αναγνώρισαν επίσης οι βασιλείς Γρηγόριος Αρτσруνιδης και ο Αμπάς Βαγρατίδης⁵⁰³. Τον Καθολικό Ιωνά, όμως, δεν αναγνώρισε ο Ιάκωβος Σιουνίκ, προκαλώντας βαθειά ενόχληση στον Ανανία⁵⁰⁴. Ο Καθολικός και πάλι, έχοντας μαζί του πλήθος επισκόπων και βαρδαπέτ, έφτασε στα ανατολικά μέρη. Στο Χατσέν τον υποδέχτηκε ο άρχοντας Γρηγόριος μαζί με επισκόπους και ασκητές. Κατόπιν διατάγματος του Γρηγορίου, στο Χατσέν συγκλήθηκε σύνοδος, όπου ήταν παρών και ο Καθολικός Γκαγκίκ⁵⁰⁵. Οι συνοδικοί δεν κατέληξαν σε συμφωνία σχετικά με τον υποψήφιο νέο Καθολικό, επειδή κάποιοι με επικεφαλής τον άρχοντα, ήθελαν ο Ανανίας να χειροτονήσει ξανά τον Γκαγκίκ «κανονικώς», άλλοι ήθελαν να παραμείνει ο Ιωνάς, ενώ κάποιοι τρίτοι δεν ήθελαν ούτε τον ένα ούτε τον άλλο⁵⁰⁶. Ο Καθολικός Γκαγκίκ έδειχνε πως μετανοούσε, αλλά

---

⁵⁰⁰ Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 754. Η θεολογική βάση του θεσπίσματος αυτού είναι η εσφαλμένη παραδοσιακή άποψη των Αρμενίων θεολόγων ότι δήθεν οι Ορθόδοξοι παραδέχονται δυο κεχωρισμένες Φύσεις (και ανάλογα Πρόσωπα) στον Χριστό. Για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε στο ειδικό κεφάλαιο της εργασίας μας, αφιερωμένο στη Αρμενοβυζαντινή θεολογική πολεμική της εξεταζόμενης περιόδου.

⁵⁰¹ Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 260.

⁵⁰² Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 260.

⁵⁰³ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 260.

⁵⁰⁴ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 260-261.

⁵⁰⁵ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 261.

⁵⁰⁶ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 262.

ο Ανανίας έβλεπε πίσω από τη μετάνοιά του τις ραδιουργίες του Ιακώβου⁵⁰⁷. Τελικά, ο Ανανίας συμφώνησε να γυρίσει πίσω με προϋπόθεση ότι οι κάτοικοι της Αλβανίας θα επιλέξουν και θα του στείλουν νέο υποψήφιο Καθολικό. Ο Ανανίας τώρα απευθύνθηκε στο Σιουνίκ, για να τακτοποιήσει την υπόθεση του Ιακώβου. Ο τελευταίος, όμως, αφού έμαθε για τον ερχομό του Ανανία, κατέφυγε κοντά στον άρχοντα Τζουανσίρ, στην πρωτεύουσα Καπάν. Ο Ανανίας ζήτησε από τον άρχοντα να παραδώσει τον μητροπολίτη, αλλά ο Τζουανσίρ αρνήθηκε κατηγορηματικά. Οπότε ο Ανανίας αφού τον αναθεμάτισε και κατέστρεψε τη Μονή Ταθέβ, μην αντέχοντας τον χειμώνα των ετών 949-950, γύρισε στην έδρα του⁵⁰⁸. Ουσιαστικά η εκστρατεία του Ανανία απέτυχε τόσο στην Αλβανία, όσο και στο Σιουνίκ.

Εν τω μεταξύ, το 949 νέος βασιλιάς Βαγρατίδης έγινε ο Ασώτ Γ΄ Ελεήμων, ενώ το 958 στο Βασπουρακάν βασίλευσε ο Χαμαζάσπ-Αμπουσάχλ. Την ίδια χρονιά, όπως μας πληροφορεί ο Ανανίας, πέθαναν και οι αντίπαλοί του, ο Γκαγκίκ και ο Ιάκωβος⁵⁰⁹. Ο Ανανίας, εκμεταλλευόμενος την ευκαιρία, έφτασε στο Σιουνίκ, «*με φρίκη, μήπως γίνει καμία ενέδρα για την αγία πίστη του αγίου Φωτιστού, δια των πονηρών, υποκινητικών και δυσωδών σα χολή τεχνασμάτων του δαιμονικού Ιακώβου*»⁵¹⁰. Η καχυποψία του Ανανία όμως ήταν περιττή. Στο Καπάν τον υποδέχτηκε ο Τζουανσίρ μαζί με την οικογένειά του, με δάκρυα ζητώντας συγχώρηση και άφεση. Ο Ανανίας δεν θέλησε να εκδικηθεί, αλλά ευλόγησε τον δεσπότη, και μάλιστα, θέλοντας να προλάβει κάθε «*ραδιουργία*», χειροτόνησε τον γιο του Τζουανσίρ, τον «*ασκητικότετο και άγιο*» (*μωζωληροϋ ελ υρρωυηπληη*) Βαάν, διάδοχο του Ιακώβου⁵¹¹. Ο Βαάν παρέδωσε στον Καθολικό έναν λίβελλο, όπου υποσχόταν ότι ούτε ο ίδιος, ούτε οι διάδοχοί του θα αποστούν από τον δικό τους Καθολικό και θα υπαχθούν περάσουν στη δικαιοδοσία του Αγβάνκ⁵¹². Οι δύο άρχοντες, ο Τζουανσίρ του Μπαγκ και ο Βασάκ του Σιουνίκ, επίσης έδωσαν στον Ανανία έγγραφα, με τα οποία υποσχέθηκαν πλέον να μην υποστηρίζουν τους

⁵⁰⁷ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 262.

⁵⁰⁸ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 267-268· Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 283. Κατά τον Χ. Ουθμαζιάν, ο Ανανίας κατέστρεψε τη Μονή με τη βοήθεια των αποσχιστικών τοπικών φεουδαρχών, οι οποίοι με φόβο έβλεπαν την περιουσία της Μονής. Την ίδια εποχή, κάποιες επαρχίες βγήκαν από τη δικαιοδοσία του μητροπολίτη και διοργάνωσαν τις δικές τους επισκοπές, ενώ η Μονή Ταθέβ έμεινε σε εγκατάλειψη για εννέα χρόνια (βλ. Ουθμαζιάν, *Το Σιουνίκ*, σελ. 129-130).

⁵⁰⁹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 269.

⁵¹⁰ Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 269.

⁵¹¹ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 269.

⁵¹² Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 270-271.

μελλοντικούς πιθανούς επαναστάτες μητροπολίτες⁵¹³. Ο Ανανίας όμως, ως τιμωρία αφαίρεσε από τον μητροπολίτη του Σιουνίκ την τιμή (προνόμιο) να του προπορεύονται ένας σταυρός, μία πολύτιμη ποιμαντική ράβδος και ένα χρυσοῦφαντο κάθισμα⁵¹⁴. Μετά από αυτό ο Ανανίας επιθυμούσε να περάσει στο Αγκβάνκ, αλλά αφού ο τοπικός άρχοντας Σενεχερίμ τον προειδοποίησε ότι η χώρα υποφέρει από την εκστρατεία και τις λεηλασίες των Αράβων, ο Καθολικός προτίμησε να επιστρέψει στην έδρα του⁵¹⁵. Γρήγορα, όμως, τακτοποιήθηκαν και τα προβλήματα της Εκκλησίας της Αλβανίας. Ο βασιλιάς του Αγκβάνκ Ισχανάκ, ο άρχοντας Σενεχερίμ του Χατσέν, οι άρχοντες Βατσαγκάν και Γκουργκέν μαζί με άλλους επέλεξαν τον μοναχό Δαβίδ και τον έστειλαν στον Ανανία για χειροτονία. Ο Ανανίας, έχοντας τη συγκατάθεση του Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδη, με χαρά χειροτόνησε Καθολικό τον ενάρετο γέροντα Δαβίδ ΣΤ΄(958-965)⁵¹⁶. Έτσι, το 958 έπαψαν οι ταραχές που διετάρασαν την εσωτερική ζωή της Αρμενικής Εκκλησίας για αρκετά χρόνια.

Για την πληρέστερη κατανόηση της όλης υπόθεσης του Ιακώβου του Σιουνίκ και των συναφών προβλημάτων, ασφαλώς χρειάζεται μία κριτική ανάλυση των πηγών και των απόψεων των μελετητών. Η πρώτη και άμεση πηγή των εξεταζομένων γεγονότων, βέβαια, είναι το έργο του ιδίου του Καθολικού Ανανία Μοκίτη. Ο συγγραφέας με ζωνρά χρώματα και με πάθος περιγράφει τα γεγονότα που έζησε. Κατ' αυτόν, λοιπόν, η επανάσταση του μητροπολίτη του Σιουνίκ είχε δογματικό υπόβαθρο και σχετιζόταν με την έντονη παρουσία των «*αιρετικών χαλκηδονίων*» στην Αρμενία. Αυτή η οπτική με την οποία ο Ανανίας μας παρουσιάζει τη σύγχρονη του κατάσταση των πραγμάτων, δύσκολα μπορεί να αμφισβητηθεί, όταν έχουμε μάλιστα μπροστά μας το γενικότερο πλαίσιο των γεγονότων, π. χ. τη δράση της βασίλισσας Δινάρ Βαγρατίδη, το θέσπισμα του αναβαπτισμού των χαλκηδονίων κ.α.

Αντίθετα, ο μητροπολίτης Στέφανος Ορμπελιάν, ο οποίος ολόκληρους τρεις αιώνες αργότερα συνέγραψε ένα μνημειώδες ιστορικό έργο για το Σιουνίκ και την ένδοξη Εκκλησία του, ενώ ο ίδιος ως μητροπολίτης της υπήρξε και ο «*πρωτόθρονος*» των επισκόπων της κυρίως Αρμενίας, υπήρξε φειδωλός στην

---

⁵¹³ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 271-273.

⁵¹⁴ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 285.

⁵¹⁵ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 273. Ο Στέφανος Ορμπελιάν γράφει ότι ο Ανανίας γύρισε πίσω διότι ο βασιλιάς του Βασπουρακάν Γρηγόριος έστειλε μήνυμα ότι απέθανε κάποιος άγνωστος (βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 286). Ο Στέφανος, βέβαια, συγχέει αυτό το γεγονός με τον θάνατο της βασίλισσας Βαγρατίδη, ο οποίος συνέβη, όπως είδαμε το 943.

⁵¹⁶ Βλ. Ανανίας καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 273-274.

αποτίμηση και κριτική της προσωπικότητας του Ιακώβου. Ασφαλώς, ο Ιάκωβος υπήρξε μία περιφανής και διακεκριμένη μορφή της ιστορίας του Σιουνίκ, ένα λαμπρό αστέρι της Εκκλησίας του Σιουνίκ, το οποίο δεν παύει να το επαινεί ο Ορμπελιάν. Πώς όμως ο Στέφανος, ο οποίος και ο ίδιος υπήρξε ένας ορκισμένος πολέμιος του «χαλκηδονισμού», θα μπορούσε να αμαυρώσει τη λάμψη του Ιακώβου με τη σκιά της «αίρεσης»; Αυτός, λοιπόν, ήταν ο λόγος, που κατά τη γνώμη μας ώθησε τον Στέφανο να αμφισβητεί τις πληροφορίες του Καθολικού Ανανία για τον «χαλκηδονισμό» του Ιακώβου και της υπόθεσής του. Αναφερόμενος στις κατηγορίες εις βάρος του Ιακώβου για τις αιρέσεις, ο Ορμπελιάν, γράφει: «Εγώ δε αυτά τα λόγια θεωρώ ως διαβολές και όχι αλήθεια για τον αδικούμενο επίσκοπο Ιάκωβο, διότι ποια δόξα και καύχημα ήταν για αυτόν να εγκαταλείψει τον μεγάλο Θρόνο του αγίου Γρηγορίου του Φωτιστού και να δουλεύσει στον σύνδουλό του, ο οποίος άλλωστε είχε ατελές και ελλιπές το χρίσμα της χάριτος; Ας αφήσουμε όμως αυτό να ετάσει ο δικαιοκρίτης Θεός»⁵¹⁷.

Ο Στέφανος στην προσπάθειά του να δικαιώσει κάπως τον Ιάκωβο, πιο πολύ ενισχύει την καχυποψία μας. Βέβαια, ο Ιάκωβος θα έπρεπε να έχει σοβαρούς λόγους, για να αφήσει τον Καθολικό της Αρμενίας και να αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία του Καθολικού της Αλβανίας, ο οποίος κανονικώς ήταν «σύνδουλός» του, δηλαδή λάμβανε τη χειροτονία του από τον Αρμενίας, όπως και ο μητροπολίτης του Σιουνίκ. Ίσως, καταλαβαίνοντας ότι η προσπάθειά του αυτή δεν είναι και τόσο επιτυχής, ο Στέφανος σπεύδει να κλείσει το δυσάρεστο για αυτόν θέμα, αφήνοντάς το στην κρίση του Θεού.

Ο αρχιεπίσκοπος Μαλαχίας Ορμανιάν αποδέχεται ότι πίσω από την επανάσταση του Ιακώβου υπήρξαν θεολογικά αίτια: «...Ο φιλοχαλκηδονισμός του Ιακώβου ταίριαζε, διότι αυτός ήταν στο πλάι των Αγβανών, ενώ οι Αγβανοί συνεχώς προσπαθούσαν να ακολουθήσουν τους Ιβηρες, οι δε Ιβηρες ήταν μαζί με την ελληνική Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης...»⁵¹⁸. Ο ίδιος μελετητής υποδεικνύει και τα εκκλησιαστικά-πολιτικά αίτια της επανάστασης των πρωτοεραρχών Αλβανίας και Σιουνίκ. Κατά τον Ορμανιάν, η πρωτοβουλία ξεκίνησε από τον Αλβανίας, ο οποίος, εκμεταλλευόμενος την αποδυνάμωση της εξουσίας του Καθολικού της Αρμενίας, επιθυμούσε να πραγματοποιήσει την ποθούμενη παλαιόθεν ανεξαρτητοποίηση της

⁵¹⁷ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 277.

⁵¹⁸ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1281.

Εκκλησίας του από την Εκκλησία της Αρμενίας. Έτσι, ο Σαάκ, Καθολικός του Αγκβάνκ άρχισε να αναζητεί συμπαράσταση ανάμεσα στους Αρμενίους επισκόπους και βρήκε τον Ιάκωβο⁵¹⁹.

Η μελέτη του έργου του Ανανία Μοκίτη, όμως, δείχνει ότι ο πρωταγωνιστής της επανάστασης υπήρξε ο Ιάκωβος και όχι ο Σαάκ. Πιο αξιοπρόσεκτη είναι η σημείωση του αρχιεπ. Μαλαχία ότι εκείνη την εποχή η έδρα του Καθολικού βρισκόταν στην επικράτεια των Αρτσρουνιδών, ενώ οι άρχοντες του Αγκβάνκ και των βόρειων επαρχιών της Αρμενίας κατάγονταν από τους Βαγρατίδες, οι οποίοι δεν αρέσκονταν και πολύ στην ιδέα να υπακούνε σε έναν Καθολικό υπήκοο των Αρτσρουνιδών⁵²⁰. Ασφαλώς, για να απελευθερωθεί από το εμπόδιο αυτό, ο Ανανίας πριν ξεκινήσει τις προσπάθειές του για την αποκατάσταση των πραγμάτων στην κανονική τους τάξη, μετά από τη χειροτονία του, εγκατέλειψε οριστικά τα όρια του Βασπουρακάν και εγκαταστάθηκε κοντά στο Καρς του Αμπά Α΄ Βαγρατίδη, στο χωριό Αργκινά⁵²¹. Σε αυτό το σημείο αξιοπρόσεκτη είναι η παρατήρηση του Α. Μποζογιάν, σύμφωνα με την οποία οι Βαγρατίδες υποστήριζαν τον Καθολικό Ανανία ακριβώς εις βάρος των Αρτσρουνιδών⁵²².

Ο επίσκοπος Σαάκ Κογκιάν, βασικά συνεχίζοντας τη γραμμή του π. Βαρδάν Χατσουνί, θεωρεί ότι το Αγκβάνκ, αφού πρώτα έγινε ανεξάρτητο επί Χαμάμ Ευλαβή το 894, στη συνέχεια διεκδικούσε την εκκλησιαστική αυτοκεφαλία από την Εκκλησία της Αρμενίας, «μάλιστα όταν υπήρχε το σημαντικό δογματικό πρόβλημα»⁵²³. Κατ' αυτόν, πρωταρχικό υπήρξε βέβαια το ζήτημα της πίστης, το οποίο συνδυάστηκε με το θέμα του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Αλβανίας του Καυκάσου.

Εντελώς άλλη είναι η οπτική γωνία των μελετητών της σοβιετικής περιόδου, οι οποίοι έβλεπαν την ιστορία μόνο υπό το πρίσμα της υλιστικής κοσμοθεωρίας. Έτσι, κατά τον Χ. Ουθμαζιάν, τον Ιάκωβο του Σιουνίκ ωθούσαν καθαρώς οικονομικοί λόγοι: *«Το κύριο αίτιο της “επανάστασης” ήταν οικονομικό, το πραγματικό και συγκεκριμένο κέρδος. Η Εκκλησία του Σιουνίκ με επικεφαλής το κέντρο της, τη Μονή Ταθέβ, τη δεκαετία του '30-'40 του Γ' αι. ζούσε την οικονομική ακμή της. Αυτή [η Μονή] είχε τεράστια κτήματα, που δεν τα είχε την προηγούμενη περίοδο. Είχε περισσότερα από 32 χωριά, τα οποία υπάγονταν άμεσα στην ιδιοκτησία της, καθώς*

⁵¹⁹ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1269.

⁵²⁰ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1269.

⁵²¹ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1271.

⁵²² Βλ. Μποζογιάν, «Οι επιστολές», σελ. 249-250.

⁵²³ Κογκιάν, «*Αρμενική Εκκλησία*», σελ. 311.

επίσης και 500 κληρικούς. Είναι ευνόητο ότι χάρη σε αυτή την οικονομική ισχύ είχε και σταθερή πολιτική και πνευματική θέση. Αυτή ακριβώς η οικονομική, πολιτική και πνευματική ισχύς την ωθούσε οικονομικώς και πνευματικώς να είναι ανεξάρτητη από τον καθολικό της Αρμενίας»⁵²⁴. Η εικόνα την οικονομικής και πνευματικής δύναμης της Ι. Μητρόπολης του Σιουνίκ θα είναι πιο πλήρης αν λάβουμε υπόψη μας ότι αυτή την περίοδο στο Σιουνίκ υπήρχαν περίπου 48 μικρές και μεγάλες Μονές⁵²⁵.

Ένας άλλος μελετητής, ο Ρ. Μαθεβοσιάν, θεωρεί πως πίσω από τις ενέργειες του Ιακώβου υποκρυπτόταν η έγνοια των τοπικών αρχόντων του Σιουνίκ για την διατήρηση της αυτονομίας τους από τον Βαγρατίδη βασιλιά, ο οποίος κατέβαλε προσπάθειες για την καθυπόταξη του Σιουνίκ υπό την εξουσία του. Ο χώρος της Εκκλησίας με αυτό τον τρόπο, υπήρξε προσκήνιο πολιτικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων⁵²⁶.

Βέβαια, αυτή η οικονομική δύναμη και η πολιτική αρχή υποστήριζαν τον μητροπολίτη Ιακώβο, όμως είναι δύσκολο να παραδεχτεί κανείς ότι αυτός υποκινούνταν μόνο και μόνο από οικονομικά και πολιτικά κέρδη. Και πάλι, επιστρέφοντας στην πρωταρχική πηγή, στο έργο του Ανανία, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η βάση της εξέγερσης του Ιακώβου ήταν δογματικού χαρακτήρα, ενώ οι άλλοι παράγοντες οικοδομήθηκαν πάνω σε αυτή ή την υποστήριζαν. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και ενισχύεται και από την εξέταση των πολιτικών γεγονότων της εποχής. Όπως μας πληροφορεί ο Στέφανος Ταρωνίτης, ο βασιλιάς της Αμπαζίας Μπερ⁵²⁷ εισέβαλε στην Αρμενία και έστειλε μήνυμα στον Αμπά Βαγρατίδη, ζητώντας να μην καθαγιαστεί με το αρμενικό τυπικό ο κτισθείς από αυτόν Καθεδρικός Ναός του Καρς, διότι ο Μπερ σκόπευε να τον εγκαινιάσει «με τον χαλκηδονιακό όρο»⁵²⁸. Ακολούθησε μία πολεμική σύγκρουση, κατά την οποία ο Αμπάς νίκησε τον στρατό του Μπερ και τον αιχμαλώτισε. Αφού τον έφερε και του επέδειξε τον Ναό του Καρς,

⁵²⁴ Ουθμαζιάν, *Το Σιουνίκ*, σελ. 127-128.

⁵²⁵ Βλ. Ακομπιάν, *Το Σιουνίκ*, σελ. 80-83. Τη γραμμή αυτή συνεχίζει και ο πρόσφατος μελετητής Β. Αλεξανιάν, ο οποίος ακόμα θεωρεί ότι από μια η απόμακρη θέση του Καθολικού, από δε την άλλη η πολιτική και η οικονομική ανάπτυξη του Σιουνίκ ωθούσαν τον φιλόδοξο Ιακώβο να διεκδικεί την πρωτοκαθεδρία στην Εκκλησία της Αρμενίας (βλ. Αλεξανιάν, «Περί δράσης», σελ. 204-206).

⁵²⁶ Βλ. Μαθεβοσιάν, *Η κρατική δομή*, σελ. 128-131.

⁵²⁷ Βασιλιάς Αμπαζίας με τέτοιο όνομα δεν υπήρχε. Ο Ταρωνίτης ίσως εννοεί τον βασιλιά Αμπαζίας Γεώργιο Β' (922-957) (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 77). Δεδομένου όμως ότι από τις πηγές δεν τεκμηριώνεται ότι ο Γεώργιος ήταν τυφλός, ο Α. Βινογράδοβ θεωρεί ότι πρόκειται για κάποιο στρατηγό Αμπαζίας. Ο ίδιος χαρακτηρίζει όλη την ιστορία της θρησκευτικής συμπλοκής των χαλκηδονίων Αμπαζίων και των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων ως «αινιγματική», αλλά σε βασικές γραμμές αληθινή (βλ. Βινογράδοβ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σελ. 70-73).

⁵²⁸ Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 749.

τον τύφλωσε⁵²⁹. Ο Α. Γιεγιαζαριάν, αναλύοντας τις πληροφορίες του Στεφάνου σε διασταύρωση με άλλες πηγές, χρονολογεί τα σύμβαντα στο 943 και εντάσσει τη σύγκρουση των δύο δυνάμεων στη γενικότερη προσπάθεια της Αμπχαζίας να κυριαρχήσει πάνω στους Ορθοδόξους του Υστεροκαυκάσου, προσπάθεια, που αντικρούστηκε από τους κεντρικούς Βαγρατίδες της Αρμενίας⁵³⁰. Αξιοσημείωτη είναι εν προκειμένω η παρατήρηση του Σαμουήλ Ανίτη ότι σε αυτή τη σύγκρουση «Οι Έλληνες υποστήριζαν τον Μπερ»⁵³¹, με άλλα λόγια, η αυτοκρατορία στεκόταν πίσω από τις ενέργειες των Αμπχάζων.

2. Ο Χοσρόβ επίσκοπος του Αντζεβατσίκ

Μετά από την οριστική καταστολή της «επανάστασης» του καθολικάτου του Αγβάνκ, και ειδικά του Ιακώβου Σιουνίκ, ο Καθολικός Ανανίας Μοκίτης είχε να καταστείλει την ταραχή που προκάλεσε και ένας άλλος διάσημος επίσκοπος, ο Χοσρόβ.

Ο Χοσρόβ ίσως καταγόταν από την τοπική αρχοντική οικογένεια της επαρχίας Αντζεβατσίκ και, ασφαλώς, είχε λαμπρή μόρφωση. Από τον γάμο του απέκτησε τρεις γιους. Η σύζυγος του Χοσρόβ μάλλον πέθανε νωρίς και, κατόπιν, ο Χοσρόβ εκάρη μοναχός. Στη συνέχεια, μετά το έτος 946 (και πριν το 950) έλαβε επισκοπική χειροτονία από τον Καθολικό Ανανία. Ο νέος επίσκοπος του Αντζεβατσίκ, ο οποίος έλαμπε με την αγιότητα και τις γνώσεις του, έγινε ένας από τους επιφανείς εκκλησιαστικούς άνδρες της εποχής του. Έτσι, γύρω στο 943 ο «Χοσρόβ επιστήμων» μαζί με τον Καθολικό και άλλους έγραψε επιστολή στον Καθολικό του Αγβάνκ Σαάκ, καλώντας τον σε υπακοή στον Καθολικό της Αρμενίας⁵³². Σύντομα, όμως, όπως πληροφορηθήκαμε παραπάνω, μεταξύ του Ιακώβου Σιουνίκ και του Χοσρόβ Αντζεβατσίκ δημιουργήθηκε μία επιστολογραφική σχέση. Το 954 ο Καθολικός και ο Χοσρόβ ήρθαν σε ανοικτή ρήξη, για την οποία πληροφορούμαστε μόνο από τα συγγράμματα του Ανανία, διότι η σχετική πραγματεία του Χοσρόβ, όπου αυτός εξέθεσε τις απόψεις του, δεν διασώθηκε. Λίγα χρόνια αργότερα, το διάστημα των

⁵²⁹ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 750.

⁵³⁰ Βλ. Γιεγιαζαριάν, «Η αναστίλωση», σελ. 5-7· Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 77-80.

⁵³¹ Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 173.

⁵³² Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 257.

ετών 958-964 ο Ανανίας άρχισε την πολεμική του κατά του Χοσρόβ⁵³³, ενώ ο αφορισμένος και αναθεματισμένος από αυτόν Χοσρόβ απεβίωσε γύρω στα έτη 960-962⁵³⁴. Ο Καθολικός αφιέρωσε στην υπόθεση της «επανάστασης» του Χοσρόβ τρεις «Επιστολές»⁵³⁵ με τις οποίες ενημέρωνε το κοινό για τα αίτια για τα οποία ο ίδιος προχώρησε στην καθαίρεση και τον αναθεματισμό του επισκόπου του Αντζεβασίκ⁵³⁶. Σύμφωνα λοιπόν, με τον Καθολικό, ο Χοσρόβ δίδασκε τα εξής:

α) Η λέξη Երուսաղէմ (Ιερουσαλήμ) σύμφωνα με την προφορά της ελληνικής γλώσσας θα πρέπει να προφέρεται Երուսաղէմ, η λέξη Կիրակի – Կիրակի կ. α., δηλαδή με σκληρό «ρο» (ռ), και όχι με το μαλακό (ր), όπως συνηθίζεται στα Αρμενικά.

β) Τα μαλλιά των παιδιών θα πρέπει να κουρεύονται μέχρι να έχουν γενειάδα, και ύστερα από αυτό θα πρέπει να τα κρατάνε μακριά.

γ) Κάθε Σταυρός είναι τίμιος και χωρίς την ειδική ευλογία, ενώ η σχετική ακολουθία καθαγιασμού των Σταυρών είναι περιττή.

δ) Η εκκλησιαστική ιεραρχία αποτελείται από τρεις βαθμούς: αναγνώστης (ή υποδιάκονος), διάκονος και ιερέας. Ο επίσκοπος δεν είναι βαθμός, αλλά τίτλος προεδρίας.

ε) Ο Καθολικός δεν αποτελεί ειδικό ιεραρχικό βαθμό, αλλά είναι ο ίδιος επίσκοπος⁵³⁷. Επομένως, ο επίσκοπος δεν πρέπει να πληρώνει φόρους στον Καθολικό.

Ας προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τις κατηγορίες αυτές, για τις οποίες ο Ανανίας καθαίρεσε και αναθεμάτισε τον Χοσρόβ.

---

⁵³³ Βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 37.

⁵³⁴ Βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 31.

⁵³⁵ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί αναθεματισμού*. Ανανίας Καθολικός, *Περί του, ότι Ανανίας Καθολικός, Δ' επιστολή*.

⁵³⁶ Στην πολεμική κατά του Χοσρόβ κατ' εντολή του Καθολικού Ανανία, συμμετείχε επίσης ο κανονολόγος μοναχός Ιάκωβος Τσπατίτης (βλ. Ιάκωβος Τσπατίτης, *Λόγος*. Μποζογιάν, «Η κανονική-ερμηνευτική επιστολή»).

⁵³⁷ Ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν, ο οποίος βασίστηκε στις μεταγενέστερες πληροφορίες του Κυρακού Γκαντζακίτη και του Στεφάνου Ορμπελιάν, δικαίως βρίσκει τις κατηγορίες εις βάρος του Χοσρόβ ανόητες και γελοίες (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1280-1282). Ας σημειώσουμε εδώ, ότι ο Ορμανιάν στην έκθεση της ιστορίας της «επανάστασης» βασίστηκε μόνο στους προαναφερθέντες ιστοριογράφους, παραβλέποντας τις επιστολές του Καθολικού Ανανία, κάτι που δεν του επέτρεψε να σχηματίσει μία πλήρη εικόνα των πραγμάτων.

Η πρώτη κατηγορία δεν έχει κανένα νόημα και, επομένως, δεν θα μπορούσε να γίνει αίτιο για την καταδίκη του σεβάσμιου αρχιερέα. Ούτε η δεύτερη κατηγορία θίγει κανένα κανονικό θέμα. Πιο σοβαρή είναι η τρίτη κατηγορία, όπου υπάρχει κανονικό πρόβλημα, καθόσον στους ιερούς κανόνες, τους οποίους θέσπισε ο Καθολικός Ιωάννης Γ΄ Οτζουνίτης (Յուզանի Պ Օճուեցի, 717-728)⁵³⁸, ο κζ΄ κανόνας ορίζει: «*Αν κανείς φτιάξει έναν σταυρό από ξύλο ή οποιοδήποτε υλικό, αλλά χωρίς να τον δώσει στον ιερέα για να τον ευλογήσει και να τον χρίσει με το άγιο Μύρο, δεν θα πρέπει να τον δεχτούν για τιμή και να τον προσκυνάνε, διότι είναι κενός και άδειος από θεία δύναμη και ξένος για την παράδοση της αποστολικής Εκκλησίας*»⁵³⁹. Τον Ι΄ αι., μάλιστα, ο καθαγιασμός του σταυρού εκτός από τη χρίση με Μύρο, γινόταν επιπλέον με πλύσιμο με νερό και οίνο, πράγμα για το οποίο οι Βυζαντινοί κατηγορούσαν τους Αρμενίους⁵⁴⁰. Αξιοσημείωτο είναι ότι και ο Χοσρόβ στα διασωθέντα έργα του παραδέχεται την ακολουθία του καθαγιασμού του Σταυρού⁵⁴¹. Από αυτή την άποψη βασίμως μπορούμε να αμφισβητήσουμε την αναφορά του Ανανία. Ακόμη, αν υποθέσουμε ότι ο Χοσρόβ άλλαξε τη γνώμη του εν προκειμένω, δεν μπορούμε να μην αναρωτιόμαστε αν η συγκεκριμένη γνώμη ήταν ικανή να επισύρει καθαίρεση και αναθεματισμό.

Σαφέστατα, οι τελευταίες κατηγορίες είναι οι μόνες σοβαρές, και μόνο αυτές (ειδικά το ζήτημα του ιεραρχικού βαθμού του Καθολικού) απετέλεσαν την αιτία της ρήξης του Καθολικού και του Χοσρόβ. Ο Ανανίας μας πληροφορεί ότι για το σημείο δ΄ ο Χοσρόβ είχε παραπέμψει στους αποστολικούς κανόνες. Στο αρμενικό «*Βιβλίο κανόνων*» εμπεριέχονται δύο ομάδες κανόνων, που επιγράφονται ως «*αποστολικοί*». Η πρώτη από αυτές είναι πρωτότυπη και δεν υπάρχει στα Ελληνικά, ενώ η δεύτερη είναι η πασίγνωστη ομάδα των Αποστολικών κανόνων (Δ΄ αι.). Στην πρώτη ομάδα, λοιπόν, πράγματι γίνεται λόγος για τους ιερείς, τους διακόνους και τους

---

⁵³⁸ Λογίτατος Καθολικός, ο οποίος, στηριζόμενος στην υποστήριξη του Αραβικού χαλιφάτου, οριστικά απέρριψε τα πεπραγμένα της ενωτικής Συνόδου της Θεοδοσιουπόλεως και σύναψε ένωση με τους Σύρο-Ιακωβίτες στη Σύνοδο του Μαναζκέρτ του έτους 726. Ήγειρε διωγμούς εις βάρος των Ορθοδόξων και των Παυλικιανών της Αρμενίας. Με αυτό τον τρόπο ο Ιωάννης Γ΄ οριστικά χάραξε τη γραμμή της εκκλησιαστικής διαίρεσης της Αρμενίας από τον υπόλοιπο χριστιανικό και χαλκηδόνιο κόσμο. Ο Οτζουνίτης υπήρξε συντάκτης του αρμενικού «*Βιβλίου των ιερών κανόνων*», συγγραφείας σημαντικών θεολογικών και λειτουργικών έργων, όπως οι πολεμικές πραγματείες «*Κατά των Παυλικιανών*» και «*Κατά των Φαντασιαστών*» (βλ. Κιοσεγιάν, «*Ιωάννης Οτζουνίτης*»).

⁵³⁹ Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες*, σελ. 703.

⁵⁴⁰ Βλ. Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση*, σελ. 681.

⁵⁴¹ Βλ. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 61, 225. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια ωφέλιμα*, σελ. 235.

υποδιακόνους, αλλά γίνεται μνεία και για τον αρχιερέα (քահաճառապետ), δηλαδή για τον επίσκοπο και τον Καθολικό⁵⁴². Όσο για τη δεύτερη ομάδα, εδώ οι τρεις βαθμοί της ιεροσύνης είναι αποτυπωμένοι με καθαρότητα και σαφήνεια. Βλέπουμε, λοιπόν, ότι και αυτή η κατηγορία του Καθολικού Ανανία εις βάρος του Χοσρόβ μένει μετέωρη και αόριστη, αν δεν μπορούμε να πούμε και πλαστή.

Ο αρχιμ. Βαρδάν Χατσουνί σε ένα ειδικό μελέτημά του, ανιχνεύοντας την ιστορική εξέλιξη του θεσμού του Καθολικού, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η χειροτονία του Καθολικού είχε θεσπιστεί γύρω στα τέλη του Θ' αι. και ήταν μία συνήθης ακολουθία ήδη στις μέρες του Ανανία Μοκίτη⁵⁴³. Ο π. Βαρδάν, αναλύοντας τις πληροφορίες του Ανανία σχετικά με τις απόψεις του Χοσρόβ, υποδεικνύει ότι κατά τον Χοσρόβ η χειροτονία του Καθολικού ήταν περιττή, διότι ουσιαστικά δεν ήταν παρά μόνο η επανάληψη της επισκοπικής χειροτονίας. Επομένως, κατά τον επίσκοπο Αντζεβατσίκ, ο Καθολικός έχει μόνο τον βαθμό του επισκόπου και τιμάται ως προκαθήμενος, έτσι όπως ακριβώς έχουν τα πράγματα και στους άλλους χριστιανούς⁵⁴⁴. Φυσικά, ο Χοσρόβ είχε απόλυτο δίκαιο σε αυτό και τα επιχειρήματα του αντιπάλου του ήταν αβάσιμα⁵⁴⁵. Το «δίκιο» του Καθολικού ήταν στο άλλο, μη θεολογικό πεδίο: την εποχή, κατά την οποία μετά από τα δεινά της Αραβοκρατίας το κύρος του Καθολικού και η ισχύς της Εκκλησίας ολοένα αύξανε, ενώ η χώρα όχι μόνο δεν κατόρθωνε να ενωθεί σε μια κρατική οντότητα, αλλά βίωνε τον πολιτικό κατακερματισμό, ο Καθολικός ήταν εκείνος, ο οποίος εκκλησιαστικώς ένωνε το πολιτικώς διηρημένο ποίμνιό του⁵⁴⁶. Προφανέστατα, για αυτό ακριβώς τον λόγο το αξίωμα του Καθολικού είχε αναβιβαστεί στον τέταρτο βαθμό της ιεροσύνης, κάτι χάρη στο οποίο ο Καθολικός της Αρμενίας προβλήθηκε σε εξέχουσα θέση απέναντι σε όλους τους επισκόπους της Εκκλησίας της Αρμενίας, έτσι όπως ακριβώς και ο «*άρχων των αρχόντων*» (ή «*βασιλιάς των βασιλιάδων*») ήταν επικεφαλής των τοπικών δεσποτών. Δεν θα είναι καθόλου απίθανο ένα από τα βασικά σημεία ρήξης ανάμεσα στον Ανανία και στον Ιάκωβο του Σιουνίκ να ήταν και αυτό το σημαντικότατο θέμα. Αυτό είχε τεράστια σημασία για τον θεσμό του Καθολικού της Αρμενίας, και για αυτό ο Ανανίας με τόσο υπερβάλλοντα ζήλο πολέμησε και κατέστειλε την «*επανάσταση*» των διαφορετικά φρονούντων επισκόπων. Μάλιστα, όταν οι

⁵⁴² Βλ. *Βιβλίο Κανόνων*, τ. Α', σελ. 31, 39.

⁵⁴³ Βλ. Χατσουνί, *Οι εκλογές*, σελ. 116-119.

⁵⁴⁴ Βλ. Χατσουνί, *Οι εκλογές*, σελ. 121-123.

⁵⁴⁵ Βλ. Χατσουνί, *Οι εκλογές*, σελ. 123-124.

⁵⁴⁶ Βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 17.

«επαναστάσεις» των επισκόπων διασάλευν και τις οικονομικές βάσεις του Καθολικάτου της Αρμενίας.

Πριν από λίγα χρόνια, είδαν το φως της δημοσιότητας τα κριτικά κείμενα των διασωθέντων έργων του Χοσρόβ, μέσα από τα οποία μπροστά μας ανυψώνεται το πνευματικό και συγγραφικό μέγεθος του επισκόπου του Αντζεβατσίκ, ο οποίος άλλωστε επονομάστηκε «Μέγας». Το βασικό έργο του είναι η Ερμηνεία των εκτενών και των προσευχών του Ωρολογίου και της Θείας Λειτουργίας⁵⁴⁷. Εκτός από αυτό το έργο που ήταν γνωστό από παλιά, πρόσφατα αποκαλύφθηκαν και δημοσιεύτηκαν επίσης δύο άλλα μικρότερα έργα του Χοσρόβ, τα οποία έχουν χαρακτήρα νουθεσιών⁵⁴⁸. Από αυτά φαίνεται ξεκάθαρα ότι ο Χοσρόβ ήταν αρκετά ανοικτόμυαλος και πάντα κρατούσε μία κριτική στάση απέναντι στα ζητήματα του πνευματικού βιώματος. Π. χ. ο ίδιος ασκεί κριτική όχι μόνο στους Έλληνες, οι οποίοι ακόμα και το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου νήστευαν, αλλά και στους Αρμενίους, οι οποίοι καταργούσαν τη νηστεία πριν το βράδυ του Μεγάλου Σαββάτου⁵⁴⁹. Επίσης, αναφερόμενος στους Βυζαντινούς, ο συγγραφέας προσθέτει: «Και οι Έλληνες περισσότερο σφάλλουν σε αυτό, που αμαρτάνουν εν γνώσει, αλλά με αλαζονεία αντιστέκονται στην αλήθεια, προσπαθούν να διαψεύσουν τις αποστολικές γραφές, και εκεί που γνωρίζουν ότι ψεύδονται, εφευρίσκουν επιχειρήματα να δικαιολογηθούν»⁵⁵⁰. Ο Χοσρόβ όμως δεν ασκεί κριτική στους άλλους χριστιανούς ως αυτοσκοπό, αλλά προσπαθεί να βλέπει τα σφάλματα των άλλων σε σχέση με τη δεινή κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων στην ίδια την Αρμενία: «Το δικό μας αρμενικό έθνος δανείστηκε από τους Έλληνες την υψηλοφροσύνη και την αυθάδεια, από τους Φράγκους την ψαροφαγία και την οινοποσία κατά τη νηστεία [της Μεγάλης Τεσσαρακοστής], από τους Σύρους την παραμέληση της Εξομολόγησης, την ευλογία [των βρωμάτων] όπου έπεσε ποντίκι ή τα μίαινε σκύλος...»⁵⁵¹.

Ο Χοσρόβ στηλιτεύει αλύπητα τις κανονικές παραβάσεις της εποχής του, όπως π. χ. την Εξομολόγηση και την Θεία Κοινωνία επί πληρωμής, τη σιμωνία, τα κληροδοτήματα και τις αγοραπωλησίες των εκκλησιών και των εκκλησιαστικών αξιωμάτων, τις ηθικές παρεκτροπές των κληρικών, όπως η φιλαργυρία, η

---

⁵⁴⁷ Βλ. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη· Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, Ερμηνεία*.

⁵⁴⁸ Βλ. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια· Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, Λόγια ωφέλιμα*.

⁵⁴⁹ Βλ. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια*, σελ. 228.

⁵⁵⁰ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια*, σελ. 234.

⁵⁵¹ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια*, σελ. 232.

παραμέληση των καθηκόντων τους, ακόμη και της κυριακάτικης Θείας Λειτουργίας. «Και όταν κανείς, γράφει ο Χοσρόβ, παραπέμπει στην ορθότητα των άλλων χριστιανών και προτρέπει να είμαστε ζηλωτές αυτής, [οι Αρμένιοι] λένε για το εαυτό τους ότι έχουν την πίστη του αγίου Γρηγορίου και είναι υπερασπιστές της. Αλλά αν κανείς επιβάλλει να κρατάνε δυνατά τα δικά μας καλά και να μην αποκλίνουν στην ηδυπάθεια και αταξία των άλλων [χριστιανών], αντιστέκονται σε αυτό λέγοντας: “μα δεν είναι και αυτοί χριστιανοί και θεοσεβείς; Όπου να είναι η ψυχή τους, [να είναι] και η δική μας”»⁵⁵².

Ο αρχιερέας στιγματίζει τον αθέμιτο πλουτισμό των κληρικών, την αμέλειά τους για τους πιστούς, λόγω της οποίας «στη χώρα εξαπλώνεται η αμάθεια και η ερήμωση, και ο καθένας θα πορεύεται σύμφωνα με την όρεξή [του] και ενάντια στην [πνευματική] πολιτεία»⁵⁵³. Ταυτόχρονα ο Χοσρόβ αυστηρώς καταδικάζει και τη δουλεία, λέγοντας: «Ο χριστιανός δεν δικαιούται να έχει χριστιανό δούλο ή να τον πουλάει, αλλά να τον έχει ως αγαπητό αδελφό»⁵⁵⁴.

Στα πλαίσια της παρούσας εργασίας, μας ενδιαφέρουν βέβαια οι χριστολογικές και εκκλησιολογικές απόψεις του Χοσρόβ⁵⁵⁵, τις οποίες βρίσκουμε διάσπαρτες μέσα στα έργα του. Όπως γράφει ο επίσκοπος του Αντζεβατσίκ, ο Χριστός, «όντας Θεού Υιός – Άγιος, Αναμάρτητος, Άμωμος, χωρίς αμαρτία, αλλά για χάρη ημών των αμαρτωλών, με το δικό Του Σώμα υπέστη τα Πάθη πάνω στον Σταυρό»⁵⁵⁶. Ο Σωτήρ, αφού ως Θυσία και Αρχιερέας προσέφερε τον Εαυτό Του ως θυσία, με το δικό Του Αίμα εισήλθε στα επουράνια Άγια, «συμφιλιώνοντας τον Πατέρα μαζί μας, εν ιδίω Σώματι παρουσιάζοντάς μας μπροστά σε Αυτόν, τάζοντας γιους Θεού εμάς, που με καταδίκη πέσαμε από το πρόσωπο του Θεού. Και ο Ίδιος με το δικό Του Σώμα αποκαθλωμένος από τον Σταυρό, με Θεότητα μένει αχώριστος από αυτόν»⁵⁵⁷. Και σε άλλα σημεία ο συγγραφέας γράφει ότι ο Χριστός με το δικό Του Σώμα σήκωσε τις

⁵⁵² Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια*, σελ. 232-233.

⁵⁵³ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια ωφέλημα*, σελ. 240.

⁵⁵⁴ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια*, σελ. 229.

⁵⁵⁵ Με τις χριστολογικές, εκκλησιολογικές και λειτουργικές απόψεις του Χοσρόβ σύντομα ασχολήθηκε ο επ. Σαάκ Κογκιάν, όμως η μελέτη του βασίστηκε στις μη κριτικές εκδόσεις των έργων του Χοσρόβ, και επιπλέον, παρά τα ενδιαφέροντα σημεία, δεν διακρίνεται για την αντικειμενικότητά της (βλ. Κογκεάν, «*Αρμενική Εκκλησία*», σελ. 313-318).

⁵⁵⁶ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη*, σελ. 41.

⁵⁵⁷ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη*, σελ. 41-42.

αμαρτίες των ανθρώπων πάνω στον Σταυρό⁵⁵⁸. Επιπλέον, κατά τον Χοσρόβ, αυτό το Σώμα του Κυρίου ήταν «από το αμαρτωλό (*մեղաւջալաւ*) σώμα μας», δηλαδή, ομοούσιο με τη δική μας ανθρώπινη φύση⁵⁵⁹.

Ο Χοσρόβ παραλληλίζει τη Θεία Ενσάρκωση με τη μεταβολή των Τιμίων Δώρων σε Σώμα και Αίμα Χριστού, γράφοντας: «*Διότι Αυτός, ο Οποίος στην παρθενική μήτρα από τη Μαρία προσέλαβε Σώμα και ενώθηκε σε αυτό με όλη τη Θεότητά Του, νυν με παρόμοιο τρόπο ενώνεται με αυτό τον Άρτο και με αυτό το Ποτήρι...*»⁵⁶⁰. Σε ένα άλλο σημείο ο Χοσρόβ γράφει: «*...Το Άγιο Πνεύμα, αποστελλόμενο από τον Πατέρα, έλαβε Σώμα στη μήτρα της Μαρίας, και [το] έμειξε και ένωσε στον Θεό Λόγο, ώστε να εμφανιστεί ένας Υιός και Θεός γεννημένος από Αυτή. Το ίδιο εργάζεται στην Εκκλησία και πάνω στην αγία Τράπεζα το Πνεύμα το Άγιον· αφού λαμβάνει τον Άρτο, [τον] ενώνει με τον Υιό του Θεού, παρομοίως και το Ποτήρι και αυτά στα αλήθεια γίνονται Σώμα και Αίμα του Χριστού*»⁵⁶¹. «*Διότι, όπως την ώρα που ο Χριστός παρέδωσε το πνεύμα, το Σώμα ήταν ζωντανό με Θεότητα, διότι ήταν Σώμα Θεού, ενωμένο με τον Θεό και με μίξη αποτελούμενο ένα (*վասն զի Աստուծոյ մարմին էր, ընդ Աստուծո՞ւ միացեալ եւ մի լիեալ խառնամբն*), και όταν ήθελε να αναστηθεί [ο Χριστός] ανέστησε τον Εαυτό Του. Η ίδια ζωντάνια της Θεότητας, ενωμένη με τον Άρτο και το Ποτήρι, είναι αθάνατη και χαρίζει αθανασία σε όσους προσεγγίζουν [στη Θεία Κοινωνία]*»⁵⁶².

Κατά τον επίσκοπο του Αντζεβατσίκ, η Θεία Ενανθρώπιση δεν έγινε κατά δόκιση, αλλά ο Λόγος «στα αλήθεια έγινε άνθρωπος και με ασύγχυτη ένωση σαρκώθηκε από την αγία και Θεοτόκο Παρθένο Μαρία»⁵⁶³. Ερμηνεύοντας τη φράση «ασύγχυτη ένωση», ο Χοσρόβ συνεχίζει: «*Διότι δεν εργάστηκε μεταβολή ή εξαφάνιση της Θείας ή της ανθρώπινης φύσεως, αλλά ένωσε τις Φύσεις· ο Ίδιος είναι Θεός, ο Ίδιος [και] άνθρωπος, ώστε ο Θεός Λόγος έγινε σαρξ, ενώ το από την Παρθένο Σώμα [έγινε] Θεός, και ο Ίδιος είναι Θεός και άνθρωπος, ενώ η γεννήσασα τον Θεό Λόγο*

⁵⁵⁸Βλ. Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη*, σελ. 96-97, 136, 152· Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 179.

⁵⁵⁹ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη*, σελ. 152.

⁵⁶⁰ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 191-192· πβλ. και σελ. 202. Κατά τον P. Cowe ο παραλληλισμός αυτός είναι παραδοσιακός για την αρμενική θεολογική γραμματεία και μαρτυρείται τουλάχιστον από τον ΣΤ΄ αι. (βλ. Χοσρον Անյեաւ'ի, *Commentary*, σελ. 72).

⁵⁶¹ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 208.

⁵⁶² Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 215.

⁵⁶³ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 201.

Μαρία [είναι] Θεοτόκος και Παρθένος»⁵⁶⁴. Ο Χριστός, λοιπόν, είναι «άνθρωπος και σώμα», η ανθρώπινη φύση Του από τη «χοϊκή μας φύση»⁵⁶⁵. Επίσης, κατά τον Χοσρόβ, ο Χριστός «γεύτηκε τον θάνατο με το Σώμα», με άλλα λόγια πέθανε με την ανθρώπινη φύση Του⁵⁶⁶.

Οι χριστολογικές απόψεις του Μεγάλου Χοσρόβ, κατά κάποιον τρόπο, συνοψίζονται ως εξής: «Ο Υιός, σαρκωθείς από τη Μαρία αρρήτως και αμετάβλητως (*աւիփնիւարիւրար*), ο Ίδιος Θεός αληθινός και τέλειος άνθρωπος, ως Θεός έδειχνε τη δύναμη της Θεότητας και ως άνθρωπος βαστάζοντας τα ανθρώπινα χωρίς αμαρτία. Με την ενωμένη (*միակեր*)⁵⁶⁷ φύση ο Ίδιος υπέμεινε τον Σταυρό και τον θάνατο και την τρίτη ημέρα ανέστη, αφαίρεσε την κατάρα και τις αμαρτίες μας, με το δικό μας Σώμα αναλήφθηκε στους ουρανούς και έρχεται να κρίνει τους ζώντας και τους νεκρούς και να αποδώσει στον καθένα κατά τα έργα [του]· στους μεν δικαίους την αιώνια ζωή, στους δε αμαρτωλούς τα αιώνια βάσανα»⁵⁶⁸.

Από τα τρία έργα του Χοσρόβ τα οποία έφτασαν στις μέρες μας και τα οποία ερευνήσαμε έχουν γραφτεί η μεν Ερμηνεία των Ακολουθιών γύρω στο 950 τα δε άλλα επίσης την ίδια περίοδο, ασφαλώς πριν από τη ρήξη του επισκόπου του

⁵⁶⁴ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 201.

⁵⁶⁵ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 206.

⁵⁶⁶ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια ωφέλιμα*, σελ. 239.

⁵⁶⁷ Ο συγγραφέας εδώ χρησιμοποιεί την λέξη *միակեր* η οποία απαρτίζεται από τη ρίζα *մի* (ένας, μία, ένα), και το μόριο *կեր* που αντιστοιχεί στο «έχω». Κατά κυριολεξία, λοιπόν, *միակեր* σημαίνει «έχω» (ή έχουσα) έναν/μία/ένα», και βασικά σημαίνει «μόνος», «μοναδικός». Στο εν λόγω χωρίο η έκφραση *միակեր բնութիւն* στα Ελληνικά αποδίδεται ως «φύση, έχουσα ένα/μία/ένα», όπου η λέξη *միակեր* χάνει το νόημα. Άρα λοιπόν, σωστά οι συγγραφείς του αυθεντικότετου Νέου Λεξικού της αρχαίας Αρμενικής, έχουν ερμηνεύσει το *միակեր* του συγκεκριμένου χωρίου ως «ενωμένη σε μία Υπόσταση» (βλ. *Νέον Λεξικόν*, τ. Β', σελ. 273). Το *միակեր* με αυτό τον τρόπο είναι ίσον στο *միակերեալ*, δηλαδή. Η προτεινόμενη μετάφραση είναι σωστή, διότι στον Χοσρόβ παρατηρεί κανείς τη σαφή τάση να αποδώσει το Θείο Πάθος στην ανθρώπινη φύση του Χριστού, και ως εκ τούτου, στο εξεταζόμενο απόσπασμα δεν μπορεί να γίνει λόγος ότι ο Χριστός έπαθε με τη «μοναδική φύση» Του.

⁵⁶⁸ Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 186. Αξιοπρόσεκτες είναι και οι απόψεις του επισκόπου του Αντζεβατσίκ για την Εκκλησία. Ερμηνεύοντας τη λέξη *կաթողիկէ* (καθολική), ο Χοσρόβ γράφει τα εξής: «Και τί είναι η «καθολική»; Οικουμενική! Διότι όλες οι Εκκλησίες των Ορθοδόξων ανά πάσα την Οικουμένη, αποτελούν μία [Εκκλησία]. Ο Ένας Χριστός είναι σε όλες τις Εκκλησίες, που είναι κτισμένες κατά την πίστη των Αποστόλων, την οποία και ονομάζουμε "Αποστολική". Αυτές μολονότι χωρίζονται κατά τόπον, όχι όμως κατά λαούς, διότι από πέρασ ως πέρασ της γης, όπου και να φτάσει ο αληθινός πιστός στην Εκκλησία των ορθοδόξων, [αυτή] είναι δική του Εκκλησία, και δεν τον χωρίζει η ξενιτιά ούτε της χώρας, ούτε της γλώσσας, αλλά [η Εκκλησία τον] παραδέχεται σαν μητέρα στην αγκαλιά της με πάρα πολλή αγάπη» (Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Αποκάλυψη*, σελ. 107). Αναφερόμενος στο ίδιο θέμα και αλλού, ο Χοσρόβ λέγει: «Ίκετεύουμε το έλεος [του Θεού] για όλες τις Εκκλησίες, οι οποίες είναι κτισμένες κατά το κήρυγμα των Αποστόλων, λόγω του οποίου και τις λέμε «Αποστολικές». Όμως οι [Εκκλησίες] που είναι διαστρεμμένες από την αποστολική ομολογία, αυτές πλέον δεν ονομάζονται «Αποστολικές». Οι δε Αποστολικές Εκκλησίες, παρόλο που βρίσκονται σε πολλά μέρη, όμως λέγονται μία [Εκκλησία] λόγω της μίας ενιαίας πίστης» (Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 212).

Αντζεβατσίκ με τον Καθολικό Ανανία. Στα έργα του ο Χοσρόβ αναδεικνύεται βαθύς θεολόγος, γνώστης της Αγίας Γραφής και των Πατέρων και - το σημαντικότερο - ποιμένας ο οποίος προβληματιζόταν έντονα για την άθλια κατάσταση του ποιμνίου του. Είναι αυτονόητο ότι ένας τέτοιος αρχιερέας δεν θα μπορούσε να έρθει σε σοβαρή διαμάχη με τον Καθολικό εξαιτίας μηδαμινών ζητημάτων, όπως παρουσιάζει την υπόθεση ο Ανανίας Μοκίτης. Η διαφωνία μεταξύ των δύο αντιπάλων προέκυψε για σοβαρότατους λόγους. Ήδη από τα έργα του Χοσρόβ διαπιστώνουμε ότι τουλάχιστον δύο προβλήματα ήταν αρκετά, ώστε ο Ανανίας να βλέπει με πολλή προσοχή την προσωπικότητα του Χοσρόβ. Αυτός, όπως ήδη είδαμε, καυτηρίαζε τόσο τη δουλειά όσο και τη δυνατότητα να κληρονομούνται, να αγοράζονται και να πωλούνται οι εκκλησιαστικοί βαθμοί. Κατά πάσα πιθανότητα, για την επικράτηση της σιμωνίας στην Εκκλησία της Αρμενίας έφταιγε ο ίδιος ο Καθολικός Ανανίας, ο οποίος χειροτονούσε επισκόπους. Άρα, οι απόψεις και η δράση του Χοσρόβ, ήταν σαφώς προκλητικές για τον Ανανία. Πολλώ δε μάλλον, όταν μεταξύ των δύο φρονίμων και ζηλωτών αρχιερέων της εκκλησιαστικής ευταξίας, δηλαδή του Χοσρόβ και του Ιακώβου Σιουνίκ, δημιουργήθηκε φιλία και αλληλεγγύη. Ο «χαλκηδονισμός» του Ιακώβου, όπως είδαμε προηγουμένως, καθίσταται πολύ πιθανός, άρα στην επιστολογραφία του προς τον Χοσρόβ δεν θα μπορούσε να μην αναφέρεται το δογματικό ζήτημα. Αν, όμως, ο Χοσρόβ τελικά πείστηκε από τον Ιάκωβο και ασπάστηκε τον όρο της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, γιατί ο Ανανίας δεν αναφέρει αυτή την βαρύτατη κατηγορία εις βάρος του Χοσρόβ και προβάλλει τις κατηγορίες που προαναφέρθηκαν; Αυτό το εύλογο ερώτημα προς το παρόν συνεχίζει να ζητά ικανοποιητική απάντηση. Αξιοσημείωτο είναι, όμως, ότι ο Χοσρόβ και πριν τη ρήξη του με τον Ανανία δεν αφιέρωσε ούτε μία αράδα για την κριτική της Χαλκηδόνας και των χαλκηδονίων και ακόμη η κριτική του εις βάρος των Βυζαντινών περιορίζεται στο έλασσον λειτουργικό ζήτημα για τον χρόνο του τερματισμού της Μεγάλης Τεσσαρακοστής και σε γενικές γραμμές τους καταδικάζει για «υπερηφάνεια», τηρώντας επίμονη σιωπή για τον «χαλκηδονισμό» τους⁵⁶⁹.

---

⁵⁶⁹ Ο P. Cowe που μετέφρασε και δημοσίευσε στα Αγγλικά την Ερμηνεία του Χοσρόβ στη Θεία Λειτουργία με βάση την παλαιά, μη κριτική έκδοση του έργου, ερεύνησε τη χριστολογία του Αντζεβατσίκ μέσα από δύο αποσπάσματα (που τα παραθέσαμε κι εμείς παραπάνω). Ο μελετητής θεωρεί, ότι στις χριστολογικές απόψεις του Χοσρόβ δεν βρίσκει κανείς διατυπώσεις «χαλκηδονισμού», ο Χοσρόβ προβάλλει τις κλασικές θέσεις της αρμενικής Χριστολογίας, χωρίς όμως να πέσει σε ακραίες μονοφυσιτικές-δοκτικές υπερβολές που και αυτές κυκλοφορούσαν στην Αρμενία (βλ. Χοστον Αηյեսա՛ի, *Commentary*, σελ. 66-76). Βασικά συμφωνώντας με τον Cowe, θα επαναλάβουμε, όμως, ότι δεν μας έχουν σωθεί τα μεταγενέστερα έργα του Χοσρόβ, για να βλέπαμε την εξέλιξη των

3. Ο Καθολικός Βαάν

Όπως ήδη προαναφέρθηκε, το 958 μητροπολίτης του Σιουνίκ χειροτονήθηκε ο γιος του άρχοντα του Μπαγκ Τζουανσίρ Τζαγκικιάν⁵⁷⁰, ο Βαάν. Πριν τη χειροτονία του ο Βαάν είχε χρηματίσει ηγούμενος της Μονής Βααναβάνκ (Μονή του Βαάν). Αυτό το μοναστήρι είχε ιδρύσει ο αδελφός του πατέρα του Βαάν, ο άρχοντας-μοναχός Βαάν Τζαγκικιάν, ο οποίος έπασχε από «δαιμονισμό». Αφού θεραπεύτηκε από τη νόσο του, ο Βαάν εκάρη μοναχός και σκέφτηκε να ιδρύσει ένα μοναστήρι. Έτσι, έκτισε έναν Ναό στο όνομα του αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή και συγκέντρωσε στον τόπο εκείνο περίπου εκατό μοναχούς, το δε 911 ίδρυσε την ομώνυμη Μονή⁵⁷¹.

Μετά από τον θάνατο του κτήτορα και του πρώτου ηγουμένου Βαάν, τον διαδέχτηκε ο ομώνυμος ανιψιός του, ο οποίος από μικρό παιδί μεγάλωσε στην ίδια Μονή και χειροτονήθηκε ιερομόναχος. Όντας ήδη ηγούμενος, ο Βαάν ενίσχυσε τη Μονή, κτίζοντας τη λιτή του καθολικού, καθώς και έναν ευκτήριο οίκο, όπου ενταφιάστηκαν αρκετοί άρχοντες με τις συζύγους τους. Στην πύλη της Μονής ο Βαάν οικοδόμησε έναν ναΐσκο με δύο αγίες Τράπεζες εις το όνομα των πρωτοκορυφαίων αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Ο Βαάν έκτισε επίσης την τράπεζα της Μονής και έφερε νερό με ειδικό σωλήνα⁵⁷². Χάρη στον ηγούμενο Βαάν, η Ι. Μονή του Βαάν απέκτησε πνευματικό και οικονομικό κύρος και δεν ήταν τυχαίο ότι ακριβώς αυτός ήταν ο πιο κατάλληλος υποψήφιος για νέος προκαθήμενος της Εκκλησίας του Σιουνίκ. Επιπλέον, ο ηγούμενος Βαάν διακρίθηκε για τη βαθιά πνευματικότητά του, καθώς ήδη ο Καθολικός Ανανίας τον αποκαλεί ασκητικότερο και άγιο⁵⁷³. Χειροτονηθείς το 958, ο νέος μητροπολίτης του Σιουνίκ πρώτα από όλα φρόντισε να

απόψεών του στη συνέχεια. Επιπλέον, η ανοικτοσύνη και η κριτική σκέψη που είχε ο Αντζεβατσίκ θα μπορούσαν να καταδικαστούν ως απόκλιση προς την «αίρεση» σε συνθήκες που οι ανώτατοι εκκλησιαστικοί κύκλοι άρχισαν να εφαρμόζουν την πολιτική του αποκλεισμού.

⁵⁷⁰ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 238-240. Το γενεολογικό δένδρο αυτής της αρχοντικής οικογένειας βλ. Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ*, σελ. 131.

⁵⁷¹ Ενδιαφέρον αποτελεί το ότι, κατά τις αρχαιολογικές ανασκαφές της Μονής, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στα μισά του Κ' αι., με επιβλέποντα τον καθηγητή Γ. Γκρηγοριάν, έφεραν στο φως, μεταξύ άλλων, και τους τάφους του βασιλιά Τζουανσέρ και της βασίλισσας Δινάρ. Ο καθηγητής Γκρηγοριάν ταύτισε την Δινάρ με την ομώνυμη βασίλισσα του Σακί, ενώ ο διάσημος ανθρωπολόγος Α. Τσαγαριάν με βάση την κάρτα της Δινάρ έπλασε την προτομή της (βλ. Γκρηγοριάν, «Οι νεοαποκαλυφθείσες επιγραφές», σελ. 222-223). Βέβαια, σήμερα, όταν γνωρίζουμε, ότι κατά πάσα πιθανότητα, όχι μόνο η μητέρα, αλλά και η σύζυγος του Ισχανάκ έφερε το όνομα Δινάρ, η ταυτότητα της ενταφιασμένης στη Μονή του Βαάν θέλει διασαφήνιση.

⁵⁷² Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 240.

⁵⁷³ Βλ. Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης*, σελ. 269.

αποκαταστήσει την κατεστραμμένη από τον Καθολικό Ανανία έδρα της Ι. Μητροπόλεώς του, την Ι. Μ. Ταθέβ, η οποία για εννέα συναπτά χρόνια έμεινε εγκαταλελειμμένη⁵⁷⁴. Αναμφίβολα, ο μητροπολίτης Βαάν και στη νέα θέση που βρέθηκε, συνέχισε να σκορπίζει γύρω την πνευματική ακτινοβολία του.

Όταν το 968 πέθανε ο Καθολικός Ανανίας και η Εκκλησία της Αρμενίας βρέθηκε στην ανάγκη να εκλέξει νέο πατριάρχη, ο Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδης συγκάλεσε σύνοδο των επισκόπων στο Σιρακαβάν. Η σύνοδος ως νέο Καθολικό επέλεξε τον Βαάν, όπως μας πληροφορεί ο Στέφανος Ορμπελιάν, «*δια την υπερβάλλουσα αγιότητα και σοφία*»⁵⁷⁵. Όμως, έναν χρόνο αργότερα, εμφανίστηκαν προβλήματα σχετικά με τον δογματικό-εκκλησιαστικό προσανατολισμό του νέου προκαθήμενου της Εκκλησίας της Αρμενίας. Όπως μας πληροφορεί ο πλησιέστερος χρονικά ιστορικός Στέφανος Ταρωνίτης, ο Καθολικός Βαάν «*με επιστολές θέλησε να συνάψει αγάπη και φιλία με τους χαλκηδονίους*»⁵⁷⁶. Η λιτή αυτή κατηγορία, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι πειστική, εφόσον, όπως είδαμε, η επίσημη αλληλογραφία μεταξύ των ηγετών του Βυζαντίου και της Αρμενίας (εννοείται η αλληλογραφία του Νικολάου Μυστικού, του Ιωάννη Δρασχανακερτίτη και του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη) ήδη διεξαγόταν σε ατμόσφαιρα φιλίας και, άρα, η παρόμοια αλληλογραφία του Βαάν καθεαυτή δεν θα μπορούσε να προκαλέσει την αντίδραση του εκκλησιαστικού σώματος, όπως θα δούμε λίγο παρακάτω. Ο επόμενος ιστοριογράφος που αναφέρεται στο θέμα του Βαάν, ο Σαμουήλ Ανίτης⁵⁷⁷, γράφει σχετικά με τον Καθολικό: «*Ούτος συμφώνησε στην ομολογία (ηωζηωηηη ηηηη) με τους Ίβηρες με ομόφωνη ομολογία [πίστεως]... διότι διέταξε να φέρουν εικόνες για την ανανέωση [στην Αρμενία] της αίρεσης της Χαλκηδόνας...*»⁵⁷⁸.

⁵⁷⁴ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 287-288· Ουθμαζιάν, *Το Σιουνίκ*, σελ. 131-132.

⁵⁷⁵ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 289. Μαζί με αυτό, φαίνεται πιθανή και η εικασία του Β. Αλεξανιάν και του Α. Γιεγιαζαριάν, σύμφωνα με την οποία η επιλογή του Βαάν απέβλεπε στην πρόληψη των αποσχιστικών τάσεων της Μητροπόλης του Σιουνίκ και τον πιο στενό σύνδεσμό της με την Έδρα του Καθολικού (βλ. βλ. Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄, σελ. 44· Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 91).

⁵⁷⁶ Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 756.

⁵⁷⁷ Σαμουήλ Ανίτης (1100/05-1185/90): Αρμένιος χρονολόγος και ιερέας του καθεδρικού Ναού στο Ανί. Το βασικό έργο του, η «*Χρονογραφία*», ξεκινά από τον Αδάμ και φτάνει μέχρι τα γεγονότα του έτους 1180. Η «*Χρονογραφία*» διακρίνεται από την κριτική στάση του Σαμουήλ απέναντι στις πηγές του, χάρη στην οποία το έργο του τυγχάνει ιδιαίτερης αξίας (βλ. Μπαρτικιάν, *Τò Βυζάντιον*, σελ. 109· «Σαμουήλ Ανίτης»).

⁵⁷⁸ Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 175. Τις πληροφορίες του Ανίτη σχεδόν αυτολεξεί επαναλαμβάνει ο ιστοριογράφος του ΙΓ΄αι. Κυρακός Γκαντζακίτης (βλ. Κυρακός Γκαντζακίτης, *Ιστορία*, σελ. 87). Δεν παρέχει καινούργια στοιχεία και ο σύγχρονός του Κυρακού Βαρδάν Μέγας (βλ. Βαρδάν, *Συλλογή Ιστορίας*, σελ. 89).

Ο Στέφανος Ορμπελιάν, ο οποίος, ως πρώτος των επισκόπων της κυρίως Αρμενίας, στα τέλη του ΙΓ΄ αι. συνέταξε την «ένδοξη» ιστορία της Μητρόπολης του Σιουνίκ, προσπαθεί κατά το δυνατό να απαλύνει το «χαλκηδονιακό γλίστρημα» του Βαάν. Κατά τον Ορμπελιάν, ο εκ Σιουνίκ Καθολικός «μετά από έναν χρόνο, άρχισε να φέρνει εικόνες⁵⁷⁹ από τους Ίβηρες και να τις βάζει πάνω στην [αγία] Τράπεζα. Και το ίδιο διέτασσε να κάνουν σε όλες τις εκκλησίες, σύμφωνα με τον κανόνα των Ρωμαίων να τις διακοσμούν με τις εικόνες και χωρίς εικόνα να μην τελούν τη [Θεία] Λειτουργία»⁵⁸⁰. Σε ένα άλλο σημείο της «Ιστορίας» του ο Ορμπελιάν και πάλι αναφέρεται στον Βαάν, σημειώνοντας ότι αυτός τοποθέτησε εικόνες στις αγίες Τράπεζες αντί των Σταυρών, οι οποίοι στόλιζαν τις Τράπεζες των αρμενικών Ναών⁵⁸¹. Η αναφορά του Ορμπελιάν είναι ενδιαφέρουσα, αλλά μας προβληματίζει ο «κανόνας των Ρωμαίων» για την τοποθέτηση εικόνων πάνω στην αγία Τράπεζα, κάτι που δεν ίσχυε στο Βυζάντιο.

Η ιστορία του Καθολικού Βαάν απασχόλησε αρκετά τους μελετητές, οι οποίοι μέσα από τις ολιγόλογες και ασαφείς αναφορές των μεσαιωνικών ιστοριογράφων καλούνταν να αποφανθούν σχετικά με την ιστορική αλήθεια περί του Καθολικού Βαάν, της δράσης και της πορείας του, καθώς και των αιτίων της εκθρόνισής του.

Ο αρχιεπίσκοπος Μαλαχίας Ορμανιάν, σε μία προσπάθεια να εξακριβώσει τα πράγματα από τις πηγές, σημειώνει ότι η εισαγωγή των εικόνων ή και τέμπλου (εικονοστασίου) είναι ένα λειτουργικό θέμα, και αυτό καθεαυτό δεν επαρκεί για αφορισμό και εκθρόνιση ενός Καθολικού. «Άρα θα πούμε ότι οι εικόνες ή το εικονοστάσιο έγιναν αφορμή να σκεφτεί [ο Βαάν] και με αυτό τον τρόπο να εμφανιστούν οι υποχωρητικές σχέσεις ή συμβάσεις σχετικά με τα δογματικά θέματα με τους χαλκηδονίους Ίβηρες»⁵⁸². Στη συνέχεια, ο Ορμανιάν κλίνει προς την κατεύθυνση να υποθέτει ότι στο πρόβλημα του Βαάν καθοριστική υπήρξε κάποια διαφωνία του

---

⁵⁷⁹ Ο Στέφανος σε αυτό το σημείο χρησιμοποιεί τη λέξη «κων» (կոն), η οποία δεν υπάρχει στα Αρμενικά και βεβαίως είναι η παραφθορά της ελληνικής λέξης «εικόν».

⁵⁸⁰ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 289.

⁵⁸¹ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 455. Σε ένα άλλο έργο του ο Στέφανος κάπως επαναλαμβάνει τις πληροφορίες του, γράφοντας τα εξής: «Πάλι [συγκλήθηκε] σύνοδος των Αγίων Πατέρων στο Ανί, στην οποία αφού ερεύνησαν, βρήκαν τον από το Μπαγκ Καθολικό Βαάν ομόφωνο με τους Ίβηρες. Και επειδή αυτός εισήγαγε εικόνες στους αρμενικούς ναούς, απ'όλες τις αγίες Τράπεζες αφαίρεσε τη λαμπρότητα του Σταυρού και τις στόλισε με εικόνες. Τον καθάίρεσαν με αναθεματισμό και κάποιον Στέφανο χειροτόνησαν στη θέση του» (Στέφανος Ορμπελιάν, *Αντίρρηση*, σελ. 178).

⁵⁸² Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1300. Κατά τη γνώμη μας, εδώ ίσως δεν πρόκειται για τη Γεωργία, αλλά για το Τάικ.

Καθολικού με τον βασιλιά στα πολιτικά θέματα⁵⁸³. Τη γραμμή του Ορμανιάν βασικά ακολουθεί ο επίσκοπος Γιεζνίκ Πετροσιάν, ο οποίος μελέτησε εξονυχιστικά τις πληροφορίες των πηγών και των μελετητών, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι στην καταδίκη του Βαάν συνετέλεσαν αφενός μεν η αντικατάσταση του Σταυρού των αγίων Τραπεζών με εικόνες των «αιρετικών», αφενός δε κάποιες πολιτικές διαφωνίες του βασιλιά Ασώτ του Ελεήμονα με τον νέο Καθολικό⁵⁸⁴.

Θα σημειώσουμε ότι οι μελετητές ως σήμερα δεν έχουν αποδώσει την πρέπουσα προσοχή σε δύο μαρτυρίες από τον ΙΒ΄ αι., οι οποίες και έμειναν σχεδόν ανεκμετάλλευτες. Η πρώτη μαρτυρία προέρχεται από το έργο πολεμικής (κατά των Ορθοδόξων) του Παύλου Ταρωνίτη (Պօղոս Ծարոնիտի, 1045/50-1124)⁵⁸⁵. Από αυτόν πληροφορούμαστε ότι ο Βαάν είχε αλληλογραφία με τον Θεόδωρο Μελιτηνής «*Εξ Ελλήνων έγγραψε και κάποιος άλλος στην Αρμενία, για την αγάπη προς τον Καθολικό Βαάν. Εκείνος [ο Έλληνας] ερμήνευσε τα αναγνώσματα του Ιακώβου [Αδελφοθέου], διότι ήταν γνώστης των Θείων Διαθηκών, το δε όνομά του ήταν Θεόδωρος, μητροπολίτης της πόλης Μελιτηνής. Και αυτός επιβεβαίωνε τους κανόνες των αγίων αποστόλων και μας στερέωσε με ασάλευτη μαρτυρία. Έγραψε δε στην Αρμενία ούτως, λέγοντας: «Εμείς όμως με πίστη αποδεχόμαστε τους κανόνες του αγίου Κυρίλλου Ιεροσολύμων, που στις 6 Ιανουαρίου κανόνισε τα Θεοφάνεια του Κυρίου και καταφρόνησε τα δικά τους, ενώ στις 25 Δεκεμβρίου μας διέταξε να τελέσουμε τη μνήμη του [προφητάνακτος] Δαβίδ και του Ιακώβου [Αδελφοθέου]»*»⁵⁸⁶.

Η πληροφορία του Παύλου είναι πολύτιμη, διότι μας φωτίζει καταρχάς τον εκκλησιολογικό προσανατολισμό του Βαάν. Αυτός καλλιεργεί σχέση όχι με τη Γεωργία, αλλά με τον μητροπολίτη Μελιτηνής της βυζαντινής Μικράς Αρμενίας, η οποία υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο. Το γεγονός αυτό δείχνει το ζωηρό ενδιαφέρον που οι εκκλησιαστικοί κύκλοι της Μικράς Αρμενίας έδειχναν για τα θρησκευτικά θέματα της Μεγάλης Αρμενίας. Δεύτερον, από την αναφορά του Παύλου Ταρωνίτη μερικώς μαθαίνουμε τη θεματολογία της αλληλογραφίας του Βαάν

⁵⁸³ Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1300-1302.

⁵⁸⁴ Βλ. Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 194-203.

⁵⁸⁵ Ονομαστός θεολόγος, ηγούμενος της Ι. Μονής των Αγίων Αποστόλων στο Μους. Συγγραφέας θεολογικών, λειτουργικών έργων, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει η εκτενής αντιχαλκηδόνια πραγματεία (πολεμική) του, που γράφτηκε το 1102 ως απάντηση στο έργο του ορθοδόξου θεολόγου Θεοπίστου Φιλοσόφου (βλ. Μανουτσαριάν, *Πάυλος Ταρωνίτης: Μπαρτικιάν, Τò Βυζάντιον*, σελ. 97· Κεοσεγιάν, «Η συγγραφική»).

⁵⁸⁶ Παύλος Ταρωνίτης, *Επιστολή*, σελ. 475.

με τον Θεόδωρο. Συγκεκριμένα, οι δύο πλευρές συζητούσαν τα εορτολογικά θέματα, στα οποία, κατά τη γνώμη μας, δεν θα μπορούσαν να προχωρήσουν χωρίς προηγουμένως να έχουν συζητήσει το μέγιστο ζήτημα της Χριστολογίας. Είναι αξιοσημείωτο, αν εμπιστευτούμε την απόδοση του Ταρωνίτη, ότι ο Μελιτηνός παραδεχόταν την αρχαία παράδοση του ξεχωριστού εορτασμού των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, η οποία ετηρείτο στην Αρμενία.

Η δεύτερη μαρτυρία ανήκει στον πολύ Νερσή Λαμπρωνίτη (1157-1198)⁵⁸⁷, ο οποίος στα τέλη του ΙΒ΄ αι., στην επιστολή του στον Ορθόδοξο Αρμένιο έγκλειστο ασκητή Ιουσίκ από τη Μονή του οσίου Συμεών Θαυμασορείτη (κοντά στην Αντιόχεια) γράφει τα εξής: «Ο Καθολικός Βαάν επί [αυτοκρατόρων] Βασιλείου και Κωνσταντίνου προχώρησε στην [ευχαριστιακή] κοινωνία με τους Έλληνες και με τον ίδιο βαθμό [του Καθολικού] τιμήθηκε απ' αυτούς»⁵⁸⁸. Σημειωτέον ότι ο Νερσής θεωρεί την κίνηση του Βαάν ίδιας αξίας με την πασίγνωστη ενωτική κίνηση του Καθολικού Έσδρα Α΄ Φαραζνακερτίτη (Եզր Ա. Փարաշնակերտցի, 630-641)⁵⁸⁹, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι ο ασπασμός από τον Βαάν της ορθόδοξης πίστης ήταν εξίσου γνωστός όπως και εκείνη η ένωση που πραγματοποιήθηκε στον Ζ΄ αι. επί καθολικού Έσδρα στη σύνοδο του Καρίν. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι ο Καθολικός Βαάν έγινε δεκτός στην Ορθοδοξία με ούσα τάξη, όπως ήταν σύνηθες στην αρχαία εκκλησιαστική παράδοση.

Συγκρίνοντας, λοιπόν, τις παραπάνω αναφορές των πηγών και προσεγγίζοντας κριτικά τις απόψεις των ερευνητών, θα συμφωνήσουμε με το συμπέρασμα του π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν, κατά τον οποίο ο Καθολικός Βαάν «αφού νωρίτερα πληροφωρήθηκε επακριβώς για την ορθότητα της ομολογίας της Χαλκηδόνας, συμφώνησε με αυτή και σύναψε ένωση με τους Έλληνες και τους Ιβήρες, όταν δε έγινε

⁵⁸⁷ Λογιότατος Αρμένιος θεολόγος και συγγραφέας του ΙΒ΄ αι., σημαντική μορφή της εποχής του. Χειροτονήθηκε Αρμένιος αρχιεπίσκοπος της Ταρσού της Κιλικίας, αναπτύσσοντας μεγάλη μεταφραστική, μεταρρυθμιστική και πολιτική δράση. Ο Νερσής ήταν ο πιο ένθερμος υποστηρικτής της επανένωσης της Αρμενικής Εκκλησίας με τον υπόλοιπο Χριστιανικό κόσμο (βλ. Ακινεάν, *Νερσής Λαμπρωνίτης*: Μαθεβοσιάν, «Νερσής Λαμπρωνίτης»).

⁵⁸⁸ Νερσής Λαμπρωνίτης, *Μυσταγωγία* (Παράρτημα), σελ. 27.

⁵⁸⁹ Σημαντικό γεγονός της πατριαρχίας αυτού του Καθολικού υπήρξε η επανένωση της Εκκλησίας της Αρμενίας με την Ορθόδοξη, στη Σύνοδο του Καρίν το 632/33, η οποία πραγματοποιήθηκε χάρη στον αυτοκράτορα Ηράκλειο (610-641): «... Έλθων έν τή Μεγάλη Αρμενία (ο Ηράκλειος), έκέλευσε σύνοδον γενέσθαι μεγάλην έκ πάντων τών έπισκόπων και διδασκάλων σν τῶ καθολικῶ Έσδρα και πᾶσι τοῖς Αζάτοις έν Θεοδοσιουπόλει, έρευναν ποιησαι και ιδειν περι τῶν δυο φύσεων τῶν έν Χριστῶ τῶ Θεῶ ήμῶν και περι τής συνόδου Χαλκηδόνας. Ηρεύνησαν ούν δια τριάκοντα ήμερῶν, και έπέισθησαν οί Αρμένιοι από τῶν γραφῶν και ὤμοσαν έγγραφως ιδιοχείρως μηκέτι άντειπειν περι τούτου» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 43). Πρβλ. Garsoïan, *L'Église*, σελ. 386-390.

Καθολικός, επιπλέον διά επιστολής επιβεβαίωσε την ομοφωνία του με αυτούς, διά χειρός του Θεοδώρου, μητροπολίτη Μελιτηνής...»⁵⁹⁰. Όπως είδαμε από τη μαρτυρία του Νερσή Λαμπρωνίτη, ο Βαάν δεν αρκέστηκε μόνο σε αλληλογραφία, αλλά και επισήμως ασπάστηκε την Ορθόδοξη πίστη.

Η στάση του Καθολικού, η οποία ήταν αντίθετη προς την αντιχαλκηδόνια στάση της Εκκλησίας της Αρμενίας, βεβαίως, δεν θα μπορούσε να μην προκαλέσει έντονη ανησυχία και ταραχές στην κοινωνία. Ο Ασώτ Γ΄ Βαγρατιδής συγκάλεσε νέα σύνοδο στο Ανί, «πολλών επισκόπων και ασκητικότητας μοναχών, οι οποίοι αφού έμαθαν με βεβαιότητα την αίρεση του καταστρεπτικού φρονήματός του [Βαάν], διότι διέταξε να φέρουν εικόνες για την ανανέωση [στην Αρμενία] της αίρεσης της Χαλκηδόνας, και αφορίζοντάς, τον έδιωξαν...»⁵⁹¹. Η σύνοδος του Ανί επέλεξε νέο Καθολικό τον μοναχό Στέφανο από τη Μονή Σεβάν και συγγενή των Καθολικών Μαστότς Α΄ Γιεγιβαρδίτη (897-898)⁵⁹² και Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη⁵⁹³. Όπως φαίνεται από την αναφορά του Στεφάνου Ταρωνίτη, ο Καθολικός Βαάν δεν περίμενε τη σύνοδο, αλλά προ της σύγκλησης αυτής αποχώρησε για το Βασπουρακάν, κοντά στον Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ Αρτσρουνίδη⁵⁹⁴. Οι δύο Καθολικοί αναθεμάτισαν ο ένας τον άλλο⁵⁹⁵.

Έτσι, το 968 η Εκκλησία της Αρμενίας εκ των πραγμάτων διαιρέθηκε σε δύο μέρη, δηλαδή, το βασίλειο των Βαγρατιδών αναγνώρισε τον νέο Καθολικό Στέφανο Γ΄ (Ստեփանոս Գ, 969-972), ενώ το βασίλειο των Αρτσρουνιδών αναγνώρισε τον εκθρονισθέντα και ορθοδοξίζοντα Καθολικό Βαάν. Ο Σαμουήλ Ανίτης, προσπαθώντας να δικαιολογήσει τον Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ, ο οποίος τάχθηκε στην

⁵⁹⁰ Τσαμισιάν, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 840. Σημειωτέον ότι ο Μελιτινής συμμετείχε στις Αρμενοβυζαντινές ενωτικές διαπραγματεύσεις και αργότερα, τον ΙΓ΄ αι. (βλ. Καζαριάν, «Η «Ομολογία»», σελ. 27).

⁵⁹¹ Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 175.

⁵⁹² Ασκητικότητας μορφή, ο Μαστότς ήταν ηγούμενος της Μονής Σεβάν. Ανέπτυξε σημαντική δραστηριότητα ως πνευματική και χαρισματούχος προσωπικότητα. Συμμετείχε στην ενωτική σύνοδο του Σιρακαβάν, ακυρώνοντας τα αναθέματα εις βάρος των χαλκηδονίων, αλλά μετά, κάτω από τις πιέσεις του Καθολικού Γεωργίου Β΄ Γκαρνίτη, αναγκάστηκε να επανέλθει στην αυστηρή αντιχαλκηδόνια στάση. Διαδέχτηκε τον Γεώργιο στον θρόνο του Καθολικού το 897, αλλά λίγους μήνες μετά απεβίωσε (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1151-1154, 1181-1186).

⁵⁹³ Βλ. Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 176. Ο Α. Γιεγιαζαριάν, βασιζόμενος στη σχετική αναφορά του Ορμπελιάν ότι ο νέος Καθολικός έδρευε στο Ανί, παρατηρεί ότι με αυτό τον τρόπο, ο Ασώτ Γ΄ Ελεήμων πέτυχε να συγκεντρώσει στο Ανί και τις δύο εξουσίες – την πολιτική και την εκκλησιαστική (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 94). Κατά τη γνώμη μας, ο Ασώτ εν προκειμένω επιδίωκε τον άμεσο έλεγχο του νέου Καθολικού.

⁵⁹⁴ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 756.

⁵⁹⁵ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 756.

πλευρά του Βαάν, γράφει: «Επειδή ο Βαανίκ⁵⁹⁶ ήταν ζωντανός στο Βασπουρακάν, έπεισε κάποιους από τους αφελείς να πιστέψουν, ότι η φήμη για την αίρεσή του είναι ψεύτικη»⁵⁹⁷. Ο Στέφανος Ορμπελιάν επαναλαμβάνει την πληροφορία του Ανίτη, γράφοντας ότι, λόγω της εισαγωγής των εικόνων, «οι πάντες, αφού υποπτεύθηκαν ότι [ο Βαάν] είναι σύμφωνος στην ομολογία [ημωζυωηρη] με τους Έλληνες και θέλει να παρεισάγει στην Εκκλησία την αίρεσή τους, παραπονέθηκαν στον βασιλιά. Και αυτός διέταξε να γίνει σύνοδος στην πόλη Ανί, για να ερευνήσουν τα πράγματα. Ο δε Βαάν, αφού ενημερώθηκε για αυτό, δεν έμεινε για τη σύνοδο, αλλά σηκώθηκε και έφυγε στη χώρα Βασπουρακάν, στον Χαμαζάσπ, γιο του βασιλιά Γκαγκίκ. Και τον έπεισε για τον εαυτό του και είπε ότι οι φθονεροί άνδρες τον έχουν συκοφαντήσει. Και εγκαταστάθηκε στη Μονή τη λεγόμενη Τζορό»⁵⁹⁸.

Όμως, ότι τα πράγματα ήταν πολύ σοβαρά και δεν επρόκειτο για απλή αφέλεια του Χαμαζάσπ, το δείχνει ο Στέφανος Ταρωνίτης. «Ο μέγας διδάσκαλος Στέφανος⁵⁹⁹, ο οποίος...ποιόμανε τα δυτικά μέρη της Αρμενίας, αφού συγκέντρωσε πολλούς μοναχούς από το Ταρών, το Αστεάνκ, το Τσοπκ και το Χορτζεάν⁶⁰⁰, μαζί με τον διδάσκαλο Μωυσή και τον εκλεκτό άνδρα Μπαμπκέν, ο οποίος καταγόταν από το Σιουνίκ, πήγε στο Βασπουρακάν για να ελέγξει τον Βαάν και τον Αμπουσάχλ»⁶⁰¹. Η μοναχική αυτή ιερή «εκστρατεία» δεν καρποφόρησε. Ο βασιλιάς του Βασπουρακάν και ο Καθολικός Βαάν δεν θέλησαν ούτε να ακούσουν τους μοναχούς· οι προαναφερθέντες τρεις επικεφαλής της εκστρατείας κατευθείαν φυλακίστηκαν στο φρούριο της νήσου Αχθαμάρ. Ο Μπαμπκέν και ο Μωυσής ύστερα αποφυλακίστηκαν, ενώ ο Στέφανος μεταφέρθηκε στο φρούριο Κοτορότς (στο Βασπουρακάν), όπου και απεβίωσε σε αδιευκρίνιστες συνθήκες⁶⁰².

---

⁵⁹⁶ Υποκοριστικό του ονόματος «Βαάν», η χρήση του οποίου προφανώς δείχνει την καταφρονητική συμπεριφορά στο πρόσωπο του Καθολικού. Ο Β. Αλεξανιάν όμως απορρίπτει αυτή τη θέση, υποδεικνύοντας ότι κατά τον Μεσαιώνα οι Αρμένιοι είχαν και άλλα ονόματα με την υποκοριστική κατάλυξη -ικ (իկ), χωρίς προσβλητική σημασία (βλ. Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄, σελ. 39).

⁵⁹⁷ Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 176.

⁵⁹⁸ Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 289.

⁵⁹⁹ Παρά τη σαφή μνεία από τον Ταρωνίτη για τον επίσκοπο Στέφανο, ο π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν και ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν έκαναν σοβαρό λάθος, ταυτίζοντάς τον με τον νεοεκλεχθέντα Καθολικό Στέφανο Γ΄ (βλ. Τσαμτσιάν, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 841· Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1307-1310). Δυστυχώς, και οι σύγχρονοι μελετητές, όπως π. χ. ο επ. Γιεζνίκ Πετροσιάν, παραβλέποντας τις παρατηρήσεις του π. Βαρδάν Χατσουνί για το λάθος του Ορμανιάν, επανέλαβε το ίδιο σφάλμα (βλ. Χατσουνί, *Σπουδαία προβλήματα*, σελ. 487· Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 201-202).

⁶⁰⁰ Πρόκειται για γνωστές επαρχίες, που βρίσκονταν στην επικράτεια της αυτοκρατορίας των Ρωμαίων.

⁶⁰¹ Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 756.

⁶⁰² Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 756.

Η αντιπαράθεση όμως των δύο πτερύγων της Εκκλησίας της Αρμενίας τερματίστηκε, όταν σχεδόν ταυτόχρονα, μέσα σε μία χρονιά, στα τέλη του 972, πέθαναν και οι δύο Καθολικοί⁶⁰³. Πριν από αυτό, το 968 είχε αποβιώσει ο Χαμαζάσπ-Αμπουσάχλ.

Έναν χρόνο αργότερα, νέος και μοναδικός Καθολικός εκλέχθηκε ο ανιψιός του αντιχαλκηδόνιου Καθολικού Ανανία Α΄, ο επίσκοπος Χατσίκ.

Τους μελετητές έχει απασχολήσει και ένα άλλο ερώτημα σχετικά με τον Βαάν. Πώς μπορούσε αυτός, αν ήταν πράγματι χαλκηδόνιος, να καταφύγει στον αντιχαλκηδόνιο Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ και να τύχει της προστασίας του; Ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν, εν προκειμένω, σημειώνει ότι αν ο Βαάν ήταν χαλκηδόνιος, θα κατέφευγε στο οικείο Σιουνίκ, όπου στη συνοριακή ζώνη με την Αλβανία του Καυκάσου και την Ανατολική Γεωργία οι χαλκηδόνιοι είχαν ισχυρή παρουσία, ενώ στο Βασπουρακάν ο «Χαλκηδονισμός» δεν είχε καμία επιρροή⁶⁰⁴. Η αμέσως επόμενη παράγραφος προσπαθεί να ρίξει φως σε κάποιες πτυχές σχετικές με το παραπάνω ερώτημα.

---

⁶⁰³ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 757. Η χρονολογία του αρχιεπ. Μαλαχία Ορμανιάν (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1310-1311). Ο πιο πρόσφατος μελετητής Α. Γιεγιαζαριάν, βασιζόμενος στον υπολογισμό των στοιχείων των πηγών προτείνει την εξής χρονολογία των Καθολικών του Γ΄ αι.: Ανανίας Α΄ 941-966, Βαάν – 966-970, Στέφανος Γ΄ - 969-970, Χατσίκ Α΄ - 972-991 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 79-82, 96-98).

⁶⁰⁴ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1302. Ο επ. Γιεζνίκ Πετροσιάν νομίζει ότι με την εγκατάσταση του Καθολικού στο Βασπουρακάν ανυψώθηκε το κύρος του βασιλείου του Βασπουρακάν απέναντι στο βασίλειο των Βαγρατιδών, και αυτό ακριβώς το πολιτικό κέρδος εκμεταλλεύτηκε ο Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ, ακόμη παραβλέποντας τις «αιρετικές» παρεκτροπές του Βαάν (βλ. Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 198, 201-201). Η άποψη αυτή όμως παραβλέπει το γεγονός, ότι ο Βαάν πλέον ήταν απορριπτός από το σύνολο της αντιχαλκηδόνιας Εκκλησίας της Αρμενίας, και η παρουσία του αναθεματισθέντος «αιρετικού» Καθολικού μάλλον αποτελούσε πρόβλημα παρά κέρδος για το Βασπουρακάν. Συζητήσιμη είναι και η άποψη του πιο πρόσφατου μελετητή Μ. Αρουτιουιάν, ο οποίος θεωρεί ότι ο Χαμαζάσπ προστάτευσε τον Βαάν, για να γυρίσει η έδρα του Καθολικού της Αρμενίας στο Αχθαμάρ (βλ. Αρουτιουιάν, *Η αρχοντική οικογένεια*, σελ. 203, 204). Ο μελετητής παραβλέπει το γεγονός ότι, εν τω μεταξύ, ο Βαάν δεν εγκαταστάθηκε στο Αχθαμάρ, αλλά στη Μονή Τζορό. Πιο αξιοπρόσεκτη είναι η εικασία του ίδιου, ότι προστατεύοντας τον χαλκηδόνιο Καθολικό Βαάν, ο Χαμαζάσπ έδειχνε με αυτό τον τρόπο τη φιλοφροσύνη του στην αυτοκρατορία. Άξιζε όμως αυτό το δείγμα φιλοφροσύνης προς τα έξω, ενώ για τους έσω αυτό αποτελούσε σκάνδαλο; Τέλος, ο πιο πρόσφατος μελετητής Β. Αλεξανιάν, κατά κάποιον τρόπο συνδυάζοντας τις ήδη υπάρχουσες απόψεις ισχυρίζεται ότι ο βασιλιάς του Βασπουρακάν ήθελε να επιστρέψει την Έδρα του Καθολικού στην επικράτεια του ή να διορίσει στην Έδρα τον δικό του εκλεκτό. Πολύ περισσότερο, που αυτή την εποχή οι Αρτρουνίδες, όπως ο Γκαγκίκ Α΄, αναζητούσαν πολιτική και εκκλησιαστική προσέγγιση με την αυτοκρατορία. Ένας προσανατολισμός που ερχόταν σε ρήξη με την πολιτική που προέβλεπαν οι ανταγωνιστές των Αρτρουνιδών, οι Βαγρατιδές (βλ. Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄», σελ. 47-50).

4. Ο ιερέας Πανταλέων και οι αποστολές του

Για τη μελέτη των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων και διαπραγματεύσεων του Ι΄ αι. πάρα πολύ ενδιαφέρον και εξαιρετική αξία παρουσιάζει το κείμενο του ιερέως Πανταλέοντος, το οποίο τιτλοφορείται ως εξής: «*Αφήγησις περί του δακτύλου του αγίου αποστόλου Πέτρου και περί της μεταθέσεώς του από τη Ρώμη στην Αρμενία*»⁶⁰⁵. Αγνωστο, από ποιο αρχικό κώδικα προέρχεται το κείμενο του Πανταλέοντος, κάτι το οποίο ίσως θα μας παρείχε πληροφορίες για το πρόσωπο και τη ζωή του.

Ο Πανταλέων αρχίζει το κείμενο, αφού προσδιορίζει την αποστολή του στη Βασιλεύουσα Πόλη «*στα χρόνια του αυτοκράτορα των Ελλήνων Νικηφόρου*», με εγκώμια στον ίδιο τον βασιλιά. Ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Β΄ Φωκάς (963-969)⁶⁰⁶ χαρακτηρίζεται ως «*θαρραλέος και ενάρετος, νικητής των πολέμων [κατά] των ειδωλολατρών, ο οποίος κατέστρεψε τον ζυγό των Ισμαηλιτών, που ήταν στους τραχήλους των χριστιανών, και έσπασε τις σιαγόνες (των Ισμαηλιτών), κατέβαλε τα απόρθητα φρούριά τους, ειδικά δε τη μεγάλη, διάσημη και περίφημη Ταρσό της Κιλικίας και την Κρήτη*»⁶⁰⁷, όπου κατοικούσαν εκείνοι οι «*άει ψεύσται, κακά θηρία, γαστέρες άργαί*» (Τιτ. 1, 12) και όλους εκείνους αυτός ο βασιλιάς τους έκανε δούλους της μεγάλης πολιτείας των Ρωμαίων, [η οποία είναι] δεύτερη μετά από την άνω Βασιλεία. Επιπλέον, έφερε τα κοσμήματα των βδελυρών τζαμιών τους εις τιμήν της Αγίας Σοφίας»⁶⁰⁸.

Είναι φανερό ότι η αποστολή του Πανταλέοντος στην Κωνσταντινούπολη πραγματοποιήθηκε μετά από τις ένδοξες νίκες του Νικηφόρου Φωκά, ενώ τα

⁶⁰⁵ Βλ. Μ 1315, φφ. 2α-5β. Το κείμενο σε κολοβή μορφή δημοσίευσε ο Καθολικός της Κιλικίας Γκαρεγκίν Β΄ (1943-1952) (βλ. Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 117-120).

⁶⁰⁶ Τροπαιούχος στρατηγός, γόνος της μεικτής ελληνοαρμενικής οικογένειας των Φωκάδων της Καππαδοκίας, ο Νικηφόρος έμεινε στην ιστορία ως αυτός που κατεξοχήν πολέμησε τους Άραβες. Χάρη στους αγώνες του, απελευθερώθηκαν και ξαναπέρασαν στην αυτοκρατορία η Κρήτη, η Κύπρος, η Κιλικία και η Άνω Συρία με την Αντιοχία. Λιγότερο επιτυχής ήταν η εσωτερική πολιτική του Νικηφόρου, λόγω της οποίας ολοένα αυξανόταν η κοινωνική δυσφορία και το 969 ο αυτοκράτορας δολοφονήθηκε από τον ανιψιό του Ιωάννη Τσιμισκή (βλ. Chrestides, *The conquest of Crete*· Κόλιας, *Νικηφόρος Β΄*· Charanis, *The Armenians*, σελ. 37-39· Τακιρτάκογλου, «Οι πολέμοι»). Τον σύντομο κατάλογο των γνωστών εκπροσώπων της οικογένειας των Φωκάδων βλ. Καζδάν, *Οι Αρμένιοι*, σελ. 72-73.

⁶⁰⁷ Αξιοσημείωτο είναι ότι στις μάχες για την απελευθέρωση της Κρήτης διέπρεψε «*τὸ τῶν Ἀρμενίων σίφος*» του βυζαντινού στρατού. Στη συνέχεια ο Νικηφόρος Φωκάς εγκατέστησε στη νήσο και Αρμένιους μετανάστες (βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 14, 28).

⁶⁰⁸ Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 117.

επαινετικά λόγια του Αρμενίου ιερέως δείχνουν τον θαυμασμό και τη χαρά που προκάλεσαν οι νίκες αυτές στον χριστιανικό κόσμο και συγκεκριμένα στην Αρμενία.

Έπειτα από τον μικρό αυτό πρόλογο, ο Πανταλέων πληροφορεί τους αναγνώστες του ότι ο ίδιος με πρόσταγμα «του δευτέρου κοσμοκράτορα, του δεσπότη μου, του πρεσβυτέρου Απουσάχλ Χαμαζάσπ, βασιλιά των βασιλέων της μεγάλης πολιτείας της χώρας Αρμενίας»⁶⁰⁹, ταξίδευσε στη «Βασιλεύουσα πόλη Βυζάντιο - Νέα Ρώμη, δεύτερη Βαβυλώνα και αληθινή Ιερουσαλήμ»⁶¹⁰ και στις 6 Ιανουαρίου του έτους 414 της αρμενικής χρονολογίας⁶¹¹ (=965 μ. Χ.), εισήλθε στην Αγία Σοφία. Μεγάλη ήταν η έκπληξη, που έζησε ο Πανταλέων εισερχόμενος στον Ναό, ειδικά από το φως των κανδηλών, οι οποίες την πέμπτη ώρα ακόμα ήταν αναμμένες⁶¹².

Η άφιξη του Πανταλέοντος στην Κωνσταντινούπολη, βέβαια, δεν είχε απλώς και μόνο προσκυνηματικό χαρακτήρα· στην Αγία Σοφία ο Πανταλέων εκφώνησε μία ομιλία, το θέμα της οποίας δεν διασαφηνίζεται μέσα από τη χειμαρρώδη και ομιχλώδη αναφορά του: «Έπειτα, λοιπόν, το Άγιον Πνεύμα ανέβρυσε από μέσα μου λόγια αγαθά, εγκωμιαστικά και επαινετικά, να τα λέγω μέσα στον Ιερό του φωτός, με δάκρυα στεναγμού, διότι δεν αισθανόμουν σαν να είμαι πάνω στη γη, αλλά αρπαγμένος στον δεύτερο ουρανό, καθώς τα γραμμένα από μένα [λόγια] φάνηκαν πάρα πολύ ευάρεστα μπροστά σε εκείνους τους φιλοσόφους, για πολύ καιρό σπουδαγμένους, δυνατούς και δεινούς, ώστε να αναφέρουν τις πράξεις μου στον βασιλιά, ώστε με ομόφωνη ευδοκία και ευλογία να υποδεχτούν την ατιμία μου μαζί με τους τίμιους. Και δεν έγινα εις ονειδισμό ούτε για τον ισχυρό βασιλιά μου, ούτε για τη χώρα μας Αρμενία ή και για τους διδασκάλους μου, οι οποίοι με έθρεψαν και δίδαξαν»⁶¹³.

Ανάμεσα στις ερωτήσεις, τις οποίες υπέβαλε ο ιερέας Πανταλέων, ήταν και η ερώτηση περί των λειψάνων των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, αν δηλαδή υπάρχουν αυτά στη Νέα Ρώμη. Η απάντηση των Βυζαντινών ήταν αρνητική. Ο Πανταλέων, τελειώνοντας την αποστολή του, γύρισε στην Αρμενία «με τη χάρη αμφοτέρων των βασιλιάδων μας, του Νικηφόρου και του Χαμαζάσπ»⁶¹⁴. Εδώ, στην

---

⁶⁰⁹ Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 117.

⁶¹⁰ Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 117. Η Κωνσταντινούπολη ονομάζεται «Νέα Ιερουσαλήμ» και στην επιστολή του Μέγα Φωτίου στον Καθολικό της Αρμενίας (βλ. Καζαριάν, *Ο ι. Φώτιος*, σελ. 157).

⁶¹¹ Η χριστιανική αρμενική χρονολογία καθιερώθηκε το 551 μ. Χ.

⁶¹² Βλ. Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 117-118.

⁶¹³ Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 118.

⁶¹⁴ Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 119.

Αρμενία, από έναν ευλαβέστατο διοικητή (ճարդապետ) της Αρμενίας, τον Χαρπ,⁶¹⁵ ο Πανταλέων πληροφορήθηκε ότι ένα από τα δάκτυλα του αποστόλου Πέτρου παλιά είχε μεταφερθεί στην Αρμενία και φυλάσσεται στην εκκλησία του χωριού Γκομ Μπτσαϊρί (Գոմ Բժրայրի)⁶¹⁶ στο Κογκό Χοβίτ ή Κογκοβίτ της επαρχίας Ασπαγκνουνίκ⁶¹⁷. Τη σχετική ιστορία που την παρέλαβε από τον Χαρπ, ο Πανταλέων την αναφέρει, ενσωματώνοντάς τη στο σημείωμά του, το οποίο τελειώνει με τα εξής λόγια: «Όσοι αναγινώσκετε, να μνημονεύετε [εμένα] τον ταλαίπωρο Πανταλέοντα, διότι με πολλές δυσκολίες έβγαλα αυτή [την ιστορία] από τα κουτιά της Αγίας Σοφίας, και δια χειρός του ευλογημένου Ιωσήφ⁶¹⁸, τη μετέφρασα από τα Ελληνικά στην Αρμενική γλώσσα, εις δόξαν του Θεού»⁶¹⁹.

⁶¹⁵ Αυτός μήπως ταυτίζεται με τον «διοικητή» (ճարդապետ) της Αρμενίας Χαρπ, ο οποίος έπεισε τον βασιλιά Γκαγκίκ Α΄ Βαγρατιδή, να απαλλάξει τον οικισμό Μρεν από φόρους (βλ. Ατσαριάν, *Λεξικό*, τ. Γ΄, σελ. 62).

⁶¹⁶ Για το χωριό αυτό δεν διασώθηκαν ιστορικές αναφορές (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 705).

⁶¹⁷ Μ 1315, φφ. 3^α. Κογκοβίτ είναι μία γνωστή επαρχία του νομού Αϊραράτ, η οποία τον Γ΄ αι. βρισκόταν στα εδάφη του βασιλείου του Βασπουρακάν (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 182). Αυτή η λεπτομέρεια, το ότι δηλαδή το λείψανο του αποστόλου Πέτρου βρισκόταν εντός των ορίων της επικράτειας των Αρτσρουνιδών είναι αξιοπρόσεκτη.

⁶¹⁸ Όπως έδειξε ο π. Νερσές Ακινιάν, πρόκειται για τον Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτη, ο οποίος το 991/992 μετέφρασε από τα Ελληνικά στα Αρμενικά τον βυζαντινό Συναξαριστή. Το έργο του Ιωσήφ διασώθηκε σε έναν κώδικα του 1302, γραμμένο στη Σεβάστεια, που τώρα φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη των Μχθαριστών της Βιέννης (αρ. 1058). Στο τέλος του έργου του ο Ιωσήφ άφησε ένα σημείωμα, όπου αναφέρει ότι γεννήθηκε στην «*θεοφύλακτο*» Κωνσταντινούπολη, εκεί έμαθε την πατρώα γλώσσα του, τα Αρμενικά, ενώ το σε γερωντική ηλικία μετέφρασε και έστειλε στην Αρμενία το έργο του (βλ. Ακινιάν, «*Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτης*»).

⁶¹⁹ Ο Καθολικός Γκαρεγκίν, ο οποίος εξέδωσε το σημείωμα του Πανταλέοντος, παρέλειψε την «*Ιστορία*» ως «*μην έχουσα ιστορική αξία*» (Γκαρεγκίν, *Οι κολοφώνες*, στ. 120). Εμείς όμως τη μελετήσαμε μέσα από το χειρόγραφο Μ 1315 και κρίνουμε σκόπιμο να αναφέρουμε σύντομα το περιεχόμενο της «*Ιστορίας*». Αυτή, λοιπόν, διηγείται πως στο χωριό Γκόμ Μπτσαϊρί, κάποτε ζούσε ένας ευλαβής και ενάρετος ιερέας, ο οποίος τσακώθηκε με έναν ευγενή του χωριού, τον οποίο τελικά αναθεμάτισε. Μετά από τον θάνατο του ιερέα, ο ευγενής συνήλθε και ήθελε να λυθεί από το ανάθεμα, αλλά κανείς δεν του το ήρε. Μετά από καιρό, κάποιιοι τον συμβούλευσαν να αποχωρήσει για την Πρεσβυτέρα Ρώμη, ώστε να παρακαλέσει για την άλυτη υπόθεση τους πρωτοκορυφαίους αποστόλους. Ο πάπας Ρώμης μαζί με τον κλήρο, αποφάσισαν να του βάλουν στον τράχηλο αλυσίδες και άφησαν τον άνθρωπο τη νύχτα κοντά στη λάρνακα των αποστόλων. Το πρωί δε, τον βρήκαν ελεύθερο από τα δεσμά. Ο προσκυνητής διηγήθηκε ότι σε όραμα είδε τον πεθαμένο ιερέα πάνω στον θρόνο, ενώ οι δύο απόστολοι ήταν δίπλα του. Δύο φορές ο Πέτρος και ο Παύλος γονατιστοί ικέτευσαν τον ιερέα να λύσει το ανάθεμα, αλλά αυτός έμεινε ακλόνητος, μέχρι που εμφανίστηκε ένας φωτεινός άνδρας (ο Χριστός;), για χάρη του οποίου ο ασυμβίβαστος ιερέας συγχώρησε τον αμαρτωλό. Το μήνυμα της «*Ιστορίας*» σε αυτό το σημείο είναι ξεκάθαρο και αποβλέπει στο να δοξάσει την ιερατική εξουσία, μπροστά στην οποία είναι αμήχανοι ακόμη και οι απόστολοι! Μετά από τη θαυμάσια συγχώρηση, σύμφωνα με την «*Ιστορία*», ο Αρμένιος ευγενής παρέμεινε για καιρό στη Ρώμη, υπηρετώντας στα λείψανα των αποστόλων. Ύστερα, αφού αποφάσισε να επιστρέψει στην πατρίδα του, τη νύχτα απέσπασε το δάχτυλο του αγίου Πέτρου με τα δόντια του. Ο πάπας και οι Ρωμαίοι ήθελαν να τον παραδώσουν στον θάνατο, αλλά άκουσαν τη φωνή του ιδίου του Πέτρου, ο οποίος επέτρεψε ο Αρμένιος να γυρίσει στο σπίτι του μαζί με το λείψανό του. Έτσι, ο ευγενής γύρισε στο χωριό του και τοποθέτησε το δάκτυλο του αποστόλου Πέτρου μέσα στην εκκλησία του Γκόμ Μπτσαϊρί (βλ. Μ 1315, φφ. 3α-5β). Κατά τον αρχιεπ. Μαλαχία, πρόκειται για το χωριό Γκομ της επαρχίας Σασούν (στο Ταρών), όπου ως τις αρχές του Κ΄ αι. ακόμη υπήρχε η Μονή (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1341-1342).

Από την τελευταία αναφορά εύλογα μπορούμε να συμπεράνουμε, λοιπόν, ότι ο Πανταλέων ταξίδευσε στη Νέα Ρώμη και για δεύτερη φορά, οπότε βρήκε και μετέφρασε την «Αφήγηση» περί του δακτύλου αποστόλου Πέτρου. Παραμερίζοντας προς το παρόν τα ερωτήματα σχετικά με το έργο αυτό, θα πρέπει να εστιάσουμε την προσοχή μας στον συγγραφέα του σημειώματος: τελικά, ποιος ήταν ο ιερέας Πανταλέων και ποιο ρόλο έπαιξε στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις;

Ο Β. Βαρδανιάν εικάζει ότι ο Πανταλέων ήταν ένας Βυζαντινός πράκτορας, Έλληνας στην καταγωγή, τον οποίο η βυζαντινή αυλή έστειλε με ειδική αποστολή να καλλιεργήσει φιλοβυζαντινές τάσεις στον βασιλιά Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ. Ο Πανταλέων, όπως νομίζει ο Βαρδανιάν, εν μέρει πέτυχε τον σκοπό του και το 965 ο βασιλιάς του Βασπουρακάν τον έστειλε στην Κωνσταντινούπολη για να φέρει στην Αρμενία τμήμα από τα λείψανα των πρωτοκορουφαίων αποστόλων⁶²⁰. Το Βυζάντιο προετοιμαζόταν να κατακτήσει το διπλανό Ταρών, ενώ στο εγγύς μέλλον ήθελε να προχωρήσει και στο Βασπουρακάν. Προκειμένου δε, να σπείρει ανταγωνισμό μεταξύ των Βαγρατιδών και των Αρτσρουνιδών, ο Πανταλέων αποκαλεί τον Χαμαζάσπ με τον οικείο τίτλο των Βαγρατιδών ως «*βασιλιά των βασιλιάδων*» και «*κοσμοκράτορα*»⁶²¹.

Η άποψη του Β. Βαρδανιάν ίσως θα αλήθευε, αν η βάση της ήταν υπαρκτή, δηλαδή, αν ο ιερέας Πανταλέων πράγματι ήταν ένας Βυζαντινός Έλληνας. Καταρχάς όμως, η βυζαντινή αυλή για πολιτικές και εκκλησιαστικές αποστολές κανονικά έστελνε στην Αρμενία Βυζαντινούς Αρμενίους. Άλλωστε, από το σημείωμα του Πανταλέοντος όχι μόνο δεν τεκμηριώνεται η άποψη του Βαρδανιάν, αλλά αντίθετα γίνεται αντιληπτό, ότι ο Πανταλέων ήταν ντόπιος⁶²². Η Β. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, αντικρούοντας τη θεωρία του Βαρδανιάν, δείχνει πειστικά ότι ο Πανταλέων ήταν Αρμένιος και ντόπιος, αλλιώς δεν θα ονόμαζε την Αρμενία «*χώρα μας*», δεν θα χρησιμοποιούσε αρμενική χρονολογία και δεν θα διεξήγε θεολογικές συζητήσεις με τους Βυζαντινούς θεολόγους⁶²³. Από την πλευρά μας να προσθέσουμε ότι, αν ο

⁶²⁰ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 175-176.

⁶²¹ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 176-177. Τη γραμμή του Βαρδανιάν βασικά συνεχίζει και ο Α. Γιεγιαζαριάν (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ'*, σελ. 76-78, 94).

⁶²² Καθώς φαίνεται, ο ίδιος Β. Βαρδανιάν σε ένα μεταγενέστερο άρθρο του (1988) εγκατέλειψε την άποψή του, καθώς ονομάζει τον Πανταλέοντα ιερωμένο, χωρίς να αναφερθεί στην καταγωγή ή πολιτική δράση του (βλ. Βαρδανιάν, «*Η κατάληψη*», σελ. 37).

⁶²³ Βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, *Επαφιακή ζώνη*, σελ. 131· Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, «*Το σημείωμα*», σελ. 116.

Πανταλέων ήταν Βυζαντινός, δεν θα εκπλησσόταν με το κάλλος της Αγίας Σοφίας, ενώ η κατάπληξή του δείχνει ξεκάθαρα ότι ο ιερέας έβλεπε τον Ναό για πρώτη φορά.

Ο Μπ. Αρουτιουνιάν θεωρεί ότι ο βασιλιάς Χαμαζάσπ έστειλε τον Πανταλέοντα στην Κωνσταντινούπολη για την ομαλοποίηση των σχέσεων με την αυτοκρατορία, ενώ η αναζήτηση των λειψάνων των αποστόλων ήταν απλώς ένα πρόσχημα. Ο Αρουτιουνιάν, όμως, σφάλει θεωρώντας ότι ο Πανταλέων θα μπορούσε άνετα να τα βρει στο Κογκοβίτ, καθόσον ο Πανταλέων πληροφορήθηκε για το εν Αρμενία λείψανο του αποστόλου Πέτρου μετά την άκαρπη αναζήτηση στη Βασιλεύουσα⁶²⁴. Τέλος, ο πιο πρόσφατος μελετητής της υπόθεσης Jean-Pierre Mahé σε ένα άρθρο του, όπου παραθέτει και τη γαλλική μετάφραση του σημειώματος του Πανταλέοντα, τη μεν αποστολή του Πανταλέοντα στην Κωνσταντινούπολη ερμηνεύει ως διπλωματικό βήμα απέναντι στη βυζαντινή απειλή (μετά από την κατάκτηση του Ταρών το 968), ενώ την ιστορία περί του λειψάνου του αποστόλου τη θεωρεί ως νόθο έργο του μεταφραστή Ιωσήφ, ο οποίος σκόπιμα θέλησε να συνδέσει το Βασπουρακάν με την Πρεσβυτέρα Ρώμη, αποφεύγοντας τη σχέση με τη Νέα Ρώμη⁶²⁵.

Είναι αναμφισβήτητο, λοιπόν, ότι ο ιερέας Πανταλέων ήταν Αρμένιος και κληρικός της Αρμενικής Εκκλησίας. Η Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν θεωρεί ότι ο συγγραφέας του «Σημειώματος» κατά πάσα πιθανότητα ταυτίζεται με τον βαρδαπέτ Πανταλέοντα ή Λεόντιο⁶²⁶, τον οποίο συναντάμε στη «Χρονογραφία» του Ματθαίου Έδεσσηνού (†1138-1144)⁶²⁷. Στην ταύτιση των δύο προσώπων συνηγορεί το γεγονός ότι το ελληνικό όνομα «Πανταλέων» είναι ιδιαίτερα σπάνιο στις αρμενικές πηγές, καθόσον ένα από τα δύο πρόσωπα που έφεραν αυτό το όνομα, ήταν ο γιος του βασιλιά του Αγβάνκ Βατσαγκάν (Ε΄-ΣΤ αι.), ενώ ο άλλος ακριβώς ο ιερέας μας⁶²⁸. Πιθανότατα, λοιπόν, πρόκειται για ένα και το αυτό πρόσωπο με το μοναδικό αυτό όνομα.

---

⁶²⁴ Βλ. Αρουτιουνιάν, *Η αρχοντική οικογένεια*, σελ. 203.

⁶²⁵ Βλ. J.-P. Mahé, "Joseph". Κατά την εκτίμησή μας, οι απόψεις του καθ. Mahé βρίθουν από εικασίες, και επιπλέον αντικατοπτρίζουν τις θέσεις του, ως Ρωμαιο-Καθολικού μελετητή.

⁶²⁶ Βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα», σελ. 116-118.

⁶²⁷ Σημαντικός ιστορικός, περί του οποίου είναι μόνο γνωστό ότι ήταν Αρμένιος μοναχός από την Έδεσσα της Μεσοποταμίας. Το ιστορικό έργο του, η «Χρονογραφία», καλύπτει την περίοδο από το έτος 952 μέχρι και το 1036/37. Το μεγαλύτερο μέρος της «Χρονογραφίας» ο Ματθαίος το έγραψε ως αυτόπτης μάρτυρας, παρέχοντας σπουδαιότερες πληροφορίες για τα ιστορικά γεγονότα της εποχής του (βλ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον*, σελ. 98).

⁶²⁸ Βλ. Ατσαριάν, *Λεξικό*, τ. Δ΄, σελ. 221-222.

Ο Ματθαίος Εδεσσηνός, αφηγούμενος ~~και~~ τις νικηφόρες εκστρατείες του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή (969-976)⁶²⁹ και τη σχέση του με τους Αρμενίους, παραθέτει την επιστολή του αυτοκράτορα προς τον Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδη και τον «βαρδαπέτ των Αρμενίων» Λέοντα ή Πανταλέοντα. Ας παραθέσουμε αυτό το έγγραφο κατά την έγκυρη μετάφραση του καθ. Χ. Μπαρτικιάν: «*Εὐδόκιμε καὶ ἀγαπητὲ τῆς ἀγίας μας βασιλείας μεγάλε φιλόσοφε Πανταλέον, χαῖρε. Ὅταν ἐσὺ ἦλθες πρὸς ἐμᾶς ἀπὸ τὸν ἄρχοντα τῶν ἀρχόντων Ἀσώτιον, τὸ πνευματικὸ μας τέκνο, καὶ /κατὰ συνέχεια/ κατέστειλες ὅλη του τὴν /ἐναντίον μας/ ὀργή, πῆγες τὸν Παγκράτιο καὶ τὸν πρωτοσπαθάριο Εὐστάθιο Τορνίκιο στὸν Πάππον Ἀντζεβασι, τότε ἐμεῖς διατάξαμε ὅπως κατὰ τὴν ἐπιστροφή μας ἀπὸ τοὺς Ἀραβες σᾶς βροῦμε στὴν ἀγία μας πόλη ἢ στὸ Σλεσίν⁶³⁰. Ἄρα προσπάθησε ὅπως σὲ συναντήσω στὴ θεοφύλακτό μας πόλη, ὅπου καὶ νὰ ἐορτάσουμε τὴ μεγάλη ἐορτὴ /τῆς εὐρέσεως/ τῶν πεδίων τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν καὶ τῆς ἀγίας κόμης τοῦ Βαπτιστῆ Ἰωάννη⁶³¹. Ποθῶ ἀπὸ σένα καὶ αὐτὸ ὅπως διαλεχθῆς μὲ τοὺς σοφοὺς καὶ φιλοσόφους μας καὶ σᾶς χαροῦμε. Ὁ Θεὸς μεθ' ἡμῶν καὶ μεθ' ὑμῶν καὶ ὁ Κύριος ὁ Χριστὸς ἔσσεσθαι μετὰ τῶν δούλων αὐτοῦ*»⁶³².

Δεν έχουμε καμία άλλη πληροφορία που να φωτίζει τις λεπτομέρειες σχετικά με τα προαναφερθέντα στην επιστολή του Τσιμισκή πρόσωπα και γεγονότα⁶³³, αλλά είναι σαφές ότι ο ιερέας και βαρδαπέτ Πανταλέον (ή Λεόντιος), ως ένα έμπιστο και αφοσιωμένο πρόσωπο τόσο του αυτοκράτορα, όσο και των ηγετών της Αρμενίας, υπήρξε ένας σπουδαίος διαμεσολαβητής στις σχέσεις τους. Αξιοσημείωτο είναι, επίσης, ότι κατά τον Ματθαίο Εδεσσηνό, τη στιγμή της αλληλογραφίας μεταξύ του Τσιμισκή και του Πανταλέοντος ακόμη ζούσε ο Καθολικός Βαάν, ο οποίος στην

⁶²⁹ Ανιμιάς (γιος της αδελφής) του Νικηφόρου Φωκά και γόνος της αρμενικής καταγωγής οικογένειας των Κουρκουάδων (Γκουρκέν), ο Ιωάννης από νωρίς διακρίθηκε ως ταλαντούχος στρατηγός, συμπολεμώντας κατά των Αράβων μαζί με τον παππού και τον αδελφό του τον Θεόφιλο και τον Ιωάννη Κουρκουάδες. Μετά από την ανάρρηση στον θρόνο ο Τσιμισκής με επιτυχία συνέχισε την εποποιία του, δύο φορές εκστρατεύοντας στη Συρία και απελευθερώνοντας τις πόλεις της νότιας Αρμενίας, τη Συρία, το Λίβανο και την Παλαιστίνη (βλ. Schlumberger, *L'Épopée byzantine*, p. I-Charanis, *The Armenians*, σελ. 36-37).

⁶³⁰ Άγνωστο τοπωνύμιο (βλ. Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 128).

⁶³¹ Κατά τον Λέοντα Διάκονο, ο Τσιμισκής βρήκε αυτά τα κειμήλια στην Ιεράπολη (Μεμπίτζ). Τα πέδιλα (σανδάλια) του Χριστού ο Τσιμισκής τα τοποθέτησε στον Ναό των Βλαχερνών, ενώ την κόμη του Ιωάννη Προδρόμου στον χτισθέντα από τον ίδιο ναό (βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 380). Για την εύρεση αυτών των κειμηλίων ο Τσιμισκής ενημέρωσε τον Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδη στην επιστολή του, όπου ως τόπος εύρεσής τους αναφέρεται η Γαβαών (βλ. Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 126-127).

⁶³² Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 128.

⁶³³ Βλ. Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 128.

κρίσιμη αυτή στιγμή απέστειλε μία επιστολή στον αυτοκράτορα⁶³⁴. Ενδιαφέρον είναι, ακόμη, ότι δέκα χρόνια μετά από τη σύνταξη του «Σημείωμάτος» του, συναντάμε τον Πανταλέοντα κοντά στους Βαγρατίδες⁶³⁵. Επίσης, χρήζουν μεγάλης προσοχής και οι διαλέξεις που διεξήγαγε ο Πανταλέων στην Κωνσταντινούπολη τουλάχιστον δύο φορές, τη μία επί Νικηφόρου Φωκά, όπως γράφει ο ίδιος στο «Σημείωμα», και τη δεύτερη το 975 κατόπιν άφιξης του στη Βασιλεύουσα, για την οποία μας πληροφορεί ο Ματθαίος Εδεσσηνός: «Ὡς ἤκουσε αὐτὸ ὁ βαρδαπέτης τῶν Ἀρμενίων Λέων, ἠγέρθη καὶ ἐπορεύθη σὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου ἐτέλεσαν τὶς θαυμάσιες ἐορτὲς /τῆς εὐρέσεως/ τῶν πεδίων τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς κόμης τοῦ ἁγίου Προδρόμου. Τὴν ἡμέρα αὐτὴ ἔγινε μεγάλη χαρὰ σὴν Κωνσταντινούπολη, ὁ δὲ βαρδαπέτης τῶν Ἀρμενίων, ἐπὶ τῇ παρουσίᾳ τοῦ βασιλέως⁶³⁶ ἔσχε διαλογικὴ συζήτηση μὲ ὄλους τοὺς φιλοσόφους τῶν Ρωμαίων, αὐτὸς σὲ ὅλα τὰ ἐρωτήματα ἔδωσε πειστικὴ ἀπάντηση. Καὶ ἔπλεξαν τὸ ἐγκώμιό του μὲ πολλοὺς ἐπαίνους καθὼς καὶ τοῦ διδασκάλου του⁶³⁷. Καὶ λαβὼν ἀπὸ τὸν βασιλέα μεγάλα, θαυμάσια καὶ πολύτιμα δῶρα, μὲ μεγάλη χαρὰ ἐπορεύθη πρὸς τὴ χώρα τῶν Ἀρμενίων, τὸ μεγάλο οἶκο τοῦ Σιράκ»⁶³⁸.

Οι διαλέξεις του Πανταλέοντος είναι αξιοπρόσεκτες, διότι είναι ένα πρωτοφανές φαινόμενο, τουλάχιστον στην εξεταζόμενη περίοδο. Αυτές ίσως ήταν ακαδημαϊκού χαρακτήρα, ενώ το θεματολόγιο παραμένει άγνωστο. Η Β. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν εικάζει ότι ο ιερέας Πανταλέων και ο βαρδαπέτ Πανταλέων (εάν δεν ταυτίζονται), συμμετείχαν στις Βυζαντινοαρμενικές δογματικές διαλέξεις, και αυτό περίτρανα μαρτυρεί «την πολιτική και ακόμη την ομολογιακή προσέγγιση της Αρμενίας και του Βυζαντίου στο δεύτερο μισό του Ι' αι.»⁶³⁹.

Κατά τη γνώμη μας, αν έχουμε υπόψη ότι τα ταξίδια του Πανταλέοντος χρονολογούνταν από τη δεκαετία του '60-'70 του Ι' αι., την περίοδο δηλαδή της πατριαρχείας του Ανανία και του Χατσίκ Α', οι οποίοι διακρίθηκαν για την ασυμβίβαστη αντιχαλκηδόνια στάση και τον αγώνα τους, η δράση του Πανταλέοντος δεν μπορεί να σχετίζεται με την επίσημη πολιτική της Εκκλησίας της Αρμενίας. Κατά

⁶³⁴ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 18.

⁶³⁵ Βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα», σελ. 115.

⁶³⁶ Η διάλεξη του Πανταλέοντος δεν θα μπορούσε να γίνει με την παρουσία του Ιωάννη Τσιμισκή, διότι ο αυτοκράτορας απεβίωσε την ίδια τη μέρα της πανηγυρικής Θείας Λειτουργίας (βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα», σελ. 115).

⁶³⁷ Ποιος υπήρξε ο διδάσκαλος του Πανταλέοντος, παραμένει άγνωστο.

⁶³⁸ Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 128.

⁶³⁹ Βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα», σελ. 118.

πάσα πιθανότητα, ο Πανταλέων είτε ήταν Αρμένιος Ορθόδοξος, είτε αντιπρόσωπος των φιλορθοδόξων κύκλων της αρμενικής ιεραρχίας, επί των οποίων στηρίχθηκε και ο καθολικός Βαάν.

Ας γυρίσουμε, όμως, στο περιεχόμενο του «Σημειώματος» του Πανταλέοντος. Μέχρι στιγμής, κανείς από τους μελετητές, εκτός του π. Νερσές Ακινιάν⁶⁴⁰, δεν πρόσεξε μία σημαντική αντίφαση η οποία περιέχεται σε αυτό· ο συγγραφέας, αφού διηγείται ότι την ιστορία περί του λειψάνου του αποστόλου Πέτρου είχε παραλάβει από τον Χαρπ, στις τελευταίες γραμμές, που αποτελούν το κυρίως «Σημείωμα», μας πληροφορεί ότι την εντόπισε στα αρχεία της Αγίας Σοφίας και την μετέφρασε στα Αρμενικά διά του Ιωσήφ. Πώς λοιπόν την ίδια ιστορία ο Πανταλέων την έλαβε από τον Χαρπ και την ίδια βρήκε στην Βασιλεύουσα και τη μετέφρασε; Κατά τη γνώμη μας, η απάντηση στο εύλογο αυτό ερώτημα είναι η εξής: το εξεταζόμενο έγγραφο εμπεριέχεται στο M 1315, το οποίο γράφτηκε τον ΙΓ΄ αι. και άρα δεν προέρχεται από τον αρχικό κώδικα του Πανταλέοντος. Νομίζουμε ότι σε αυτό τον αρχικό κώδικα μετά την «Αφήγηση» περί του λειψάνου του αποστόλου Πέτρου ήταν αποθησαυρισμένο και ένα άλλο κείμενο (ή και κείμενα) του Πανταλέοντος, το οποίο πράγματι ήταν μεταφρασμένο από τα Ελληνικά στην Κωνσταντινούπολη. Ο αντιγραφέας του M 1315, ο αρχιεπίσκοπος Ιωάννης, για άγνωστους λόγους είτε παρέλειψε το ενδιάμεσο κείμενο/κείμενα, αφήνοντας την «Αφήγηση» περί του δακτύλου και το τελικό «Σημείωμα», έτσι ώστε αυτό το τελευταίο να αφορά στην Ιστορία και να έχουμε την εν λόγω αντίφαση, είτε στον κώδικα που αντέγραψε ο Ιωάννης ήδη έλειπε το εικαζόμενο κείμενο του Πανταλέοντος. Σχετικά με το περιεχόμενο αυτού του μη διασωθέντος κειμένου ή και κειμένων που παρέλειψαν οι αντιγραφείς, σήμερα μπορούμε μόνο να αναρωτιόμαστε...

---

⁶⁴⁰ Ο π. Νερσές παρατήρησε την αντίφαση του «Σημειώματος» με την «Ιστορία περί δακτύλου», οπότε κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο Πανταλέων έψαχνε και βρήκε στα αρχεία της Αγίας Σοφίας κάποιο άλλο κείμενο. Αυτό, όπως εικάζει ο Ακινιάν, ίσως να ήταν ομιλία του ίδιου του Πανταλέοντος, αφιερώμενη στους Αρχαγγέλους Μιχαήλ, Γαβριήλ και Ραφαήλ. Αυτή την ομιλία, κατά την παράκληση του Πανταλέοντος, μετέφρασε στα Αρμενικά ο Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτης, και σε αυτή ακριβώς τη μετάφραση ανήκε το «Σημείωμα». Ο Ακινιάν επίσης, ταυτίζει τον Αρμένιο Πανταλέοντα με τον Βυζαντινό συγγραφέα Πανταλέοντα Διάκονο (βλ. Ακινιάν, «Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτης», στ. 4-6). Η παρατήρηση του π. Νερσές είναι μεν σωστή, όμως η συνέχεια περί είναι αντιφατική και θα πρέπει να απορριφθεί.

5. Η υπόθεση της ομολογιακής ταυτότητας του Γρηγορίου Ναρεκίτη

Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης είναι μία τεράστια σημασία και μεγέθους προσωπικότητα του αρμενικού Μεσαίωνα⁶⁴¹. Γεννήθηκε γύρω στο 947-949 στην οικογένεια του Χοσρόβ Αντζεβατσικίτη, ο οποίος από τον γάμο του απέκτησε τρεις γιους, τον Σαάκ, τον Ιωάννη και τον Γρηγόριο. Ο Σαάκ, ως φαίνεται, πέθανε νωρίς, ενώ ο Ιωάννης και ο Γρηγόριος εκάρησαν μοναχοί στην Μονή Ναρέκ. Ηγούμενος της Μονής αυτής υπήρξε ο εξάδελφος της μητέρας τους, ο ονομαστός βαρδαπέτ Ανανίας Ναρεκίτης⁶⁴². Οι δύο αδελφοί σπούδασαν στην περίφημη Σχολή⁶⁴³ της Μονής κάτω από την καθοδήγηση του πολυμαθή Ανανία. Σημειωτέον πως στη μοναστηριακή αυτή σχολή, κατά πάσα πιθανότητα, δίδασκαν και την ελληνική γλώσσα, εφόσον ο Γρηγόριος ήταν προφανέστατα ελληνομαθής⁶⁴⁴. Οι σταθμοί της ζωής του Γρηγορίου, όμως, δεν είναι γνωστοί με πολλές λεπτομέρειες. Γνωρίζουμε ότι το 977 κατόπιν παραγγελίας του βασιλιά του Βασπουρακάν Γκουργκέν (γιου του Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ) συνέγραψε ερμηνεία στο «*Άσμα Ασμάτων*» του Σολομώντα, στο σημείωμα του οποίου ο Γρηγόριος πλέον μνημονεύει τον εαυτό του ως ιερέα⁶⁴⁵. Το 983 ο ιερομόναχος Γρηγόριος Ναρεκίτης ήταν παρών στα εγκαίνια του καθολικού της Ι. Μονής Απαράνκ του νομού Μοκκ, ενώ μετά από το 989, κατόπιν παρακλήσεως του ηγουμένου αυτής της μονής συνέγραψε τον τριμερή πανηγυρικό λόγο εις τιμή των εγκαίνιων⁶⁴⁶. Τη δεκαετία του '90 του 1' αι. ο Γρηγόριος έγραψε μία επιστολή στον ηγούμενο της Ι. Μονής Κτσάβ (στο Βασπουρακάν), όπου μεμφόταν τον

---

⁶⁴¹ Για τον Γρηγόριο Ναρεκίτη υπάρχει μία πελώρια βιβλιογραφία, η οποία λόγω μεγάλου παγκοσμίου ενδιαφέροντος για το πρόσωπο και το έργο του στις μέρες μας, ολοένα αυξάνεται. Για τη βιβλιογραφία μέχρι το 2015 βλ. Γαπλανιάν, *Βιβλιογραφία*. Σημειωτέον, ότι το 2015 ο πάπας Φραγκίσκος αναγόρευσε τον Γρηγόριο Ναρεκίτη σε Διδάσκαλο της Ρωμαιο-Καθολικής Εκκλησίας, ενώ το 2021 ως ημέρα της μνήμης του καθιερώθηκε 27 Φεβρουαρίου.

⁶⁴² Διαπρεπής και σεβάσμιος θεολόγος του 1' αι., ο Ανανίας οργάνωσε μεγάλο εκπαιδευτικό έργο στη Μονή Ναρέκ και επίσης ηγήθηκε του αγώνα κατά των Ορθοδόξων. Έτσι, ο Ανανίας Ναρεκίτης ήταν μέσα στη θεολογική επιτροπή, η οποία θέσπισε αναβαπτισμό για τους χαλκηδονίους χριστιανούς επί Καθολικού Ανανία Μοκίτη, ενώ αργότερα κατά την εντολή του Καθολικού Χατσίκ Α' συνέγραψε το μνημειώδες έργο του «*Ρίζα Πίστεως*», το οποίο καλούνταν να είναι το βασικό όπλο των αντιχαλκηδονίων. Στο τέλος της ζωής του ο ίδιος ο Ανανίας Ναρεκίτης καταγγέλλθηκε ως «*αιρετικός-θονδρακίτης*», ίσως για τις μυστικιστικές τάσεις του (βλ. Θαμραζιάν, «Ανανίας Ναρεκίτης»).

⁶⁴³ Για τον Γρηγόριο Ναρεκίτη, τους άλλους εκπροσώπους της Σχολής του Ναρέκ και τις διάφορες όψεις της Σχολής αυτής αφειτηριακή είναι η τρίτομη πρόσφατη μελέτη του Χ. Θαμραζιάν (βλ. Θαμραζιάν, *Γρηγόριος Ναρεκίτης*).

⁶⁴⁴ Βλ. Χατσατριαν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 33-35.

⁶⁴⁵ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ερμηνεία*, σελ. 882.

⁶⁴⁶ Ο λόγος αυτός είναι τριμερής, και αποτελείται από την «*Ιστορία του Σταυρού του Απαράνκ*» (όπου ο συγγραφέας εκθέτει την ιστορία της συγγραφής του έργου), το «*Εγκώμιο στον Σταυρό*» και το «*Εγκώμιο της Παναγίας*». Αυτά τα τελευταία δύο μέρη διασώθηκαν η καθεμία σε δύο εκδοχές. Για την αγγλική μετάφραση των έργων αυτών βλ. Gregory of Narek, *The Festal Works*, σελ. 223-326.

ηγούμενο για συμπάθεια στις ιδέες των αιρετικών θονδρακιτών⁶⁴⁷. Τα έτη 1001-1003 ο Γρηγόριος με τη συνεργασία του αδελφού του συστηματοποίησε και ολοκλήρωσε το αριστούργημά του, το παγκοσμίως γνωστό «*Βιβλίο Θρηνωδιών*», που αποτελείται από εννεήντα πέντε κεφάλαια⁶⁴⁸. Το μνημειώδες έργο αυτό υπήρξε και το κύκνειο άσμα του αγίου, καθώς αυτός κοιμήθηκε λίγο μετά από τη συγγραφή του. Η ακριβής χρονολογία του θανάτου του παραμένει απροσδιόριστη, αλλά πάντως θα πρέπει να τοποθετηθεί μέσα στην πρώτη δεκαετία του ΙΑ΄ αι. Η μνήμη του ως αγίου μεταγενέστερα εισήχθη στα αρμενικά Συναξάρια και τιμάται στις 27 Φεβρουαρίου⁶⁴⁹.

Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Γρηγόριος παρέμεινε σχεδόν άγνωστος όσο ζούσε, τουλάχιστον έξω από τα σύνορα του Βασπουρακάν. Έτσι, ο σύγχρονός του Στέφανος Ταρωνίτης, δεν θεώρησε άξιο μνείας τον Ναρεκίτη, και μόνο το 1105 αναφέρεται η πρώτη σαφής περί αυτού μνεία⁶⁵⁰. Αλλά το όνομα του μεγάλου Ναρεκίτη έκανε ευρύτερα γνωστό ο πολύς Νερσής Λαμπρωνίτης, στα τέλη του ιδίου αιώνα⁶⁵¹. Το 1173 ο Λαμπρωνίτης παράγγειλε στον καλλιγράφο και αγιογράφο Γρηγόριο Μλιτσιτή να αντιγράψει το «*Βιβλίο Θρηνωδιών*». Αυτό το υπέροχο έργο που διακοσμήθηκε επιπλέον με τέσσερεις υπέροχες μικρογραφίες του Ναρεκίτη, αποτελεί τον παλαιότερο κώδικα του αριστουργήματος του Γρηγορίου. Τι όμως επεδίωκε ο Νερσής με την επαναφορά της σχεδόν ξεχασμένης μορφής του μοναχού της Μονής Ναρέκ στο φως; Κατά τη γνώμη μας, εκτός από το γενικό ενδιαφέρον για τη ζωή και το έργο αυτής της μέγιστης προσωπικότητας, που ασφαλώς άξιζε αυτό το ενδιαφέρον, ο Λαμπρωνίτης είχε και ένα απώτερο συμφέρον· ο φιλενωτικότατος αρχιεπίσκοπος της Ταρσού ανέδειξε τη μορφή του Γρηγορίου καθώς και του Καθολικού Βαάν σε μία προσπάθεια να βρει ιστορικά ερείσματα για τις Αρμενοβυζαντινές ενωτικές διαδικασίες του ΙΒ΄ αι. Η υπόθεσή μας επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι ο ίδιος ο Λαμπρωνίτης, στην περίφημη «*Δημηγορία*» του, με την

---

⁶⁴⁷ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Επιστολή*. Για του αιρετικούς αυτούς θα γίνει λόγος στο Δ΄ κεφάλαιο της παρούσας εργασίας.

⁶⁴⁸ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Βιβλίο Θρηνωδιών*. Το αριστούργημα του Ναρεκίτη αποσπασματικά ή εξ ολοκλήρου είναι μεταφρασμένο σε μερικές άλλες γλώσσες. Στα Αγγλικά μάλιστα υπάρχουν δύο μεταφράσεις (βλ. Grigor Narekatsi, *The Book: Grigor Narekatsi, Speaking*).

⁶⁴⁹ Βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 53-54.

⁶⁵⁰ Βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 19-20.

⁶⁵¹ Όπως σημειώνει ο Π. Χατσατριάν, «*Μπορούμε αναμφίβολα να πούμε, ότι ο Ναρεκίτης έγινε παναρμενικός άγιος ειδικά χάρη στους κύκλους των εκκλησιαστικών και των διανοούμενων της Κιλικίας, το όνομά του εισήχθη στο Ημερολόγιο, ενώ ξεκινώντας από τα τέλη του ΙΓ΄ αι. στα Συναξάρια, με διάφορες εκδοχές, εισήχθη ο Βίος του. Έτσι, λοιπόν, η έστω και πρόχειρη βιογραφία του συγγραφέα συντάχθηκε αρκετά μεταγενέστερα – στους ΙΒ΄- ΙΓ΄ αι., όταν ο χρόνος είχε κάνει να ξεχαστούν οι ζωές λεπτομέρειες της πραγματικής ζωής του Ναρεκίτη*» (Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 21).

οποία υπερασπιζόταν τις ενέργειες προς την κατεύθυνση της Αρμενοβυζαντινής εκκλησιαστικής ένωσης, απαριθμώντας τις προηγούμενες απόπειρες για την ένωση και τους πρωτεργάτες τους, καθώς και απαντώντας στο ερώτημα, γιατί ο πρώτος Αρμένιος Πατέρες δεν έχουν αποφανθεί για τις δύο Φύσεις του Χριστού, γράφει τα εξής: «...Πού θα βάλουμε ... τη συμφωνία του πατριάρχη Έσδρα και της συνόδου του; Τη συμφωνία του πατριάρχη Βαάν προς τη Μεγάλη Εκκλησία των Ρωμαίων και των ακολουθούντων αυτόν βασιλιάδων και των διδασκάλων (βαρδαπέτ), ένας από τους οποίους ήταν και χαρητομένος από τον Θεό και υπέρτερος από πολλούς, άγγελος εν σώματι, ο Γρηγόριος Ναρεκίτης»⁶⁵².

Τις πιο ασφαλείς και έγκυρες πηγές για τη ζωή του Γρηγορίου αποτελούν τα τέσσερα σημειώματά του, χάρη στα οποία και σχηματίζονται τα προαναφερθέντα λιγοστά στοιχεία⁶⁵³. Εκτός από αυτά, σε μας έχουν φτάσει τρεις βασικοί «Βίοι» του αγίου Γρηγορίου Ναρεκίτη. Ο πρώτος «Βίος», ο οποίος προέρχεται από τη γραφίδα του Λαμπρωνίτη, ελάχιστα αναφέρεται στα βιογραφικά στοιχεία του Ναρεκίτη και γενικά αποτελεί έναν κατάλογο των έργων του⁶⁵⁴. Παρομοίου σύντομου χαρακτήρα είναι και ο μεταγενέστερος δεύτερος «Βίος», που χρονολογείται από τον ΙΓ΄ αι⁶⁵⁵. Συγγραφέας του τρίτου «Βίου» είναι ο τελευταίος συντάκτης των αρμενικών συναξαριών Γρηγόριος Τσερέντς Χλαθίτης (1349-1425)⁶⁵⁶, ο οποίος βασίστηκε στους προηγούμενους βίους, αλλά τους εμπλούτισε με νέα στοιχεία, συγκεκριμένα με δύο θαύματα του αγίου Γρηγορίου. «Επειδή ο άγιος προσπαθούσε και μεριμνούσε για την ένωση των Εκκλησιών, διαβάζουμε στον «Βίο» αυτό, επειδή η τάξη της αγίας Εκκλησίας ήταν σε αμέλεια από τους ράθυμους και φιλόσαρκους ηγέτες (επισκόπους), [ο άγιος] ήθελε να εδραιώσει [την τάξη] και να την αποκαταστήσει. Για αυτό τον λόγο οι απειθείς και σκληροί άνθρωποι και τον δυσφημούσαν και τον κατέδιδαν ως

---

⁶⁵² Νερσής Λαμπρωνίτης, *Δημηγορία*, σελ. 94. Τη σύντομη περίφραση της «Δημηγορίας» στα Ελληνικά βλ. Καρμίρης, *Σχέσεις*, σελ. 67-76,

⁶⁵³ Βλ. Χατσατριαν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 16,18.

⁶⁵⁴ Βλ. Χατσατριαν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 160-171.

⁶⁵⁵ Και οι δύο προαναφερόμενοι «Βίοι» του Ναρεκίτη είναι δημοσιευμένοι στο θεμελιώδη τόμο της κριτικής έκδοσης του «Βιβλίου Θρηνωδιών» (βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Βιβλίο Θρηνωδιών*, σελ. 170, 172-174).

⁶⁵⁶ Ηγούμενος της Ι. Μ. Τσιπνά (στο Βασπουρακάν) και κοσμήτορας της Σχολής της, διάσημος παιδαγωγός, συγγραφέας, ποιητής, υμνογράφος, καλλιγράφος και μικρογράφος, μουσικός. Βασικό έργο του αποτελεί η τελική επιμέλεια του αρμενικού Συναξαρίου, στο οποίο ο Γρηγόριος αφιέρωσε περίπου πενήντα χρόνια της ζωής του. Μαρτύρησε τον Χριστό από μουσουλμάνους το 1425 (βλ. Μαθεβοσιάν, *Γρηγόριος Τσερέντς*).

τσάιθ»⁶⁵⁷. Στη συνέχεια, ο Τσερέντζς διηγείται ότι οι επίσκοποι και οι άρχοντες μαζεύτηκαν σε έναν τόπο, και έστειλαν μήνυμα για τον άγιο Γρηγόριο, προκειμένου να τον ελέγξουν δημοσίως και «με τιμωρία να τον εξορίσουν ως αιρετικό». Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης, αφού έμαθε τον σκοπό των απεσταλμένων, αποφάσισε να «ελέγξει την αφροσύνη τους». Πρότεινε, λοιπόν, προτού ξεκινήσουν, να φιλοξενηθούν οι απεσταλμένοι και μετά διέταξε να ψήσουν περιστέρια. Η ημέρα όμως ήταν Παρασκευή! Εκείνοι, σκανδαλισμένοι, υπέδειξαν στον κατηγορούμενο ότι ήταν Παρασκευή. Ο Γρηγόριος έκανε πως το ξέχασε, ζήτησε συγγνώμη για το σφάλμα του και πρόσταξε στα περιστέρια να γυρίσουν στις θέσεις τους. Μπροστά στα έκπληκτα μάτια του κόσμου τα πτηνά ζωντάνεψαν και πέταξαν έξω! Οι απεσταλμένοι, σε βαθιά συγκίνηση και μετάνοια, έπεσαν στα πόδια του αγίου, ζητώντας συγχώρηση. Έτσι, οι εχθροί του αγίου καταισχύνθηκαν και αναγκάστηκαν να παραδεχτούν την αγιότητά του⁶⁵⁸.

Βέβαια, αυτή η διήγηση, όπως διασώθηκε στον Γρηγόριο Τσερέντζς, είναι βαθειά επηρεασμένη από τις λαϊκές παραδόσεις, οι οποίες κατά τη διάρκεια των αιώνων εξυφάνθηκαν γύρω από το πρόσωπο του μεγάλου αγίου. Σε αυτές ο

---

⁶⁵⁷Μ 7379, φφ. 353α-354β. Η λέξη «τσαθ» (τσάιθ) εμφανίστηκε στις αρμενικές πηγές τα τέλη του Γ' αι., και όπως θα δούμε στο Ε' κεφάλαιο, αποτελούσε μία προσηγορία των Αρμενίων ορθοδόξων. Από αυτή την άποψη, το «τσαθ» αναφορικά στον Γρηγόριο Ναρεκίτη δεν παρουσιάζει αναχρονισμό. Επιπλέον, και την εποχή που ο Γρηγόριος Τσερέντζς συνέταξε τον υπό εξέταση «Βίο» του Ναρεκίτη, η λέξη «τσαθ» δεν είχε χάσει την αρχική σημασία της. Έτσι, κατά το έτος 1410 ο Μχιθάρ Απαρανίτης (Αρμένιος ουνίτης), γράφοντας για τους Αρμενίους αιρετικούς, μας πληροφορεί για τα εξής: «Και κάποιοι ονομάζονται Τσαθ Αρμένιοι, οι οποίοι κατά τη γλώσσα και τη γραφή είναι μεν Αρμένιοι, αλλά κατά την ομολογία και πάσα τάξη [εκκλησιαστική] είναι Έλληνες, και με πάσα τάξη υπακούνε σε αυτούς, όπως είναι γνωστό σε αυτούς που κατοικούν στο Γιερζνκά, σε άλλα [μέρη] της χώρας των Ρωμαίων, στην Κάφα της Κριμαίας και σε πολλούς άλλους τόπους» (Αλισάν, *Ιστορία των Αρμενίων*, σελ. 552). Επιπλέον ο βαρδαπέτ Μωυσής Γιερζναίτης (ΙΓ'-ΙΔ' αι.) μέσα στην επιμέλεια της «*Ερμηνείας των ακολουθιών*» του Χοσρόβ Αντζεβατσικίτη, αναφέρεται ότι οι Αρμένιοι της εποχής του «Όταν φιλονικώντας, μάχονται με άλλα γένη των χριστιανών, δικαιολογούν τον εαυτό τους με αμάθεια, τάχα μόνο οι Αρμένιοι στέκονται στην αλήθεια. Όμως, το βλέπουμε, η δική μας [εκκλησιαστική] τάξη είναι κατεστραμμένη περισσότερο από όλους. Αλλά αν κάποιος [από τους Αρμενίους] σε κάποια περί αληθείας ζητήματα λέει ότι τα άλλα γένη [των χριστιανών] έχουν δίκιο, τοιούτον αποκαλούν «τσάιθ» και «ημιτελή στην πίστη», τον χλευάζουν, τον καταδιώκουν και απειλούν με θάνατο, έτσι ώστε ίσα-ίσα να γλυτώνει...» (Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Ερμηνεία των ακολουθιών* σελ. 199). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι την εποχή που ο Γρηγόριος Τσερέντζς συνέταξε τον Βίο του αγίου Ναρεκίτη, η λέξη «τσάιθ» είχε ένα ευρύ σημασιολογικό φάσμα, αφού σήμαινε τόσο Αρμένιο χαλκηδόνιο, όσο και Αρμένιο μη χαλκηδόνιο, με κριτική όμως θεώρηση των πραγμάτων στην Αρμενική Εκκλησία και με οικουμενικό βλέμμα στον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο.

⁶⁵⁸Ο Π. Χατσατριάν, υποδεικνύοντας σχετικά αποσπάσματα από το «*Βιβλίο Θρηνοδιών*», όπου ο συγγραφέας εκφράζει τους φόβους και τις εσωτερικές ταραχές του, υποπτεύεται ότι πίσω από αυτές τις εκφράσεις κρύβονταν οι πραγματικές απειλές εις βάρος του νεαρού Γρηγορίου εν σχέσει με τα προβλήματα του αναθεματισθέντος πατέρα του. Ο ίδιος άλλου ισχυρίζεται, ότι ο διωγμός για τον οποίο αφηγείται στον «Βίο» του Τσερέντζς, είναι εφεύρημα της λαϊκής νοοτροπίας, και ιστορικά είναι ανυπόστατος (βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 53).

Γρηγόριος Ναρεκίτης εμφανίζεται ως προστάτης των ζώων και της φύσης γενικά⁶⁵⁹. Δεν είναι τυχαίο ότι και στο δεύτερο θαύμα, το οποίο σύμφωνα με τον βίο έκανε ο άγιος Γρηγόριος μετά από τον θάνατό του, επίσης έδωσε ζωή σε νεκρά πτηνά. Είμαστε όμως υποχρεωμένοι να ερευνήσουμε αν στο πρώτο θαύμα κρύβεται μία ιστορική αλήθεια, πολλώ δε μάλλον, όταν έχουμε την έγκυρη πληροφορία του Νερσή Λαμπρωνίτη. Καταρχάς, το κείμενο του Τσερέντς μας πληροφορεί ότι ο Γρηγόριος Ναρεκίτης υπέστη συκοφαντίες και διωγμούς, επιπλέον δεχόμενος και τη βαριά κατηγορία εις βάρος του, δηλαδή τη φήμη ότι ο Ναρεκίτης ήταν «*τσάιθ*». Αυτό το στοιχείο είναι μοναδικό και δεν αναφέρεται αλλού. Η πρόταση του Γρηγορίου, οι διώκτες προτού να τον καταδιάσουν, να φιλοξενηθούν, είναι ένα στοιχείο που θα μπορούσε να είναι δάνειο από τα μαρτυρολόγια των αγίων μαρτύρων των πρώτων χριστιανικών χρόνων. Ένα στοιχείο που εμφανίζεται για πρώτη φορά εδώ, είναι το επεισόδιο, όπου ο άγιος έκανε πως δεν θυμόταν για την Παρασκευή και έβαλε να ψήσουν περιστέρια. Πρόκειται για μία πράξη σαλότητας, ένα πραγματικά μοναδικό στοιχείο στους βίους των εξ Αρμενίας αγίων. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο, βέβαια, στο εξεταζόμενο κείμενο είναι η αναφορά της λέξης «*τσαθ*». Εάν δεχτούμε ότι στη διήγηση περί του θαύματος του Γρηγορίου έστω και μερικώς διασώζεται μία ιστορική αλήθεια, τότε θα πρέπει να αποδεχτούμε ότι κατηγορούσαν τον άγιο για το ότι ήταν «*χαλκηδόνιος*».

Έχοντας μπροστά μας τις αναφορές του Λαμπρωνίτη και του Τσερέντς, και διασταυρώνοντάς τες, θα σχηματίσουμε μία πιθανή εικόνα των γεγονότων. Το 968, όταν ο Καθολικός Βαάν εγκαταστάθηκε στο Βασπουρακάν και, έχοντας τη συμπαράσταση του βασιλιά Αμπουσάχλ-Χαμαζάσπ, άρχισε να ασκεί ποιμαντορικό έργο στην επικράτειά του, ομόφρονος και βοηθός του έγινε και ο νεαρός τότε Γρηγόριος Ναρεκίτης. Μετά τον θάνατο του Βαάν, την άνοδο στον θρόνο του Καθολικού του σφοδρού αντιχαλκηδονίου Χατσίκ Α΄ και την αλλαγή της στάσης των ηγεμόνων του Βασπουρακάν στα εκκλησιοδογματικά ζητήματα, η κατάσταση των συμπαραστατών του κεκοιμημένου Καθολικού Βαάν επιδεινώθηκε. Ως φαίνεται, ο Χατσίκ Α΄ προχώρησε σε διωγμούς των Ορθοδόξων και τότε ακριβώς ήθελαν να τιμωρήσουν και να εξορίσουν τον Γρηγόριο Ναρεκίτη. Εφόσον ο Γρηγόριος τελικά δεν τιμωρήθηκε, αλλά συνέχισε το συγγραφικό έργο του και πέθανε με φυσικό θάνατο, σημαίνει ότι οι διώκτες, όπως ακριβώς λέγει ο βίος, δεν πραγματοποίησαν

---

⁶⁵⁹ Βλ. Γαναλανιάν, *Παραδοσιακές ιστορίες*, σελ. 50, 71, 84, 115, 116, 255, 306-320, 390.

τους σκοπούς τους⁶⁶⁰. Γιατί όμως; Βέβαια, δεν αποκλείεται ο άγιος πραγματικά να θαυματουργήσε. Το θαύμα αυτό έμεινε στη μνήμη του λαού, και διαμέσου τεσσάρων αιώνων, αφού ενώθηκε με λαϊκές υπερβολές, ενσωματώθηκε στον «*Βίο*», τον οποίο συνέταξε ο Γρηγόριος Τσερέντζ. Δεν αποκλείεται, επίσης, ο Ναρεκίτης να υπέκυψε στους διωγμούς και να αναγκάστηκε να ενταχθεί στο κυρίαρχο αντιχαλκηδόνιο ρεύμα της Εκκλησίας της Αρμενίας⁶⁶¹.

6. Η ιστορία της Ι. Μονής Απαράνκ

Όπως είδαμε, το 983 ο Γρηγόριος Ναρεκίτης ήταν παρών στα εγκαίνια του καθολικού της Ι. Μονής Απαράνκ⁶⁶² του νομού Μοκκ, ενώ μετά από το 989, μετά από παράκληση του ηγουμένου της μονής επισκόπου Στεφάνου συνέγραψε τον τριμερή πανηγυρικό λόγο προς τιμή των εγκαινίων. Στο πρώτο μέρος αυτού του έργου, στην «*Ιστορία του Σταυρού του Απαράνκ*» ο Ναρεκίτης μάς αφηγείται την ιστορία της Μονής Απαράνκ και τα σχετικά με τα εγκαίνια του καθολικού της. Τη Μονή αυτή σε τόπο που ονομαζόταν «*Απαράνκ*» («*Παλάτια*») έκτισε ο Δαβίδ, ένας ενάρετος επίσκοπος του Μοκκ, ο οποίος κοιμήθηκε οσιακά το 951, ενώ ο τάφος του έγινε πηγή θαυμάτων και ιάσεων. Μετά από την κοίμησή του, ηγούμενος της Μονής Απαράνκ έγινε ο Στέφανος, ο εγγονός του αδελφού του επισκόπου Δαβίδ, ο οποίος χειροτονήθηκε από τον ίδιο επίσκοπο⁶⁶³. Ο ηγούμενος Στέφανος είχε έναν θείο (αδελφό της μητέρας του)⁶⁶⁴, ο οποίος, ως ευγενής που ήταν, αποδήμησε στην

---

⁶⁶⁰ Αυτή την εικόνα σχημάτισε ακόμη ο π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν (βλ. Τσαμτσιάν, *Ιστορία*, τ. Β', σελ. 852-853). Τις θέσεις του με πόθο απέρριψε ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν, καίτοι σε αυτόν ακόμη αισθάνεται μία τάση αμφιταλάντευσης (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1280-1383). Ο κορυφαίος μελετητής της ζωής και της κληρονομιάς του Γρηγορίου Ναρεκίτη, ο Π. Χατσατριάν επίσης προσπαθεί να διαψεύσει τις πληροφορίες περί «*χαλκηδονισμού*» του Γρηγορίου, αλλά τα επιχειρήματά του είναι αρκετά αδύναμα (βλ. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης*, σελ. 175-177).

⁶⁶¹ Μέσα στην αχανή βιβλιογραφία περί ζωής και συγγραφικής κληρονομιάς του Γρηγορίου Ναρεκίτη δεν υπάρχουν αναλυτικές μελέτες, που θα διαφώτιζαν τις χριστολογικές απόψεις του μεγάλου ποιητή και θεολόγου. Αυτό εν μέρει οφείλεται στο γεγονός ότι το σύνολο των έργων του Γρηγορίου (εκτός από το Βιβλίο Θρηνωδιών) είδαν φως σε κριτικές εκδόσεις λίγα χρόνια πριν – στη σειρά Αρμένιοι Συγγραφείς. Εν τω μεταξύ, σχετικά πρόσφατα ο Ι. Dorfman-Lazarev προέβη στη έρευνα - περισσότερο φιλολογική - των χριστολογικών αποσπασμάτων του Ναρεκίτη (βλ. Dorfman-Lazarev, “Manto Terrestre”). Μία τέτοια συστηματική μελέτη, αναφερόμενη ειδικά στη Χριστολογία του Ναρεκίτη, ασφαλώς θα διασαφηνίζε το ζήτημα τις στάσης του Ναρεκίτη στα δογματικά προβλήματα της εποχής και της ενδεχόμενης εξέλιξης των χριστολογικών απόψεών του.

⁶⁶² Για τα Μονή βλ. Thierry, *Monuments*, σελ. 424-432.

⁶⁶³ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία*, σελ. 917.

⁶⁶⁴ Ο Ναρεκίτης δεν γνωρίζει το όνομα του ευγενή, αντιλαμβανόμενος τη λέξη «*μαγκλαβίτης*» ως κύριο όνομα. Κατά την εικασία του π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν, την οποία επαναλαμβάνει ο αρχιεπ.

Κωνσταντινούπολη και υπηρετούσε στην αυτοκρατορική αυλή, φτάνοντας στο αξίωμα του μαγκλαβίτη⁶⁶⁵. Αυτός ο ευγενής Αρμένιος είχε πάρει μαζί του από το θαυματουργό χώμα του τάφου του επισκόπου Δαβίδ, το οποίο θαυματουργούσε στην Κωνσταντινούπολη. Τα θαύματα αυτά είδαν και οι αυτοκράτορες Βασίλειος Β΄ και ο Κωνσταντίνος Η΄, οι οποίοι και τίμησαν τον Αρμένιο μαγκλαβίτη. Οι ίδιοι ενδιαφέρθηκαν για το ποιος φυλάει τα λείψανα του επισκόπου Δαβίδ. Αφού έμαθαν, λοιπόν, ότι ηγούμενος της Μονής ήταν ο ανιψιός του μαγκλαβίτη, οι αυτοκράτορες υποσχέθηκαν να υποστηρίξουν οικονομικά τη Μονή⁶⁶⁶. Υποκύπτοντας στον επίμονο πόθο των αυτοκρατόρων οπωσδήποτε να ενισχύσουν τη Μονή, ο αυλικός έγραψε μία επιστολή στη Μονή, ερωτώντας για τις ανάγκες της. Ο ηγούμενος Στέφανος, απαντώντας στην επιστολή, ζήτησε ένα τεμάχιο του Τιμίου Ξύλου⁶⁶⁷. Τότε οι αυτοκράτορες έφτιαξαν μία περικαλλή χρυσή λειψανοθήκη σε σχήμα Σταυρού, όπου αποθησαύρισαν το Τιμίο Ξύλο, κομμάτια από το ακάνθινο στεφάνι, από τους ήλους του Χριστού, από το λέντιο (την ποδιά του Νιπτήρος) και τα σπάργανά Του⁶⁶⁸ και μέσω του μαγκλαβίτη τα έστειλαν στην Αρμενία⁶⁶⁹. Μετά από αυτό, ο Στέφανος, που έγινε και επίσκοπος, άρχισε να ανακαινίζει (μήπως με αυτοκρατορική χορηγία;) το καθολικό της Μονής και το διακόσμησε με υπέροχες τοιχογραφίες⁶⁷⁰. Το 983 με την παρουσία των τριών αδελφών πριγκίπων του Βασπουρακάν, του Ασώτ, του

Μαλαχίας, ίσως πρόκειται για τον Ζαφρανίκ Μοκίτη για τον οποίο γράφει ο Στέφανος Ταρωνίτης (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 763· Τσαμτσιάν, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 854· Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1340). Υπέρ αυτή της εκδοχής τάσσεται επίσης ο T. Greenwood (βλ. Greenwood, "Armenian Neighbours", σελ. 358).

⁶⁶⁵ Μαγκλαβίτης (από μαγκλάβιον = manus+clava): σωματοφύλακας του αυτοκράτορα.

⁶⁶⁶ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία*, σελ. 918-919.

⁶⁶⁷ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία*, σελ. 919.

⁶⁶⁸ Το ότι τα «*άγια σπάργανα*» φυλάγονταν στην Κωνσταντινούπολη, μας βεβαιώνει ο Ιωάννης Σκυλίτζης (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ιστοριών*, σελ. 400). Επιπλέον, η προσεκτική μελέτη της υπόθεσης μας βεβαιώνει ότι η αυτοκρατορική αυλή έστειλε στην Αρμενία ένα μικρό αντίγραφο της περιβόητης Σταυροθήκης του Λίμπουργκ. Αυτό το αριστούργημα της βυζαντινής τέχνης, που ο παραγγελιοδότης του ήταν ο Βασίλειος Λεκαπηνός επί Κωνσταντίνου Ζ΄, εμπεριέχει τα κομμάτια από τα σπάργανα, το ακάνθινο στεφάνο, το λέντιο, την πορφύρα, το σεντόνι, τον σπόγγο του Χριστού, καθώς επίσης, δύο κομμάτια από τη ζώνη της Παναγίας, το μαφόριό Της, και τις τρίχες του Ιωάννη Βαπτιστή (βλ. Koder, «Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος»· Μπούρα, «Ο Βασίλειος Λεκαπηνός», σελ. 410-426).

⁶⁶⁹ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία*, σελ. 920.

⁶⁷⁰ Αυτή η πληροφορία ίσως είναι αξιοπρόσεκτη, διότι σύμφωνα με τα δεδομένα που έχουμε σήμερα στη διάθεσή μας, τον Γ΄ αι. με τοιχογραφίες διακοσμήθηκαν ο Ι. Ναός του Τιμίου Σταυρού στο Αχθαμάρ και μία μικρή εκκλησία του αγ. Ιακώβου στο Καπουτκόγ (αυτά τα δύο μνημεία βρίσκονται στο Βασπουρακάνο, το καθολικά των Ι. Μονών Ταθέβ, Σατίν και Γκνδεβάνκ (όλα στο Σιουνίκ). Είναι μία εύλογη ερώτηση αν η εξιστόρηση των αρμενικών Ναών αυτής της περιόδου σχετίζεται απλώς με την άνθηση της ναοδομίας μετά από δεινά της Αραβοκρατίας, ή περισσότερο έχει να κάνει με έναν «φιλορθόδοξο» προσανατολισμό των κητόρων. Ενδεικτικό, ότι π. χ. ενώ ο καθεδρικός ναός των Αρτσρουνιδών ιστορήθηκε, ο καθεδρικός Ναός (έργο του διάσημου αρχιτέκτονα Τρδατ) των Βαγρατιδών στο Ανί έμεινε χωρίς τοιχογραφίες.

Γκουργκέν και του Σενεχερίμ Αρτσρουνιδών, οργανώθηκε η πανήγυρη για τα εγκαίνια της Μονής Απαράνκ⁶⁷¹. Αυτά συνέβησαν το έτος 983. Έπειτα, ο Γρηγόριος Ναρεκίτης, όπως αναφέρθηκε ήδη, μετά από παράκληση του Στεφάνου, ως αυτόπτης μάρτυρας έγραψε και τον πανηγυρικό λόγο για τα εγκαίνια.

Σε όλη αυτή την ιστορία εμπεριέχονται στοιχεία, για τα οποία ίσως θα είχαμε κάθε λόγο να αμφιβάλλουμε, αν ο συγγραφέας δεν ήταν σεβάσμιος και έγκυρος, αλλά και αυτόπτης συγγραφέας, σαν τον Γρηγόριο Ναρεκίτη. Νομίζουμε ότι οι αυτοκράτορες θα ήταν πολύ αφελείς, αν τόσο γρήγορα και με τόση ευλάβεια αποδέχονταν έναν εξ Αρμενίας άγιο, γνωρίζοντας, μάλιστα, ότι αυτός ήταν αντιγαλκηδόνιος. Γενικότερα, οι ιεροί κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας αυστηρώς απαγορεύουν στους ορθοδόξους να αποδέχονται τους ετεροδόξους αγίους. Έτσι, οι κανόνες Θ' και ΛΔ' της εν Λαοδικεία τοπικής συνόδου (Δ' αι.), διατάσσουν: *«Περὶ τοῦ μὴ συγχωρεῖν εἰς τὰ κοιμητήρια, ἢ εἰς τὰ λεγόμενα μαρτύρια πάντων τῶν αἰρετικῶν ἐπιέναι τοὺς τῆς Ἐκκλησίας, εὐχῆς ἢ θεραπείας ἔνεκα, ἀλλὰ τοὺς τοιούτους, ἐὰν ᾧσι πιστοὶ, ἀκοινωνήτους γίνεσθαι μέχρι τινός, μετανοῶντας δὲ, καὶ ἐξομολογουμένους ἐσφάλλθαι, παραδέχεσθαι»*⁶⁷². *«Ὅτι οὐ δεῖ πάντα Χριστιανὸν ἐγκαταλείπειν Μάρτυρας Χριστοῦ, καὶ ἀπιέναι πρὸς τοὺς ψευδομάρτυρας, τοῦτ' ἔστιν αἰρετικῶν, ἢ αὐτοὺς πρὸς τοὺς προειρημένους, αἰρετικοὺς γινομένους· οὗτοι γὰρ ἀλλότριον τοῦ Θεοῦ τυγχάνουσιν. Ἔστωσαν οὖν ἀνάθεμα οἱ ἀπερχόμενοι πρὸς αὐτούς»*⁶⁷³.

Η αυτοκρατορική αυλή ασφαλώς θα ήξερε αυτή την αυστηρή στάση της Ορθόδοξης Εκκλησίας απέναντι στους αγίους των ετεροδόξων χριστιανών και, κατά συνέπεια, θα ήταν πιο προσεκτική και επιφυλακτική στην προκειμένη περίπτωση. Στην *«Ιστορία του Σταυρού του Απαράνκ»* του Ναρεκίτη απορία προκαλεί και ένα άλλο περίεργο στοιχείο: οι αυτοκράτορες με πολλή προθυμία στέλνουν στη Μονή Απαράνκ όχι μόνο το ζητηθέν Τίμιο Ξύλο, αλλά και άλλα μεγάλα κειμήλια, σχετιζόμενα με την επίγεια ζωή του Σωτήρα. Ενώ, αν ερευνήσουμε τις Βυζαντινοαρμενικές επίσημες διπλωματικές σχέσεις της περιόδου, θα δούμε ότι η αυλή έστελνε στους βασιλείς Βαγρατίδες κοσμικά δώρα, όπως το έκανε ο Λέων ΣΤ' στην περίπτωση του Συμπατ Α⁶⁷⁴, ενώ Τίμιο Ξύλο το έτος 881 έστειλε στον Ασώτ

⁶⁷¹ Βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία*, σελ. 926.

⁶⁷² Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, σελ. 423.

⁶⁷³ Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, σελ. 433.

⁶⁷⁴ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 455.

Α΄ ο Μέγας Φώτιος, ανταποκρινόμενος στην παράκληση του πρώτου Βαγρατίδη βασιλιά⁶⁷⁵.

Κατά τη γνώμη μας, οι απορίες αυτές θα μπορούσαν να λυθούν, αν υποθέσουμε ότι τόσο ο επίσκοπος Δαβίδ, όσο και ο Στέφανος και η Μονή του Απαράνκ ήταν αν όχι ορθόδοξοι, οπωσδήποτε όμως φιλορθόδοξοι. Οι αυτοκράτορες έσπευδαν με την ευμένεια και τη χορηγία να υποστηρίξουν τους προσανατολισμένους ευμενώς προς την Ορθοδοξία εκκλησιαστικούς κύκλους στο απόμακρο αυτό μέρος της Αρμενίας, ασφαλώς εξασφαλίζοντας και την επιρροή και το κύρος τους στη τοπική κοινωνία του Μοκκ και γενικότερα του Βασιλείου του Βασπουρακάν.

Συμπερασματικά, θα σημειώσουμε ότι το θέμα της αποδοχής των αποφάσεων της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου και, κατά συνέπεια, το ζήτημα της αποκατάστασης της ευχαριστιακής κοινωνίας της Αρμενικής Εκκλησίας με την ανά την Οικουμένη Εκκλησία, όχι μόνο δεν έπαψε να υφίσταται κατά την εξεταζόμενη περίοδο, αλλά και πήρε νέα έκταση. Έτσι, στις συνθήκες που οι εκκλησιαστικοί, αλλά και πολιτικοί κύκλοι των επαρχιών του Βασπουρακάν και του Σιουνίκ διεκδικούσαν εκκλησιαστική και πολιτική αυτονομία από τους κεντρικούς Βαγρατίδες, το θέμα της δογματικής προσέγγισης με το Βυζάντιο έγινε ένα «ατού» στα χέρια του. Η αυτοκρατορία, καθώς φαίνεται, εκτιμούσε και αξιολογούσε αυτές τις τάσεις, προκειμένου να βασιστεί πάνω σε αυτές κατά την προέλασή της προς ανατολάς, με αποτέλεσμα ένα μεγάλο μέρος της Αρμενίας βαθμηδόν να ενσωματωθεί στο σύνολο του κράτους των Ρωμαίων.

---

⁶⁷⁵ Βλ. Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Επιστολή στον Ασώτ*, σελ. 447-448· Καζαριάν, *Ο ιερός Φώτιος*, σελ. 88). Προφανώς αυτό το τεμάχιο στις μεταγενέστερες αρμενικές πηγές παρουσιάστηκε σαν δώρο του Βασιλείου Α΄ Μακεδόνα (και όχι του Φωτίου) στον Ασώτ Α΄ (βλ. Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 168· Ανανιάν, *Η επιστολογραφία*, σελ. 68). Κατά πάσα πιθανότητα, αυτό ακριβώς το Τίμιο Ξύλο είναι τοποθετημένο στον πασίγνωστο Σταυρό του Ασώτ Σιδήρου, ο οποίος σήμερα φυλάγεται στον Καθεδρικό Πατριαρχικό Ναό του Ετσματσίν.

Κεφάλαιο IV

Η πολιτική της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας στην Αρμενία και η Εκκλησία της Αρμενίας
τον Ι΄-ΙΑ΄αι.

1. Η διάλυση των αραβικών εμιράτων της Αρμενίας

Η ακμή του κράτους των Ρωμαίων, η οποία ξεκίνησε κατά τη μετεικονομαχική περίοδο, επί Μακεδονικής δυναστείας, έφερε στην επικαιρότητα το θέμα της ανάκτησης των χαμένων, λόγω αραβικών εισβολών, ανατολικών επαρχιών της αυτοκρατορίας⁶⁷⁶. Αυτή η διαδικασία ουσιαστικά δρομολογήθηκε ήδη τα έτη 856-859 όταν ο αρμενικής καταγωγής Βυζαντινός στρατηγός Πετρωνάς⁶⁷⁷ κατέκτησε την Αμίδα και τα Σαμώσατα, ενώ το 863 στην επαρχία Ταρών επικράτησε του εμίρη της Μελιτηνής. Μετά από αυτά, στο Βυζάντιο ενεργοποιήθηκε το ζήτημα της ανάκτησης των αραβοκρατούμενων αρμενικών εδαφών.

Την εποχή των αντιαραβικών αγώνων του Ασώτ Β΄, το 927 ένας άλλος αρμενικής καταγωγής Βυζαντινός στρατηγός, ο Ιωάννης Κουρκούας⁶⁷⁸, δομέστικος των Σχολών, με την υποστήριξη του Μελία, στρατηγού του Θέματος Λυκανδού⁶⁷⁹, εισέβαλε στην Αρμενία. Περνώντας διά της επαρχίας Μπασέν, ο Ιωάννης την

⁶⁷⁶ Βλ. Μπαρτικιάν, «La conquête», σελ. 356.

⁶⁷⁷ Ο πατρίκιος και δρουγγάριος των Βίγλων Πετρωνάς υπήρξε μικρότερος αδελφός της ανούστιας Θεοδώρας, κατείχε σημαντικές θέσεις, ήταν στρατηγός των Θρακησίων. Υποτίθεται ότι ήταν εικονόφιλος και παρότρυνε την αδελφή του για αναστήλωσση της τιμής των αγίων εικόνων. Απόγειο της δόξης του Πετρωνά υπήρξε η καταστολή του εμίρη της Μελιτηνής, μετά την οποία ο Πετρωνάς έλαβε τον τίτλο του δομεστικού των Σχολών. Απεβίωσε λίγο μετά το 863 (βλ. Hollingsworth, «Petronas», σελ 1644-1645· *PMZ*, τ. 3, σελ. 564-566).

⁶⁷⁸ Ο Ιωάννης και ο αδελφός του Θεόφιλος υπήρξαν σημαντικά στρατιωτικά πρόσωπα της αυτοκρατορίας της περιόδου. Λεπτομέρειες για τη ζωή και τη δράση των δύο αδελφών μας διέσωσε ο Συνεχιστής του Θεοφάνους (βλ. Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σελ. 246-249). Ο μετέπειτα αυτοκράτορας Ιωάννης ο Τσιμισκής ήταν ο εγγονός του Θεοφίλου Κουρκούα (βλ. Charanis, *The Armenians*, 36-37). Για την οικογένεια των Κουρκουάδων (από το αρμενικό όνομα «Γκουργκέν») και τους γνωστούς εκπροσώπους της βλ. Καζδάν, *Οι Αρμένιοι*, σελ. 13-14).

⁶⁷⁹ Περιβόητος ιδρυτής του Θέματος Λικάνδου και ονομαστός Αρμένιος σπλαρχηγός Μλεχ (Μελίας), για τον οποίο μοναδικές και ανεκτίμητες πληροφορίες παρέχει ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περί Θεμάτων*, σελ. 75-76 Πρβλ. Αδόντς, «Το Θέμα Λυκανδού»· Charanis, *The Armenians*, σελ. 29-30· Λουγγής, «Θέμα Μεσοποταμίας», σελ. 317· (βλ. Greenwood, «Armenian Neighbours», σελ. 352· Τακίρακογλου, *Η Αρμενία*, σελ. 343-346). Ο Μελίας στις πολεμικές επιχειρήσεις πάντα ήταν πλάι στον Ιωάννη Κουρκούα. Το 934, όταν οι δύο στρατηγοί πόρθησαν τη Μελιτηνή και τα Σαμώσατα, ο Μελίας έπεσε το ίδιο έτος σε μία από τις μάχες. Στη θέση του στρατηγού του Θέματος Λυκανδού τον διαδέχτηκε ο γιος του Γεώργιος Μελίας (934-963), ο οποίος αργότερα έγινε κατεπάνω του νέου Θέματος Λυκανδού και Κιλικίας, ενώ στη συνέχεια δομέστικος των Σχολών. Το 973 ο Γεώργιος κατά την πολιορκία του Αμίδ αιχμαλωτίστηκε από τους Άραβες και απεβίωσε στην αιχμαλωσία (βλ. Αδόντς, «Το Θέμα Λυκανδού», σελ. 232-235). Ο πρεσβύτερος Μελίας ταυτίζεται με τον «Μελεμέντζη» (στα Αρμενικά Մլեհ Մեծ = Μλεχ Μέγας) του Ακριτικού έπους (βλ. Kazhdan, «Melias», σελ. 1334).

ερήμωσε ολοκληρωτικά⁶⁸⁰. Φτάνοντας στο Αϊραράτ, ο δομέστικος πολιόρκησε το Δβιν όπου ήταν εγκαταστημένος ο εμίρης Νασρ-αλ-Σμπουκ. Μετά από μία αιματηρή μάχη οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να διεισδύσουν στα τείχη και να εισβάλουν στην πόλη, αλλά εντός των τειχών συνάντησαν την σθεναρή αντίσταση των κατοίκων, ώστε αναγκάστηκαν να τραπούν σε φυγή⁶⁸¹. Σημειωτέον ότι ο Ασώτ Β΄ Σίδηρος σε αυτή τη μάχη συμπαρατάχθηκε με τον εμίρη του Δβιν, συνειδητοποιώντας ότι η κατάκτηση από τους Βυζαντινούς της ιστορικής πρωτεύουσας της Αρμενίας Δβιν εκ των πραγμάτων θα σήμαινε την άμεση καθυπόταξη της Αρμενίας στην αυτοκρατορία, ενώ ο σκοπός του Ασώτ Β΄ ήταν η πλήρης ανεξαρτητοποίηση της χώρας⁶⁸².

Σημαντικό σταθμό στην ανακατάληψη των χαμένων επαρχιών υπήρξε η απελευθέρωση της Μελιτηνής το 934. Ο Ιωάννης Κουρκούας, αφού πολιόρκησε το οχυρωμένο κάστρο της Μελιτηνής, πυρπόλησε τα γύρω χωριά και τους οικισμούς, αναγκάζοντας τους Άραβες εμίρηδες να υποταχθούν στον αυτοκράτορα και να συνάψουν μαζί του συνθήκη συμμαχίας⁶⁸³. Λίγο μετά, όταν η Μελιτηνή απέρριψε τη συνθήκη αυτή, ο Ιωάννης Κουρκούας μαζί με τον Μελία και αρμενικά στρατεύματα εκστράτευσαν πάλι στη Μελιτηνή και την κατέστρεψαν οριστικά. Η εξουσία των Αράβων στην περιοχή σταμάτησε εντελώς να υπάρχει, και η Μελιτηνή μετατράπηκε σε κουρατωρία⁶⁸⁴. Στη συνέχεια, οι Βυζαντινοί κατέλαβαν επίσης από τους Άραβες τη Μαρτυρούπολη, το Αμίδ, το Άρζν⁶⁸⁵.

Σπουδαίο κέντρο των αραβικών δυνάμεων στην Αρμενία υπήρξε το Καρίν (Θεοδοσιούπολη). Για την προστασία του Καρίν οι Άραβες χρησιμοποιούσαν τη γειτονική επαρχία Μπασέν, όπου είχαν μετατρέψει τις εκκλησίες σε οχυρά⁶⁸⁶. Στα τέλη της δεκαετίας του '40 του Ι΄ αι., η αυτοκρατορία προχώρησε σε οριστική επίθεση κατά των Αράβων της περιοχής του Καρίν· ο πρωτοσπαθάριος Ιωάννης Αραβωνίτης και ο πατρίκιος Θεόφιλος Κουρκούας ερήμωσαν την πόλη Αβνίκ και πυρπόλησαν τα χωριά της. Μετά από την καθυπόταξη του εμίρη του Αβνίκ, οι

---

⁶⁸⁰ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, σελ. 208.

⁶⁸¹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 138-189.

⁶⁸² Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ ο Σίδηρος*, σελ. 84-88. Μετά από τη μάχη με τους Βυζαντινούς το 927, ο Νασρ αποχώρησε από το Δβιν, ενώ το 929 έπαψε να υφίσταται η εξουσία της δυναστείας Σατζ στο Ατρπατακάν⁶⁸². Το διάστημα των ετών 929-914 στο Δβιν όπως φαίνεται, δέσποζαν τα υπολείμματα των Αράβων, ενώ γύρω στο 941-942 η πόλη και το Ατρπατακάν πέρασαν στα χέρια των εκπροσώπων της δυναστείας Σαλάρ. Μόνο επί του Γκαγκίκ Α΄ Βαγρατιδῆ το Δβιν, το Νχατσαβάν και το Γκόγθν πέρασαν στους Βαγρατιδῆς (βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 179-182).

⁶⁸³ Βλ. Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σελ. 415-416.

⁶⁸⁴ Βλ. Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονογραφία*, σελ. 416-417.

⁶⁸⁵ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 148.

⁶⁸⁶ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 161.

Βυζαντινοί απευθύνθηκαν στις πόλεις Μαζδάτ (Μαστάτων) και Καρίν. Το Μαστάτων το κατέλαβαν οι Βαγρατίδες του Τάικ, οι οποίοι προηγουμένως έκαναν μία απόπειρα να καταλάβουν την Αβνίκ⁶⁸⁷. Στις μάχες για το Καρίν, κατά τη μαρτυρία του Στεφάνου Ταρωνίτη, συμμετείχε και διέπρεψε ο νεαρός τότε Ιωάννης Τσιμισκής, ο οποίος συνόδευε τον παππού του Θεόφιλο⁶⁸⁸. Το 949, μετά από την ανάκτηση της Θεοδοσιούπολης, ο Θεόφιλος Κουρκούας διορίστηκε διοικητής της.

Το δεύτερο μισό του Ι΄ αι. η προσοχή της αυτοκρατορίας στράφηκε στη νότια της Θεοδοσιούπολης κατεύθυνση, δηλαδή στο Ταρών. Έτσι, κατά τα έτη 967-968⁶⁸⁹ οι δύο γιοι του τελευταίου άρχοντα του Ταρών Ασώτ Βαγρατίδη (†967), ο Γρηγόριος και ο Μπαγκαράτ παρέδωσαν τα κτήματά τους στο Ταρών στην αυτοκρατορία και μετανάστευσαν στο Βυζάντιο, λαμβάνοντας τον τίτλο του πατρικίου και νέα κτήματα, ενώ λίγο αργότερα στο Ταρών οργανώθηκε ένα Θέμα με επικεφαλής τον στρατηγό των Λέοντα Πρωτοσπαθάριο⁶⁹⁰. Η κατάκτηση του Ταρών είχε για την αυτοκρατορία μεγάλη στρατηγική σημασία⁶⁹¹.

Ενδιαφέρουσα ήταν η θέση του εμιράτου του Μαναζκέρτ, όπου κυβερνούσε μία άλλη αραβική δυναστεία. Όπως μας πληροφορεί ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄, στις αρχές του Ι΄ αι., το εμιράτο αυτό βρισκόταν στα χέρια τριών αδελφών. Ο πρεσβύτερος αδελφός, ο Αμπού Σαβαδά κυβερνούσε στο Μαναζκέρτ, το Κορό Τζορ και το Χαρκ. Ο δεύτερος αδελφός κυβερνούσε στο Αρτσές, το Χλαθ και το Αρτσκέ, ενώ ο μικρότερος αδελφός έλαβε το κάστρο Σερμάντς στο βόρειο-δυτικό μέρος του

---

⁶⁸⁷ Τις αναφερόμενες λεπτομέρειες μας διέσωσε ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 206-214).

⁶⁸⁸ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 754.

⁶⁸⁹ Ο Α. Γιεγιαζαριάν πρόσφατα πρότεινε την ημερομηνία του έτους 969 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 45-46).

⁶⁹⁰ Βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 146-153. Ο πηγές δεν είναι σαφείς στο αν η παραχώρηση του Ταρών στην αυτοκρατορία έγινε υπό την πίεση της τελευταίας ή θεληματικά. Έτσι, ο πιο κοντινός ιστοριογράφος Στέφανος Ταρωνίτης απλώς γράφει ότι μετά από τον θάνατο του Ασώτ «Οι Ρωμαίοι κυριάρχησαν στο Ταρών» (Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 757). Ο δε Ιωάννης Σκυλίτζης σημειώνει: «...Προσερρήσαν δὲ τῷ βασιλεῖ Γρηγόριος καὶ Παγκράτιος οἱ αὐτάδελφοι, τῆς ἑαυτῶν παραχωρήσαντες αὐτῷ χώρας τοῦ Ταρών. οὗς πατρικίους τιμήσας καὶ κτήσεις ἐφιλοφρονήσατο πολυπροσόδους» (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σελ. 279). Ο Γ. Γκρηγοριάν θεωρεί ότι φαίνεται πολύ πιθανή η εικασία, ότι επρόκειτο για την πίεση της αυτοκρατορίας (βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 146). Αναπτύσσοντας το θέμα και εξετάζοντας τις λιγοστές πληροφορίες των πηγών, ο Α. Γιεγιαζαριάν, καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: το 964 ο Ασώτ Γ΄ Ελεήμων κατέστειλε τις αραβικές δυνάμεις που είχαν εισβάλει στο Ταρών. Το 969, όταν οι άρχοντες του Ταρών - ίσως υπό την πίεση των Βυζαντινοαραβικών συρράξεων νότια του Ταρών, - αποφάσισαν να παραδώσουν το Ταρών στην αυτοκρατορία, ο Ασώτ Γ΄ δεν συμφώνησε με την απώλεια της επαρχίας που ανήκε στο κράτος των Βαγρατιδών. Έτσι, το καθεστώς του Ταρών έμεινε αόριστο μέχρι την εκστρατεία του Τσιμισκή στην Αρμενία το 974 (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 41-45).

⁶⁹¹ Βλ. Γκρηγοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 148-149.

Χαρκ⁶⁹². Μετά από το μαρτύριο του Συμπατ Α΄ οι Καϊσίκ του Μαναζκέρτ έγιναν ημιανεξάρτητοι, εφαρμόζοντας μία συβιβαστική πολιτική ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Βαγρατίδες⁶⁹³. Το 931, όμως, ο βυζαντινός στρατός, έχοντας την υποστήριξη του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη και άλλων Αρμενίων αρχόντων της περιοχής, εισέβαλε στα εδάφη των Καϊσίκ, καταστρέφοντας το Μπερκρί, το Χλαθ και προκαλώντας μεγάλες ζημιές στους μουσουλμάνους⁶⁹⁴.

Την περίοδο, κατά την οποία η αυτοκρατορία, λόγω της εξέγερσης του Βάρδα Σκληρού προσωρινά σταμάτησε να πολεμά τα υπολείμματα των Αράβων στις αρμενικές επαρχίες, ο κουρδικής καταγωγής ληστής Μπατ εισέβαλε στο Αρτσές, το Χλαθ, τη Μαρτυρούπολη και το Μαναζκέρτ, καθώς επίσης στο Αμίδ, την Νίσιβη, πλήττοντας ακόμη και το Ταρών και υποστηρίζοντας τον Σκληρό⁶⁹⁵. Το 990, όμως, ο Μπατ δολοφονήθηκε και το εμιράτο του κατέρρευσε.

Τα έτη 964-966 η εκατονταετής εξουσία των Καϊσίκ έπαψε να υφίσταται, αφού τα εδάφη τους πέρασαν στα χέρια του εμίρη της Μεσοποταμίας Σάιφ-αλ-Δαουλά, όμως με τον θάνατο του τελευταίου το 967, τερματίστηκε και η εξουσία του⁶⁹⁶. Ως φαίνεται, μετά από αυτό και μέχρι το 974 η περιοχή βρισκόταν υπό τον έλεγχο του Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδη, ενώ στη συνέχεια εδώ στερεώθηκε η εξουσία των Ρωμαίων⁶⁹⁷.

Η κατάκτηση του Καρίν το 949 και η ενσωμάτωση του Ταρών το 968 άλλαξαν σημαντικά τα βυζαντινοαραβικά σύνορα και παρείχαν μία βάση στους Βυζαντινούς για την περαιτέρω εισχώρηση στα βάθη της Αρμενίας⁶⁹⁸. Το επόμενο σημαντικό οχυρό των Αράβων στην Αρμενία υπήρξε η περίφημη πόλη Μαναζκέρτ. Γύρω στο 969-970, ενώ ο αυτοκράτορας Νικηφόρος Φωκάς εκστράτευσε προς την Αντιόχεια, ο ανιψιός του Βάρδας Φωκάς πολιορκήσε το Μαναζκέρτ. Αφού κατέκτησε την πόλη, κατέστρεψε ολοσχερώς τα τείχη της⁶⁹⁹. Η καταστολή των Αράβων Καϊσίκ άφησε απροστάτευτα τα εδάφη της κάποτε επικράτειάς τους, έτσι ώστε τα βόρεια μέρη, το Χαρκ, η περιοχή του όρους Σερμάντς (Μαρδαγί) κ. α. πέρασαν στους Βαγρατίδες, ενώ, ως φαίνεται, οι Αρτσρουνίδες βασίλευαν στο

---

⁶⁹² Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 144.

⁶⁹³ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 145-146

⁶⁹⁴ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 148.

⁶⁹⁵ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 193-194.

⁶⁹⁶ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 156-158.

⁶⁹⁷ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ασώτ Γ΄*, σελ. 47-48.

⁶⁹⁸ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 184-185.

⁶⁹⁹ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 185.

Σασούν, σε ένα μέρος του Αγτζνίκ, καθώς επίσης στις πέριξ της λίμνης Βαν πόλεις Μπερκρί, Αρτσές, Χλαθ, ακόμη και στο Μαναζκέρτ, από το οποίο είχαν αποχωρήσει οι Βυζαντινοί⁷⁰⁰.

2. Η εκστρατεία του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή (969-976) στην Αρμενία το 974/975

Το 969, μετά από τη δολοφονία του Νικηφόρου Φωκά, στον αυτοκρατορικό θρόνο ανήλθε ο ανιψιός και διοργανωτής της εκθρόνισής του, Ιωάννης Τσιμισκής⁷⁰¹. Δυναμικός και ταλαντούχος στρατηγός, αλλά και δεινός διπλωμάτης, ο Ιωάννης ασχολήθηκε άμεσα με την τακτοποίηση των εσωτερικών και εξωτερικών προβλημάτων, που είχαν προκύψει επί του προκατόχου του. Έτσι, αφού τερμάτισε επιτυχώς τον πόλεμο στο βουλγαρικό μέτωπο, το 972 ο Ιωάννης ξεκίνησε την πρώτη εκστρατεία του στην ανατολή. Προελαύνοντας, οι Βυζαντινοί κατέλαβαν τις πόλεις Αμίδ, Μαρτυρούπολη και τη Νίσιβη, φτάνοντας στη βυζαντινοκρατούμενη Αντιόχεια⁷⁰². Το 975 ακολούθησε η δεύτερη εκστρατεία των Βυζαντινών, αυτή τη φορά προς τη Συρία και την Παλαιστίνη⁷⁰³.

Όπως μας πληροφορεί ο Ματθαίος Εδεσηνός, η προέλαση των Ρωμαίων απασχόλησε τους ηγέτες της Αρμενίας με επικεφαλής τον Ασώτ Γ΄ Βαγρατίδη, διότι ο Τσιμισκής «θέλησε να πάρει τα προπύλαια της χώρας των Αρμενίων»⁷⁰⁴. Ο βασιλιάς

⁷⁰⁰ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 186-187.

⁷⁰¹ Η λέξη «Τζιμισκής», όπως εξηγεί ο Λέων Διάκονος, «τοῦτο δὲ τὸ τῆς Ἀρμενίων διαλέκτου πρόσρημα ὄν, εἰς τὴν Ἑλλάδα μεθερμηνευόμενον μουζακίτζην δηλοῖ βραχύτατος γὰρ τὴν ἡλικίαν τελῶν ἐπωνυμίαν ταύτην ἐκτίσατο» (Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 92). Στα Αρμενικά «τσομουσκ» (*ժնուշկ*) σημαίνει «παντόφλα», «παπούτσι», το ίδιο σημαίνει η λέξη «μουτσάκ» (*մուծակ*) (βλ. Ατσαριάν, *Αιτιολογικό λεξικό*, τ. Γ΄, σελ. 357, 629). Η χρησιμοποίηση από τον Λέοντα της εξελληνισμένης αρμενικής λέξης «μουτσάκ» δείχνει τη διάδοση κάποιων αρμενικών λέξεων στη καθημερινή γλώσσα των Βυζαντινών, ως αποτέλεσμα, βέβαια, της έντονης παρουσίας των Αρμενίων μέσα στη βυζαντινή κοινωνία.

⁷⁰² Βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 160-164.

⁷⁰³ Βλ. Λέων Διάκονος, *Ιστορία*, σελ. 165-168.

⁷⁰⁴ Ματθαίος Εδεσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 17. Ο Χ. Μπαρτικιάν, στηριζόμενος βασικά στις πληροφορίες του Ματθαίου, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο σκοπός του Τσιμισκή πραγματικά ήταν η τελεσίδικη καταβολή και η προσάρτηση της υπόλοιπης Αρμενίας στην αυτοκρατορία, όπως ακριβώς αυτό συνέβη στην περίπτωση του Ταρών λίγα χρόνια πριν (βλ. Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 115-116). Ο πρόσφατος μελετητής Α. Γιεγιαζαριάν εξακριβώνει τα πραγματικά, καθώς αποφαίνεται ότι ο άμεσος σκοπός της εκστρατείας του Τσιμισκή, που σύμφωνα με τους υπολογισμούς του ίδιου έλαβε χώρα το 974, υπήρξε η οριστική ενσωμάτωση του Ταρών στην αυτοκρατορία. Το καθεστώς του Ταρών έμεινε μετέωρο μετά την παράδοση εκ μέρους των αδελφών Βαγρατιδών το 969, καθώς ο ανώτατος δεσπότης Ασώτ Γ΄ Ελεήμων δεν συμφώνησε με την παραχώρηση της περιοχής στους Ρωμαίους. Και οι δύο πλευρές όμως δεν επιθυμούσαν σύγκρουση, για αυτό και το «πνευματικό τέκνο» (*ճիգիալիսի զաւալի*) του Ιωάννη Α΄ ο Ασώτ Γ΄ υποχώρησε, ενώ ο Τσιμισκής ευχαριστημένως με τη στάση του Βαγρατίδη και με την παραχώρηση εκ μέρους του 10 000 Αρμενίων στρατιωτών, αποχώρησε για να συνεχίσει την εκστρατεία του προς Παλαιστίνη. Ύστερα σε ένα μέρος του Ταρών που πέρασε στην αυτοκρατορία, το 975 διοργανώθηκε το Θέμα Ταρών και Δερτζάν (βλ. Γιεγιαζαριάν,

του Σιουνίκ (Καπάν) Φίλιππος, ο βασιλιάς του Αγκβάνκ Γκουργκέν, ο βασιλιάς του Καρς Αμπάς, ο Σενεχερίμ Αρτσουνίδης, ο άρχων του Αντζεβατσίκ και πολλοί άλλοι με τα στρατεύματά τους (συνολικά 80.000) συγκεντρώθηκαν στην επαρχία Χαρκ, έτοιμοι να αντιμετωπίσουν την απειλή της εισβολής των Ρωμαίων⁷⁰⁵. Η στάση των Αρμενίων εντυπωσίασε τον αυτοκράτορα και έτσι ξεκίνησαν διαπραγματεύσεις, στις οποίες συμμετείχαν και οι εκπρόσωποι των εκκλησιαστικών κύκλων της Αρμενίας: «*Ἐκεῖ πρὸς αὐτοὺς ἀφίχθησαν οἱ ἀγγελιοφόροι τοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων, οἱ οἱοῖσι εἶδαν πάνοπλον /πρὸς ἀπόκρουσιν/ ὅλη τὴ χώρα τῶν Ἀρμενίων καὶ ἀναχωρήσαντες ἐνημέρωσαν γι' αὐτὸ τὸν βασιλέα Τιμισκῆ. Μετὰ τοὺς ἀγγελιοφόρους τῶν Ρωμαίων ἀνεχώρησαν καὶ τινες ἄρχοντες τῶν Ἀρμενίων, ὁ φιλόσοφος Λέων καὶ ὁ ἄρχων Εὐστάθιος ὁ Τορνίκιος καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι καὶ βαρδαπέται, οἱ οἱοῖσι καὶ ἐσύναψαν /σύμφωνον/ φιλίας καὶ εἰρήνης μεταξὺ τοῦ βασιλέως τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ βασιλέως τῶν Ἀρμενίων Ἀσώτιου*»⁷⁰⁶. Κατόπιν, ο Τιμισκῆς ἔφτασε στο Ταρών και στρατοπέδευσε στο Μους. Εδώ, ὅπως μας πληροφορεῖ και πάλι ο Εδεσσηνός, «*Οἱ ἄρχοντες καὶ οἱ βαρδαπέται τῶν Ἀρμενίων ἤλθαν πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων καὶ τοῦ παρέδωσαν τὴν ἐπιστολὴν τοῦ καθολικοῦ τῶν Ἀρμενίων Βαάν. Ὁ βασιλιάς ἔλαβε αὐτὴν μετὰ χαρᾶς καὶ ἄκρως ἐπαίνεσε καὶ /τὸ περιεχόμενον/ τῆς ἐπιστολῆς, καὶ τὸν κομίσαντα αὐτὴν, ἐσύναψε σύμφωνον φιλίας μετὰ τοὺς Ἀρμενίους καὶ παρεκάλεσε τὸν Ἀσώτιον νὰ τοῦ στείλῃ εἰς ἀρωγὴν στρατεύματα. Ὁ Ἀσώτιος ἔδωσε ἀπὸ τὴν χώραν τῶν Ἀρμενίων στρατιῶτες ἐνόπλους, ἄνδρας πολεμικοὺς ὡς δέκα χιλιάδες. Ὁ Τιμισκῆς παρεκάλεσε καὶ ὄψωνιον καὶ ρόγας. Ὁ Ἀσώτιος τοῦ ἔδωσε ὅλα αὐτά. /Ὁ Τιμισκῆς/ μετὰ μεγάλα δῶρα ἐξάπέλυσε τὸν βαρδαπέτην τῶν Ἀρμενίων Λέοντα, τοὺς ἐπισκόπους καὶ ἄρχοντες πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ἀρμενίων Ἀσώτιον*»⁷⁰⁷.

Οι πληροφορίες του Ματθαίου είναι ὄντως αξιοπρόσεκτες. Από αυτές μαθαίνουμε ὅτι στον αυτοκράτορα Ιωάννη Τιμισκῆ ἔφτασαν δύο πρεσβείες των Αρμενίων, η πρώτη με επικεφαλῆς τον βαρδαπέτ Λέοντα (Λεόντιο) Φιλόσοφο και τον Ευστάθιο (Στατ) Τορνίκιο, ενώ η δεύτερη στο Μους. Ενδεχομένως, ο προαναφερθεῖς βαρδαπέτ Λέων ἢ Λεόντιος ταυτίζεται με τον γνωστό ιερέα

Ἀσώτ Γ', σελ. 51-56). Τα υπόλοιπα μέρη του Ταρών – εκτός από την περιοχή του Σασούν – πέρασαν στην αυτοκρατορία κατά τα τέλη του Γ' αι. επί Βασιλείου Β' (Δανιελιάν, «Το Ταρών», σελ. 139).

⁷⁰⁵ Βλ. Ματθαῖος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 17. Ο κατάλογος αυτός που είναι μεταγενέστερος, ἔχει χρονολογικές ανακρίβειες ὡς πρὸς τα ονόματα των τοπικῶν ηγεμόνων, τις οποίες ἔχουν ἐπισημάνει ἤδη οἱ μελετητές (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Ἀσώτ Γ'*, σελ. 51).

⁷⁰⁶ Η μετάφραση του Χ. Μπαρτικιάν (βλ. Μπαρτικιάν, «Ἐπίσημα ἔγγραφα», σελ. 120) Το αρμενικό πρότυπο βλ. Ματθαῖος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 17-18.

⁷⁰⁷ Η μετάφραση του Χ. Μπαρτικιάν (βλ. Μπαρτικιάν, «Ἐπίσημα ἔγγραφα», σελ. 121) Το αρμενικό πρότυπο βλ. Ματθαῖος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 18.

Πανταλέοντα, ο οποίος υπήρξε γνώστης τόσο της αρμενικής, όσο και της βυζαντινής πραγματικότητας, και ως εκ τούτου, ήταν το πιο κατάλληλο πρόσωπο για την διαπεραίωση των αρμενοβυζαντινών διαπραγματεύσεων.

Ειδικά πολύτιμη είναι η αναφορά της επιστολής του Καθολικού Βαάν, για την οποία κάνει λόγο ο Εδεσηνός. Από την «*Ιστορία*» του Στεφάνου Ταρωνίτη, η οποία είναι η πιο κοντινή από άποψη χρονολογίας πηγή στα γεγονότα, ο έκπτωτος Καθολικός πέθανε το έτος 972⁷⁰⁸, μαζί με τον αντίπαλό του Καθολικό Στέφανο, ενώ η εκστρατεία του Τσιμισκή στην Αρμενία, κατά τους μελετητές, έλαβε χώρα το 975.

Σημειωτέον ότι ο Ματθαίος Εδεσηνός είναι ο μοναδικός Αρμένιος ιστοριογράφος, ο οποίος δεν γράφει τίποτα για τις «*αιρέσεις*» του Βαάν. Σύμφωνα με τον Ματθαίο, ο Καθολικός Βαάν ήταν ορθόδοξος (=αντιχαλκηδόνιος) Καθολικός, και φυσικά ο Ματθαίος δεν γράφει τίποτα για την καταδίκη του, αλλά μας πληροφορεί ότι ο Βαάν αρχιεράτευσε πέντε χρόνια, τα έτη 976-983, ενώ ο Στέφανος χειροτονήθηκε Καθολικός κατ' εντολή του Βαάν και τον διαδέχτηκε μετά από τον θάνατο του τελευταίου το 983⁷⁰⁹.

Γιατί, όμως, ο Ματθαίος αποσιώπησε τον προβληματικό για τους αντιχαλκηδόνιους εκκλησιοδογματικό προσανατολισμό του Καθολικού Βαάν; Δεν είναι εύκολο να απαντηθεί αυτό το εύλογο ερώτημα. Δεν αποκλείεται ο σφοδρός αντιχαλκηδόνιος Ματθαίος Εδεσηνός να το έκανε σκόπιμα⁷¹⁰. Από αυτή την άποψη είναι αξιοπρόσεκτο ότι ο Στέφανος Ταρωνίτης δεν γράφει τίποτα για την εκστρατεία του Τσιμισκή στην Αρμενία, παρόλο που ζούσε ακριβώς αυτή την περίοδο. Έτσι, κατά τη γνώμη μας, η πληροφορία του Στεφάνου Ταρωνίτη ότι ο Βαάν πέθανε το

⁷⁰⁸ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Ιστορία*, σελ. 757. Η χρονολόγηση κατά τον αρχιεπ. Μαλαχία (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1310-1311).

⁷⁰⁹ Βλ. Ματθαίος Εδεσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 33, 34. Η αναφορές του Ματθαίου είναι συγκεκριμένες καθώς τοποθετεί τον θάνατο του Καθολικού Βαάν στα χρόνια του Βασιλείου Β' (976-1025), του Σενεχερίμ Αρτσρουνίδη (968-1021) και των αδελφών Ιωάννη-Σμπατ και Ασώτ Δ' Βαγρατιδών. Αυτοί οι τελευταίοι διαδέχτηκαν τον πατέρα τους μετά από τον θάνατό του το 1020. Ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν ασκώντας έντονη κριτική στις πληροφορίες του Εδεσηνού, τις απορρίπτει ως ανακριβείς και θεωρεί ότι ή επιστολή του Βαάν δεν υπήρξε καν, ή συγγραφέας της υπήρξε ο ζων Καθολικός Χατσίκ Α' και όχι ο αποθανών Βαάν (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1316). Κατά τον Β. Αλεξανιάν, ο Βαάν ήταν νόμιμος Καθολικός τα έτη 965-970. Αφού αποχώρησε για το Βασπουρακάν έμεινε εκεί δύο χρόνια μέχρι τον θάνατό του το 972 (βλ. Αλεξανιάν, «Βαάν Α'», σελ. 44-45).

⁷¹⁰ Όπως έδειξε ο καθ. Λ. Χατσιακιάν, ο Ματθαίος προφανώς ούτε ήξερε για το έργο του Στεφάνου Ταρωνίτη, και στην παρουσίαση των γεγονότων του τέλους του Γ'-αρχών του ΙΑ'αι. βασίστηκε στο ιστοριογραφικό έργο του Ιακώβου Σαναχινίτη. Το σημαντικό αυτό έργο του Ιακώβου (γράφηκε μετά από τη δεκαετία του '60 του ΙΑ'αι.) απωλέστηκε, σε μας έχουν φτάσει μόνο τέσσερα μικρά αποσπάσματα, από τα οποία ο Χατσιακιάν συμπεραίνει ότι ο Ιάκωβος υπήρξε ένας αυτόνομος και ιδιόμορφος ιστοριογράφος (βλ. Χατσιακιάν, «Ιάκωβος Σαναχινίτης»). Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες του Ματθαίου δεν μπορούν να θεωρούνται απλώς ως σύγχυση, αλλά προέρχονται από μία πηγή, που, σε αντιδιαστολή με τον Ταρωνίτη, αντιπροσωπεύει μία άλλη ιστοριογραφική παράδοση.

972, είτε είναι λάθος πληροφορία, είτε αποτελεί ένα ιστοριογραφικό «κλισέ». Η καχυποψία μας ενισχύεται, αν έχουμε υπόψη μας ότι ο Στέφανος έγραψε την «Ιστορία» του με παραγγελία του Καθολικού Σαργκίς και έτσι το έργο του αντιπροσώπευε την επίσημη ιστοριογραφική γραμμή της αντιχαλκηδόνιας Εκκλησίας της Αρμενίας. Υπό το πρίσμα αυτό βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Καθολικός Βαάν δεν πέθανε το 972, αλλά συνέχισε να ζει και να αρχιερατεύει στο Βασπουρακάν τουλάχιστον μέχρι το έτος 975, οπότε ως αυθεντικός επικεφαλής των ορθόδοξων (ή και φιλορθόδοξων) εκκλησιαστικών κύκλων της Αρμενίας συμμετείχε στις Αρμενοβυζαντινές διαπραγματεύσεις μεταξύ του αυτοκράτορα και των αρμενικών κρατιδίων. Σε μας φαίνεται λιγότερο πιθανό το ενδεχόμενο ότι οι Αρμένιοι πρέσβεις έφεραν στον Ιωάννη Τσιμισκή την επιστολή του θανόντος Καθολικού, διότι σε αυτή την περίπτωση αυτή θα είχε πολύ λιγότερη σημασία και επιρροή, παρά η επιστολή του ζώντος επικεφαλής της Εκκλησίας⁷¹¹. Ο Ματθαίος δεν κάνει κανέναν λόγο για το περιεχόμενο αυτού του σημαντικού εγγράφου⁷¹². Κατά τον Β. Αλεξανιάν, η επιστολή προετοιμάστηκε ήδη ζώντος του Βαάν, δηλαδή πριν το 972, αλλά με την ευκαιρία της άφιξης του Τσιμισκή στην Αρμενία παρουσιάστηκε σε αυτόν μετά από τον θάνατο του Καθολικού⁷¹³.

Η εμπλοκή της Εκκλησίας της Αρμενίας και συγκεκριμένα του Καθολικού στα Αρμενοβυζαντινά πολιτικά ζητήματα έγινε πιο οριστική στις αρχές του επόμενου, ΙΑ΄ αι., κατά την περίοδο των εκστρατειών στην Αρμενία του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄.

---

⁷¹¹ Ο επ. Σαάκ Κογκιάν θεωρεί ότι η επιστολή ήταν είτε ζώντος, είτε θανόντος του Καθολικού Βαάν, παρόλο που κλίνει προς την πρώτη εκδοχή. Σημειώνει ο μελετητής: «Είναι άγνωστο, ποιο ήταν το αρχικό πρόγραμμα του Τσιμισκή για την Αρμενία. Ίσως σκόπευε να την προσαρτίσει στην αυτοκρατορία του. Ο φόβος αυτός ώθησε τους Αρμενίους ηγέτες να απευθυνθούν στην διαμεσολάβηση του χαλκηδονίου Καθολικού και ταυτόχρονα να απαρτίσουν στρατό με 80.000 άτομα. Ο Καθολικός απέδειξε ότι ξέρει να διακρίνει την **ομολογία** από το έθνος, κάτι, το οποίο οι αντίπαλοί του άρχιζαν τα συγχέουν. Αυτός διαμεσολάβησε, και ο αυτοκράτορας εντωπιασιάστηκε. Ίσως θυμήθηκε και την καταγωγή του. Αλλάζοντας το πρόγραμμα και λαμβάνοντας επίσης τη βοήθεια του αρμενικού στρατού, συνέχισε την προέλασή του προς Μεσοποταμία...» (Κογκιάν, «Αρμενική Εκκλησία», σελ. 328-329).

⁷¹² Μόνο ο π. Μιχαήλ Τσαμτσιάν εκθέτει το περιεχόμενο της επιστολής. Κατ' αυτόν, ο Βαάν παρακαλούσε τον Τσιμισκή ο αυτοκράτορας να λυπηθεί τους χριστιανούς, συνάμα τον πληροφορούσε για τις περιπέτειες του ιδίου για ενωτικές προσπάθειες. Ο Τσιμισκής δε, δεν θέλησε να παρέμβει και αρκέστηκε στην προτροπή για υπομονή (βλ. Τσαμτσιάν, *Ιστορία*, τ. Β΄, σελ. 845-846). Ο Τσαμτσιάν δεν παραπέμπει σε καμία πηγή, συνεπώς η έκθεσή του δεν είναι παρά μόνο η δική του εικασία.

⁷¹³ Βλ. Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄», σελ. 48.

3. Οι εκστρατείες του Βασιλείου Β΄ στην Αρμενία και η ενσωμάτωση των αρμενικών πριγκιπάτων στην αυτοκρατορία

Το βασίλειο του Ανί των Βαγρατιδών γνώρισε τη μεγαλύτερη, αλλά πρόσκαιρη ακμή του επί του αδελφού του Συμπατ Β΄, του Γκαγκίκ Α΄ (Գագիկ Ա. Բագրատունի, 990-1016/17)⁷¹⁴. Αυτός οργάνωσε τον αρμενικό στρατό, ο οποίος αριθμούσε περίπου 100.000 στρατιώτες, επέκτεινε τα σύνορα του βασιλείου του και αναγνωρίστηκε ως βασιλιάς των βασιλιάδων της Αρμενίας και της Γεωργίας⁷¹⁵. Ο Γκαγκίκ Α΄ πέτυχε επίσης να καταλάβει επιτέλους το Δβιν και να διαλύσει τα εμιράτα του Δβιν, του Ναχτσαβάν και του Γκοχθν⁷¹⁶.

Παράλληλα, η προσχώρηση και η εξάπλωση της εξουσίας των Ρωμαίων στα βάθη της Αρμενίας ενδυναμώθηκε περαιτέρω κατά τη διάρκεια του Ι΄ αι. και έφερε σημαντικά αποτελέσματα χάρη στις δύο εκστρατείες στην Αρμενία του δυναμικού Βασιλείου Β΄. Αφορμή για την πρώτη εκστρατεία του υπήρξε το θέμα του μέλλοντος του κρατιδίου Κγαρτζκ και Τάικ.

Από τα μισά του Ι΄ αι. ανάμεσα στα κρατίδια του Καυκάσου αυξήθηκε αισθητά η θέση του βασιλείου Κγαρτζκ και Τάικ. Ο επικεφαλής αυτού του κρατιδίου Δαβίδ Κουροπαλάτης ασκούσε μεγάλη επιρροή στα πολιτικά γεγονότα της Αρμενίας και της Γεωργίας. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι κατά την εξέγερση του Βάρδα Σκληρού κατά τα έτη 976-979, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ πιεζόμενος για στρατιωτική υποστήριξη απευθύνθηκε ακριβώς στον Δαβίδ⁷¹⁷. Χάρη στην υποστήριξη του Δαβίδ, ο οποίος έθεσε στη διάθεση του Βασιλείου στρατό αποτελούμενο από 12.000 στρατιώτες, η αυτοκρατορία μπόρεσε να καταστείλει την

---

⁷¹⁴ Τα χρόνια του Γκαγκίκ Α΄ σημαδεύτηκαν από σημαντική άνθιση της ναοδομίας στο Ανί. Συγκεκριμένα, ο βασιλικός αρχιτέκτονας Τρδάτ (Τιριδάτης) ανέγειρε τον Καθεδρικό Ναό της πρωτεύουσας των Βαγρατιδών, ο οποίος σε σχετικά καλή κατάσταση διατηρήθηκε ως τις μέρες μας. Όπως μας πληροφορεί ο Στέφανος Ταρωνίτης, κατά τον τρομακτικό σεισμό του 989, όταν η Αγία Σοφία Κωνσταντινουπόλεως υπέστη σημαντικές ζημιές, ο τρούλος του Ναού ανασκευάστηκε σύμφωνα με τις υποδείξεις και τα σχέδια του Τρδάτ που τότε βρέθηκε στη Βασιλεύουσα Πόλη (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 804-805· Maranci, «The Architect Trdat»).

⁷¹⁵ Βλ. Βαρδανιάν, «Η άνοδος και η ενίσχυση», σελ. 57.

⁷¹⁶ Βλ. Βαρδανιάν, «Η άνοδος και η ενίσχυση», σελ. 58.

⁷¹⁷ Ο αρχηγός του αυτοκρατορικού στρατού Βάρδας Φωκάς «διὰ ταχέων ἄνεισιν εἶς τὴν Ἰβηρίαν, καὶ Δαβὶδ τῶ τῶν Ἰβήρων ἄρχοντι προσελθὼν εἰς ἐπικουρίαν ἤτει στρατόν, τοῦ δὲ μετὰ προθυμίας ὑπηρετοῦντος (ἐφιλιώτο γὰρ τῶ Φωκᾷ, ἐξ ὅτου δούξ ἦν ἐν Χαλδίᾳ) λαὸν ἐκεῖθεν εἰληφῶς οὐκ ὀλίγον, ἀθροίσας δὲ καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ ἐσκεδασμένους ὄντας ἐκ τῆς τροπῆς, κάτεισιν εἶς Παγκάλειαν...» (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σελ. 326).

εξέγερση του Σκληρού⁷¹⁸. Ως ανταμοιβή για τη βοήθεια του κουροπαλάτη, στο κρατίδιό του παραχωρήθηκαν ισόβια το Καρίν και το Μπασέν, ενώ το 990 ο Δαβίδ, αφού κατέλαβε από τους Άραβες Καϊσίκ το Μαναζκέρτ, καθώς επίσης το Αρτσές και το Χλάθ, επέκτεινε με αυτόν τον τρόπο τα σύνορα του βασιλείου του μέχρι τη λεκάνη της λίμνης Βαν. Αφού έδωξε από την πόλη τους μουσουλμάνους, εγκατέστησε εκεί χριστιανούς, Αρμενίους και Ίβηρες⁷¹⁹. Σε μία σημαντική συμπλοκή των ενωμένων δυνάμεων του Δαβίδ, της Αμπχαζίας Μπαγκαράτ Γ', του Αμπά του Καρς και του Γκαγκίκ Α' Βαγρατίδη κοντά στην πόλη Βαγαρσακέρτ, οι Άραβες τελικά τράπηκαν σε φυγή, πυρπολώντας τους οικισμούς⁷²⁰.

Ο γηραλέος Δαβίδ πέθανε το Πάσχα του 1000⁷²¹, αφού προηγουμένως, γύρω στο 990, με ειδική διαθήκη κληροδότησε το κρατίδιό του στην αυτοκρατορία⁷²².

---

⁷¹⁸ Για τη συμμετοχή των Αρμενίων αριστοκρατών στην εξέγερση του Βάρδα Σκληρού βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 29-32. Ο Μπαρτικιάν μάλιστα υποθέτει ότι οι Αρμένιοι υποστήριζαν τον Σκληρό, ελπίζοντας για τη δική τους απελευθέρωση από το βυζαντινό ζυγό (βλ. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία», σελ. 176).

⁷¹⁹ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 815.

⁷²⁰ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 816. Για τους αγώνες του Δαβίδ Κουροπαλάτου έναντι των Αράβων διεξοδικά βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμπράτα*, σελ. 195-196.

⁷²¹ Ο Στέφανος Ταρωνίτης δεν αναφέρει τίποτα για τον βίαιο θάνατό του, ενώ από την έκθεσή του εννοείται ότι ο γέρον πλέον Δαβίδ πέθανε με φυσικό θάνατο (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 822). Όμως, ο Αριστακής Λαστιβερτίτης πληροφορεί ότι τη Μεγάλη Πέμπτη τον Δαβίδ δηλητηρίασαν οι αριστοκράτες του Τάικ (βάζοντας δηλητήριο στη Θ. Κοινωνία!), προκειμένου να κερδίσουν την ευμένεια και την ανταμοιβή του αυτοκράτορα (βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 528). Ο Ματθαίος Εδεσσηνός ως δολοφόνο του Δαβίδ υποδεικνύει τον ντόπιο αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα, ο οποίος αφού πρώτα δηλητηρίασε τον Κουροπαλάτη με τη Θ. Κοινωνία τη Μεγάλη Πέμπτη, το Πάσχα τον έπνιξε με ένα μαξιλάρι (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 37-38. Μάλιστα, ο Ματθαίος σημειώνει ότι τον αρχιεπίσκοπο Ιλαρίωνα και τους ομόφρονές του θανάτωσε ο Βασίλειος Β', αφού κρέμασε πέτρα στον τράχηλό τους και τους έριξε στον «Ωκεανό». Πιο πιθανόν όμως είναι ότι ο Δαβίδ πέθανε με φυσικό θάνατο, ενώ οι πληροφορίες περί δηλητηρίασης ανήκουν στη σφαίρα του θρύλου (βλ. Αδόντς, «Δαβίδ Κουροπαλάτης», σελ. 399). Πειστική φαίνεται όμως και η πρόσφατη άποψη του Α. Γιεγιαζαριάν, ότι τον Δαβίδ δηλητηρίασε ο Μπαγκαράτ Γ', ο οποίος στην προσπάθεια να κυριαρχήσει σε όλους τους χαλκηδόνιους του Καυκάσου, τακτικά και αδιάστακτα εξουδετέρωνε τους αντιπάλους του (βλ. Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία*, σελ. 99-104).

⁷²² Τα αίτια που ώθησαν τον Δαβίδ σε τέτοιο βήμα ως τώρα παραμένουν ασαφή. Οι αρμενικές πηγές ως αίτιο υποδεικνύουν το γεγονός, ότι ο Δαβίδ ήταν άτεκνος και άρα δεν είχε κληρονόμο. Οι σύγχρονοι όμως μελετητές υποθέτουν ότι πίσω από την απόφαση αυτή του Δαβίδ κρύβονταν οι διπλωματικές ραδιουργίες της αυτοκρατορίας, οι οποίες ανάγκασαν τον Δαβίδ να παραδώσει (μετά τον θάνατό του) το βασίλειό του στο κράτος των Ρωμαίων (βλ. Ναζαριάν, «Το Κουροπαλατείο», σελ. 149· Ακόποβ, «Το ζήτημα», σελ. 19). Αξιοπρόσεκτη όμως η παλιά άποψη του Αδόντς, ότι η διαθήκη του Δαβίδ δεν ήταν πάρα μόνο ένα προσωρινό τέχνασμα να αποφύγει τον θυμό του Βασιλείου (βλ. Αδόντς, «Δαβίδ Κουροπαλάτης», σελ. 393). Η άποψη αυτή επιβεβαιώνεται με τις πληροφορίες του Γιαχιά Αντιοχέα (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 138-139). Έτσι η Α. Χριστοφιλοπούλου και ο Ι. Καραγιαννόπουλος με βάση τον Γιαχιά, αποδέχονται ότι ο Δαβίδ κληροδότησε το κράτος του στον Βασίλειο Β' προκειμένου να εξευμενίσει την οργή του αυτοκράτορα και τη συμμετοχή στην επανάσταση του Βάρδα Φωκά. Τότε ακριβώς ο Δαβίδ έλαβε από τον αυτοκράτορα τον τίτλο του κουροπαλάτη (βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β'2, σελ. 179· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σελ. 451).

Μόλις πέθανε ο Δαβίδ Κουροπαλάτης, ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ έσπευσε να εκστρατεύσει στην Αρμενία και το Τάικ με σκοπό να εξασφαλίσει την τελεσίδικη καθυπόταξη αυτών των περιοχών στην αυτοκρατορία⁷²³. Αφιχθείς από την Ταρσό της Κιλικίας, ο Βασίλειος έφτασε στη Μελιτηνή, όπου ήρθαν και οι Αρμένιοι από τη Σεβάστεια. «Και όταν μπροστά του παρέστησαν οι ιερείς από τη Σεβάστεια, [ο Βασίλειος] διέταξε [αυτοί] να είναι άφοβοι σε όλα τα έργα πίστεως και να χτυπάνε το σήμαντρο, που είχε απαγορεύσει ο μητροπολίτης, όπως είπαμε προηγουμένως»⁷²⁴. Αναμφίβολα, αυτή η χειρονομία του αυτοκράτορα απέβλεπε στο να δείξει στους Αρμένιους ότι ο βασιλεύς εγγυάται την ομολογιακή ταυτότητα και την ελευθερία των υπηκόων του. Στη συνέχεια ο αυτοκράτορας προχώρησε στις επαρχίες Αντζίτ και Μπαλού και στρατοπέδευσε στην πόλη Γιεριζά της επαρχίας Αρσαμουνίκ⁷²⁵. Εδώ τον συνάντησε ο εμίρης της Μαρτυρούπολης Αμπού Μανσούρ ο οποίος τιμήθηκε με τον τίτλο του μαγίστρου. Ο Βασίλειος, σε μία προσπάθεια να καταστείλει τις αποσχιστικές δυνάμεις των τοπικών αριστοκρατών του Ταρών, διέταξε σε στιγμές ανάγκης αυτοί να διαθέτουν στρατιωτική βοήθεια στον εμίρη⁷²⁶. Συνεχίζοντας την πορεία του, ο αυτοκράτορας έφτασε στο Χαβτσίτς (κοντά στο Καρίν), όπου έφτασαν και ο βασιλιάς της Αμπχαζίας Μπαγκαράτ Γ΄ με τον πατέρα του Γκουργκέν, βασιλιά του Κγαρτζκ και Τάικ. Ο Βασίλειος Β΄ τίμησε τον Μπαγκαράτ με τον τίτλο του κουροπαλάτη, ενώ τον πατέρα του με τον τίτλο του μαγίστρου, παραχωρώντας τους ισόβια ένα μέρος των εδαφών του Δαβίδ⁷²⁷. Λίγο αργότερα, στον αυτοκράτορα παρουσιάστηκαν επίσης ο βασιλιάς του Καρς Αμπάς και ο Σενεχερίμ Αρτσρουνίδης. Ο Βασίλειος Β΄ έδειξε να χαίρεται πολύ με την παρουσία τους, τους τίμησε με πλούσια δώρα, άλογα, μουλάρια, ενδύματα και χρυσάφι⁷²⁸. Κατόπιν, στον αυτοκράτορα ήρθε και ο πρεσβύτερος αδελφός του Σενεχερίμ, ο Γκουργκέν Αρτσρουνίδης, ο οποίος επίσης τιμήθηκε με δώρα, ενώ ο Βασίλειος έδωσε στους αδελφούς Αρτσρουνίδες χρυσόβουλλο απευθυνόμενο προς τα γύρω από το

⁷²³ Το λεπτομερές δρομολόγιο του αυτοκράτορα στις επαρχίες της Αρμενίας και τα συναφή γεγονότα μας περιγράφει ο Στέφανος Ταρωνίτης (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 822-824).

⁷²⁴ Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 822.

⁷²⁵ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 823.

⁷²⁶ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 823. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο εμίρης της Μαρτυρούπολης (από τη δυναστεία Μρβαν) ήταν παντρεμένος με την κόρη του Σενεχερίμ Αρτσρουνίδη. Η άλλη κόρη του βασιλιά του Βασπουρακάν, η Μαριάμ, ήταν σύζυγος του βασιλιά της Αμπχαζίας Μπαγκαράτ Γ΄ (βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 200).

⁷²⁷ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 823. Η απονομή από τον αυτοκράτορα των Βυζαντινών τίτλων προφανώς δεν ήταν μία χειρονομία ευμένειας, αλλά σήμαινε την ένταξη των τιμωμένων με αυτό τον τρόπο προσώπων στο σύνολο της αυτοκρατορίας ως «*δούλων*», δηλαδή υποτελών (βλ. Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση» (Μανανδιάν, *Έργα*, τ. Γ΄), σελ. 19).

⁷²⁸ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 824.

Βασπουρακάν αραβικά εμιράτα, με διαταγή να μην προκαλούν ζημιά στο Βασπουρακάν. Με αυτό τον τρόπο, ο Βασίλειος «τερμάτισε τις σκυλεύσεις, τις αιχμαλωσίες και τις βιαιοπραγίες για τη είσπραξη των φόρων [από τους Άραβες]»⁷²⁹.

Η πορεία του αυτοκράτορα συνεχίστηκε μέχρι και την πόλη Μαναζκέρτ (κτήμα του Δαβίδ Κουροπαλάτη) και κατόπιν στη Βαγαρσακέρτ (στα εδάφη των Βαγρατιδών του Ανί), όπου ο Βασίλειος περίμενε να έρθει για να εκφράσει την υπακοή του ο Γκαγκίκ Α΄ Βαγρατιδής (πεθερός του Σενεχερίμ), όμως εις μάτην, διότι ο Γκαγκίκ αρνήθηκε να του παρουσιαστεί⁷³⁰. Ίσως αυτό το διάστημα ο Βασίλειος έστειλε ως δώρο στον Γκαγκίκ και τη σύζυγό του βασίλισσα Κατραμιδή ένα τεμάχιο από το Τίμιο Ξύλο, το οποίο το βασιλικό ζευγάρι το 1006 με τη σειρά του δώρισε στον νέο μητροπολίτη του Σιουνίκ⁷³¹.

Ο Βασίλειος Β΄ τελικά έφτασε στον κυρίως προορισμό του, στο Τάικ, για να διεκδικήσει τα εδάφη του θανόντος Δαβίδ Κουροπαλάτη, σύμφωνα με τη διαθήκη του. Πολεμώντας τις αντιστάσεις των τοπικών δυνάμεων, ο αυτοκράτορας, αφού κατέλαβε την πόλη Ουγθί (Ολθί) και άλλα κάστρα του Τάικ, διόρισε εκεί διοικητές, ενώ πήρε μαζί του στην Κωνσταντινούπολη τους τοπικούς αριστοκράτες⁷³². Ολοκληρώνοντας τη μερική καθυπόταξη του Τάικ, ο Βασίλειος, μέσω του βασιλείου του Καρς και πάλι πέρασε στο Ουγθί, έπειτα προφανώς από το Ανδάκ, πέρασε από Χαττογιαρίτς και τη Θεοδοσιούπολη και από εκεί πήρε τον δρόμο της επιστροφής στη Βασιλεύουσα Πόλη⁷³³.

Αυτή η πρώτη εκστρατεία του Βασιλείου Β΄ ήταν επιτυχής, διότι, πρώτον, όσοι ηγεμόνες ήρθαν να τον προσκυνήσουν, με αυτό τον τρόπο εξέφρασαν την υπακοή τους στον αυτοκράτορα, και δεύτερον, στην αυτοκρατορία ενσωματώθηκαν ή επέστρεψαν η πόλη Καρίν, οι επαρχίες Μπασέν, Χαρκ, Απαχουνίκ, Μαρδαγί, Χαττογιαρίτς και Τσορμαϊρί, τις οποίες ο αυτοκράτορας ισόβια είχε χαρίσει στον

---

⁷²⁹ Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 286-287.

⁷³⁰ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 824. Ο Στέφανος ως αίτιο άρνησης του Γκαγκίκ υποδεικνύει το ότι αυτός θεώρησε για τον εαυτό του εξευτελισμό. Εννοείται, βέβαια, ότι ο Γκαγκίκ αρνήθηκε να αποδεχτεί την ανώτατη εξουσία του αυτοκράτορα και να γίνει υποτελής του. Ο ανιψιός δε του Γκαγκίκ, ο Αμπουσάχλ, κακολόγησε τον Γκαγκίκ στον Βασίλειο Β΄, οπότε, κατά το πρόσταγμα του Βαγρατιδής (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 824).

⁷³¹ Βλ. Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία*, σελ. 104.

⁷³² Βλ. Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 824· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 72.

⁷³³ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 824· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 73. Για την εκστρατεία του Βασιλείου γράφει και ο Ιωάννης Σκυλίτζης, όμως αυτός συγχέει αυτή την πρώτη εκστρατεία με τη δεύτερη (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 339).

θανόντα Δαβίδ Κουροπαλάτη. Σε αυτές τις περιοχές διορίστηκαν Βυζαντινοί διοικητές⁷³⁴. Όσον αφορά τα υπολείμματα των αραβικών εμιράτων, το εμιράτο της δυναστείας Μρβαν περιορίστηκε μόνο στην επαρχία Αγτζνίκ και την πόλη Χλαθ. Αυτή, καθώς επίσης και το Μπερκρί, το Μαναζκέρτ, το Αρτσές και το Αρτσκέ ο Βασίλειος Β΄ παραχώρησε στους Αρτσρουνίδες, προφανέστατα με αντάλλαγμα οι Αρτσρουνίδες να αναγνωρίσουν την ανώτατη εξουσία του βασιλέα των Ρωμαίων ως υποτελείς του⁷³⁵.

Εν τω μεταξύ, το 1016 συνέβη ένα φοβερό γεγονός· στα σύνορα της Αρμενίας εμφανίστηκε μία νέα και τρομακτική δύναμη, οι Σελτζούκοι Τούρκοι, οι οποίοι επιτέθηκαν στο Βασπουρακάν⁷³⁶. Ο πρεσβύτερος γιος του Σενεχερίμ Δαβίδ οργάνωσε την άμυνα του βασιλείου, όμως οι Αρμένιοι δεν είχαν μεγάλες επιτυχίες. Ο Δαβίδ μαζί με μία αντιπροσωπευτική συνοδεία από χίλιους αριστοκράτες, εβδομήντα κληρικούς και πλούσια δώρα ταξίδευσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου τους δέχτηκε με μεγάλες τιμές ο Βασίλειος Β΄⁷³⁷. Ο αυτοκράτορας ως βοήθεια έστειλε στο Βασπουρακάν τον αιχμάλωτο βουλγαρικό στρατό, ο οποίος όμως προκάλεσε καταστροφές στην περιοχή του Βασπουρακάν⁷³⁸.

---

⁷³⁴ Ο Στέφανος Ταρωνίτης σημειώνει ότι μετά από την αποχώρηση του αυτοκράτορα, ο Γκουργκέν Γεωργίας, αφού θεώρησε για τον εαυτό του εξουτελισμό τον τίτλο του μαγίστρου, εκστράτευσε και κατέλαβε όλη την επαρχία του Τάικ, χωρίς όμως να μπορέσει να καταλάβει τα κάστρα. Κατά το διάταγμα του Βασιλείου Β΄ ο μάγιστρος Κανίκλης με τα βυζαντινά στρατεύματα έφτασε στην επαρχία Μπασέν. Όλο το έτος 1001 οι δυο πλευρές δεν τόλμησαν να συγκρουστούν. Τελικά ο Γκουργκέν και ο Κανίκλης συναντήθηκαν στο χωριό Αγία Θεοτόκος, πάνω στο όρος Μετσράτς και κατέληξαν σε σύμφωνο ειρήνης (βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 825).

⁷³⁵ Βλ. Αρουντιουνιάν, *Η αρχοντική οικογένεια*, σελ. 211, 216· Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 199· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 198-199. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σύγχρονος των γεγονότων αυτών ο Γρηγόριος Ναρεκίτης με ενθουσιασμό ανταποκρίνεται στα αποτελέσματα της εκστρατείας του Βασιλείου (βλ. Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Βιβλίο Θρηναδιών*, σελ. 604-605).

⁷³⁶ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 46-47.

⁷³⁷ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 49· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 210-211.

⁷³⁸ Βλ. Μπαρτικιάν, «Η πτώση», σελ. 157. Ο Αριστακής Λαστιβερτίτης γράφει: «...Ο βασιλιάς... με απάτη συγκέντρωσε τον στρατό της χώρας [των Βουλγάρων] σε ένα μέρος, δήθεν να τους δώσει δωρεές, αλλά... τους έστειλε στην ανατολή χωρίς επιστροφή. Αυτοί, αφού ήρθαν, κατέστρεψαν τη χώρα μας. Αλλοίμονο στον ερχομό τους στην ανατολή και αλλοίμονο, όπου αυτοί πέρασαν. Να, ένα έθνος κακό και ανηλεές, έθνος με πικρή καρδιά και βίαιο» (Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 529). Κατά τον Σκυλίτζη, ο Βασίλειος έστειλε στο Βασπουρακάν τους Βουλγάρους αιχμαλώτους από τα Μογλενά (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 352). Ο Γ. Λιταύριν, σχολιάζοντας τις πληροφορίες του Αριστακί, υποθέτει ότι ή αυτοί οι εξορισμένοι Βούλγαροι φέρθηκαν σκληρά στον ντόπιο πληθυσμό, ή έλαβαν γαίες εις βάρος του τελευταίου (βλ. Λιταύριν, «Ενας Αρμένιος», σελ. 31). Ο δε Χ. Μπαρτικιάν κάτω από τις «καταστροφές» του Λαστιβερτίτη υπονοεί τις εσωτερικές πιέσεις που άσκησε ο βυζαντινός στρατός - ως δούρειος ίππος - στο Βασπουρακάν για τα συμφέροντα της αυτοκρατορίας και λόγω των οποίων ο Σενεχερίμ τελικά αναγκάστηκε να παραχωρήσει το κράτος του (βλ. Μπαρτικιάν, «Περί βουλγαρικού στρατού», σελ. 93). Πιο προσεκτικός είναι ο Κ. Γιουζμπασιάν, ο οποίος θεωρεί ότι οι πληροφορίες του Σκυλίτζη και του Αριστακί αναφέρονται σε διαφορετικά γεγονότα· άλλος ο βουλγαρικός στρατός του Σκυλίτζη, που αφίχθηκε ίσως για την καθυπόταξη του

Το 1021 ο Σενεχερίμ και οι άρχοντες του Βασπουρακάν έλαβαν την απόφαση να ανταλλάξουν το Βασπουρακάν με νέα κτήματα στην Καππαδοκία, και παραχωρώντας τις πατρώες γαίες τους στην αυτοκρατορία των Ρωμαίων, να μεταναστεύσουν στο Θέμα Καππαδοκίας με κέντρο τη Σεβάστεια. Στην Καππαδοκία μετανάστευσαν ο Σενεχερίμ μαζί με τους τέσσερις γιους του, τον Αμπουσάχλ, τον Ατόμ, τον Κωνσταντίνο και τον Δαβίδ και ο υποτελής στους Αρτσρουνίδες βασιλιάς του Αντζεβατσίκ Δερενίκ (ανιψιός του Σενεχερίμ) μαζί με τους δύο αδελφούς του. Τους βασιλείς ακολούθησε και ένα μέρος του πληθυσμού ως υπολογίζεται, περίπου 14.000 άνδρες, εκτός γυναικόπαιδων⁷³⁹. Κατά τον Ματθαίο Εδεσηνό, στο Βασπουρακάν τότε υπήρχαν 72 πόλεις-κάστρα, 4400 χωριά και 115 Μονές⁷⁴⁰. Ο Σενεχερίμ έλαβε τους τίτλους του πατρικίου και του στρατηγού της Καππαδοκίας ή και του δούκα της Μεσοποταμίας και του στρατηγού της Καππαδοκίας⁷⁴¹. Όπως γράφει ο Σκυλίτζης, «τότε και Σεναχηρείμ ό τής άνω Μηδίας άρχων, ήν Άσπρακανίαν όνομάζουσι σήμεραν τῷ βασιλεϊ παγγενει προσέδραμε, τήν ύπέικουσαν αύτῷ παραδεδωκῶς άπασαν χώραν, πατρίκιος τιμηθείς και στρατηγός Καππαδοκίας, και κτήσεις άντιλαβὼν τάσδε τὰς πόλεις, τήν Σεβάστειαν, τήν Λάρισσαν, τήν Άβαραν, και άλλας κτήσεις πολλάς. στενοχωρούμενος γάρ ούτος ύπὸ τῶν προσοίκων Άγαρηνῶν και μὴ οἷός ὢν άντέχειν προσέδραμε τῷ βασιλεϊ, παραδοὺς τήν έαυτοῦ χώραν»⁷⁴².

Μετά από τον θάνατο του Σενεχερίμ το 1025/1026 τον διαδέχτηκε ο γιος του Δαβίδ (†1036) και ύστερα ο Ατόμ⁷⁴³. Ο Ατόμ και ο Αμπουσάχλ πέθαναν το 1080 (ή το 1085), οπότε και η ημιανεξάρτητη αρμενική εξουσία των Αρτσρουνιδῶν οριστικά

Βασπουρακάν πριν την εισβολή των Σελτζούκων, το 1015, και άλλο ο βουλγαρικός στρατός του Αριστακή, που ήρθε στο Θέμα Ιβηρίας το 1018 (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 154-155).

⁷³⁹ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 214.

⁷⁴⁰ Βλ. Ματθαίος Εδεσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 49.

⁷⁴¹ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 217. Κατά τον Κεκαυμένο, «ό Σεναχηρείμ, όν σὺ οἶδας άρχαίων βασιλέων είναι άπόγονον, ήθέλησε δοῦναι τήν χώραν αύτοῦ τῷ βασιλεϊ κῦρ Βασιλεϊῷ τῷ πορφυρογεννήτῳ, ώς είναι και αύτός δοῦλος αύτοῦ. Ό δὲ άποδεξάμενος τήν εύγνωμοσύνην αύτοῦ έτίμησεν αύτὸν μάγιστρον και πλεϊον οὐδέν, καιτοι άρχαίων βασιλέων άπόγονον και βασιλέα» (Κεκαυμένος, *Στρατηγικόν*, σελ. 282). Ο Κεκαυμένος γράφει αυτά στον αυτοκράτορα, δείχνοντας ότι αυτός πάντα θα πρέπει να έχει επιφυλάξεις και να προσέχει απέναντι στους αλλοδαπούς υποτελείς του.

⁷⁴² Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σελ. 354-355. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σελ. 464. Σχολιάζοντας το γεγονός αυτό, η Ε. Κουντούρα-Γαλάκη γράφει: «Επί Βασιλείου Β', το 1021, η Σεβάστεια, μαζί με τη Λάρισσα και την Άβαρα, δηλαδή η περιοχή του θέματος Σεβαστείας, παραχωρήθηκαν στον Αρμένιο άρχοντα Σεναχηρείμ ως αντάλλαγμα της «παγγενούς» αφοσίωσής του στη Μακεδονική δυναστεία, ενώ ο ίδιος ο Σεναχηρείμ ορίστηκε ή στρατηγός Καππαδοκίας. Ίσως με την ενέργεια αυτή ο Βασίλειος Β' θεσμοθετεί παλαιότερη πρακτική της διοίκησης της περιοχής Σεβαστείας από Αρμένιο άρχοντα» (Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Σεβαστείας», σελ. 334).

⁷⁴³ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 222-223.

έπαψε να υφίσταται⁷⁴⁴. Όσο για το πρώην βασίλειο των Αρτσρουνιδών, κατόπιν της ενσωμάτωσης του Βασπουρακάν στο σύνολο της αυτοκρατορίας, εδώ οργανώθηκε το κατεπανάτο «*Βασπρακανία*» («*Ασπρακανία*» ή «*Άνω Μηδία*»), στην οποία συμπεριλήφθηκαν και το Μαναζκέρτ, το Αρτσές και το Μπερκρί⁷⁴⁵. Κατά τον Σκυλίτζη, «*ἦς ἄρχειν ἀποσταλεῖς Βασίλειος πατρίκιος ὁ Ἄργυρος καὶ τοῖς ὄλοις πταίσας παραλύεται τῆς ἀρχῆς. καὶ διάδοχος αὐτοῦ πέμπεται Νικηφόρος πρωτοσπαθᾶριος ὁ Κομνηνός, ὃς κατὰ χώραν γενόμενος καὶ τὰ μὲν πειθοῖ, τὰ δὲ βία χρώμενος ὑπήκοον τῷ βασιλεῖ τὴν χώραν ἐποίησεν*»⁷⁴⁶.

Για δεύτερη φορά ο Βασίλειος Β΄ έφτασε στην Αρμενία το 1021. Το πρόβλημα ήταν το ότι ο Γκουργκέν Βαγρατίδης, δυσανεστημένος με την απώλεια του Τάικ, εκστράτευσε και κατέλαβε την περιοχή, ενώ η αυτοκρατορία αναγκαστικά παραχώρησε στο βασίλειο της Γεωργίας το μεγαλύτερο μέρος του Τάικ. Ίσως, στον Μπαγκαράτ είχε διαθέσει βοήθεια ο πεθερός του ο Σενεχερίμ Αρτσρουνίδης⁷⁴⁷. Μετά από τον θάνατο του Μπαγκαράτ Γ΄ το 1014, ο Βασίλειος Β΄ απαίτησε από τον γιο του Γεώργιο Α΄ (1014-1027) την επιστροφή των εδαφών του Δαβίδ Κουροπαλάτη. Αφού έλαβε την αρνητική απάντηση του Γεωργίου, ο αυτοκράτορας έστειλε στρατό, αλλά αυτός κατεστάλη από τους Γεωργιανούς⁷⁴⁸. Την ίδια εποχή, το 1020, μόλις πέθανε ο Γκαγκίκ Α΄ Βαγρατίδης, οι δύο γιοι του, ο Ιωάννης-Σμπατ και ο Ασώτ ξεκίνησαν διαμάχη για την εξουσία. Με τη διαμεσολάβηση του Γεωργίου Α΄ Βαγρατίδη οι αντιμαχόμενοι αδελφοί κατέληξαν σε συμφωνία: η πρωτεύουσα Ανί μαζί με τις γύρω περιοχές πέρασε στον μεγαλύτερο αδελφό, ενώ η υπόλοιπη χώρα δόθηκε στον Ασώτ, με συμφωνία ότι αν πεθάνει πρώτα ο Ιωάννης-Σμπατ, τα εδάφη του θα περνούσαν στον Ασώτ⁷⁴⁹. Ο τελευταίος, μη δυνάμενος να κυριαρχήσει στη χώρα λόγω αντίστασης των τοπικών δυνάμεων, κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη και ζήτησε από τον αυτοκράτορα στρατό, με τη βοήθεια του οποίου και επέβαλε την εξουσία του στην Αρμενία⁷⁵⁰. Το τίμημα της βοήθειας της Κωνσταντινούπολης δεν ήταν παρά η

⁷⁴⁴ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 236-237. Οι απόγονοι των Αρτσρουνιδών με το επώνυμο «*Σενεχερείμ*» μνημονεύονται ως μέλη της βυζαντινής αριστοκρατίας κατά τον ΙΑ΄-ΙΔ΄αι. (βλ. Αρουτιουιάν, *Η αρχοντική οικογένεια*, σελ. 234-236).

⁷⁴⁵ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμπράτα*, σελ. 200· Μπαρτικιάν, «*Η Αρμενία*», σελ. 164-165.

⁷⁴⁶ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 355. Ο Σκυλίτζης εν συνεχεία μας πληροφορεί ότι ο Κομνηνός τυφλώθηκε από τον Κωνσταντίνο Η΄, ο οποίος φοβόταν και ζήλευε τον ανδρείο στρατηγό (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 371-372).

⁷⁴⁷ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 208.

⁷⁴⁸ Βλ. Αριστακής Λαστιβεργίτης, *Ιστορία*, σελ. 529.

⁷⁴⁹ Βλ. Αριστακής Λαστιβεργίτης, *Ιστορία*, σελ. 530-531.

⁷⁵⁰ Βλ. Αριστακής Λαστιβεργίτης, *Ιστορία*, σελ. 531-532.

αναγνώριση από τον Ασώτ Δ΄ Βαγρατίδη της εξουσίας του αυτοκράτορα⁷⁵¹. Αυτή την περίοδο, ο Βασίλειος Β΄ έστειλε στην Αρμενία κάποιον Νικομηδιανό υπάλληλο, ο οποίος εγκατέστησε αγγαρεία για την ανέγερση της Θεοδοσιούπολης⁷⁵².

Το 1021 ο Βασίλειος Β΄ εκστράτευσε στην Αρμενία και στρατοπέδευσε στην πεδιάδα του Καρίν, προσκαλώντας τον Γεώργιο Βαγρατίδη για τελεσίδικη καθυπόταξη⁷⁵³. Αξιοσημείωτο είναι ότι και εκείνη τη στιγμή στο πλάι του αυτοκράτορα βρέθηκαν ορισμένοι εκκλησιαστικοί κύκλοι. Όπως μας πληροφορεί ο Αριστακής Λαστιβερίτης, «Διότι και ένας επίσκοπος, Ίβηρας στο γένος, που έδρευε στην πόλη Βαγαρσακέρτ⁷⁵⁴, αφού πήγε μπροστά στον βασιλιά, τον διαβεβαίωσε, πως “όταν ανέβης στο Γεκεγιάτς ή στο Καρίν, [ο Γεώργιος] θα έρθει μπροστά σου”»⁷⁵⁵. Η συμβολή του επισκόπου του Βαγαρσακέρτ, όμως, τελικά διαγεύστηκε, οπότε η πολεμική σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Ο Γεώργιος αναγκάστηκε να δραπετεύσει στην Αμπχαζία, ενώ ο αποτελούμενος από βαρβάρους στρατός του αυτοκράτορα άρχισε να καταστρέφει τους οικισμούς, αδίστακτα να εξοντώνει τον ντόπιο πληθυσμό και να πουλάει τους αιχμαλώτους⁷⁵⁶.

Ήταν χειμώνας των ετών 1021-1022. Ο Βασίλειος Β΄ μετά από τριμηνιαία παραμονή στην περιοχή του Καρίν, μαζί με τον στρατό του αποτραβήχτηκε στην πρωτεύουσα του Θέματος Χαλδία, Τραπεζούντα. Σε αυτή τη δραματική στιγμή τον επισκέφτηκε ο Καθολικός της Αρμενίας Πέτρος⁷⁵⁷. Ο Καθολικός έφτασε στην Τραπεζούντα με δώδεκα επισκόπους, ογδόντα μοναχούς και τριακοσίους ιππείς: «Και

---

⁷⁵¹ Βλ. Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση» (Μανανδιάν, Έργα, τ. Γ΄), σελ. 21-22.

⁷⁵² Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 532· Μπαρτικιάν, «Η οικονομική πολιτική», σελ. 156.

⁷⁵³ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 532.

⁷⁵⁴ Πρόκειται για τον Ζαχαρία, επίσκοπο του Μπανάκ του Τάικ και του Βαγαρσακέρτ. Γεννήθηκε στο τέλος του Ι΄ αι. στην αριστοκρατική οικογένεια του περιβάλλοντος του Δαβίδ Κουροπαλάτη και παιδιόθεν ετοιμάστηκε για εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Ως λόγιος και επιφανής αρχιερέας ο Ζαχαρίας υπήρξε σύνδεσμος μεταξύ του αυτοκράτορα και των αρχόντων της Αρμενίας και της Γεωργίας (βλ. Σιλογκάβα, «Ζαχαρίας Μπανέλι»).

⁷⁵⁵ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 532.

⁷⁵⁶ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 532-535.

⁷⁵⁷ Δεν διασώθηκαν στοιχεία για την καταγωγή και τη ζωή του Πέτρου πριν τη χειροτονία του ως Καθολικός. Φαίνεται, όμως, ότι μάλλον ήταν συγγενής του Καθολικού Χατσίκ Α΄ και ασφαλώς είχε λαμπρή βυζαντινή μόρφωση. Ο Πέτρος κατά πάσα πιθανότητα, υπήρξε το δεξί χέρι του γηραλέου Καθολικού Σαργκίς Α΄, για αυτό και ο τελευταίος ακόμη εν ζωή χειροτόνησε τον Πέτρο διάδοχο του και αποτραβήχτηκε από τη διοίκηση της Εκκλησίας (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, σσ. 1389-1891). Όπως δείχνει ο Κ. Μαθεβοσιάν, η εκθρόνιση του Σαργκίς και η χειροτονία του Πέτρου πραγματοποιήθηκε με υπαγόρευση του Ιωάννη-Σμπατ, ο οποίος στο πρόσωπο του Καθολικού ζητούσε δραστικό μεσίτη μεταξύ του ιδίου και του αδελφού του (βλ. Μαθεβοσιάν, «Το Ανί», σελ. 25-27).

μόλις είδε ο βασιλιάς τον κυρ Πέτρο, τον τίμησε υπερβολικά, περισσότερο από όλους τους ηγέτες της χώρας των Ελλήνων»⁷⁵⁸.

Στις 6 Ιανουαρίου του 1022, ο Βασίλειος Β΄ διέταξε ο Καθολικός και ο αρμενικός κλήρος, καθώς επίσης οι Ορθόδοξοι επίσκοποι να τελέσουν τον Μεγάλο Αγιασμό στις όχθες του ποταμού Ματσούκα. Όπως μας πληροφορεί ο Αριστακής Λαστιβερτίτης⁷⁵⁹, «Όταν ο πατριάρχης [Πέτρος] έχεε το κυριακό έλαιο (το Μύρο – Γ. Κ.) στα ύδατα, ξαφνικά ανέτειλαν ακτίνες φωτός από τα ύδατα, τις οποίες είδαν οι πάντες και δόξασαν τον Θεό και ανυψώθηκε το κέρας της πίστεώς μας. Ο πατριάρχης Πέτρος αφού ακόμη περισσότερο μεγαλύνθηκε με τιμή από τον βασιλιά και τον στρατό, γύρισε στον οίκο του»⁷⁶⁰.

Η άφιξη όμως του Καθολικού Πέτρου στην Τραπεζούντα είχε εντελώς άλλη αποστολή, καθαρώς πολιτική. Κατά τις πληροφορίες του Ιακώβου Σαναχινίτη ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β΄ κατά τη δεύτερη εκστρατεία του στην Αρμενία απαίτησε να παραδοθούν στην αυτοκρατορία και τα κτήματα του Ιωάννη-Σμπατ: «Κατά το αρμενικό έτος 480 (1021) βγήκε ο βασιλιάς Βασίλειος προς Ανατολάς με αμέτρητο στρατό από βαρβαρικά έθνη, και ζήτησε το Ανί και όλη τη χώρα Σιράκ από τον Ιωάννη, γιο του Γκαγκίκ. Και αυτός λόγω μαλθακότητας και ασθένειας του σώματος, υποσχέθηκε να παραδώσει το Ανί στους Ρωμαίους μετά από τον θάνατό του»⁷⁶¹. Στην Τραπεζούντα ο Καθολικός κατά την εντολή του Ιωάννη-Σμπατ υπέγραψε μία «διαθήκη» με τον αυτοκράτορα, σύμφωνα με την οποία τα κτήματα του Βαγρατίδη

⁷⁵⁸ Βλ. Ιάκωβος Σαναχινίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 658.

⁷⁵⁹ Αριστακής Λαστιβερτίτης (Արիստակիս Լաստիվերտի, γύρω στο 1002-1080): βαρδαπέτ και ιστοριογράφος, συνέγραψε την «Ιστορία» του, όπου περιέγραψε τις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις των ετών 1000-1045, και μετά, ως αυτόπτης μάρτυρας εξέθεσε την ιστορία των εισβολών των Σελτζούκων στην Αρμενία (1047-1064), τελειώνοντας με τη μάχη του Μαναζκέρτ (1071) (βλ. Μπαρτικιάν, *Το Βυζάντιον*, σελ. 92· Μαθεβοσιάν, «Αριστακής Λαστιβερτίτης»).

⁷⁶⁰ Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 535. Όπως δείχνει ο αρχιεπ. Μαλαχίας Ορμανιάν, η απλή αυτή διήγηση του Αριστακή από τους μεταγενέστερους Αρμενίους ιστοριογράφους εμπλουτίστηκε με νέα στοιχεία, αναφέροντας ότι ο Καθολικός Πέτρος για μία ώρα σταμάτησε τη ροή του ποταμού και την απέστρεψε προς τα πίσω, στα ύδατα εμφανίστηκε φως ή φωτιά κ. α. Χάρη σε αυτές τις υπερβολές ο Πέτρος μεταγενέστερα επονομάστηκε, *Գեառաբարձ* δηλαδή «ο στρέφων το ποτάμι». Ο Ορμανιάν αναφέρεται σε αυτά τα στοιχεία με ειρωνικό τρόπο, σημειώνοντας ότι ούτε το πρόσωπο του καθολικού άξιζε ένα θαύμα, ούτε η αποστολή του (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1405-1407). Λαϊκής προέλευσης θρύλος πρέπει να είναι και αυτή η πληροφορία, τάχα ότι ο Βασίλειος, μετά από το θαύμα αμφέβαλλε για την ορθότητα της «πίστης τω Ρωμαίων, και ύστερα αφού πήγε στο Μαύρο Όρος της Αντιοχείας, κρυφά βαπτίστηκε στην αρμενική Μονί Παγακτζιάκ, «και από την ημέρα εκείνη έγινε ως πατέρας του δικού μας έθνους των Αρμενίων» (Ιάκωβος Σαναχινίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 658· Χατσιακιάν, «Ιάκωβος Σαναχινίτης», σελ. 170-171).

⁷⁶¹ Βλ. Ιάκωβος Σαναχινίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 658.

θα περιέρχονταν στην αυτοκρατορία μετά από τον θάνατο του Ιωάννη-Σμπατ⁷⁶². Κατά τη συμφωνία της Τραπεζούντας, λοιπόν, ο Σμπατ-Ιωάννης κληροδότησε το κρατίδιό του στην αυτοκρατορία. Προφανώς, χρηματική ανταμοιβή για την επιτυχή διεκπεραίωση της υπόθεσης έλαβε και ο φιλόργυρος Καθολικός Πέτρος, ο οποίος μάλλον υπήρξε ο κύριος εμπνευστής του Ιωάννη-Σμπατ⁷⁶³. Μετά από την ολοκλήρωση της μοιραίας διπλωματικής αποστολής του ο Καθολικός Πέτρος γύρισε στο Ανί⁷⁶⁴.

Ποιοί ήταν οι λόγοι που ώθησαν τον Ιωάννη-Σμπατ σε αυτή την απόφαση; Οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι προβάλλουν διάφορες αιτίες: ο Λαστιβερτίτης προβάλλει τη δικαιολογία πως ο Ιωάννης-Σμπατ δεν είχε γιο, που θα ήταν διάδοχός του⁷⁶⁵, ο Ματθαίος Εδεσσηνός επαναλαμβάνει την αιτιολογία του Ιακώβου Σαναχινίτη⁷⁶⁶, ενώ ο μεταγενέστερος Βαρδάν Μέγας μας πληροφορεί ότι τον Ιωάννη-Σμπατ πίεζε ο βασιλιάς της Γεωργίας⁷⁶⁷. Ο ακαδ. Α. Μανανδιάν, απορρίπτει τις προαναφερθείσες απόψεις, ενώ ως πραγματική θεωρεί την αιτιολογία που προβάλλει ο Βυζαντινός χρονογράφος⁷⁶⁸: «ὅτε Γεώργιος ὁ τῶν Ἰβήρων ἀρχηγὸς ὄπλα κατὰ Ῥωμαίων ἐκίνησε, συμμαχῶν ἦν αὐτῷ καὶ Ἰωβανεσίκης ὁ τῆς τοῦ Ἀνίου κυριεύων χώρας. ἐπεὶ δ',...Βασίλειος ὁ βασιλεὺς ἀνελθὼν ἐν Ἰβηρία παρατάξεισιν ἠγωνίσαστο κατὰ τοῦ Γεωργίου καὶ τοῦτον ἐτρέψαστο καὶ συνέτριψε, φοβηθεὶς ὁ Ἰωβανεσίκης, μὴ πως ὁ βασιλεὺς μνηιῶν διὰ τὴν συμμαχίαν ἀνήκεστόν τι εἰς αὐτὸν διαπράξῃται, τὰς κλεῖς τῆς πόλεως εἰληφῶς αὐτομολεῖ πρὸς τὸν βασιλέα, καὶ ἑαυτὸν τε ἐγχειρίζει ἐθελοντῆς καὶ τὰς κλεῖς παραδίδωσιν. ὁ δὲ τῆς συνέσεως τοῦτον ἀποδεξάμενος μάγιστρόν τε τιμᾶ καὶ ἄρχοντα διὰ βίου Ἀνίου καὶ τῆς λεγομένης μεγάλης Ἀρμενίας προβάλλεται, ἔγγραφον ἀπαιτήσας ἀπ' αὐτοῦ γραμματεῖον, ὡς μετὰ τὴν αὐτοῦ τελευτὴν ἐπανήξει πᾶσα ἡ τοιαύτη ἀρχὴ ἐς τὰ δίκαια αὐτοῦ καὶ μέρος ἔσεται τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς»⁷⁶⁹.

Βέβαια, από τη στιγμή που ο δυνατός και πολεμικός Ασώτ Δ' (ο οποίος στη μανία του για εξουσία, δεν δίσταζε να προβεί και σε απόπειρα δολοφονίας του

⁷⁶² Βλ. Αριστακίης Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 535.

⁷⁶³ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1401-1402, 1403.

⁷⁶⁴ Βλ. Μαθεβοσιάν, «Το Ανί», σελ. 33.

⁷⁶⁵ Βλ. Αριστακίης Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 535.

⁷⁶⁶ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 49.

⁷⁶⁷ Βλ. Βαρδάν, *Συλλογή Ιστορίας*, σελ. 93.

⁷⁶⁸ Βλ. Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση» (Μανανδιάν, Έργα, τ. Γ'), σελ. 23-24.

⁷⁶⁹ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 435. Πρβλ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β'2, σελ. 181· Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σελ. 475-476, 515.

αδελφού του⁷⁷⁰), αναγνώρισε την εξουσία του αυτοκράτορα, ο ασθενής και παχύσαρκος μεγαλύτερος αδελφός του δεν θα είχε άλλη επιλογή. Μάλιστα, στις συνθήκες που το Βασπουρακάν και το Τάικ πέρασαν στην αυτοκρατορία, ο ίδιος μάλλον θα εξασφάλιζε την ησυχία του υπό την αιγίδα της αυτοκρατορίας, παρά αντιπαρατιθέμενος με αυτήν⁷⁷¹.

Την άνοιξη του 1022 ο Βασίλειος απαίτησε πάλι από τον Γεώργιο Α΄ τα κτήματα του Δαβίδ Κουροπαλάτη. Πρέσβης του αυτοκράτορα υπήρξε ο Ζαχαρίας, επίσκοπος Βαγαρσακέρτ ο οποίος αρχικά έπεισε τον Γεώργιο να υλοποιήσει τις απαιτήσεις του αυτοκράτορα. Στη συνέχεια, όμως ο Γεώργιος μετανόησε, ενώ ο Βασίλειος, χάνοντας πλέον την εμπιστοσύνη στον Ζαχαρία, τον θεώρησε προδότη, διέταξε να του κόψουν τη γλώσσα και τον εξόρισε στην Κωνσταντινούπολη⁷⁷². Ο αδίστακτος Βασίλειος Β΄ κατέστρεψε δώδεκα επαρχίες του Τάικ, εξολοθρεύοντας περίπου 200.000 ντόπιο πληθυσμό⁷⁷³! Μετά από αιματηρές πολεμικές συγκρούσεις, το 1022 ο Γεώργιος αναγκάστηκε να επιστρέψει στην αυτοκρατορία δεκατέσσερα φρούρια και τα εδάφη του κρατιδίου του Τάικ⁷⁷⁴. Αυτή την περίοδο ο Βασίλειος έκανε μία ανεπιτυχή προσπάθεια να καθυποτάξει το εμιράτο του Χερ, που γειτνιάζε με το Βασπουρακάν, αλλά λόγω της τρομακτικής παγωνιάς που συνάντησε εκείνη τη χρονιά αναγκάστηκε να λύσει την πολιορκία του Χερ και να αποτραβηχτεί στην Κωνσταντινούπολη⁷⁷⁵. Ύστερα, το 1023 στο Τάικ οργανώθηκε ένα ξεχωριστό Θέμα με την ονομασία «Ιβηρία»⁷⁷⁶.

---

⁷⁷⁰ Ένα τέτοιο περιστατικό αφηγείται ο Βαρδάν Μέγας (βλ. Βαρδάν, *Συλλογή Ιστορίας*, σελ. 97).

⁷⁷¹ Όπως σημειώνει ο αρχιεπ. Μαλαχίας για τον Ιωάννη-Σμπατ «ο ίδιος ασθενής, ο δε αδελφός του – ανήσυχος, ανά πάσα στιγμή υπό τον φόβο του να χάσει του βασιλείο του, εντυπωσιασμένος από την πρόσφατη ανταλλαγή που έκανε ο Σενεχερίμ, σκέφτηκε και αυτός να εξασφαλίσει την προσωπική του ησυχία υπό την προστασία των Ελλήνων, πουλώντας τον λαό και το έθνος του» (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1401).

⁷⁷² Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 539. Η Β. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν θεωρεί ότι η πληροφορία του Αριστακή για την αυστηρή τιμωρία του Ζαχαρία είναι πλαστή (βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 79). Στην Κωνσταντινούπολη ο πρώην επίσκοπος του Βαγαρσακέρτ εγκαταστάθηκε σε μία Μονή, από την οποία χρηματοδότησε την καλλιγράφηση πέντε χειρόγραφων κωδίκων στα Γεωργιανά. Απεβίωσε γύρω στο 1034, ίσως στη Μονή Ιβήρων του Άθωνα (βλ. Μουραδιάν, *Οι Γεωργιανές επιγραφές*, σελ. 77-78· Σιλογκάβα, «Ζαχαρίας Μπανέλι»).

⁷⁷³ Βλ. Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση» (Μανανδιάν, *Έργα*, τ. Γ΄), σελ. 21.

⁷⁷⁴ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 540· Ακόποβ, «Το ζήτημα», σελ. 22. Οι πληροφορίες του Σκυλίτζη για τη δεύτερη αυτή εκστρατεία του Βασιλείου στην Αρμενία είναι αρκετά λιτές. Επιπλέον, ο Σκυλίτζης ως δολοφόνο του Νικηφόρου Φωκά γνωρίζει τον Νικηφόρο Ξιφία (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 366-367).

⁷⁷⁵ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 540-342· Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 200-201.

⁷⁷⁶ Βλ. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία», σελ. 162.

Σχεδόν την ίδια περίοδο, ξέσπασε η εξέγερση του Νικηφόρου Φωκά (γιου του Βάρδα Φωκά), ο οποίος αναγορεύτηκε αυτοκράτορας⁷⁷⁷. Τον Νικηφόρο υποστήριζαν όχι μόνο αρκετοί Βυζαντινοί, αλλά και ο Ιωάννης-Σμπατ και ο Ασώτ Βαγρατίδης, ενώ οι Αρτσρουνίδες έμειναν πιστοί στον Βασίλειο Β'⁷⁷⁸. Τελικά ο μεγαλύτερος γιος του Σενεχερίμ, ο Δαβίδ Αρτσρουνίδης, αφού κατέφυγε κοντά στον Νικηφόρο, προσποιήθηκε ότι ήταν ομόφρονός του, αλλά στην κατάλληλη ευκαιρία του επιτέθηκε και τον φόνευσε⁷⁷⁹. Χάρη σε αυτό, η εξέγερση τερματίστηκε, ενώ ο αυτοκράτορας ευγνώμων παραχώρησε στον Δαβίδ ως κτήμα την Καισάρεια Καππαδοκίας, τις πόλεις Τζαμανδό και Χαβατανέκ, επεκτείνοντας, με αυτό τον τρόπο, τα σύνορα του κρατιδίου των Αρτσρουνιδών στη Σεβάστεια⁷⁸⁰.

Το 1025 απεβίωσε ο Βασίλειος Β', ο οποίος υπήρξε επικεφαλής του κράτους των Ρωμαίων επί πενήντα συναπτά έτη. Το διάστημα των ετών 1026-1033 πέρασε χωρίς ιδιαίτερα συμβάντα, εκτός αν έχουμε υπόψη μας ότι το 1030, όπως μας πληροφορεί ο Ιωάννης Σκυλίτζης, ο αυτοκράτορας Ρωμανός Γ' Αργυρός (1028-1034)⁷⁸¹, «δέδωκε δὲ καὶ τὴν οἰκείαν ἀνεπιὰν...μετὰ πολλῶν ἔδνων εἰς εὐνὴν τῷ τῆς μεγάλης Ἀρμενίας ἔξουσιάρχῃ»⁷⁸². Ο νυμφίος ήταν ο Ιωάννης-Σμπατ⁷⁸³.

Το 1033 ακολούθησε η ρήξη μεταξύ του Καθολικού Πέτρου και του Ιωάννη-Σμπατ. Ο Πέτρος κρυφά αναχώρησε για το Βασπουρακάν, που ήδη βρισκόταν στη βυζαντινή επικράτεια και εγκαταστάθηκε στη Μονή Τζορό⁷⁸⁴. Η κατάσταση υπήρξε επικίνδυνη, επειδή ο Πέτρος, απολαμβάνοντας την προστασία των Ρωμαίων, θα μπορούσε να διασπάσει την ενότητα της Εκκλησίας της Αρμενίας⁷⁸⁵. Ως εκ τούτου, οι Βαγρατίδες επί τέσσερα χρόνια με κοπιώδεις προσπάθειες, ακόμη και καταφεύγοντας

---

⁷⁷⁷ Τις λεπτομέρειες αυτής της εξέγερσης μας παρέχει ο Αριστακῆς Λαστιβερτίτης (βλ. Αριστακῆς Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 536-538).

⁷⁷⁸ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1408.

⁷⁷⁹ Βλ. Αριστακῆς Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 537.

⁷⁸⁰ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1408.

⁷⁸¹ Πρώτος άνδρας της αυτοκράτειρας Ζωῆς, ο Ρωμανός ανήλθε στον θρόνο το 1028, αλλά η περίοδος της βασιλείας του δεν διακρίθηκε από επιτυχῆς επιχειρήσεις. Το 1034 κατ' εντολήν της Ζωῆς ο Ρωμανός δολοφονήθηκε, και νέος αυτοκράτορας έγινε ο ερωμένος της Ζωῆς, ο Μιχαῆλ Δ' ο Παφλαγών (1034-1041) (βλ. Brand, "Romanos III").

⁷⁸² Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 385.

⁷⁸³ Βλ. Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία*, σελ. 134.

⁷⁸⁴ Βλ. Ματθαῖος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 75. Τα αιτία της ρήξης μένουν ασαφή. Κατά την εικασία του αρχιεπ. Μαλαχία, ο Πέτρος προκαλούσε την κοινωνία με τον πολιτικό προσανατολισμό του, τον πολυτελή τρόπο ζωῆς του, που άρμοζε σε βασιλιά, και όχι σε ποιμενάρχη, ενώ ο σκοτισμός του ηλίου το 1033 μαζί με την εσχατολογική ερμηνεία, που δόθηκε σε αυτόν από τον βαρδαπέτ Ιωάννη Κοζέρν, ήγειραν ακόμη περισσότερο την αγανάκτηση της κοινωνίας εις βάρος του Καθολικού (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1414-1415).

⁷⁸⁵ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1416.

σε ψευδή όρκο και τη βοήθεια του Βυζαντινού δούκα του Βασπουρακάν, κατόρθωσαν να βγάλουν τον Πέτρο από το καταφύγιό του⁷⁸⁶. Το 1037 ο Πέτρος γύρισε στην κανονική Έδρα του, αλλά φτάνοντας στις πύλες του Ανί, αμέσως φυλακίστηκε και απομονώθηκε στο κάστρο Μπτζι, το οποίο ανήκε στον Γρηγόριο Παχλαβουνί (980/85-1059)⁷⁸⁷. Όπως φαίνεται, οι δυο ελληνομαθείς και φιλομαθείς άνδρες έγιναν όχι μόνο στενοί φίλοι, αλλά και ομόφρονες στον πολιτικό προσανατολισμό τους, όπως δείχνει η μελέτη της αλληλογραφίας τους κατά την περίοδο αυτή⁷⁸⁸.

Κατά το διάταγμα του Ιωάννη-Σμπατ νέος Καθολικός διορίστηκε ο ονομαστός βαρδαπέτ Διόσκορος Σαναχινίτης († μετά το 1063), ιδρυτής της θεολογικής σχολής της Μονής Σαναχίν⁷⁸⁹. Οι ενέργειες όμως αυτές έγιναν αντικανονικώς, διότι τόσο η εκθρόνιση του Πέτρου, όσο και η χειροτονία του Διοσκόρου έγιναν αποκλειστικά με απόφαση και ενέργεια της πολιτικής εξουσίας, χωρίς τη σχετική απόφαση του εκκλησιαστικού σώματος⁷⁹⁰. Οι αναταραχές που ξεσηκώθηκαν στους εκκλησιαστικούς κύκλους κατέληξαν στην άδοξη εκθρόνιση και εκδίωξη του Διοσκόρου στις 6 Ιανουαρίου του 1039 και την θριαμβευτική επιστροφή του Πέτρου με βάση τη συνοδική απόφαση⁷⁹¹.

---

⁷⁸⁶ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1416-1417.

⁷⁸⁷ Μέγιστη μορφή της εποχής, γόνος της αριστοκρατική οικογένειας Παχλαβουνί, η οποία κατά οικογενειακή παράδοση, είλκε την καταγωγή της από τον Γρηγόριο Φωτιστή. Ο πατέρας και ο θείος του Γρηγορίου ήταν διαπρεπείς στρατιωτικοί. Ο Γρηγόριος ακολούθησε τα ίχνη τους, όμως έλαβε λαμπρή μόρφωση τόσο στην Αρμενία, όσο και στην Κωνσταντινούπολη, ασχολούμενος σχεδόν με όλους τους κλάδους της επιστήμης. Το μέγεθος της προσωπικότητας του Μαγίστρου δύναται να συγκρίνεται με εκείνο του Μιχαήλ Ψελλού, ενώ οι Ακαδημίες που ίδρυσε ο Γρηγόριος στο Μπτζι και το Ταρών υπήρξαν τα πρώτα ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα στην Ανατολή (βλ. Μπαρτικιάν, *Το Βυζάντιον*, σελ. 88-89· Αρεβσατιάν, *Ο Γρηγόριος Μάγιστρος*, σελ. 12-13, 23-24).

⁷⁸⁸ Από αυτή, π. χ. μαθαίνουμε ότι ο Παχλαβουνί και ο Πέτρος μισούσαν τον Ασώτ Δ' και εύχονταν τον θάνατό του, και προσπαθούσαν να πάρουν υπό την επιρροή τους τον γιο του Γκαγκίκ (βλ. Μνατσακανιάν, «Για μερικά», σελ. 74-76). Ο Χ. Μπαρτικιάν, βασιζόμενος σε μία από τις επιστολές του Παχλαβουνί όμως, υποδεικνύει, ότι αυτός καθόλου δεν έτρεφε συμπάθεια για τις εισβολές των Βυζαντινών στην Αρμενία και ήταν υπέρ του απελευθερωτικού αγώνα κατά των εισβολέων (βλ. Μπαρτικιάν, «Περί ζητήματος»). Στις θέσεις του Μπαρτικιάν, όμως ασκεί κριτική ο Κ. Γιουζμπασιάν (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 165).

⁷⁸⁹ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 76· Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1415-1416.

⁷⁹⁰ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1417-1418.

⁷⁹¹ Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α', στ. 1419-1422. Για μας μένουν ασαφείς οι αιτίες τόσο της εκθρόνισης, όσο και της επιστροφής του Πέτρου. Πολύ πιθανόν, όμως, ότι ο Καθολικός Διόσκορος δεν έτρεφε καθόλου συμπάθεια για την εξάπλωση της βυζαντινής επιρροής στο Ανί και με τις χειροτονίες τους ενίσχυσε τις θέσεις των αντιβυζαντινών κύκλων. Αυτές οι ενέργειες του Διοσκόρου προκάλεσαν την ανησυχία του Ιωάννη-Σμπατ, ο οποίος έκρινε σκόπιμο να επιστρέψει τον φιλόφρονα Πέτρο (βλ. Κιοσεγιάν, *Ανανίας Σαναχινίτης*, σελ. 17-18).

Κατά τα τέλη του 1041 πέθανε ο Ασώτ και λίγους μήνες αργότερα ο Ιωάννης -Σμπατ⁷⁹². Η Κωνσταντινούπολη αμέσως απαίτησε να παραδοθεί στην αυτοκρατορία το βασίλειο των Βαγρατιδών, όπως υπαγόρευε η συμφωνία της Τραπεζούντας του 1022⁷⁹³. Η αρμενική κοινωνία διχάστηκε, διότι ο μεν Σαργκίς Χαϊκάζν⁷⁹⁴, ένας από τους επιφανείς αξιωματούχους της αυλής υπολόγιζε να αναγορευθεί βασιλιάς υπό την αιγίδα της αυτοκρατορίας⁷⁹⁵, ενώ το άλλο μέρος της αριστοκρατίας με επικεφαλής τον Βαχράμ Παχλαβουνί επιθυμούσε να βασιλεύσει ο δεκαοκτάχρονος γιος του Ασώτ Δ΄, ο Γκαγκίκ, όπερ και εγένετο το 1042⁷⁹⁶. Έπειτα, οι Αρμένιοι αρνήθηκαν να παραδώσουν το Ανί στην αυτοκρατορία. Τότε ο βυζαντινός στρατός τέσσερις φορές επιτέθηκε στα εδάφη των Βαγρατιδών, ερημώνοντας, λεηλατώντας και αιχμαλωτίζοντας τον πληθυσμό⁷⁹⁷. Σημειωτέον ότι, κατά τον Ιωάννη Σκυλίτζη, ο Γκαγκίκ συνέχιζε να αναγνωρίζει την ανώτατη εξουσία του αυτοκράτορα (*«είρήνην μὲν διετήρει πρὸς Ρωμαίους ὁμαιχμίαν»*), αλλά δεν ήθελε

---

⁷⁹² Βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1424· Μπαρτικιάν, «Η πτώση», σελ. 159. Ο Μπαρτικιάν μάλιστα θεωρεί ότι ο σχεδόν ταυτόχρονος θάνατος των δύο αδελφών δεν ήταν παρά αποτέλεσμα των ραδιουργιών των κύκλων που επιθυμούσαν ταχύτατα να παραδώσουν το Ανί στους Βυζαντινούς.

⁷⁹³ Η ιστορία της καταβολής του βασιλείου των Βαγρατιδών του Ανί έφτασε σε μας μέσω τριών ιστοριογράφων, του Ιωάννη Σκυλίτζη, του Αριστακή Λαστιβερίτη και του Ματθαίου Εδεσσηνού. Οι πληροφορίες τους σε αρκετά σημεία είναι αντιφατικές. Για την προσπάθεια της διασταύρωσης των πηγών βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 163-171.

⁷⁹⁴ Ο Σαργκίς καταγόταν από την οικογένεια Χαϊκάζν και ήταν γαμπρός του Γρηγορίου Παχλαβουνί. Ως πλούσιος αριστοκράτης ο Σαργκίς ασκούσε μεγάλη επιρροή στο Ανί, και έτσι έγινε αντιβασιλέας του ανήλικου Γκαγκίκ. Έλαβε από την αυτοκρατορία τους τίτλους του ανθυπάτου-πατρικίου, βέστη και δούκα, και ίσως χρημάτισε στρατηγός του Θέματος της Ιβηρίας τα έτη 1033-1036. Μετά από τον θάνατο του Ιωάννου-Σμπατ, ο Σαργκίς αναγόρευσε τον εαυτό του βασιλιά, αλλά δεν έτυχε γενικής υποστήριξης. Εκδιωχθείς από το Ανί, ο Σαργκίς σκόπευε να παραδοθεί στους Ρωμαίους (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 161-162, 184-185).

⁷⁹⁵ Αυτή τη στιγμή οι τρεις επιφανείς ηγέτες της αρμενικής κοινωνίας, ο Καθολικός Πέτρος, ο Σαργκίς και ο πεθερός του ο Γρηγόριος Παχλαβουνί, σκόπευαν να εφαρμόσουν τη συνθήκη της Τραπεζούντας, μέσα στο κέρδος της κοινωνίας αποβλέποντας και ο καθένας σε δικά του προσωπικά κέρδη (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1427-1428). Ενώ το κέρδος του ασήμαντου αριστοκράτη Σαργκίς ήταν να γίνει επικεφαλής της χώρας, ο Καθολικός Πέτρος είχε να λάβει και υλικά αγαθά. Όπως διηγείται ο Αριστακής Λαστιβερίτης, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Η΄ προτού πεθάνει, προσκάλεσε τον ενδημούντα στην Κωνσταντινούπολη ξενοδόχο του πατριαρχείου Αρμενίας ιερέα Κυρακό, και του παρέδωσε το αυθεντικό έγγραφο της συνθήκης της Τραπεζούντας, παραγγέλλοντας να την παραδώσει στον βασιλιά Βαγρατίδη και αρνούμενος με αυτό τον τρόπο την πολιτική της κατάκτησης του κράτους των Βαγρατιδών. Ο φιλάργυρος ιερέας όμως, κράτησε κοντά του το έγγραφο, και το πούλησε πολύ ακριβά στον επόμενο αυτοκράτορα Μιχαήλ Ε΄ Καλαφάτη (1041-1042) (βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 556-557). Η διήγηση του Λαστιβερίτη πιθανότατα απηχεί λαϊκές φήμες ή κατά τον χαρακτηρισμό του Κ. Γιουζμπασιάν, είναι απόκρυφη (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 158-159).

⁷⁹⁶ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 557. Η στέψη του Γκαγκίκ έλαβε χώρα χάρη στις ενέργειες του Γρηγορίου Παχλαβουνί, ο οποίος συγκατατέθηκε με τον θείο του Βαχράμ, ενώ ο Καθολικός Πέτρος αναγκάστηκε να τελέσει την ακολουθία της χρίσης (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1429-1430).

⁷⁹⁷ Βλ. Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 558· Μπαρτικιάν, «Η πτώση», σελ. 159.

να παραδώσει το κρατίδιό του σε αυτούς: «τοῦ δὲ δοῦλον μὲν ἀνομολογοῦντος Ρωμαίων, ἀποστῆναι δὲ τῆς πατρῴας ἀρχῆς μὴ ἐθέλοντος...»⁷⁹⁸.

Οι Βυζαντινοαρμενικές συγκρούσεις συνεχίστηκαν, αφού ο νέος βασιλιάς Βαγρατίδης αρνιόταν οριστικά να παραδώσει το κράτος του στην αυτοκρατορία⁷⁹⁹. Σε αυτή την συμπλοκή η αυτοκρατορία συνεργάστηκε ακόμα και με τους Άραβες εμίρηδες του Δβιν και του Ατρπατακάν, κατά των Αρμενίων⁸⁰⁰. Τελικά, η αυλή δολοπλοκώντας με τον Σαργκίς Χαϊκάζν και με τη διαμεσολάβηση του Καθολικού Πέτρου, με όρκο στον Σταυρό, το Ευαγγέλιο και τη Θεία Κοινωνία έπεισαν τον Γκαγκίκ να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να λάβει επίσημα το βασίλειο από τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Θ' Μονομάχο (1042-1055)⁸⁰¹. Οι ίδιοι προηγουμένως είχαν συμβουλευσει τον Μονομάχο να προσκαλέσει με δόλο τον Γκαγκίκ στην Κωνσταντινούπολη. Όταν το 1044 ο Γκαγκίκ έφτασε στη Βασιλεύουσα Πόλη, η απάτη αποκαλύφθηκε και ο τελευταίος βασιλιάς του Ανί δεν γύρισε στην πατρίδα του ποτέ⁸⁰². Κατά τον Αριστακή Λαστιβερίτη, ενώ ο Γκαγκίκ αρνιόταν κατηγορηματικά να συμφωνήσει με τις προτάσεις της αυλής και ενώ οι απελπισμένοι πολίτες του Ανί αμφιταλαντεύονταν σε ποιον να παραδώσουν τα κλειδιά της πόλης, στον Δαβίδ Κιουρικίδη, στον εμίρη του Δβιν ή στον βασιλιά της Αμπχαζίας⁸⁰³, ο Καθολικός Πέτρος απευθύνθηκε στον Βυζαντινό στρατηγό του Θέματος Σαμοσάτ (Αρσαμουσάτ): «*Ενημέρωσε τον βασιλιά, τι θα μας ανταποδώσει, και εγώ θα*

---

⁷⁹⁸ Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 435. Πρβλ. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία*, τ. Β', σελ. 515· Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β'2, σελ. 181. Η μελετήτρια όμως κατά λάθος ονομάζει τον Γκαγκίκ «*Ιβηρα τοπάρχη*». Επίσης, στην αναφορά της έχει κανείς την εντύπωση ότι συμφωνία με τον εμίρη του Δβιν έκανε ο Γκαγκίκ, και όχι ο Κωνσταντίνος Θ'.

⁷⁹⁹ Βλ. Μπαρτικιάν, «*Η πτώση*», σελ. 160.

⁸⁰⁰ Βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 436-438· Μπαρτικιάν, «*Η πτώση*», σελ. 160.

⁸⁰¹ Τρίτος άνδρας της αυτοκράτειρας Ζωής, επιχείρησε μία σειρά μεταρρυθμίσεων και νεοτερισμών με σκοπό τη βελτίωση του στρατιωτικού, του δικαστικού, του οικονομικού και του εκπαιδευτικού τομέα της αυτοκρατορίας. Τα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Κωνσταντίνου Θ' χαρακτηρίζονταν από ακμή και ευμάρεια, ενώ στη συνέχεια άρχισαν να εμφανίζονται σοβαρά προβλήματα, τα οποία στην ουσία οδηγούσαν στην «*αρχή του τέλους*». Ο Β. Φειδάς ως το μόνο θετικό στοιχείο της βασιλείας του Μονομάχου θεωρεί την ακμή της παιδείας και την επιβολή των λογίων ανδρών (βλ. Φειδάς, *Βυζάντιο*, σελ. 112). Εξαντλητικά για τη ζωή και δράση του Κωνσταντίνου Θ' βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*.

⁸⁰² Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 561· Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 93-95.

⁸⁰³ Αξιοπρόσεκτη η εκασία του Π. Μουραδιάν, ο οποίος, με βάση γεωργιανές πηγές, θεωρεί ότι μετά την αποχώρηση του Γκαγκίκ Β' στην Κωνσταντινούπολη, το Ανί για ένα σύντομο χρονικό διάστημα πέρασε στη βασιλεύουσα της Αμπχαζίας Μαριάμ Αρτσρουνίδη, η οποία ήταν μητέρα του βασιλιά της Αμπχαζίας Μπαγκαράτ Δ' (1027-1072), κόρη του Σενεχερίμ Αρτσρουνίδη και εγγονή του βασιλιά Γκαγκίκ Α' Βαγρατίδη (βλ. Μουραδιάν, *Τα Αρμενογεωργιανά*, σελ. 40-41). Η δε γυναίκα του Μπαγκαράτ ήταν η Ελένη, ανιψιά του αυτοκράτορα Ρωμανού Β' Αργυρού (βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 377).

παραδώσω αυτή την πόλη και άλλα κάστρα, που είναι στη χώρα μας»⁸⁰⁴. Αφού ο Κωνσταντίνος Μονομάχος υποσχέθηκε «θησαυρούς και εξουσία» στον Καθολικό, οι εξωμότες έστειλαν τα σαράντα κλειδιά του Ανί στον Μονομάχο⁸⁰⁵. Ο Γκαγκίκ αντιστάθηκε αλλά, τελικά, προκειμένου να βγει από το αδιέξοδο, συγκατατέθηκε να ανταλλάξει το Ανί με τα κτήματα Καλόν-Πεγάτ (Καλόν Πηγάδιον;) και Πιζού στα Θέματα Καππαδοκίας και Λυκανδού⁸⁰⁶. Στον Γκαγκίκ, με αυτό τον τρόπο, δόθηκαν εκείνα τα κτήματα του Δαβίδ Αρτσρουνίδη, τα οποία δόθηκαν στον τελευταίο ως ανταμοιβή για τη δολοφονία του στασιαστή Νικηφόρου Φωκά, δηλαδή η Καισάρεια Καππαδοκίας, ο Τζαμανδός⁸⁰⁷ και το Χαβατανέκ⁸⁰⁸. Και αυτό κατόπιν του γάμου του Γκαγκίκ με την κόρη του Δαβίδ Αρτσρουνίδη, κατά το πρόσταγμα του Μονομάχου⁸⁰⁹.

Έτσι, την άνοιξη του 1045 το Ανί παραδόθηκε στους Βυζαντινούς. Μετά από την ενσωμάτωση του βασιλείου των Βαγρατιδών, αυτό ενώθηκε στο Θέμα της Ιβηρίας (Τάικ), σχηματίζοντας μία νέα διοικητική μονάδα, το Θέμα της Μεγάλης Αρμενίας και της Ιβηρίας, με επικεφαλής τον Κατεπάνω ή Δούκα, ο οποίος έφερε τον τίτλο του μαγίστρου⁸¹⁰. Σύντομα, κατά το σκανδαλώδες διάταγμα του Μονομάχου

---

⁸⁰⁴ Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 562. Αναλύοντας τις πληροφορίες των πηγών, ο Χ. Περπεριάν καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Πέτρος μέσα σε χαώδη κατάσταση προτίμησε τη βυζαντινή επικυριαρχία στο Ανί, και όχι μουσουλμανική ή αμπαζική (βλ. Περπεριάν, «Η άρση», σσ. 147-148). Πάντως η προβυζαντινή στάση του Πέτρου από τη μια είχε προϊστορία, αφετέρου δε οικονομικά κέρδη.

⁸⁰⁵ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 562· Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 95.

⁸⁰⁶ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 95.

⁸⁰⁷ Το σημαντικό κάστρο του Τζαμάνδου ήταν το κέντρο του Θέματος Λυκανδού, που ιδρύθηκε στα αρμενικά εδάφη από τον διάσημο στρατηγό Μελία. Τα έτη 963-964 το κύριο μέρος του Λυκανδού προσαρτήθηκε στη Μελιτηνή, σχηματίζοντας ένα κατεπάνω με επικεφαλής τον Αρμένιο Βασίλειο Μχιθάρ, ενώ το μέρος του Τζαμάνδου ενώθηκε με τη Μοψουεστία και Ανάζαρβα της Κιλικίας με κατεπάνω τον Γεώργιο Μελία (βλ. Αδόντς, «Το Θέμα Λυκανδού», σελ. 233-236· Charanis, *The Armenians*, σελ. 29-30).

⁸⁰⁸ Ο Σκυλίτζης δεν γνωρίζει τίποτε για τις λεπτομέρειες της όλης υπόθεσης, τις οποίες μας παρέχουν οι Αρμένιοι ιστοριογράφοι. Κατά τον Βυζαντινό χρονογράφο, πεισμένος από τη μία από τον βυζαντινό στρατό, από δε την άλλη από τον υποκινούμενο από τον Μονομάχο εμίρη του Δβιν, αναγκαστικά ήρθε στον αυτοκράτορα «καὶ μάγιστρος τιμηθείς, καὶ χωρία πολυπρόσοδα κατὰ τε Καππαδοκίαν καὶ τὸν Χαρσιανὸν καὶ τὸν Λικανδὸν εἰληφώς, εἰρηνικὸν καὶ ἀτάραχον τὸ ἀπὸ τοῦδε ἔζη βίον» (Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριῶν*, σελ. 437). Ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, με τη σειρά του, γράφει ότι ο Μονομάχος, αφού δεν μπόρεσε να καταλάβει το Ανί με στρατιωτική δύναμη, «συνθήκαις δὲ καὶ μεγίσταις ἐπαγγελίαις τὸν ἄρχοντα ταύτης καταστησάμενος εὐέλπιν, συνέπεισε μεταθέσθαι πρὸς τὰ ἡμετέρα καὶ τὴν πόλιν θέσθαι Ῥωμαίοις. καὶ ὁ μὲν μὴ διαψευσθεὶς τὰς ἐλπίδας ἐν εὐπαθείαις καὶ ἀβρότῃσι καὶ ἀντιδόσεσι κήσεων καὶ ἀξιομάτων μεγίστων τὸν βίον εἴλκεν ἐπέραστον...» (Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 152, 154).

⁸⁰⁹ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 562· Αρουτιουνιάν, *Η αρχοντική οικογένεια*, σελ. 229-230. Σημειωτέον ότι στη νέα θέση του ο Γκαγκίκ έφερε τον τίτλο «μάγιστρος» και «πρωτοπρόεδρος ἐπὶ τοῦ κοιτῶνος μέγας κόμης τοῦ σταυλοῦ μέγαδουζ τοῦ Χαρσιανοῦ» (βλ. Garsoïan, “The Problem”, σελ. 112).

⁸¹⁰ Βλ. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία», σελ. 163.

ζητήθηκε η διάλυση των αρμενικών ενόπλων δυνάμεων (από 50.000 μέχρι 100.000 στρατιώτες)⁸¹¹. Και τούτο σε μία περίοδο, κατά την οποία, οι Σελτζούκοι ήδη ήταν επί θύραις. Το συνομοσπονδιακό κράτος των Βαγρατιδών όμως, έστω και όχι πλήρες, συνέχιζε να υφίσταται, με επικεφαλής τον βασιλιά τους Καρς, ο οποίος ως ανώτατος άρχων κυβερνούσε τους ηγεμόνες του Σιουνίκ, του Τζοραγκέτ και των ανατολικών άκρων της Αρμενίας⁸¹².

4. Η πολιτική του Ρωμαϊκού κράτους απέναντι στην Εκκλησία της Αρμενίας μετά από την πτώση του Ανί

Το 1045 διοικητής του Ανί που αναδείχθηκε νέο κέντρο τους Θέματος της Ιβηρίας και Μεγάλης Αρμενίας (αντί της Θεοδοσιούπολης)⁸¹³, διορίστηκε ο στρατηγός Μιχαήλ Ιασσίτης, ο οποίος «*τίμησε τον πατριάρχη Πέτρο με υπερβολική τιμή και υπήγαγε τη χώρα κάτω από την εξουσία του*»⁸¹⁴. Η τιμή που απολάμβανε ο Καθολικός Πέτρος, όμως ήταν πρόσκαιρη και πολύ σύντομα, το 1046, ο διάδοχος του Ιασσίτη, ο επιφανής Βυζαντινός αξιωματούχος αρμενικής καταγωγής ο Κατακαλών Κεκαυμένος, αφού παραπονέθηκε στην αυτοκρατορική αυλή για τον Καθολικό⁸¹⁵,

---

⁸¹¹ Βλ. Μπαρτικιάν, «Οικονομική πολιτική», σελ. 160· Μπαρτικιάν, «Για τὸν “Ιβηρικό στρατό”». Παρά την τάση των Βυζαντινών και των Αρμενίων ιστοριογράφων του Μεσαίωνα, οι οποίοι προβάλλουν τα μέτρα του Μονομάχου ως βασικό αίτιο για την εισχώρηση των Σελτζούκων, η Σ. Χονδρίδου, σε μία προσπάθεια να ισορροπήσει τα δεδομένα (αν όχι προσπαθώντας να δικαιολογήσει τον Μονομάχο), θεωρεί ότι, καταρχάς, η διάλυση του Αρμενικού στρατού πραγματοποιήθηκε στα πλαίσια της γενικότερης πολιτικής της αυτοκρατορίας για την κατάργηση των αναποτελεσματικών πια θεματικών ταγμάτων και την αντικατάστασή τους με μισθοφόρους. Έπειτα, το μέτρο αυτό που προφανώς πραγματοποιήθηκε ταυτόχρονα με την κατάργηση της ενοποιού δύναμης, του Πατριαρχείου Αρμενίας, γύρω στο 1049-1051, απέβλεπε στην τελική «*βυζαντινοποίηση*» της Αρμενίας και τη μετατροπή της σε μία απλή βυζαντινή επαρχία. Επίσης, ο Κωνσταντίνος Μονομάχος, ο οποίος φοβόταν τις εξεγέρσεις των ισχυρών στρατιωτών (άλλωστε, ο ίδιος προτιμούσε να προβάλλει σε σημαντικές θέσεις τους ευνούχους, και όχι τους αρτιμελείς), με τη διάλυση του Αρμενικού στρατού σκόπευε να προλάβει κάθε απόπειρα για επανάσταση των Αρμενίων, με άλλα λόγια εξασφάλιζε την εσωτερική ειρήνη της αυτοκρατορίας. Κατά την ίδια, η διάλυση του στρατού δεν μπορεί να θεωρηθεί ως βασικό αίτιο της υπερίσχυσης των Σελτζούκων, αλλά συνοδευόταν και από άλλα σοβαρά προβλήματα που βίωνε το Βυζάντιο (βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*, σελ. 275-285, 307-310). Όσο για τη σοβαρότερη σελτζουκική απειλή, η ερευνήτρια σωστά επισημαίνει ότι αυτή «*δεν έγινε ιδιαίτερα αντιληπτή από το αυτοκρατορικό περιβάλλον, ενώ κανείς δεν φαίνεται να συνειδητοποίησε έγκαιρα τον κίνδυνο*» (Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*, σελ. 400). Ο κ. Γιουζμπασιάν, στη σειρά του, νομίζει, ότι δεν είναι δεδομένο, ότι οι τοπικές αρμενικές δυνάμεις οπωσδήποτε θα μπορούσαν να απωθούν τους Σελτζούκους, και λόγω της γεωγραφικής θέσης η μοίρα της Αρμενίας ήταν ήδη προορισμένη (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 235).

⁸¹² Βλ. Μαθεβοσιάν, *Κρατική δομή*, σελ. 239-247, 251-252.

⁸¹³ Βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 194.

⁸¹⁴ Αριστακής Λαστιβεργίτης, *Ιστορία*, σελ. 562.

⁸¹⁵ Ο σύγχρονος των γεγονότων Αριστακής και ο μεταγενέστερος Ματθαίος Εδεσηνός δεν διευκρινίζουν για ποιο ακριβώς λόγο ο Βυζαντινός αξιωματούχος κατήγγειλε τον Καθολικό (βλ. Περπεριάν, «*Η άρση*», στ. 147, 152-153).

πέτυχε να τον εκδιώξει από το Ανί και να τον εγκαταστήσει στην πόλη Αρτσν κοντά στη Θεοδοσιούπολη, ενώ τα Θεοφάνεια του 1047, μετά από τον Μεγάλο Αγιασμό μέσα στον Ευφράτη, ο Πέτρος φυλακίστηκε στο κάστρο Χαγτογιαρίτς⁸¹⁶. Οι δύο ανιψιοί του Καθολικού, ο Καθολικός Χατσίκ και ο Ανανίας φυλακίστηκαν επίσης⁸¹⁷. Έτσι, η αυτοκρατορία πέρασε οριστικά στην πολιτική των πιέσεων έναντι του πατριαρχείου της Αρμενίας.

Μετά από το Πάσχα του 1047 ο Καθολικός Πέτρος οδηγήθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπου ο Κωνσταντίνος Μονομάχος τον υποδέχτηκε με λαμπρή δεξίωση και τιμές: *«Ο βασιλιάς, αφού τον είδε, τον υποδέχτηκε με μεγάλη τιμή και δόξα, διέταξε να τον υπηρετούν πλουσιοπάροχα με χορηγία, αλλά τον κράτησε κοντά του τρία χρόνια, επειδή δίσταζε να τον αφήσει να επιστρέψει στην Αρμενία, για να μην εξεγείρει το Ανί [κατά του αυτοκράτορα], όταν θα αποχωρούσε»*⁸¹⁸. Ο Πέτρος, με αυτό τον τρόπο, διατελούσε σε τιμητική ομηρεία στην Κωνσταντινούπολη⁸¹⁹. Επρόκειτο βέβαια, στην ουσία, για εξορία του Καθολικού⁸²⁰.

Ένα εύλογο ερώτημα που σχετίζεται με την παραμονή των δύο Καθολικών Πέτρου, του ανιψιού του Χατσίκ Β΄ και του μεγαλύτερου αδελφού του Ανανία (ή Στέφανου) στην Κωνσταντινούπολη, είναι αν πραγματοποιήθηκαν δογματικές

---

⁸¹⁶ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 563. Ο αρχιεπ. Μαλαχίας, σχολιάζοντας την άδοξη κατάντια του Καθολικού Πέτρου, με πίκρα σημειώνει: *«Ακριβώς την ίδια μέρα, πριν από είκοσι τέσσερα χρόνια, κατά την εορτή των Θεοφανείων, στο ποτάμι της Χαλδίας έγινε η απογείωση της δόξας του Πέτρου, και η εκδίχηση του αναίσχυντης πράξης εκείνης της ημέρας πραγματοποιούνταν στο ποτάμι της Αρμενίας, και οι ίδιοι Έλληνες, πού εκεί δόξαζαν τον Πέτρο, εδώ έγιναν κατακριτές του Πέτρου (Ορμανιάν, Ιστορία του Έθνους, τ. Α΄, στ. 1441-1442).*

⁸¹⁷ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 563.

⁸¹⁸ Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 578.

⁸¹⁹ Ο Χ. Μπαρτικιάν αφιέρωσε στην παραμονή του Πέτρου στην Κωνσταντινούπολη ένα ειδικό άρθρο, όπου ο μελετητής προβάλλει περιεργα πορίσματα. Καταρχάς, ο Μπαρτικιάν αναλύει τα στοιχεία που μας παρέχει ο Ματθαίος Εδεσσηνός για το ταξίδι του Πέτρου στην Κωνσταντινούπολη, και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ο Ματθαίος συνέχισε δύο ταξίδια του Καθολικού, ένα από τα οποία έλαβε χώρα στα τέλη 1042-αρχές 1043, ενώ το δεύτερο το 1046. Το πρώτο ταξίδι του Πέτρου, κατά τον Μπαρτικιάν, πραγματοποιήθηκε, όταν η πολεμική σύγκρουση μεταξύ του Κωνσταντίνου Μονομάχου και του Γκαγκίκ Β΄ Βαγρατιδίδη ήταν αναπόφευκτη. Έτσι, ο Πέτρος ταξίδευσε στην Κωνσταντινούπολη με ειδικό διπλωματικό σκοπό την ανατροπή της σύγκρουσης και τη σύναψη δογματικής ένωσης με την Εκκλησία της Κωνσταντινουπόλεως. Για αυτό, πριν αποχωρήσει από το Ανί, ο Πέτρος έκρυψε το Άγιο Μύρο, γιατί φοβόταν ότι οι Βυζαντινοί θα μπορούσαν και να μην τον αφήσουν να επιστρέψει πίσω. Όσο για το δεύτερο ταξίδι, αυτό έγινε πλέον εκούσια, όταν από το Αρτσν ο φυλακισμένος Πέτρος οδηγήθηκε στον αυτοκράτορα (βλ. Μπαρτικιάν, «Στην παραμονή της πτώσης»). Η εικασία του Μπαρτικιάν είναι αξιοπρόσεκτη, αλλά κατά την εκτίμησή μας, δεν έχει επαρκείς βάσεις, και ενώ προσπαθεί να απαντήσει στις απορίες σχετικά με τις όντως προβληματικές πληροφορίες του Ιακώβου Σαναχίνιτη (από τον οποίο άντλησε και ο Ματθαίος Εδεσσηνός), εγείρει άλλες απορίες.

⁸²⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι με την εξορία του Πέτρο άρχισε η 400-ετής περίοδος των περιπλανήσεων της Έδρας του Καθολικού έξω από τα σύνορα της Μεγάλης Αρμενίας. Αυτή τη μακρά περίοδο η Έδρα του Πατριάρχη Αρμενίας μεταφερόταν στους διάφορους οικισμούς στη Μικρά Αρμενία, Καππαδοκία, Άνω Συρία και Κιλικία, μέχρι που το 1441 ξαναγύρισε στον αρχικό τόπο της – στο Ετσματζίν (Βαγαρσαπάτ).

διαλέξεις με σκοπό να τους πείσουν να ασπαστούν την Ορθοδοξία. Οι πηγές δεν μας παρέχουν καμία πληροφορία επ' αυτού, αλλά η απάντηση ίσως να είναι καταφατική· όπως θα δούμε στο τελευταίο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, οι πέντε «κατὰ των Ἀρμενίων» Λόγοι του Νικήτα Σιθηάτου κατά πάσα πιθανότητα χρονολογούνται ακριβώς τη δεκαετία του '40 του ΙΑ' αι. και άμεσα σχετίζονται με την παρουσία των ηγετών της Αρμενικής Εκκλησίας στην Κωνσταντινούπολη. Ποιο ήταν όμως το αποτέλεσμα αυτών των διαλέξεων; Είναι ξεκάθαρο ότι τόσο ο Πέτρος όσο και ο Χατσίκ δεν άλλαξαν τη στάση τους⁸²¹.

Τελικά, η λύση βρέθηκε το 1051, όταν ο Ατόμ Αρτσρουνίδης εγγυήθηκε στον αυτοκράτορα για τη νομιμοφροσύνη του Πέτρου και τον πήρε στο κτήμα του στη Σεβάστεια, όπου τον εγκατέστησε στην περίφημη Μονή Αγίου Σημείου του Σταυρού⁸²². Εδώ ο Καθολικός απεβίωσε γύρω στο 1054 και ενταφιάστηκε στην ίδια Μονή⁸²³.

Τον αποθανόντα Πέτρο διαδέχτηκε ο ανιψιός του Χατσίκ Β' (Խաչիկ Բ, 1054-1065), τον οποίο ο θείος του είχε χειροτονήσει Καθολικό το 1042⁸²⁴. Το γεγονός αυτό προκάλεσε την αγανάκτηση και την αντενέργεια του νέου αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Ι' Δούκα (1059-1067)⁸²⁵. Όπως μας πληροφορεί ο Αριστακής Λαστιβερίτης, «Ο βασιλιάς, μόλις το άκουσε, έστειλε να τον αναζητήσουν και έφερε τον [Χατσίκ] κοντά του, καθώς και τους θησαυρούς, που τους βρήκαν τόσο εκεί, όσο και στην Αρμενία, διότι ο Πέτρος αγαπούσε υπερβολικά τους θησαυρούς, γεγονός λόγω του οποίου πολλοί τον μέμφονταν»⁸²⁶.

---

⁸²¹ Αυτή είναι μια θέση η οποία είναι κοινώς αποδεκτή στους μελετητές (βλ. Περπεριάν, «Η άρση», στ. 160). Θα πρέπει να σημειωθεί, ότι σύμφωνα με τις συγκεχυμένες πληροφορίες του Ματθαίου Εδεσσηνού, στην Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας τιμούσε υπερβολικά τον Πέτρο, ενώ τον ανιψιό του Ανανία τίμησε με τον τίτλο του συγκέλλου (*սիδηղիս*) (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, Χρονογραφία, σελ. 106). Ο Χ. Περπεριάν εν προκειμένω θεωρεί ότι ένας μη χαλκηδόνιος δεν θα μπορούσε να λάβει αυτό τον εκκλησιαστικό τίτλο (βλ. Περπεριάν, «Η άρση», στ. 160). Η παρατήρηση του μελετητή είναι σημαντική, αλλά κατά τη γνώμη μας, η παραχώρηση του τίτλου αυτή καθαυτή δεν μπορεί να αποδείξει ότι ο ανιψιός του Καθολικού Πέτρο ασπάστηκε την Ορθοδοξία, μολονότι ένα τέτοιο ενδεχόμενο δεν μπορεί να αποκλειστεί.

⁸²² Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 578-579.

⁸²³ Βλ. Μαθεβοσιάν, «Το Ανί», σελ. 43-44.

⁸²⁴ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 579· Μαθεβοσιάν, «Το Ανί», σελ. 38-40. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Καθολικός συνειδητοποιούσε πως ίσως δεν θα γύριζε ποτέ στο Ανί, και για αυτό και μόνο έκρυψε περίπου 400 λίτρα Αγίου Μύρου, προκειμένου να μην πέσει στα χέρια των Βυζαντινών και να μην βεβηλωθεί από αυτούς (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 104).

⁸²⁵ Ο πρώτος αυτοκράτορας της δυναστείας των Δουκών διακρίθηκε από την άτολμη πολιτική και απαράδεκτη διαχείριση στον στρατιωτικό τομέα, για την οποία τον μέμφεται αλύπητα ο Ατταλειάτης. Η πολιτική της υποτίμησης των ενόπλων δυνάμεων της αυτοκρατορίας συνέβαλε πολύ στην προέλαση των Σελτζούκων στα βάθη της (βλ. Brand, Cutler, "Constantine X").

⁸²⁶ Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 579. Οι ενέργειες αυτές του Μονομάχου αντικατοπτρίζουν τη γενικότερη πολιτική του απέναντι στους υπηκόους του λόγω εμφάνισης οικονομικών δυσχερειών

Στην Κωνσταντινούπολη κράτησαν τον νέο Καθολικό τρία χρόνια, απαιτώντας να πληρώσει φόρους και να ακολουθήσει τις διατάξεις της αυλής. Μάλλον, η αυτοκρατορία επιθυμούσε να δημεύσει ένα μέρος της εκκλησιαστικής περιουσίας στην Αρμενία και ειδικά την περιουσία του Καθολικού, καθώς επίσης να φορολογήσει την Εκκλησία της Αρμενίας⁸²⁷. Ο Χατσίκ Β΄ όμως έμεινε ασυμβίβαστος στις απαιτήσεις και τις απειλές του βυζαντινού κράτους. Βλέποντας τη σταθερότητα του Καθολικού, και εκπληρώνοντας τις παρακλήσεις του Γκαγκίκ Β΄ και των αδελφών Ατόμ και Αμπουσάχλ Αρτσρουνιδών, ο αυτοκράτορας αναγκάστηκε να τον αφήσει ελεύθερο, επικυρώνοντας με χρυσόβουλο την κυριότητα στα κτήματα του Καθολικού, παραχωρώντας του επίσης δύο μοναστήρια στον Ταραντό του Θέματος της Καππαδοκίας, όπου και θορόστηκε ο τόπος παραμονής του Χατσίκ Β΄⁸²⁸. Ο Χατσίκ αποτραβήχτηκε σε μία από τις δύο Μονές αυτές, στο Θαυμπλούρ (κοντά στην Ταραντό, υπό τον έλεγχο των βυζαντινών αρχών), όπου απεβίωσε το 1065, αφού πρώτα άκουσε τη θλιβερή είδηση για την πτώση του Ανί στα χέρια των Σελτζούκων το 1064⁸²⁹. Ουσιαστικά, η εξορία και ο περιορισμός του Καθολικού σήμαινε διάλυση του Καθολικάτου της Μεγάλης Αρμενίας⁸³⁰.

Όπως μας πληροφορεί ο Ματθαίος Εδεσσηνός, σύντομα μετά από τον θάνατο του Καθολικού Χατσίκ Β΄, ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ι΄ Δούκας, ο οικουμενικός

κατά τη β΄ περίοδο της βασιλείας του, λίγο πριν το 1050. Για τη λύση των προβλημάτων, ο Κωνσταντίνος προέβη στη σκλήρυνση της φορολογίας (βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*, σελ. 334-343). Καθώς φαίνεται, ο Μονομάχος φορολόγησε και τις αρμενικές Μονές (βλ. Μπαρτικιάν, «Η οικονομική πολιτική», σελ. 156-160). Αλλά και σε αυτό το σημείο ο Μονομάχος δεν εφάρμοσε ένα μέτρο ειδικά για τους Αρμένιους, εφόσον επί των ημερών αυτού του βασιλιά επιβλήθηκε βαριά φορολογία και στους βυζαντινούς ναούς και τα μοναστήρια (βλ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος*, σελ. 343-349).

⁸²⁷ Ο Ματθαίος Εδεσσηνός, περιγράφοντας την ανταλλαγή του Βασπουρακάν με τη Σεβάστεια, σημειώνει ότι ο Σενεχερίμ παραχώρησε στην αυτοκρατορία όλα τα κτήματα, εκτός από 115 Μονές (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 49). Το γεγονός αυτό εξηγείται από το ότι η Μονές δεν ανήκαν στην κοσμική εξουσία, αλλά αποτελούσαν εκκλησιαστική περιουσία, ιδιοκτήτης της οποίας υπήρξε ο Καθολικός (βλ. Γκρηγοριάν, *Η μοναστική*, σελ. 63).

⁸²⁸ Βλ. Αριστακίς Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 579.

⁸²⁹ Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1479-1781. Το Ανί που σχεδόν ήταν απροστάτευτος λόγω της φαύλης οικονομικής και στρατιωτικής πολιτικής του Μονομάχου, υπήρξε εύκολη λεία για τον Αλπ-Αρσλάν. Εκτός από τους Αρμένιους χρονογράφους, σημαντικές λεπτομέρειες για την πτώση του Ανί διέσωσε ο Μιχαήλ Ατταλειάτης, ο οποίος για την πτώση του Ανί κατηγορεί δριμύτατα τον Κωνσταντίνο Δούκα. Ο αυτοκράτορας, κατά τον Ατταλειάτη, από φιλαργυρία και κερδοσκοπία δεν ήθελε να πληρώσει σιτηρέσιο στον Βυζαντινό διοικητή της πόλης, αλλά έκανε δούκα τον Αρμένιο Μπαγκράτ. Ο τελευταίος, παρά τις υποσχέσεις του να φροντίσει για το Ανί, όχι μόνο αμέλησε τα αναγκαία, αλλά και με τη χωρίς λόγο επίθεση στους Σελτζούκους προκάλεσε τον θυμό τους, με αποτέλεσμα αυτοί να πολιορκήσουν το Ανί, να το πορθήσουν και να σφάζουν τον πληθυσμό του (βλ. Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία*, σελ. 152-159).

⁸³⁰ Όπως εύστοχα σημειώνει ο Χ. Μπαρτικιάν, «*Το Πατριαρχείο των Αρμενίων με αυτό τον τρόπο, μεταφέρθηκε έξω από την Αρμενία. Η ύπαρξή του εντός των συνόρων του Βυζαντίου δεν θα μπορούσε να έχει καμία πραγματική σημασία για τους Αρμένιους*» (Bartikyan, «The Religious», σελ. 383).

πατριάρχης και «πάντες οι κληρικοί και όλες οι τάξεις των ευνούχων» σκέφτηκαν «να αφαιρέσουν την ομολογία της πίστης των Αρμενίων ... να παραφθείρουν την πίστη του αγίου Γρηγορίου Φωτιστή», επειδή ο βασιλιάς «ήθελε να εδραιώσει στην Αρμενία την δαιμονικής φύσης πίστη του, την συγκεκριμένη και ημιτελή»⁸³¹. Για την επίτευξη του σκοπού αυτού, η αυλή προσκάλεσε στην Κωνσταντινούπολη τους αδελφούς Αρτσρουνίδες, τον Ατόμ και τον Αμπουσάχλ, οι οποίοι, γνωρίζοντας τους σκοπούς της πρόσκλησης, συμπαρέλαβαν τον γνωστό βαρδαπέτ Ιάκωβο Καραπνίτη ή Σαναχινίτη⁸³². Ο Δούκας εξέφρασε την επιθυμία της αυτοκρατορίας, οι Αρτσρουνίδες και πάντες οι Αρμένιοι άρχοντες να ασπασθούν την ορθόδοξη πίστη. Οι Αρτσρουνίδες αρνήθηκαν να λάβουν απόφαση χωρίς τον Γκαγκίκ Β΄ Βαγρατίδη, δικαιολογούμενοι ότι αυτός θα κάψει τα κτήματά τους, αν οι Αρτσρουνίδες αποφασίσουν κάτι χωρίς τη συγκατάθεσή του⁸³³. Ενώ ο αυτοκράτορας δεν επιθυμούσε την άφιξη του Γκαγκίκ στην Πρωτεύουσα, οι Αρτσρουνίδες ειδοποίησαν τον τελευταίο για την υπόθεση. Εν τω μεταξύ, ο αυτοκράτορας διοργάνωσε μία θεολογική διάλεξη με τη συμμετοχή των Βυζαντινών και του Ιακώβου Σαναχινίτη⁸³⁴, όπου αυτός «αντιστάθηκε μεν σφοδρώς σε όλα τα ερωτήματα κατά των Ρωμαίων, αλλά

---

⁸³¹ Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 159-160. Ο Χ. Περπεριάν, αναλύοντας τις πληροφορίες του Εδεσσηνού, θεωρεί ότι πρόκειται για τον ίδιο διωγμό εις βάρος των Αρμενίων μετά από τον θάνατο του Καθολικού Πέτρου. Ο ίδιος υποδεικνύει ότι ακριβώς το ίδιο χρονικό διάστημα, όπως διηγείται ο Μιχαήλ Σύρος (1126-1199), η αυτοκρατορία προχώρησε σε διωγμούς κατά των Συρο-Ιακωβιτών (βλ. Περπεριάν, «Η άρση», στ. 329-334). Πράγματι, ο Μιχαήλ Σύρος αφηγείται ότι επί Κωνσταντίνου Δούκα ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως διέταξε να διώξουν από τη Μελιτηνή τους αντιχαλκηδονίους Σύρους και Αρμένιους. Επειδή αυτοί δεν υπάκουσαν, ο πατριάρχης διέταξε να κάψουν τα ιερά βιβλία, να καταπατήσουν τη Θεία Κοινωνία και το Άγιο Μύρο τους (βλ. Michael Rabo, *The Syriac*, σελ. 608). Ο ίδιος συνεχίζει, ότι κατόπιν του αφηνιδίου θανάτου του Κωνσταντινουπόλεως, οι διωγμοί συνεχίστηκαν· ο Συρο-Ιακωβίτης πατριάρχης Αθανάσιος Β΄ Χάια (1058-1063) μαζί με τους επισκόπους του φυλακίστηκε, στη συνέχεια μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά πέθανε κοντά στη Μελιτηνή. Ο ανηψιός του ο Μελιτηνός Ιγνάτιος μαζί με άλλος οδηγήθηκε στην Πρωτεύουσα, όπου αφού ερωτήθηκε για την ομολογία του, καταδικάστηκε σε εξορία στα βουνά της Μακεδονίας. Εκεί οι εξόριστοι Συρο-Ιακωβίτες κληρικοί έμειναν για τρία χρόνια, και αφού πέθανε ο Δούκας, μπόρεσαν να γυρίσουν στη Μελιτηνή (βλ. Michael Rabo, *The Syriac*, σελ. 608-609). Διασταυρώνοντας τις πληροφορίες του Ματθαίου Εδεσσηνού και του Μιχαήλ Σύρου, ο Χ. Περπεριάν συμπεραίνει ότι την πρόταση για την ένωση με τους αντιχαλκηδονίους Αρμένιους και τους Σύρους είχε κάνει ο διαβόητος Μιχαήλ Α΄ Κηρουλάριος (1043-1058), μετά την έκπτωση του οποίου τη γραμμή του συνέχισε ο διάδοχός του, ο ευνούχος Κωνσταντίνος Γ΄ Λειχούδης (1059-1063) (βλ. Περπεριάν, «Η άρση», στ. 332).

⁸³² Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 160-161.

⁸³³ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 161.

⁸³⁴ Διάσημος βαρδαπέτ της εποχής του, μαθητής του Καθολικού Διοσκόρου. Ελάχιστες πληροφορίες για τον Ιάκωβο μας παρέχει ο Ματθαίος Εδεσσηνός, ο οποίος εκμεταλλεύτηκε το μη διασωθέν ιστοριογραφικό έργο του συμπολίτη του. Ο ίδιος αναφέρει ότι το 1086 στην Έδεσσα ο Ιάκωβος πέθανε από δόλο, αφού χωρίς να αρρωστήσει, βρέθηκε νεκρός στο κρεβάτι του (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 226-227). Ο Π. Μουραδιάν μάλιστα εικάζει ότι ο Ιάκωβος Σαναχινίτης πέθανε με βία από τους ζηλωτές ομογενείς του, οι οποίοι δεν άντεξαν τη δογματική υποχώρηση του διδασκάλου τους (βλ. Μουραδιάν, *Τα Αρμενογεωργιανά*, σελ. 24).

στο θέμα των δύο Φύσεων του Χριστού λίγο προσχώρησε στην πλευρά των Ρωμαίων»⁸³⁵. Όσο και αν προσπάθησε ο σφοδρά αντιτιθέμενος στην Χαλκηδόνα Ματθαίος να απαλύνει το «σφάλμα» του Σαναχινίτη, φαίνεται ότι συμφώνησε με τις απόψεις των ορθοδόξων θεολόγων και τις ασπάστηκε, γεγονός μετά το οποίο ο αυτοκράτορας «διέταξε με βάση αυτή να γράψει [ο Ανανίας] ένα έγγραφο της [ομολογιακής] συμφωνίας μεταξύ των Αρμενίων και των Ρωμαίων. Ο βαρδαπέτ των Αρμενίων Ιάκωβος έγραψε το έγγραφο της [ομολογιακής] συμφωνίας μεταξύ των Αρμενίων και των Ρωμαίων και ο βασιλιάς, αφού ευδόκησε σε αυτό το έγγραφο πίστης, διέταξε να βάλουν το έγγραφο στην Αγία Σοφία, από εδώ και πέρα για να είναι σύμφωνοι μεταξύ τους οι Αρμένιοι και οι Ρωμαίοι»⁸³⁶.

Ακούγοντας για την υπόθεση, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη «ως αετός» ο Γκαγκίκ Β΄, ο οποίος απαίτησε να του φέρουν το εν λόγω έγγραφο του Ιακώβου. Αφού το διάβασε, το έσκισε μπροστά στα μάτια του αυτοκράτορα και του Ιακώβου, για τον οποίο μάλιστα δήλωσε ότι ο Ιάκωβος είναι ένας απλός μοναχός, που ασφαλώς δεν μπορεί να εκφράσει τη γνώμη των άλλων κληρικών, μη συμφωνούντων με την ομολογία του⁸³⁷. Στη συνέχεια, ο Γκαγκίκ δήλωσε ότι ο ίδιος ως βασιλιάς απάντων των Αρμενίων και αναγνωρισμένος γνώστης της Αγίας Γραφής έχει το δικαίωμα να διαπραγματευτεί για τα θέματα πίστης και να αντιπροσωπεύει την αρμενική πλευρά. Ο ίδιος ο Γκαγκίκ συνέταξε ένα κείμενο περί ομολογίας των Αρμενίων και το κατέθεσε στον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη⁸³⁸. Ευτυχώς για εμάς, ο Ματθαίος Εδεσσηνός στην «Χρονολογία» του παραθέτει το «Σύγγραμμα Πίστεως», που συνέταξε ο Γκαγκίκ Β΄ Βαγρατίδης αντί του ανάλογου συγγράμματος του Ιακώβου Σαναχινίτη. Η προσεκτική μελέτη του σημαντικού αυτού εγγράφου θα μας βοηθήσει να αποφανθούμε για τα αποτελέσματα όλης της ενωτικής προσπάθειας του έτους 1065.

Μετά από μία σύντομη έκθεση της Τριαδολογίας, ο συγγραφέας προχωράει στα χριστολογικά ζητήματα. Σε αυτό το μέρος ο Γκαγκίκ Β΄ αναθεματίζει τους αρχαίους αιρετικούς: τον Βαλεντίνο, τον Μαρκίωνα, τον Μοντανό, τον Μάνεντα, τον Ναβάτιο, τον Άρειο, τον Φωτεινό Σιρμίου, τον Νεστόριο και τον Ευτυχή, τον Παύλο Σαμοσατέα και «τον Αρμένιο κατ' όνομα Σέργιο μαζί με τον σκύλο και το γαιδούρι

⁸³⁵ Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 161-162.

⁸³⁶ Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 162.

⁸³⁷ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 162.

⁸³⁸ Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 162-163.

του»⁸³⁹. Ανάμεσα σε αυτούς τους αιρετικούς ο Γκαγκίκ συγκαταλέγει και τον Πέτρο Γναφέα μαζί με τον Διόσκορο: «*Αναθεματίζουμε ... τον Πέτρο Γναφέα*⁸⁴⁰, *ούτως δε και τον Διόσκορο, αν αυτός σκέφτηκε σύμφωνα με αυτές τις αιρέσεις. Και ας είναι αναθεματισμένος, κατά τα περιττά λόγια σας*»⁸⁴¹. Επίσης, ο συγγραφέας υποβάλλει υπό το ανάθεμα όσους απομακρύνουν τη Θεοτόκο από τη Θεότητα, ή πρεσβεύουν ότι ο Λόγος πέρασε από Αυτή σαν από σωλήνα, ή ότι η ανθρωπότητα προϋπήρχε της ένωσης, ή ομολογεί δύο Υιούς, ή ομολογεί ότι ο Ιησούς είναι σαν τους προφήτες, ή «*υιοθετήθηκε*» από τον Θεό Λόγο κατά τη Βάπτιση ή και μετά την Ανάσταση, ή υποστηρίζουν, ότι μετά την Ανάσταση ο Χριστός παραμέρισε το Σώμα Του και είναι με «*γυμνή*» Θεότητα, ή ότι το Σώμα του Χριστού είναι εξ ουρανών, και ούτω καθ' εξής⁸⁴². Ο Γκαγκίκ προχωράει στη διάκριση των φυσικών ιδιωμάτων του Σεσαρκωμένου Λόγου του Θεού, ομολογώντας, ότι το μεν Σώμα πάσχει, η δε Θεότητα μένει απαθής, το μεν Σώμα είναι περιγραφτό, ενώ η Θεότητα παραμένει απεριγράπτη⁸⁴³. «*Εμείς, δε, συμπεραίνει ο Γκαγκίκ, μόνο τον Θεό προσκυνάμε και ομολογούμε, και πιστεύουμε την αδιαίρετη μείξη της Θεότητας και του Σώματος, για να*

---

⁸³⁹ Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 666. Πρόκειται για τον Σέργιο Τυχικό, έναν από τους ηγέτες των Παυλικιανών, περί του οποίου διηγείται ο Πέτρος Σικελιώτης (βλ. PG 104, 1288-1300). Η αναφορά του Γκαγκίκ δείχνει ότι ήδη κατά τα μισά του ΙΑ' αι. στη βυζαντινή πραγματικότητα κυκλοφορούσαν φήμες ότι δήθεν η Νηστεία «*Αρατζαβόρ*» θεσπίστηκε από τον Σέργιο προς τιμήν του σκύλου του.

⁸⁴⁰ Πέτρος Κναφεύς (Γναφεύς) ή Φούλλον: μονοφυσίτης πατριάρχης της Αντιόχειας. Ο Πέτρος, μοναχός της Μονής Στουδίου, εκδιώχθηκε από εκεί ίσως για την περίφημη προσθήκη «*ό σταυρωθείς*». Ανήλθε στον πατριαρχικό θρόνο το 471, αλλά σύντομα εκδιώχθηκε. Επανήλε στον θρόνο ακόμη δύο φορές, τα έτη 475-477 και 485-488. Μαζί με τον Τιμόθεο Αίλουρο αναδείχθηκε ασυμβίβαστος πολεμιστής της Δ' Οικουμενικής Συνόδου (βλ. Φειδάς, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', σελ 661-667). Ενδιαφέρον είναι ότι στο απόσπασμα αυτό υπάρχει η λέξη **Կնափեացի**, που στα Αρμενικά σημαίνει «*γυναικονομφίος*». Πρόκειται για απλή παραφθορά της ελληνικής λέξης «*κναφεύς*» ή για ηθελημένη κοροϊδευτική αλλαγή, δύσκολο να απαντηθεί.

⁸⁴¹ Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 666. Ο αναθεματισμός (έστω και με επιφύλαξη «*αν αυτός σκέφτηκε σύμφωνα με αυτές τις αιρέσεις*») είναι αξιοπρόσεκτος, διότι πριν από αυτό οι Αρμένιοι θεολόγοι ανεπιφύλακτα δέχονταν τον Διόσκορο ως ορθόδοξο διδάσκαλο, αγωνιστή κατά του Ευτυχί και των «*διοφυσιτών*». Η επιφυλακτική τάση που για πρώτη φορά εγκαινιάστηκε με το «*Σύγγραμμα Πίστεως*» του Γκαγκίκ, παρατηρείται και κατά την κλικιακή περίοδο της ιστορίας της Αρμενικής Εκκλησίας. Σήμερα, καιτοι στο αρμενικό «*Υμνολόγιο*» ο Διόσκορος υμνείται ως άγιος και μεγαλομάρτυς (βλ. *Υμνολόγιο*, σελ. 421), εντούτοις, το όνομα αυτού δεν αναφέρεται στο επίσημο Ημερολόγιο της Εκκλησίας της Αρμενίας, η οποία, λοιπόν, σε αυτό τα σημείο διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους αντιχαλκηδονίους χριστιανούς, που με λαμπρότητα γιορτάζουν τη μνήμη τόσο του Διοσκόρου, όσο και του Σεβήρου.

⁸⁴² Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 668-669.

⁸⁴³ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 670.

μην, προσκυνώντας το Σώμα, εισάγουμε τετράδα αντί Τριάδος, ή και να μην είμαστε σωσμένοι με τον θάνατο και το αίμα ψιλού ανθρώπου, και όχι του Θεού»⁸⁴⁴.

Την ενανθρώπιση του Θεού Λόγου ο Γκαγκίκ ομολογεί κατ' αλήθεια, και όχι κατά δόκηση, όπως ήταν στην περίπτωση της φιλοξενίας του Αβραάμ, όταν ο Λόγος έτρωγε φαινομενικά⁸⁴⁵. Επίσης, ο Γκαγκίκ καταδικάζει και αναθεματίζει όσους υποστηρίζουν ότι σταυρώθηκε και έπασχε η Θεότητα της Αγίας Τριάδος, και όσους τυχόν ψέλνουν με αυτό το σκεπτικό τον Τρισάγιο⁸⁴⁶.

Στη θετική έκθεση, όμως του χριστολογικού δόγματος ο Γκαγκίκ αφιερώνει λίγες φράσεις, είναι αρκούμενος στην παράθεση τριών αποσπασμάτων από τον Γρηγόριο Νεοκαισαρείας, τον Νύσσης και τον νεοπλατωνικό Πορφύριο προς επιβεβαίωση της ασύγχυτης, αμετάβλητης, αναλλοίωτης, αλλά και ανεξήγητης ένωσης των δύο Φύσεων του Χριστού, κατ' αναλογία προς την ένωση της ψυχής με το σώμα⁸⁴⁷. Όσον αφορά τις λειτουργικές διαφορές του αρμενικού τυπικού από το βυζαντινό, ο Γκαγκίκ Β' υπερασπίζεται το άζυμο και το αμιγές κρασί της αρμενικής Θείας Λειτουργίας, τον γιορτασμό των Χριστουγέννων και των Φώτων, την νηστείας «Αρατζαβόρ»⁸⁴⁸.

Η εξέταση του εγγράφου του Γκαγκίκ, τουλάχιστον στη μορφή που μας το παραθέτει ο Ματθαίος Εδεσηνός, δείχνει ότι αυτό έχει χαρακτήρα απολογίας, και όχι πολεμικού έργου. Ο Γκαγκίκ υπερασπίζεται την πίστη και τα έθιμα της Εκκλησίας του, χωρίς όμως να ασκεί κριτική στην απέναντι πλευρά. Σε αντιδιαστολή με τα αντιχαλκηδόνια μνημεία της εποχής, στο «Σύγγραμμα Πίστης» όχι μόνο δεν αναθεματίζεται η Σύνοδος της Χαλκηδόνας, αλλά και (έστω και υπό όρους) αναθεματίζονται ο Πέτρος Κναφέας και ο Διόσκορος Αλεξανδρείας. Έτσι, παρά την παρουσίαση του Ματθαίου Εδεσηνού, σύμφωνα με την οποία οι ενωτικές προσπάθειες του αυτοκράτορα απέβησαν άκαρπες, φαίνεται ότι οι διαλεγόμενες πλευρές κατόρθωσαν να καταλήξουν σε μία συνεννόηση, όπου η αρμενική πλευρά με επικεφαλής τον τελευταίο Βαγρατίδη παραμέρισε τον αναθεματισμό της Δ'

---

⁸⁴⁴ Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 670.

⁸⁴⁵ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 666.

⁸⁴⁶ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 666, 669.

⁸⁴⁷ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 667-668.

⁸⁴⁸ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 669-672.

Οικουμενικής, αποστασιοποιήθηκε από ακραίες αντιχαλκηδόνιες εμμονές, όπως η προβολή του Κναφέα και του Διοσκόρου. Η δε αυτοκρατορία, επίσημα πλέον βεβαιωμένη και έχοντας μία πιο σαφή ιδέα περί της ομολογιακής ταυτότητας της Εκκλησίας της Αρμενίας, θα μπορούσε πιο άνετα να σεβαστεί την ομολογιακή ελευθερία των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων υπηκόων της. Δεν είναι τυχαίο, λοιπόν, ότι μετά από την έκδοση του «*Συγγράμματος Πίστης*» του Γκαγκίκ Β΄, αυτός πανηγυρικά γύρισε στην Καισάρεια Καππαδοκίας⁸⁴⁹, ενώ αμέσως το επόμενο έτος, το 1066⁸⁵⁰ ο Κωνσταντίνος Γ΄ Δούκας, με τη διαμεσολάβηση του Γκαγκίκ Αμπασιάν, πρώην βασιλιά του Καρς (1029-1065)⁸⁵¹, επέτρεψε στους Αρμένιους να χειροτονήσουν νέο Καθολικό⁸⁵². Ο υποψήφιος ήταν ο Βυζαντινός δούκας Βαχράμ Παχλαβουνί, γιος και πιθανότατα διάδοχος του Γρηγορίου Μαγίστρου στη θέση του

---

⁸⁴⁹ Παρά τις πληροφορίες των Βυζαντινών πηγών του Ιωάννη Σκυλίτζη και του Μιχαήλ Ατταλειάτη, αναφορικά με το ότι ο Γκαγκίκ μετά από την μετάβαση στα νέα κτήματά του είχε ήμερη και ευτυχή ζωή, ο Ματθαίος Εδεσσηνός παρουσιάζει τον Γκαγκίκ ανήσυχο και μισέλληνα. Έτσι, κατ' αυτόν, ο Γκαγκίκ αφού γύρισε από την Κωνσταντινούπολη, σκεφτόταν να στραφεί στον σουλτάνο Αλπ-Αρσλάν, ο οποίος μάλιστα επιθυμούσε τη συμμαχία του Γκαγκίκ. Ο Βαγρατίδης αφιχθείς στο κτήμα του στην Καππαδοκία, διέταξε οι στρατιώτες του να εκβιάσουν τις επιφανείς γυναίκες των Ρωμαίων, ενώ ο ίδιος δολοφόνησε τον μητροπολίτη της Καισαρείας Μάρκο, ο οποίος έγειρε διωγμούς κατά των αντιχαλκηδονίων, επονομάζοντας και τον σκύλο του «*Αρμένιο*». Ο πάμπλουτος μητροπολιτικός οίκος και η περιουσία του Μάρκου λεηλατήθηκε από τον Γκαγκίκ. Ο τελευταίος Βαγρατίδης δολοφονήθηκε ο ίδιος από τους τρεις Βυζαντινούς αδελφούς – γιους του Μανδαλή – δεσπότη και κάστρου Κίζιστρα στην Κιλικία (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 180-183, 218-220).

⁸⁵⁰ Με τις χρονολογικές διευκρινίσεις των γεγονότων ασχολήθηκε επιμελώς ο σύγχρονος μελετητής Β. Θοροσιάν (βλ. Θοροσιάν, *Η εξουσία*, σελ. 32-35).

⁸⁵¹ Ο τελευταίος βασιλιάς του Καρς, ήταν παντρεμένος με τη Γκορανδούχτ – κόρη του Γεωργίου Α΄ και της Μαριάμ Αρτσρουνίδη και αδελφή του βασιλιά της Αμπαζίας Γεωργίας Μπαγκαράτ Δ΄ (1027-1072). Ο Γκαγκίκ Αμπασιάν πέτυχε να αναπτύξει σημαντικές σχέσεις όχι μόνο με τη Γεωργία, αλλά επίσης με τα υπόλοιπα αρμενικά κρατίδια. (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1474-1476). Το 1065 ο Αμπάς, που ίσα-ίσα έσωσε το κρατίδιό του από την εισβολή του Αλπ-Αρσλάν, διαπραγματεύτηκε με τον Κωνσταντίνο Δούκα και παρέδωσε το βασίλειο του Καρς στην αυτοκρατορία. Αντί αυτού, ο Γκαγκίκ έλαβε ως κτήματα την Τζαμανδό, τη Λάρισσα, την Αμάσεια και τα Κόμανα μαζί με γύρω εκατό χωριά (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1475-1476). Ουσιαστικά, η αυτοκρατορία εγκατέστησε τον Γκαγκίκ Αμπασιάν στα κτήματα των Αρτσρουνιδών και ο πρώην βασιλιάς του Καρς τώρα έγινε υποτελής τους (βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 225). Απεβίωσε το 1081. Εν τω μεταξύ, αξιοσημείωτη, αλλά ίσως υπερβολική η εικασία του Χ. Περπεριάν, σύμφωνα με την οποία ο Γκαγκίκ του Καρς αντάλλαξε το κρατίδιό του όχι από τον φόβο των Σελτζούκων, αλλά ως αντάλλαγμα για την άδεια της αυτοκρατορίας για την εκλογή του νέου Καθολικού (βλ. Περπεριάν, «*Η άρση*»), στις συνθήκες, που το Πατριαρχείο της Αρμενίας έπαψε να υφίσταται, ενώ οι Αρμένιοι υπό πίεση, αναγκαστικά, είχαν γίνει «*αντιχαλκηδόνιοι*» (βλ. Περπεριάν, «*Η άρση*», στ. 334-344). Αξιοσημείωτο επίσης είναι πως μετά από την πτώση του Ανί στα χέρια των Σελτζούκων, το Θέμα της Μεγάλης Αρμενίας και της Ιβηρίας έπαψε να υφίσταται. Σε αυτές τις δυσμενείς συνθήκες αναβαθμίστηκε ο ρόλος του Θέματος του Καρς (βλ. Μπαρτικιάν, «*Η Αρμενία*», σελ. 164). Το 1080 οι Σελτζούκοι κατέλαβαν και το Καρς.

⁸⁵² Έτσι τεκμηριώνεται η άποψη της Ν. Garsoïan, η οποία χωρίς να προβεί σε θεολογική ανάλυση της «*Ομολογίας*» του Γκαγκίκ, σωστά κατέληξε στο συμπέρασμα ότι αυτή αποτελούσε μια συμβατική δογματική συμφωνία που η αυτοκρατορία ενέκρινε ως ορθόδοξη (βλ. Garsoïan, «*The Problem*», σελ. 81). Λίγο υπερβολική φαίνεται να είναι η άποψη του Χ. Περπεριάν, σύμφωνα με τον οποίο στην Κωνσταντινούπολη οι Αρμένιοι πρόκριτοι αποδέχτηκαν πλήρως την περί δύο Φύσεων του Χριστού διδασκαλία (βλ. Περπεριάν, «*Η άρση*», στ. 329).

στρατηγού του μέγιστου Θέματος Ταρών και Βασπουρακάν⁸⁵³. Ο αδελφός του Βαχράμ, ο Βασάκ χρημάτισε δούκας της Αντιοχείας περί το έτος 1078⁸⁵⁴. Τόσο ο πατέρας, όσο και οι γιοι του, ως Βυζαντινοί αξιωματούχοι, αφοσιωμένοι στην αυτοκρατορία, απολάμβαναν την απόλυτη εμπιστοσύνη του κράτους των Ρωμαίων, παρά την αντιχαλκηδόνια ομολογία τους. Ο Βαχράμ, έτυχε λαμπρής μόρφωσης κοντά στον φιλομαθέστατο πατέρα του, συμμετείχε ακόμη και στις θεολογικές διαλέξεις που λάμβαναν χώρα στην Αγία Σοφία. Μετά από τον θάνατο του Γρηγορίου το 1059, ο Βαχράμ τον διαδέχτηκε στη θέση του στρατηγού του Θέματος Ταρών και Βασπουρακάν, αλλά σύντομα χώρισε από τη γυναίκα του, εκάρη μοναχός και χειροτονήθηκε ιερέας με το όνομα Γρηγόριος. Θα ήταν δύσκολο να βρεθεί ένα άλλο πρόσωπο καταλληλότερο τόσο για την αυτοκρατορία, όσο και για τους Αρμενίους, από τον Γρηγόριο. Η χειροτονία του πραγματοποιήθηκε το 1066, ενώ έδρα του θεορίστηκε στον Τζαμανδό της Καππαδοκίας, όπου έδρευε ο Γκαγκίκ Αμπασιάν⁸⁵⁵.

5. Η αίρεση των Θονδρακιτών στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις

Η ανίχνευση της εκκλησιαστικής κατάστασης της Αρμενίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο αναδεικνύει ότι στη χώρα δεν υπήρχε απόλυτη ομολογιακή ομοιομορφία. Φυσικά η αντιχαλκηδόνια Εκκλησία της Αρμενίας ήταν κυρίαρχη, αλλά στην Αρμενία υπήρχαν και ισχυρές ορθόδοξες κοινότητες, οι οποίες αποτελούσαν πρόβλημα για τους αντιχαλκηδονίους. Εκτός από αυτό, τον Ι΄-ΙΑ΄ αι. την εσωτερική ζωή της χώρας τάραζαν οι αντικληρικές κινήσεις, ανάμεσα στις οποίες μεγάλη πρόκληση αποτελούσε η αίρεση των Θονδρακιτών⁸⁵⁶. Παραμερίζοντας τις

⁸⁵³ Βλ. Θοροσιάν, *Η εξουσία*, σελ. 43-44.

⁸⁵⁴ Βλ. Καζδάν, *Οι Αρμένιοι*, σελ. 39.

⁸⁵⁵ Βλ. Ματθαίος Εδεσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 154-156. Αξιοσημείωτη η παρατήρηση του Β. Θοροσιάν ότι οι βυζαντινές αρχές επιτρέποντας τη χειροτονία του νέου Καθολικού, σκόπευαν με αυτό τον τρόπο να κερδίσουν τους Αρμενίους απέναντι στην πρόκληση των εισβολών των Σελτζούκων (βλ. Θοροσιάν, *Η εξουσία*, σελ. 42).

⁸⁵⁶ Ιδρυτής της αίρεσης αυτής υπήρξε ο Σμπατ Ζαρεχαβανίτης, ο οποίος ζούσε στις αρχές του Θ΄ αι. και δρούσε βασικά στο Θονδράκ, ένα χωριό όχι μακριά από το Μαναζκέρτ, αλλά και στην Τεφρίκη. Ο Σμπατ (όπως και οι Παυλικιανοί) απέρριπτε την «επίσημη» Εκκλησία μαζί με την ιεραρχία της, τα Μυστήρια, τον Σταυρό και τις εικόνες, καθώς επίσης και την αιώνια ζωή. Παρουσιαζόμενος ως «Χριστός» με την έννοια του Λυτρωτού, ο Σμπατ επιδίωκε τη διοργάνωση μίας δίκαιης κοινωνίας (με βάση την ισότητα), καθιστώντας έτσι την παρουσία του απειλή για τις κρατικές αρχές. Τη δεκαετία του 30-40 του Θ΄ αι. ο Αραβας εμίρης του Μαναζκέρτ ο Αμπ-ουλ-Μπαρδ καταδίκασε τον Σμπατ σε θάνατο και ξεκίνησε διωγμό εις βάρος των οπαδών του (βλ. Οβαννισιάν, «Ο Σμπατ Ζαρεχαβανίτης»). Για την αίρεση αυτή γενικότερα βλ. Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία*, σελ. 149-166· Γουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 236-260· Nersessian, *The Tondrakian*.

λεπτομέρειες σχετικά με το μέγιστο θέμα αυτής της αίρεσης, θα αναφερθούμε σε δύο μόνο επεισόδια, στα οποία βλέπει κανείς με ποιον τρόπο η υπόθεση των Θονδρακιτών εμπλέκεται στις Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις.

Καταρχάς αξιοσημείωτο είναι ότι στη διαμόρφωση και την εμφάνιση των αντιεκκλησιαστικών κινήσεων σε μεγάλο βαθμό συνέβαλε η άνθιση του φεουδαλισμού και κατ' επέκταση ο υπερβολικός πλουτισμός της Εκκλησίας της Αρμενίας κατά την περίοδο των Βαγρατιδών⁸⁵⁷. Οι ακραίες καταστάσεις, όμως, κατά κανόνα, παράγουν εκ διαμέτρου ακραίες λύσεις· ο πλουτισμός του κλήρου προκάλεσε αντιδράσεις όχι μόνο στα κατώτερα λαϊκά στρώματα, αλλά ακόμη και εντός των κόλπων της Εκκλησίας της Αρμενίας. Έτσι, ο επίσκοπος του Χαρκ (Μαναζκέρτ) Ιάκωβος, που υπήρξε μία ασκητικότερη μορφή, συγκέντρωσε γύρω του τους ζηλωτές της εκκλησιαστικής ευταξίας με κριτήριο τα αυστηρά μέτρα του πνευματικού βιώματος. Ο Ιάκωβος παρέλαβε κοντά του μόνο «*άξιους*» ιερείς, στους οποίους όμως επέτρεπε να λειτουργήσουν μόνο τρεις φορές τον χρόνο⁸⁵⁸. Ο Ιάκωβος δίδασκε ότι τα μνημόσυνα, οι Λειτουργίες και οι θυσίες ζώων δεν βοηθούν την ψυχή, αν αυτή πέθανε αμετανόητη⁸⁵⁹. Η κίνηση του Ιακώβου προκάλεσε αρκετό θόρυβο στην κοινωνία, και τα μέτρα της εκκλησιαστικών αρχών ήταν αυστηρότατα· ο Ιάκωβος, με απλότητα ανταποκρινόμενος στην πρόσκληση του Καθολικού Σαργκίς, παρουσιάστηκε μπροστά του. Ο Καθολικός τον ονόμασε «*θονδρακίτη*», τον καθαίρεσε, τον στιγματίσε και τον έβαλε στη φυλακή⁸⁶⁰. Ο Ιάκωβος, όμως, ασφαλώς με τη βοήθεια των οπαδών του, πέτυχε να δραπετεύσει στην Κωνσταντινούπολη, όπου «*κακολόγησε την πίστη μας και ζήτησε να βαπτιστεί κατά την τάξη τους. Αλλά εκείνοι [οι Ρωμαίοι] σύμφωνα με τη σοφία τους, αφού πληροφορήθηκαν και έμαθαν*

---

⁸⁵⁷ Ο Ματθαίος Εδεσσηνός παρέχει σημαντικές πληροφορίες, που μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε μία εικόνα για τον πλούτο μερικών κληρικών και βέβαια, γενικότερα, του κλήρου. Διηγούμενος την λειψασία το 1050 από τους Σελτζούκους της πόλης Αρτσν – ενός σημαντικού κέντρου εμπορίου και τεχνών, ο Ματθαίος μας πληροφορεί ότι οι εισβολείς τοποθέτησαν σε σαράντα καμήλες τους θησαυρούς του τοπικού χωρεπισκόπου Δαβθούκ. Ο Δαβθούκ υπήρξε ένας μεγάλος γαιοκτήμων, εφόσον γνωρίζουμε ότι στα κτήματά του έβρισκαν οκτακόσιες εξάδες βοδιών (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 103). Την ίδια εποχή, ο Καθολικός Πέτρος είχε ως ιδιοκτησία πεντακόσια μεγάλα χωριά, ώστε σύμφωνα με τον πλούτο και τη δύναμή του δεν διέθετε ήσωνα δύναμη από τον βασιλιά (βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 153-154).

⁸⁵⁸ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 613. Ο Ε. Τερ-Μηνασιάν, σχολιάζοντας την υπόθεση του Ιακώβου, τον δικαιώνει από την άποψη ότι ο επίσκοπος της επαρχίας Χαρκ απέβλεπε στην αναβίωση του πνευματικού βίου, ενώ η ιεραρχία τον έδιωχνε, επειδή οι ιδέες αντίφασκαν στα οικονομικά κέρδη του κλήρου. Όσο για τη δραπέτευση του Ιακώβου, ο μελετητής αυτή την πληροφορία του Λαστιβερτίτη τη θεωρεί ~~μη~~ αβάσιμη και κακόβουλη συκοφαντία (βλ. Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία*, σελ. 168-169).

⁸⁵⁹ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 613.

⁸⁶⁰ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 614.

για την υπόθεση, δεν το ανέλαβαν, αλλά είπαν πως αυτόν που αποδοκίμασαν οι Αρμένιοι και τον ατίμασαν για την πίστη, ούτε εμείς θα τον δεχτούμε»⁸⁶¹. Έπειτα, όπως πληροφορεί ο Αριστακής, ο Ιάκωβος εγκαταστάθηκε στο Θονδράκ, αλλά σύντομα εκδιώχθηκε και από εκεί, πέρασε στο Χλαθ και στη συνέχεια στη Μαρτυρούπολη, όπου και απεβίωσε⁸⁶².

Κατόπιν, εμφανίστηκε μία άλλη αντικληρική κίνηση, της οποίας ηγήθηκε κάποιος ιερομόναχος ονόματι Κουντσίκ. Αυτός άρχισε το κήρυγμά του στην κωμόπολη Σιρνί (Σιρί) της επαρχίας Μαναναγί (ίσως ανήκε στο Θέμα Θεοδοσιούπολης). Ο Κουντσίκ προσηλύτισε μία γυναίκα αριστοκρατικής καταγωγής ονόματι Χρανούς, και στη συνέχεια άλλες δύο γυναίκες μαζί με τον αδελφό τους τον άρχοντα Βρβερ⁸⁶³. Ο Αριστακής Λαστιβερτίτης δεν διευκρινίζει, ποιο ήταν το περιεχόμενο της διδασκαλίας αυτής της νέας ομάδας, αρκούμενος στην κλασική κατηγορία για «πορνεία», καθώς επίσης σημειώνοντας ότι «καθόλου δεν παραδέχονταν την Εκκλησία και την τάξη της Εκκλησίας, ούτε το Βάπτισμα, ούτε το μεγάλο και τρομερό Μυστήριο της Λειτουργίας, ούτε τον Σταυρό και την τάξη της νηστείας»⁸⁶⁴. Στην ομάδα αυτή προστέθηκαν κάποιοι από διπλανούς οικισμούς, ενώ οι κάτοικοι άρχισαν να επιτίθενται στις Μονές και να γκρεμίζουν τους Σταυρούς⁸⁶⁵. Έτσι, μία νύχτα οι οπαδοί του Κουντσίκ επιτέθηκαν στον Σταυρό του χωριού Μπαζμαγμπιούρ και τον κατέστρεψαν. Όταν το πρωί η κακουργία αποκαλύφθηκε, στον τόπο συγκεντρώθηκε μεγάλο πλήθος με επικεφαλής τον επίσκοπο Σαμουήλ και άλλους αρχιερείς. Αυτοί με τη σειρά τους, επιτέθηκαν στις κρυψώνες των αιρετικών, φυλάκισαν τους ηγέτες τους και τους στιγματίσαν⁸⁶⁶. Επειδή η επαρχία βρισκόταν στο σύνολο της αυτοκρατορίας, οι βυζαντινές αρχές δεν άφησαν απαρατήρητα τα θορυβώδη γεγονότα αυτά, και ο αυτοκράτορας μετά από λίγο διόρισε έναν δικαστή ονόματι Ηλία και τον έστειλε στο Γιεκεγεάτς⁸⁶⁷. Ο Ηλίας ξεκίνησε τη δίκη ανάμεσα στον άρχοντα Βρβερ και τους επισκόπους. Στη δίκη, με την προτροπή του επισκόπου

---

⁸⁶¹ Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 614-615.

⁸⁶² Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 615.

⁸⁶³ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 615-616.

⁸⁶⁴ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 616, 622. Ο Ε. Τερ-Μηνασιάν, δίκαια σημειώνει ότι οι παρόμοιες πληροφορίες δεν είναι αξιόπιστες, και στην πραγματικότητα πρόκειται για την απόρριψη του Μυστηρίου του Γάμου και για την πεποίθηση των αιρετικών ότι η σχέση του ανδρός και της γυναίκας θα πρέπει να βασίζεται στην αγάπη και την αμοιβαία συμφωνία, και όχι κοινωνικο-εκκλησιαστικούς θεσμούς και δεσμούς (βλ. Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία*, σελ. 171).

⁸⁶⁵ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 617-618.

⁸⁶⁶ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 618-619.

⁸⁶⁷ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 619.

Σαμουήλ συγκεντρώθηκε μεγάλο πλήθος κλήρου και λαού. Ο Αριστακής σε αυτό το σημείο διηγείται ένα θαυμαστό γεγονός: όταν το πλήθος έφτασε στον Ευφράτη ποταμό, θα έπρεπε να τον περάσει, προκειμένου να φτάσει στην κωμόπολη Κοθέρ, όπου έδρευε ο δικαστής Ηλίας. Οι Βυζαντινοί στρατιώτες με καΐκι πέρασαν πρώτα στην απέναντι πλευρά τους επισκόπους, υποσχόμενοι ότι στη συνέχεια θα περάσουν και τον λαό. Αφού πέρασαν όμως τους επισκόπους, τους φυλάκισαν. Ο κλήρος και ο λαός αφού κατάλαβε την απάτη, άρχισε να κράζει, και μετά, με το σημείο του Σταυρού άρχισε να διαβαίνει τον πλημμυρισμένο Ευφράτη χωρίς κανέναν να πάθει τίποτε⁸⁶⁸. Ο Ηλίας εντυπωσιάστηκε από το θαυμαστό αυτό γεγονός. Η δίκη πραγματοποιήθηκε στο επισκοπικό μέγαρο «Φρρίς» (των Ορθοδόξων;), ενώ ο Βρβερ μη μπορώντας να δικαιολογηθεί «υποσχέθηκε ότι θα γίνει Ρωμαίος και θετός γιος του επισκόπου, του οποίου το όνομα ήταν Επισαράτ, αφού είχε κλέψει την ευμένειά του με δωροδοκία. Αυτός [ο Επισαράτ], προσερχόμενος στο δικαστήριο, θερμώς παρακάλεσε τον [Βρβερ] να του χαριστεί, και ο δικαστής θέλησε το ίδιο, διότι ο αδελφός του ανόμου [Βρβερ] ήταν κάτοχος αρχοντικού αξιώματος, από εκλεκτούς με θαρραλέο ανδρισμό και από τους γνωστούς του βασιλιά. Αυτόν πολύ εντρεπόταν ο δικαστής, για αυτό και τον χάρισε στον επίσκοπο...»⁸⁶⁹. Τους υπόλοιπους ηγέτες των αιρετικών ο Ηλίας τιμώρησε αυστηρώς⁸⁷⁰.

Η αίρεση των Θονδρακικών εξαπλώθηκε στο Ταρών, στο Απαχουνίκ, στο Χαρκ, το Μαρδαγί και το Μαναναγί, το Βασπουρακάν, κ. α⁸⁷¹. Ήδη τον Ι΄ αι. η αυτοκρατορία βρέθηκε αντιμέτωπη με τους Θονδρακίτες στις αρμενικές επαρχίες, που πέρασαν στο κράτος των Ρωμαίων. Έτσι, ο Ιωάννης Τσιμισκής ανάγκασε τους Θονδρακίτες να μετοικήσουν από την Αρμενία στη Θράκη, κατά την απαίτηση του Οικουμενικού πατριάρχη Πολυεύκτου (956-970)⁸⁷². Αυτό το μέτρο, όμως δεν έφερε το ποθούμενο αποτέλεσμα, διότι οι Θονδρακίτες όχι μόνο συνέχισαν τη δράση τους στο Βυζάντιο, ονομαζόμενοι «Φουνδαγίται», «μανηχαϊοί» ή και απλώς «αρμενική

---

⁸⁶⁸ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 620.

⁸⁶⁹ Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 621. Ο Χ. Μπαρτικιάν, αναφερόμενος σε αυτή την πληροφορία, παρατηρεί ότι ο ασπασμός από έναν Αρμένιο της ορθοδοξίας εξασφάλισε για αυτόν πλεονεκτήματα απέναντι στον νόμο, ένα μέτρο που μαζί με πιέσεις έφερνε επιθυμητούς για την αυτοκρατορία καρπούς (βλ. Bartikyan, "The Religious", σελ. 380).

⁸⁷⁰ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 621. Ο Αριστακής Λαστιβερίτης δεν παραλείπει να σημειώσει ότι ο αμετανόητος Βρβερ δεν απέφυγε τη θεική τιμωρία, αφού πέθανε με δεινό θάνατο, σαν δεύτερος Ηρώδης (βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 261). Η αναφορά του Αριστακί, κατά τη γνώμη μας, δεν είναι παρά ένα ιστοριογραφικό κλισέ.

⁸⁷¹ Βλ. Μπαρτικιάν, «Το κίνημα», σελ. 144.

⁸⁷² Βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 286· Μπαρτικιάν, «Το κίνημα», σελ. 144-148· Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», σελ. 116-117.

αίρεση»⁸⁷³. Όσο για τους εναπομείναντες στην Αρμενία Θονδρακίτες, αυτοί συνέχισαν τη δυναμική εξέλιξη και την εξάπλωσή τους σε διάφορα μέρη της χώρας, έτσι ώστε μέσα στον ΙΑ΄ αι. να αποτελούν σοβαρό κίνδυνο για την άρχουσα τάξη, ενώ, ως φαίνεται, η κεντρική εξουσία των Βαγρατιδών αδυνατούσε να λάβει δραστικά μέτρα για την αντιμετώπιση των αιρετικών⁸⁷⁴. Ο αγώνας κατά των Θονδρακιτών συνεχίστηκε και την εποχή της κυριαρχίας του Βυζαντίου στην Αρμενία. Έτσι, το 1045 ο Γρηγόριος Παχλαβουνί, αφού παρέδωσε τα εν Αρμενία κτήματά στην αυτοκρατορία, διορίστηκε διοικητής των Θεμάτων Βασπουρακάν, Ταρών και Μεσοποταμίας, τιμηθείς επιπλέον με τον τίτλο του μαγίστρου και αφίχθη στο νέο τόπο του. Εδώ το κίνημα των Θονδρακιτών επεκτάθηκε, μάλλον αποκτώντας και νέο περιεχόμενο κατά των Βυζαντινών αρχών⁸⁷⁵. Κατά τα έτη 1051-1054 ο μάγιστρος Γρηγόριος Παχλαβουνί με Βυζαντινές στρατιωτικές δυνάμεις κατέστειλε τους αιρετικούς, καταστρέφοντας τους οικισμούς τους. Τη δεκαετία του '50 ΙΑ΄ αι. σφοδρός διώκτης τους αναδείχτηκε ο Γρηγόριος Μάγιστρος, ο οποίος με στρατιωτική ισχύ εξολόθρευσε τα υπολείμματα των αιρετικών αυτών και διέταξε να μην κηρύττουν μέσα στα σύνορα του Ρωμαϊκού κράτους⁸⁷⁶.

Ανακεφαλαιώνοντας, θα σημειώσουμε ότι η προώθηση της αυτοκρατορίας προς Ανατολάς συνεπέφερε τη βαθμιαία κατάκτηση και ενσωμάτωση των κρατιδίων του Ταρών, του Τάικ, του Βασπουρακάν, του Ανί και του Καρς στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Μετά από την ενσωμάτωση, η Κωνσταντινούπολη προχώρησε σε διοικητικές μεταρρυθμίσεις σε αυτές τις επαρχίες, προβάλλοντας ενοποιητική πολιτική, αφού αντικατέστησε τους παλαιούς διοικητικούς θεσμούς με Θέματα. Όσο για τις Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις, παρατηρεί κανείς ότι επρόκειτο για σχέσεις ανάμεσα στον Καθολικό και την πολιτική εξουσία του Βυζαντίου, και όχι με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, κάτι που αντανάκλα την υποταγή της Εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης στις πολιτικές αρχές κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Ενώ ο Καθολικός της Αρμενίας συνέβαλε στην κατάληψη του Ανί από τους Βυζαντινούς, στη συνέχεια ο επικεφαλής της Εκκλησίας της Αρμενίας υπέστη διωγμούς στα πλαίσια της εκκλησιαστικής και οικονομικής πολιτικής της Κωνσταντινούπολης.

---

⁸⁷³ Βλ. Μπαρτικιάν, «Το κίνημα», σελ. 148-153.

⁸⁷⁴ Βλ. Μνατσακανιάν, «Για μερικά», σελ. 76-77.

⁸⁷⁵ Βλ. Μνατσακανιάν, «Για μερικά», σελ. 78-79.

⁸⁷⁶ Βλ. Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία*, σελ. 173-184· Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν*, σελ. 248.

Προβάλλοντας ενοποιητική πολιτική, η αυτοκρατορία έδωσε άδεια για εκλογή νέου Καθολικού το 1066, αφού προηγήθηκε μια συμβατική δογματική συμφωνία. Ταυτόχρονα, η Κωνσταντινούπολη δεν έδειξε ανοχή στους αιρετικούς στην Αρμενία. Όμως, εκτός από την Αρμενική Εκκλησία και τους Θονδρακίτες, υπήρχε και ένα τρίτο μέρος του αρμενικού λαού, όπου οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις και αναφορές αναδείχτηκαν με μεγαλύτερη έμφαση. Πρόκειται για Αρμενίους «χαλκηδονίους», οι οποίοι αποδέχονταν πλήρως τις αποφάσεις και των επτά Οικουμενικών Συνόδων, διαφυλάττοντας αδιάκοπα την κοινωνία τους με την ανά την Οικουμένη Ορθόδοξη Εκκλησία.

Κεφάλαιο V

Η εν Αρμενίους παρουσία της Ορθοδοξίας

1. Οι «Τσάτ» («Τζάτιοι») Αρμένιοι

Όπως έγινε φανερό από τα γεγονότα της εκκλησιαστικής ζωής της Αρμενίας, καθώς επίσης από τις επιστολές του Καθολικού Ανανία, κατά τα μισά του Ι΄ αι. στην Αρμενία ήδη υπήρχε ένας αξιόλογος αριθμός Αρμενίων Ορθοδόξων. Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του αρχιμ. Γρηγορίου Μαξουδιάν, σύμφωνα με την οποία ο αριθμός των Αρμενίων Ορθοδόξων στην Αρμενία αυξήθηκε χάρη στην ατμόσφαιρα ανεκτικότητας, η οποία επικράτησε μεταξύ των χαλκηδονίων και των αντιχαλκηδονίων χάρη στη σύνοδο του Σιρακαβάν (862)⁸⁷⁷. Αυτή η ατμόσφαιρα άλλαξε άρδην στα χρόνια του Ανανία Μοκίτη, ενώ οι Βαγρατίδες συνέχισαν με μεγαλύτερο ζήλο τον αντιχαλκηδονιακό αγώνα ίσως λόγω του ότι το Βυζάντιο μετά από τον θάνατο του Ασώτ Β΄ ως «*άρχοντα των αρχόντων*» αναγνώρισε τον Γκαγκίκ Αρτσρουνίδη. «*Άρα λοιπόν, συμπεραίνει ο μελετητής, δεν είναι παράδοξο ότι δύο δεκαετίες αργότερα το Βασπουρακάν ήταν ένα από τα μέρη που ένας αξιόλογος αριθμός του πληθυσμού ακολουθούσε τη Χαλκηδόνα. Οι άλλοι βρίσκονταν στο Σιουνίκ και το Αγβάνκ· και οι δύο αυτές περιοχές εκείνη την περίοδο δεν ήταν κάτω από τον άμεσο έλεγχο των Βαγρατιδών της Αρμενίας*»⁸⁷⁸.

Κατά τον Ι΄ αι. στις αρμενικές και κατόπιν στις βυζαντινές πηγές οι Αρμένιοι Ορθόδοξοι εμφανίζονται με την περίεργη ονομασία «*τσάθ*» ή «*τσάδ*» (ժալթ, ժադ). Για την προέλευση και τη σημασία αυτής της λέξης έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί διάφορες γνώμες, χωρίς όμως να είναι επαρκείς και απολύτως πειστικές⁸⁷⁹. Κατά την άποψή μας, η προβληματική λέξη προέρχεται από το αραβικό *sayed*, που σημαίνει «*δεσπότης*», «*βασιλιάς*», «*άρχων*». Ως εκ τούτου, «*τσάιθ*» σημαίνει «*βασιλικός*» (χριστιανός), «*ομόδοξος του βασιλιά των Ρωμαίων*», και επομένως είναι συνώνυμο της λέξης «*μελχίτης*»⁸⁸⁰, η οποία επίσης προέρχεται από τα Αραβικά⁸⁸¹.

⁸⁷⁷ Βλ. Maksoudian, «The Chalcedonian Issue», σελ. 341-342. Η σύνοδος του Σιρακαβάν συγκλήθηκε το 862 χάρη στις ενέργειες του Μέγα Φωτίου και του Καθολικού Ζαχαρία (855-886). Στη σύνοδο η Εκκλησία της Αρμενίας αποδέχτηκε πλήρως τις αποφάσεις των Δ΄, Ε΄, ΣΤ΄, Ζ΄ Οικουμενικών Συνόδων, αλλά η συναφθείσα ένωση δεν είχε διάρκεια (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 61-78).

⁸⁷⁸ Maksoudian, «The Chalcedonian Issue», σελ. 342.

⁸⁷⁹ Για τις εν λόγω θεωρείες μαζί με τη συναφή βιβλιογραφία βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 52-71.

⁸⁸⁰ Για τους μελχίτες της Ανατολής βλ. σχετική βιβλιογραφία Τσορμπατζόγλου, «Γερμανός», σελ. 119.

Σημαντικές πληροφορίες για τους «*Τζάθους*» Αρμενίους μάς παρέχει ο Νίκων Μαυρορείτης⁸⁸². Κατά τα τέλη του ΙΑ΄ αι., όταν άρχισε ένα κίνημα συκοφαντιών και διωγμών κατά των Αρμενίων Ορθοδόξων της Παλαιστίνης εκ μέρους των Βυζαντινών, «οί ένδημοϋντες έν Άντιοχεία άρχιερείς και τοϋ κλήρου οί πρόκριτοι» απευθύνθηκαν με γράμμα στον πατριάρχη Ιεροσολύμων Ευθύμιο Α΄ (1084-1092). Στον ίδιο πατριάρχη με το ίδιο θέμα απευθύνθηκε επίσης ο Πέτρος, καθηγούμενος της εν Θαυμαστώ Όρει Μονής του Οσίου Συμεών. Ο Νίκων Μαυρορείτης διέσωσε και τις δύο επιστολές. Στην επιστολή των επισκόπων και του κλήρου του πατριαρχείου Αντιοχείας οι συγγραφείς προβληματίζονται βαθιά, αφού «*Ήκηκόημεν γάρ, ότι τών Τζάτων Άρμενίων τινών, ήτοι τών άναχωρητών τής τών Άρμενίων θρησκείας, αύτοϋ που ποιησαμένων τήν κατοίκησιν και ήσυχάζειν αύτόθι προελομένων, τινές πάντως τοϋ μισοκάλου έχθροϋ έπιτίθενται τούτοις, και ώς οϋκ όρθοδόξους διαβάλλουσιν και παντοίω τρόπω λυποϋσιν αύτούς*»⁸⁸³. Οι Αντιοχειανοί πληροφορούν τον Ιεροσολύμων ότι αυτοί οι Αρμένιοι Ορθόδοξοι έχουν γίνει δεκτοί από τους προηγούμενους αγιοτάτους πατριάρχες της Αντιοχείας, «*καί τινες αύτών άδελφοί έντεταγμένοι είσιν έν τε τή σεβασμία μονή τοϋ άγίου Συμεών τοϋ Θαυματουργοϋ και έν έτέραις μοναίς, έν αίς και λειτουργοϋσιν και τών άχράντων μυστηρίων τοίς όρθοδόξοις συμμεταλαμβάνουσιν· και οϋτε έκπαλαι τών χρόνων μέχρι τοϋ νϋν ένέσκηψεν άμφιβολία περι τήν δόξαν αύτών*»⁸⁸⁴. Πληροφορώντας τον πατριάρχη Ευθύμιο, οι Αντιοχειανοί με τρόπο διακριτικό αφήνουν στην επιλογή του αν θα ακολουθήσει το παράδειγμα των μακαριοτάτων πατριαρχών ή θα φερθεί αλλιώς⁸⁸⁵. Μαζί με το προαναφερθέν «*πατριαρχικό πιττάκιον*» στην Αγία Πόλη στάλθηκε και η επιστολή

---

⁸⁸¹ Βλ. Καζαριάν, «Το Ευαγγέλιο», σελ. 225· Καζαριάν, «Περί προβλήματος», σελ. 193. Αργότερα, τον ΙΒ΄-ΙΓ΄ αι., εμφανίστηκε η αρμενική μετάφραση αυτών των λέξεων, η λέξη «*αρκαγιούν*» (από *արքայ* – «*άρχων*», «*βασιλιάς*») (βλ. Μαρρ, «*Αρκαγιούν*», σελ. 41-86). Επίσης, η λέξη *Հռոմ* (=Ρωμαίος, Ρωμικός) δήλωνε όχι μόνο «*Βυζαντινό*» ή «*Έλληνα*», αλλά και χρησιμοποιούνταν ως ομολογιακός προσδιορισμός με την έννοια του ορθοδόξου (χαλκηδονίου) (βλ. Μπαρτικιάν, «*Η αρμενική παρουσία*», σελ. 233).

⁸⁸² Σπουδαίος βυζαντινός συγγραφέας και κανονολόγος του ΙΑ΄αι. ηγούμενος της Ι. Μονής Παναγίας Ρωιδίου του Μαύρου (Θαυμαστού) Όρους της Συρίας, η συγγραφική κληρονομιά του οποίου τυγχάνει μεγάλης αξίας για τη ιστορία του κανονικού δικαίου και της λειτουργικής (βλ. Γιάγκου, *Νίκων ο Μαυρορείτης*). Ανεκτίμητες επίσης είναι οι πληροφορίες του Νίκωνα για τους Αρμενίους και Γεωργιανούς μοναχούς της Συρίας (βλ. Γκερντ, «*Οι Αρμένιοι και οι Γεωργιανοί*»).

⁸⁸³ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 876.

⁸⁸⁴ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 876

⁸⁸⁵ Βλ. Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 878

του ηγούμενου Πέτρου, η οποία επαναλαμβάνει το περιεχόμενο της πρώτης επιστολής⁸⁸⁶.

Με τη σειρά του, ο Νίκων Μαυρορείτης επίσης υπερασπίστηκε τους «*Τζάθους*», στέλνοντας μία επιστολή σε κάποιον ιεροσολυμίτη αββά Γεράσιμο, φίλο και πνευματικό τέκνο του. Ο Νίκων καυτηριάζει εκείνους, οι οποίοι «*έν άγνοία και παρακινήσει σατανική κινούμενοι, διά λόγων λιποῦσιν τοὺς αὐτόθι ἀδελφοὺς ἡμῶν τοὺς λεγομένους Τζάτους*»⁸⁸⁷. Όπως φαίνεται από την αναφορά του Νίκωνα, αυτός ακριβώς κίνησε τους εκκλησιαστικούς κύκλους της Αντιοχείας να λάβουν μέτρα κατά των διωγμών εις βάρος των Τζάτων Αρμενίων, ενισχύοντας τον αγώνα του και με επιστημονική μελέτη της υπόθεσης, ζητώντας διευκρινίσεις από το πατριαρχείο Αντιοχείας και από τους αρχιερείς⁸⁸⁸. Οι απαντήσεις τους ήταν θετικές και μαρτυρούσαν για την άψογη κατάσταση των Τζάτων αναφορικά με τα θέματα της πίστης. Όπως γράφει ο Νίκων, «*Τούτους δὲ τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν τοὺς λεγομένους Τζάτους, ὅπου ἄν εἴσιν καὶ εἰς οἶον κατοικοῦσιν τόπον, ἀπὸ πανταχόθεν ἐξερευνήσαντες, εὔρομεν αὐτοὺς χάριτι Χριστοῦ ἀνεπιλήπτους εἰς τὰ τοιαῦτα, εἷς τε τὰ περὶ πίστεως, ὁμοίως καὶ εἰς τὰ σχίσματα καὶ τὰς παρασυναγωγὰς. Καὶ γὰρ ὁ μητροπολίτης τῆς ἐνορίας αὐτῶν καὶ τῆς χώρας Μεσοποταμίας⁸⁸⁹, ἐν ᾧ καὶ οἰκοῦσιν ἀπὸ τῶν ἄνοθεν χρόνων, οἱ καὶ διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν ἐθνῶν ἐσκορπίσθησάν τινες ἐξ αὐτῶν εἰς διαφόρους χώρας, ἀλλ' ὅμως, καθὼς καὶ εἶπαμεν, ὁ μητροπολίτης αὐτῶν ἐκ (τοῦ) τῆς Ἀντιοχείας πατριαρχοῦντος χειροτονεῖται, ὡς θρόνος ὑπάρχων πάσης Ἀνατολῆς. Καὶ ἔνθεσμον καὶ κανονικὸν αὐτῶν ἐστὶν τὸ ἱερατεῖον καὶ ὄλον αὐτῶν τὸ σύστημα καὶ ἕξω πάσης χάριτι Χριστοῦ ὑποψίας*»⁸⁹⁰.

Δυστυχώς, ο Νίκων δεν αναφέρει επακριβώς, ποια ήταν τα αιτία του διωγμού, αλλά είναι σαφές ότι τους Αρμενίους ορθόδοξους υποπεύονταν και κατηγορούσαν για αιρέσεις, όπως ακριβώς και τους αντιχαλκηδονίους ομογενείς τους. Ένα άλλο θέμα ήταν η χρήση από τους «*Τζάτους*» της μητρικής τους γλώσσας στις

---

⁸⁸⁶ Βλ. Hannich, *Das Taktikon*, σελ 878,

⁸⁸⁷ Βλ. Hannich, *Das Taktikon*, σελ 880.

⁸⁸⁸ Βλ. Hannich, *Das Taktikon*, σελ 882.

⁸⁸⁹ Ο Χ. Μπαρτικιάν θεωρεί ότι πρόκειται για το Θέμα Μεσοποταμίας (βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 65-66). Όμως, όπως θα δούμε παρακάτω, οι ορθόδοξες επισκοπές αυτών των περιοχών ανήκαν στη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, και όχι της Αντιόχειας. Άρα πρόκειται για την παλαιά επαρχία Μεσοποταμία, και σφαλώς ο Νίκων κάνει λόγο για τον μητροπολίτη του Αμίδ, ο οποίος όπως φαίνεται από τα λόγια του Μαυρορείτη, εθεωρείτο ως κατεξοχήν (σήμερα θα λέγαμε εθνικός) εκκλησιαστικός ηγέτης των «*Τζάτων*» Αρμενίων.

⁸⁹⁰ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 884.

ευχαριστιακές συνάξεις τους. Θίγοντας αυτό το ζήτημα, ο Νίκων παραπέμπει στους «Βίους» των μεγάλων φωστήρων της Εκκλησίας, των οσίων Σάββα του Ηγιασμένου (439-532) και του Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου (423-529), όπου μαρτυρείται όχι μόνο η ύπαρξη Αρμενίων μέσα στις μοναστικές κοινότητες αυτών των δύο Αββάδων, αλλά και η χρήση της αρμενικής γλώσσας στη λατρεία⁸⁹¹. Ακόμη, ο Νίκων επισυνάπτε ότι και στη δική του Μονή επικρατεί η τάξη που θέσπισε ο όσιος Σάββας: «...Τὸν βίον τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν Σάβα ἐντυχόντες, εὐρήσετε τούτους συνοικοῦντας τὸν μέγα, καὶ εἰς τὴν Θεόκτιστον ἐκκλησίαν ἐπιτραπῆναι παρὰ τοῦ ἁγίου ἐν τῇ Ἀρμενίῳ διαλέκτῳ ψάλλεσθαι τὴν ἀκολουθίαν, τοὺς δὲ Ἑλληνιστὰς παραμίαν πάλιν ψάλλειν, καθὼς καὶ οἱ ἐνταῦθα ἀδελφοὶ ἡμῶν ψάλλουσιν τῇ τῶν Ἀρμενίων διαλέκτῳ καὶ οἱ Ἑλληνισταὶ παραμίαν, εἰς διαφόρους δὲ χοροὺς, διὰ τὸ μὴ ἔχειν δύο ἐκκλησίας, μόνον τὸν τρισάγιον ὕμνον ἑλληνιστὶ λέγουν, καθὼς καὶ εἰς τοῦτο ὁ ἐν ἁγίοις πατὴρ ἡμῶν Σάβας παρέδωκεν διὰ τὴν προσθήκην καὶ ὑπόληψιν Πέτρου τοῦ Γναφέως, τὸ, «Ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς»⁸⁹². Καὶ αὐτοῦ πάλιν τὸν βίον τοῦ μεγάλου πατρὸς ἡμῶν Θεοδοσίου ἐντυχόντες, εὐρήσετε τούτους μετ' αὐτὸν συνοικοῦντας, καὶ εἰς ἐκκλησίαν τῇ τῶν Ἀρμενίων

---

⁸⁹¹ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 884. Πολύτιμες πληροφορίες για την παρουσία των Αρμενίων μοναχῶν στις Λαύρες των οσίων Σάββα Ηγιασμένου και του Θεοδοσίου Κοινοβιάρχου μας παρέχουν οι μαθητές και βιογράφοι τους, ο Κύριλλος Σκυθοπόλεως και Θεόδωρος Πέτρας. Κατά τον Κύριλλο Σκυθοπόλεως, περίπου το 491 στη Λάυρα ἔφτασε ο Αρμένιος Ιερεμίας μαζί με τους δύο μαθητές του, Πέτρο και Παῦλο. Σύντομα ο αριθμὸς των Αρμενίων στη Λάυρα αυξήθηκε σημαντικά, ὥστε ο Σάββας Ηγιασμένος τους παραχώρησε την εν σπηλαίῳ ἐκκλησία (τη λεγόμενη «Θεόκτιστη») και επέτρεψε να τελούν τις λατρευτικές συνάξεις στα Αρμενικά: «...Τότε οὖν τοὺς μὲν Ἀρμενίους μετέστησεν ἀπὸ τοῦ μικροῦ εὐκτηρίου πρὸς τὸ ἐπιτελεῖν τὸν τῆς ψαλμωδίας κανόνα τῇ τῶν Ἀρμενίων διαλέκτῳ εἰς τὴν θεόκτιστον ἐκκλησίαν παρεγγυήσας αὐτοῖς τὸ μεγαλεῖον (=Εὐαγγέλιο – Γ. Κ.) καὶ τὴν λοιπὴν ἀκολουθίαν ἐν ταῖς συνάξεσιν Ἀρμενιστὶ καθ' ἑαυτοὺς λέγειν καὶ ἂν τῷ καιρῷ τῆς θείας προσκομιδῆς ἔρχεσθαι μετὰ τῶν Ἑλληνιστῶν καὶ τῶν θείων μεταλαμβάνειν μυστηρίων» (Schwartz, *Kyrillos*, σελ. 117). Παρομοίως, και ο Θεοδόσιος Κοινοβιάρχης για του Ἑλληνόγλωσσους, Βεσσούς και Αρμενίους μοναχοὺς ἔκτισε τρεῖς ξεχωριστὲς ἐκκλησίες, ὅπου ο κάθε λαὸς ἐψέλνε στη δική του μητρικὴ γλώσσα: «...Ἐνδὸν τοῦ μοναστηρίου κατεσκεύασεν ἐκκλησίας· μίαν μὲν ἐν τῇ Ἑλληνίδι φωνῇ πατέρων πλῆθος ἰδιαζόντως τῆς αἰνέσεως, καθὰ γέγραπται, θύει τῷ θεῷ θυδίαν· ἑτέραν δὲ ἐνθα κατὰ τὴν οἰκειάν γλῶσσαν γένος Βεσσῶν τῷ ὑψίστῳ τὰς εὐχὰς ἀποδίδωσιν· ἄλλην δὲ καθ' ἣν Ἀρμένιοι τῆς ὕμνωδίας διὰ παντὸς ἐχόμενοι ἰδίᾳ φωνῇ τῷ κοινῷ δεσπότη ταύτην προσάγουσιν» (Usener, *Vita*, σελ. 20. Πρβλ. Καζαριάν, «Οἱ πληροφορίες»). Ὅπως και στη Λάυρα του Σάββα, στο Κοινόβιο του Αββά Θεοδοσίου ἐπίσης, οἱ Αρμένιοι και οἱ Βεσσοὶ τελούσαν τὴ Θεία Λειτουργία μέχρι και τὸ Εὐαγγελικὸ ἀνάγνωσμα, μετὰ ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἔρχονταν ὅλοι στο Καθολικὸ των Ἑλληνοφώνων, ὅπου και κοινωνούσαν ὅλοι μαζί (βλ. Usener, *Vita*, σελ. 20-21).

⁸⁹² Το περιστατικὸ αὐτὸ αναφέρει ο Κύριλλος Σκυθοπολίτης και πάλι μέσα στον «Βίο» του Σάββα Ηγιασμένου: «...Ἐπειδὴ δὲ τινὲς αὐτῶν λέγειν ἐπεχείρησαν τὸν τρισάγιον ὕμνον μετὰ τῆς ὑπὸ Πέτρου τοῦ ἐπίκλην Κναφέως ἐπινοηθείσης προσθήκης τοῦ ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς, ἀγανακτήσας εἰκότως ὁ θεῖος πρεσβύτερος Ἑλληνιστὶ τοῦτον αὐτοὺς ψάλλειν τὸν ὕμνον ἐκέλευσεν κατὰ τὴν ἀρχαίαν τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας παράδοσιν και οὐ κατὰ τὴν τοῦ ῥηθέντος Πέτρου καινοτομίαν τοῦ τὰ Εὐτυχοῦς φρονήσαντος...» (Schwartz, *Kyrillos*, σελ. 117-118). Οἱ Αρμένιοι μοναχοὶ κατὰ πάσα πιθανότητα εἶχαν φέρει μαζί τους τὴν προβληματικὴ πλέον κατὰ τὴν ἐποχὴ των χριστολογικῶν ἐρίδων προσθήκη ἀπὸ τὴν Αρμενία, για αὐτὸ ἄλλωστε και τὸν ἐψέλναν στα Αρμενικά. Πιο αναλυτικὰ θα αναφερθοῦμε στο θέμα αὐτὸ στο τελευταῖο κεφάλαιο τῆς εργασίας μας.

διαλέκτω παραμίαν ψάλλειν τὴν ἀκολουθίαν. Καὶ ἀρκετὸν ἡμῖν μιμεῖσθαι τούτους τοὺς δύο μεγάλους φωστῆρας»⁸⁹³.

Ο Νίκων Μαυρορείτης μας παρέχει και άλλες σημαντικές πληροφορίες για τους «Τζάτους». Κατ' αυτόν, η (μοναστική) κοινότητα των Αρμενίων ορθοδόξων από τα χρόνια των οσίων Σάββα και Θεοδοσίου διαφύλαξε αβλαβή και αλώβητη την ορθόδοξη πίστη του. Και όχι μόνο αυτό, αλλά και, όντας στέρρει στην ορθή ομολογία τους, οι «Τζάτοι» Αρμένιοι ήταν πολύ χρήσιμοι στην Εκκλησία κατά τις συνομιλίες με τους αντιχαλκηδόνιους Αρμενίους: «Τούτους δὲ τοὺς ἀδελφοὺς ἡμῶν ἕως τὴν σήμερον οἱ πατέρες ἡμῶν καὶ αὐτοὶ οἱ μακαριστοὶ πατριάρχαι, ὅταν ἐπὶ συνόδου τίποτες κινήθῃ κατὰ τῶν αἰρετικῶν Ἀρμενίων, εἴαν καὶ εὔρεθῇ ἐκ τούτους τις ἔχοντα γινῶσιν τὴν θεϊκὴν, τούτους ἔχουσιν μετὰ θεὸν εἰς ἀντιπαράταξιν τῶν ἐναντίων, ὡς τὴν γλώσσαν καὶ τὰς γραφὰς αὐτῶν ἐπισταμένους, καθὼς καὶ ὧδε ἐπὶ τῶν μακαρίων πατριαρχῶν ἐν τοῖς ἡμετέροις καιροῖς ἐγένετο, καὶ πλείστων ὄντων τῶν αἰρετικῶν Ἀρμενίων, ἐκ τούτους λίαν ὀλίγοι τινὲς ἐπὶ συνόδου οὐδὲ ῥῆξαι γλώσσαν ἢ κινήσαι τοῖς αἰρετικοῖς ἀφῆκαν κατὰ τῶν ὀρθοδόξων»⁸⁹⁴.

Ενώ ο Βυζαντινός Νίκων Μαυρορείτης παρέχει σπουδαιότατες πληροφορίες για τους Αρμενίους ορθοδόξους του ΙΑ' αι., στην αρμενική γραμματεία η πρώτη μνεία για αυτούς απαντάνται έναν αιώνα νωρίτερα· ο πρώτος Αρμένιος συγγραφέας, ο οποίος αναφέρεται στους αινιγματικούς «τσαθ», είναι ο αντιχαλκηδόνιος επίσκοπος της Σεβαστείας Ουχτανής⁸⁹⁵. Αυτός, μετά από παρακίνηση του Ανανία Ναρεκίτη, συνέγραψε ένα σημαντικό ιστοριογραφικό έργο, το οποίο χωρίζεται σε τρία μέρη· το πρώτο μέρος είναι αφιερωμένο στην ιστορία των βασιλιάδων και πατριαρχών της Αρμενίας, ενώ στο δεύτερο ο συγγραφέας εκθέτει την ιστορία του Αρμενογεωργιανού εκκλησιαστικού σχίσματος. Το τρίτο μέρος ήταν αφιερωμένο στους «Τσαθ». Δυστυχώς, όμως αυτό το μέρος του έργου της Σεβαστείας χάθηκε ή και καταστράφηκε από την εκκλησιαστική λογοκρισία, πολύ νωρίς, πριν τον ΙΓ' αι. Το μόνο που μπορούμε να μάθουμε για το περιεχόμενο αυτού του μέρους, είναι να

⁸⁹³ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 884.

⁸⁹⁴ Hannich, *Das Taktikon*, σελ. 888.

⁸⁹⁵ Τα ελάχιστα στοιχεία της βιογραφίας του Ουχτανή σχηματίζονται από σποραδικές πληροφορίες που περιέχονται στο έργο του. Από αυτές γνωρίζουμε ότι ο Ουχτανής μαθήτευσε στον Ανανία Ναρεκίτη, ο οποίος μάλλον ήταν συγγενής του. Ο Ουχτανής ταξίδευε πολύ, τα έτη 970-985 ήταν αντιχαλκηδόνιος επίσκοπος της Σεβαστείας, και κατόπιν της Εδέσσης. Την «Ιστορία» του ο Ουχτανής συνέγραψε κατ' εντολή του Ανανία Ναρεκίτη. Το τριμερές έργο του έφτασε σε μας με σημαντικές απώλειες (βλ. Μπαρτικιάν, Τὸ Βυζάντιον, σελ. 82-83· Οβανισιάν, «Ο επίσκοπος Ουχτανής»· Nakada, "Uxanēs of Sebasteia").

διαβάσουμε την εισαγωγή του ιδίου του Ουχτανή, στην οποία ο συγγραφέας προαναγγέλει στον Ανανία Ναρεκίτη, τι πρόκειται να διαβάσει στο τρίτο μέρος του έργου του. Ο Ουχτανής, λοιπόν, έγραφε για «τη βάπτισή του γένους, το οποίο λέγεται Τσαδ. Επίσης, τις επαρχίες, τα κύρια χωριά, τις πόλεις και τα κάστρα σε καθεμία επαρχία, που βρίσκονται σε εκείνη τη χώρα (όπως διέταξε το θέλημά σου), και τις Μονές μαζί με τους μοναχούς ονομαστικώς, και τις ερήμους των αναχωρητών, και όσους ζούνε μαζί ή απομονωμένοι στις κατοικίες και στις ερήμους»⁸⁹⁶. Ο Ουχτανής μνημονεύει τον επίσκοπο Γρηγόριο και τους συνεργάτες του, οι οποίοι επιχείρησαν να βαπτίσουν τους «Τσαδ», ενώ η βάπτισή συνοδευόταν από θεία σημεία και τέρατα⁸⁹⁷. Φαίνεται ότι ο ίδιος ο Ουχτανής συμμετείχε σε αυτές τις διαδικασίες, ενώ μνημονεύει και τη μεγάλη βοήθεια που παρείχαν σε όλο το έργο ο βασιλιάς Σιμπατ Β΄ Βαγρατιδής (Սիմբատ Բ Բագրատունի, 972-989) και οι τοπικοί άρχοντες⁸⁹⁸. Οι ενέργειες όμως του αρμενικού αντιχαλκηδόνιου κλήρου και του κρατικού μηχανισμού των Βαγρατιδών ως προς τη βάπτισή των «Τσαθ» συγκρούστηκαν με τη σθεναρή αντίδραση των τελευταίων. Ο Ουχτανής στο έργο του έγραφε επίσης για «τον φόβο, τον τρόμο και τις απειλές εις βάρος εκείνων των ανθρώπων με φρόνημα θηρίων, ελαφριά πίστη και βαρβαρικό ήθος (...) Δεν αρκούσαν όμως σε αυτό, αλλά μάχονταν και συγκρούονταν, κυνηγούσαν με ποικίλα τεχνάσματα, με πυρπόληση μηχανημάτων, και με άλλες, πολλές και διάφορες κακίες, νυν δε, [ακόμη και] με προδοσία»⁸⁹⁹.

Ο Χ. Μπαρτικιάν ανέλυσε διεξοδικά τις λιγιστές, αλλά σημαντικές αναφορές του Ουχτανή Σεβαστείας και έδειξε πειστικά ότι, στην πραγματικότητα, πρόκειται για τον αναβαπτισμό των Αρμενίων Ορθοδόξων⁹⁰⁰. Ο μελετητής θεωρεί ότι η ανεπιτυχής προσπάθεια του αναβαπτισμού των «Τσαθ» έλαβε χώρα το 986, δηλαδή το ίδιο έτος με τη συγγραφή του έργου του Ουχτανή⁹⁰¹. Ασφαλώς, όμως, τα γεγονότα που ο

---

⁸⁹⁶ Ουχτανής, *Ιστορία*, σελ. 454.

⁸⁹⁷ Βλ. Ουχτανής, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 454.

⁸⁹⁸ Βλ. Ουχτανής, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 454-455.

⁸⁹⁹ Ουχτανής, *Ιστορία της Αρμενίας*, σελ. 455.

⁹⁰⁰ Βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 62-69. Σημειωτέον, ότι - ίσως ως μέτρο αντίδρασης - και ορισμένοι ορθόδοξοι κύκλοι λίγο αργότερα προέβησαν στον αναβαπτισμό των Αρμενίων αντιχαλκηδόνιων, σαφώς εναντιούμενοι στον 4^ο (95) κανόνα της Πενθέκτης, κατά τον οποίο οι προχαλκηδόνιοι θα πρέπει να γίνονται δεκτοί στην Ορθόδοξη Εκκλησία μόνο με λίβελλο. Πάντως, τον ΙΑ΄ αι. η επικρατούσα επίσημη τάξη των Ορθοδόξων Εκκλησιών εν προκειμένω ήταν όχι ο αναβαπτισμός των Αρμενίων, αλλά μόνο η χρήση με το Άγιο Μύρο, όπως τόνιζε και ο Νίκων Μαυρορείτης (βλ. Γιάγκου, *Νίκων ο Μαυρορείτης*, σελ. 184-185).

⁹⁰¹ Βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 62.

Ουχτανής περιέγραψε στο έργο του το 986, έλαβαν χώρα κάποια χρόνια πριν, πάντως όμως μετά το 972, όταν στον θρόνο του βασιλιά ανέβηκε ο Σμπατ Β΄. Αυτή την περίοδο, ως γνωστόν, Καθολικός της Αρμενίας ήταν ο σφοδρός αντιχαλκηδόνιος Χατσίκ Α΄⁹⁰². Συνεχίζοντας τη γραμμή του προκατόχου του Ανανία, ο Χατσίκ προχώρησε σε διωγμούς και βιαιοπραγίες κατά των χαλκηδονίων, σκοπεύοντας να εκριζώσει οριστικά «την αίρεση της Χαλκηδόνας» από την Αρμενία. Αυτό όμως δεν έφερε τα ποθούμενα αποτελέσματα, διότι συν τω χρόνω οι Ορθόδοξες κοινότητες στην Αρμενία ολοένα και αυξάνονταν, ώστε τον ΙΑ΄ αι. η χώρα να έχει καλυφθεί από ένα μεγάλο δίκτυο Ορθοδόξων επισκοπών, υπαγομένων κυρίως στο Οικουμενικό πατριαρχείο.

2. Το ιεραρχικό σύνολο της εν Αρμενία Ορθόδοξης Εκκλησίας

α. Οι Ορθόδοξες Μητροπόλεις της Μικράς, της Υψηλής και της Τετάρτης Αρμενίας

Το πρώτο έγγραφο, το οποίο φωτίζει την κατάσταση της ιεραρχικής δομής του Οικουμενικού πατριαρχείου κατά τον Ι΄ αι., είναι ένα Τακτικό, το οποίο συντάχθηκε επί Νικολάου Α΄ Μυστικού, δηλαδή στις αρχές του Ι΄ αι⁹⁰³. Από αυτό πληροφορούμαστε ότι στο ιεραρχικό σύνολο της Μεγάλης Εκκλησίας, συγκαταλέγονταν οι μητροπόλεις Σεβάστειας, Μελιτηνής και Καμάχου, καθώς επίσης οι αρχιεπισκοπές Κολώνειας, Πιδαχθόης και Ροίνων, ενώ η Θεοδοσιούπολη (Καρίν) αποτελεί μία από τις επισκοπές της Καισαρείας της Καππαδοκίας⁹⁰⁴. Η αναφορά αυτών των τοπωνυμίων μας αναγκάζει να ανατρέξουμε σύντομα στην εκκλησιαστική ιστορία τους.

---

⁹⁰² Ο Χ. Μπαρτικιάν βλέπει στην όλη υπόθεση του αγώνα μεταξύ των χαλκηδονίων και αντιχαλκηδονίων Αρμενίων καθαρώς πολιτικά μοτίβα και συμφέροντα, τα οποία απλώς πήραν μορφή δογματικού αγώνα. Ο μελετητής είναι πεισμένος ότι πίσω από τις επιβουλές και υπονομεύσεις των πρώτων κρυβόταν η βυζαντινή κυβέρνηση και η Εκκλησία, ενώ τα εκκλησιαστικά κέντρα των «*Τσαθ*» υπήρχαν «*βυζαντινής προπαγάνδας και κατασκοπίας*». Όσο για το αποτέλεσμα των διωγμών εις βάρος των Αρμενίων Ορθοδόξων, ο Μπαρτικιάν, θεωρεί ότι αυτοί βασικά αναγκάστηκαν να μετεναστεύσουν και να εγκατασταθούν στα αρμενικά εδάφη της Ρωμαϊκής επικράτειας, και συγκεκριμένα στο Θέμα Μεσοποταμίας (Βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 64-65).

⁹⁰³ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 269-288· Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός*, σελ. 40-41, 124-125.

⁹⁰⁴ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 272-274.

Η Σεβάστεια, όπως φαίνεται, από τα τέλη του Γ΄-αρχές του Δ΄ αι. είχε επίσκοπο⁹⁰⁵. Το 372 ο Μέγας Βασίλειος (330-378) συμμετείχε ενεργώς στις υποθέσεις της Εκκλησίας της Σεβάστειας, αφού με προτροπή του γηγενούς Μελετίου Αντιοχείας (361-381), Νικοπόλεως Θεοδώτου (†375) και κατ' εντολή του αυτοκράτορα Ουάλη (364-378), επισκέφτηκε τη Νικόπολη, τη Σεβάστεια, την Κολώνεια και το χωριό Γήτασα. Στην πόλη Σάταλα, ο αρχιεπίσκοπος της Καισαρείας χειροτόνησε επίσκοπο τον συγγενή του Ποιμένα⁹⁰⁶. Σημειωτέον ότι ο Μέγας Βασίλειος μεριμνούσε ώστε οι ποιμένες της περιοχής να γνωρίζουν τη γλώσσα και τα ήθη του γηγενούς αρμενικού πληθυσμού⁹⁰⁷. Το 379 αρχιεπίσκοπος Σεβάστειας εκλέχθηκε ο μετέπειτα Νύσσης Γρηγόριος (335-395), ενώ αργότερα τον περίφημο Ευστάθιο της Σεβάστειας διαδέχθηκε ο αδελφός του Μεγάλου Βασιλείου Πέτρος⁹⁰⁸. Αξιόλογη ήταν και η θέση της Εκκλησίας της Μελιτηνής, η οποία διέθετε μία θεολογική Σχολή με κύριους εκπροσώπους τον άγιο Ακάκιο Μελιτηνής (†438) και τον όσιο Ευθύμιο τον Μέγα (περ. 377-473).

Το 451, σύμφωνα με τον κη΄ (28^ο) κανόνα της εν Χαλκηδόνι Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, οι μητροπόλεις της Μικράς Αρμενίας τέθηκαν υπό τη δικαιοδοσία του πατριάρχη της Νέας Ρώμης. Την ίδια εποχή, η μητρόπολη της Σεβάστειας είχε πέντε επισκοπές, στη Νικόπολη⁹⁰⁹, την Κολωνεία, τα Σατάλα⁹¹⁰, τη Σεβαστούπολη⁹¹¹ και τη Βηρισσή⁹¹². Άλλες πέντε επισκοπές είχε η Μητρόπολη της Μελιτηνής, στην Άρκα⁹¹³, την Αραβισσό⁹¹⁴, την Κουκουσό⁹¹⁵, τα Κόμανα⁹¹⁶ και την Αριαράθη⁹¹⁷. Αυτή η

---

⁹⁰⁵Για τη θρησκευτική κατάσταση της Μικράς Αρμενίας της εποχής βλ. Μπαρτικιάν, «Η Χριστιανοσύνη».

⁹⁰⁶Βλ. Παπαδόπουλος, *Μ. Βασίλειος*, σελ. 65-67.

⁹⁰⁷Βλ. Παπανδρέου, *Ίδρυσις*, σελ. 120-122.

⁹⁰⁸Βλ. Χρήστου, *Εκκλ. Γραμματολογία*, τ. Α΄, σελ. 188.

⁹⁰⁹ Ο επισκοπικός κατάλογος αυτής της Εκκλησίας από τον ΙΑ΄ αι. γνωρίζει μόνο το όνομα του Γρηγορίου (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 52).

⁹¹⁰ Σε μας έχουν φτάσει τα ονόματα επτά επισκόπων των Σατάλων από την περίοδο του Δ΄-Ε΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 53).

⁹¹¹ Ο επισκοπικός κατάλογος της Σεβαστούπολης περιλαμβάνει ονόματα έξι επισκόπων από την περίοδο του Δ΄- ΙΑ΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 53).

⁹¹² Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 73-74. Μας είναι γνωστά τα ονόματα μόνο τριών επισκόπων της Βέρισσας – του Μαξεντίου (458), του Θωμά (553) και του Θεοδώρου (681) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 54).

⁹¹³ Ο επισκοπικός κατάλογος της Άρκας διέσωσε ονόματα μόνο τεσσάρων επισκόπων από την περίοδο του Ε΄-Ζ΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 42). Βλ. επίσης Στράντζαλης, «Άρκα».

⁹¹⁴ Από τον Αραβισσό είλκε την καταγωγή του ο αρειανόφρων πατριάρχης της Νέας Ρώμης Ευδόξιος (360-370), καθώς επίσης ο αυτοκράτορας Μαυρίκιος (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 77· Κουντούρα, «Αραβις(σ)ός», σελ. 219). Ο επισκοπικός κατάλογος του Αραβισσού διέσωσε ονόματα μόνο πέντε επισκόπων από την περίοδο του Δ΄- Ζ΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 42).

εικόνα έμεινε σχεδόν αναλλοίωτη μέχρι και τις Αραβικές επιδρομές, οι οποίες έφεραν δυσλειτουργίες και στο εκκλησιαστικό σώμα. Έτσι, όταν το 751 οι Άραβες κατέλαβαν τη Μελιτηνή, οι Αρμένιοι και οι Σύροι χριστιανοί της πόλης μετανάστευσαν στη Θράκη. Ίσως για ένα διάστημα κατά τον Η΄ αι. η Μητρόπολη της Μελιτηνής να σταμάτησε να λειτουργεί⁹¹⁸. Η εκκλησιαστική ζωή στη Μελιτηνή θα έρρεε ίσως πιο ομαλά μετά την κατάλυση του αραβικού εμιράτου το 934⁹¹⁹.

Όσο για τη Σεβάστεια, μας λείπουν ιστορικές πληροφορίες για την κατάσταση της εκκλησιαστικής ζωής κατά τον Η΄-Θ΄αι⁹²⁰. Ήδη κατά τα τέλη του Γ΄ αι. στη Σεβάστεια και το ευρύτερο Θέμα της υπήρχαν παράλληλες ιεραρχίες, η βυζαντινή ορθόδοξη και η αρμενική αντιγαλκηδόνια, με επίσκοπο τον προαναφερθέντα Ουχταή (τα έτη 970-985). Όπως μας πληροφορεί ο Στέφανος Ταρωνίτης, το 986, κατά τον διωγμό των Αρμενίων αντιγαλκηδονίων, ο επίσκοπός τους, ο Σιών Σεβαστείας ασπάστηκε την Ορθοδοξία. Δεν γνωρίζουμε αν ακολούθησε η συγχώνευση των δύο δικαιοδοσιών μετά από αυτό, αλλά ο Σιών ύστερα μάλλον άλλαξε τη στάση του. Έτσι, όταν πέθανε το 1027/1028, ο Δαβίδ Αρτσουνίδης ζήτησε από τον κατοικούντα στη Σεβάστεια Καθολικό Πέτρο να χειροτονήσει νέο επίσκοπο. Ο Καθολικός με τη σειρά του απευθύνθηκε στον μάγιστρο και δούκα της Μεσοποταμίας Γρηγόριο Παχλαβουνί και τον πρότεινε για υποψήφιο. Ο μάγιστρος απέστειλε στον Καθολικό δύο υποψηφίους από τους μαθητές του, τον Βασίλειο και τον Ελισσαίο και ο τελευταίος διαδέχτηκε τον θανόντα Σιών⁹²¹. Έτσι, ο διχασμός του εκκλησιαστικού σώματος της Σεβάστειας σε δύο κλάδους, τον ορθόδοξο και τον αντιγαλκηδόνιο συνέχισε να υφίσταται.

---

⁹¹⁵ Η Κουκουσός ήταν ο τόπος εξορίας του Ιω. Χρυσοστόμου τα έτη 404-407 (βλ. Γεδεών, *Πίνακες*, σελ. 151). Ο επισκοπικός κατάλογος αυτής της Εκκλησίας συμπεριλαμβάνει ονόματα μόνο τεσσάρων επισκόπων από την περίοδο του Ε΄-Ζ΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 46).

⁹¹⁶ Ο επισκοπικός κατάλογος των Κομάνων διέσωσε ονόματα έξι επισκόπων από την περίοδο του Γ΄-ΣΤ΄αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 45). Βλ. επίσης Στράντζαλης, «Κόμανα».

⁹¹⁷ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 73-74. Ο επισκοπικός κατάλογος της Αριαράθειας διέσωσε τα ονόματα μονάχα δύο επισκόπων, του Αυρελίου (άγνωστα τα έτη) και του Ακακίου (περ. 449-458) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 43).

⁹¹⁸ Βλ. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις*, σελ. 42-43.

⁹¹⁹ Πάντως, από την εξεταζόμενη περίοδο έχουμε αναφορές μόνο για δύο προκαθήμενους της Εκκλησίας της Μελιτηνής, τον Θεόδωρο (περ. 977-) και τον Ιωάννη (περ. 1022-1039) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 39-40).

⁹²⁰ Αξιοπρόσεκτο, ότι ο επισκοπικός κατάλογος της Εκκλησίας της Σεβαστείας ξεκινά από τον Δ΄ αι. και συνεχίζεται μέχρι τον Ζ΄αι., μετά από τον οποίο διεκόπτεται και συνεχίζεται τον Γ΄αι., όταν είναι γνωστοί οι μητροπολίτες Ελευθέριος (στα μισά του Γ΄αι.), ο Θεόδωρος (τέλη του Γ΄αι.) και ο Θεόδωτος (Γ΄-ΙΑ΄αι.) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 50).

⁹²¹ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 223.

Η πόλη Σεβάστεια, που δεν είχε τείχη, το 1060 έγινε εύκολη λεία για τους Σελτζούκους, οι οποίοι χωρίς να συναντήσουν κανένα εμπόδιο προχωρούσαν στα βάθη της αυτοκρατορίας⁹²². Στη συνέχεια, το 1069 η πόλη καταστράφηκε από τον Τούρκο στρατηγό Χρουτζ, ενώ το 1071 ο βυζαντινός στρατός, με εντολή του εκστρατεύοντος στην Αρμενία Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1067-1071) για μία άλλη φορά κατέστρεψε την πόλη. Η Σεβάστεια και όλη η Καππαδοκία πέρασαν στους Σελτζούκους μετά από την ήττα του Μαναζκέρτ, οπότε στην ευρύτερη περιοχή κυριάρχησαν οι εμιρήδες Δανισμάν⁹²³.

Στο Τακτικό του Νικολάου Μυστικού ως αυτοκέφαλες αρχιεπισκοπές αναφέρονται αυτές της Κολώνειας, της Πιδαχθόης και των Ροΐνων. Από αυτές, η Πιδαχθόη (περιοχή της Σεβαστείας) ήταν μία από τις αρχαιότερες επισκοπές της Μικράς Αρμενίας και είναι γνωστή από το τέλος του Γ΄ αι⁹²⁴. Στο παλαιότερο διασωθέν Τακτικό («Ψευδο-Επιφανίου»), που χρονολογείται από τον Ζ΄ αι., η αρχιεπισκοπή της Πιδαχθόης αναφέρεται ως «αυτοκέφαλος», δηλαδή ως υπαγόμενη κατευθείαν στο Οικουμενικό πατριαρχείο⁹²⁵. Η αναφορά της στο Τακτικό του Νικολάου Μυστικού τεκμηριώνει την ύπαρξη αυτής της αρχιεπισκοπής μέχρι και τις αρχές του Ι΄ αι.

Παρόμοια «αυτοκέφαλος» ήταν και η αρχιεπισκοπή «έπαρχία Αρμενίας ὁ Ροΐνων», η οποία για πρώτη φορά αναφέρεται τον Θ΄ αι⁹²⁶. Η έδρα της επισκοπής, κατά τη γνώμη μας, προφανώς ταυτίζεται είτε με το κάστρο Χορέ (μεταγενέστερα: Χαρμπέρτ) του αρχαίου νομού Τσοπκ, δηλαδή της βυζαντινής Τετάρτης Αρμενίας, είτε την κωμόπολη Χορεάν του Ταρών. Στην τελευταία περίπτωση η ίδρυση αυτής της επισκοπής προφανώς θα σχετιζόταν με την επιστροφή ενός μέρους των Αρμενίων Ταρωνιτών στην Ορθόδοξη πίστη, χάρη στις ενέργειες του Μεγάλου Φωτίου⁹²⁷.

---

⁹²² Βλ. Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, σελ. 134-135.

⁹²³ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 237. Αυτή την περίοδο διάδοχοι του Ελισσαίου († 1064) υπήρξαν ο Χατσατούρ (1064-1095) και Ιωσήφ (1095-1117) (βλ. Ιωάννης Σεβαστείας, *Ιστορία*, σελ. 42, 44).

⁹²⁴ Είναι γνωστός ο άγιος ιερομάρτυς Αθηνογέννης επίσκοπος Πιδαχθόης (τέλη Γ΄ - αρχές Δ΄ αι.) ο οποίος σύμφωνα με τις αρμενικές αγιολογικές πηγές υπήρξε γαμπρός του αγίου Γρηγορίου του Φωτιστή (βλ. Αυγκερεάν, *Πλήρεις Βίοι*, τ. Δ΄, σελ. 319). Μας είναι γνωστά και ονόματα δύο άλλων επισκόπων της Πιδαχθόης, του Ιωάννη (681) και του Θεοδώρου (787) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 52).

⁹²⁵ Βλ. Dargouzès, *Notitiae*, σελ. 206.

⁹²⁶ Βλ. Dargouzès, *Notitiae*, σελ. 251.

⁹²⁷ Βλ. Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Κατά τῆς Θεοπασχιτῶν αἱρέσεως*, σελ. 4, 94· Καζαριάν, *Ο ι. Φώτιος*, σελ. 56-58.

Όσον αφορά την Κολώνεια, αυτή πρό του Ι΄ αι. αποτελούσε επισκοπή της μητρόπολης Σεβάστειας⁹²⁸, όμως στο Τακτικό του Μυστικού για πρώτη φορά αναφέρεται πλέον ως αρχιεπισκοπή⁹²⁹. Αργότερα, η Κολώνεια αναβιβάστηκε σε μητρόπολη. Η αναβίβαση αυτή ίσως συνδυάζεται με το γεγονός ότι η πόλη έγινε έδρα του ομώνυμου Θέματος (αυτό οργανώθηκε πριν το 863)⁹³⁰. Κατά μία άλλη γνώμη, η αναβίβαση της Κολώνειας και του Καμάχ μαζί με την ίδρυση δέκα επισκοπών της μητρόπολης Καισαρείας της Καππαδοκίας αποτελούσε μέρος ενός ευρύτερου ιεραποστολικού προγράμματος, το οποίο απέβλεπε στη δραστική και οριστική επιστροφή των Παυλικιανών των περιοχών αυτών⁹³¹.

Τον Ι΄ αι. σε Μητρόπολη, υπαγομένη στο Οικουμενικό πατριαρχείο, ανυψώνεται και η πόλη Αρσαμασάτ («*Ἀσμοσάτων*»), η οποία προ της Αραβοκρατίας ανήκε στη δικαιοδοσία του μητροπολίτη Αμίδας του πατριαρχείου Αντιοχείας⁹³². Η αναβίβαση του Αρσαμασάτ σε αρχιεπισκοπή βεβαίως συνδυάζεται με την οργάνωση στην απελευθερωμένη από τους Άραβες περιοχή ιδιαίτερου Θέματος⁹³³.

β. Η Μητρόπολη του Καμάχ

Επί Λέοντος ΣΤ΄, το 911 η πόλη Καμάχ της επαρχίας Δαραναγί της Υψηλής Αρμενίας, η οποία προηγουμένως αποτελούσε τούρμα⁹³⁴ του Θέματος Κολωνείας, ενώθηκε με την επαρχία Γιεκεγεάτς και σχημάτισε ένα νέο Θέμα, με την ονομασία «*Μεσοποταμία*»⁹³⁵. Την ίδια εποχή, από το Τακτικό του Νικολάου Μυστικού τεκμηριώνεται η ύπαρξη της Μητρόπολης του Καμάχ, η οποία είχε οκτώ επισκοπές ως εξής: «*ὁ Κελτζηνῆς, ὁ Αραβράκων, ὁ Βαρζανίσσης, ὁ Μελοῦ, ὁ Μελοῦ ἕτερος, ὁ Ρωμανουπόλεως, ὁ τοῦ Τιλίου, ὁ Βαρζανίσσης ἤτοι Θαλουάσης*»⁹³⁶.

Η πόλη Καμάχ ή κάστρο Ανί αποτελούσε έδρα της Μητρόπολης και ήταν ένα ισχυρό φρούριο, το οποίο υπήρξε θησαυροφυλάκιο των βασιλιάδων της Μεγάλης

⁹²⁸ Από την εξεταζόμενη περίοδο μας είναι γνωστό μόνο ενός προκαθήμενου της Εκκλησίας της Κολωνείας, αυτό του Ιωάννη (1082) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 51).

⁹²⁹ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 273.

⁹³⁰ Βλ. Πρεμετίδης, *Η Μητρόπολις*, σελ. 51, 59, 96.

⁹³¹ Βλ. Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία*, σελ. 118-119.

⁹³² Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 292, 306, 775, 370· Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία*, σελ. 123.

⁹³³ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 226.

⁹³⁴ Στρατιωτική και διοικητική διαίρεση, αποτελούμενο από βάνδες. Δύο-τέσσερις τούρμες μαζί σχημάτιζαν ένα Θέμα (βλ. Kazhdan, "Tourma").

⁹³⁵ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 226-227· Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων*, σελ. 73· Ακριτίδης, *Η ιστορική*, σελ. 110, 118.

⁹³⁶ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 287.

Αρμενίας, καθώς και δυναστυακό νεκροταφείο των Αρσακιδών πριν το 369 μ. Χ⁹³⁷. Οι επαρχίες Γιεκεγεάτς και Δαραναγί στα παγανιστικά χρόνια ήταν από τα πιο σπουδαία θρησκευτικά κέντρα της Αρμενίας, ενώ μετά το 301 έγιναν σημαντικές πνευματικές εστίες της Χριστιανοσύνης⁹³⁸. Τον ΣΤ΄ αι. το εκκλησιαστικό κέντρο της επαρχίας έγινε η μετονομασθείσα σε «Ιουστινιανούπολη» παλαιά Τσουμινά, ενώ από τον επόμενο αιώνα είναι γνωστή και η επισκοπή του Καμάχ⁹³⁹. Έτσι, ο Γεώργιος (Γρηγόριος) Ιουστινιανούπολεως συμμετείχε στην Ε΄ Οικουμενική σύνοδο, ενώ στην ΣΤ΄ Οικουμενική σύνοδο συμμετείχε ο Θεόδωρος Ιουστινιανούπολεως⁹⁴⁰. Στην ίδια σύνοδο, καθώς και στην Πενθέκτη, συμμετείχε ο Γεώργιος του Καμάχ μαζί με τον Μαριανό επίσκοπο Κιθαρίτζων⁹⁴¹. Η επισκοπική έδρα δηλαδή του Καμάχ υπήρχε από τον Ζ΄ αι. Από δε την εξεταζόμενη περίοδο, δηλαδή, τον Ι΄-ΙΑ΄ αι., έχουν φτάσει σ'εμάς τα ονόματα δύο μονάχα μητροπολιτών του Καμάχ, του Θεοδώρου (περίπου 1028-1032) και του Λέοντος (1082)⁹⁴².

Η αναφερομένη στο Τακτικό του Νικολάου Μυστικού «Κελτζινηή» (ή και «Άκιλησηνή») είναι η παραφθορά του αρμενικού Γιεκεγεάτς. Πρόκειται για τη γνωστή πόλη της επαρχίας Γιεκεγεάτς Γιερίτζ (Γιερζνκά)⁹⁴³. Το 879 Ο Γεώργιος Κελτζινης συμμετείχε στη Σύνοδο του Φωτίου («Όγδοη Οικουμενική»)⁹⁴⁴. Μάλιστα από την εξεταζόμενη περίοδο μας είναι γνωστά ονόματα τεσσάρων επισκόπων του Γιερίτζ ή Κελτσινής, αυτά του Μιχαήλ (αρχές του ΙΑ΄ αι.), του Σισινίου (περ. 1028-1032), του Βασιλείου (περ. 1071-1072) και του Ανθίμου (1082)⁹⁴⁵.

Η επισκοπή «Άραβράκων»: το τοπωνύμιο αυτό είναι πασίγνωστο από το μαρτύριο του αγίου Ευστρατίου (αρχές του Δ΄ αι.) ως πολίχνη καταγωγής αυτού του

---

⁹³⁷ Βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Β΄, σελ. 913.

⁹³⁸ Ο Ν. Αδόντζ, αναφερόμενος στην εκκλησιαστική ιστορία της Υψηλής Αρμενίας του Γ΄-Δ΄ αι., σημειώνει τα εξής: «Η μεταδιδόμενη από τη Μικρά Αρμενία Χριστιανοσύνη πρώτα από όλα εξαπλώθηκε στις γειτνιαζουσες περιοχές, δηλαδή στο Δαραναγί, στην επαρχία Γιεκεγεάτς, στο Δερτζάν, κ. τ. λ.» (Adontz, *Armenia*, σελ. 273). Το Δαραναγί και το Γιεκεγεάτς, μάλιστα, έγιναν οικογενειακό φέουδο του πρώτου Καθολικού - Γρηγορίου Φωτιστή, ο οποίος μαζί με τον πρεσβύτερο γιο του Καθολικό Βρθανή Α΄ (Վրաթիս Ա., 333-341) και εγγονό - Καθολικό Ιουσίκ Α΄ (Զուլիկ Ա., 341-347) ενταφιάστηκε στη κωμόπολη Θορδάν της επαρχίας Δαραναγί (βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 273-274).

⁹³⁹ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 43, 116-117.

⁹⁴⁰ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 284.

⁹⁴¹ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 284.

⁹⁴² Βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 845. Ο Fedalto κατά λάθος καταγράφει τη Μητρόπολη του Καμάχ ως ανήκουσα στο Πατριαρχείο Αντιοχείας.

⁹⁴³ Βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Β΄, σελ. 235.

⁹⁴⁴ Βλ. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, σελ. 94.

⁹⁴⁵ Βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 845. Ο Fedalto κατά λάθος καταγράφει και την Εκκλησία της Κελτσινής ως ανήκουσα στο Πατριαρχείο Αντιοχείας.

μεγαλομάρτυρα⁹⁴⁶. Η ίδρυση επισκοπής στο Αραβράκ, κατά τη γνώμη μας, ασφαλώς θα σχετιζόταν με τη λατρεία του αγίου Ευστρατίου και της συνοδίας του.

Την επισκοπή «*Βαρζανίσσης*» ο Ν. Αδόντς την ταυτίζει με τη Γαρζανίσσα (Κερτσανίς)⁹⁴⁷, όμως πιο πιθανή είναι η εκδοχή του Βαρδενίκ (Βαρδανίς)⁹⁴⁸.

Προβληματικά είναι τα τοπωνύμια «*ό Μελοῦ*» και «*ό Μελοῦ ἕτερος*». Δεν αποκλείεται ὅτι η επανάληψη του τοπωνυμίου να αποτελεί λάθος των αντιγραφῶν, και να πρόκειται για ἓνα και το ἴδιο τοπωνύμιο. Ἴσως μπορεί να ταυτιστεῖ με το μετέπειτα χωριό Μεγουτσίκ της περιοχῆς Γιερζνικά⁹⁴⁹.

Η επισκοπή «*Ρωμανουπόλεως*» ταυτίζεται με την πόλη Μπαλού της Τετάρτης Αρμενίας⁹⁵⁰. Η πόλη αυτή μαζί με την επαρχία Αντζίτ προστέθηκε στο Θέμα Μεσοποταμίας ἐπὶ αυτοκράτορα Ρωμανοῦ Α΄ Λακαπηνοῦ⁹⁵¹.

Η επισκοπή «*τοῦ Τιλίου*» κατά πάση πιθανότητα ταυτίζεται με την περίφημη κωμόπολη Θιλ του Γιεκεγεάτς⁹⁵².

Η επισκοπή «*ό Βαρζανίσσης ἦτοι Θαλουάσης*» δεν αποκλείεται να αποτελεί λάθος των αντιγραφῶν, οι οποίοι προσπάθησαν να διευκρινίσουν την τοποθεσία της Βαρζανίσσας. Αν ὅμως ἔχουμε ὑπόψη μας την ἄποψη του Ν. Αδόντς περί της ταύτισης της Βαρζανίσσας με το Κερτσανίς (βόρεια ἀπὸ το Αραβράκ), τότε θα συμφωνήσουμε ὅτι πράγματι πρόκειται ακριβῶς για το Κερτσανίς. Στην ὑπόθεση αυτή συνηγορεῖ το γεγονός ὅτι σε ἓνα αρμενικό Ευαγγέλιο του ἔτους 1018, στο σημείωμα αναφέρεται ὅτι αὐτός ο κώδικας γράφτηκε στη Μονή Ταλάς της επαρχίας

---

⁹⁴⁶ Βλ. *PG* 116, 471.

⁹⁴⁷ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 116-117.

⁹⁴⁸ Βλ. Κετσεάν, *Ακν*, σελ. 614.

⁹⁴⁹ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 786.

⁹⁵⁰ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 448. Η αναφορά της ονομασίας «*Ρωμανούπολις*» στο Τακτικό του Μυστικού διαψεύδει την ἄποψη των μεσαιωνικῶν Αρμενίων ιστοριογράφων ὅτι η ονομασία αυτή σχετίζεται με την ἀνέγερσή της ἀπὸ τον αυτοκράτορα Ρωμανό Διογενή (βλ. Ακοπιάν, *Λεξικό*, τ. Δ΄, σελ. 448).

⁹⁵¹ Βλ. Μπαρτικιάν, *Η βυζαντινή*, σελ. 66.

⁹⁵² Σημαντικό θρησκευτικό κέντρο της παγανιστικής Αρμενίας, αφιερωμένο στη λατρεία της Νανέ-Αθήνας, το Θιλ χάρη στον Γρηγόριο Φωτιστή ἔγινε χριστιανικό κέντρο και κτήμα του Καθολικού. Στο Θιλ ενταφιάστηκαν ο μικρότερος γιος του Φωτιστή, ο Καθολικός Αριστακῆς Α΄ (*Արիստակէս Ա*, 325-333), ο Καθολικός Νερσῆς Α΄ Μέγας (*Ներսէս Ա*, 353-373) και ο βασιλιάς Παπ Αρσακίδης (*Պապ*, 367-374) (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Β΄, σελ. 449). Αξιοσημείωτο είναι ὅτι με την ονομασία «*Θιλ*» στην Αρμενία ὑπῆρχαν και ἄλλοι οικισμοί, ἀλλὰ δεδομένου ὅτι οι επισκοπές της Μητρόπολης Καμάχ δεν θα πρέπει να απομακρυνθοῦν πάρα πολὺ ἀπὸ το Καμάχ, πιο πιθανό και δικαιολογημένο θεωρούμε να είναι το Θιλ του Γιεκεγεάτς.

Κλोट (κοντά στη Νικόπολη)⁹⁵³. Κατά τη γνώμη μας, το «*Ταλάς*» ταυτίζεται με τη «*Θαλουασή*», και άρα η Βαρζάνισσα, αν δεν ταυτίζεται απολύτως με το Κερτσανίς, τουλάχιστον δεν απέχει πολύ από αυτό.

γ. Η Μητρόπολη Χορτζεάν και Ταρών

Τον Ι΄ αι., ίσως μετά από την ενσωμάτωση του Ταρών στην αυτοκρατορία (968), στο ιεραρχικό σύνολο του Οικουμενικού πατριαρχείου οργανώνεται μία άλλη αρμενική Μητρόπολη, εκείνη «*ὁ Κελτζινοῦ ἦτοι Κορτζινόν ὁ τοῦ Ταρών*»⁹⁵⁴ (αναφέρεται και ως «*ὁ Τζιμένου ἦτοι Κορτζένης καὶ Κελτζηνης*»⁹⁵⁵, «*ὁ Κελτζηνης σὺν τῇ Κορτζενῇ καὶ Ταρῶν*»)⁹⁵⁶. Στην ονομασία της μητρόπολης, όπως τουλάχιστον συναντάται στα Τακτικά, εμπεριέχεται λάθος, καθώς λόγω ομοιότητας συγχέονται και ταυτίζονται η Κελτζηνή (Γιεκεγεάτς) ή με το «*Κορτζένη*», δηλαδή την επαρχία Χορτζεάν. Το ότι η Κελτζινή δεν συγχωνεύτηκε με το Ταρών, τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι στα ίδια Τακτικά στα οποία αναφέρεται η μητρόπολη Κελτζηνής/Κορτζενής και Ταρών, συνεχίζει να υφίσταται και η επισκοπή της Κελτζηνής της Μητρόπολης Καμάχ⁹⁵⁷. Οπότε θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η Μητρόπολη ονομαζόταν Κορτζένης (Χορτζεάν) και Ταρών. Γνωρίζουμε το όνομα ενός μόνο προκαθημένου αυτής της Μητρόπολης, του Λέοντα (ΙΑ΄αι.)⁹⁵⁸. Η νέα αυτή Μητρόπολη ήταν από τις μεγαλύτερες του Οικουμενικού πατριαρχείου, καθώς είχε είκοσι μία επισκοπές ως εξής: «*τὸ Μοῦς, ὁ Χατζοῦν, ὁ Λυκοποταμίας, ὁ [ἐγ]Κορτζενῇ (ὁ Κορτζενῆς), τὸ Ματραβάτζ (ὁ Μαστραβάτζ), ὁ Χουίτ, ὁ Παρχοῦ, ὁ Ἀμβρῆς, ὁ Ἀρμεντιζοῦερ (Μαρμεντιζοῦερ) ἦτοι Λειμωνοδύαζ, τὸ Ματζίερτε, ὁ Ἅγιος Νικόλαος, τὸ Εὐὰ ἢ Θεοτόκος, τὸ Ἀρτζέσιν ὁ Ἅγιος Νικόλαος, τὸ Ἀρτζίκε (Ἀρτζικὲ) ἦτοι Ἀκεράβου, τὸ Ἀμούκιον, τὸ Περκί (Περκίν), ὁ Ἅγιος Γεώργιος, τὸ Ὅσᾶν, ὁ Ἅγιος Ἐλισσαῖος, τὸ Σεδράκ ἢ Θεοτόκος*»)⁹⁵⁹.

Ἀς ερευνήσουμε την ταυτότητα αὐτῶν τῶν τοπωνυμίων.

⁹⁵³ Βλ. Μαθεβοσιάν, *Σημειώματα*, σελ. 82-83. Θα πρέπει να σημειώσουμε, ότι κατά τον Ν. Αδόντς η επαρχία Κλαυδίας και η Θαλάς (=Δάλασσα, από την οποία – οι Δαλασσηνοί), βρίσκεται κοντά στη Μελιτηνή (βλ. Adonts, “Les Dalassènes”, σελ. 172-177), ενώ αλλού τα τοπωνύμια αυτά εντοπίζονται στη Μικρά Αρμενία (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Ε΄, σελ. 14).

⁹⁵⁴ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 292.

⁹⁵⁵ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 294.

⁹⁵⁶ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 334. 335.

⁹⁵⁷ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 306, 331.

⁹⁵⁸ Βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 846. Ο Fedalto και εδώ λανθασμένα καταγράφει τη Μητρόπολη του Χορτζεάν ως ανήκουσα στο Πατριαρχείο Αντιοχείας.

⁹⁵⁹ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 336.

Η πόλη Μους, που ασφαλώς ήταν έδρα της ευρύτατης Μητρόπολης, ήταν η πρωτεύουσα του Ταρών και, ως εκ τούτου, μία από τις πιο σημαντικές πόλεις της Αρμενίας⁹⁶⁰.

Το τοπωνύμιο «*Χατζοδν*», κατά τη γνώμη μας, δεν μπορεί να αναζητηθεί στο Ταρών⁹⁶¹, ούτε ταυτίζεται με την ιδιαίτερη πατρίδα του αγίου Μεσρόπ Μαστότς, το χωριό Χατσεκάτς⁹⁶², αλλά προφανώς είναι το Χατσιούν του Βασπουρακάν. Εδώ υπήρχε μία Μονή, στην οποία φυλασσόταν το τεμάχιο του Τιμίου Ξύλου που, κατά την τοπική παράδοση, χάρισε στη Μονή ο αυτοκράτορας Ηράκλειος⁹⁶³. Αν όμως υποθέσουμε ότι οι Βυζαντινοί αντιγραφείς αντί «*Χατζάν*» έχουν γράψει «*Χατζοδν*», τότε έχουμε το ενδεχόμενο ότι το υπό εξέταση τοπωνύμιο ταυτίζεται με το Χατσάν βορειοανατολικά του Μπερκρί. Με το ίδιο όνομα υπήρχαν και άλλα χωριά, όμως κατά την άποψή μας, πιθανότερο είναι το προαναφερθέν Χατσούν⁹⁶⁴.

Η επισκοπή Λυκοποταμίας μας παραπέμπει στον παραπόταμο του Ανατολικού Ευφράτη Γκάιλ-γκετ (στα Αρμενικά: «*Λύκος Ποταμός*»)⁹⁶⁵ και στην ομώνυμη επαρχία, η οποία εκτεινόταν νότια από τον ποταμό και την περιοχή του Καμάχ. Πού όμως ακριβώς βρισκόταν η έδρα της επισκοπής δεν μπορεί να προσδιοριστεί, εφόσον μπροστά μας έχουμε μόνο την ονομασία της επαρχίας.

Η επισκοπή «*ὁ [ἐγ]Κορτζενή (ὁ Κορτζενής)*» αν δεν είναι σφάλμα των αντιγραφέων, οι οποίοι επανέλειψαν την ονομασία της Μητρόπολης, τότε ίσως πρόκειται για την επαρχία Κορί ή Κορό Τζορ του Ταρών⁹⁶⁶. Αυτή η επαρχία αρχικά ανήκε στους Άραβες Καϊσίκ του Μαναζκέρτ, αλλά ο Συμπατ Α΄ την απελευθέρωσε⁹⁶⁷. Σε αυτή την περίπτωση, μένει άγνωστη η ακριβής τοποθεσία της επισκοπικής έδρας της περιοχής Κορό Τζορ.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει το τοπωνύμιο «*Ματραβάτζ (ὁ Μαστραβάτζ)*», το οποίο, κατά την υπόδειξη του Ν. Αδόντς, ταυτίζεται με τη Μονή

⁹⁶⁰ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 892-893.

⁹⁶¹ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 204.

⁹⁶² Βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 29.

⁹⁶³ Βλ. *Ιστορία του Σταυρού*.

⁹⁶⁴ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Β΄, σελ. 661-662.

⁹⁶⁵ Αυτό το Γκάιλ-γκετ δεν θα πρέπει να συγχέει κανείς ούτε με τον Λύκο Ποταμό, που πηγάζει από τα βουνά της Αργυρούπολης και εκρέει στον ποταμό Ίρη, ούτε με άλλους ομώνυμους ποταμούς της Αρμενίας (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 779).

⁹⁶⁶ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 233. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει το Κορό Τζορ ως «*Κορή*» (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 193).

⁹⁶⁷ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμπράτα*, σελ. 144· Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 59, 108.

Ματραβάνκ του Ταρών. Η Μονή αυτή, κατά την τοπική παράδοση, ιδρύθηκε από τον Γρηγόριο τον Φωτιστή, ο οποίος ενταφίασε εδώ το δάκτυλο του Ιωάννου του Βαπτιστού. Ως εκ τούτου, η Μονή έλαβε την ονομασία «Ματναβάνκ», δηλαδή «Μονή Δακτύλου», ή και «Ματραβάνκ», δηλαδή «Μονή Μαρτυρίου»⁹⁶⁸. Όπως ισχυρίζεται ο μελετητής, η ελληνική ονομασία «Μαστραβάτζ» προέρχεται από τη γενική πτώση του Ματραβάνκ – «Ματραβανίτζ»⁹⁶⁹. Ο Βαάν, επίσκοπος του «Ματραβάτζ» προφανέστατα ήταν ο ηγέτης εκείνων των Ταρωνιτών, οι οποίοι επί ιερού Φωτίου και χάρη σε αυτόν ασπάσθηκαν την ορθόδοξη πίστη, ενώ ο Βαάν αργότερα συμμετείχε και στη Σύνοδο του 879⁹⁷⁰. Σημειωτέον, όμως, ότι στο Ταρών, κοντά στο όρος Μαραθούκ υπήρχε μία άλλη Μονή με ονομασία «Ματνεβάνκ», που ονομάστηκε έτσι χάρη στο δάκτυλο του αποστόλου Πέτρου⁹⁷¹. Μία τρίτη «Ματνεβάνκ» υπήρχε στο Χλαθ⁹⁷², ενώ νότια της πόλης Αρτσές υπήρχε και η Μονή «Ματγαβάνκ»⁹⁷³. Παρά την πληθώρα αυτή των ταυτώνυμων Μονών, η πιθανότερη κατά τη γνώμη μας είναι η Μονή, που προτείνει ο Ν. Αδόντζ.

Η επισκοπή «ό Χουίτ» αναμφίβολα βρισκόταν στο κάστρο Χουθ (Χουίθ) της ομώνυμης επαρχίας του Ταρών⁹⁷⁴. Μετά από τη όργανωση του Θέματος Ταρών ο Χουθ απέκτησε και δικό του στρατηγό, ως φαίνεται μέσα στο σύνολο του Θέματος Ταρών⁹⁷⁵.

⁹⁶⁸ Βλ. Βοσκεάν, *Οι Μονές του Ταρών*, σελ. 251-254.

⁹⁶⁹ Ενδιαφέρον, πως στο αρμενικό εθνικό έπος «*Τρελοί του Σασούν*» η ονομασία «Ματναβάνκ» ερμηνεύεται ως «Μονή προδοσίας» (στα Αρμενικά մատնուլիքիւն (matnut' iun) σημαίνει «προδοσία»). Στο έπος αναφέρεται ότι ο ηγούμενος της Μονής αφού φιλοξένησε σε αυτή του αγωνιζομένους Αρμενίους ήρωες, τους πρόδωσε στους αντιπάλους τους επτά βασιλείς (βλ. Μελίκ-Οχαντζιανίαν, *Τρελοί του Σασούν*, τ. Β', μέρος Β, σελ. 64-66, 207-209). Αυτή η λεπτομέρεια ίσως μαρτυρεί ότι η Μονή πράγματι ήταν των Ορθοδόξων και ως εκ τούτου θεωρούνταν ως εχθρική στους αντιχαλκηδονίους κύκλους.

⁹⁷⁰ Βλ. Καζαριάν, *Οι Φώτιος*, σελ. 58-59.

⁹⁷¹ Βλ. Βοσκεάν, *Οι Μονές του Ταρών*, σελ. 247-251.

⁹⁷² Βλ. Παλεάν, *Αρμενικές Μονές*, σελ. 266, 378-379· Βοσκεάν, *Οι Μονές του Ταρών*, σελ. 254-258.

⁹⁷³ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ', σελ. 714.

⁹⁷⁴ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Β', σελ. 815-816. Ο ιστοριογράφος των Αρτσρουνιδών Θωμάς Αρτσρουνίδης διέσπωσε κατ'εξοχήν ενδιαφέρουσες και σπουδαίες αναφορές για τους κατοίκους αυτής της δύσβατης και ορεινής περιοχής της Αρμενίας. Κατά τον Θωμά, οι Χουθίτες ήταν οι υπήκοοι των γιων του βασιλιά της Ασσυρίας Σενεχερίμ, που εγκαταστάθηκαν στην περιοχή, αλλά λόγω των συνθηκών της βιοτής τους στα όρη έγιναν ημιάγριοι. Έτρωγαν όσπρια, ντύνονταν με γούνινα ρούχα και παπούτσια, ζούσαν με μεγάλες αποστάσεις από οικογένεια σε οικογένεια και σχεδόν δεν είχαν επικοινωνία μεταξύ τους, ώστε να χάσουν και την πατρώα γλώσσα τους. Μαχητικοί και φιλοπόλεμοι, οι Χουθίτες συγκεντρώνονταν κάθε φορά, όταν η ιδιαίτερη πατρίδα τους απειλούνταν από τους εχθρούς. Ήξεραν το Ψαλτήρι απ' έξω στην αρμενική μετάφραση του Ε' αι. και πάντα έλεγαν τους Ψαλμούς (βλ. Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία*, σελ. 151-152).

⁹⁷⁵ Βλ. Oikonomides. *Les Listes*, 269· Γκρηγκοριάν, *Το δεσποτάτο*, σελ. 152-153.

Η επαρχία «ὁ Παρχοῦ» είναι δύσκολο να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Το προβληματικό αυτό τοπωνύμιο ίσως σχετίζεται με το ὄρος Παχρ (Γκαϊλαχαζούτ)⁹⁷⁶ στην επαρχία Μαναναγί. Στους προπόδες του βουνού αυτού βρισκόταν το χωριό Μπαζμαγμπιούρ, το οποίο τον Ι΄ αι. υπήρξε ένα από τα κέντρα των Θονδρακιτών⁹⁷⁷. Ένα άλλο τοπωνύμιο που μοιάζει με το «Παρχοῦ» είναι το χωριό Παρέχ στο Ταρών⁹⁷⁸.

Όσο για το «Ἄμβρη», κατά τη γνώμη μας, αυτό ίσως ταυτίζεται με το μετέπειτα χωριό Αμπ (Χαμπ) στην περιοχή του Μπαγές, το οποίο ήταν περίφημο με τη Μονή της Παναγίας «Χνδρακατάρ» («Τελούσης τα αιτήματα») ⁹⁷⁹.

Η επαρχία «Ἀρμεντιζοῦερ (Μαρμεντιζοῦερ), ἦτοι Λειμωνοδύαζ» τοποθετείται από τους μελετητές στην ανατολική όχθη της λίμης Βαν, ταυτιζομένη με αυτόν τον τρόπο, με το χωριό Μαρμέτ⁹⁸⁰. Η τοποθέτηση κοντά στη λίμνη τεκμηριώνεται από το μόριο «ζοῦερ», το οποίο είναι παραφθορά του αρμενικού «τζουρ» (νερό). Όσο για την ονομασία «Λειμωνοδύαζ», δύσκολα μπορεί να εξηγηθεί.

Το τοπωνύμιο «Ματζίερτε» μπορεί να ταυτίζεται με το Μαναζκέρτ (Μαντζικέρτ)⁹⁸¹. Αυτό το κέντρο του αραβικού εμιράτου των Καϊσίκ αρχικά καταλήφθηκε από τον Δαβίδ Κουροπαλάτη και προσαρτήθηκε στο κρατίδιό του, και εν συνεχεία πέρασε στον Βασίλειο Β΄ και εκεί τυπικά οργανώθηκε ένα Θέμα⁹⁸². Ως εκ τούτου, είναι απολύτως αναμενόμενο και δικαιολογημένο να διοριστεί και επίσκοπος⁹⁸³. Κατά τη γνώμη μας, το τοπωνύμιο αυτό επίσης θα μπορούσε να ταυτιστεί με το Μετσκέρτ (βορειοανατολικά από το Χαρμπέρτ) της Τετάρτης Αρμενίας⁹⁸⁴.

Η επαρχία «Ἅγιος Νικόλαος» είναι πολύ προβληματική, εφόσον ίσως παραπέμπει σε κάποια Μονή και όχι σε κάποιο οικισμό. Ενδεχομένως, θα μπορούσε

---

⁹⁷⁶ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 206.

⁹⁷⁷ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 780.

⁹⁷⁸ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, Δ΄, σελ. 313.

⁹⁷⁹ Βλ. Παλεάν, *Αρμενικές Μονές*, σελ. 266, 239-240· *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 219.

⁹⁸⁰ Βλ. Αρουτιούννοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 63· *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 738.

⁹⁸¹ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 207.

⁹⁸² Βλ. Μπαρτικιάν, «Ὁ κουράτωρ Μαντζικέρτ».

⁹⁸³ Βλ. Μπαρτικιάν, «Ἡ Αρμενία», σελ. 166.

⁹⁸⁴ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, σελ. 772.

να ταυτιστεί με τη Μονή του Αγίου Νικολάου της επαρχίας Απαχουνίκ, η ακριβής τοποθεσία της οποίας, ωστόσο, παραμένει άγνωστη⁹⁸⁵.

Η περίεργη επισκοπή «*τὸ Εὐὰ ἡ Θεοτόκος*», κατά τη γνώμη μας, δεν έχει σχέση με το Βαν⁹⁸⁶, αλλά προφανώς ταυτίζεται με το μετέπειτα χωριό Χαβάβ της επαρχίας Μπαλού⁹⁸⁷, όπου υπήρχε η γνωστή Μονή της Θεοτόκου *Քωղηրահայեաց* («*Γλυκείας Όψης*»)⁹⁸⁸.

Οι επισκοπές «*τὸ Ἀρτζέσιν ὁ Ἅγιος Νικόλαος*»⁹⁸⁹, «*τὸ Ἀρτζίκε (Ἀρτζικέ) ἤτοι Ἀκεράβου*»⁹⁹⁰, «*τὸ Ἀμούκιον*» και «*τὸ Περκί (Περκίν)*» δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερα προβλήματα, καθώς πρόκειται για τα πασίγνωστα κάστρα Αρτσές, Αρτσκέ, Αμιούκ και Μπερκρί, που πλαισίωναν τις όχθες της λίμης Βαν⁹⁹¹. Η καθίδρυση σε αυτά τα κάστρα των χριστιανικών επισκοπών ασφαλώς πραγματοποιήθηκε το πρώτο μισό του ΙΑ΄ αι., όταν, περίπου το 1023-1026 ο κατεπάνω του Βασπουρακάν Νικηφόρος Κομνηνός κατέβαλε οριστικά το Αρτσές και τα περίχωρα⁹⁹², ενώ το 1033-1034 ένας άλλος κατεπάνω, ο Κωνσταντίνος Καβάσιλας με τη συμμαχία του Αρμενίου άρχοντα Γκαντζί πολιορκήσε το Μπερκρί και το κατέλαβε. Ο εμίρης όμως του Μπερκρί ο Χτρικ με τη συμπαράσταση των Αράβων του Ατρπατακάν, επιτέθηκε ξαφνικά στον βυζαντινοαρμενικό στρατό. Όσοι Βυζαντινοί δεν πρόλαβαν να φυγαδευθούν, σφαγιάστηκαν, ενώ ο εμίρης Χτρικ έκανε μπάνιο μέσα στο αίμα τους⁹⁹³! Μόνο το επόμενο έτος 1034-1035 το Μπερκρί κατακτήθηκε οριστικά από τους Βυζαντινούς

⁹⁸⁵ Βλ. Παλεάν, *Αρμενικές Μονές*, σελ. 258, 371.

⁹⁸⁶ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 207.

⁹⁸⁷ Βλ. *ΛΤΑΓΠ*, σελ. 376-377.

⁹⁸⁸ Βλ. Παλεάν, *Αρμενικές Μονές*, σελ. 201-202.

⁹⁸⁹ Τουλάχιστον μέχρι το 1303 στο Αρτσές υπήρχε η συνοικία «*Χορωμβάνκ*», δηλαδή «*Μονή των Ρωμαίων*» (βλ. Χατσιακάν, *Κολοφώνες*, σελ. 45).

⁹⁹⁰ Διασώθηκε η σφραγίδα του Χριστοφόρου (περ. 1030-1071), στρατηγού του Θέματος «*Ἀρτζικέ και Ἀρκεράβ(ου)*» (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 190-191).

⁹⁹¹ Η αναφορά του Μπερκρί, του Αρτσές, του Αμιούκ μας παραπέμπει στα αραβικά εμράτα της Αρμενίας. Το Μπερκρί και το Αμιούκ προ των αρχών του Ι΄ ανήκαν στους Ουθμανίκ. Λίγο μετά από το 902 αυτοί χάθηκαν στην ιστορία, αφομοιούμενοι από τους ομόφυλους Καϊσίκ. Έστι το Μπερκρί πέρασε στα χέρια των Καϊσίκ, οι οποίοι εξουσίαζαν επίσης στο Αρτσές. Την ίδια εποχή ο Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδης άρπαξε από τους Ουθμανίκ το κάστρο Αμιούκ (βλ. Τερ-Γεβονδιάν, *Τα αραβικά εμράτα*, σελ. 146). Σημειωτέον, πως ήδη ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος έγραφε: «*Ότε τὰ τρία ταῦτα κάστρα, το τε Χλιὰτ και τὸ Ἄρτζες και τὸ Περκρί, εἰ κρατεῖ ὁ βασιλεύς, Περσικὸν φουσσάτον κατὰ Ρωμανίας ἐξελεθεῖν οὐ δύναται, ἐπειδὴ μέσον τυγχάνουσι τῆς τε Ρωμανίας και Ἀρμενίας, και εἰσὶ φραγμὸς και ἄπληκτα τῶν φουσσάτων*» (βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υἱὸν Ρωμανόν*, σελ. 197).

⁹⁹² Βλ. Αριστακίς Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 543.

⁹⁹³ Βλ. Αριστακίς Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 548-549. Ματθαίος Εδεσσινός, *Χρονογραφία*, σελ. 74-75· Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμράτα*, σελ. 201.

και το εμιράτο του έπαψε να υφίσταται⁹⁹⁴. Το Μπερκρί, λοιπόν, υπήρξε το τελευταίο αραβικό οχυρό στην Αρμενία, που οι Βυζαντινοί κατόρθωσαν να καταλάβουν, ενώ οι πόλεις Χλαθ, Μπαγές και Μαρτυρούπολη έμειναν για πάντα στα χέρια της δυναστείας Μρβαν⁹⁹⁵. Στη συνέχεια, το Βασπουρακάν και το Ταρών ενώθηκαν σε ένα Θέμα⁹⁹⁶.

Η επισκοπή «ὁ Ἅγιος Γεώργιος», κατά την άποψή μας, ταυτίζεται με το μετέπειτα χωριό Βανκ της Τετάρτης Αρμενίας⁹⁹⁷. Η πλήρης ονομασία αυτού του χωριού ήταν «Βανκ (=Μονή) του αγίου Γεωργίου» και μέχρι και τις αρχές του Ι΄ αι. τον πληθυσμό του χωριού αποτελούσαν Αρμένιοι Ορθόδοξοι⁹⁹⁸.

Η επισκοπή «τὸ Ὅσᾶν» αναμφίβολα ταυτίζεται με τη σημαντική πόλη Βοστάν του Βασπουρακάν, το οποίο υπήρξε μία από τις σημαντικότερες πόλεις των Αρτσρουνιδών⁹⁹⁹. Κατά την Β. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, η επαρχία «ὁ Ἅγιος Ἐλισσαῖος» επίσης βρισκόταν στο Βασπουρακάν, ταυτιζόμενη με τη Μονή του αγίου Ελισσαίου στην επαρχία Ρστουνίκ¹⁰⁰⁰. Δεν αποκλείεται, επίσης, ότι εν προκειμένω έχουμε σύγχυση του τοπωνυμίου «Εριζά» (Γιεριζά) με το όνομα «Ελισσαῖος». Αν η υπόθεσή μας αληθεύει, τότε η επισκοπή ίσως να ταυτίζεται με τον οικισμό Γιεριζά της επαρχίας Αρσαμουνίκ του Ταρών, όπου παρέμεινε ο Βασίλειος Β΄ κατά την εκστρατεία του 1000¹⁰⁰¹.

Η επισκοπή «τὸ Σεδράκ ἢ θεοτόκος» αναμφίβολα ταυτίζεται με το μετέπειτα χωριό Σεδρκά (Սեդրիակ: γενική πτώση του ονόματος Σεδράκ) της Τετάρτης Αρμενίας, όπου μέχρι και τις αρχές του Ι΄ αι. τον πληθυσμό του χωριού αποτελούσαν Αρμένιοι Ορθόδοξοι (οι λεγόμενοι «Χάι Χορώμ», δηλαδή «Αρμένιοι Ρωμιοί»).

⁹⁹⁴ Βλ. Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών*, σελ. 388· Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 549-550· Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 201.

⁹⁹⁵ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα*, σελ. 201.

⁹⁹⁶ Βλ. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία», σελ. 162.

⁹⁹⁷ Ο J. M. Thierry σε μία πρόχειρη προσέγγιση του θέματος, αυτή την επισκοπή επιμόνωσ προσπαθεί να εντοπίσει στο Βασπουρακάν (βλ. Thierry, *Moniments*, σελ. 61). Όμως, επειδή η επισκοπή «Σεδράκ» δίχως άλλο ήδη βρίσκεται εκτός του νομού Βασπουρακάν, το γεγονός αυτό μας επιτρέπει να διευρύνουμε το πεδίο αναζήτησης, πολύ περισσότερο, που η έκταση της ευρύτατης Μητρόπολης Χορτζεάν και Ταρών επεκτεινόταν στο ενωμένο Θέμα Ταρών-Βασπουρακάν-Μεσοποταμία.

⁹⁹⁸ Βλ. Καζαριάν, «Οι Χάι Χορώμ», σελ. 21-22.

⁹⁹⁹ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 177.

¹⁰⁰⁰ Βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 63.

¹⁰⁰¹ Βλ. Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία*, σελ. 823· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 64-65.

Από την εξεταζομένη περίοδο, γνωρίζουμε το όνομα του μητροπολίτη του Χορτζεάν και Ταρών Λέοντος, ο οποίος αρχιεράτευσε κατά τα μισά του ΙΑ΄ αι¹⁰⁰². Όσο για τους ορθόδοξους πληθυσμούς των επισκοπών τούτων, αποτελούνταν όχι μόνο από ντόπιους Αρμενίους, αλλά και εν μέρει από Βουλγάρους στρατιώτες, τους οποίους ο Βασίλειος Β΄ είχε εκριζώσει από τις πατρίδες τους και ουσιαστικά τους είχε εξορίσει στο Βασπουρακάν¹⁰⁰³. Η καθίδρυση των ορθοδόξων επισκοπών στα φρούρια της Αρμενίας που πριν περάσουν στους Ρωμαίους, βρίσκονταν στα χέρια των Αράβων, μας κάνει να υποθέτουμε, πως η Εκκλησία σκόπευε να διαδώσει τη χριστιανική πίστη στους μουσουλμανικούς πληθυσμούς. Δυστυχώς, οι πηγές δεν διέσωσαν καμία πληροφορία για αυτή την ενδεχόμενη ενέργεια των Βυζαντινών. Επίσης, κάνει εντύπωση ότι η Μητρόπολη του Χορτζεάν και Ταρών είχε τεράστια έκταση, καθώς εκτεινόταν από το βόρειο άκρο της Τετάρτης Αρμενίας, περνώντας από ένα μέρος της επαρχίας Γιεκεγεάτς, εισχωρούσε στο Ταρών και έφτανε μέχρι τη λεκάνη της λίμνης Βαν. Η έκταση αυτή προφανέστατα σχετίζεται με το γεγονός ότι τα Θέματα Ταρών, Μεσοποταμία και Βασπουρακάν είχαν έναν στρατηγό¹⁰⁰⁴ και, κατ'αναλογία, και έναν μητροπολίτη. Δεν είναι γνωστό πότε ακριβώς ενώθηκαν αυτά τα Θέματα, αλλά εν πάση περιπτώσει κατά τα μισά του ΙΑ΄ αι. ο Γρηγόριος Παχλαβουνί έφερε τον τίτλο «μάγιστρος και δουξ» του Βασπουρακάν και Ταρών¹⁰⁰⁵.

δ. Οι αρμενικές επισκοπές της Μητρόπολης Τραπεζούντας

Σύμφωνα με το Τακτικό του Νικολάου Μυστικού η Μητρόπολη Τραπεζούντας αρχικά είχε επτά επισκοπές ως εξής: «*ὁ Χεριάνων, ὁ Χαματζούρ, ὁ Χαχαιού, ὁ Παϊπερτ, ὁ Κεραμέων, ὁ Λερίου, ὁ Βιζάνων*»¹⁰⁰⁶. Είναι ενδιαφέρον ότι οι περισσότερες από τις επισκοπές αυτές βρίσκονταν στις αρμενικές επαρχίες.

Τα Χεριάνα, πού κατείχαν την πρώτη θέση ανάμεσα στις επισκοπές της Τραπεζούντας, είναι αλλιώς γνωστά και με την ονομασία Σαριάν (*Շարիան*) και βρίσκονταν βορειοδυτικά από την επισκοπή Σατάγ (Σατάλων) της Σεβάστειας. Πρόκειται, λοιπόν, για ένα μεθοριακό σημείο μεταξύ των δύο Μητροπόλεων, της Σεβαστείας και της Τραπεζούντας. Πνευματικό κέντρο της επισκοπής υπήρξε η Ι.

¹⁰⁰² Βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 846.

¹⁰⁰³ Βλ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο*, σελ. 240-241.

¹⁰⁰⁴ Βλ. Τερ-Γεβονδιάν, *Τα αραβικά εμρηάτα*, σελ. 205.

¹⁰⁰⁵ Βλ. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία», σελ. 162.

¹⁰⁰⁶ Βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 284.

Μονή Αγίου Γεωργίου, η λεγόμενη Μονή «Χαίνου», που μεταγενέστερα ανοικοδομήθηκε εκ βάθρων από τους Γαβράδες¹⁰⁰⁷.

Ο μητροπολίτης Χρύσανθος Φιλιππίδης (αρχιεπίσκοπος Αθηνών τα έτη 1938-1941) ταυτίζει το τοπωνύμιο «Χαματζούρ» με το όρος Χαχματζούρ, που σύμφωνα με τον ίδιο βρίσκεται βορείως της λίμνης Βαν¹⁰⁰⁸. Δεν είναι ευνόητο, όμως, για ποιο όρος ακριβώς πρόκειται, διότι βουνό με τέτοια ονομασία δεν υπάρχει. Πιο ξεκάθαρη είναι η άποψη του Ε. Δανιελιάν, κατά τον οποίο το «Χαματζούρ» θα πρέπει να διορθωθεί ως «[Σαρ]τζαμάτζουρ»¹⁰⁰⁹. Σε αυτή την περίπτωση θα έχουμε τον οικισμό Σαρτσάμ (Σερτσέμ), που έκειτο περίπου 35 χμ. βορειοδυτικά από τη Θεοδοσιούπολη¹⁰¹⁰.

Η επισκοπή «ό Χαχάιου», κατά πάσα πιθανότητα, βρισκόταν στην επαρχία Γιεκεγιάτς και δεν είναι παρά η γνωστή κωμόπολη Χαχ¹⁰¹¹.

Όσο για την επισκοπή «ό Παϊπερτ», αυτή είναι η πόλη Μπαμπέρτ¹⁰¹². Μάλιστα, μας έχουν διασωθεί τα ονόματα των επισκόπων του Μπαμπέρτ Νικολάου, Γρηγορίου (Θ' αι.), του Δαβίδ (ΙΑ' αι.) και του Ιωάννη (1023-1027)¹⁰¹³.

Η τοποθεσία της επισκοπής «ό Κεραμέων» δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια, αλλά, όπως νομίζει ο μητροπ. Χρύσανθος, πρόκειται για τη μεταγενέστερα ονομαζόμενη τοποθεσία Κιρεμιτλί, της περιοχής Ματσούκας της Χαλδίας¹⁰¹⁴.

Η επισκοπή «ό Λερίου» κείται βορειοανατολικά της Αργυρούπολης. Η ελληνική ονομασία «Λερίον» προέρχεται από την αρμενική «Λερίν» (γενική πτώση της λέξης «λεάρν» (*լեարն*) που σημαίνει «βουνό»)¹⁰¹⁵. Όσο για την επισκοπή «Βιζάνων», αυτή θα μπορούσε να είναι το Βζαν, αλλά ίσως πιο πιθανή είναι το

¹⁰⁰⁷ Βλ. Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία», σελ. 163.

¹⁰⁰⁸ Βλ. Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία», σελ. 168.

¹⁰⁰⁹ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65-66.

¹⁰¹⁰ Βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Δ', σελ. 591-592.

¹⁰¹¹ Βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Β', σελ. 628.

¹⁰¹² Το Μπαμπέρτ βρίσκεται στην επαρχία Σπερ της Υψηλής Αρμενίας. Αρχικά αποτελούσε φέουδο των Βαγρατιδών, αλλά το 387 πέρασε στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Το περίφημο φρούριο του Μπαμπέρτ ανοικοδόμησε ο Μέγας Ιουστινιανός (βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Α', σελ. 528).

¹⁰¹³ Βλ. Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία», σελ. 162· Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus*, σελ. 403.

¹⁰¹⁴ Βλ. Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία», σελ. 168.

¹⁰¹⁵ Στο Λερίν (νυν Καμπα-κιόι) σώζεται σώα μία τρίκλιτη βασιλική, η οποία ίσως κτίστηκε επί Ιουστινιανού Μέγα και, κατά την εκτίμηση των ερευνητών, φέρει έντονα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της αρμενικής ναοδομίας (βλ. Κορομηλά, *Οι Έλληνες*, σελ. 278· Μηλλάς, *Τραπεζούς*, τ. Β', σελ. 388-389).

Βαρζαάν. Αυτό κείται βορειοδυτικά από το Μπαμπέρτ και ήταν ονομαστό για τους περικαλλείς ναούς του (σήμερα σώζονται μόνο ερείπια)¹⁰¹⁶.

Είναι αξιοσημείωτο, λοιπόν, ότι οι επισκοπές της Μητρόπολης Τραπεζούντας βρίσκονταν στην ενδοχώρα και εκτεινόταν νοτιοανατολικά, μέσα στις αρμενικές επαρχίες. Η τάση αυτή επέκτασης προς νότον ενισχύθηκε με την καθίδρυση νέων επισκοπών στα τέλη του Ι΄ ή αρχές του ΙΑ΄αι. Οι νέες οκτώ επισκοπές ήταν οι εξής: «Μανανάλεως, Ζαρινάκου (*Ζαριμάκων*), Ανδάκου (*Ανδάκων, Ανδάκτων*), Μεσουνη, Χαλχαιίου (*Χαχαιίου*), Σακάβου, τὸ Χαβτζίτζιν (*Χαβτζίτζου*), τὸ Χαντιέρζ (*Χαντζιέρζ, Χαντζιέρζ*), τὸ Ὀλνούτιν (*Ούλνούτου*), ὁ Φασιανῆς, ὁ τὸ Σερμάντζου (*Σερμάτζου*)»¹⁰¹⁷.

Η επισκοπή «Μανανάλεως» αναμφίβολα βρισκόταν στην επαρχία Μαναναλί (Μαναναλί)¹⁰¹⁸, σε ποιο όμως οικισμό; Εφόσον κέντρο της επαρχίας υπήρξε η πόλη Βζαν, βάσιμα μπορούμε να υποθέσουμε ότι σε αυτή έδρευε και ο επίσκοπος Μανανάλεως. Επιπλέον, όπως ήδη είδαμε, μας διασώθηκε το όνομα ενός επισκόπου του Μαναναλί, του Επισαράτ, ο οποίος αρχιεράτευσε στις αρχές του ΙΑ΄αι¹⁰¹⁹.

Την επισκοπή «Ζαρινάκου (*Ζαριμάκων*)» ο μητροπ. Χρύσανθος ταυτίζει με το κάστρο Ζερνίκ βορειοανατολικά της λίμης Βαν¹⁰²⁰. Ίσως, εννοείται το μετέπειτα χωριό Ζερνάκ της επαρχίας Χοσάμπ, όπου διασώζονταν ερείπια ενός κάστρου¹⁰²¹. Να σημειωθεί ότι υπήρχαν και δύο αλλά χωριά με την ίδια ονομασία Ζερνάκ, το ένα στο Βασπουρακάν, το δε άλλο στην περιοχή του Καρίν¹⁰²². Ο Ε. Honigmann συνδυάζει την προβληματική επισκοπή με το όρος Ζερνάκ, βορειοδυτικά της πόλης Χλαθ και

---

¹⁰¹⁶ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 787. Πρόσφατα ο Α. Βινογκράδοβ αφιέρωσε στο στους τρεις ναούς του Βαρζαάν ένα ειδικό άρθρο, όπου ως πιθανό χρονικό διάστημα της ανοικοδόμησης αυτών των μνημείων προσδιορίζει τα έτη 979-988. Η άποψη του Α. Βινογκράδοβ βασίζεται σε μια σειρά εικασιών. Πάντως ο μελετητής δεν έλαβε υπόψη του το ενδεχόμενο το Βαρζαάν να ταυτίζεται με την επισκοπή «*Βιζάνων*», και ως εκ τούτου το συγκρότημα των ναών στο Βαρζαάν να είναι η έδρα του τοπικού επισκόπου (βλ. Βινογκράδοβ, «Αρχιτεκτονική»).

¹⁰¹⁷ Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 303, 326.

¹⁰¹⁸ Η επαρχία αυτή από τον Ζ΄αι. υπήρξε ένα μεγάλο κέντρο των Παυλικιανών, ενώ τα μισά του Θ΄αι. των Θονδρακιτών (βλ. Μπαρτικιάν, «Το κίνημα», σελ. 143).

¹⁰¹⁹ Βλ. Αριστακής Λαστιβερτίτης, *Ιστορία*, σελ. 621. Όπως μας πληροφορεί ο Μέγας Φώτιος, στην «*κόμη Σαμοσάτων*» Μαναναλί τον Ζ΄αι. άρχισε να κηρύττει ο γηγενής Αρμένιος Κωνσταντίνος (μετονομασθείς σε «*Σιλουανό*»), ενώ στις αρχές του Η΄αι. οργανώθηκε κοινότητα Παυλικιανών με επικεφαλής τον Αρμένιο Γεγναισίου (μετονομασθέντος σε Τιμόθεο), ενώ η Μαναναλί από τους αιρετικούς, οι οποίοι διεκδικούσαν την επαναφορά των αποστολικών καιρών (όπως την αντιλαμβάνονταν οι ίδιοι) μενομασθήκε σε «*Αχαΐα*». Αυτή η «*Εκκλησία της Αχαΐας*» υπήρξε μία από τις έξι «*Εκκλησίες*»-κοινότητες των Παυλικιανών, που εκτεινόταν από την Κολώνεια μέχρι τη Μοψουεστία της Κιλικίας (βλ. *PG* 102, 21-24, 45-57).

¹⁰²⁰ Βλ. Φιλιππίδης, «*Η Εκκλησία*», σελ. 167-168.

¹⁰²¹ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Β΄, σελ. 294.

¹⁰²² Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Β΄, σελ. 294.

ανατολικά από το Μαναζκέρτ¹⁰²³. Κατά την άποψή μας, όμως μάλλον προτιμότερη είναι η πρόταση του Ε. Δανιελιάν, σύμφωνα με την οποία η υπό εξέταση επισκοπή ταυτίζεται με τον οικισμό Τζερνάκ της επαρχίας Χαρκ, στο Ταρών¹⁰²⁴.

Την επισκοπή «*Ανδάκου (Ανδάκων, Ανδάκτων)*» ο μητροπ. Χρύσανθος ανεπιφύλακτα αναζητά στην Αρμενία, αλλά εσφαλμένα την ταυτίζει με το Αρτσές, το οποίο, όπως είδαμε ήταν επισκοπή της Μητρόπολης Χορτζεαν και Ταρών¹⁰²⁵. Κατά τον Χόνιγκμανν, πρόκειται για τον οικισμό Ανδάκ της επαρχίας Χαβνουνίκ¹⁰²⁶. Ένας άλλος οικισμός που, κατά τη γνώμη μας, ίσως θα μπορούσε να είναι η επισκοπή αυτή, είναι η κωμόπολη Ανδάπ (Αϊνθάπ) στην περιοχή του κάστρου Νταρόνικ¹⁰²⁷.

Η επισκοπή «*Μεσουνη*», σύμφωνα με τον Ε. Δανιελιάν βρισκόταν στην πόλη Μτσουρν του Ταρών¹⁰²⁸. Πρόκειται όμως για σοβαρό λάθος, εφόσον η σημαντική αυτή πόλη καταστράφηκε ήδη τον Δ΄ αι. μ. Χ. Πιο αξιόπιστη είναι η άποψη ότι πρόκειται για την επαρχία Μετσουνίκ (Βαραζνουνίκ), η οποία έκειτο νοτιοανατολικά της λίμνης Βαν¹⁰²⁹. Η αναφορά της ονομασίας μόνο της επαρχίας μας δυσκολεύει στο να προσδιορίσουμε την έδρα της επισκοπής.

Το τοπωνύμιο «*Χαλχάιον (Χαχάιον)*» δεν αποκλείεται να προέκυψε από σύγχυση με το «*Χαχάιον*», και άρα να έχουμε την ίδια την επισκοπή του Χαχ της επαρχίας Γιεκεγεάτς. Από την άλλη, το τοπωνύμιο αυτό θυμίζει την ονομασία της Μονής Χαχού (στα Γεωργιανά: Χαχούλι), η οποία ήταν ένα από τα σημαντικά πνευματικά κέντρα του Τάικ. Εάν το «*Χαλχάιον (Χαχάιον)*» μπορεί να ταυτιστεί με το Χαχού/Χαχούλι, τότε καθίσταται σαφές ότι μετά από την οριστική ενσωμάτωση των κτημάτων του Δαβίδ Κουροπαλατάτη στο σύνολο της αυτοκρατορίας το 1022, στη Μονή αυτή εγκαταστάθηκε επισκοπική έδρα, ή μάλλον ήδη υπάρχουσα έδρα εντάχθηκε στο σύνολο της Μητρόπολης Τραπεζούντας¹⁰³⁰.

¹⁰²³ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 193.

¹⁰²⁴ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰²⁵ Βλ. Φιλίππιδης, «Η Εκκλησία», σελ. 165.

¹⁰²⁶ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 193.

¹⁰²⁷ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 235.

¹⁰²⁸ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰²⁹ Βλ. Φιλίππιδης, «Η Εκκλησία», σελ. 167· *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 773.

¹⁰³⁰ Σε μία αρμενική μετάφραση-επεξεργασία του Τακτικού του Επιφανίου Σαλαμίνας, το προβληματικό τοπωνύμιο αναφέρεται ως Շաշիու (Shashiou) (βλ. Επιφάνειος Κύπριος, *Έκθεις*, σελ. 34). Τα τοπωνύμια στα εν λόγω κείμενα ενίοτε είναι αλλιωμένα, αλλά αν αποδεχτούμε ότι το συγκεκριμένο είναι ακριβές, τότε η προσοχή μας ίσως να στραφεί στο μετέπειτα χωριό Σασέ-Γκορά, στην περιοχή της Θεοδοσιούπολης (βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 77).

Η επισκοπή «Σακάβου» κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται με το όρος Σουκάβ (Σουκαβέτ), το οποίο κείται βόρεια από την πόλη Βαγαρσακέρτ, διαχωρίζοντας τις επαρχίες Μπασέν και Καγζβάν και ήταν σημαντικό προσκυνηματικό κέντρο της Αρμενίας¹⁰³¹. Λιγότερο πιθανή περίπτωση είναι να ταυτίζεται με το μετέπειτα χωριό Σακάβ στο Ταρών, περί του οποίου, επιπλέον, δεν διασώθηκαν ιστορικές πληροφορίες¹⁰³².

Πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση αποτελεί η επισκοπή «τὸ Χαβτζίτζιν (Χαβτζίτζου)», που είναι η γνωστή πόλη Χαβτσίτς¹⁰³³. Αυτή ήταν κτισμένη ακριβώς απέναντι από την Θεοδοσιούπολη. Το 939, όταν ο Άραβας εμίρης, κατά τον αντιβυζαντινό αγώνα του, σκόπευε να εκπορθήσει το Καρίν, οι κάτοικοι του Χαβτσίτς πυρπόλησαν την πόλη τους και έφυγαν¹⁰³⁴. Το Χαβτίτς βρισκόταν σε κομβικό σημείο των οδών από το Μαναζκέρτ προς το Καρίν και έκειτο νοτίως του Καρίν¹⁰³⁵.

Το τοπωνύμιο «Χαντίερζ (Χαντζιέρζ, Χαντζιέρζ)» ο Ε. Δανιελιάν προτείνει να διορθωθεί ως «Χαλτίερζ» και το ταυτίζει με το κάστρο Χαλτοϊαρίτς. Το σημαντικό φρούριο αυτό βρισκόταν στα σύνορα της Θεοδοσιούπολης και της επαρχίας Μπασέν¹⁰³⁶. Η άποψη του μελετητή μας φαίνεται πειστική.

Ο μητροπ. Χρύσανθος ταυτίζει την επισκοπή «τὸ Ὀλνούτιν (Ὀύλνούτου)» με την πόλη Ολθί, η οποία βρισκόταν στο Τάικ¹⁰³⁷. Αν αυτή η άποψη αληθεύει, τότε η ίδρυση της υπαγομένης στον Τραπεζούντας επισκοπής έλαβε χώρα μετά το 1022¹⁰³⁸.

Όμως πιο πιθανή είναι η άποψη ότι πρόκειται για το γνωστό κάστρο Γιεγάντς ή Βογνούτ (στα Ελληνικά: «Ὀλνούτιν») του Ταρών¹⁰³⁹. Αυτό, όπως είδαμε, πέρασε στην αυτοκρατορία ήδη το πρώτο μισό του Ι΄ αι.

¹⁰³¹ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65· ΑΤΑΓΠ, τ. Δ΄, σελ. 707.

¹⁰³² Βλ. ΑΤΑΓΠ, τ. Δ΄, σελ. 476.

¹⁰³³ Βλ. Honigmann, Die Ostgrenze, σελ. 194-195· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰³⁴ Βλ. Τερ-Γεβοντιάν, Τα αραβικά εμράτα, σελ. 151.

¹⁰³⁵ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 67-71.

¹⁰³⁶ Βλ. Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰³⁷ Βλ. Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία», σελ. 163-164.

¹⁰³⁸ Εάν οι ταυτίσεις του Ολνούτιν με το Ολθί και του Χαχάιου/Χαλχάιου με το Χαχού (Χαχούλι) αληθεύουν, τότε φαίνεται ότι μετά την ενσωμάτωση του Κουροπαλατείου στην αυτοκρατορία το 1022, στην περιοχή έγιναν ορισμένες αλλαγές στον τομέα στις εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, και οι επισκοπές του Ολθί και του Χαχούλι πέρασαν στη Μητρόπολη Τραπεζούντας. Στην υπόθεση αυτή συνηγορεί το ότι σε ένα μεταγενέστερο Τακτικό ανάμεσα στις Μητροπόλεις του Οικουμενικού πατριαρχείου αναφέρεται αυτή «ή Ισχανίου», το οποίο κατά πάση πιθανότητα, είναι το Ισχάν του Τάικ (βλ. Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 420).

Η επισκοπή «Φασιανής» βρισκόταν στην επαρχία Μπασέν (Φασιανή). Ενώ οι βυζαντινές πηγές γνωρίζουν για την ομώνυμη πόλη, οι αρμενικές πηγές την αγνοούν, αναφερόμενες μόνο στην επαρχία¹⁰⁴⁰. Σημειωτέον ότι, μετά από την σύναψη της αρμενοβυζαντινής εμπορικής συνθήκης το 893, ο ρόλος του Μπασέν αναβαθμίστηκε ως κομβικό σημείο της εμπορικής οδού, για αυτό και ο Συμπάτ Α΄ Βαγρατιδής την κατέλαβε από τους Άραβες Καϊσίκ¹⁰⁴¹.

Και, τέλος, οι μελετητές τοποθετούν την επισκοπή «τὸ Σερμάντζου (Σερμάτζου)» είτε κοντά στο όρος Σρμαντς (Μπιουράκν), κοντά στην πόλη Χνους, είτε την ταυτίζουν με το κάστρο Τζερμάντς, βορειοανατολικά του αναφερθέντος όρους¹⁰⁴². Ασφαλώς, σε αυτή την περίπτωση, προτιμότερο είναι το τελευταίο ενδεχόμενο, η έδρα της επισκοπής, δηλαδή, να βρίσκεται στο κάστρο. Μία άλλη πιθανότητα είναι η επαρχία Τζερματζόρ (Σατάχ) του Μοκκ. Καίτοι σε αυτή την περίπτωση η επισκοπή απέχει σημαντικά από τις άλλες έδρες της Μητρόπολης, ωστόσο το ενδεχόμενο αυτό φαίνεται πολύ γοητευτικό, διότι το Τζερματζόρ ήταν γνωστό στους Βυζαντινούς της εποχής¹⁰⁴³. Κατά τη γνώμη μας, πιθανή είναι και η κωμόπολη Τζερμ (Τζερμά) της επαρχίας Μαναναγί, η οποία τον ΙΑ΄ αι. ήταν κέντρο των αιρετικών Θονδρακιτών, και ως εκ τούτου, η ίδρυση εδώ Ορθόδοξης επισκοπής ήταν απολύτως αναμενόμενη και δικαιολογημένη.

ε. Οι αρμενικές επισκοπές του πατριαρχείου Αντιοχείας

Οι νοτιοανατολικές περιφέρειες της Αρμενίας, που συνόρευαν με τη Μεσοποταμία και είχαν όχι μόνο αρμενικούς αλλά και συριακούς πληθυσμούς, αρχικά μάλλον ανήκαν στη δικαιοδοσία του Καθολικού της Μεγάλης Αρμενίας. Μετά το 387, η κατάσταση άλλαξε, και συν τω χρόνω η περιοχή πέρασε στη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Αντιοχείας. Τον Ε΄ αι. στη Μητρόπολη Αμίδας¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁹ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 196· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰⁴⁰ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 610.

¹⁰⁴¹ Βλ. Γιεγιαζαριάν *Το κράτος*, σελ. 88.

¹⁰⁴² Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 197· Δανιελιάν, «Ο σκοπός», σελ. 65.

¹⁰⁴³ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 191. Για την ακριβή τοποθεσία όμως του τοπωνυμίου «Τζερματζόρ» δεν υπάρχει ομοφωνία στους μελετητές (βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 127).

¹⁰⁴⁴ Ο κατάλογος των προκαθημένων της Εκκλησίας του Αμίδ συμπεριλαμβάνει εννέα διασωθέντα σε μας ονόματα, από την περίοδο του Δ΄-Θ΄ αι. (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 848).

ανήκαν οι επισκοπές της Μαρτυροπόλεως¹⁰⁴⁵, του Τσοπκ, του Αντζίτ, ίσως και της Μαρνονούπολεως και της Βαλαρσακουπόλεως¹⁰⁴⁶. Γύρω στα μισά του ΣΤ΄ αι. ανάμεσα στις Επισκοπές της Μητροπόλεως της Αμίδας συγκαταλέγονται η Μαρτυρούπολη, το Ανγέχ-Τουν («*Υγγιληνή, Υγγίλων*»)¹⁰⁴⁷, το Μπαλαχοβίτ («*Βιλαβητινής*»), το Αρσαμουσάτ (εσφαλμένα γράφεται και «*Σαμώσατα*»)¹⁰⁴⁸, το Τσοπκ («*Σοφηνής*») και το κάστρο Κιθαρίτς, καθώς επίσης η Κηφά και το Ζεύγμα της Μεσοποταμίας¹⁰⁴⁹. Μετά από τις μεταρρυθμίσεις του Ιουστινιανού του Μεγάλου, μια άλλη Μητροπόλη ιδρύθηκε και στο Δαδίμ, την πρωτεύουσα της «*Άλλης Τετάρτης Αρμενίας*»¹⁰⁵⁰.

Οι αραβικές επιδρομές στην περιοχή απουνάμωσαν την εκκλησιαστική ζωή της «*Τετάρτης Αρμενίας*», αν και ελλείπουν πληροφορίες για την κατάσταση των εν λόγω περιοχών κατά την Αραβοκρατία.

Οι πηγές δεν μας διασαφηνίζουν την κατάσταση των εκκλησιαστικών πραγμάτων μετά από τις νικηφόρες εκστρατείες των Ρωμαίων στις νότιες περιοχές αυτές. Γνωρίζουμε, βέβαια, ότι κατά τα έτη 919-968 ανάμεσα στις δεκατρείς μεγάλες Μητροπόλεις (δλδ. τις έχουσες υποκείμενες επισκοπές) του πατριαρχείου Αντιοχείας υπήρχε η Μητρόπολη «*Αμίδης και Σαμοσάτων*»¹⁰⁵¹ με τις οκτώ προαναφερθείσες επισκοπές, και «*Δάρας ἢ Θεοδοσιουπόλεως*» με τρεις (ή επτά) επισκοπές, ενώ η Μαρτύρουπολη που ήταν αποσπασμένη από το Αμίδ ίσως από τον ΣΤ΄ αι., συγκαταλεγόταν ανάμεσα στις εννέα Μητροπόλεις που δεν είχαν επισκοπές¹⁰⁵². Εκτός από αυτό, φαίνεται ότι ορισμένες περιοχές, οι οποίες προ της Αραβοκρατίας ανήκαν στη δικαιοδοσία της Αντιοχείας, τον Ι΄ αι. υπήχθησαν στη δικαιοδοσία της Κωνσταντινούπολης, όπως π. χ. η αρχιεπισκοπή του Αρσαμασάτ («*Άσμοσάτου*»)¹⁰⁵³.

¹⁰⁴⁵ Από την περίοδο του Δ΄-Θ΄ αι. μας έχουν γνωστά τα ονόματα μόνο τεσσάρων ιεραρχών της Μαρτυρούπολης, συμπεριλαμβανομένου και του ονομαστού Μαρούθα Μαρτυροπόλεως (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 848).

¹⁰⁴⁶ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 32-33.

¹⁰⁴⁷ Μας είναι γνωστοί μόνο δύο επίσκοποι των Υγγίλων (Μαρνονούπολης), ο Ευσέβιος (περ. 451-458) και Θεόδωρος (περ. 553) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 844).

¹⁰⁴⁸ Η σύγχυση των Σαμοσάτων της Άνω Συρίας με το Αρσαμασάτ της Δ΄ Αρμενίας ήταν ένα σύνθημα λάθος, που απαντάει τόσο στις αρμενικές, όσο και στις βυζαντινές πηγές. Έτσι, την εν λόγω σύγχυση βλέπουμε και στον Μέγα Φώτιο (βλ. PG 102, 16, 21-24).

¹⁰⁴⁹ Βλ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία*, σελ. 876.

¹⁰⁵⁰ Βλ. Adontz, *Armenia*, σελ. 116-117, 284-285.

¹⁰⁵¹ Είναι γνωστό, ότι στη «*Όγδοη Οικουμενική*» συμμετείχαν οι δύο επίσκοποι Μαρτυροπόλεως, ο Ηλίας και ο Βασίλειος, καθώς επίσης ο Αβράμιος Αμίδων και Σαμοσάτων (βλ. Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς*, σελ. 92, 97).

¹⁰⁵² Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανέκδοτα*, σελ. 66-67· Παπαδόπουλος, *Ιστορία*, σελ. 877-878.

¹⁰⁵³ Βλ. Gelzer, «*Ungedruckte*», σελ. 570· Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία*, σελ. 123. Μας έχουν διασωθεί τα ονόματα μόνο τριών αρχιερέων αυτής της έδρας, του Αβρααμίου (metr. Amidarum et

Αλλά υπήρχαν αλλαγές και προς την αντίθετη κατεύθυνση. Έτσι, όπως είδαμε, στο Τακτικό του Νικολάου Μυστικού, η Θεοδοσιούπολη της Αρμενίας τον Ι΄ αι. αποτελούσε επισκοπή της Καισαρείας της Καππαδοκίας. Το σημαντικότερο κέντρο της Υψηλής Αρμενίας ήταν η πόλη Καρίν, η οποία ανοικοδομήθηκε επί Θεοδοσίου Β΄ (408-450) και προς τιμήν του αυτοκράτορα μετονομάστηκε «Θεοδοσιούπολη». Πιθανότατα τότε και όταν η Θεοδοσιούπολη έγινε πρωτεύουσα της Ρωμαϊκής Αρμενίας, ταυτόχρονα έγινε και έδρα επισκοπής. Τα αρμενικά εδάφη που το 387 πέρασαν στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, υπήχθησαν στη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Καισαρείας, ενώ στις αρχές του Ε΄ αι. αρχιεπίσκοπος της Ρωμαϊκής Αρμενίας έγινε ο Χαβούκ, η έδρα του οποίου προφανέστατα βρισκόταν στη Θεοδοσιούπολη¹⁰⁵⁴. Τον ΣΤ΄ αι. η Καρίν-Θεοδοσιούπολη έγινε κέντρο των Χαλκηδονίων της Αρμενίας και διεκδικούσε αποστολική προέλευση¹⁰⁵⁵. Αργότερα, η περιοχή καταλήφθηκε από τους Άραβες και απελευθερώθηκε μόλις τον Ι΄ αι. Όλη αυτήν την περίοδο της Αραβοκρατίας η Θεοδοσιούπολη αναφέρεται ως επισκοπή της Μητροπόλεως της Καισαρείας της Καππαδοκίας¹⁰⁵⁶.

Όπως ήδη είδαμε, η πόλη απελευθερώθηκε οριστικά από τους Άραβες μόλις το 949, οπότε και στην περιοχή ιδρύθηκε το Θέμα Θεοδοσιούπολης. Ίσως αυτή ακριβώς την περίοδο η Θεοδοσιούπολη να παραχωρήθηκε στο πατριαρχείο Αντιοχείας, αρχικά αποτελώντας μία από τρεις επισκοπές της Μητρόπολης της Δάρας και στη συνέχεια καταλαμβάνοντας τη θέση της ίδιας της Δάρας¹⁰⁵⁷. Δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες, στις οποίες έγινε αυτή η δικαιοδοσιακή μετάθεση, αλλά είναι γνωστό ότι αρχικά αυτή η νεοσύστατη ενωμένη Μητρόπολη Δάρας-Θεοδοσιούπολης είχε μονάχα δύο επισκοπές, αυτή της «Ραμδία» («Ράνδος», «Τουραβδίου») και «Μνασουβίω», ενώ η άλλη «Βάνας Ύψων» ή και «τουβανᾶ Συμεών» (;)¹⁰⁵⁸. Τα τοπωνύμια αυτά είναι σχεδόν αδύνατο να προσδιοριστούν, ούτε είναι ξεκάθαρο πού ακριβώς βρίσκονταν, μόνο για το Τουραβδίου είναι γνωστό ότι βρισκόταν στη

Samosatarum, Θ΄ αι.), του Νικολάου (περ. 1030) και του Κωνσταντίνου (τα μισά του ΙΑ΄ αι.) (βλ. Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus*, σελ. 831).

¹⁰⁵⁴ Βλ. Ορμανεάν, *Ιστορία του Έθνους*, στ. 329, 350.

¹⁰⁵⁵ Βλ. Garitte, *La Narratio*, σελ. 27.

¹⁰⁵⁶ Βλ. Gelzer, «Notitiae», σελ. 551· Darrouzès, *Notitiae*, σελ. 206, 219, 233, 251, 274.

¹⁰⁵⁷ Βλ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία*, σελ. 876-878. Η Θεοδοσιούπολη ως επισκοπή της Μητρόπολης Δάρας αναφέρεται σε ένα Τακτικό του πατριαρχείου Αντιοχείας, το οποίο χρονολογείται από τα μισά του ΣΤ΄ αι. (βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανέκδοτα*, σελ. 67· Παπαδόπουλος, *Ιστορία*, σελ. 876). Εδώ όμως πρόκειται για τη Θεοδοσιούπολη της βόρειας Μεσοποταμίας. Κατά τον S. Vailhé, η αναφορά της Θεοδοσιούπολης της Μεγάλης Αρμενίας στη Δάρα συνέβη ακριβώς λόγω της σύγχυσης του Καρίν με τη μεσοποταμιακή πόλη (βλ. Vailhé, «Erzerum»).

¹⁰⁵⁸ Βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανέκδοτα*, σελ. 67· Παπαδόπουλος, *Ιστορία*, σελ. 876.

βορειοανατολική Μεσοποταμία. Τα λοιπά τοπωνύμια, αν πρέπει να αναζητηθούν οπωσδήποτε στην Αρμενία και όχι στη Μεσοποταμία, όπου βρίσκεται η Δάρα, τότε το τοπωνύμιο Μναςουβίω μοιάζει με την ονομασία του χωριού Μνας βορειοδυτικά από το Μπαμπέρτ¹⁰⁵⁹. Στο τοπωνύμιο «*Βάνας Ύψων*» το πρώτο σκέλος θυμίζει την αρμενική λέξη «*Βαν(κ)*», που σημαίνει «*Μονή*», αλλά αυτό δεν αρκεί να κάνουμε υποθέσεις για την ενδεχόμενη τοποθεσία της προβληματικής επισκοπής. Δεν αποκλείεται, επίσης, το «*Ύψων*» να αποτελεί υπόλειμμα της «*Ύψηλης Αρμενίας*».

Λίγο αργότερα, περίπου τον ΙΑ΄ αι. ως επισκοπές της Μητρόπολης Θεοδοσιούπολης αναφέρονται οι εξής: «*Ράνδος, Νασάλων, Όρτρος, (Όρτου), Μαζνούβη (Μαζούνη), Μαυρικού (Μαυρόκαστρον), Αγία Μαρία, Αξιέξη, Ταρούτζα (Ταρούν) και Πολύτιμος*»¹⁰⁶⁰. Από αυτά τα τοπωνύμια το Νασάλων πιθανότατα είναι η παραφθορά του ιδίου του «*Μναςουβίω*», διότι παρόμοια ονομασία δεν είναι γνωστή, τουλάχιστον στις αρμενικές πηγές.

Το «*Όρτρος/Όρτου*» ταυτίζεται με το Ορθού (Ορδορού) της επαρχίας Μπασέν¹⁰⁶¹. Όσο για την επισκοπή Αγίας Μαρίας, μπορεί μεν να είναι η πόλη Σουρπ Μαρί (μεταγενέστερα: Σουρμαλού)¹⁰⁶² αλλά, κατά την άποψή μας, πιο πιθανό είναι το χωριό Μαριάμ¹⁰⁶³ της επαρχίας Δαρούινκ, που είναι πιο κοντα στο Καρίν, παρά η Σουρπ Μαρί.

Η επισκοπή «*Μαζνούβη*» δεν μπορεί να ταυτίζεται με την επαρχία Μετσουνίκ (όπως πρεσβεύει ο Χόνιγκμανν¹⁰⁶⁴), διότι η επαρχία αυτή, όπως είδαμε, προφανώς αποτελούσε επισκοπή της Μητρόπολης Τραπεζούντας. Κατά την άποψή μας, ίσως πρόκειται για το κάστρο Μαζδάτ (Μαστάτων) ανατολικά του Καρίν, ένα σημαντικό στρατηγικό κόμβο από το Τάικ προς το Μπασέν¹⁰⁶⁵.

Η επισκοπή Μαυρόκαστρον είναι δύσκολο να ταυτίζεται με τον οικισμό Μαβράκ του νομού Σιράκ, λόγω απόστασης¹⁰⁶⁶. Πιο πιθανό είναι να πρόκειται για έναν πιο κοντινό οικισμό, για το Σεβούκ Μπερδάκ (της επαρχίας Μαναναγί), που στα

¹⁰⁵⁹ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 845.

¹⁰⁶⁰ Βλ. Gelzer, «Ungedruckte», σελ. 249· Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ανέκδοτα*, σελ. 70.

¹⁰⁶¹ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 214· *ΑΤΑΓΠ*, τ. Ε΄, σελ. 500.

¹⁰⁶² Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 216.

¹⁰⁶³ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 731.

¹⁰⁶⁴ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 215.

¹⁰⁶⁵ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Γ΄, σελ. 629.

¹⁰⁶⁶ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 215.

Αρμενικά σημαίνει «Μαύρο Καστράκι»¹⁰⁶⁷. Το ίδιο κάστρο ονομάζεται και Σεάβ Καρ (Μαύρος Λίθος). Το φρούριο αυτό οι Βυζαντινοί κατέλαβαν κατά το β΄ μισό του Ι΄ αι., στη συνέχεια το Σεβούκ Μπερδάκ πέρασε στα χέρια του Δαβίδ Κουροπαλάτη, και κατόπιν πάλι πέρασε στους Ρωμαίους, οι οποίοι το 1044 εδώ κρατούσαν φυλακισμένο τον Καθολικό Πέτρο και τον ανιψιό του Χατσίκ¹⁰⁶⁸.

Η επισκοπή «*Ταρούτζα*», επίσης λόγω απόστασης, δύσκολα μπορεί να ταυτίζεται με το Αρούτζ της επαρχίας Αραγκατσότν, όπως προτείνει ο E. Honigmann¹⁰⁶⁹. Κατά την άποψή μας, πρόκειται για το πασίγνωστο κάστρο Νταρούινκ (γενική πτώση: Νταρουνίτς (Ռարուինկ)). Το φρούριο Νταρούινκ ήταν κέντρο της περιοχής Κογκοβίτ της επαρχίας Μπασέν και αρχικά ανήκε στους Βαγρατίδες, αλλά τον Ι΄ αι. προσαρτήθηκε στην επικράτεια του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη¹⁰⁷⁰.

Δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί η τοποθεσία της επισκοπής «*Πολύτιμος*», διότι οικισμός με τέτοια ακριβώς ονομασία στην Αρμενία δεν είναι γνωστή. Βασιζόμενη στο πρώτο σκέλος της ονομασίας, δηλαδή στη λέξη «πολύ», η Β. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, θεωρεί πως πρόκειται για τον οικισμό Μπαζμαγαμπιούρ, που μεταφράζεται «*Πολλές πηγές*»¹⁰⁷¹. Η επιλογή αυτού του οικισμού ως τόπου Ορθόδοξης επισκοπής δεν είναι τυχαία, καθώς στο Μπαζμαγαμπιούρ της επαρχίας Μαναναλί τον ΙΑ΄ αι. ήταν ένα από τα κέντρα των αιρετικών Θονδρακιτών. Η άποψη της Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν φαίνεται μεν πιθανή, από δε την άλλη είδαμε ότι προφανώς μία επισκοπή υπήρχε εκεί κοντά στο όρος Παχρ, και άρα ίσως δεν δικαιολογείται η ύπαρξη δύο επισκοπών σε μία και αυτή περιοχή. Σημειωτέον ότι στην περιοχή του Νταρούινκ υπήρχε το χωριό Μπαζμασέν (Բազմաշեն)¹⁰⁷², που μεταφράζεται ως «*Πολύκτιστος*». Άρα, μήπως το «*Μπαζμασέν*» ατυχώς μεταφράστηκε σε «*Πολύτιμος*»;

Τέλος, σε ό, τι αφορά το τοπωνύμιο «*Αξιέζη*», κατά τη γνώμη μας, πρόκειται για το μετέπειτα χωριό Αγσκέ, νοτιοδυτικά της πόλης Σπερ¹⁰⁷³.

¹⁰⁶⁷ Βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 31· *ΑΤΑΓΠ* τ. Δ΄, σελ. 586.

¹⁰⁶⁸ Βλ. Αριστακής Λαστιβερίτης, *Ιστορία*, σελ. 563· *ΑΤΑΓΠ*, τ. Δ΄, σελ. 586.

¹⁰⁶⁹ Βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 217.

¹⁰⁷⁰ Βλ. Γιεγιαζαριάν, *Το κράτος*, σελ. 82.

¹⁰⁷¹ Βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Αρμενοβυζαντινή*, σελ. 31.

¹⁰⁷² Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 546.

¹⁰⁷³ Βλ. *ΑΤΑΓΠ*, τ. Α΄, σελ. 193.

Αξιοσημείωτο είναι πως, εκτός από τα πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως και Αντιοχείας, ορισμένες Ορθόδοξες κοινότητες των αρμενικών επαρχιών αναγνώριζαν την εκκλησιαστική δικαιοδοσία του Καθολικού της Ανατολικής Γεωργίας, ο οποίος, με τη σειρά του επισήμως αναγνώριζε τη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Αντιοχείας¹⁰⁷⁴. Πρόκειται για τις ορθόδοξες κοινότητες του Τάικ και Κγάρτζκ, καθώς επίσης και της συνοριακής ζώνης του κρατιδίου των Κυρικιδών. Δυστυχώς, τόσο οι γεωργιανές όσο και οι αρμενικές και οι βυζαντινές πηγές μάς παρέχουν μόνο διάσπαρτες και πενιχρές πληροφορίες επί του θέματος¹⁰⁷⁵.

3. Οι εξ Αρμενίας μοναχοί στο Άγιο Όρος

Οι πρώτες αξιόπιστες πληροφορίες για τους ασκητές Αθωνίτες προέρχονται από τον Θ' αι.¹⁰⁷⁶ Περί το 859 μετέβη στον Άθωνα ο όσιος Ευθύμιος ο Νέος (823-898), ο οποίος εδώ γνωρίστηκε με κάποιον μοναχό Ιωσήφ. Πολύτιμες πληροφορίες για τον Ιωσήφ μάς προσφέρει ο βιογράφος του Ευθυμίου Νέου Βασίλειος, αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης (904-;). Ο Βασίλειος χαρακτηρίζει τον Ιωσήφ ως «καλόν», «τιμιώτατον», αναφέροντας επιπλέον ότι ο Ιωσήφ «*ἐκ πολλοῦ προὔπηρχε τῶ Ἄθω*»¹⁰⁷⁷. Ακόμη, ο Ιωσήφ «*ἦν γὰρ οὐ κρυπτός τις καὶ ὕφαλος, κἂν ἀπὸ Ἀρμενίων τὸ γένος κατήγετο, ἀλλὰ ἀπόνηρος ἅμα καὶ ἀπλοῦς τὸν τρόπον καὶ ἄδολος, οἷον τὸν πνευματικὸν ὁ λόγος αἰνίττεται*»¹⁰⁷⁸. Οι δύο μοναχοί για κάποιο διάστημα ασκήτευαν μαζί στον

¹⁰⁷⁴ Σύμφωνα με την παραδοσιακή γεωργιανή ιστοριογραφία, η Εκκλησία της Ανατολικής Γεωργίας έγινε αυτοκέφαλη ήδη τον Ε' αι. Όμως, όπως έδειξε ο καθ. Β. Φειδάς, τον Ε' αι. η Εκκλησία της Γεωργίας αντίθετα, τέθηκε υπό αυτήν της Αντιοχείας, ενώ τον Η' αι., στις δεινές συνθήκες της Αραβοκρατίας, η Αντιόχεια μόνο παραχώρησε στην Γεωργία το προνόμιο ο εκάστοτε Καθολικός να εκλέγεται και να χειροτονείται από τοπικούς επισκόπους και όχι στην Αντιόχεια. Αυτό το δικαίωμα για μία άλλη φορά επιβεβαιώθηκε τον ΙΑ', ενώ, κατά τα άλλα, η Εκκλησία της Γεωργίας συνέχιζε να υπάγεται στο πατριαρχείο Αντιοχείας μέχρι και την ενσωμάτωση της χώρας στο σύνολο της Ρωσικής αυτοκρατορίας το 1812 (βλ. Φειδάς, «Το αυτοκέφαλον»).

¹⁰⁷⁵ Αξιοσημείωτο είναι ότι στο Τάικ ο Αντιοχείας είχε κτήματα, συγκεκριμένα, η άμεση δικαιοδοσία του αναγνωριζόταν στο κάστρο Καγαμαχί και στον Πορτανό (βλ. Honigmann, *Die Ostgrenze*, σελ. 218-222).

¹⁰⁷⁶ Οι μικρές αθωνικές πόλεις κατά τη διάρκεια του Ζ'-Θ' αι. ερημώθηκαν λόγω των επιδρομών των βαρβάρων, ειδικά δε των Αράβων πειρατών. Αυτό συνετέλεσε στη καταφυγή στον Άθωνα μοναχών και αναχωρητών οι οποίοι ήταν υπό τον διωγμό των εικονομάχων. Οι εξ Αθωνος μοναχοί συμμετείχαν στη σύνοδο του 843, όπου θριαμβευτικά πραγματοποιήθηκε η αναστήλωση των εικόνων (βλ. Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος*, σελ. 34-37). Το γεγονός αυτό μαρτυρεί πως «*τὸ 843, ὁ Ἄθως εἶχε ἀρκετοὺς μοναχοὺς καὶ ἦταν ἀρκετὰ γνωστὸς στοὺς ἔξω, ὥστε νὰ στείλει στὴν Κωνσταντινούπολη μὴ ἀντιπροσωπεΐα, ποὺ θὰ προκήρυττε τὴν ἀφοσίωσή του στὴ λατρεία τῶν εἰκόνων*» (Παπαθρυσάνθου, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς*, σελ. 84).

¹⁰⁷⁷ Βασίλειος Θεσσαλονίκης, *Βίος Ευθυμίου Νέου*, σελ. 28, 30.

¹⁰⁷⁸ Βασίλειος Θεσσαλονίκης, *Βίος Ευθυμίου Νέου*, σελ. 29, 30. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο Θεσσαλονίκης σε αυτό το σημείο βασίζεται στο γνωστό απόσπασμα του Νεκρολόγου του Γρηγορίου

Αθωνα, όμως αργότερα, προκειμένου να αποφύγουν την πειρατική έφοδο των Αράβων, ο Ιωσήφ και ο Ευθύμιος μαζί με τους μαθητές τους κατέφυγαν στην περιοχή του Βραστάμου (σημερινά Βραστά) της Χαλκιδικής. Εδώ στο ασκητικό σπήλαιό του ο Ιωσήφ απεβίωσε προ του έτους 875. Ο Βασίλειος Θεσσαλονίκης ως αυτόπτης μάρτυρας αναφέρει ότι μετά την κοίμηση του Ιωσήφ το σώμα του έμεινε άφθαρτο. «...Τὸ τίμιον καὶ πολυάθλον σῶμα τεθεάμεθα καὶ ταῖς οἰκείαις χερσὶ ψηλαφήσαντες τῆς ἀφθορίας ὑπερτεθαυμάκαμεν, οὐ μόνον δε, ἀλλὰ καὶ μύρον ὁ θεὸς ἡμῶν ἐκ τῶν κροτάφων τοῦ ἁγίου εὐῶδες ἔτι παρόντων ἐκεῖσε κενωθῆναι παρεσκεύασεν, ὥστε ἀπὸ τῆς ἱεραῆς αὐτοῦ κεφαλῆς ἄχρι τῶν ἀγνωστάτων ποδῶν ποταμηδὸν καταφέρεσθαι· τούτου τοῦ μύρου ἑαυτούς καταχρίσαντες ἐπὶ τρισὶν ἡμέραις (εὐλόγητος κύριος) ὡς ἄρτι πνεόμενοι ἡμῖν αὐτοῖς καὶ τοῖς πλησιάζουσι τὴν ἀσύγκριτον ἐκείνην εὐοσμίαν διεσωσάμεθα»¹⁰⁷⁹.

Η ακμή του αθωνικού μοναχισμού, βέβαια, συνδυάζεται άρρηκτα με το όνομα του οσίου Αθανασίου του Αθωνίτου (920/30-1004), ο οποίος το 961 ίδρυσε τη Μεγίστη Λαύρα, την πρώτη μεγάλη Μονή στον Άθωνα. Η αίγλη της Μονής σύντομα εξαπλώθηκε σε όλο τον χριστιανικό κόσμο, ώστε «συνδρομὴν πλήθους ἐκ παντοδαπῶν ἔθνῶν, γλωσσῶν, γενῶν, πόλεων συντρεχόντων, οὐ τῶν ἔγγιστα μόνον καὶ προσοικούντων, ἀλλὰ καὶ τῶν πόρρω καὶ ἀπωτάτω, ἀπὸ τε Ρώμης αὐτῆς, Ἰταλίας, Καλαβρίας, Ἀμάλφης, Ἰβηρίας, Ἀρμενίας καὶ τῶν ἔτι τούτων ἐνδοτέρω, οὐδὲ τῶν ἀφανῶν μόνον καὶ δυσγενῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν περιουσία καὶ γένει σεμννομένων λαμπρῶ ...»¹⁰⁸⁰. Ανάμεσα σε αυτούς τους ευγενεῖς αλλοδαπούς που έφτασαν να μαθητεύσουν στον Αθανάσιο, συγκαταλεγόταν και ο πρώην αξιωματικός του Δαβίδ Κουροπαλάτη,

---

Ναζιανζινού στον Μέγα Βασίλειο, όπου ο Θεολόγος σημειώνει: «Οὐχ ἀπλοῦν γένος εὕρισκω τοὺς Ἀρμενίους, ἀλλὰ καὶ λίαν κρυπτόν τι καὶ ὑφαλον» (PG 36, 517). Ο Γρηγόριος Θεολόγος αλλού όμως επαινεί την Αρμενία ως χώρα ένδοξη και ευσεβή: «Ἀρμενίης, ἣ πολλὸν ἀριστεύουσ' ἀπὶ γαίης/Φέρτατον εὐχὸς ἔχει ἀζυγέων ἄφενος» (PG 37, 1471· πρβλ. Παπανδρέου, *Ἰδρυσις*, σελ. 120). Παρά ταῦτα, στους Βυζαντινούς, ως φαίνεται, πιο γνωστή ήταν η πρώτη άποψη του Αγίου Πατρός. Αξίζει εδώ να αναφέρουμε και το χαρακτηριστικό παράδειγμα της πασίγνωστης υμνογράφου Κασσιανῆς (Θ' αι.) η οποία αυτόματα ανέφερε εις βάρος των Αρμενίων μια αρχαία προσβλητική έκφραση για τους αρχαίους Καππαδόκες, καθόσον στις μέρες της, λόγω των μαζικών μεταναστεύσεων των Αρμενίων στη γειτονική Καππαδοκία, τα εθνικά ονόματα «Καππαδόκης» και «Αρμένιος» πλέον είχαν ταυτιστεί (βλ. Αδόντις, «Η μοναχή Κασσία»). Όλα αυτά δείχνουν κατά πόσον οι περί Αρμενίων άπόψεις της βυζαντινῆς κοινωνίας, τουλάχιστον των μορφωμένων εκπροσώπων της, εξαρτόνταν από περιστασιακές αναφορές των ιστορικών πηγών.

¹⁰⁷⁹ Βασίλειος Θεσσαλονίκης, *Βίος Ευθυμίου Νέου*, σελ. 37. Το ασκητήριο του οσίου Ιωσήφ Μυροβλύτη ως τις μέρες μας διασώζεται στα Βραστά, ενώ η μνήμη του Αρμενίου Αγίου, του πρώτου Αγιορείτη, περί του οποίου διασώθηκαν αξιόπιστες ιστορικές αναφορές, τιμάται στις 19 Νοεμβρίου (βλ. Μωυσῆς Αγιορείτης, *Οι Άγιοι*, σελ. 127).

¹⁰⁸⁰ Noret, *Vitae Duae*, σελ. 74-75. Πρβλ. αυτόθι, σελ 176. Στο απόσπασμα αυτό υπό την «Ἰβηρία» εννοείται το Τάικ.

ο Αμπουλχερίτ. Γεννηθείς στο Αρτανούτζ του Κγαρτζκ, ο Αμπουλχερίτ είχε λαμπρή στρατιωτική σταδιοδρομία, αλλά ύστερα εκάρη μοναχός με το όνομα «*Ιωάννης*» στη Ι. Μ. Τσορδβάνκ του Τάικ¹⁰⁸¹. Κατόπιν, ο Αμπουλχερίτ-Ιωάννης, ο αποκληθείς «*Ίβηρ*», αποδήμησε στη Μακεδονία, για κάποιο διάστημα ασκήτευσε στο όρος Ολυμπο (Θεσσαλίας ή Βιθυνίας). Γύρω στο 972 ο Ιωάννης Ίβηρ έφτασε στη Μεγίστη Λαύρα και έγινε ένας από αφοσιωμένους μαθητές του Αθανασίου του Αθωνίτου. Ο πρώην αυλικός δύο χρόνια διακονούσε ως μάγειρας, ενώ το 976 ταξίδευσε στην Κωνσταντινούπολη, όπου συναντήθηκε με τον αυτοκράτορα Ιωάννη Τσιμισκή, τον οποίο γνώριζε προσωπικά. Ο αυτοκράτορας επικύρωσε τα προνόμια της Μεγίστης Λαύρας, διπλασίασε την ετήσια χορηγία της Μονής και ανύψωσε τον αριθμό των μοναχών σε εκατό είκοσι άτομα¹⁰⁸².

Το 979/80 στον Άθωνα ήρθε και ένας άλλος αξιωματικός από το Τάικ, ο συγγενής του Ιωάννη του Ίβηρα (αυτάδελφος ή ξαδελφός της γυναίκας του) ο Τορνίκ μαζί με τον αυτάδελφό του Βαράζ-Βατσέ¹⁰⁸³. Αυτοί ήταν γιοι του «*αζάτου*» Ζουρβανέλη πρωτοσπαθαρίου, τον οποίο μνημονεύει ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ'¹⁰⁸⁴. Οι δύο αδελφοί, αφού εγκατέλειψαν μία λαμπρή στρατιωτική σταδιοδρομία, εκάρησαν μοναχοί στην Ι. Μ. Οσκ(ι) του Τάικ και έλαβαν και οι δύο το όνομα «*Ιωάννης*». Από την περίοδο προ της αφίξεως των αδελφών στο Άγιο Όρος, έχουμε δύο ενδιαφέρουσες αναφορές. Το διάστημα 976-979 ο Τορνίκ τοποθέτησε ένα

---

¹⁰⁸¹ Για την αγγλική μετάφραση των «*Βίων*» των αγίων Ιωάννη, Ευθυμίου και Γεωργίου Ιβήρων, μαζί με τα εισαγωγικά βλ. Georgian Monks.

¹⁰⁸² Βλ. Παναγιωτάκης, «*Αθως*», στ. 867. Ως ευεργέτης της Μεγίστης Λαύρας ο Τσιμισκής θεωρείται δεύτερος κτίτορας της Μονής, μετά από τον Νικηφόρο Φωκά.

¹⁰⁸³ Σημαντικό μελέτημα για τη ζωή του Τορνίκ εκπόνησε ο Ν Αδόντς, όπου ο μελετητής αποσαφήνισε τις βιογραφικές λεπτομέρειες του Τορνίκ μέσα από τις συγκεχυμένες αγιολογικές πληροφορίες (βλ. Adontz, "Tornik"). Σύμφωνα με τον Αδόντς, ιδιαίτερη πατρίδα του Τορνίκ ήταν η περιοχή του Καρίν, ενώ η οικογένεια των Τορνικιάν (Τορνικίων) αποτελούσε τον κλάδο των Βαγρατιδών του Ταρών. Σε αυτό το σημείο με τον Αδόντς διαφωνεί ο π. Νερσές Ακινιάν, σύμφωνα με τον οποίο οι Τορνικιάν ήταν κλάδος των Μαμικονιάν (βλ. Ακινιάν, *Η γενεαλογία των Τορνικιάν*, σελ. 64). Ο Ρώσος μελετητής Β. Στεπανένκο πειστικά διαψεύδει τη σχέση του Τορνίκ με τους Τορνικιάν, ενώ σχετικά με τη φυλετική καταγωγή της οικογένειας του συμπεραίνει τα εξής: «*Η οικογένεια πιθανότατα είχε αρμενική καταγωγή, ενώ η άποψη του συγχρόνου του Στεφάνου Ταρωνίτη για το ότι ο Τορνίκ πλέον θεωρούσε τον εαυτό του Γεωργιανό, επιβεβαιώνεται με την πολιτισμική δράση του ίδιου και των συγγενών του*» (Στεπανένκο, «*Τσορτβανέλι*», σελ. 147). Ο Στεπανένκο παραβλέπει το γεγονός, ότι ο Ταρωνίτης ο ίδιος θεωρεί τον Τορνίκ «*Ίβηρα*», και δεν γράφει τίποτε για τον αυτοπροσδιορισμό του ίδιου του Τορνίκ. Ασφαλώς, στις αριστοκρατικές οικογένειες συχνά γίνονταν ενδοδυναστιακοί και κατ' επέκταση διεθνείς γάμοι, και από την άποψη αυτή δεν είναι δυνατόν να αποκλειστούν ούτε οι αρμενικές, ούτε οι γεωργιανές ρίζες των αριστοκρατών του Κουροπαλατίου Τάικ. Ασφαλώς, ο Τορνίκ ως μέλος της ορθόδοξης Εκκλησίας της Γεωργίας, μπορούσε να θεωρείται «*Ίβηρας*», αλλά αν είχε αρμενική καταγωγή, θα μπορούσε να την αρνηθεί; Μάλιστα, αν έχουμε υπόψη μας ότι η γενεαλογία των αριστοκρατικών οικογενειών έπαιζε μεγάλο ρόλο και από την άποψη της νομιμότητας της εξουσίας τους...

¹⁰⁸⁴ Βλ. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Προς τον ίδιον υιόν Ρωμανόν*, σελ. 210.

χατσκάρ¹⁰⁸⁵ στην πόλη Άρζν (κοντά στη Θεοδοσιούπολη), με επιγραφή στα Αρμενικά. Ένα άλλο παρόμοιο χατσκάρ, που ήταν τοποθετημένο στο Ανί και παλαιότερα αποδιδόταν στον Βαράζ-Βατσέ, μετά από την ορθή ανάγνωση της επιγραφής του από τον Σ. Μπαρχουδαριάν, πλέον αποδίδεται επίσης στον Τορνίκ¹⁰⁸⁶. Πριν εγκατασταθεί στον Άθωνα, ο Τορνίκ πραγματοποίησε μία σπουδαία πολιτική αποστολή: το 978 ο Βάρδας Φωκάς, που αγωνιζόταν κατά του στασιαστή Βάρδα Σκληρού, έστειλε τον στρατιώτη-μοναχό Τορνίκ για διαμεσολάβηση στον Δαβίδ Κουροπαλάτη, για να συμμετάσχει ο τελευταίος στην προσπάθεια καταστολής του Σκληρού. Στις 24 Μαρτίου του 979 ο Τορνίκ, επικεφαλής του αρμενο-γεωργιανού στρατού του Κουροπαλάτη, στην πεδιάδα Παγκαλή κατέστειλε τελικά τον Σκληρό. Κατόπιν αυτού, ο Τορνίκ μαζί με τον αδελφό του, εγκατέλειψε εντελώς τα εγκόσμια και αναχώρησε για τη Μεγίστη Λαύρα. Περίπου το 980-984 ο Αμπουλχερίτ-Ιωάννης και η συνοδεία του με την ευλογία του Αθανασίου Αθωνίτου αναχώρησαν από την Λαύρα και οργάνωσαν την δική τους αδελφότητα, τη Μονή Ιβήρων, ο κυρίως κτίτωρ της οποίας υπήρξε ο Τορνίκ, ενώ η αδελφότητα αρχικά απαρτιζόταν από 6-7 άτομα με καταγωγή από το Τάικ.

Βαθμηδόν, όμως, η νεοσύστατη Μονή επεκτάθηκε και στην αδελφότητά της έγιναν δεκτοί όχι μόνο «*Ιβηρες*», δηλαδή, ορθόδοξοι Γεωργιανοί και Αρμένιοι¹⁰⁸⁷, αλλά και Έλληνες, ώστε περίπου το έτος 1005 η αδελφότητα αριθμούσε περισσότερους από πεντακοσίους μοναχούς. Αυτό το έτος, στην θέση του ηγουμένου

---

¹⁰⁸⁵ Χατσκάρ (από *խաչ* = σταυρός και *քար* = λίθος, πέτρα) ή σταυροπέτρες: γνωστά μνημεία της αρμενικής εκκλησιαστικής τέχνης. Πρόκειται για περίτεχους ανάγλυφους σταυρούς σε λίθο, οι οποίοι τοποθετούνταν στους τάφους, στους δρόμους, στις εκκλησίες για προσκύνημα (βλ. Πετροσιάν, *Χατσκάρ*).

¹⁰⁸⁶ Βλ. Ορμπέλι, *Πόλη Ανί*, σελ. 64.

¹⁰⁸⁷ Κατά την Β. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, ο προσδιορισμός «*Ιβηρας*» στις βυζαντινές πηγές του ΙΑ΄αι. είχε πέντε σημασίες, αυτές του Ισπανού, του Γεωργιανού, του κάτοικου του Θέματος Ιβηρίας, του Αρμενίου ορθόδοξου –μέλους της Εκκλησίας της Γεωργίας και τέλος, του μοναχού της Μονής Ιβήρων (βλ. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, «Το «*Ιβηρ*»»). Αξιοσημείωτο είναι ότι την ίδια εποχή στο Τυπικό της Λαύρας του Σάββα Ηγιασμένου, στο απόσπασμα όπου ο βιογράφος του οσίου ο Κύριλλος Σκυθοπολίτης αναφέρει τους Αρμένιους, ο συντάκτης του Τυπικού αλλάζει τους Αρμένιους σε *Ιβηρες*. Ο λόγος ήταν από τη μία ότι «*Ιβηρας*» πλέον σήμαινε όχι μόνο Γεωργιανό, αλλά και Αρμένιο ορθόδοξο, μέλος της Εκκλησίας της Γεωργίας. Από δε την άλλη, επειδή η λέξη «*Αρμένιος*» θα μπορούσε εκτός από την εθνικότητα, να είναι δηλωτικό και ομολογιακής ταυτότητας, όπως π. χ. στο Συνοδικό της Ορθοδοξίας ο Ιάκωβος Τζαντζάλος (Βαραδαίος) ονομάζεται «*Αρμένιος*» ως μονοφυσίτης, και όχι ως Αρμένιος ως προς την φυλετική καταγωγή (βλ. *Τριφιδιον*, σελ. 163). Εκτός από αυτό, στα Βαλκάνια, όπου υπήρχε μεγάλος αριθμός των Αρμενίων Παυλικιανών, το εθώνυμο «*Αρμένιος*» έγινε συνώνυμο του άθεου, ενώ η αίρεση των παυλικιανών επονομαζόταν «*αρμενική αίρεση*». Σε αυτές τις συνθήκες ήταν αναμενόμενο, προκειμένου να βρεθούν εκτός περιττής καχυποψίας, οι ορθόδοξοι Αρμένιοι να προτιμούν τον προσδιορισμό «*Ιβηρας*». Έτσι, μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον Π. Μουραδιάν, σύμφωνα με τον οποίο, κατά τον Θ΄-ΙΑ΄αι. τα εθώνυμα «*Αρμένιος*» και «*Ιβηρας*» είχαν αποκτήσει και τη σημασία του ομολογιακού προσδιορισμού (βλ. Μουραδιάν, *Η επιστολή*, σελ. 10).

της Μονής τον Ιωάννη Ίβηρα διαδέχτηκε ο γιος του Ευθύμιος Ίβηρας (955-1028), ο οποίος διέπρεψε ως μεταφραστής της εκκλησιαστικής γραμματείας από τα Ελληνικά στα Γεωργιανά¹⁰⁸⁸. Έτσι, ο Ευθύμιος έστειλε δώρο τη νέα Γεωργιανή μετάφραση του Ευαγγελίου στον Δαβίδ Κουροπαλάτη, ενώ αργότερα ταξίδεψε στο Τάικ και τη Γεωργία, όπου διέμεινε τέσσερα χρόνια.

Αξιοπρόσεκτη είναι η συλλογή των «*Βίων*» των Αρμενίων αγίων, η οποία συντάχτηκε κατά τον ΙΑ΄αι. στη Μονή Ιβήρων¹⁰⁸⁹. Οι «*Βίοι*» αυτοί μεταφράστηκαν από τα Αρμενικά στα Γεωργιανά κατά τον Ζ΄-Η΄αι., είτε στο Τάικ, είτε στο Σακί. Όπως αναφέρει ο Π. Μουραδιάν, η συγγραφή αυτού του κώδικα με «*Βίους*» τοπικών αγίων της Αρμενίας, οι οποίοι ήταν σχεδόν ή εντελώς άγνωστοι στην αυτοκρατορία, προφανέστατα σχετίζεται με τις πνευματικές ανάγκες των εκ Τάικ Αρμενίων μοναχών, οι οποίοι μέσα στο γεωργιανό περιβάλλον, είχαν χάσει πλέον την επαφή τους με την αρμενική γλώσσα¹⁰⁹⁰.

Μία άλλη μαρτυρία για την παρουσία ορθοδόξων Αρμενίων στον Άθωνα, εμπεριέχεται στο σύντομο κανονικό εγχειρίδιο του Οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Γ΄ Γραμματικού (1084-1111) στον Πρώτο του Αγίου Όρους. Σε αυτό ο πατριάρχης κατακρίνει τη συνήθεια των λαϊκών και των μοναχών να καταλύουν την νηστεία την Τετάρτη και την Πέμπτη κατά την τρίτη βδομάδα προ της Μεγάλης Τεσσαρακοστής, αφήνοντας εξαίρεση για τους ορθοδόξους Αρμενίους¹⁰⁹¹.

Πιθανότατα την ίδια περίοδο, το β΄ μισό του Ι΄ αι. στην τοποθεσία Ξηρόκαστρο του Αγίου Όρους ιδρύθηκε η Μονή Αρμενίου ή Αρμενίων. Υποτίθεται ότι αυτή την Μονή, αφιερωμένη στην Παναγία Ελεούσα, είχαν ιδρύσει οι εκ Ταρών

---

¹⁰⁸⁸ Ενδιαφέρον είναι ότι σύμφωνα με τον «*Βίο*» των οσίων Ιωάννη και Ευθυμίου των Ιβήρων, ο Ιωάννης αφού έλαβε τον γιο του από τον μένοντα στην Κωνσταντινούπολη παππού (πατέρα της μητέρας) του Αμπουχάρμπ, τον έβαλε να σπουδάσει τα Γεωργιανά και τα Ελληνικά. Δεν σημαίνει αυτό ότι το παιδί δεν ήξερε τα Γεωργιανά; Η καχυποψία μας ενισχύεται, όταν στον ίδιο «*Βίο*» αναφέρεται ότι ο Ευθύμιος μπόρεσε ελεύθερα να μιλήσει Γεωργιανά κατόπιν της θαυματουργής παρέμβασης της Παναγίας (βλ. Γεώργιος Αγιορείτης, *Βίος*, σελ. 32-33). Το ότι ο Ευθύμιος δεν ήξερε Γεωργιανά ούτε στο επίπεδο της καθημερινής χρήσης, μας αναγκάζει να αποδεχτούμε ότι η μητρική του γλώσσα ήταν ακριβώς τα Αρμενικά.

¹⁰⁸⁹ Athous, Iberon 8 (βλ. Blake, «Catalogue», σελ. 318-329).

¹⁰⁹⁰ Βλ. Μουραδιάν, *Η γεωργιανή*. Το ότι Αρμένιοι μοναχοί πραγματικά μόνασαν στη Μονή γίνεται φανερό από την αναφορά του «*Βίου των Ιωάννη και Ευθυμίου*», όπου αναφέρεται πως ένας Αρμένιος αυλικός ονόματι Γκιουρμπέλ μαζί με τον ανιψιό του ήρθε στη Μονή Ιβήρων, βαπτίστηκε με το όνομα Αρσένιος και έγινε μοναχός (βλ. Γεώργιος Αγιορείτης, *Βίος*, σελ. 50). Κατά τη γνώμη μας, η επιλογή από τον Γκιουρμπέλ της συγκεκριμένης Μονής θα μπορούσε να σχετίζεται με το γεγονός ότι εκεί ήδη υπήρχε το οικείο του αρμενικό περιβάλλον.

¹⁰⁹¹ Βλ. PG 111, 404. Το συγκεκριμένο έργο εκτυπώθηκε με το όνομα του Νικολάου Μυστικού, ενώ σήμερα είναι σαφές πως στην πραγματικότητα αυτό ανήκει στη γραφίδα του Νικολάου Γραμματικού (βλ. Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός*, σελ. 130-131).

Αρμένιοι μοναχοί οι οποίοι αφίχθηκαν στον Άθωνα μετά την ενσωμάτωση του Ταρών στην αυτοκρατορία¹⁰⁹². Όπως και όλες οι πρώιμες αγιορείτικες Μονές, έτσι και η Μονή των Αρμενίων ήταν ένα απλό οίκημα με κελλιά. Διασώθηκε το όνομα του εκπροσώπου της Μονής Θεοδώρου, του οποίου η υπογραφή σώζεται σε ένα έγγραφο¹⁰⁹³. Στο τέλος του Ι΄ ή στις αρχές του ΙΑ΄ αι. στην εγκαταλειμμένη Μονή εγκαταστάθηκε ο Λαυριώτης μοναχός Σάββας. Ο θείος του Σάββα είχε αγοράσει το μισό της Μονής από κάποιο μοναχό κυρ Θεοδόσιο Σιδεροκαύστη, ενώ το υπόλοιπο μέρος δώρισε ο μοναχός κυρ Βασίλειος. Ο Σάββας με δικούς του πόρους έκτισε στην Μονή εκκλησία και οικήματα, καλλιέργησε αμπέλια μαζί με τους δύο υποτακτικούς μοναχούς, τον Γεώργιο και τον Ιγνάτιο. Ένα αγιορείτικο έγγραφο του 1020 έχει υπογράψει κάποιος Νικήτας μοναχός και πρεσβύτερος «*τον Αρμενηον (sic)*»¹⁰⁹⁴.

Τα έτη 1023-1038 άρρωστος πια ο Σάββας με ειδικό έγγραφο δώρισε την Μονή του Αρμενίου στη Μέγιστη Λαύρα, κάτι που εξασφάλισε την συνέχεια του μοναστηριού¹⁰⁹⁵. Το 1045 ο ηγούμενος της Μονής Νικήφορος μαζί με άλλους ηγούμενους αγιορείτες υπέγραψε το νέο αθωνικό Τυπικό του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Θ΄, ενώ κατά το έτος 1087 ο ηγούμενος της Μονής Ξηροκάστρου ή Αρμενίων Σάββας αναφέρεται ως ο Πρώτος του Αγίου Όρους¹⁰⁹⁶.

Η παρουσία των εξ Αρμενίας μοναχών δεν περιοριζόταν μόνο στη Μέγιστη Λαύρα και τις Μονές Ιβήρων και Αρμενίων. Έτσι, από το έτος 1001 χρονολογείται το πρώτο ιστορικό έγγραφο της αγιορείτικης Μονής Εσφιγμένου (Εσφαγμένου), την οποία έχει υπογράψει ο ηγούμενός της, ο αρμενικής καταγωγής Θεόκτιστος. Αυτός ήταν ένα δραστήριο και σεβαστό πρόσωπο, αφού το 1035 τον συναντάμε στη θέση του Πρώτου του Άθωνα. Από το συγκεκριμένο έτος μας έχει σωθεί ένα έγγραφο, στο οποίο έχει υπογράψει ο Θεόκτιστος ιδιοχείρως ελληνιστί και αρμενιστί (δίπλα στα ελληνικά). Η ελληνική υπογραφή έχει το «†Θεόκτηστος μ[ο]ν[α]χ[ός]», ενώ η αρμενική λέγει: «*Իմ ձեռքս գրեցի Թէփղիսիսնս ը[հωյձ]ն*»† («*Δια χειρός μου*

¹⁰⁹² Βλ. Nastase, «*Les débuts*», σελ. 280.

¹⁰⁹³ Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, σελ. 68.

¹⁰⁹⁴ *ArchAth*, XIX, σελ. 232.

¹⁰⁹⁵ Βλ. *ActAth*, IV, σελ. 4-7.

¹⁰⁹⁶ Βλ. Παπαχρύσανθος, *Ό Αθωνικός μοναχισμός*, σελ. 351. Ανάμεσα τα έτη 1169-1259 η Μονή πέρασε στην ιδιοκτησία της Μέγιστης Λαύρας, ενώ πριν το 1513 της Ζωγράφου (βλ. Χρήστου, *Το Άγιον Όρος*, σελ. 68). Σύμφωνα δε με άλλες πληροφορίες, η Μονή καταργήθηκε και η τοποθεσία της δόθηκε στην Κωνσταμονίτου, η οποία και έκτισε στη θέση της πάλαι Μονής Αρμενίων τον πύργο (βλ. Δωρόθεος, *Το Άγιον Όρος*, τ. Α΄, σελ. 431). Σήμερα τα ερείπια του μεγαλειώδους πύργου, ανάμεσα στους αρσανάδες της Ζωγράφου και της Κωνσταμονίτου χαιρετούν κάθε προσκυνητή του Αγίου Όρους.

υπέγραφα Θεόκτιστος μ[ο]νᾶχός]»¹⁰⁹⁷. Ο Θεόκτιστος ήταν Πρώτος μέχρι και την κοίμησή του το έτος 1040. Ένας άλλος Πρώτος με αρμενική καταγωγή υπήρξε ο Γρηγόριος Τζουντζουλούκης, ο οποίος έζησε στα τέλη του ΙΑ΄-αρχές του ΙΒ΄αι¹⁰⁹⁸.

Συμπερασματικά, θα σημειώσουμε ότι ο αριθμός των Αρμενορθόξων κοινοτήτων, που ήταν σε μικρή έκταση και την προηγούμενη περίοδο, ολοένα και αυξανόταν από τον Ι΄ αι., παράλληλα με την εξάπλωση της εξουσίας των Ρωμαίων στη χώρα. Αυτή η διαδικασία είχε ως αποτέλεσμα την καθίδρυση και αναζωογόνηση τοπικών ορθόξων Μητροπόλεων στην Αρμενία. Η ενδυνάμωση της παρουσίας των Αρμενίων ορθόξων και η δράση τους (η οποία δεν περιοριζόταν στα σύνορα της Αρμενίας), μαζί με άλλους παράγοντες, προβλημάτισε έντονα την ηγεσία της αντιχαλκηδόνιας Εκκλησίας της Αρμενίας, προκαλώντας διωγμούς εις βάρος των χαλκηδονίων κατά το β΄μισό του Ι΄αι. – επί Καθολικού Ανανία και Καθολικού Χατσίκ Α΄. Ταυτόχρονα, η μετακίνηση των αντιχαλκηδονίων αρμενικών πληθισμών στα αυτοκρατορικά εδάφη, τη Μικρά Αρμενία, την Καππαδοκία κ. α., προκάλεσε διωγμό εις βάρος τους από τους Βυζαντινούς. Σε συνθήκες ηλεκτρισμένης ατμόσφαιρας αναπτύχθηκε η Βυζαντινοαρμενική πολεμική θεολογική γραμματεία, με την οποία οι δύο πλευρές έσκαψαν βαθιά χαρακώματα μεταξύ τους.

---

¹⁰⁹⁷ Την υπογραφή του Θεοκτίστου μαζί με μικρή μελέτη επανεξέδωσε ο Χ. Μπαρτικιάν (βλ. Μπαρτικιάν, «Η αρμενική υπογραφή»). Ο Μπαρτικιάν όμως μπέρδευσε τον Θεόκτιστο Αρμένιο με τον ηγούμενο της Μεγίστης Λαύρας Θεόκτιστο, ο οποίος ήταν ηγούμενος μόνο μια χρονιά, το 1010 (βλ. Δωρόθεος μοναχός. *Το Άγιον Όρος*, σελ. 227). Επίσης, ο μελετητής δεν διέκρινε τη λέξη «μοναχός» και στις δύο γλώσσες, στα Αρμενικά και στα Ελληνικά.

¹⁰⁹⁸ Μπαρτικιάν, «Οι Βασπουρακανίτες», σελ. 146.

Κεφάλαιο VI

Αρμενοβυζαντινή θεολογική αντιπαράθεση

1. Δύο διαφορετικές αντιλήψεις του χριστολογικού δόγματος¹⁰⁹⁹

α. Η «Ομολογία» του Καθολικού Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη

Το πρώτο κατά χρονολογική σειρά δογματικό έργο, το οποίο προέρχεται από την εξεταζόμενη εποχή, ανήκει στη γραφίδα του Καθολικού Ιωάννη Ε΄ Δρασχανακερτίτη¹¹⁰⁰. Δυστυχώς, το έργο αυτό, που τιτλοφορείται ως «Ομολογία», δεν φέρει καμία χρονολόγηση. Κατά τη γνώμη μας, ο Καθολικός Ιωάννης ίσως το έγραψε στην αρχή της πατριαρχίας του, όταν ακόμη η Αρμενία ζούσε μία περίοδο ευημερίας επί Συμπατ Α΄ Βαγρατίδη και δεν χρειαζόταν τη βοήθεια των Ρωμαίων τόσο πολύ, όσο τη χρειάστηκε στη συνέχεια. Συνεπώς, ο Καθολικός θα μπορούσε άνετα να ασκεί κριτική στους «αιρετικούς χαλκηδόνιους». Ακόμη, μία τέτοια «Ομολογία» ίσως ήταν απαραίτητη για τον νέο Καθολικό, προκειμένου να βρεθεί εκτός οποιασδήποτε καχυποψίας στα θέματα της πίστης αναφορικά με την αντιχαλκηδόνια στάση του εκκλησιαστικού σώματος της Αρμενίας. Από την άλλη δε, αυτό το έργο του Καθολικού έχει κοινά σημεία με την επιστολή του Γκαγκίκ Α΄

---

¹⁰⁹⁹ Η χριστολογία των προχαλκηδονίων αρχαίων ανατολικών Εκκλησιών έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής και ειδικής έρευνας στα μισά του περασμένου αιώνα, όταν ξεκίνησαν αρχικά οι ανεπίσημες, ύστερα δε οι επίσημες συναντήσεις των ορθόδοξων και μη χαλκηδονίων θεολόγων. Έκτοτε και η χριστολογία της Αρμενικής Αποστολικής Εκκλησίας κατά καιρούς μελετάται από διάφορους ερευνητές, χωρίς μέχρι τώρα να υπάρχει μια ολοκληρωμένη μελέτη η οποία να παρουσίαζε την αρμενική Χριστολογία ανά τους αιώνες. Αναφέρουμε ενδεικτικά μερικές μελέτες που αναφέρονται σε διάφορες πλευρές του μείζονος αυτού θέματος: Sarkissian, *The Council*. Meyendorff, «L'Aphthartodocétisme». Πετροσιάν, *Η Χριστολογία*. Dorfmann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins*. Dorfmann-Lazarev, *Christ*. Dorfmann-Lazarev, «The Apostolic». Dorfmann-Lazarev, «Christ's». Cowe, «Armenian Christology». Krikorian, *Christology*. Ananyan, «The Armenian». Larchet, «Les fondements». Findikyan, «Christology». Aram I, *Saint Nersēs*. Αξίζει να σημειώσουμε ότι οι μελετητές επικεντρώνουν την προσοχή τους περισσότερο στους Ε΄- Η΄ αι. όταν η θέση της Εκκλησίας της Αρμενίας απέναντι στα χριστολογικά ζητήματα διαμορφωνόταν, και επιπλέον στις Βυζαντινοαρμενικές θεολογικές διαπραγματεύσεις του ΙΒ΄ αι. Έτσι η περίοδος του Ι΄-ΙΑ΄ αι. στο σύνολό της ακόμα δεν έχει μελετηθεί συστηματικά, και μάλιστα σε ένα πρίσμα διαλόγου των αρμενικών και βυζαντινών κειμένων. Αυτή η παράλειψη είχε και αντικειμενικές αιτίες, διότι μερικά κείμενα, π.χ. οι λόγοι του Νικήτα Στηθάτου, δημοσιεύτηκαν για πρώτη φορά λίγα χρόνια πριν και ακόμα δεν μελετήθηκαν. Με αυτό το κεφάλαιο, λοιπόν, καταβάλλουμε προσπάθεια να καλύψουμε αυτό το κενό.

¹¹⁰⁰ Αυτό το έργο για πρώτη φορά δημοσιεύτηκε το 1896, και έκτοτε οι μελετητές έχουν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις για την πατρότητα και τη χρονολογία του. Ο Γ. Τερ-Βαρδανιάν, ο οποίος το 2010 με διορθώσεις αναδημοσίευσε το έργο, βασιζόμενος στις προηγούμενες απόψεις, τάσσεται υπέρ της άποψης ότι το έργο αυτό ανήκει στη γραφίδα του Ιωάννη Ε΄ (Τερ-Βαρδανιάν, «Η ομιλία»). Την άποψη αυτή αποδεχόμαστε κι εμείς, δεδομένου ότι το έργο αυτό έχει κοινά στοιχεία με τα άλλα έργα του Ι΄ αι., τις επιστολές του Αρέθα Καισαρείας και του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρονίδη. Οριστική θα ήταν η φιλολογική μελέτη του έργου και η σύγκριση με τα αναμφίλεκτα έργα του Ιωάννη Ε΄, κάτι που ακόμα δεν είχε γίνει.

Αρτσρουνίδη προς τους Ρωμαίους, έτσι ώστε προκύπτει το εύλογο ερώτημα, αν ο Ιωάννης εκμεταλλεύτηκε την επιστολή του Γκαγκίκ, ή αντίθετα, ο Γκαγκίκ βασίστηκε στην «Ομολογία» του Δρασχανακερτίτη. Μήπως και οι δύο χρησιμοποίησαν μία κοινή πηγή; Επιπλέον, μήπως ο αποδέκτης της επιστολής είναι ο ίδιος βασιλιάς του Βασπουρακάν, εφόσον στο τέλος της «Ομολογίας» ο συγγραφέας της απευθύνεται στους άγνωστους αποδέκτες, λέγοντας ότι προχώρησε στη συγγραφή, για να μην τους αδικήσει με τη σιωπή του¹¹⁰¹. Αν η τελευταία υπόθεσή μας είναι σωστή, τότε η «Ομολογία» του Δρασχανακερτίτη έχει συγκεκριμένο αναγνωστικό κοινό, την αυλή του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη.

Ήδη από την αρχή ο συγγραφέας της «Ομολογίας» εκφράζει την αυστηρή στάση του απέναντι στους χαλκηδονίους, οι οποίοι κατ' αυτόν, γκρεμίζουν τις βάσεις της ορθόδοξης πίστης και αποκλίνουν προς δαιμονικές διδασκαλίες¹¹⁰². Αυτοί, αφού αποδοκιμάζουν τις τρεις Οικουμενικές Συνόδους, ακολουθούν τις πλάνες των νεστοριανών, εφόσον «μετά από την άρρητη ένωση του Λόγου και του σώματος σε Έναν Κύριο Ιησού Χριστό, με διαίρεση ορίζουν δύο Φύσεις, δύο θελήματα και δύο ενέργειες, και δεν ομολογούν ότι τα Πάθη, δηλαδή η δια τον κόσμο σταύρωση και ο θάνατος [ανήκουν] στον από την Αγία Παρθένο ενανθρωπίσαντα Θεό, αλλά [ανήκουν] ξεχωριστά στον άνθρωπο μόνο. Και [ομολογούν], ότι αυτός που έπασχε και σταυρώθηκε, δεν είναι ούτε Κύριος, ούτε Σωτήρας, ούτε Θεός και Υιός Θεού»¹¹⁰³.

Περιγράφοντας με αυτό τον λανθασμένο τρόπο τη χριστολογία των Ορθοδόξων, ο Ιωάννης στη συνέχεια προβαίνει στην ανατροπή των ανύπαρκτων θέσεων των χαλκηδονίων. Η προσπάθειά του αυτή ουσιαστικά δεν είναι τίποτε παρά ένας μάταιος αγώνας. Ο Καθολικός ανατρέπει τις κατηγορίες των Βυζαντινών εις βάρος των Αρμενίων ως οπαδών του Μάνεντος¹¹⁰⁴, των γνωστικών (που πρέσβευαν δοκητιστικές απόψεις) και του Ευτυχούς¹¹⁰⁵. Ο Δρασχανακερτίτης καυτηριάζει αλύπητα αυτές και παρόμοιες αιρέσεις, ανάμεσα στις οποίες την άποψη, ότι δήθεν ο

---

¹¹⁰¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 616.

¹¹⁰² Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 616.

¹¹⁰³ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 616-617.

¹¹⁰⁴ Ο Μάνης ή ο Μάνι-Χάια (αφ' ου – «Μανηχαΐος») (216-277) ιδρυτής μιας εκλεκτικής θρησκείας με στοιχία Χριστιανισμού, ανατολικών θρησκειών και, κυρίως, γνωστικών συστημάτων. Η διαρκής διδασκαλία του Μάνεντος που ανακήρυτε την ύλη ως κακή καθεαυτή, εξαπλώθηκε στην πατρίδα του, την Περσία, αλλά και τις γύρω περιοχές, ακόμα και στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (Χρήστου, *Πατρολογία*, τ. Β', σελ. 188-194). Η αρνητική στάση του Μανιχαΐσμου έναντι του σώματος έγινε βάση αυτό το θρήσκευμα να θεωρείται ως πρόδρομος του Μονοφυσισμού.

¹¹⁰⁵ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 617-618.

Λόγος έπασχε με τη Θεία Φύση και όχι με το Σώμα (=ανθρώπινη Φύση). Αιρετικές αποκλίσεις αποτελούν επίσης οι δοξασίες ότι δήθεν το Σώμα του Χριστού αόρατο προϋπήρχε της Ενανθρώπησης, ή ότι η Θεία και η ανθρώπινη Φύσεις ταυτίζονται¹¹⁰⁶. Αυτές οι θεολογικές απόψεις, όπως σωστά επισημάνει ο Ιωάννης Ε΄, διαψεύδουν τη σωτηρία μας, διότι προβάλλουν όχι έναν ομοούσιο με εμάς Χριστό, αλλά έναν εντελώς ξένο προς εμάς, ο οποίος δεν θα μπορούσε να προσφέρει σωτηρία σε όσους ήταν ξένοι προς αυτόν. Είναι, λοιπόν, σωτηριολογικά αναγκαίο ο Λόγος να ενσαρκωθεί, να γίνει άνθρωπος πραγματικά και να ενώσει τη δική μας ανθρώπινη φύση στον Εαυτό Του¹¹⁰⁷. Ο Λόγος ενώθηκε με το Σώμα του αδιάσπαστα, ούτε κατά δόκηση, ούτε κατά υιοθέτηση, αλλά στα αλήθεια και «κατά φύσιν» (*ϋνιϋθωυϋϋ*)¹¹⁰⁸. Μέχρι το σημείο αυτό η χριστολογία του Δρασχανακερτίτη φαίνεται να είναι ορθόδοξη. Στη συνέχεια όμως ο συγγραφέας, βασιζόμενος στον Γρηγόριο Θεολόγο, ισχυρίζεται, ότι αφού η Θεότητα έχρισε την ανθρωπότητα του Χριστού, αυτή έγινε όπως και ο Χρίσας και άμφω θεός¹¹⁰⁹. Από εδώ και πέρα ο Ιωάννης Ε΄ στρέφεται εναντίον των ομολογούντων δύο Φύσεις και δύο πρόσωπα στον Χριστό, διότι με αυτό τον τρόπο αντί Τριάδος ουσιαστικά εισάγεται τετράδα¹¹¹⁰. Ο Λόγος, σύμφωνα με τον Ιωάννη, «έμειξε την αθάνατη και άφθαρτη Ουσία του Λόγου με τη φθαρτή και θνητή ουσία μας, και ο Ανώτατος, αφού ίσα ενώθηκε (*ηϋιϋωυϋϋϋϋϋϋ*) με το κάκιστο, ουσίωσε τις δύο [Φύσεις] σε μία, μεταβάλλοντας [το κάκιστο] σε υπέρτατο καλό, και θέωσε, εργαζόμενος το άφθαρτο»¹¹¹¹.

¹¹⁰⁶ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 618-619.

¹¹⁰⁷ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 619.

¹¹⁰⁸ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 622.

¹¹⁰⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 619· PG 36, 132.

¹¹¹⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 619. Το περιεργό αυτό θεολογικό επιχείρημα για πρώτη φορά ίσως εμφανίζεται στην προς Επίκτητο Κορίνθου επιστολή του Μεγάλου Αθανασίου. Απ'εκει πληροφορούμαστε ότι ο Κορίνθου είχε στείλει στον Αλεξανδρείας κάποια συγγράμματα με ορισμένες θεολογικές θέσεις σχετικά με τη Θεία Ενανθρώπιση. Ανάμεσα σε αυτές λοιπόν, ο Πατήρ της Εκκλησίας αναφέρει και εκείνη, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη φύση είναι ομοούσια με τη Θεία Ουσία, διαφορετικά αντί Τριάδας θα έχουμε τετράδα: «...τις δὲ τὴν ἀθέμιτον ταύτην ἐπενόησεν ἀσέβειαν, ὥστε κἂν εἰς ἐνθύμησιν ἔλθεῖν καὶ εἰπεῖν, ὅτι ὁ λέγων ἐκ Μαρίας εἶναι τὸ κυριακὸν σῶμα οὐκέτι τριάδα, ἀλλὰ τετράδα ἐν τῇ θεότητι φρονεῖ; ὡς διὰ τοῦτο τοὺς οὕτω διακειμένους τῆς οὐσίας τῆς τριάδος εἶναι λέγειν τὴν σάρκα, ἣν ἐνεδύσατο ἐκ Μαρίας ὁ σωτήρ» (Athanasi Epistula, σελ. 5, βλ. και σελ. 13-14). Ο Μέγας Αθανάσιος καταδικάζει αυστηρά αυτές τις απόψεις που κυκλοφορούσαν ανάμεσα στους Ορθοδόξους, υποδεικνύοντας όχι μόνο την φυσική διαφορά μεταξύ της Θεότητας και της ανθρωπότητας του Χριστού, αλλά και το γεγονός ότι η Θεία Ουσία δεν δύναται να δεχτεί καμία προσθήκη (βλ. Athanasi Epistula, σελ. 14-15). Επιστρέφοντας στην επιχειρηματολογία των Αρμενίων θα σημειώσουμε, βέβαια, ότι αυτοί προέβαλλαν το υπ'εξέταση επιχείρημα όχι ως προς τη φύση, αλλά ως προς το ενδεχόμενο ανθρώπινο πρόσωπο του Χριστού. Το κοινό όμως υπόβαθρο και στις δύο περιπτώσεις, κατά τη γνώμη μας, είναι η προχαλκηδόνια ταυτοσημία των εννοιών «φύσις» και «υπόστασις».

¹¹¹¹ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 620.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι κατά τον Καθολικό Ιωάννη Ε΄ η ανθρώπινη φύση του αληθώς σαρκωθέντος και ενανθρωπίσαντος Λόγου του Θεού υφίσταται μία ριζική μεταβολή, αφού χάρη στην ένωση με τη Θεία Φύση γίνεται άφθαρτη (αδιάφθορη)¹¹¹², αθάνατη και αποθεώνεται. Οι αλλαγές αυτές, που σχετίζονται με τη θέωση, δεν επιτρέπουν να ισχυριστεί κανείς (σύμφωνα με τη σκέψη του συγγραφέα) ότι υπάρχουν δύο Φύσεις μετά την ένωση, αλλά μία, εκείνη του Ενός, αλλά σαρκωθέντος και ενανθρωπίσαντος Υιού. Την ένωση αυτή ο Δρασχανακερτίτης χαρακτηρίζει ως ασύγχυτη, αδιαίρετη, αμετάβλητη, ενώ ταυτόχρονα τονίζει ότι ο Λόγος προσέλαβε ολόκληρο τον άνθρωπο δίχως την αμαρτία¹¹¹³. Οι δύο τέλει Φύσεις συντρέχουν σε μία ατομική (*յաσηղաղան*) υπόσταση και αποτελούν ένα Πρόσωπο, μία Φύση, έναν Υιό, έναν Χριστό και έναν Κύριο, ο Οποίος τιμάται με μία προσκύνηση, αφού έχει μία και την αυτή Φύση¹¹¹⁴.

Εκθέτοντας λοιπόν τη δική του χριστολογία, ο Καθολικός Ιωάννης αρχίζει να ασκεί κριτική εις βάρος των οπαδών της Συνόδου της Χαλκηδόνας, οι οποίοι, όπως εσφαλμένα νομίζει ο συγγραφέας, ομολογούν δύο Φύσεις κεχωρισμένες και αμέτοχες η μία στην άλλη¹¹¹⁵. Βασιζόμενος στους θύραθεν φιλοσόφους, ο Δρασχανακερτίτης θεωρεί πως η «φύση» είναι γενική έννοια, ενώ το «πρόσωπο» ειδική. Άρα, το πρόσωπο εμπεριέχεται στη φύση και όχι η φύση στο πρόσωπο. Από αυτή την άποψη ο Καθολικός Ιωάννης θεωρεί ως άτοπο το δόγμα της Χαλκηδόνας, επειδή σύμφωνα με αυτό, οι δύο Φύσεις (γενικές έννοιες) εμπεριέχονται σε ένα Πρόσωπο (ειδική έννοια)¹¹¹⁶. «Και εάν έτσι έχουν τα πράγματα, όπως και έχουν ακριβώς, συμπεραίνει ο Καθολικός, τότε είναι αδύνατο να υπάρχουν σε ένα Πρόσωπο δύο Φύσεις, και είναι

---

¹¹¹² Στα Αρμενικά η λέξη *յաσηղաղանիթիւն* σημαίνει και «φθορά» και «διαφθορά» (βλ. Καζαριάν, *Ο Ι. Φώτιος*, σελ. 69-70). Και ο Δρασχανακερτίτης στη συνέχεια, αναφερόμενος στην αφθαρσία του Κυριακού Σώματος, εννοεί το αδιάφθορο του μέσα στο μνημείο (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 623). Επίσης, εννοώντας τα αδιάβλητα πάθη, σημειώνει ότι ο Χριστός θα μπορούσε να τα απομακρύνει από το Σώμα, αλλά επέτρεψε το Σώμα να βαστάζει «τα δικά του», τα οποία επιπλέον είναι δείγματα της ανθρώπινης φύσης Του (βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 625).

¹¹¹³ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 620. Δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κανείς την ταυτότητα των διατυπώσεων του Δρασχανακερτίτη με τον χριστολογικό όρο της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου.

¹¹¹⁴ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 620.

¹¹¹⁵ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 621.

¹¹¹⁶ Η άποψη του Καθολικού Ιωάννη και σε αυτό το σημείο προδίδει την άγνοιά του για την διδασκαλία των χαλκηδονίων, διότι ο Ιωάννης Δαμασκηνός με σαφήνεια υπογραμμίζει ότι ο Λόγος κατά την ενανθρώπιση δεν προσέλαβε την αόριστη ανθρώπινη φύση, ούτε την κοινή φύση, αλλά «την ἐν ἀτόμῳ» ανθρώπινη φύση δηλαδή ενυπόστατη, συγκεκριμενοποιημένη στη Θεία Υπόσταση του Λόγου (Δαμασκηνός, *Ἐδκοσις*, σελ. 131). Τη διεξοδική ανάλυση του σημαντικότητας αυτού χριστολογικού ζητήματος βλ. Μπαθρέλλος, *Ἴδε ο Ἄνθρωπος*, σελ. 221-233.

ανάγκη να συντάσσουν άμα δύο πρόσωπα για αμφοτέρες τις Φύσεις»¹¹¹⁷. Αυτό, φυσικά, συνεπάγεται νεστοριανισμό, για τον οποίο ο Ιωάννης και κατηγορεί τους χαλκηδόνιους.

Συνεχίζοντας την πολεμική του, ο Δρασχανακερτίτης γράφει επίσης ότι στο χριστολογικό παράδειγμα «ένα Πρόσωπο-δύο Φύσεις» η ισότητα των Φύσεων πάσχει, και η ανθρώπινη φύση γίνεται δούλη της Θείας Φύσης του Χριστού¹¹¹⁸. Π. χ. όταν ο Ιησούς προσευχόταν, η ανθρώπινη φύση προσευχόταν στη Θεία Φύση σε σχήμα δούλος-κύριος; Ή σε ποιο Πρόσωπο αποδίδουν το Θείο Πάθος οι χαλκηδόνιοι, αναρωτιέται ο Καθολικός: «Αν ομολογούν [ότι το Πάθος ανήκει] στο [Πρόσωπο] της Θεότητας, [τότε] καταστρέφουν το ανθρώπινο πρόσωπο»¹¹¹⁹. Εάν δε [αποδίδουν το Πάθος] στην ανθρωπότητα, τότε εμβάλλουν μία αλλοτρίωση ανάμεσα στον Θεό Λόγο και την ανθρωπότητά Του...»¹¹²⁰. Ο Καθολικός επιπλέον νομίζει ότι στο χαλκηδόνιο σύστημα η ανθρώπινη φύση του Χριστού δεν μπορεί να προσκυνάται, ούτε μπορεί κανείς να βαπτισθεί στο όνομα αυτής¹¹²¹. Και, εφόσον βαφτιζόμαστε στον θάνατο του Χριστού, είναι ανάγκη «να ομολογούμε ότι μία είναι η φύση της απαθούς Θεότητας και του παθητού Σώματος, με το οποίο πέθανε για χάρη μας»¹¹²².

Κεντρική θέση στην «Ομολογία» του Ιωάννη κατέχει το σημαντικότερο θέμα του Θείου Πάθους. Έχοντας μία λανθασμένη εικόνα για τις θέσεις των Ορθοδόξων αναφορικά με αυτό το ζήτημα, ο Ιωάννης νομίζει, ότι δήθεν, σύμφωνα με τους χαλκηδόνιους σταυρώθηκε ο φιλός άνθρωπος που συνάφθηκε στον Θεό, και όχι ο Θεός, κάτι που συνιστά εμφανώς την πλάνη των νεστοριανών¹¹²³.

Πώς, όμως, ομολογεί ο ίδιος Καθολικός; Σύμφωνα με αυτόν, σταυρώθηκε «ούτε μόνο άνθρωπος, ούτε μόνο Θεός, αλλά άνθρωπος και Θεός»¹¹²⁴. Πώς δύναται να ερμηνευτεί αυτός ο ισχυρισμός; Η λύση την οποία προτείνει ο Καθολικός Ιωάννης έγκειται στο εξής: μολονότι ο σεσαρκωμένος Λόγος έχει μία Φύση «εκ των δύο»,

¹¹¹⁷ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 621.

¹¹¹⁸ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 621.

¹¹¹⁹ Σε αυτό το σημείο ακριβώς κρύβεται ο μεγαλύτερος κίνδυνος της ταύτισης εκ μέρους των αντιχαλκηδονίων της «υπόστασης» και της «φύσης», διότι σε αυτό το σχήμα η πραγματική και τέλεια ανθρώπινη φύση αναπόφευκτα ζητάει τη δική της υπόσταση-πρόσωπο και δεν δύναται να γίνει «ενυπόστατη» στη Θεία Υπόσταση του Λόγου. Για αυτό και σε μερικούς αντιχαλκηδόνιους συγγραφείς παρατηρείται μία τάση, σε αναλογία προς τη σύνθετη Φύση του Χριστού να εισάγουν και μία σύνθετη Υπόστασή Του (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 91).

¹¹²⁰ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 622.

¹¹²¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 622-623.

¹¹²² Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 623.

¹¹²³ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 622.

¹¹²⁴ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 623.

εντούτοις σε αυτή παρατηρείται μία φυσική διάκριση κατ' αναλογία της ψυχής και του σώματος, όταν το σώμα πάσχει μεν και πεθαίνει, η δε ψυχή μένει απαθής και αθάνατη. Με παρόμοιο τρόπο και ο Λόγος δεν πεθαίνει μαζί με το Σώμα Του αλλά, μένοντας αθάνατος, μέσα στον αδιάφθορο θάνατό Του θανατώνει τον θάνατο¹¹²⁵. Έτσι λοιπόν, «δεν είναι ο ίδιος ο Λόγος το Σώμα, αλλά το Σώμα είναι δικό του Λόγου, ενωμένο με τον Ίδιο, και για αυτό [ο Λόγος], ενώ ο Ίδιος είναι αόρατος και απαθής, θεωρεί ως δικά Του τα πάθη του Σώματός Του»¹¹²⁶.

β. Η επιστολή του Αρέθα Καισαρείας

Μέσα στη συγγραφική κληρονομιά του ονομαστού προϊστάμενου της Εκκλησίας Καισαρείας Καππαδοκίας, πολυγραφότατου αρχιεπισκόπου Αρέθα (περ. 850-μετά το 932)¹¹²⁷ εμπεριέχεται μία θεολογική πραγματεία «πρὸς τὴν ὑπὸ τῶν Ἀρμενίων γραφεῖσαν ἐπιστολήν»¹¹²⁸. Όπως πληροφορούμαστε από το προοίμιο του έργου, αυτό είναι η απάντηση του Καισαρείας στους Αρμενίους, οι οποίοι προηγουμένως είχαν απευθυνθεί σε αυτόν διατυπώνοντας θεολογικές απορίες. Κατά την εκτίμηση των ειδικών, αυτή η επιστολή γράφτηκε γύρω στο 920¹¹²⁹. Ποιοι ήταν αυτοί οι Αρμένιοι είναι άγνωστο, όμως, αν έχουμε υπόψη μας ότι ο Καισαρείας (από το 901) επί το πλείστον διέμεινε στην Κωνσταντινούπολη και ήταν ένας από τους επιφανείς αρχιερείς, απολαμβάνοντας την εύνοια της αυλής (ειδικά μετά από το 921), τότε καθίσταται πιθανό ότι η απάντησή του ίσως προοριζόταν για αποδέκτες που ήταν επίσημα πρόσωπα.

Στο προοίμιο της επιστολής ο Αρέθας αναφέρει ότι «οὐκ ἐπὶ βραχὺν χρόνον» αμφιταλαντευόταν ανάμεσα στην ευθύνη να απαντήσει σε αυτούς που απαιτούν τον λόγο του και στο να αποφεύγει τις μάχες και τις φιλονικίες, τελικά όμως αποφάσισε

¹¹²⁵ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 623, 625-626.

¹¹²⁶ Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 624. Η θέση, ότι ο απαθής Λόγος έπασχε με το δικό Του Σώμα είναι μία κλασική θέση των Πατέρων (βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις*, σελ. 169).

¹¹²⁷ Μαθητής του ι. Φωτίου και ένας από τις πλέον φωτισμένες προσωπικότητες της εποχής του, ο Αρέθας διέπρεψε ως συγγραφέας, αλλά και εκκλησιαστικός άνδρας με έντονη παρουσία στα πολιτικά δρώμενα της βυζαντινής αυλής (βλ. Σανγκίν, «Οι επιστολές»· Γλάρος, «Αρέθας»). Τα κριτικά κείμενα των μικρότερων έργων του Αρέθα – ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγεται και η εν λόγω επιστολή προς τους Αρμένιους, εξέδωσε το 1968 ο L. Westerink (βλ. *Arethae Caesariensis, Scripta Minora*). Αξιοσημείωτο είναι ότι η προς τους Αρμενίους επιστολή του Καισαρείας ουσιαστικά δεν έχει μελετηθεί μέχρι στιγμής σε ικανοποιητικό βαθμό.

¹¹²⁸ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*.

¹¹²⁹ Βλ. Γιουζμπασιάν, *Αρμενικά κρατίδια*, σελ. 113· Γλάρος, «Αρέθας», σελ. 242.

να αποστείλει την απάντηση, διότι δεν είναι καλό να αδρανεύει κανείς, όταν κάποιος διαστρέφουν την αλήθεια και μαραίνουν το αλάτι της ορθής πίστεως¹¹³⁰.

Στην απαντητική επιστολή του ο Αρέθας Καισαρείας αναδεικνύεται σφοδρός υπερασπιστής της εν Χαλκηδόνι Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, η διδασκαλία της οποίας αποκρούει και καταστέλλει δύο «*ἐκ διαμέτρου*» αντίθετες αιρέσεις, δηλαδή από τη μία την πλάνη του Νεστορίου, από δε την άλλη αυτή του Ευτυχούς¹¹³¹. Αντί αυτές τις δύο πλάνες η Δ΄ Οικουμενική «*τοῖς ἐναλήθεσι δόγμασι τῶν ἐπὶ Χριστοῦ ἀληθῶν φύσεων ἀσυγχύτῳ συνδρομῇ τε καὶ συνυπάρξει ἕνα υἱὸν ἐκ δύο τῶν ἐναντίων φύσεων εἰς μιᾶς συνέλευσιν ὑποστάσεως τὸν μονογενῆ υἱὸν ὡς ἄνωθεν κατὰ τὸ ὑπερούσιον ἐκ πατρὸς καὶ κάτωθεν κατὰ τὸ ἡμέτερον ἐκ μητρός εἰλικρινῶς καὶ ἀνεπιθολώτως χρηματίσαντα δογματίσασα*»¹¹³². Η διάσωση και των δύο φύσεων, κατά τον Καισαρείας, άμεσα συνδέεται με τη σωτηριολογία, διότι στην αντίθετη περίπτωση «*πῶς ἂν ἀληθῶς πάθοι καὶ τίνι σωτηρίως τὸ πάθος προβαίνει αὐτὸς ἢ φάσματι περιάπτων τὸ πάθος ἢ τὴν ἀπρόσιτον φύσιν τῷ πάθει διεφθορώς, ὡς μηδὲ πιστεύεσθαι τὸ ἐντεῦθεν τοῖς ἄλλοις βραβεύειν τὴν σωτηρίαν τὸν μηδὲ τῆ ἑαυτοῦ φύσει τὸ ἀπαθὲς διασώσαντα;*»¹¹³³.

Συνεχίζοντας την υπεράσπιση της Χαλκηδόνας, ο Αρέθας αποδοκιμάζει ως γελοίο το επιχείρημα ότι η Σύνοδος είναι απόβλητη και μόνο για το ότι σε κάποια σημεία συνάδει με τη διδασκαλία του Νεστορίου, μάλιστα όταν ανάμεσά τους υπάρχουν ουσιαστικές διαφορές¹¹³⁴. Κατά τον Αρέθα, οι Αρμένιοι - καίτοι αποφεύγουν την πλάνη του Νεστορίου - εντούτοις πρεσβεύουν μία άλλη, χειρότερη και αντιφατική διδασκαλία, «*ἐκ δύο μὲν φύσεων κατ' οὐσίαν τὸν θεάνθρωπον*

¹¹³⁰ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 47-48.

¹¹³¹ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 49. Ο Αρέθας στο σημείο αυτό επαναλαμβάνει την άποψη και την ορολογία του μεγάλου διδασκάλου του, του ιερού Φωτίου, ο οποίος στις επιστολές του προς τους Αρμένιους προβάλλει ως «*ἐκ διαμέτρου*» αντίθετες αιρέσεις τον Αρειανισμό και τον Σαβελλιανισμό, τον Νεστοριανισμό και τον Ευτυχανισμό (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 122, 155, 158). Το ότι ο Αρέθας ακολουθούσε τον Μέγα Φώτιο, φαίνεται από την υπό εξέταση επιστολή του, μέσα στην οποία ο Καισαρείας επευφημεί τον μακαριστό Φώτιο και αναφέρει τις αξιόλογες ενωτικές προσπάθειές του μαζί με τους Αρμένιους (βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 52-53).

¹¹³² Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 49-50.

¹¹³³ Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 50.

¹¹³⁴ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 51. Ο Αρέθας σε αυτό το σημείο στρέφεται εναντίον της μεθοδολογίας του Τιμοθέου Αιλούρου, την οποία είχαν υιοθετήσει οι Αρμένιοι. Ο Τιμόθεος μέσα στην περιβόητη «*Ανατροπή*» του παίρνει αποσπάσματα από τα έργα του Φεοδώρου Μοψουσειτίας και Νεστορίου και συγκρίνοντάς τα με τα αποσπάσματα από τον Τόμο του πάπα Λέοντα και τον Όρο της Χαλκηδόνας, καταλήγει στο ποθητό συμπέρασμα ότι οι χαλκηδόνιοι είναι κρυφοί νεστοριανοί (βλ. Τιμόθεος Αιλούρος, *Ανατροπή*). Αυτή η μεθοδολογία χρησιμοποιήθηκε τον Θ΄αι και από τον επίσκοπο Σαάκ Μρουτ, ενώ καταπολεμήθηκε από τον Νικητά Βυζάντιο (βλ. Βιβλίο Επιστολών², σελ. 526-527· PG 609-617. Πρβλ. Kazaryan, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 89).

ύφιστῶντες καὶ ἀσυγχύτους δῆθεν ἀνομολογοῦντες τὰς ἐκατέρων αὐτῶν ιδιότητας, τῇ δὲ μιᾷ ὑποστάσει εἰς μίαν αἰθῆς σύνθετον φύσιν ἀνακιρνάντες καὶ φύραντες, ὡσπερ εἰς δεδοικότες μὴ τὸ ἀκραιφνὲς τῶν ὀνομάτων μετὰ τῆς δυνάδος τῶν φύσεων εἰς πρόσωπα τοσαῦτα τὸν ἕνα Χριστὸν διασπάσωσιν...»¹¹³⁵.

Ο Καισαρείας παρουσιάζει την ορθόδοξη χριστολογία με βάση τον προσφιλή για τους αντιχαλκηδονίους χαρακτηρισμό της Θείας Ενσάρκωσης ως «καινῆς μίξεως καὶ παραδόξου κράσεως»¹¹³⁶ του Ναζιανζηνού· το καινὸ καὶ τὸ παράδοξο τῆς μίξης καὶ τῆς ἀνάκρασης τῶν δύο Φύσεων σημαίνει ὅτι αὐτές μέσα στη στενότερη ἔνωση δὲν συγχέονται ἡ μία με τὴν ἄλλη, χάνοντας με αὐτὸ τὸν τρόπο καὶ τὴν ιδιότητές τους. Καὶ τούτο, γιὰ νὰ επιτευχθεῖ ἡ σωτηρία μας· «οὐ γὰρ ἐπ’ ἀπωλεία, πάλιν ἐρῶ, ἑαυτοῦ ἢ πρὸς ἡμᾶς τοῦ θεοῦ συγκατάβασις, ἀλλ’ ἵνα καὶ τὸ τῆς φύσεως ἡμῶν ἀσθενὲς ὑπερηρισμένον τῷ κρείττονι καταγωνίσῃται τὸν ἀντίπαλον καὶ τὸ δεσπύζον τῆς ἑαυτοῦ δόξης μὴ ἐξιστάμενον ἀποχρῶσαν παρέχηται τῷ συμπλεκόμενῳ βοήθειαν...»¹¹³⁷.

Ἡ ὁμολογία τῆς μίας φύσης, ποὺ ἀπηχεῖ τὴ διδασκαλία τοῦ Μάνεντος καὶ ἄλλων αἰρετικῶν, κατὰ τὸν Ἀρέθα ὁδηγεῖ σε δύο ἐνδεχόμενα· εἴτε ἡ Θεία φύση πλεονεκτεῖ ἀπέναντι στὴν ἀνθρώπινη φύση (με ἄλλα λόγια τὴν ἀφομοιώνει), καὶ σε αὐτὴ τὴν περίπτωση «θεὸς ὁ τὸ πάθος ἀνεχόμενος καὶ τὸν πολέμιον θριαμβεύων, οὐκ ἄνθρωπος»¹¹³⁸. εἴτε ἡ Θεία φύση ἀφομοιώνεται ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη, κάτι ποὺ εἶναι τὸ πιο ἀτοπο πρᾶγμα¹¹³⁹!

γ. Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Δαφνοπάτη πρὸς τὸν ἐπίσκοπο τοῦ Σιουνίκ Ἰάκωβο

Στο Γ’ κεφάλαιο τῆς ἐργασίας μας ἡδὴ ἀναφερθήκαμε σύντομα στὴν ἐπιστολὴ τοῦ πρωτασηκρήτη τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς Θεοδώρου Δαφνοπάτη «πρὸς τὸν τοῦ Σουνῆς ἐπίσκοπον χώρας τῶν Ἀρμενίων»¹¹⁴⁰. Εφόσον ἡ ἐπιστολὴ κατὰ τὴν ἐκτίμηση τῶν ἐκδοτῶν τῆς, τοῦ J. Darrouzès καὶ L. G. Westerink, γράφτηκε ἀνάμεσα στα ἔτη

¹¹³⁵ Ἀρέθας Καισαρείας, *Ἐπιστολή*, σελ. 56-57.

¹¹³⁶ Βλ. *PG* 36, 325.

¹¹³⁷ Ἀρέθας Καισαρείας, *Ἐπιστολή*, σελ. 57.

¹¹³⁸ Ἀρέθας Καισαρείας, *Ἐπιστολή*, σελ. 57.

¹¹³⁹ Βλ. Ἀρέθας Καισαρείας, *Ἐπιστολή*, σελ. 57-58.

¹¹⁴⁰ Το σπουδαιότατο αὐτὸ ἔγγραφο, ποὺ δημοσιεύθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1978, ἔμεινε σε σχετικὴ ἀφάνεια ἀπὸ τοὺς μελετητές. Ἐτσι, οἱ ἐρευνητές ποὺ ὡς τώρα ἔχουν ἀσχοληθεῖ με τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπανάστασης τοῦ Ἰακώβου Σιουνίκ, ἀγνοοῦν τὴν ὑπάρξη τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Δαφνοπάτη.

925-933 (ή και λίγο αργότερα)¹¹⁴¹, είναι αναμφισβήτητο πλέον ότι ο αποδέκτης της δεν ήταν παρά ο περιώνυμος Ιάκωβος του Σιουνίκ. Με την επιστολή - ή μάλλον την πραγματεία του - ο Δαφνοπάτης επιχειρεί να ανατρέψει τις χριστολογικές θέσεις της πολεμικής επιστολής του Σιουνίκ, ο οποίος την απέστειλε ως απάντηση σε άγνωστες οδηγίες του αυτοκράτορα Ρωμανού Λεκαπηνού. Η επιστολή του Σιουνίκ, αφού μεταφράστηκε από τα αρμενικά «*πρὸς τὴν Ἑλλάδα*», προκάλεσε την έντονη δυσαρέσκεια και αγανάκτηση της αυλής, ώστε «*ἀνάξιον ἐκρίναμεν τοιαύτην ἐπιστολήν, βλασφημίας καὶ κακοδοξίας ἀνάμεστον, ἀκοαῖς ἐνηχῆσαι βασιλικαῖς*»¹¹⁴².

Ο Ιάκωβος είχε γράψει ότι αποδέχεται μόνο τις τρεις πρώτες Οικουμενικές Συνόδους, ενώ αποδοκιμάζει την Δ΄ Οικουμενική, γιατί κατά τη γνώμη του, αυτή διαφωνεί με τις πρώτες τρεις¹¹⁴³. Ο Θεόδωρος αποκρούει αυτή την άποψη και σύντομα εκθέτει τα αίτια της σύγκλησης και των επτά Οικουμενικών Συνόδων και συμπεραίνει ότι αυτές αποτελούν κόμπους μιας ενιαίας αλυσίδας («*δίκην σειρᾶς ὅφ' ἐαυτῶν ἔχονται τε καὶ περιέχονται*»)¹¹⁴⁴. Ο Θεόδωρος ασκεί δριμύτατη κριτική εις βάρος της διδασκαλίας περί της μιας φύσης του Χριστού μετά από την ένωση, η οποία διδασκαλία «*ἐκ παλ[αιῶν] τῶν χρόνων ἐν τῷ τῶν Ἀρμενίων γένει παρά τιν[ων] μισοχρίστων καὶ δυσσεβῶν διαδοθείσης καὶ μέχρι τοῦ νῦν ἐπιπολαζούσης, κατήντησε καὶ πρὸς σὲ ἢ τοιαύτη κακόδοξος καὶ θεόμαχος διδαχὴ, οὐκ οἶδα εἴτε ἀμαθία καὶ ἀπειρία σοφῶν παιδευτῶν τε καὶ διδασκάλων καὶ λογικῶν ἐπιστημῶν καὶ τεχνῶν, εἴτε*

---

¹¹⁴¹ Βλ. Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, σελ. 2.

¹¹⁴² Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 109-117. Ο σύγχρονος μελετητής της επιστολής C. Zuckerman εικάζει ότι ο Ιακώβος Σιουνίκ προφανώς απευθύνθηκε στον αυτοκράτορα Ρωμανό Α΄ με την παράκληση αυτός να στείλει αγιογράφους για την εξιστόρηση του καθολικού της Μονής Ταθέβ. Ο αυτοκράτορας δε, ζήτησε ο Ιάκωβος να ασπαστεί την ορθοδοξία. Ακολούθησε η απάντηση του Ιακώβου, όπου ο μητροπολίτης με πάθος υπερασπίστηκε την πατρώα ομολογία του. Η επιστολή του Σιουνίκ προκάλεσε την έντονη αγανάκτηση του Δαφνοπάτη ο οποίος και καυτηρίασε τις θέσεις του Ιακώβου. Ο Zuckerman θεωρεί ειρωνεία της ιστορίας το ότι ο Ιάκωβος ως μονοφυσίτης αποδοκιμάστηκε από τους Βυζαντινούς, ενώ ως χαλκηδόνιος αναθεματίστηκε από τον Καθολικό Ανανία (βλ. Zuckerman, "Sur les destinataires", σελ. 755-758). Η εικασία του ερευνητή είναι λογική, όμως κατά τη γνώμη μας, δεν εξηγεί ικανοποιητικά όλη την οξύτητα της ασυμβίβαστης σύγκρουσης του Ιακώβου με τον Ανανία.

¹¹⁴³ Βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 111.

¹¹⁴⁴ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 111. Σε αυτό το σημείο ο Δαφνοπάτης προφανέστατα ακολουθεί τον Μέγα Φώτιο, ο οποίος στην αλληλογραφία του με τους Αρμενίους τόνιζε ακριβώς την αδιάσπαστη συνοχή των επτά Οικουμενικών Συνόδων (βλ. Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 121-122). Επίσης, η εξάρτηση του Δαφνοπάτη από τον Φώτιο είναι εμφανής, όταν ο συγγραφέας αντιλαμβάνεται τις αιρέσεις του Αρείου και του Σαβελλίου, του Νεστορίου και του Ευτυχούς ως «*ἐκ διαμέτρου νόσον*» (βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 127· Καζαριάν, *Ο Ιερός Φώτιος*, σελ. 158-159).

παραδόσει προγονικῆ καὶ ἀπλῆ καὶ ἀνεξετάστῳ παραδοχῆ πρὸς τὴν τοιαύτην κατωλισθηκότα αἴρεσιν»¹¹⁴⁵.

Ἡ ανατροπὴ τῆς φόρμουλας τῆς μίας φύσης καὶ τῆς ἀντίστοιχῆς διδασκαλίας ἀπὸ τὸν Δαφνοπάτη περιληπτικὰ ἐστιάζεται στα ἐξῆς σημεῖα:

α) Ἀν ἀποδεχθούμε ὅτι οἱ δύο Φύσεις ἐγίναν μία με τὴν ἐννοία πὼς ἡ ἀνθρωπότητα μεταβλήθηκε σε Θεότητα ἢ, ἀντίθετα, ἡ ἀνθρωπότητα ἀφομοίωσε τὴ Θεότητα, τότε ἡ ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου δὲν μπορεῖ πλέον νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς ἀμετάτρεπτη καὶ ἀναλλοίωτη. Μάλιστα, στὴν πρώτη ἐκδοχῆ, ὁ Σωτῆρας πλέον δὲν εἶναι πραγματικὰ ἄνθρωπος, ἀλλὰ μόνον φαινομενικά, ἐνῶ στὴ δευτέρῃ εἶναι ψιλὸς ἄνθρωπος¹¹⁴⁶.

β) Ἀν ἀποδεχθούμε ὅτι οἱ δύο Φύσεις ἐγίναν μία μέσω συγχύσεως, τότε «μηδεμιᾶς ἐν αὐτῷ σωζομένης φύσεως διὰ τὴν σύγχυσιν»¹¹⁴⁷.

γ) Στὴν περίπτωση τῆς μίας φύσης οὔτε τὸ ὄνομα «Χριστός» δύναται νὰ σταθεῖ, ἐφόσον αὐτὸ «δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν, τῆς τε χρισιάσης θεότητος καὶ τῆς χρισθείσης ἀνθρωπότητος... τούτων κατὰ σὲ [σ]υγχεομένων μετὰ τὴν ἔνωσιν καὶ εἰς μίαν ἀνακιρναμένων φύσιν, πῶς ἂν ἡ τῶν δύο δηλωτικὴ κλήσις περισωθῆσεται, μὴ τῶν ὑπ' αὐτῆς δηλουμένων συντηρουμένων;»¹¹⁴⁸.

δ) Ἡ διδασκαλία τῆς μίας σύνθετης φύσης τοῦ Χριστοῦ οὐσιαστικὰ καταστρέφει τὴν ἐνανθρώπιση τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, καθόσον σὲ μία τέτοια ἐνωση τὸ τελικὸ σύνθετο προϊόν δὲν εἶναι ὁμοούσιο με τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα συντέθηκε¹¹⁴⁹.

¹¹⁴⁵ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολή*, σελ. 117, 119.

¹¹⁴⁶ Βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολή*, σελ. 119.

¹¹⁴⁷ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολή*, σελ. 119.

¹¹⁴⁸ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολή*, σελ. 121.

¹¹⁴⁹ Βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Ἐπιστολή*, σελ. 123, 125. Ὁ συγγραφέας μας ἀκολουθεῖ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ὁ ὁποῖος, συνεχίζοντας τὴν γραμμὴ τῶν προηγούμενων Πατέρων, πολεμοῦσε τὴν προσφιλή στους ἀντιχαλκηδόνιους διδασκαλία περὶ μίας σύνθετης φύσης τοῦ Χριστοῦ, ἡ ὁποία ἀποτελούνταν ἀπὸ τὴ Θεῖα καὶ τὴν ἀνθρώπινη. Συγκεκριμένα, γράφει ὁ ἅγιος Ἰωάννης: «...ἡ γὰρ σύνθετος φύσις οὐδ' ὀποτέρως τῶν, ἐξ ὧν συνετέθη, φύσεων ὁμοούσιος ὑπάρχειν δύναται ἐξ ἑτέρων ἀποτελεσθεῖσα ἕτερον. Οἷον τὸ σῶμα τὸ ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων συντεθειμένων οὐδὲ τῷ πυρὶ λέγεται ὁμοούσιον οὔτε πῦρ ὀνομάζεται οὔτε ἄηρ λέγεται οὔτε ὕδωρ οὔτε γῆ οὐδέ τινι τούτων ἐστὶν ὁμοούσιον. Εἰ τοῖνον κατὰ τοὺς αἰρετικοὺς μῖς συνθέτου φύσεως ὁ Χριστὸς μετὰ τὴν ἔνωσιν ἐχρημάτισεν, ἐξ ἀπλῆς φύσεως ἐτέραπῃ εἰς σύνθεσιν καὶ οὔτε τῷ πατρὶ ἀπλῆς φύσεως ὄντι ἐστὶν ὁμοούσιος οὔτε τῇ μητρὶ (οὐ γὰρ ἐκ θεότητος καὶ ἀνθρωπότητος αὕτη συντέθεται) οὔτε μὴν ἐν θεότητι ἐστὶ καὶ ἀνθρωπότητι, οὔτε δὲ θεὸς ὀνομασθήσεται οὐδὲ ἄνθρωπος, ἀλλὰ Χριστὸς μόνον. Καὶ ἔσται τὸ Χριστὸς οὐ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ ὄνομα, ἀλλὰ τῆς μῖς κατ' αὐτοὺς φύσεως» (Ἰωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις*, σελ. 111). Ἄρα, ἡ προβολὴ τῆς μίας σύνθετης φύσης, ἀφ' ὅπου ἀντιφάσκει στὸ διπλὸ ὁμοούσιο τοῦ Σαρκωμένου Λόγου, ἀποτρέπει τὴν ὀρθόδοξη σωτηριολογία, διότι ἀν ὁ Μεσσίας ὡς Σωτῆρας δὲν εἶναι ταυτόχρονα

Από την επιστολή του Θεοδώρου Δαφνοπάτη πληροφορούμαστε, επίσης, ότι ο επίσκοπος Ιάκωβος στην επιστολή του είχε παραθέσει ορισμένα χωρία από τους Πατέρες (τον Αθανάσιο και τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, τον Γρηγόριο Θεολόγο και τον Ιωάννη Χρυσόστομο) για την απόδειξη της ορθοδοξίας της μιας φύσης. Τα σχετικά χωρία ο Δαφνοπάτης τα αναλύει και υποδεικνύει το ορθόδοξο υπόβαθρό τους. Συγκεκριμένα, αναφερόμενος στη γνωστή κυρίλλεια έκφραση «μία φύσις τοῦ Λόγου σαρκαωμένη», ο συγγραφέας μας δίκαια επισημάνει ότι αυτή εκδόθηκε στα πλαίσια της αντιστοιχίας της πολεμικής και, δεύτερον, «εἰ μὲν μίαν φύσιν εἰπὼν ἐσιώπησεν, εἶχεν ἂν παρείσδυσιν ἢ βλασφημία (του μονοφυσιτισμοῦ –Γ. Κ.)· ἐπεὶ δὲ καὶ σαρκαωμένην προσέθηκεν, καθαρῶς διὰ τούτου τὴν ἀνθρωπίνην ὑπεδήλωσε φύσιν, καὶ δύο φύσεις θεότητός τε καὶ ἀνθρωπότητος διεσήμανεν»¹¹⁵⁰.

Παραλείπουμε εδώ και άλλες παρατηρήσεις του πρωτασηκρήτη για τη διδασκαλία περί μιας φύσης του Χριστού, οι οποίες ουσιαστικά δεν καλύπτουν τις θέσεις των Αρμενίων θεολόγων και ως εκ τούτου είναι βολές σε λάθος κατεύθυνση¹¹⁵¹. Ὅσον αφορά την έκθεση της ορθόδοξης χριστολογίας, ο Θεόδωρος επικεντρώνει την προσοχή του στην προβολή του όρου της Χαλκηδόνας: «Τὸν γὰρ συμφυῆ καὶ ὁμοούσιον Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, ἐκ Πνεύματος ἁγίου σαρκαωθέντα ἐκ τῶν καθαρῶν καὶ ἀχράντων αἱμάτων τῆς ἀειπαρθένου καὶ Θεοτόκου αὐτοῦ μητρός, καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων φύσιν ἑαυτῷ οὐσιωδῶς καὶ καθ' ὑπόστασιν ἐνώσαντά τε καὶ ἀτομώσαντα, καὶ μένοντα [μ]ετὰ τὴν ἔνωσιν ἕνα μὲν Υἱὸν καὶ Κύριον καὶ Θεὸν καὶ Χριστόν, διπλοῦν δὲ ταῖς φύσεσι καθορώμενον καὶ ἐν ταύταις ὀρώμενον καὶ ταύτας ἐν ἑαυτῷ σώζοντα, καὶ δύο τὰ φυσικὰ θελήματα καὶ τὰς ἐνεργείας ἔχοντα, καὶ μηδ' ἐν ψιλαῖς ποτ' ἐννοίαις σύγχυσιν ἢ φουρμὸν ἢ ἀνάκρασιν διὰ τὴν ἄκραν ἔνωσιν ὑπομεμενηκότα...»¹¹⁵². Αξιοσημείωτο, επίσης, η μέριμνα του συγγραφέα για την

ομοούσιος με τον Θεό και τον άνθρωπο, δεν μπορεί κατ' ακολουθίαν να είναι ο οντολογικός γεφυρωτής του Κτίστη και του κτίσματος. Επιπλέον, όπως παρατηρεί και πάλι ο Δαμασκηνός, «Εἰ γὰρ μιᾶς φύσεως συνθέτου ὢν ὁ Χριστὸς ὁμοούσιος ἐστι τῷ πατρί, ἔσται ἄρα καὶ ὁ πατὴρ σύνθετος καὶ τῆ σαρκὶ ὁμοούσιος, ὅπερ ἄτοπον καὶ πάσης βλασφημίας ἀνάπλεον. Πῶς δὲ καὶ μία φύσις τῶν ἐναντίων οὐσιωδῶν διαφορῶν δεκτικὴ γενήσεται; Πῶς γὰρ δυνατὸν τὴν αὐτὴν φύσιν κατὰ ταῦτόν κτιστὴν εἶναι καὶ ἄκτιστον, θνητὴν καὶ ἀθάνατον, περιγραπτὴν καὶ ἀπερίγραπτον;» (Ιωάννης Δαμασκηνός, Ἐκδόσις, σελ. 122). Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η διδασκαλία της σύνθετης φύσης ακόμα είναι ασυμβίβαστη με την Πατερική οντολογία, σύμφωνα με την οποία υπάρχει μια ουσιαστική και βασική διάσταση μεταξύ του Ἄκτιστου και κτιστού.

¹¹⁵⁰ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 127.

¹¹⁵¹ Βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 131, 133, 137, 138.

¹¹⁵² Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 117, πβλ. σελ. 137, 139. Ο Δαφνοπάτης, ακολουθώντας την ορολογία του Κυρίλλου Ιεροσολύμων και του Γρηγορίου Θεολόγου, και άλλες φορές χρησιμοποιεί τον όρο «διπλοῦν», καθώς επίσης την έκφραση «τῶν φύσεων τὸ διττὸν καὶ ἢ τῆς δυνάδου» (βλ. Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 121, 129).

εξακρίβωση της έννοιας «ένωση» και συγκεκριμένα του τρόπου της ένωσης στην περίπτωση των δύο Φύσεων του σεσαρκωμένου Λόγου: «*Τῆς γὰρ ἐνώσεως πολλαῖς σημασίαις ὑποπιπτούσης, καὶ ποτὲ μὲν φυρμὸν σημαινούσης, ποτὲ δὲ κόλλησιν καὶ παρένθεσιν, καὶ ποτὲ μὲν ἀνάκρασιν ὡς ἐπὶ ὑγρῶν, ἐνίοτε δὲ προσωπικὴν καὶ σχετικὴν, ἄλλοτε δ' αὖ σύνθεσιν τῶν ἠνωμένων μερῶν, ἢ τῶν ὀρθοδόξων ὁμήγουρις, τοιαύτας ἐνώσεις ὡς συγχυτικὰς καὶ πεφυρμένας παρεῖσα, τὴν κατὰ σύνθεσιν ἔνωσιν προῦκρινε καὶ ἠσπάσατο, ἢ καὶ τὴν εἰς ἄλληλα τῶν μερῶν περιχώρησιν χωρὶς ἀφανισμοῦ κέκτηται. Ἡ δὲ ἐστὶν ἢ καθ' ὑπόστασιν ἔνωσις, πρᾶγμα ἐκ διαφόρων φύσεων ὑφειστώσ, ἢ ἐκ δύο πραγμάτων ἐν ἐνὶ προσώπῳ, ἢ ἔνωσις φύσεως ἐν ἑτέρῳ ὑποστάσει συντιθεμένη*»¹¹⁵³.

δ. «Ρίζα Πίστεως» του Ανανία Ναρεκίτη

Κατά τα ἔτη 983-987 ο Ανανίας Ναρεκίτης, με παραγγελία του Καθολικού Χατσίκ Α΄ συνέγραψε το μνημειώδες ἔργο του «*Ρίζα Πίστεως*». Στις συνθήκες, που οι αντιχακλιδόνιοι κύκλοι της Αρμενίας καταπολεμούσαν τον μισητό «*χακλιδονισμό*», το ἔργο του Ανανία καλούνταν να εἶναι ἓνα συστηματοποιημένο θεολογικό οπλοστάσιο, το πρῶτο στο εἶδος του, ἀπὸ το οποίο οι αντιχακλιδόνιοι θα ἔπρεπε να δανειστούν τα ἀπαραίτητα ὄπλα κατὰ των «*ιδεολογικῶν ἐχθρῶν*» τους¹¹⁵⁴.

Τὴν πολεμικὴ του κατὰ των χακλιδονίων, οι οποίοι, ὅπως ἰσχυρίζεται ο Ανανίας, «*διαιροῦν τὸν Ἐνα Χριστό σε δύο Φύσεις*»¹¹⁵⁵, ο συγγραφέας τῆς «*Ρίζας πίστεως*» ξεκινά ἀπὸ καθαρῶς φιλοσοφικὲς προϋποθέσεις. Σύμφωνα με αὐτές, ἡ «*φύση*» εἶναι γενικὴ ἔννοια καὶ διαιρεῖται σε πολλὰ πρόσωπα (ειδικὴ ἔννοια), ἀρα επομένως οι γενικὲς καὶ ἐπιπλέον ἀλλογενεῖς ἔννοιες, ὅπως ἡ Θεότητα καὶ ἡ ἀνθρωπότητα, δὲν μποροῦν να ἐνωθοῦν σε μία εἰδικὴ ἔννοια, δηλαδὴ στο «*πρόσωπο*», μάλιστα ταυτόχρονα διακρινόμενες¹¹⁵⁶. Εγκλωβισμένος στο σχῆμα τῆς ἀντιοχειανῆς «*ταύτισης*» τῆς φύσης καὶ τοῦ προσώπου, ἀλλὰ καὶ διακρίνοντας τὴν «*υπόσταση*» ἀπὸ το «*πρόσωπο*»¹¹⁵⁷, ο Ανανίας Ναρεκίτης θεωρεῖ, ὅτι οι Ορθόδοξοι

¹¹⁵³ Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή*, σελ. 133.

¹¹⁵⁴ Για τα εἰσαγωγικά του ἔργου βλ. Θαμραζιάν, «*Το δογματικό*».

¹¹⁵⁵ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 481.

¹¹⁵⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 481.

¹¹⁵⁷ Καὶ σε αὐτὸ το σημεῖο ο Ανανίας Ναρεκίτης παραμένει στα πλαίσια τῆς προχακλιδόνιας ἀντιοχειανῆς Χριστολογίας, ἡ οποία διέκρινε το «*πρόσωπο*» ἀπὸ τὴν «*υπόσταση*», κατὰ το οποίο ἐγινε καὶ μία θεολογικὴ βάση για τὴν πλάνη του Νεστορίου. Ὅπως σημειώνει ο ι. Φώτιος στὴν ἐπιστολὴ του στὸν Ἀσώτ Α΄ Βαγρατίδη, «*οὐδὲ γὰρ οὐδὲ Νεστόριος ὁ δυσσεβὴς δύο λέγει πρόσωπα, ἀλλ' εὐσεβεστέρω ῥήματι ἐγκατακρύπτων τῆς ἀσεβείας αὐτοῦ τὸ ἀναίσχυντον...ἐν μὲν πρόσωπον τῆ*

με ομολογία της διακρινόμενης ανθρώπινης φύσης εισάγουν στην Αγία Τριάδα ένα τέταρτο πρόσωπο, εκείνο της ανθρώπινης Φύσης του Χριστού¹¹⁵⁸. Επίσης, αγνοώντας την ορθόδοξη διδασκαλία περί ενυπόστατου, ο Ανανίας μέσω συλλογισμών καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι χαλκηδόνιοι την έχουσα ανθρώπινο πρόσωπο ανθρώπινη Φύση προσθέτουν στην Θεία Φύση, δημιουργώντας με αυτό τον τρόπο μία σύνθεση του ανθρώπου και του Θεού, του κτίσματος και του Κτίστη, κάτι το οποίο ο Ανανίας θεωρεί και κατακρίνει ως καθαρή ανθρωπολατρία, ειδωλολατρία και πολυθεΐα¹¹⁵⁹. Ως εκ τούτου, ο Ναρεκίτης προβάλλει τις εξής θεολογικές απορίες: οι «διοφυσίτες» βαπτίζονται στον θάνατο του ανθρώπου ή του Θεού¹¹⁶⁰; Το διά τη σωτηρία του κόσμου εκχυθέν αίμα του Χριστού είναι ενός ψιλού ανθρώπου ή του Θεού¹¹⁶¹; Τα πάθη και ο σταυρικός θάνατος είναι του ανθρώπου ή του Θεού¹¹⁶²; Και τελικά, ο Χριστός είναι Θεός ή απλός άνθρωπος¹¹⁶³;

Νομίζοντας, λοιπόν, πως οι χαλκηδόνιοι, όπως ακριβώς οι νεστοριανοί, ομολογούν ότι η ανθρώπινη Φύση του Χριστού έχει το δικό της πρόσωπο και είναι συντεθειμένη με τη Θεότητα, ο Ανανίας Ναρεκίτης απορρίπτει μια τέτοιου είδους διαίρεση του Ενόσ Χριστού σε «άλλον και άλλον», διότι σε αυτή την περίπτωση ο άνθρωπος μεν θα πάσχει, ο δε Θεός θα παραμένει απαθής, ο άνθρωπος θα παθαίνει τα ανθρώπινα, ενώ ο Θεός θα μένει αμέτοχος σε αυτά¹¹⁶⁴. Αυτό, βέβαια, συνεπάγεται τη διάψευση της Θείας ενανθρώπισης και κατά συνέπεια της σωτηρίας του ανθρωπίνου γένους¹¹⁶⁵.

Πώς, άραγε, μπορούν ορθοδόξως (κατά τη γνώμη του Ανανία) να λυθούν αυτά τα σπουδαιότατα χριστολογικά ζητήματα; Ο συγγραφέας της «*Ρίζας πίστεως*»

καθυποκρινόμενος, εἰς ὑποστάσεις δὲ δύο τὸν ἄτμητον διατέμνων καὶ συνδιωτῶν ταῖς φύσεσι τὴν ὑπόστασιν...» (Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Κατὰ Θεοποασιτών*, σελ.12). Ασφαλώς, καταπολεμώντας την επικίνδυνη αυτή μεταχείριση των όρων, οι Πατέρες της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, στον όρο της Χαλκηδόνας διακήρυξαν ένα Πρόσωπο και μία Υπόσταση του Ενόσ Κυρίου Ιησού Χριστού, με το οποίο εκ των πραγμάτων οριστικά ταύτισαν τις έννοιες «πρόσωπο» και «υπόσταση».

¹¹⁵⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 481.

¹¹⁵⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 481-483, 484, 502. «Και πώς, - αναρωτιέται ο Ανανίας, - είναι δυνατόν, να λατρεύουν δύο Φύσεις, αφού δεν δύναται κανείς να δουλεύει σε δύο κυρίους; Και πώς εμείς μπορούμε να γίνουμε και ανθρωπολάτρες και θεολάτρες; Αν ομολογείς δύο Φύσεις, τότε ανάγκη είναι να λατρεύεις τον άνθρωπο: αυτόν [ο Θεός] ανέστησε, κάθισε [εκ δεξιών] και σε αυτόν καθυπόταξε τους πάντες» (Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 502).

¹¹⁶⁰ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 483.

¹¹⁶¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 487.

¹¹⁶² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 487-488, 493, 495-497.

¹¹⁶³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 502, 525.

¹¹⁶⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 483.

¹¹⁶⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 484.

βασίζει τις απόψεις του στην πεποίθηση ότι δεν υφίσταται φύση χωρίς υπόσταση και αντίστροφα δεν υπάρχει υπόσταση χωρίς φύση. Η μεγαλύτερη έγνοια του Ανανία είναι το να διασώσει την ενότητα του Χριστού, την ενότητα και τη μοναδικότητα του Θείου Προσώπου Του. Η ταύτιση όμως της φύσης και του προσώπου δεν είναι το καλύτερο μέσο ως προς την επίτευξη μίας ισορροπημένης (δηλαδή ορθόδοξης) Χριστολογίας, διότι στο σύστημα αυτό ο θεολόγος αναγκαστικά ταυτίζει τις δύο Φύσεις, ενώ τη διάκριση των Φύσεων θεωρεί ως διαίρεση και διαστολή σε δύο πρόσωπα¹¹⁶⁶. Ταυτόχρονα, ο Ανανίας Ναρεκίτης αντιλαμβάνεται ότι στο σχήμα αυτό θεωρητικά μεν οι δύο Φύσεις και τα ιδιώματά τους δεν διακρίνονται, αλλά στο επίπεδο της πραγματικότητας η διάκριση είναι αναπόφευκτη. Ο συγγραφέας θέλει να προλάβει την αναντιστοιχία αυτή με την προβολή της αποφατικής θεολογίας με γνώμονα το «*μην ερευνάς, αλλά πίστευε μόνο*»¹¹⁶⁷. Ο Ναρεκίτης θεωρεί ότι στη μία και ίδια Φύση του Σεσαρκωμένου Λόγου συνυπάρχουν τα αντίθετα ιδιώματα, π. χ. η αθανασία και η θνητότητα¹¹⁶⁸. Ερμηνεύοντας την περικοπή Ιω. 19, 34 ο Ανανίας γράφει: «*Πώς από το νεκρωθέν Σώμα εξέρρε ζων ύδωρ; Διότι ο Ίδιος νεκρός και ο Ίδιος πήγασε την πηγή της ζωής και ζωοποίησε τον κόσμο... Ιδού, σε μία [και ίδια] Φύση [συνυπάρχουν] η νεκρότητα και η αθάνατη ζωικότητα*»¹¹⁶⁹. Τον τρόπο αυτού του παραδόξου γεγονότος γνωρίζει μονάχα ο Θεός, ενώ εμείς το μόνο που θα πρέπει να κάνουμε είναι να πιστεύουμε χωρίς να ερευνάμε: «*Πίστευε, λοιπόν, ότι ο Λόγος έγινε Σάρκα και παρέμεινε άσαρκος, ενώθηκε [με το Σώμα] ασυγχύτως, πέθανε αληθώς, αλλά όντως [έμεινε] Ζωντανός. Πιστεύω στα γεγονότα και δεν ερευνώ τον τρόπο τους*»¹¹⁷⁰.

Παρά ταύτα, όμως, ο Ανανίας Ναρεκίτης προβάλλει κάποιες αναλογίες οι οποίες συμβάλλουν στην καλύτερη κατανόηση του μυστηρίου της Θείας

¹¹⁶⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 485-486, 491-492. Ο Δαμασκηνός εν προκειμένω σημειώνει χαρακτηριστικά, ότι «*Αλλά τούτο έστι τὸ ποιούν τοῖς αἰρετικοῖς τὴν πλάνην, τὸ ταύτὸν λέγειν τὴν φύσιν καὶ τὴν ὑπόστασιν*» (Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσις*, σελ. 112).

¹¹⁶⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 492, 494-495, 499-500.

¹¹⁶⁸ Ο Ιωάννης Δαμασκηνός ασκεί κριτική σε αυτή την θέση των αντιχαλκηδονίων, γράφοντας τα εξής: «*Εἰ γὰρ μᾶς φύσεως συνθέτου ὦν ὁ Χριστὸς ὁμοούσιος ἔστι τῷ πατρὶ, ἔσται ἄρα καὶ ὁ πατὴρ σύνθετος καὶ τῇ σαρκὶ ὁμοούσιος, ὅπερ ἄτοπον καὶ πάσης βλασφημίας ἀνάπλεον. Πῶς δὲ καὶ μία φύσις ἐναντίων οὐσιωδῶν διαφορῶν δεκτικὴ γενήσεται; Πῶς γὰρ δυνατόν τὴν αὐτὴν φύσιν κατὰ ταύτὸν κτιστὴν εἶναι καὶ ἄκτιστον, θνητὴν καὶ ἀθάνατον, περιγραφτὴν καὶ ἀπερίγραφτον;*» (Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσις*, σελ. 112). Ο Ανανίας σε αυτό εύλογο ερώτημα απαντάει παραπέμποντας στην αποφατική θεολογία.

¹¹⁶⁹ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 493.

¹¹⁷⁰ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 495. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι ο Ανανίας ως αναλογίες υποδεικνύει την ταυτόχρονη μεταβολή του φωτός σε σκότος και του ύδατος σε αίμα επί του Μωυσή (βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 494-495). Σε αυτά τα παραδείγματα, βέβαια, ο Ανανίας προχωράει σε ιδιότυπη, αν δεν πούμε, αυθαίρετη παρουσίαση και ερμηνεία των αγιογραφικών χωρίων.

Ενσάρκωσης. Έτσι, ο συγγραφέας υποδεικνύει το παράδειγμα του λόγου και της γραφής, όπου ο άγραφος λόγος και ο έγγραφος ταυτίζονται. «*Με τον ίδιο τρόπο και ο Λόγος, αφού ενώθηκε με το Σώμα, το ίδιο είναι το ορατό Σώμα και ο αόρατος Λόγος και δεν διαιρούνται στα δύο*»¹¹⁷¹. Τα επόμενα παραδείγματα είναι του πυρακτωμένου σιδήρου και του φωτισμένου αέρα: «*Και όπως το πυρ ενωθέν με το σίδηρο, ή το φως με τον αέρα, όπου το πυρ βυθίζει [στο εαυτό του] τη φύση του σιδήρου, ενώ το φως φωτίζει τον αέρα. Και όπως το πυρ μεταβάλλει τη φύση του σιδήρου στη δική του φωτεινότητα, ενώ το φως φωτίζει τον αέρα, έτσι ακριβώς και το πυρ της Θεότητας αφού καθάρισε και ανήψωσε στην κορυφή της Θεότητας, ένωσε μαζί της και θέωσε [την ανθρωπότητα]. Και [έτσι], μία είναι αυτές [οι Φύσεις] και όχι δύο, μολονότι εσύ βρίσκεις τρόπους να τις διαχωρίσεις σε δύο*»¹¹⁷². Αυτή η φυσική ενότητα έχει ως συνέπεια το ότι το Σώμα (δηλαδή η ανθρώπινη Φύση του Χριστού), αποκτά τα θεία ιδιώματα: «*...Με την ένωση έλαβε τα όσα είναι της Θείας Φύσεως, και έγινε ο Ίδιος Λόγος, επομένως έχει και το ίδιο απερίγραπτο [του Λόγου]*»¹¹⁷³. Προσπαθώντας να εξηγήσει και να εδραιώσει το γεγονός της ενότητας και της μοναδικότητας του Προσώπου του Σωτήρα, επομένως δε (στο σύστημα του Ναρεκίτη) και της Φύσης του Χριστού, ο συγγραφέας καταφεύγει σε μία άλλη αναλογία· εκμεταλλευόμενος ένα χωρίο από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, ο Ανανίας παραπέμπει στη ράβδο του Μωυσή, η οποία θαυματουργικά γινόταν φίδι (Εξ. 4, 3). Όπως η ράβδος έγινε φίδι, έτσι και ο Λόγος έγινε Σάρκα. Όπως η ράβδος και το φίδι δεν ήταν δύο ξεχωριστά πράγματα, αλλά το ένα και το ίδιο, έτσι ακριβώς ο Λόγος και η Σάρκα Του ήταν ένα¹¹⁷⁴. Από δε την άλλη, ο Ανανίας γράφει ότι το πυρ, αφού ενώνεται με το σίδηρο, δεν μετατρέπει τη φύση του τελευταίου, αλλά τη μεταβάλλει στη δική του, όμως χωρίς σύγχυση¹¹⁷⁵.

Αναφερόμενος στο θέμα του Θείου Πάθους, ο Ανανίας δίκαια αποκλείει το ενδεχόμενο ότι έπασχε και πέθανε ένας απλός άνθρωπος, κάτι το οποίο σύμφωνα με την πεποίθησή του, ομολογούν οι χαλκηδόνιοι¹¹⁷⁶. Ούτε ο Θεός, ο Οποίος είναι απαθής στη Θεία Φύση Του, μπορεί να πάσχει και να πεθάνει¹¹⁷⁷. Επομένως, ο Ναρεκίτης ομολογεί, ότι «*ο Θεός Λόγος ενώθηκε με το σώμα και, αφού ως άνθρωπος*

¹¹⁷¹ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 505.

¹¹⁷² Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 505.

¹¹⁷³ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 507.

¹¹⁷⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 523.

¹¹⁷⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 597.

¹¹⁷⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 497.

¹¹⁷⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 526.

με το δικό Του Σώμα λίγο γεύτηκε την πείρα ως προς τον θάνατο, ως Θεός έλυσε τον θάνατο...»¹¹⁷⁸. Αλλού ο ίδιος συμπληρώνει: «...Αν διαιρείς σε δύο, δεν είναι δυνατόν ο άνθρωπος να ενεργεί αυτά [τα σωτήρια –Γ. Κ.] σε μας, ούτε ο γυμνός Λόγος προσφέρεται πάνω στον Σταυρό. Οπότε, λοιπόν, είναι φανερό ότι ο Λόγος, ενωθείς με το Σώμα, με μία Φύση και μία δύναμη ενέργησε όλα αυτά σε μας»¹¹⁷⁹.

Με αφορμή τον Τρισάγιο ύμνο ο Ανανίας Ναρεκίτης και πάλι επανέρχεται στο θέμα του Θείου Πάθους. Πώς, άραγε, έπασχε και πέθανε ο Αθάνατος Θεός; Ο Ναρεκίτης, προκειμένου να απαντήσει στην απορία αυτή, καταφεύγει στην αναλογία της ένωσης της ψυχής, του νου και του σώματος του ανθρώπου. Όπως αυτά τα συστατικά στοιχεία του ανθρώπου, αφού ενώνονται, γίνονται ένα πρόσωπο, μία ουσία και μία φύση (!), παρά το ότι είναι αλλογενείς και έχουν διαφορετικές ιδιότητες, με τον ίδιο τρόπο και ο Χριστός είναι «Θεός Ισχυρός, Αθάνατος και νεκρωθείς, διότι Αυτός ο Ίδιος Θεός και ο ίδιος άνθρωπος, Αυτός ο Ίδιος Υιός του Θεού και Αυτός ο Ίδιος Υιός του ανθρώπου, και από τον ουρανό και από τη γη, Απαθής και έπασχε, πέθανε, [έμεινε] Αθάνατος...»¹¹⁸⁰. Όπως το σώμα είναι όργανο της ψυχής και κινείται από αυτή, έτσι και το Σώμα του Λόγου ανήκει στον Ίδιο, και ό, τι αφορά στο Σώμα, αφορά στον Ίδιο Λόγο του Θεού, καίτοι «η Ουσία της Θεότητας έμεινε εκτός των παθών και του θανάτου, όπως στην περίπτωση της ανθρώπινης ψυχής»¹¹⁸¹. Σε άλλο σημείο, όμως, ο Ναρεκίτης ασκεί κριτική στην άποψη των Ορθοδόξων περί του ότι ο απαθής Λόγος «οικείωνε» τα Πάθη του δικού του Σώματος, διότι ο Ανανίας θεωρεί ότι οι χαλκηδόνιοι ομολογούν την ανθρώπινη φύση του Χριστού έχουσα ανθρώπινο πρόσωπο, και άρα παραδέχονται ότι έπασχε ένας ψιλός άνθρωπος, ενώ ο Λόγος οικείωνε τα πάθη αυτού¹¹⁸².

Στο εκτενές «Ρίζα πίστεως» ο συγγραφέας ειδικά αναφέρεται στη σπουδαιότερη θεματική της αφθαρσίας του Κυριακού Σώματος και των αδιάβλητων παθών του Χριστού. Πώς λειτουργούσαν οι ανάγκες και τα αδιάβλητα πάθη στην αποθεωμένη ανθρώπινη φύση του Χριστού Σωτήρα; Όπως διδάσκει ο Ανανίας

¹¹⁷⁸ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 493.

¹¹⁷⁹ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 518.

¹¹⁸⁰ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 580.

¹¹⁸¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 581. Έτσι γίνεται καταφανές ότι ο Ανανίας (όπως γενικότερα οι Αρμένιοι θεολόγοι του Μεσαιώνα) αγνοεί την ορθόδοξη διδασκαλία περί του ενυποστάτου και αξιολογεί τη Χριστολογία των Βυζαντινών στα πλαίσια των δικών του απόψεων περί της «ταύτισης» της φύσης και της υπόστασης.

¹¹⁸² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 584-585.

Ναρεκίτης, «κατά την ένωση του Λόγου με το Σώμα, αφαιρέθηκαν από αυτό όλες οι ανάγκες και τα πάθη της ανθρώπινης φύσης, και έγινε ό,τι [είναι] η Φύση του Προσλαβόντος»¹¹⁸³. Άρα, ο Κύριος κυριαρχεί στα πάθη του σώματος και όχι αντίθετα. Τα πάθη λειτουργούσαν στην ανθρώπινη φύση του Σωτήρα με την παραχώρηση του Λόγου, ο Οποίος «με το ενωθέν Σώμα βάσταξε τα Πάθη, και του Λόγου λέγεται [να είναι] τα ταπεινότερα και τα υψηλότερα, διότι δικό Του ήταν το Σώμα»¹¹⁸⁴. Ο Κύριος ανέλαβε αυτά τα πάθη προκειμένου να αποδείξει την αληθινή ενανθρώπισή Του και να αποστομάσει τους αιρετικούς, οι οποίοι την αρνούνται και την ομολογούν ελλιπή ή κατά δόκηση¹¹⁸⁵. Σε μας, τους απλούς ανθρώπους, που η φύση μας είναι φθαρτή, τα αδιάβλητα πάθη λειτουργούν κατά φύση και κατ' ανάγκη, ενώ στον Χριστό τα πάθη αυτά είναι φυσικά, αλλά όχι αναγκαία και ακούσια, αλλά πάντα εκούσια¹¹⁸⁶. Η φθορά της ανθρώπινης φύσης, κατά τον Ανανία, είναι αποτέλεσμα της αμαρτίας, και εφόσον ο Χριστός προσέλαβε την πλήρη ανθρώπινη φύση (λογική ψυχή, σώμα, νου) δίχως αμαρτία, τότε η αναμάρτητη ανθρώπινη φύση (το «Σώμα») Του είναι άφθαρτη¹¹⁸⁷. Το ότι ο Χριστός έπαθε τα αδιάβλητα πάθη εκουσίως και όχι κατ' ανάγκη, ο Ανανίας (στηριζόμενος σε ένα χωρίο του Νύσσης) αποδεικνύει με το γεγονός, ότι ο Χριστός κάθε ένα από τα πάθη αυτά (πεινά, δίψα, κούραση κ. α.) έπαθε μία φορά και άπαξ (!), και έτσι εξαφάνισε τα πάθη και τον θάνατο¹¹⁸⁸. Στην περίπτωση δε, που αποδεχτούμε ότι τα αδιάβλητα πάθη του Κυρίου λειτουργούσαν σε Αυτόν αναγκαία, τότε αναγκαστικά θα πρέπει να ομολογήσουμε το Σώμα Του φθαρτό/διαφθαρτό, και επομένως αμαρτωλό, διότι, καθώς ειπώθηκε προηγουμένως, η φθορά είναι αποτέλεσμα της αμαρτίας¹¹⁸⁹. Ο Ανανίας επίσης θεωρεί ότι το Κυριακό Σώμα δεν είχε φυσική πέψη και τις συνακόλουθες φυσιολογικές λειτουργίες του οργανισμού, τις οποίες ο συγγραφέας της «*Ρίζας πίστεως*» θεωρεί

¹¹⁸³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 597.

¹¹⁸⁴ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 507.

¹¹⁸⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 527.

¹¹⁸⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 527. Οι απόψεις του Ανανία για το εκούσιον των αδιάβλητων και φυσικών παθών στον Χριστό, κλασικές για την αρμενική Χριστολογία, απαντούν στα έργα και των Βυζαντινών Πατέρων, π. χ. στην προς Αρμενίου επιστολή του πατριάρχη των Ιεροσολύμων Θωμά Α' (807-820) (βλ. PG 97, 1517-1521).

¹¹⁸⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 527.

¹¹⁸⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 527. Παρόμοιες θέσεις εκφράζει ο π. Ιωάννης Ρωμανίδης, κατά τον οποίο στην κατάσταση της θέωσης γίνεται αναστολή των αδιάβλητων παθών, αφού ο άνθρωπος ανυψώνεται στην «*υπέρ φύσιν*» κατάσταση: «*Είναι δηλαδή ελεύθερος από τα αδιάβλητα πάθη, τα φυσικά πάθη του σώματος. Και τούτο συμβαίνει, διότι γίνεται τότε μία αναστολή της λειτουργίας του πεπτικού συστήματος καθώς και του ύπνου και ο άνθρωπος γίνεται επίγειος άγγελος*» (Ρωμανίδης, *Πατερική Θεολογία*, σελ. 78).

¹¹⁸⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 528.

απρεπείς, ενώ την παραδοχή αυτών στον Χριστό «βδελυρά φρονήματα και βλασφημίες»¹¹⁹⁰.

Ο Ανανίας με έμφαση καταπολεμά την άποψη των Ορθοδόξων περί του ότι το Κυριακό Σώμα έγινε άφθαρτο μόνο μετά την Ανάσταση¹¹⁹¹. Οι απορίες του Ανανία σε αυτό το σημείο είναι οι εξής: το Σώμα που ο Χριστός το ονομάζει «*ἄρτο ζωῆς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*» (Ιω. 6, 35) πώς είναι φθαρτό, ενώ στον ουρανό δεν υπάρχει τίποτε φθαρτό; Η Παρθένος γέννησε φθαρτό Σώμα; Και πώς αυτό δεν κατέλυσε την παρθενία Της; Εάν η Παρθένος γέννησε ένα σώμα φθαρτό, το οποίο έγινε άφθαρτο από τον Τάφο και εξής, τότε η «*θεοτόκος*» είναι τάφος, και όχι Παρθένος. Πώς ο Χριστός κοινώνησε τους Αποστόλους με το φθαρτό σώμα; Σε τι διαφέρει το Κυριακό Σώμα από τα δικά μας, αν μόνο μετά την Ανάσταση έγινε άφθαρτο; Αν το Σώμα ήταν ατελές και ελλιπές προ της Ανάστασης, τότε δεν είναι Θεός, και ούτω καθ' εξής.¹¹⁹² Συνεπώς, σύμφωνα με τον Ανανία Ναρεκίτη, το Κυριακό Σώμα «*ἐξ ἄκρας συλλήψεως*» (δηλαδή ήδη στην κοιλιά της Θεοτόκου) χάρη στη θέωση έγινε άφθαρτο και τέλειο. Έτσι, η ανθρώπινη φύση του Λόγου δεν γνώρισε καμία ποιοτική αλλαγή, αλλά από την πρώτη στιγμή της ύπαρξης και μέχρι του αιώνας παραμένει η ίδια, αμετάβλητη και αναλλοίωτη¹¹⁹³. Ο Ανανίας σε αυτή τη διδασκαλία περί αφθαρσίας του Κυριακού Σώματος διαβλέπει και μία άλλη σωτηριολογική έκταση· αν αποδεχτεί κανείς ότι ο Χριστός υπόκειται στα αδιάβλητα πάθη και στον θάνατο, τότε ο Ίδιος Χριστός δεν είναι ελεύθερος από αυτά και επομένως δεν μπορεί να πληρώσει αντί για εμάς το «*χρέος*» μας ως προς τον θάνατο και τη φθορά¹¹⁹⁴.

Κλείνοντας το θέμα των αδιάβλητων Παθών του Κυρίου, ο Ανανίας Ναρεκίτης πάλι επανέρχεται στην αναλογία του πυρακτωμένου σιδήρου. Παραπέμποντας στον Μέγα Βασίλειο και τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, ο Ανανίας σημαίνει ότι το σίδηρο, αφού ενώνεται με το πυρ, «*όχι μεταβολικώς, αλλά μεταδοτικώς*» αποδέχεται τις ποιότητες του πυρός, παραμερίζοντας τα δικά του ιδιώματα¹¹⁹⁵. Ταυτόχρονα, το πυρ που είναι αμετάβλητο και αναλλοίωτο, δεν αποδέχεται τις ιδιότητες του σιδήρου (την ψυχρότητα και το μαύρο), εκτός από το σχήμα του σιδερένιου αντικειμένου. Άρα, ενώ λέμε για το πυρακτωμένο σίδηρο, δεν

¹¹⁹⁰ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 528.

¹¹⁹¹ Βλ. Ιω. Δαμασηνός, *Εκδοσις*, σελ. 171-172.

¹¹⁹² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 528-529.

¹¹⁹³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 550.

¹¹⁹⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 539, 593.

¹¹⁹⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 551.

μπορούμε να μιλάμε για το «σιδηρωμένο πυρ»¹¹⁹⁶. Έτσι, ενωθείς με το σίδηρο, το απρόσιτο πυρ δύναται να πιαστεί και να τοποθετηθεί κάτω από το σφυρί. Με παρόμοιο τρόπο, η αμετάβλητη Θεότητα, ενωθείσα με το Σώμα, αποδέχεται τα Πάθη του όχι κατ' ανάγκη, εφόσον δεν υπόκειται σε αυτά, αλλά εκουσίως και καθαρώς για σωτηριολογικούς σκοπούς¹¹⁹⁷.

ε. Οι πολεμική του Νικήτα Στηθάτου (περ. 1000/1005-1090)¹¹⁹⁸

Μέσα στη συγγραφική κληρονομιά του οσίου Νικήτα Στηθάτου εμπεριέχονται τέσσερις «Λόγοι» κατά των Αρμενίων (και ένας πέμπτος ξεχωριστά), οι οποίοι ενδεχομένως χρονολογούνται από το β' μισό του ΙΑ' αι¹¹⁹⁹. Το γεγονός ότι ο συγγραφέας απευθύνεται στους προκρίτους των Αρμενίων («ὧ σοφοὶ τῶν ἄλλων ὑπερκαθεζόμενοι Ἀρμενίων»¹²⁰⁰, «ὧ σοφότατοι τῶν ἀρμενίων καὶ πρόκριτοι»¹²⁰¹, «ὧ σοφοὶ καὶ τῶν λοιπῶν διαφέροντες Ἀρμενίων»¹²⁰²), μας επιτρέπει να εικάζουμε, ότι οι Λόγοι αυτοί αποτελούσαν μέρος των Βυζαντινοαρμενικών θεολογικών διαλέξεων που διεξήχθησαν στην Κωνσταντινούπολη¹²⁰³.

¹¹⁹⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 551. Οι θέσεις του Ανανία εν προκειμένω μπορούν να θεωρούνται ορθόδοξες, καθώς κατά τον Ιωάννη Δαμασκηνό, όπως αναλύει ο π. Γεώργιος Φλωρόβσκυ, -η περιχώρηση των ιδιωμάτων ουσιαστικά καθιστά μονόπλευρη την διείσδυση της Θεότητας στην ανθρώπινη φύση του Χριστού, όχι όμως και αντίθετα (βλ. Φλωρόβσκυ, *Βυζαντινοί Πατέρες*, σελ. 309).

¹¹⁹⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 551. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός εν προκειμένω γράφει ότι το σίδηρο, αφού ενώνεται με το πυρ, ναι μεν πυρούται, αλλά δεν χάνει την κομψότητά του (βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδόσις*, σελ. 155-157). Σε αυτό το σημείο ἐγκείται η διαφορά μεταξύ του Ιωάννη Δαμασκηνού και του Ανανία Ναρεκίτη. Δηλαδή, ενώ κατά τον Δαμασκηνό, τα φυσικά ιδιώματα της ανθρωπότητας του Χριστού παραμένουν ακέραια μέσα στην ένωση, κατά τον Ναρεκίτη, αντίθετα, αυτά χάνονται, παραχωρώντας τη θέση τους στα ιδιώματα της Θείας Φύσης.

¹¹⁹⁸ Αφοσιωμένος μαθητής του οσίου Συμεών Νέου Θεολόγου, μοναχός και μετέπειτα ηγούμενος της Μονής Στουδίου, ο Νικήτας διέπρεψε ως υπερασπιστής της Ορθοδοξίας κατά το μεγάλο Σχίσμα του 1054, ενώ η θεολογική κληρονομιά του αξιώνεται πρέπουσας μελέτης στις μέρες μας (βλ. Σλένοβ, *Νικήτας Στηθάτος*: Diamantopoulos, *Die Hermeneutik*).

¹¹⁹⁹ Αυτοί οι τέσσερις λόγοι του Νικήτα σε μη κριτική έκδοση, είδαν το φως της δημοσιότητας μόλις το 1998 από τον αρχιμ. Διονύσιο Σλένοβ. Αργότερα, τα έτη 2008 και 2010 ο ίδιος επανεξέδωσε τους πρώτους τρεις Λόγους σε κριτική έκδοση, μαζί με ρωσική μετάφραση, σχόλια και εισαγωγή του ίδιου, αλλά και με παλιά γεωργιανή μετάφραση την έκδοση της οποίας επιμελήθηκε η Μ. Ραπάβα. Αξιοσημείωτο είναι ότι οι κατά των Αρμενίων Λόγοι του Στηθάτου είναι από τα λιγότερο μελετημένα έργα του συγγραφέα.

¹²⁰⁰ Νικήτας, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 94.

¹²⁰¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 64.

¹²⁰² Βλ. Νικήτας, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 66.

¹²⁰³ Ο Α. Μπαρμίν, αναλύοντας το θέμα της χρονολογίας αυτών των Λόγων του Στηθάτου, συγκεκριμένα του Ε' Λόγου, εν σχέσει με την αντιλατινική πολεμική του Στηθάτου, συμπεραίνει, ότι οι κατά των Αρμενίων πραγματείες του Νικήτα χρονολογούνται την περίοδο πριν από Μεγάλο Σχίσμα του 1054, και προφανώς σχετίζονται με την παραμονή του Καθολικού Πέτρου στην Κωνσταντινούπολη, όταν κατά πάσα πιθανότητα διοργανώθηκαν θεολογικές διαλέξεις ανάμεσα στους Αρμένιους και τους Βυζαντινούς (βλ. Μπαρμίν, *Πολεμική*, σελ. 145-148. Πρβλ. Νικήτας, *Α' Λογος*, σελ. 40-45).

Ο Νικήτας, που κατευθείαν ονομάζει την ομολογία των Αρμενίων αντιχαλκηδονίων «βλάσφημο», «συγχυτική», «άθεο» αίρεση¹²⁰⁴, «ύφαλο τε και κρυπτή πλάνη»¹²⁰⁵, καλεί τους Αρμενίους πρίγκιπες (;) να συμφωνήσουν με την ανά την Οικουμένη Εκκλησία, η οποία από περάτων έως περάτων της γης έχει την ίδια πίστη, ότι οι δύο Φύσεις του ενανθρωπίσαντος Λόγου δεν συγχέονται μέσα στην ένωση¹²⁰⁶. Ο Νικήτας στρέφεται κατά της έννοιας της σύνθετης φύσης, επαναλαμβάνοντας την κλασική θέση των Πατέρων¹²⁰⁷ ότι σε μία τέτοια ένωση τα συστατικά στοιχεία χάνουν την ουσία τους και, επομένως, το τελικό «προϊόν» πλέον δεν είναι ομοούσιο με κανένα από τα στοιχεία αυτά, όπως π.χ. το ανθρώπινο σώμα που αποτελείται από τέσσερα στοιχεία. Άρα, αν ο Χριστός έχει μία σύνθετη Φύση, τότε πλέον δεν είναι ομοούσιος ούτε με τον Πατέρα, ούτε με τη Μητέρα¹²⁰⁸. Έπειτα, αν ο «σύνθετος» Χριστός είναι ομοούσιος με τον Πατέρα, τότε και ο Πατήρ έχει σύνθετη φύση και είναι ομοούσιος με το ανθρώπινο σώμα¹²⁰⁹. Συνεχίζοντας την κριτική του, ο Βυζαντινός θεολόγος προσθέτει ότι η μία και ίδια φύση δεν μπορεί ταυτόχρονα να είναι κτιστή και άκτιστη, θνητή και αθάνατη, περιγραπτή και απεριγραπτή. Στην περίπτωση δε, που οι Αρμένιοι ομολογήσουν μία απλή Φύση στον Χριστό, τότε αναγκαστικά θα πρέπει να αρνηθούν είτε τη Θεότητα, είτε την ανθρωπότητα, αρνούμενοι το τέλειο και των δύο Φύσεων¹²¹⁰.

Ο Στηθάτος υποδεικνύει ένα πολύ σπουδαίο σημείο, το οποίο αποτελεί αφητηριακό σημείο διαφοράς της χαλκηδόνιας και της αντιχαλκηδόνιας χριστολογίας: ενώ οι αντιχαλκηδόνιοι ομολογούν δύο Φύσεις πριν την ένωση, μετά δε αυτή, μία σύνθετη, οι χαλκηδόνιοι πρεσβεύουν το διαμετρικά αντίθετο, αφού ο Χριστός προ της ενώσεως είχε μία Φύση (τη Θεία), ενώ κατά την ένωση προσέλαβε και την ανθρώπινη φύση, και άρα έχει δύο Φύσεις μετά την ένωση¹²¹¹. Ένα άλλο βασικό σημείο διαφοράς των θεολόγων των δύο πλευρών είναι η ταύτιση ή η διάκριση των όρων «φύση» και «υπόσταση». Ο Στηθάτος βέβαια, διακρίνει αυτές τις έννοιες, την «φύση» ως γενική, την δε «υπόσταση» ως ειδική¹²¹². Και εφόσον αυτές οι έννοιες

¹²⁰⁴ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 62.

¹²⁰⁵ Νικήτας, *Λόγος Α΄*, σελ. 269.

¹²⁰⁶ Βλ. Νικήτας, *Λόγος Α΄*, σελ. 64.

¹²⁰⁷ Ο Νικήτας στον Α΄ Λόγο του κατά των Αρμενίων περιληπτικά επαναλαμβάνει το ΜΖ΄ κεφάλαιο της «Εκδόσεως» του Ιωάννη Δαμασκηνού.

¹²⁰⁸ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 64.

¹²⁰⁹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 66.

¹²¹⁰ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 66.

¹²¹¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 66.

¹²¹² Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 66.

διαφέρουν η μία από την άλλη και, κατά συνέπεια, δεν υπάρχει κίνδυνος με την αναγνώριση της ανθρώπινης φύσης να εισαχθεί και η ανάλογη ανθρώπινη υπόσταση, θα πρέπει να παραδεχτεί η ομολογία των δύο τέλειων Φύσεων και μιας Υπόστασης του Χριστού¹²¹³. Σε αυτή την προοπτική, είναι εξίσου απορριπτέα τα χριστολογικά μοντέλα τόσο του Διοσκόρου και Σεβήρου («κατά φυρμόν ἢ σύγχυσιν, ἢ ἀνάκρασιν»), όσο και του Νεστορίου¹²¹⁴. Το Ορθόδοξο σχήμα, το οποίο προβάλλει ο Νικήτας, είναι η ένωση «κατὰ σύνθεσιν ἤγουν καθ' ὑπόστασιν, ἀτρέπτως, ἀσυγχύτως, ἀναλλοιώτως, ἀδιαιρέτως καὶ ἀδιαστάτως. Τοῦ τοίνυν Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σαρκακωμένου τὴν ἔνωσιν ἐν δυοῖ φύσεσι τελείαις κατὰ μίαν ἐνωθείσαις ὑπόστασιν ὁμολογεῖν ἡμᾶς χρὴ τὴν αὐτὴν λέγοντας ὑπόστασιν τῆς θεότητος καὶ τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ (...) Οὐσιώδη γὰρ φαμέν τὴν ἔνωσιν τουτέστιν ἀληθῆ καὶ οὐ κατὰ φαντασίαν· οὐσιώδη δὲ, οὐχ ὡς τῶν δύο φύσεων ἀποτελεσασῶν μίαν σύνθετον φύσιν ἀλλ' ἐνωθεισῶν ἀλλήλαις παραδόξως κατὰ ἀλήθειαν εἰς μίαν ὑπόστασιν σύνθετον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ σφζουσῶν ἀσυγχύτως τὰς οὐσιώδεις αὐτῶν διαφορὰς καὶ ιδιότητας»¹²¹⁵.

Εφόσον οι δύο Φύσεις «ἀσυγχύτως ἤνωνται καὶ ἐν ἀλλήλαις περιχωροῦσι καὶ οὐδαμῶς τροπὴν ἢ μεταβολὴν προσίονται, διὸ καὶ ἀριθμοῦνται καὶ ὁ ἀριθμὸς οὐκ εἰσάγει διαίρεσιν, εἷς γὰρ ἐστὶν ὁ Χριστὸς ἐν θεότητι καὶ ἀνθρωπότητι τέλειος...»¹²¹⁶.

Ο Νικήτας δεν παραλείπει μία από τις απορίες των αντιχαλκηδονίων· πώς μπορεί να προσκυνηθεί το Σῶμα του Χριστού, διακρινόμενο από τη Θεία Φύση Του; Γράφει ο Βυζαντινός θεολόγος ότι ο Ένας σε δύο Φύσεις Χριστός προσκυνάται «μιᾶ προσκυνήσει μετὰ τῆς ἀχράντου σαρκὸς αὐτοῦ. Οὐ γὰρ ἀπροσκύνητον τὴν αὐτοῦ σάρκα λέγομεν· προσκυνεῖται γὰρ ἐν τῇ μιᾷ τοῦ λόγου ὑποστάσει, ἣτις αὐτῇ ὑπόστασις γέγονε. Προσκυνοῦντες δὲ αὐτὴν, οὐ τῇ κτίσει λατρεύομεν, ὥσπερ οἶονται ἰουδαῖοι καὶ ἡμεῖς τὰς ἀγίας μὴ προσκυνοῦντες εἰκόνας. Οὐ γὰρ ὡς ψιλὴν σάρκα τὴν σάρκα προσκυνοῦμεν Χριστοῦ, ἀλλ' ὡς ἠνωμένην θεότητι καὶ ὡς ἐν πρόσωπον καὶ μίαν ὑπόστασιν τοῦ Θεοῦ Λόγου ἀναγομένων αὐτοῦ τῶν δύο φύσεων»¹²¹⁷.

Η διάκριση των Φύσεων και των ιδιοτήτων τους, σύμφωνα με τον Νικήτα, αποτελεί τη βάση και για τη σωστή κατανόηση του Θείου Πάθους. Η διακρινόμενη

¹²¹³ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 66.

¹²¹⁴ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 68.

¹²¹⁵ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 68-70. Αυτή ακριβώς την ένωση, όπου οι φύσεις διατηρούν τις διαφορές τους, - κατά τον Νικήτα Στηθάτο, - θαυμάζει ο Γρηγόριος Θεολόγος με το περίφημο του «Ὁ τῆς καινῆς μίξεως! Ὁ τῆς παραδόξου κράσεως!» (βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 70).

¹²¹⁶ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 94.

¹²¹⁷ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 70.

από την ανθρώπινη φύση Θεότητα δεν δύναται να υποστεί πάθος, όπως αδύνατο να προσηλωθεί το φως που πέπτει σε ένα φυτό, ή όπως δεν μπορεί να καθηλωθεί σε χαρτί ο έγγραφος λόγος¹²¹⁸. Οπότε η Θεότητα παρέμεινε απολύτως απαθής, ενώ ο Χριστός έπασχε ως άνθρωπος. «*Διπλοῦς γὰρ ἦν καθὰ φησι καὶ ὁ θεολόγος Γρηγόριος¹²¹⁹ ἐπεὶ καὶ ἐκοπίασε καὶ ἐπέινασε καὶ ἐδίψησε καὶ ἠγωνίασε καὶ ἐδάκρυσε νόμῳ σώματος*»¹²²⁰.

2. Οι λειτουργικές διαφορές

α. Ο Τρισάγιος ύμνος

Εφόσον η λατρεία είναι στενά συνδεδεμένη με τα δόγματα της πίστης, είναι απολύτως αναμενόμενο πως τα Αρμενοβυζαντινά θεολογικά ζητήματα απαραίτητα θα είχαν την επέκτασή τους και στο πεδίο της λατρείας¹²²¹. Ανάμεσα σε τέτοιου είδους λειτουργικά θέματα ιδιαίτερη θέση κατείχε το θέμα του Τρισάγιου Ὑμνου¹²²², ο οποίος στους αντιχαλκηδονίους χριστιανούς ψέλνεται με την προσθήκη «*Ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς*». Αυτή η τελευταία πραγματικά αποτελούσε ένα σημείο αντιλεγόμενο ανάμεσα στους ορθοδόξους και τους αντιχαλκηδονίους και προκαλούσε έντονες αντιπαράθεσεις μεταξύ τους.

Η προσεκτική ανάλυση και διασταύρωση των πηγών αναδεικνύει ότι ο Τρισάγιος ύμνος συντάχθηκε τον Ε΄ αι., κατά την εποχή της Γ΄ Οικουμενικής συνόδου, στους αντιοχειανούς εκκλησιαστικούς κύκλους. Τότε ο ύμνος αναφερόταν στον Θεό Λόγο και στρεφόταν κατά των αλεξανδρινών θεολόγων, τους οποίους με επικεφαλής τον Κύριλλο Αλεξανδρείας, οι αντιοχειανοί κατηγορούσαν ως θεοπασχίτες. Υπό το φως αυτό γίνεται απολύτως κατανοητό, γιατί ακριβώς οι «*ανατολικοί*», δηλαδή οι Αντιοχειανοί επίσκοποι έψαλαν τον Τρισάγιο στην εν Χαλκηδόνι Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο¹²²³. Είναι ευρέως γνωστή η πληροφορία ότι ο μονοφυσίτης πατριάρχης της Αντιοχείας Πέτρος Β΄ Γναφεύς εισήγαγε την προσθήκη

¹²¹⁸ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 70, 72.

¹²¹⁹ Βλ. *PG* 36, 328.

¹²²⁰ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 72.

¹²²¹ Στον Ελληνόγλωσσο χώρο πρώτος που ασχολήθηκε συστηματικά με την έρευνα των λειτουργικών διαφορών της Αρμενικής Εκκλησίας με την Ορθόδοξη ήταν ο Χίου Γρηγόριος Βυζάντιος (βλ. Βυζάντιος, *Περί ενώσεως*, σελ. 66-91).

¹²²² Ένα εκτενές άρθρο αφιερωμένο στην ιστορία και θεολογία του Τρισάγιου ύμνου δημοσίευσε ο S. Janeras, ο οποίος αποσαφήνισε πολλές λεπτομέρειες σχετικά με το ζήτημα (βλ. Janeras, "Le Trisagion"). Για τη βιβλιογραφία σχετικά με την ιστορία του Τρισάγιου ύμνου επίσης βλ. Janeras, "Le Trisagion", σελ. 495· Dorfmann-Lazarev, *Christ*, σελ. 329.

¹²²³ Βλ. Janeras, "Le Trisagion", σελ. 534-543.

«ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς» στον Τρισάγιο. Σκοπός αυτής της ενέργειας ήταν να τονιστεί ότι ο ίδιος ο Αθάνατος Υἱός του Θεού έπασχε και πέθανε για τη σωτηρία του ανθρώπινου γένους¹²²⁴. Έκτοτε, ο Τρισάγιος με την προσθήκη ή χωρίς αυτή έγινε αντικείμενο ερίδων και θλιβερών συγκρούσεων μεταξύ των χαλκηδονίων και αντιχαλκηδονίων, καίτοι οι πρώτοι ακόμη κρατούσαν την αρχική παράδοση ο Τρισάγιος να αναφέρεται στο δεύτερο Πρόσωπο της Αγίας Τριάδας¹²²⁵. Η ανατολική μορφή του Τρισαγίου, πραγματικά έγινε ένα λάβαρο στα χέρια των αντιχαλκηδονίων, με το οποίο αυτοί πανηγυρικά δήλωναν την πίστη τους στον αληθινό Θεό Ιησού (και όχι ψιλό άνθρωπο), ο Οποῖος, όντας μεν Αθάνατος, για χάρη μας υπέστη σταυρικό θάνατο. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ήδη στη Β' Σύνοδο του Δβιν, όπου οριστικά αναθεματίστηκαν οι χαλκηδόνιοι, ο Τρισάγιος με την προσθήκη «ὁ σταυρωθεὶς» στερεώθηκε ως κύριος εκφραστής της αντιχαλκηδόνιας-αντινεστοριανής ομολογίας των Αρμενίων¹²²⁶.

---

¹²²⁴ Βλ. Janeras, “Le Trisagion”, σελ. 544-547. Είναι κατεξοχήν ενδιαφέρον ότι την προσθήκη αυτή καταπολεμούσαν οι νεστοριανοί (βλ. Brock, “The Origine”, σελ. 180-183). Αυτή η λεπτομέρεια χρήζει μεγάλης σημασίας για την αξιολόγηση των θέσεων των Αρμενίων για υπεράσπιση του Τρισαγίου αναφορικά στον Χριστό μαζί με την προσθήκη ως μέσου αγώνα κατά των νεστοριανικών δοξασιών.

¹²²⁵ Π. χ. σύμφωνα με τη μαρτυρία ενός σφοδρού αντίπαλου των μονοφυσιτών - του πατριάρχου Αντιοχείας Εφραμίου (527-546), παλαιότερα οι κάτοικοι της «Ανατολής» έψελναν τον Τρισάγιο στον Χριστό με την προσθήκη «ὁ σταυρωθεὶς», και «διὰ τοῦτο μηδὲν ἔξαμαρτάνων», ενώ στην Κωνσταντινούπολη και στη Δύση ανέφεραν τον ύμνο στην Αγία Τριάδα, χωρίς την προσθήκη. Στη συνέχεια όμως η Εκκλησία, απαγόρευσε την προσθήκη, επειδή οι μονοφυσίτες «κακῶς τὴν δοξολογίαν ταύτην ἐκλαμβάνουσι» (PG 103, 957· Janeras, “Le Trisagion”, σελ.556-557). Ίσως για το γεγονός ότι παλαιότερα ο Τρισάγιος στην «Ανατολή» (δλδ. Συρία) ψελνόταν αναφερόμενος στον Χριστό, μαρτυρούν τα εξής: α) στη λιτάνευση του Επιταφίου τη Μεγάλη Παρασκευή και τις γιορτές του Τιμίου Σταυρού ψέλνεται ο Τρισάγιος. Φυσικά, η ψαλμωδία του αναφερομένου στην Αγία Τριάδα Τρισαγίου κατά τις ιερές στιγμές που μας ενθυμίζουν τα Πάθη και τη Σταύρωση του Κυρίου, δεν εναρμονίζεται θεολογικά. Αντιθέτως, αν υποθέσουμε ότι κάποτε σε αυτές τις τελετές ψελνόταν ο Τρισάγιος για τον Χριστό, τον Άγιο Θεό, Ισχυρό και Αθάνατο, που εκουσίως υπέστη σταυρικό θάνατο για χάρη μας, ο Τρισάγιος είναι απόλυτα κατανοητός· β) Η Ορθόδοξη Εκκλησία σε ορισμένες γιορτές αντικαθιστά τον Τρισάγιο με το «Ὅσοι εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε...» και το «Τὸν Σταυρὸν Σου προσκονοῦμεν...». Και στους δύο αυτούς ύμνους το θεολογικό περιεχόμενο είναι χριστολογικό, και όχι τριαδολογικό, που επιτρέπει να υποθέσει κανείς ότι το ίδιο περιεχόμενο παλαιότερα είχε και ο ίδιος ο Τρισάγιος. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορούν και ορισμένα παλαιά τεμάχια που περιέχουν τον Τρισάγιο ύμνο (βλ. Νερσεσιάν, «Μερικές θεολογικές», σελ. 42-45). Εκτός από αυτό, ο S. Janeras έφερε στο φως αρκετά υμνολογικά κομμάτια της Ορθόδοξης, αλλά και της Δυτικής Εκκλησίας τα οποία μαρτυρούν για το αρχικό χριστολογικό (και όχι τριαδολογικό) υπόβαθρο του Τρισαγίου (βλ. Janeras, “Les byzantins”· Janeras, “Le Trisagion”, σελ. 546, 555-562). Ο πρωτ. Κωνσταντίνος Παπαδόπουλος παρατηρεί επίσης την άμεση σχέση του κοπτικού Τρισαγίου με εκτεταμένη μορφή και αναφορά στον Χριστό με τα βυζαντινα τροπάρια του β' αντιφώνου, τα εισοδικά και τις απολύσεις των δεσποτικών εορτών (βλ. Παπαδόπουλος, «Ο διάλογος», σελ. 44). Σημειωτέον επίσης, ότι ο Τρισάγιος με την εν λόγω προσθήκη και αναφερόμενος στον Χριστό είχε διάδοση στους κύκλους των Αρμενορθόδοξων κοινοτήτων (βλ. Μαρρ, «Σχετικά με το ζήτημα», σελ. 279-280). Ως εκ τούτου, είναι λανθασμένη η άποψη του J.-C. Larchet, ο οποίος συνδυάζει την εν λόγω προσθήκη αποκλειστικά και μόνο με τον μονοφυσιτισμό (βλ. Larchet, “Les fondements”, σελ. 182-183).

¹²²⁶ Βλ. Garitte, *La Narratio*, σελ. 36.

Το 862 στη Σύνοδο του Σιρακαβάν η Ορθόδοξη πλευρά παραχώρησε στους Αρμενίους τη χρήση της εν λόγω προσθήκης, καθόσον αυτοί αποδέχτηκαν τη διδασκαλία της Χαλκηδόνας¹²²⁷. Έτσι, εφόσον δεν υπήρχε πλέον ο κίνδυνος της παρερμηνείας της προβληματικής φόρμουλας «μία φύση», στα πλαίσια δηλαδή της ορθόδοξης διδασκαλίας περί δύο Φύσεων και μίας Υπόστασης του Χριστού, η αναφορά του Τρισαγίου στον Χριστό με την προσθήκη ήταν εκτός κάθε καχυποψίας για την αίρεση των θεοπασχιτών. Όμως, την εποχή μετά από τη σύνοδο του Σιρακαβάν, φαίνεται ότι τα πάντα ακολούθησαν μια προδιαγεγραμμένη πορεία. Έτσι, ο Καθολικός Ιωάννης Ε΄ μέσα στην «Ομολογία» του πάλι αναφέρεται στο θέμα του Τρισαγίου ύμνου και της προσθήκης, επιβεβαιώνοντας ότι οι Αρμένιοι δεν τον ψέλνουν αναφερόμενοι στην Αγία Τριάδα, αλλά μόνο στον Υιό, άρα δεν μπορούν να κατηγορούνται ως θεοπασχίτες. Προσπαθώντας να τεκμηριώσει θεολογικά την εν λόγω παράδοση των Αρμενίων, ο Καθολικός συνδυάζει τα χωρία Ησ. 6, 1-6 και Ιω. 12, 39-41¹²²⁸, καθώς επίσης αναφέρεται στην οπτασία του Ιγνατίου του Θεοφόρου¹²²⁹. Κατά τον Ιωάννη, οι Αρμένιοι ψέλνουν τον Τρισάγιο στον κατά Θεότητα Αθάνατο Λόγο, ο οποίος έγινε μία Φύση και Υπόσταση και έτσι σταυρώθηκε¹²³⁰. Ενώ, σύμφωνα με τον ίδιο, όσοι δεν θέλουν να ανυψώνουν το Σώμα του Χριστού στη δόξα της Τριάδος (εννοεί τους χαλκηδόνιους), αυτοί δεν λένε ότι σταυρώθηκε Θεός, αλλά ψιλός άνθρωπος. Έτσι, αυτοί διαχωρίζουν τον Ιησού από τον Χριστό, παραδεχόμενοι δύο Πρόσωπα, το μεν ένα παθητό, το δε άλλο απαθές. Τιοιούτοι, επομένως, ούτε καν χριστιανοί είναι, όπως συμπεραίνει ο Καθολικός¹²³¹!

Την ίδια περίοδο, δριμύτατη κριτική στους Αρμενίους για αυτό το θέμα άσκησε ο Αρέθας Καισαρείας στην προς Αρμενίους επιστολή του. Ο Αρέθας αποδοκιμάζει την αναφορά του Τρισαγίου στις λιτανεύσεις του Ιωάννου Χρυσοστόμου, αλλά

¹²²⁷ Βλ. Καζαριάν, *Ο ι. Φώτιος*, σελ. 67-68.

¹²²⁸ Ο συνδυασμός αυτών και μερικών άλλων αγιογραφικών χωρίων ανήκει στον Μέγα Αθανάσιο, ο οποίος όμως στην κατά Αρειανών πολεμική του επιχειρούσε να δείξει ότι ο Κύριος Σαβαώθ είναι η Αγία Τριάδα, άρα διέβλεπε στον εν λόγω συνδυασμό καθαρώς τριαδολογικό υπόβαθρο (βλ. *PG* 26, 1000-1001). Την ίδια ερμηνευτική οπτική έχει και ο Γρηγόριος Θεολόγος: «*Οὕτω μὲν οὖν τὰ Ἁγία τῶν ἁγίων, ἃ καὶ τοῖς σεραφίμ συγκαταλύπεται, καὶ δοξάζεται τρισὶν ἀγασμοῖς, εἰς μίαν συνιοῦσι κυριότητα καὶ θεότητα*» (*PG* 36, 320).

¹²²⁹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 626. Το ίδιο επιχείρημα συναντάμε και στην επιστολή του Γκαγκίκ Αρτσρουνιδή (βλ. Γκαγκίκ Αρτσρουνιδής, *Επιστολή*, σελ. 797). Ο Σωκράτης, αφηγούμενος την θέσπιση στην Κωνσταντινούπολη από τον Ιωάννη Χρυσόστομο των αντίφωνων και ανταρμονικών λιτανεύσεων, γράφει ότι σε αυτό ο Ιωάννης βασίστηκε στον Ιγνάτιο Αντιοχείας, ο οποίος «*ὀπτασίαν εἶδεν ἀγγέλων διὰ τῶν ἀντιφώνων ἕμνων τὴν ἁγίαν τριάδα ὑμνούντων καὶ τὸν τρόπον τοῦ ὀράματος τῆ ἐν Ἀντιοχείᾳ ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν. ὅθεν καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις αὕτη ἡ παράδοσις διεδόθη <καὶ ἐφυλάττετο>*» (βλ. Σωκράτης Σχολαστικός, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, σελ. 226).

¹²³⁰ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 627.

¹²³¹ Βλ. Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία*, σελ. 627.

επαναλαμβάνει τη συνήθη παράδοση των Βυζαντινών για την ουράνια (αγγελική) προέλευση του Τρισαγίου στα χρόνια του Πρόκλου Κωνσταντινουπόλεως (434-446)¹²³². Τη σχετική ιστορία, όμως, ο πολυμαθής Καισαρείας εσφαλμένα αποδίδει στον Σωκράτη Σχολαστικό¹²³³. Ως τεκμήρια αναφοράς του Τρισαγίου στα Πρόσωπα της Αγίας Τριάδος ο Αρέθας μεταξύ άλλων υποδεικνύει και τις προαναφερθείσες θέσεις των μεγάλων πατέρων της Εκκλησίας, του Αθανασίου Αλεξανδρείας και του Ναζιανζηνού¹²³⁴.

Στο τέλος του Ι΄ αι., ο Ανανίας Ναρεκίτης προέβη σε μία κατά το δυνατό προσπάθεια εδραίωσης της αρμενικής παράδοσης με βάση τη θεολογία και την εκκλησιαστική ιστορία. Ο Ναρεκίτης βασίζει την αναφορά του Τρισάγιου στο γνωστό όραμα του προφήτη Ησαΐα, καθώς θεωρεί ότι ο προφήτης είδε τον Υιό και όχι τον αόρατο Πατέρα¹²³⁵. Στη συνέχεια, επαναλαμβάνοντας ένα άγνωστο σύγγραμμα του ανύπαρκτου πάπα Ρώμης Νεκταρίου, ο Ανανίας μας πληροφορεί ότι ο Ιωσήφ της Αριμαθαίας, τη στιγμή της αποκαθήλωσης αδυνατούσε να αποκαθηλώσει το Σώμα του Κυρίου από τον Σταυρό, διότι από τα τρυπήματα και την κεντημένη πλευρά του Εσταυρωμένου έβγαινε το φως της Θεότητας¹²³⁶. Τότε, έπεσε ο Ιωσήφ και ανέκραξε «*Άγιος ό Θεός, Άγιος Ίσχυρός, Άγιος Άθάνατος, ό σταυρωθείς δι' ήμᾶς, έλέησον ήμᾶς*». Μόνο μετά από την ομολογία αυτή ο Ιωσήφ μπόρεσε να αποκαθηλώσει τον Χριστό. Κατόπιν, οι Απόστολοι παρέδωσαν να ψέλνεται ο Τρισάγιος την ώρα της Θείας Ευχαριστίας κάθε Τετάρτη και Παρασκευή, η

---

¹²³² Μαθητής του Ιωάννη Χρυσοστόμου και δεινός χριστολόγος της προ της Χαλκηδόνας περιόδου, ο οποίος ουσιαστικά έγινε πρόδρομος της Δ΄ Οικουμενικής (βλ. Παπαδόπουλος, *Πατρολογία*, τ. Γ΄, σελ. 567-581). Ανάμεσα στα έργα του αγίου Πρόκλου ιδιαίτερη θέση κατέχει ο Τόμος προς τους Αρμένιους, ο οποίος γράφτηκε το 435 ως απαντητική επιστολή στον Καθολικό Σαάκ και συν αυτό σχετικά με τις νεστοριανικές ταραχές. Ο Τόμος σε πλήρη μορφή διασώζεται στα Ελληνικά, ενώ η αρμενική μετάφραση είναι κολοβή και προφανώς με μεταγενέστερες παρεμβάσεις (βλ. *ACO*, IV 2, σελ. 187- 195· *Βιβλίο Επιστολών*², σελ. 30-40. Πρβλ. Παπανδρέου, *Ίδρυσις*, σελ. 145-153).

¹²³³ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 53.

¹²³⁴ Βλ. Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή*, σελ. 55.

¹²³⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 571-572.

¹²³⁶ Παρόμοιες απόψεις δεν είναι απολύτως ξένες και για τους Ορθοδόξους· π. χ. στα στιχηρά και τον κανόνα του Αντιπάσχα (Θωμά) συναντάμε περικοπές, όπου, σύμφωνα με τον ιερό υμνογράφο, κατά την ψηλάφηση από τον Θωμά της πλευράς του Αναστημένου Κυρίου έβγαινε το πυρ της Θεότητας: «*Ω τοῦ παραδόξου θαύματος! τοῦ πυρός ό χόρτος άγνάμενος σέσωσται· βαλὼν γάρ ό Θωμάς έν τῇ πυρινῇ πλευρᾷ τήν χεῖρα, Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, οὐ κατεφλέχθη τῇ ψηλαφίσει*» (*Πεντικοστάριον*, σελ. 72). Πολυμίλητες είναι και αυτές οι περικοπές του κανόνα της εορτής: «*...Τολμηρῶς γάρ εψηλάφησε τήν πλευράν, τήν τῷ θεῷ πυρὶ άποστράπτουσαν*» (*Πεντικοστάριον*, σελ. 81)· «*Τις εφύλαξε τήν τοῦ Μαθητοῦ παλάμην τότε άχώνεντον, ὅτε τῇ πυρινῇ πλευρᾷ προσῆλθε τοῦ Κυρίου; τις ἔδωκε ταῦτη τόλμαν, και ἴσχυσε ψηλαφήσαι φλόγεον ὄστοῦν;*» (*Πεντικοστάριον*, σελ. 82)· «*Σε τὸν χοϊκῇ παλάμη. Ψηλαφόμενον πλευρᾶν, και μῆ φλέξαντα ταῦτην, πυρὶ τῷ τῆς αὔλου οὐσίας, έν ὕμνοις μεγαλόνομεν*» (*Πεντικοστάριον*, σελ. 85).

παράδοση αυτή όμως δεν έτυχε γενικής αποδοχής¹²³⁷. Επίσης, εκμεταλλευόμενος την περικοπή από την «*Εκκλησιαστική ιστορία*» του Σωκράτη όπου γίνεται λόγος περί αντιαρειανικών λιτανεύσεων στην Κωνσταντινούπολη και για τις νυχτερινές ψαλμωδίες επί Ιωάννου Χρυσοστόμου, καθώς επίσης περί οπτασίας του Ιγνατίου Θεοφόρου, όπου οι άγγελοι έψελναν στον Θεό αντίφωνα, ο Ναρεκίτης γράφει ότι και στις δύο περιπτώσεις επρόκειτο για τον Τρισάγιο ύμνο αναφερόμενο στον Θεό Υιό και με την προσθήκη «*ό σταυρωθείς δι' ημάς*»¹²³⁸. Κατά τον Ανανία, για μία άλλη φορά ο Τρισάγιος με την αναφερθείσα μορφή χρησιμοποιήθηκε από τον Κύριλλο Αλεξανδρείας στην Γ' Οικουμενική Σύνοδο, κατά του «*ανθρωπολάτρη*» Νεστορίου¹²³⁹. Επίσης, ο Τρισάγιος θεσπίστηκε στην άλλη σύνοδο της Εφέσου («*Ληστρική σύνοδος*») με επικεφαλής τον «*τρισμακάριστο*» Διόσκορο και τον Αντιοχείας Πέτρο (Κναφέα)¹²⁴⁰. Στη συνέχεια, κατά τις πληροφορίες του Ανανία, ο εν λόγω Τρισάγιος απορρίφθηκε και αποδοκιμάστηκε από τους συνοδικούς της Χαλκηδόνας, οι οποίοι ως νεστοριανόφρονες, δεν απέδιδαν το Πάθος στον Υιό του Θεού, αλλά στον άνθρωπο. Έτσι, στη Χαλκηδόνα θεσπίστηκε ο Τρισάγιος αναφερόμενος στην Αγία Τριάδα και φυσικά χωρίς τα λόγια «*ό σταυρωθείς δι' ημάς*»¹²⁴¹. Η ίδια Σύνοδος, κατά τη λανθασμένη άποψη του συγγραφέα, προσέθεσε στη Θεία Κοινωνία το προζύμι και το ύδωρ¹²⁴². Ως εκ τούτου, ο Ανανίας αποδοκιμάζει τη βυζαντινή παράδοση περί της προέλευσης του Τρισαγίου επί πατριάρχη Πρόκλου, σύμφωνα με την οποία τον Τρισάγιο ύμνο άκουσε να ψέλνουν

¹²³⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 589. Μια άλλη παραλλαγή αυτή της παράδοσης διασώθηκε στις συρο-ιακωβιτικές πηγές, όταν ο Νικόδημος και ο Ιωσήφ πήγαν να αποκαθλώσουν τον Ιησού, είδαν τους Αγγέλους να ψάλλουν τον Τρισάγιο. Τότε και αυτοί πρόσθεσαν τα λόγια «*Ο σταυρωθείς δι' ημάς*», καθώς ο Χριστός σταυρώθηκε για τη σωτηρία των ανθρώπων, και όχι των Αγγέλων (βλ. Brock, "The Origine", σελ. 176-177).

¹²³⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 573- 574. Ο Ανανίας Ναρεκίτης, όπως και προηγουμένως ο Καθολικός Ιωάννης, σε αυτό το σημείο βασίζεται στην αρμενική εκτενή μετάφραση του έργου του Σωκράτη Σχολαστικού. Σύμφωνα με αυτή, οι Άγγελοι, τους οποίους είδε σε όραμα ο Ιγνάτιος, έψελναν τον Τρισάγιο τόσο για την Αγία Τριάδα, όσο και για τον Υιό, και αυτή την παράδοση θέσπισε ο Χρυσόστομος στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, σελ. 523-527). Είναι ενδιαφέρον ότι σε αυτή την εκδοχή γίνεται παραδεκτό ότι ο Τρισάγιος δεν αναφερόταν μόνο στον Υιό, αλλά και την Τριάδα. Σημειωτέον, επίσης, ότι την προέλευση του Τρισαγίου στον Ιγνάτιο Θεοφόρο ανέγραφαν και οι Σύρο-Ιακωβίτες (βλ. Brock, "The Origine", σελ. 177).

¹²³⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 574-575.

¹²⁴⁰ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 575.

¹²⁴¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 575. Όπως δείχνει η μελέτη, ο Τρισάγιος που είχε αντιοχειανή προέλευση, εισήχθη στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης επί Πρόκλου (βλ. Janeras, "Le Trisagion", σελ. 543-544). Στις βυζαντινές και νεστοριανές πηγές όμως αυτό το γεγονός εφοδιάστηκε με θρυλικές λεπτομέρειες, που είχαν σκοπό να εξασφαλίσουν τη θεϊκή προέλευση του ύμνου, άρα και της θεολογίας που αυτός προέβαλλε (βλ. Janeras, "Le Trisagion", σελ. 546-548, 551-553· Brock, "The Origine", σελ. 177-183).

¹²⁴² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 590.

στην Αγία Τριάδα οι Άγγελοι ένας νεαρός, αφού κατά τη διάρκεια ενός καταστρεπτικού σεισμού ανηράγη στον ουρανό¹²⁴³. Όπως μας πληροφορεί ο Ανανίας, η αρχαία παράδοση επανήλθε στην Κωνσταντινούπολη στα χρόνια των αυτοκρατόρων Ζήνωνος και Αναστασίου, ενώ οριστικά τερματίστηκε επί Ιουστινιανού¹²⁴⁴. Όσο για τη στάση της Εκκλησίας της Αρμενίας εν προκειμένω, ο Ανανίας γράφει ότι ο Τρισάγιος αναφερόμενος στον Υιό και με την προσθήκη, συνοδικώς εγκαινιάστηκε στην Αρμενία επί Καθολικών Μπαμπκέν και Νερσή Β' (548-557)¹²⁴⁵, ενώ επί αυτοκράτορα Ηρακλείου και Καθολικού Έσδρα στην Αρμενία επικράτησε η βυζαντινή παράδοση¹²⁴⁶.

Το 681 η Πενθέκτη Οικουμενική σύνοδος με τον ΠΑ' κανόνα της απαγόρευσε την εν λόγω προσθήκη¹²⁴⁷. Επί Καθολικού Ιωάννη Γ' στη σύνοδο του Μαναζκέρτ στο

---

¹²⁴³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 576-577. Η παλαιότερη μαρτυρία που συνδύαζε τον Τρισάγιο με τον Πρόκλο, είναι η «*Διήγησις περι τῶν Ἀρμενίων πραγμάτων*» (γύρω στο 700), σύμφωνα με την οποία, μετά από την Γ' Οικουμενική «*ἡρμόσθη τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός» παρὰ τοῦ μακαρίου Πρόκλου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ὑπὲρ τοῦ εὐρεῖν ἔλεος παρὰ Κυρίου Θεοῦ διὰ τὴν ἐπελθοῦσαν συμφορὰν τοῦ σεισμοῦ*» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 28-29). Στην αναφορά αυτή δεν γίνεται κανένας λόγος για τη θαυμαστή παραλαβή του Τρισαγίου εξ ουρανῶν. Ο πρώτος Ορθοδόξος συγγραφέας, που διηγείται για το θαῦμα αυτό, είναι ο Ιω. Δαμασκηνός (βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις*, σελ. 130-131).

¹²⁴⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 578. Η περιβόητη Θεοπασχίτικη έριδα ξέσπασε στην Κωνσταντινούπολη επί αυτοκράτορα Αναστασίου Α' Δικόρου (491-518), όταν ο μετέπειτα αντιχαλκηδόσιος πατριάρχης Αντιοχείας Σεβήρος έπεισε τον αυτοκράτορα να εισαγάγει στην Κωνσταντινούπολη τον Τρισάγιο με την προσθήκη. Αυτή η πράξη προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις των ορθοδόξων μοναχῶν, οι οποίοι θεωρούσαν ότι εν προκειμένω η προσθήκη δεν ερμηνεύεται με την άποψη της υποστατικής ένωσης και της αντίδοσης των ιδιωμάτων των δύο Φύσεων του Χριστού, αλλά πρεσβεύει την έμμεση αναφορά του θείου Πάθους στη Θεία Φύση (βλ. Φειδίας, *Εκκλησιαστική Ιστορία*, τ. Α', σελ. 668-669).

¹²⁴⁵ Αυτός ο Καθολικός κατά τα έτη 553-555 συγκάλεσε τη Β' Σύνοδο του Δβιν, στην οποία η Εκκλησία της Αρμενίας, ταυτίζοντας τον όρο της Δ' Οικουμενικής με τη διδασκαλία του Νεστορίου, οριστικά τον αναθεμάτισε: «... Ὅτε καὶ τὴν ἁγίαν σύνοδον τὴν ἐν Χαλκηδόνι ἀνεθεμάτισαν ὡς νεστοριανὴν κατὰ τὸν λόγον Ἀπισώ, ὅτι αὐτῷ τῷ χρόνῳ τὰς γραφὰς ἡρμήνευσαν τὰς ἐνεχθείσας ἀπὸ τοῦ Ἀπισώ τὰς μνημονευθείσας τὰς γραφεύσας παρὰ Τιμοθέου καὶ Φίλικος τοῦ σύρου τὰς κατὰ τῆς ἐν Χαλκηδόνι συνόδου καὶ τῶν ὁμολογούντων δύο φύσεις ἐπὶ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν· ἐπέστησαν δὲ ἐκείνοις τοῖς γράμμασι καὶ ἐν τῇ αὐτῇ συνόδῳ τῇ γενομένῃ ἐν τῇ πόλει Τιβὶν ἐδογματίσαν μίαν φύσιν λέγειν τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῆς σαρκὸς καὶ ἀθανάτου φύσει αὐτὸν ἐσταυρωῦσθαι καὶ τεθνάναι, ὅθεν καὶ τὸ «Ὁ σταυρωθεὶς» προσέθηκται εἰς τὸ «Ἅγιος ὁ Θεός»... καὶ ὄρισαν μετὰ ἀναθεματισμοῦ ἀποστῆναι τῆς κοινωρίας Ἱερουσαλὴμ καὶ ἐκ τῶν Νέων Ῥωμαίων καὶ ἐκ τῶν ὁμολογούντων τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ δύο φύσεις» (Garitte, *La Narratio*, σελ. 35-36).

¹²⁴⁶ Πρβλ. Janeras, "Le Trisagion", σελ. 548-549.

¹²⁴⁷ «Ἐπειδὴ περ ἐν τισὶ χώραις μεμαθήκαμεν, ἐν τῷ Τρισαγίῳ ὕμνῳ, ἐν προσθήκῃς μέρει ἐκφωνεῖσθαι, μετὰ τὸ, ἅγιος Ἀθάνατος, τὸ, ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς, ἐλέησον ἡμᾶς· τοῦτο τε ὑπὸ τῶν πάλαι ἁγίων Πατέρων, ὡς τῆς εὐσεβείας ἀλλότριον, ἐκ τοῦ τοιούτου ἀπήλασαν ὕμνου, σὺν τῷ τὴν τοιαύτην φωνὴν καινορρηγίαντι παρανόμῳ αἰρετικῷ. Καὶ ἡμεῖς κυροῦντες τὰ παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν πρὶν εὐσεβῶς θεσμοθετηθέντα, ἀναθετιζόμενοι τοὺς ἔτι μετὰ τὸν παρόντα ὄρον παραδεχομένους τὴν τοιαύτην φωνὴν ἐπ' Ἐκκλησίας, ἢ ἄλλως πως τῷ Τρισαγίῳ ὕμνῳ συνάπτοντας. Καὶ εἰ μὲν Ἱερατικός ἐστὶν ὁ παραβάτης τῶν ὀρισθέντων, ἀπογυμνοῦσθαι τοῦτον ἱερατικῆς ἀξίας προστάσσομεν, εἰ δὲ λαϊκός, ἀφορίζεσθαι» (Σύνταγμα, τ. Β', σελ. 490). Γενικά, για την απήχηση των «αρμενικῶν» κανόνων της Πενθέκτης στην Αρμενία βλ. Esbroeck, "Armenien").

αρμενικό τυπικό οριστικά επικράτησε ο Τρισάγιος με την προσθήκη¹²⁴⁸. Ο Ανανίας ασκεί κριτική στην αναφορά από τους Βυζαντινούς του Τρισάγιου στην Αγία Τριάδα, διότι σε αυτή την περίπτωση, κατ'αυτόν, μόνο ο Πατήρ ομολογείται Θεός, μόνο ο Υιός Ισχυρός, και μόνο το Πνεύμα Αθάνατος, ενώ αν αναφερθεί ο Ύμνος μόνο στο Πρόσωπο του Υιού, τότε οι αιρετικές παρερμηνείες θα αποκλειστούν¹²⁴⁹.

Η Αρμενοβυζαντινή πολεμική για το θέμα του Τρισάγιου συνεχίστηκε και τον επόμενο, τον ΙΑ΄ αιώνα. Σε αυτό αναφέρεται και ο Νικήτας Στηθάτος, ο οποίος θεωρεί ότι τον Τρισάγιο έψελναν οι αγγελικές δυνάμεις για τις τρεις Υποστάσεις και τη μία Κυριότητα της Αγίας Τριάδας¹²⁵⁰. Έτσι λοιπόν, η Εκκλησία με το «Άγιος ό Θεός» υμνεί τον Πατέρα, με το «Άγιος Ισχυρός» τον Υιό, ενώ με το «Άγιος Αθάνατος» δοξάζει το Πνεύμα. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι μόνο ο Πατήρ είναι Θεός

---

¹²⁴⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 578. Στους κανόνες του Οτζουνίτη, καίτοι δεν αναφέρεται ρητώς η προσθήκη του Τρισάγιου, εν τούτοις από το υποκείμενο γίνεται αντιληπτό, πως ο Καθολικός τον παραδέχεται με την προσθήκη (βλ. Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες*, σελ. 694, 700). Αξίζει να σημειώσουμε ότι στη λειτουργική πρακτική της Αρμενικής Εκκλησίας ο Τρισάγιος ως σήμερα ψέλνεται με τις εξής προσθήκες:

α) Τον Ευαγγελισμό και τα Χριστούγεννα-Θεοφάνεια: «*ό έμφανισθείς δι' ήμᾶς*».

β) Την Υπαπαντή: «*ό έλθόν και έρχόμενος*».

γ) Την παραμονή της Μ. Παρασκευής: «*ό παραδοθείς δι' ήμᾶς*».

δ) Την Μ. Παρασκευή, τις νησιτίσιμες μέρες, στις γιορτές αγίων, του Τιμίου Σταυρού και της Εκκλησίας: «*ό σταυρωθείς δι' ήμᾶς*».

ε) Μ. Παρασκευή εσπέρα και Μ. Σάββατο: «*ό ταφείς δι' ήμᾶς*».

στ) Το Πάσχα και τις Κυριακές: «*ό Άναστάς έκ νεκρῶν*».

ζ) Την Ανάληψη: «*ό άναληφθείς έν δόξη πρὸς τὸν Πατέρα*».

η) Την Μεταμόρφωση: «*ό έμφανισθείς είς τὸ ὄρος Θαβώρ*».

θ) Την Κοίμηση της Θεοτόκου: «*ό έλθόν είς μετάστασιν τῆς Μητρός Σου και Παρθένου*».

Την δε Πεντηκοστή ο Τρισάγιος αναφέρεται στο Αγ. Πνεύμα με την εξής προσθήκη: «*ό έλθόν και άναπαυθείς στούς Αποστόλους*».

Στην ουσία, αυτές οι γιορτινές προσθήκες ανήκουν στα αναπτυσσόμενα με περαιτέρω υμνολογικές παραφράσεις είδη του Τρισάγιου, τα οποία υπάρχουν στη βυζαντινή, λατινική, ισπανική, αιγυπτιακή, αιθιοπιακή, συριακή κ. α. υμνολογίες (βλ. Janegas, "Le Trisagion", σελ. 520-527).

¹²⁴⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 579. Ο Ανανίας αγνοεί την επιχειρηματολογία του Ιωάννου Δαμασκηνού, ο οποίος τονίζει ότι η αναφορά του Τρισάγιου στα τρία Πρόσωπα της Τριάδος δεν σημαίνει ότι Άγιος είναι μόνο ο Πατήρ, Ισχυρός μόνο ο Υιός και Αθάνατος μόνο το Άγιο Πνεύμα (βλ. Ιωάννης Δαμασκηνός, *Έκδοσις*, σελ. 129-131).

¹²⁵⁰ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 94. Όπως σημειώνει ο αρχιμ. Διονύσιος Σλένοβ, στο θέμα του Τρισάγιου ο Στηθάτος σχεδόν δεν προσθέτει από τον εαυτό του τίποτα το νέο, επαναλαμβάνοντας τις θέσεις του Ιωάννου Δαμασκηνού (βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Β΄ και Γ΄ Λόγοι*, σελ. 33).

ή μόνο ο Υιός είναι Ισχυρός ή μόνο το Πνεύμα Αθάνατος¹²⁵¹. Ο Στηθάτος νομίζει ότι οι Αρμένιοι ακολουθούν τη βλασφημία του Πέτρου Κναφέα, σημειώνοντας μάλιστα ότι με την προσθήκη «*ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς*» οι Αρμένιοι ομολογούν ένα τέταρτο πρόσωπο στην Τριάδα, ξεχωριστό και διαφορετικό από τον Άγιο και Ισχυρό Υιό είτε, βάζοντας την εν λόγω προσθήκη κοντά στο «*Ἅγιος Ἀθάνατος*», αποδίδουν το πάθος στο Άγιο Πνεύμα, και κατά συνέπεια στον Πατέρα¹²⁵². Ο Νικήτας γράφει ότι, αν έπρεπε να γίνει οπωσδήποτε προσθήκη, αυτή θα έπρεπε να προσαρμοστεί στο «*Ἅγιος Ἰσχυρός*», δηλαδή, να μετασχηματιστεί «*Ἅγιος Ἰσχυρός, ἐλεήσον ἡμᾶς*»¹²⁵³. Στους συλλογισμούς του Νικήτα, βέβαια, παρατηρεῖ κανείς την πλήρη άγνοια της επιχειρηματολογίας της αρμενικής πλευράς.

β. Ο ενιαίος ή ξεχωριστός εορτασμός των Χριστουγέννων και των Φώτων

Ένα άλλο μείζον λειτουργικό ζήτημα ανάμεσα στους αντιχαλκηδόνιους Αρμενίους και τον υπόλοιπο χριστιανικό κόσμο υπήρξε ο ενιαίος γιορτασμός των Χριστουγέννων και των Φώτων στις 6 Ιανουαρίου, κατά την αρχέγονη παράδοση της Εκκλησίας¹²⁵⁴.

Ο Ανανίας Ναρεκίτης, υπερασπίζοντας τον ενιαίο εορτασμό των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, βασίζεται στην ιστορία της εορτής με βάση τα παραδοσιακά στοιχεία και διάφορα κείμενα, αυθεντικά και ψευδεπίγραφα¹²⁵⁵. Ο

¹²⁵¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 96.

¹²⁵² Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 96, 98.

¹²⁵³ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 98.

¹²⁵⁴ Η εορτή των Θεοφανείων ή Επιφανείων που άρχισε να εορτάζεται στην Ανατολή (ειδικά στην Αίγυπτο) από τον Γ' αι., ήταν αφιερωμένη στην φανέρωση του Θεού Λόγου γενικώς και ειδικότερα σε εκείνα γεγονότα της ζωής Του, στα οποία φανερώθηκε η θεία δύναμή του, η Γέννηση, η προσκύνηση των μάγων, η Βάπτιση, το εν Κανά θαύμα κ. λ. Προφανώς, η Εκκλησία θέσπισε αυτή την εορτή ως αντίδραση στους γνωστικούς, οι οποίοι γιόρταζαν λαμπρώς τη Βάπτιση του Χριστού ως σύμβολο της αιρετικής διδασκαλίας τους (βλ. Ιωαννίδης, «Η εορτή», σελ. 133-134). Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την ιστορία της εορτής μας παραδίδει ο αντιπρόσωπος του Μέγα Φωτίου Ιωάννης αρχιεπίσκοπος της Νίκης (Θράκη), αλλά οι αναφορές του δεν μπορούν να αποδέχονται ανεπιφύλακτα. Π. χ. ο Νίκης πληροφορεί, ότι ο Χρυσόστομος έγραψε στον Καθολικό της Αρμενίας Ισαάκ, προτρέποντας τον να δέχεται στην Εκκλησία του τα Χριστούγεννα στις 25 Δεκεμβρίου, αλλά λόγω απουσίας του Καθολικού η επιστολή του Κωνσταντινουπόλεως έπεσε στα χέρια του εχθρού του ιερέα Σουρμάκ. Ο τελευταίος, με βάση την επιστολή αυτή, κατηγόρησε στην περσική αυλή τον άγιο Καθολικό και βασιλιά Αρτασίρ για υπέρ των Ρωμαίων στάση και έτυχε την έκπτωση τους (PG 96, 1448). Όμως, ο Χρυσόστομος ήταν στον Οικουμενικό θρόνο κατά τα έτη 398-404, ενώ η έκπτωση και η εξορία του Μέγα Ισαάκ και του τελευταίου βασιλιά Αρσακίδη έλαβαν χώρα το 428.

¹²⁵⁵ Πάντως, η έκδοση και η μελέτη από τον π. Charles (Αθανάσιο) Renoux του Εκλογάδιου της Εκκλησίας των Ιεροσολύμων, που μεταφράστηκε στα Αρμενικά ήδη τον Ε' αι., αποδεικνύει ότι στην Αγία Πόλη η ενιαία γιορτή Χριστουγέννων-Θεοφανείων εορταζόταν στις 6 Ιανουαρίου, ενώ η

συγγραφέας ισχυρίζεται ότι η ενιαία εορτή στις 6 Ιανουαρίου θεσπίστηκε από τους αποστόλους, ενώ ο διαχωρισμός σε δύο εορτές (μάλλον ο εορτασμός των Χριστουγέννων στην ημέρα του Ηλίου στις 25 Δεκεμβρίου) εισήχθη στους κύκλους των γνωστικών¹²⁵⁶. Επί αυτοκράτορα Κωνσταντίου (337-361) οι δύο εορτές εισήχθησαν στην Κωνσταντινούπολη, προαιρετικά και σε άλλα μέρη¹²⁵⁷. Στη συνέχεια, ο Μέγας Ιουστινιανός με τη βία επέβαλε τον γιορτασμό των Χριστουγέννων στις 25 Δεκεμβρίου σε όλα τα μέρη όπου εκτεινόταν η επικράτειά του¹²⁵⁸.

Ο Ανανίας, παρερμηνεύοντας τα στοιχεία του Ευαγγελίου (Λκ. 3, 23), γράφει ότι τη στιγμή που βαπτίστηκε ο Κύριος ήταν ακριβώς 33 ετών, δηλαδή, βαπτίστηκε την ημέρα των γενεθλίων Του¹²⁵⁹. Ύστερα, ο Ανανίας εκθέτει τους υπολογισμούς της ημερομηνίας των Χριστουγέννων ως εξής: ο Ζαχαρίας δεν ήρθε σε επαφή με την Ελισάβετ την ίδια ημέρα της εμφάνισης σε αυτόν του Γαβριήλ, όπως ισχυρίζονταν οι Βυζαντινοί, αλλά μετά από δώδεκα μέρες, δηλαδή με το πέρας της εορτής του Εξιλασμού. Οπότε, ο Ευαγγελισμός της Μαρίας έλαβε χώρα έξι μήνες μετά από τη σύλληψη της Ελισάβετ, δηλαδή στις 6 Απριλίου, ενώ ο Χριστός γεννήθηκε εννέα μήνες μετά, στις 6 Ιανουαρίου¹²⁶⁰. Είναι κατεξοχήν ενδιαφέρον ότι ο Ανανίας

Εκκλησία της Αρμενίας ακολουθούσε πιστά το ιεροσολυμίτικο τυπικό (βλ. Repoux, "L' Épiphanie", σελ. 356-357· Repoux, *Le codex*, σελ. 72-87).

¹²⁵⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 563, 570. Στην πραγματικότητα, ο εορτασμός της Γέννησης του Χριστού ως ξεχωριστής εορτής στις 25 Δεκεμβρίου θεσπίστηκε στην Πρεσβυτέρα Ρώμη 354, ενώ στην Εκκλησία της Καππαδοκίας η εν λόγω γιορτή εισήχθη λίγο προ του 380. Όσο για τη Νέα Ρώμη, εδώ η Γέννηση του Κυρίου στις 25 Δεκεμβρίου για πρώτη φορά γιορτάστηκε το 379 από τον Γρηγόριο Θεολόγο, ενώ εισηγητής της εορτής στην Αντιόχεια υπήρξε ο Ιω. Χρυσόστομος κατά τα έτη 376-386. Λίγο αργότερα, περί το έτος 432, η Γέννηση του Χριστού θεσμοθετήθηκε και στην Εκκλησία της Αλεξάνδρειας (βλ. Ιωαννίδης, «Η εορτή», σελ. 135-144).

¹²⁵⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 564.

¹²⁵⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 570. Η πληροφορία του Ανανία Ναρεκίτη ίσως αφορά στην Εκκλησία Ιεροσολύμων, όπου ο εισηγητής του ξεχωριστού εορτασμού των Χριστουγέννων υπήρξε ο πατριάρχης Ιουβενάλιος (425-458). Η πρωτοβουλία του όμως, δεν είχε διάρκεια, καθώς τη δεκαετία του '30 του ΣΤ' αϊ. στα Ιεροσόλυμα ακόμα εόρταζαν την ενιαία γιορτή των Θεοφανείων, ενώ επί πατριάρχη Σωφρονίου (634-638) τα Χριστούγεννα πλέον οριστικά γιορτάζονταν στις 25 Δεκεμβρίου (βλ. Ιωαννίδης, «Η εορτή», σελ. 144-145).

¹²⁵⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 565. Η άποψη του Ανανία μερικώς συνάδει με τους υπολογισμούς του Επιφανίου Κύπρου, σύμφωνα με τους οποίους ο Χριστός γεννήθηκε στις 5 Ιανουαρίου (βλ. PG 41, 932).

¹²⁶⁰ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 567-568, 595-597. Ο Ανανίας σε αυτό το σημείο επαναλαμβάνει τους υπολογισμούς του διάσημου συγγραφέα του Ζ' αϊ. Ανανία Σιρακίτη (βλ. Ανανία Σιρακίτη, *Λόγος*, σελ. 673-674). Ο τελευταίος με τη σειρά του, βασίζεται στους υπολογισμούς του Χρυσοστόμου, αλλά τους αλλάζει προς το «συμφέρον» του. Βέβαια, οι υπολογισμοί του Χρυσοστόμου βασίζονται επί διασταυρώσεως των αυθεντικών στοιχείων του κατά Λουκάν Ευαγγελίου με δεδομένα του απόκρυφου Πρωτευαγγελίου του Ιακώβου (βλ. Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία περί Γέννησης*, σελ. 356-358). Παρότι οι υπολογισμοί του Χρυσορρήμονα Πατέρα της Εκκλησίας έτυχαν γενικής αποδοχής στο Βυζάντιο, υπό το φως της σύγχρονης επιστημονικής έρευνας δεν μπορούν να είναι

Ναρεκίτης δεν προβάλλει κανένα χριστολογικό επιχείρημα στο θέμα αυτό, αρκούμενος μόνο στα ιστορικά δεδομένα.

Σύμφωνα με τον Ανανία Ναρεκίτη, ο ξεχωριστός εορτασμός των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων κάποτε εισήχθη στην Αρμενία και επικράτησε για αρκετά χρόνια μέχρι τον Καθολικό Ιωάννη Α΄ Μανδακουνί (Յովհաննէս Ա Մանդակունի, 478-490)¹²⁶¹, ο οποίος ύστερα από μελέτη, διέταξε να επανέλθει στο τυπικό ο ενιαίος εορτασμός¹²⁶².

Ενώ ο Ανανίας Ναρεκίτης δεν προέβαλε κανένα θεολογικό έρεισμα για τον ενιαίο εορτασμό των δύο εορτών, ο Νικήτας Στηθάτος είναι βέβαιος ότι ο ενιαίος γιορτασμός των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων από τους Αρμενίους σχετίζεται άμεσα με την ομολογία τους περί σύγχυσης των δύο Φύσεων του Χριστού: «Διὸ καὶ τὰς δύο τοῦ Χριστοῦ πανηγύρεις τῆς τε γεννήσεως φημι καὶ τῶν θείων φώτων· ὥσπερ τὰς δύο φύσεις αὐτοῦ, οὕτω δὴ καὶ ταύτας συγχέοντες ὡς μίαν οὐσας καὶ μηδὲν τῷ τρόπῳ τῆς διαφορᾶς μέσον ἔχούσας ἐν ἑαυταῖς εἰς ἓν ἀνοήτως ἅμα τελοῦσι πανηγυρίζοντες...»¹²⁶³. Αντίστοιχα, λοιπόν, ο διαχωρισμός των δύο εορτών στην ανά την Οικουμένη Εκκλησία, συνδέεται με την ομολογία των δύο Φύσεων του Χριστού. Ως βασικό και έγκυρο επιχείρημα του διαχωρισμού των δύο εορτών ο προβάλλει το γεγονός ότι ο Γρηγόριος Θεολόγος αφιέρωσε σε αυτές δύο ξεχωριστούς

αποδεκτοί, διότι οι πληροφορίες του Λουκά δεν μας επιτρέπουν να θεωρούμε τον ιερέα Ζαχαρία αρχιερέα, και κατ' επέκταση η είσοδος του στο Ναό για απλό θυμιασμό δεν δύναται να ερμηνευτεί ως είσοδος στα Άγια των Αγίων κατά την γιορτή της Σκηνοπηγίας-Εξίλασμού.

¹²⁶¹ Λόγιος και δραστήριος Καθολικός, εμπνευστής του αγώνα των Αρμενίων για πολιτική και θρησκευτική αυτονομία κατά της περσικής κυριαρχίας. Υπάρχει ένας από τους βασικούς συντάκτες του αρμενικού Ωρολογίου, Ευχολογίου και Βιβλίου των ιερών Κανόνων. Στον Ιωάννη Α΄ αποδίδονται ορισμένοι ύμνοι, ομιλίες, αλλά και αντιχαλκηδόνια έργα, η πατρότητα των οποίων όμως αμφισβητείται (βλ. Κεοσεγιάν, «Ιωάννης Μανδακουνί»).

¹²⁶² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 569. Ο Ανανίας Ναρεκίτης στο θέμα του εορτασμού των Χριστουγέννων βασίζεται στα επιχειρήματα και στοιχεία του Ανανία Σιρακίτη (βλ. Ανανία Σιρακίτης, *Λόγος*, σελ. 674). Οι πληροφορίες των δύο συγγραφέων για την ιστορία της εορτής στην Αρμενία ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα· όπως δείχνουν οι επισταμένες μελέτες του Ρ. Βαρδανιάν, ο ξεχωριστός εορτασμός των Χριστουγέννων θεσμοθετήθηκε στην Αρμενία γύρω στο 445, ενώ τη δεκαετία '70-'80 του ίδιου του Έ.αι. ο Καθολικός Ιωάννης Β΄ Μανδακουνί επανέφερε την ενιαία γιορτή των Χριστουγέννων-Θεοφανείων (βλ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο*, σελ. 95-107).

¹²⁶³ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, σελ. 62. Η άποψη του Στηθάτου σε αυτό το ζήτημα δεν στερείται βάσης. Ο Καθολικός Ιωάννης Β΄, ο οποίος υπήρξε ένας από τους συνοδικούς της Β΄ Συνόδου του Δβιν, στην Ομιλία του για τα Θεοφάνεια, υπογραμμίζει τη μίξη/ένωση της ανθρώπινης φύσης του Χριστού με τη Θεία φύση, ενώ κατά τη Βάπτιση η φωνή του Πατρός δεν διέστειλε τις Φύσεις, αλλά τον Ίδιο Χριστό ονόμασε «Υιό αγαπητό» (βλ. Ιωάννης Β΄ Καθολικός, *Λόγος*, σελ. 454). Η έγνοια αυτή της μη διάκρισης/διαίρεσης των Φύσεων του Χριστού οδήγησε τους συνοδίτες του Δβιν, κατά τα μισά του ΣΤ΄αι. να εδραιώσουν τον ενιαίο εορτασμό των Χριστουγέννων και των Θεοφανείων, με θεολογικό πλέον επιχείρημα την αδιάσπαστη ένωση των δύο Φύσεων του Χριστού (βλ. *Βιβλίο Επιστολών*⁽²⁾, σελ. 475· Ανανεάν, *Έρευνα*, σελ. 90).

πανηγυρικούς λόγους¹²⁶⁴. Ο Νικήτας εσφαλμένα νομίζει ότι, κατά τους Αρμένιους, ο Λόγος διήλθε διά της Παρθένου ως «*διὰ σωλήνος*», επαναλαμβάνοντας την πλάνη του γνωστικού Βαλεντίνου και του Μάνεντος¹²⁶⁵. Έχοντας την πληροφορία ότι οι Αρμένιοι γιορτάζουν τον Ευαγγελισμό στις 5 Ιανουαρίου¹²⁶⁶, ενώ την επόμενη ημέρα γιορτάζουν τα Χριστούγεννα, ο Νικήτας λανθασμένα νομίζει ότι οι Αρμένιοι με αυτό τον τρόπο θέλουν να δείξουν ότι ο Χριστός δεν ενσαρκώθηκε αληθώς από την Παρθένο, αλλά «*έν δοκήσει και φαντασία και ούκ αληθεία ό Χριστός ένανθρώπησεν*»¹²⁶⁷. Θέλοντας να αποδείξει το λάθος των Αρμενίων, ο Νικήτας Στηθάτος καταφεύγει στους παραδοσιακούς υπολογισμούς, σύμφωνα με τους οποίους η σύλληψη της Ελισάβετ έλαβε χώρα στις 23 Σεπτεμβρίου, ο δε Ευαγγελισμός της Μαρίας έγινε έξι μήνες αργότερα, στις 25 Μαρτίου¹²⁶⁸.

γ. Το θέμα της ύλης του αγίου Μύρου

Τον Ι΄ αι. ανάμεσα στις δύο πλευρές εμφανίζεται μία άλλη λειτουργική διαφοροποίηση σχετικά με την ύλη του αγίου Μύρου¹²⁶⁹. Ενώ οι Αρμένιοι

¹²⁶⁴ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α΄*, 74, 76· Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 68, 74. Πρόκειται για λόγους ΔΗ΄ και ΙΖ΄ του Γρηγορίου Θεολόγου (βλ. *PG* 36, 311-334· *PG* 36, 336-360). Ενδιαφέρον, ότι ήδη τον Ζ΄ αι. ο Ανανίας Σιρακίτης ήξερε αυτή την επιχειρηματολογία των «*Ελλήνων*» και προσπαθούσε να την αντικρούσει (βλ. Ανανίας Σιρακίτης, *Λόγος*, σελ. 672-673).

¹²⁶⁵ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 270.

¹²⁶⁶ Ο Στηθάτος βασίζεται στο γεγονός, ότι ο πρώτος οίκος του κανόνα της εορτής των Χριστουγέννων-Φώτων αναφέρεται στον Ευαγγελισμό. Η πληροφορία του Νικήτα ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα (βλ. *Υμολόγιο*, σελ. 18), αλλά από αυτό δεν μπορεί να τεκμηριωθεί το συμπέρασμα του Νικήτα, διότι ο Ανανίας Ναρεκίτης βεβαιώνει ότι στην Αρμενία ο Ευαγγελισμός γιορτάζεται στις 6 Απριλίου. Η αναφορά του αρμενικού κανόνα στον Ευαγγελισμό ίσως διασώζει την αρχαιότατη (Δ΄-Ε΄) παράδοση της Εκκλησίας ο Ευαγγελισμός να συσχετίζεται άμεσα με τη Γέννηση του Κυρίου και να εορτάζεται λίγο πριν από τα Χριστούγεννα. Μόνο στα τέλη ΣΤ΄-αρχές του Ζ΄ αι. θεσμοθετήθηκε η ημερομηνία της εορτής στις 25 Μαρτίου, δηλαδή εννέα μήνες πριν τη Γέννηση (βλ. Φύλιας, *Οι θεομητορικές εορτές*, σελ. 91-100). Όσο για την Αρμενία, όπως δείχνει ο Ρ. Βαρδανιάν, εδώ τον Ευαγγελισμό ήδη τον Δ΄ αι. εόρταζαν στις 10 Απριλίου, ενώ στα τέλη του Δ΄-αρχές Ε΄ αι. η γιορτή μεταφέρθηκε στις 6/7 Απριλίου. Τη δεκαετία του '30 του ΣΤ΄ αι. στα πλαίσια της ένωσης της Εκκλησίας της Αρμενίας με την ανά Οικουμένη Εκκλησία, στην Αρμενία εισήχθη η γιορτή Ευαγγελισμού στις 25 Μαρτίου, ενώ τα Χριστούγεννα στις 25 Δεκεμβρίου, αλλά μετά την κατάρρευση της ένωσης, στις αρχές του Η΄ αι. ο Καθολικός Ιωάννης Γ΄ Οτζουνίτης θεσμοθέτησε τον Ευαγγελισμό στις 6 Απριλίου, δηλαδή εννέα μήνες προ της 6ης Ιανουαρίου. Ο ίδιος Καθολικός όμως σημειώνει, ότι ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση και η Βάπτισμα του Χριστού πανηγυρίζονται σε μία μέρα, ίσως με την έννοια ότι στην γιορτή Θεοφανείων γίνεται μνεία και του Ευαγγελισμού (Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες*, σελ. 698). Από τον ΙΕ΄ αι. και ως τώρα η Αρμενική Εκκλησία εορτάζει τον Ευαγγελισμό στις 7 Απριλίου (βλ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο*, σελ. 143, 522-535).

¹²⁶⁷ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 270-271.

¹²⁶⁸ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 272-273.

¹²⁶⁹ Για τη διαμόρφωση της τελετής καθαγιασμού του Αγίου Μύρου βλ. Παντερή, *Ο καθαγιασμός*. Πάντως στις πρώιμες εκκλησιαστικές πηγές δεν υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τα συστατικά του Αγίου Μύρου.

κατασκεύαζαν το άγιο Μύρο από σησαμέλαιο, οι Βυζαντινοί το κατασκεύαζαν από ελαιόλαδο¹²⁷⁰. Για πρώτη φορά για την ύπαρξη αυτού του λειτουργικού προβλήματος πληροφορούμαστε από τη «*Ρίζα Πίστεως*» του Ανανία Ναρεκίτη. Έτσι, αντικρούοντας τις ενστάσεις των Βυζαντινών περί της ύλης του αγίου Μύρου, ο Ανανίας γράφει ότι η ύλη καθεαυτή δεν είναι σωστική, αλλά σε κάθε ύλη μπορεί να επέρχεται η χάρη του Αγίου Πνεύματος. Π.χ. όπως σε κάθε νερό μπορεί να τελεστεί αγιασμός και δεν χρειάζεται για αυτό να πάμε στον Ιορδάνη ποταμό, έτσι και κάθε είδους έλαιο μπορεί να καθαγιαστεί από το Άγιο Πνεύμα¹²⁷¹. Ο Ναρεκίτης δεν προβάλλει κανένα θεολογικό επιχείρημα προς την εδραίωση της χρήσης στην Αρμενία του σησαμελαίου, αλλά λέγοντας ότι στην Ιουδαία το ελαιόλαδο μπορεί να βρεθεί εύκολα (λόγω της αφθονίας του), υπονοεί ότι δεν ισχύει το ίδιο για την Αρμενία¹²⁷². Από τη βυζαντινή πλευρά στο ζήτημα αναφέρθηκε, δεκαετίες αργότερα, ο Νικήτας Στηθάτος, ο οποίος θεωρεί το Μύρο των Αρμενίων ατελές, διότι αυτό κατασκευάζεται από απλό σησαμέλαιο και όχι από ελαιόλαδο: «*Ποίω μύρω βαπτιζόμενοι χρίεσθε εἰς σφραγίδα Πνεύματος άγιου; οὐχί τῷ ἐκ σησάμου ἐλαίω χρίεσθε βαπτιζόμενοι, ὅπερ ἡμεῖς ἔχομεν εἰς χρῆσιν τῶν ὑποδημάτων ἡμῶν καὶ τῶν οὕτως κοινῶς λεγομένων πετσιῶν αὐτῶν, διὰ τὸ μαλακώτερα γίνεσθαι αὐτὰ εἰς τοὺς πόδας ἡμῶν;*»¹²⁷³. Το συμπέρασμα του Στηθάτου είναι οριστικό· εφόσον το «μύρο» των Αρμενίων κυριολεκτικά δεν είναι μύρο, τότε και είναι άκυρο¹²⁷⁴.

¹²⁷⁰ Είναι πραγματικά αξιοθαύμαστο το γεγονός ότι το εν λόγω θέμα έχει μια μακρά ιστορία, καθώς ένα σχετικό απόσπασμα απαντάμε στην «*Κάθοδο των Μυρίων*» του Ξενοφώντα (430-354 π. Χ). Ο Ξενοφών, ο οποίος περνώντας από την Αρμενία, την περιέγραψε και μας άφησε ανεκτίμητες πληροφορίες για τους Αρχαίους Αρμένιους, ανάμεσα σε άλλα παρατήρησε ότι, για να προστατευτούν από κρύο, ο ντόπιοι αλείφονταν με διαφορετικά λάδια: «*Πολὸν γὰρ ἐνταῦθα εὐρίσκετο χρίσμα, ᾧ ἐχρῶντο ἀντ' ἐλαίου, σύειον, καὶ σησάμινον, καὶ ἀμυγδάλλινον ἐκ τῶν πικρῶν, καὶ τερεβίνθινον. Ἐκ δὲ τῶν αὐτῶν τούτων καὶ μύρον εὐρίσκετο*» (Ξενοφών, *Κάθοδος*, σελ. 202). Η αναφορά του Ξενοφώντα δείχνει ξεκάθαρα ότι οι Αρμένιοι από παλιά κατασκεύαζαν αρωματικό λάδι από σησάμι, άρα επομένως πολύ άνετα θα μπορούσαν μετά τον ασπασμό του Χριστιανισμού να το χρησιμοποιούν για Άγιο Μύρο, μιας και το ελαιόλαδο στην Αρμενία δεν υπήρχε, τουλάχιστον τόσο άθφονο όπως στη Μεσόγειο. Άξιοσημείωτο είναι ότι η διάδοση κάθε λογής λαδιού προκάλεσε την έκπληξη του Έλληνα στρατηγού και συγγραφέα. Αυτή η έκπληξη όπως βλέπουμε, στο εκκλησιαστικό πρίσμα της υπό εξέταση περιόδου μετατράπηκε σε κατηγορία για αίρεση. Μόνο μετά από τον ΙΒ΄ αι., κατά την κιλικιακή περίοδο οι Αρμένιοι άρχισαν να κατασκευάζουν το Άγιο Μύρο από ελαιόλαδο. Έτσι, στα χειρόγραφα των ΙΓ΄-ΙΗ΄ αι. πλέον υπάρχει ο πλήρης κατάλογος των συστατικών του Αγίου Μύρου – ελαιόλαδο και βάλλασμα μαζί με περίπου 40 είδη διαφορετικών μπαχαρικών και αρωματικών ουσιών (βλ. Τερ-Μικρτσιάν, *Ο καθαγιασμός*, σελ. 47-54).

¹²⁷¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 560-561.

¹²⁷² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 561.

¹²⁷³ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 76.

¹²⁷⁴ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄*, σελ. 76, 78. Είναι κατεξοχήν ενδιαφέρον ότι τόσο ο Νικήτας, όσο και οι Αρμένιοι θεολόγοι, αρνούμενοι την εγκυρότητα των Μυστηρίων της απέναντι πλευράς, δεν βασίζονται στην εκκλησιολογία, δηλαδή, δεν βασίζονται στην τόσο προσφιλή σήμερα ιδέα πως τα Μυστήρια των ετεροδόξων στερούνται της σωστικής χάριτος του Αγίου Πνεύματος λόγω του ότι αυτά

δ. Το άζυμο και ο άκρατος οίνος της Θείας Ευχαριστίας

Ένα από τα μείζονα λειτουργικά θέματα μεταξύ της Ορθόδοξης Εκκλησίας και της Εκκλησίας της Αρμενίας ήταν και το ζήτημα της ύλης των Τιμίων Δώρων της Θείας Κοινωνίας· η Ορθόδοξη Εκκλησία, ενώ τελούσε τη Θεία Λειτουργία με ένζυμο άρτο, στο δε άγιο Ποτήριο προσέθετε νερό, στην Αρμενία τη Θεία Λειτουργία τελούσαν με άζυμο άρτο και άκρατο οίνο¹²⁷⁵. Οι τριβές για τις εν λόγω λειτουργικές διαφορές ξεκίνησαν, ως φαίνεται, ήδη τον ΣΤ΄ αι., και φυσικά, συνεχίστηκαν και την εξεταζόμενη περίοδο, με περαιτέρω θεολογικά επιχειρήματα και από δύο πλευρές¹²⁷⁶.

Ήδη η Πενθέκτη Οικουμενική Σύνοδος με τον εκτενή ΛΒ΄ κανόνα της καταδίκασε το αρμενικό έθιμο της τέλεσης της Θεία Λειτουργίας με άκρατο οίνο: *«Ἐπειδὴ εἰς γινώσιν ἡμετέραν ἦλθεν, ὡς ἐν τῇ τῶν Ἀρμενίων χώρα, οἶνον μόνον ἐν τῇ ἱερᾷ τραπέζῃ προσάγουσιν, ὕδωρ αὐτῷ μὴ μιγνύντες οἱ τὴν ἀναίμακτον θυσίαν ἐπιτελοῦντες, προτιθέμενοι τὸν τῆς Ἐκκλησίας διδάσκαλον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, φάσκοντα, διὰ τῆς εἰς τὸ κατὰ Ματθαῖον Ἐυαγγέλιον ἐρμηνείας, ταῦτα: «Τίνος ἔνεκεν οὐχ ὕδωρ ἔπιεν ἀναστάς, ἀλλ’ οἶνον; ἄλλην αἴρεσιν πονηρὰν πρόρριζον ἀνασπῶν. Ἐπειδὴ γὰρ εἰσὶ τινες ἐν τοῖς μυστηρίοις ὕδατι κεχρημένοι, δεικνὺς ὅτι καὶ ἡνίκα τὰ μυστήρια παρέδωκε, καὶ ἡνίκα ἀναστάς, χωρὶς μυστηρίων ψιλὴν Τράπεζαν παρετίθετο, οἶνω ἐχρήτο, ἐκ τοῦ γεννήματος φησι τῆς ἀμπέλου. Ἄμπελος δὲ, οἶνον οὐχ ὕδωρ γεννᾷ. Ἐκ τούτου τε τὸν διδάσκαλον οἶονται ἀνατρέπειν τὴν τοῦ ὕδατος ἐν τῇ ἱερᾷ θυσίᾳ προσαγωγὴν. Ὡς ἂν μὴ καὶ ἀπὸ τοῦ νῦν κατέχονται τῇ ἀγνοίᾳ, τὴν τοῦ πατρὸς διάνοιαν*

τελούνται εκτός της Εκκλησίας. Και για τις δύο πλευρές κριτήριο της εγκυρότητας των Μυστηρίων αποτελεί η σωστή ύλη και ο σωστός τρόπος τέλεσης. Αυτά τα τελευταία στοιχεία, με τη σειρά τους, εκφράζουν ή και άρρητα συνδυάζονται με τη Θεολογία.

¹²⁷⁵ Το θέμα του κεκραμένου οίνου του βυζαντινού τυπικού έχει μελετήσει ο π. Robert Taft, ο οποίος αποφάνθηκε για την ιστορική πορεία της διαμόρφωσης αυτού του λειτουργικού εθίμου. Κατ’ αυτόν, η παράδοση του κεκραμένου οίνου κληρονομήθηκε από την καθημερινή χρήση. Από τον ΣΤ΄ αι. έχουμε αναφορές ότι το νερό που έβαζαν στο Ποτήριο ήταν ζεστό. Δεν επρόκειτο όμως για το μεταγενέστερο «ζέον», αλλά εξαρτιόταν από τις τοπικές συνήθειες να αναμειγνύεται όχι κρύο, αλλά ζεστό νερό στο κρασί. Ταυτόχρονα, μέχρι και τον ΙΑ΄ αι. στο Βυζάντιο έχουμε αναφορές για τον εντελώς αμειγρή οίνο και τον καθαγιασμό του, ενώ ζεστό νερό προσέθεταν αμέσως πριν τη μετάληψη. Εδώ πλέον εμφανίζεται το «ζέον». Μερικοί δε ιερείς προσέθεταν ζεστό νερό και κατά την Προσκομιδή και πριν την κοινωνία. Τελικά πριν το 1347 επικράτησε η σημερινή διάταξη, σύμφωνα με την οποία κατά την Προσκομιδή στο Άγιο Ποτήρι προστίθεται κρύο, ενώ ύστερα – το «ζέον» (βλ. Taft, “Water”. Taft, *A History*, τ. V, σελ. 441-502). Τα πορίσματα του Taft για μια άλλη φορά αποδεικνύουν το πόσο σημαντικό είναι να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της ιστορικής διαμόρφωσης της λειτουργικής, κάτι που θα μας εξασφαλίζει μια νηφάλεια και διακριτική στάση απέναντι στις τελετουργικές διαφοροποιήσεις της Αρμενικής Εκκλησίας.

¹²⁷⁶ Για το θέμα σφαιρικά βλ. Garsoïan, “Le vin”. Πάντως, πρέπει να θεωρείται υπερβολική η άποψη του J.-C. Larchet, ο οποίος σ’ αυτό το σημείο της λειτουργικής διαφοράς των Αρμενίων, καθώς και στο θέμα των αζύμων, βλέπει ένα καταφανές συμβολικό περιεχόμενο της μονοφυσικής πίστης τους στη μια Φύση του Χριστού και την άρνησή τους να αποδεχτούν τις δύο Φύσεις (βλ. Larchet, “Les fondements”, sel. 199-200).

ὀρθοδόξως ἀποκαλύπτομεν. Τῆς γὰρ πονηρᾶς τῶν ὑδροπαραστατῶν αἰρέσεως παλαιᾶς ὑπαρχούσης, οἱ ἀντὶ οἴνου, μόνῳ τῷ ὕδατι ἐν τῇ οἰκείᾳ θυσίᾳ κέχρηται, ἀνασκευάζων οὗτος ὁ Θεοφόρος ἀνὴρ τὴν παράνομον τῆς τοιαύτης αἰρέσεως διδαχὴν, καὶ δεικνύς, ὡς ἐξ ἐναντίας τῆς Ἀποστολικῆς ἴενται παραδόσεως, τὸν εἰρημένον κατεσκεύασε λόγον. Ἐπεὶ καὶ τῇ κατ' αὐτὸν Ἐκκλησίᾳ ἔνθα τὴν ποιμαντικὴν ἐνεχειρίσθη ἡγεμονίαν, ὕδωρ μινῶναι παρέδωκεν, ἠνίκα τὴν ἀναίμακτον θυσίαν ἐπιτελεῖσθαι δεήσειεν, τὴν ἐκ τῆς τιμίας πλευρᾶς τοῦ λυτρωτοῦ ἡμῶν καὶ σωτῆρος Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, ἐξ αἵματος καὶ ὕδατος κρᾶσιν παραδεικνύς, ἧτις εἰς ζωοποίησιν παντὸς τοῦ κόσμου ἐξεχύθη, καὶ ἁμαρτιῶν ἀπολύτρωσιν. Καὶ κατὰ πάσας δὲ Ἐκκλησίας, ἔνθα οἱ πνευματικοὶ φωστήρες ἐξέλαμψαν, ἡ Θεόδοτος αὕτη τάξις κρατεῖ. Καὶ γὰρ καὶ Ἰάκωβος, ὁ κατὰ σάρκα Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν Ἀδελφός, ὃς τῆς Ἱερουσολυμιτῶν Ἐκκλησίας πρῶτος τὸν θρόνον ἐνεπιστεύθη, καὶ Βασίλειος, ὁ τῆς Καισαρέων Ἐπίσκοπος, οὗ τὸ κλέος κατὰ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διέδραμεν, ἐγγράφως ἡμῖν τὴν μυστικὴν ἱεουργίαν παραδεδωκότες, οὕτω τελειοῦν ἐν τῇ Θεῖᾳ λειτουργίᾳ ἐξ ὕδατος καὶ οἴνου τὸ ἱερὸν ποτήριον ἐκδεδώκασι. Καὶ οἱ ἐν Καρθαγένῃ συναχθέντες ὅσοι Πατέρες, οὕτω ῥητῶς ἐπεμνήσθησαν, ἵνα ἐν τοῖς ἀγίοις μηδὲν πλέον τοῦ σώματος, καὶ τοῦ αἵματος τοῦ Κυρίου προσενεχθεῖη, ὡς καὶ αὐτὸς ὁ Κύριος παρέδωκε, τούτέστιν ἄρτου καὶ οἴνου, ὕδατι μεμιγμένου. Εἴ τις οὖν Ἐπίσκοπος, ἢ Πρεσβύτερος, μὴ κατὰ τὴν παραδοθεῖσαν ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων τάξιν ποιεῖ, καὶ ὕδωρ οἴνω τὴν ἄχραντον προσάγοι θυσίαν, καθαιρείσθω, ὡς ἀτελῶς τὸ μυστήριον ἐξαγγέλλων, καὶ καινίζων τὰ παραδεδομένα»¹²⁷⁷.

Ο εκτενής αυτός κανὼν πραγματικά χρήζει διεξοδικῆς ἀνάλυσης. Κατ' ἀρχάς, ο κανὼν δεν διευκρινίζει, για ποιο ακριβῶς ὕδωρ πρόκειται, για ἐκεῖνο το οποίο προστίθεται στο Ἅγιο Ποτήριον κατὰ τὴν Προσκομιδὴ ἢ για το «ζέον» («θερμόν»), ἐπειδὴ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἀρμενίας ὡς σήμερα δεν μεταχειρίζεται οὔτε το ἓνα οὔτε το ἄλλο. Ἐχοντας ὑπόψιν ὁμως τις σχετικὲς μελέτες του π. Robert Taft, θα πρέπει να ἀποδεχτούμε ὅτι πρόκειται για το ἀπλό νερό και ὄχι το μεταγενέστερο «ζέον»¹²⁷⁸. Ο

¹²⁷⁷ Σύνταγμα, τ. Β', σελ. 373-374.

¹²⁷⁸ Ἐπίσης, σύμφωνα με τον πρωτοπρ. Κωνσταντῖνο Καλλίνικο και τον Σ. Αβούρη, πριν ἀπὸ τους ΙΑ'-ΙΓ' αἰῶνες δεν ὑπάρχουν καθόλου μαρτυρίες για το ζέον, και ἐπομένως, πριν ἀπ' αὐτὴ τὴν ἐποχὴ δεν ὑπῆρχε το ἔθιμο του «θερμού» (βλ. Καλλίνικος, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός*, σελ. 186-187· Αβούρης, «Ζέον»). Ὁμως, ο αρχιμ. Κυπριανός Κερν ἀποδεικνύει πειστικά ὅτι το ζέον, που εἶναι χαρακτηριστικό μόνο για το βυζαντινὸ τυπικὸ, ὅπως φαίνεται, πρῶτα ξεκίνησε τον Ε' αἰ. στη Συρία και πιθανότατα εισηγήθη στην Κωνσταντινούπολη ἐπὶ Μεγάλου Ἰουστινιανού. Ἐν τούτοις, το λειτουργικὸ αὐτὸ ἔθιμο δεν ἔτυχε γενικῆς ἀποδοχῆς ἕως και τον ΙΓ' αἰ. (βλ. Κερν, *Εὐχαριστία*, σελ. 281-286).

κανόνας για την υποστήριξη της αυθεντίας και της αρχαιότητας της εν λόγω παράδοσης προβάλλει τις Λειτουργίες του Ιακώβου Αδελφοθέου, του Βασιλείου Καισαρείας και του Ιωάννου Χρυσοστόμου, καθώς και τον ΜΔ΄ (ΛΖ΄) κανόνα της Συνόδου της Καρχηδόνας (418). Η παράδοση της προσθήκης του νερού, βέβαια, είναι πανάρχαια και ήδη αναφέρεται στην πρώτη κατά χρονολόγηση περιγραφή της Θ. Λειτουργίας, την οποία κάνει ο Ιουστίνος ο Φιλόσοφος (110-165): «Ἐπειτα προσφέρεται τῷ προεστῶτι τῶν ἀδελφῶν ἄρτος, καὶ ποτήριον ὕδατος καὶ κράματος ... καί, ὡς προέφημεν, παυσαμένων ἡμῶν τῆς εὐχῆς, ἄρτος προσφέρεται καὶ οἶνος καὶ ὕδωρ, καὶ ὁ προεστὸς εὐχὰς ὁμοίως καὶ εὐχαριστίας, ὅση δύναμις αὐτῷ, ἀναπέμπει, καὶ ὁ λαὸς ἐπευφημεῖ λέγων τὸ ἀμήν...»¹²⁷⁹.

Εἶναι πρόδηλο ὅτι ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση πήγαζε φυσιολογικά ἀπὸ τὴν καθημερινή συνήθεια νὰ ἀναμειγνύεται νερό στὸ κρασί, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν εἰδικὰ ἀγγεῖα, «κρατήρες»¹²⁸⁰, ἐνῶ τὸν «ἄκρατον οἶνον» τὸν χρησιμοποιοῦσαν γιὰ θεραπευτικούς σκοπούς¹²⁸¹. «Κεκραμένον οἶνον» ἔπιναν καὶ οἱ ἀρχαῖοι Ἰουδαῖοι τουλάχιστον ἀπὸ τὴν ἐλληνιστικὴ περίοδο (βλ. Παροιμ. 9, 2, Β΄ Μακκ. 15, 39). Δυστυχῶς, δὲν ἔχουμε πληροφορίες ἀκριβῶς ποῖο κρασί ἔπιναν οἱ ἀρχαῖοι Ἀρμένιοι, ἀλλὰ ὡς φαίνεται ἀπὸ τὶς λιγοστὲς μαρτυρίες, προορισμένο γιὰ καθημερινή κατανάλωση ἦταν τὸ ἀμιγῆς κρασί¹²⁸². Ἐτσι, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ αὐτόπτης Ξενοφῶν, στὰ σπίτια τῶν ἀρχαίων Ἀρμενίων ἀνάμεσα σὲ ἄλλα ἀγαθὰ, φυλασσόταν καὶ «οἶνος κριθίνος ἐν κρατῆρσιν· ἐνήσαν δὲ καὶ αὐταὶ αἱ κριθαὶ ἰσοχειλεῖς, κα]κάλαμοι ἐνέκειντο, οἱ μὲν, μείζους, οἱ δὲ, ἀλάττους, γόνατα οὐκ ἔχοντες Τούτους δ' ἔδει, ὅποτε τις διψῶη, λαβόντα εἰς τὸ στόμα μύζειν· καὶ πάνυ ἀκρατος ἦν, εἰ μὴ τις ὕδωρ ἐπιχέοι· καὶ πάνυ ἠδὺ συμμαθόντι [τὸ] πόμα ἦν»¹²⁸³. Ενδιαφέρον εἶναι τὸ ὅτι στὴν ἀρμενικὴ μετάφραση τοῦ στίχου «καὶ τὸ ποτήριόν σου μεθύσκον ὡς κράτιστον.» (Ψαλμ. 22, 5)¹²⁸⁴ ὑπάρχει τὸ ἐξῆς: «τὸ ποτήριόν σου ἐμέθυσέ με ὡς ἄκρατον» («*Ρωδωλη ρη ηριψζυ*

¹²⁷⁹ PG, 6, 428-429. Τὴ διεξοδική ἀνάλυση τῶν πληροφοριῶν τοῦ Ιουστίνου γιὰ τὴ Θ. Ευχαριστία βλ. Φίλιας, *Λειτουργικὴ Β΄*, σελ. 134-140.

¹²⁸⁰ Ἡ Ἐκκλησία γιὰ τὸ Μυστήριον τῆς Θ. Ευχαριστίας ἀπὸ παλαιὰ χρησιμοποιοῦσε ὄχι μόνον ποτήρια, ἀλλὰ καὶ κρατήρες, κάτι τὸ ὁποῖο μαρτυρεῖται τόσο ἀπὸ τὶς γραπτὲς πηγὲς καὶ ἀπεικονίσεις, ἀλλὰ καὶ τοὺς σωζόμενους ἐκκλησιαστικούς κρατήρες (βλ. Καλλίνικος, *Ὁ Χριστιανικὸς Ναός*, σελ. 180-181).

¹²⁸¹ Βλ. Κουράκου-Δραγῶνα, «Ὁ πολιτισμὸς οἴνου», σελ. 10, 13. Σημειωτέον, ὅτι ἤδη τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο στὴν αὐτοκρατορία τῶν Ῥωμαίων εἶχε επικρατήσει ἡ ἀκρατοποσία (βλ. Ἀναγνωστᾶκης, «Ὁ βυζαντινός», σελ. 51-53).

¹²⁸² Βλ. Garsoïan, «Le vin», σελ. 259.

¹²⁸³ Βλ. Ξενοφῶν, *Κάθοδος*, σελ. 211-212· Πρβλ. Παλαντζιάν, «Ἡ παραγωγή», σελ. 92, 94· Παπαδόπουλος, «Σχέσεις τοῦ ἀγίου Φωτίου», σελ. 26.

¹²⁸⁴ Στὸ βυζαντινὸ κείμενο: «καὶ τὸ ποτήριόν σου μεθύσκον με ὡσεὶ κράτιστον».

անաμιαλη արբեցոյց զիւ»). Ο στίχος αυτός, ο οποίος έχει σαφές ευχαριστιακό υπόβαθρο, δείχνει ότι οι Αρμένιοι θεωρούσαν κρασί ποιότητας το αμιγές, το οποίο και προσέφεραν για την τέλεση της Θ. Λειτουργίας. Επιπλέον, έως και τώρα στην Αρμενία πίνουν το κρασί χωρίς να προσθέτουν νερό. Κατά τη γνώμη μας, βάση για τη βαθμιαία «*θεολογοποίηση*» αυτού του απλού εθίμου αποτέλεσε από τη μία η αποδοχή στη Β΄ Σύνοδο του Δβιν (553-555) της διδασκαλίας περί αφθαρσίας του Σώματος του Χριστού, από την άλλη δε η σχεδόν ταυτοσημία των λέξεων «*αμιγές*» (anarak) και «*αδιάφθορο*» (anarakan)¹²⁸⁵. Έτσι, λίγα χρόνια αργότερα, το θέμα κεκραμένου ή άκρατου οίνου έγινε σημείο διαφοράς μεταξύ των χαλκηδονίων και των αντιχαλκηδονίων στην Αρμενία: το 590, όταν ο αντιχαλκηδόνιος Καθολικός Μωυσής Β΄ Γιεγιβαρδίτης (Մուսէս Բ Եղիվարդեցի, 574-604)¹²⁸⁶ προσκλήθηκε στη Βασιλεύουσα Πόλη για συμμετοχή σε μια Αρμενοβυζαντινή ενωτική σύνοδο, κατηγορηματικά αρνήθηκε να περάσει το βυζαντινοπερσικό σύνορο, τον ποταμό Αζάτ, δηλώνοντας: «*Οὐ μὴ παρέλθω τὸν ποταμὸν Ἀζάτ οὐδ' οὐ μὴ φάγω φουρνιτάρην*¹²⁸⁷ οὐδ' οὐ μὴ πῖω θερμόν»¹²⁸⁸.

Όμως, καθώς φαίνεται, κατά την πρώτη περίοδο η «*θεολογοποίηση-δογματοποίηση*» του θέματος ακόμη δεν είχε προχωρήσει, διότι και οι Πατέρες της Πενθέκτης αντιμετωπίζουν το πρόβλημα ως απλό λειτουργικό έθιμο, ενώ ταυτόχρονα δεν προβάλλουν κανένα θεολογικό επιχείρημα για το κεκραμένο κρασί, υποδεικνύοντας μόνο την αρχαία παράδοση της Εκκλησίας και την υπόδειξη της γνωστής ευαγγελικής περικοπής Ιω. 20, 34-35. Επίσης, όταν το έθιμο του αμιγούς κρασιού επίσημα και κανονικώς θεσπίστηκε από τον αντιχαλκηδόνιο Καθολικό Ιωάννη Γ΄, αυτό δεν εδραιώθηκε θεολογικά: «*Ἄξιον εἶναι να προσφέρονται στην Αγ. Τράπεζα ἄζυμος ἄρτος και αμιγές κρασί σύμφωνα με την παράδοση του Αγ. Γρηγορίου,*

¹²⁸⁵ Πβλ. Ατσαριάν, *Αρμενικό αιτιολογικό λεξικό*, τ. Α΄, σελ. 180, 225.

¹²⁸⁶ Ο Καθολικός Μωυσής Β΄ διακρίθηκε από ασυμβίβαστη αντιχαλκηδόνια στάση σε συνθήκες, που στα τέλη του Ζ΄ αι. η Αρμενία για μια άλλη φορά έγινε μήλο της έριδας μεταξύ των Ρωμαίων και των Περσών. Ο Μωυσής τότε αρνήθηκε να συμμετέχει στις εκκλησιαστικές διαπραγματεύσεις, με αποτέλεσμα οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι να ιδρύσουν το δικό τους Καθολικό με επικεφαλής τον Ιωάννη Μπαγκαρανίτη (591-610). Για την ταραχώδη περίοδο της πατριαρχείας του Μωυσή βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 661-714.

¹²⁸⁷ Εννοείται ο ένζυμος ἄρτος. Άρα, επομένως η Εκκλησία της Αρμενίας ήδη είχε σε χρήση για τη Θ. Ευχαριστία τα ἄζυμα. Να σημειώσουμε μόνο ότι η Πενθέκτη, μιλώντας για το αμιγές κρασί, παραδόξως αποσιωπά τα ἄζυμα. Κατά την Ν. Garsoïan αυτό εξηγείται από το γεγονός, ότι τα ἄζυμα χρησιμοποιούνταν στην Εκκλησία της Πρεσβυτέρας Ρώμης (βλ. Garsoïan, “Le vin”, σελ. 250).

¹²⁸⁸ Garitte, *La Narratio*, σελ. 40. Θεωρείται ότι στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται μια από τις πρώιμες μαρτυρίες για το «ζέον». Όμως ο π. Robert Taft το θεωρεί απίθανο, νομίζοντας ότι πρόκειται για το ίδιο νερό της Προσκομιδής, που κάπου-κάπου – ανάλογα με τις τοπικές συνήθειες της καθημερινότητας, ήταν ζεστό, και όχι κρύο (βλ. Taft, “Water”, σελ. 324-325, 340-341).

και να μην αποκλίνουμε από τις παραδόσεις των άλλων Χριστιανών, διότι ο Αγ. Γρηγόριος αφού νομίμως μας έφερε αυτή [την παράδοση] αποστολικά, διέταξε αυτή να εφαρμόζεται στην κληρονομία του...»¹²⁸⁹. Όμως, σε δύο νόθα κείμενα, τα οποία αποδίδονται στον ίδιο Καθολικό, γίνεται σφοδρή πολεμική κατά του κεκραμένου οίνου με το επιχείρημα ότι, πρώτα απ' όλα, κατά τον Μυστικό Δείπνο ο Χριστός μεταχειρίστηκε άζυμο άρτο και αμιγές κρασί, και, ύστερα, ότι η προσθήκη του προζυμιού και του ύδατος στη Θ. Ευχαριστία γίνεται από τους «αιρετικούς» (δλδ. τους χαλκηδόνιους) για «διαφθορά» των Τιμίον Δώρων, δηλώνοντας τάχα με αυτό τον τρόπο την αιρετική πεποίθηση περί του φθαρτού και της αμαρτωλότητας του Κυριακού Σώματος¹²⁹⁰. Έτσι, κατά τη γνώμη μας, οι αντιχαλκηδόνιοι Αρμένιοι θεολόγοι προσπαθώντας να κρατήσουν και να εδραιώσουν μεθοδικά την τοπική εθιμική παράδοση, αλλά και να διαφοροποιηθούν από τους «άλλους Χριστιανούς», μετά τον Η' αι. προσέδιδαν σε αυτή μια θεολογική (χριστολογική) ερμηνεία, αγνοώντας ή παραβλέποντας τη σημασία του προζυμιού και του κεκραμένου οίνου στην ανά την Οικουμένη Εκκλησία¹²⁹¹.

Με αυτή την «κληρονομιά» το θέμα των Ειδών της Θείας Ευχαριστίας έγινε αντικείμενο θεολογικών μαχών τον Ι' αι. Έτσι, ενώ στο θέμα του αγίου Μύρου ο Ναρεκίτης προβάλλει τη θέση ότι κάθε λάδι (και κατ' επέκταση κάθε ύλη) μπορεί να αγιαστεί με τη χάρη του Θεού, στο θέμα της Θείας Ευχαριστίας είναι κατεξοχήν αυστηρός, διότι θεωρεί ότι μόνο ο άζυμος άρτος μπορεί να μεταβληθεί σε Σώμα του Χριστού. Βάση αυτής της στάσης του Ανανία αποτελεί η παλαιοδιαθηκική συμβολική, σύμφωνα με την οποία το προζύμι είναι σύμβολο της αμαρτίας, της διαφθοράς, και ως εκ τούτου, απαγορευόταν η λειτουργική χρήση του ένζυμου άρτου¹²⁹². Ο Ναρεκίτης μάλιστα, συνδυάζει αυτή τη συμβολική με τη διδασκαλία της

¹²⁸⁹ Ακομπιάν, *Βιβλίο κανόνων*, τ. Α', σελ. 519.

¹²⁹⁰ Βλ. *Βιβλίο Επιστολών*², σελ. 467-472, 483-485. Πρβλ. Garsoïan, "Le vin", σελ. 261-265.

¹²⁹¹ Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι άλλοι μελετητές της υπόθεσης. Π. χ. και ο D. Findikian (νυν Μητροπολίτης Αμερικής), βασιζόμενος στον P. Cowe, θεωρεί, ότι η χρήση του αμιγούς οίνου κατά την Θεία Λειτουργία πήγαζε από την καθημερινότητα, την εποχή των χριστολογικών ερίδων του ΣΤ' αι. απέκτησε χριστολογική ερμηνεία· αρχικά ο αμιγής οίνος θεωρήθηκε ως σύμβολο του αφθάρτου αίματος του Χριστού, ενώ στη συνέχεια κατ' αναλογία η ίδια η συμβολική επεκτάθηκε και στα άζυμα: «Να, η βασική συμβολική του Οίνου και του Άρτου την οποία οι Αρμένιοι – με ασήμαντες διαφορές θα προβάλλουν στους επόμενους αιώνες» (Findikyan, "Liturgical Usages", σελ. 200). Την ίδια γραμμή προσβεί ο αρχιμ. Ζαχαρία Μπαγουμιάν (βλ. Μπαγουμιάν, *Το ζήτημα*).

¹²⁹² Κατά τον Μωσαϊκό νόμο, το προζύμι ως σύμβολο αμαρτίας και φθοράς ήταν ασυμβίβαστο με τις αναίμακτες θυσίες (βλ. Εξ. 23, 18· 34, 25, Λευ. 2, 11· VT, στ. 877-878, 886). Η εννοιολογική – σημασιολογική προσέγγιση των Αρμενίων θεολόγων, δηλαδή, σ' αυτό το σημείο ακολουθεί την παλαιοδιαθηκική παράδοση. Αυτό, κατά τη γνώμη μας, μπορεί να προέρχεται από τις κοινότητες των Χριστιανών Εβραίων της Αρμενίας. Αυτοί υπήρχαν στην Αρμενία προ του έτους 364 μ. Χ., οπότε

αφθαρσίας του Κυριακού Σώματος: «...Αυτός, ο οποίος ...δεν τελεί την αγία Λειτουργία με άζυμο άρτο, δεν μπορεί να τύχει της κάθαρσης αμαρτιών με ένζυμο άρτο, διότι [ο ένζυμος] είναι φυραμένος με κακία, η φθορά είναι μειγμένη με τον ένζυμο άρτο και [αυτός] δεν μπορεί να γίνει Σώμα Χριστού, αφού το Σώμα του Χριστού είναι ξένο προς την κακία και τα φθορά, διότι ήταν Θεός αληθινός...»¹²⁹³. Έτσι, λοιπόν, μόνο το άζυμο ψωμί, που δεν έχει την αμαρτία και τη φθορά, μπορεί, κατά τον Ανανία, να μεταβληθεί στο αναμάρτητο και άφθαρτο Σώμα του Θεού¹²⁹⁴.

Ο Ανανίας απορρίπτει και την προσθήκη του ύδατος στη Θεία Κοινωνία, διότι, κατ' αυτόν, όπως η φθορά και η αφθαρσία δεν είναι δυνατό να συνυπάρχουν χωρίς να διαλύσει το ένα το άλλο, έτσι και ο οίνος και το ύδωρ δεν δύνανται να αναμειχθούν χωρίς να διαλύσουν και να καταστρέψουν το ένα το άλλο¹²⁹⁵. Αναφερόμενος στην περικοπή Ιω. 19, 34-35, ο Ναρεκίτης δείχνει ότι αυτές οι δύο ροές του αίματος και του ύδατος από το πλευρό του Χριστού καταρχάς, παρέμειναν άμεικτες και, δεύτερον, το ύδωρ ήταν σύμβολο του Μυστηρίου του Βαπτίσματος, ενώ το Αίμα της Θείας Κοινωνίας¹²⁹⁶. Ως εκ τούτου, το συμπέρασμα του Ανανία είναι οριστικό· το Άγιο Πνεύμα δεν ούτε στο Βάπτισμα των χαλκηδονίων, εφόσον

οδηγήθηκαν αιχμάλωτοι στα βάθη της Περσίας (βλ. Φαυστός, *Ιστορία*, σελ. 371-374). Ενδιαφέρον, ότι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Επιφανίου Κύπρου, στις μέρες του άζυμο χρησιμοποιούσαν οι αιρετικοί Ιουδαίο-Χριστιανοί Εβιωνίτες (βλ. Επιφάνειος, *Πανάριον*, τ. I, σελ. 353). Εκτός όμως από τους αιρετικούς, κατά την πρόωμη εποχή άζυμο χρησιμοποιούσαν και κάποιες ορθόδοξες κοινότητες, μέχρι που στην Ανατολική Εκκλησία γενικεύτηκε η χρήση του ενζύμου άρτου, ενώ οι πρώτες μαρτυρίες για τη χρήση των αζύμων στη Δυτική Εκκλησία ανάγονται στους Ζ'-Η'αι. Η χρήση όμως των αζύμων δεν αποτελούσε κανένα πρόβλημα μέχρι τον ΙΑ'αι., όταν για πρώτη φορά πολεμήθηκε από τον Νικήτα Στηθατο αρχικά σε σχέση με τους Αρμενίους, ενώ λίγα χρόνια μετά – με τους Λατίνους (βλ. Σλένοβ, «Δογματική άποψη», σελ. 155).

¹²⁹³ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 562.

¹²⁹⁴ Ο αρχιμ. Διονύσιος Σλένοβ έκανε μια αναδρομική έρευνα πάνω στο θέμα της συμβολικής των αζύμου και του ενζύμου άρτου στην Αγία Γραφή και την πατερική γραμματεία, σημειώνοντας ότι το προζήμι έχει και αρνητική, περισσότερο όμως θετική σημασία. Ο ίδιος θεωρεί την επιχειρηματολογία των Αρμενίων πιο σοβαρή απ' όλες τις αρνητικές συμβολικές του προζυμιού. Κατά τον ίδιο, η συμβολική του προζυμιού αναπτύχθηκε και εμπλουτίστηκε από τον Νικήτα Στηθατό, όμως αυτή ήταν τόσο περίπλοκη και μερικές φορές αντιφατική, που τα επιχειρήματα των Λατίνων προς υπεράσπιση του αζύμου φαίνεται να είναι πιο φυσικά (βλ. Σλένοβ, «Δογματική άποψη»). Για την επιχειρηματολογία των Λατίνων και των Βυζαντινών για το ζήτημα αυτό βλ. επίσης Erickson, "Leavened and Unleavened".

¹²⁹⁵ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 529. Ο Ναρεκίτης επαναλαμβάνει την άποψη του Νεμεσίου Έμεσσας (Δ'αι.), κατά τον οποίο «καί ή κρᾶσις δὲ τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ὕδατος ἀμφοτέρα συνδιαφθείρει· οὔτε γὰρ ὕδωρ ἐστὶ καθαρόν τὸ κρᾶμα οὔτε οἴνος...» (Νεμέσιος Έμεσσης, *Περί φύσεως*, σελ. 39).

¹²⁹⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 530.

αυτοί το ύδωρ του Βαπτίσματος (του πλευρού του Κυρίου) εμβάλλουν στο Ποτήριο, ούτε στο «διαφθαρμένο» Ποτήριό τους¹²⁹⁷.

Ο Νικήτας Στηθάτος, με τη σειρά του, επίσης είναι κατηγορηματικός στο θέμα αυτό. Ο Βυζαντινός θεολόγος κατηγορεί τους Αρμενίους για νεστοριανικές πλάνες, δεδομένου ότι αυτοί δεν βάλλουν ύδωρ στο Ποτήριο. Η περίεργη αυτή και η άδικη κατηγορία του Στηθάτου βασίζεται στο ότι αυτός περιέργως θεωρεί το ύδωρ σύμβολο της Θεότητας, ενώ τον οίνο σύμβολο της ανθρωπότητας του Χριστού¹²⁹⁸. Το δε άζυμο για τον Στηθάτο είναι σύμβολο της θνητότητας. Άρα, το θεολογικό συμπέρασμα του συγγραφέα για τον συμβολισμό των υλικών της Θείας Ευχαριστίας στην Εκκλησία της Αρμενίας είναι έτοιμο: «Υμεῖς οὖν μὴ κινῶντες τὸν οἶνον μετὰ τοῦ ὕδατος¹²⁹⁹ ἐν τῇ ἐνώσει τῶν μυστηρίων Χριστοῦ, μηδὲ ἄρτον προσκομίζοντες ἄρτιον, ἀλλὰ μόνον οἶνον καὶ ἄζυμον εἰς τὴν ἔνωσιν βάλλοντες, φανεροὶ ἐστὲ ὅτι πραγματικῶς ἄψυχόν τε πάλιν τὴν τοῦ Κυρίου δοξάζετε σάρκα ὡς ὁ θεήλατος Ἄρειος...Καὶ ἄνθρωπον ὡσαύτως μόνον ψιλὸν τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἀληθινὸν ἠγεῖσθε καθὼς οἶνον μόνον τὸν ἀντίτυπον τοῦ αἵματος αὐτοῦ προσφέρετε ὕδατος ἐκτὸς...»¹³⁰⁰.

Ο αφιέρωσε στο θέμα των αζύμων μία ιδιαίτερη ομιλία, την πέμπτη στη σειρά των κατά των Αρμενίων διαλέξεών του, όπου ο συγγραφέας πιο συστηματικά εξετάζει το πρόβλημα των αζύμων και των ενζύμων¹³⁰¹. Την ανατροπή των αζύμων

---

¹²⁹⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 530. Ο αρχιμ. Σαχέ Ανανιάν σημειώνει ότι «Το «λειτουργικό επιχείρημα» για τις χριστολογικές αναζητήσεις σύντομα έγινε το πλέον προβαλλόμενο αντεπιχείρημα για τους Αρμενίους θεολόγους με σκοπό την υπεράσπιση της περί αφθαρσίας διδασκαλίας. Η χριστολογική ανάπλαση του προαναφερθέντος επιχειρήματος επίμονα εγκρίθηκε στους θεολογικούς στοχασμούς των συγγραφέων του Θ' - Γ' αι.» (Ananyan, "The Armenian", σελ. 311).

¹²⁹⁸ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ'*, σελ. 274-275.

¹²⁹⁹ Σε ένα σημείο ο Νικήτας γράφει, ότι «Οὐ γὰρ ὡσπερ οἶνου τῶ ὕδατι συνακραθέντος αἱ τούτων συγγέονται φύσεις, οὕτω καὶ ἐπὶ τῆς θείας γέγονε τοῦ λόγου ἐνώσεως. Ἄπαγε» (Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Α'*, σελ. 70). Κατά τη γνώμη μας, η τοποθέτηση αυτή θα ήταν ένα επιπλέον επιχείρημα στο οπλοστάσιο των Αρμενίων για την υπεράσπιση της μεταχείρισης του άκρατου οίνου για τη Θεία Λειτουργία.

¹³⁰⁰ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ'*, σελ. 277-278. Η πολεμική του Στηθάτου κατά τα άζυμα των Αρμενίων είναι χρονολογικά πρώτη για το θέμα αυτό και αμέσως προηγήθηκε το Μεγάλο Σχίσμα, όπου το θέμα των αζύμων κατείχε την κεντρική θέση. Με το ίδιο επιχείρημα, δηλαδή ότι το άζυμο είναι νεκρό, ενώ ο ένζυμος άρτος συμβολίζει την ζώσα και τη ζωοποιό Σάρκα του Χριστού, ο Στηθάτος προέβαλε επίσης κατά των Λατίνων (βλ. Taft, *A History*, τ. V, σελ. 486). Γενικά, ο Στηθάτος επανέλαβε τις θέσεις του που διατύπωσε σχετικά με τη χρήση των αζύμων από τους Αρμενίους κατά την πολεμική του κατά των Λατίνων στις παραμονές του Μεγάλου Σχίσματος (βλ. Μπαρμίν, *Πολεμική*, σελ. 148-152). Τα επιχειρήματα του Στηθάτου ύστερα επαναλήφθηκαν από τους Βυζαντινούς θεολόγους, ενώ και οι απαντήσεις των Λατίνων ήταν αξιοπρόσεκτες. Την παρουσίαση και ανάλυση των επιχειρημάτων των δύο πλευρών βλ. Μπερνάτσκι, «Η περί των αζύμων»· Σλένοβ, «Δογματική άποψη».

¹³⁰¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*.

και την υπεράσπιση των ενζύμων ο Νικήτας βασίζει στις μαρτυρίες της Αγίας Γραφής και στη συμβολική τόσο των αζύμων, όσο και των ενζύμων.

Καταρχάς, ο Στηθάτος ισχυρίζεται ότι, σύμφωνα με την Αγία Γραφή, ο Χριστός κατά τον Μυστικό Δείπνο τεμάχισε και μετέδωσε στους μαθητές Του ένζυμο άρτο, και όχι άζυμο¹³⁰². Την άποψή του ο Βυζαντινός θεολόγος εδραιώνει στην πεποίθηση ότι στο λεξιλόγιο της Βίβλου υπάρχει σαφής διάκριση του «άρτου» ως ένζυμου ψωμιού από εκείνο του «άζυμου»¹³⁰³. Επίσης, βασιζόμενος στην ιωάννεια χρονολογία των τελευταίων ημερών της επίγειας ζωής του Κυρίου, ο Νικήτας γράφει ότι ο Μυστικός Δείπνος έλαβε χώρα μία μέρα πριν το ιουδαϊκό Πάσχα (το οποίο εκείνη τη χρονιά ξεκινούσε από το βράδυ της Παρασκευής) και την εορτή των Αζύμων. Το γεγονός ότι ο Μυστικός Δείπνος δεν ήταν πασχάλειος και άρα το ψωμί που τεμάχισε ο Κύριος, δεν ήταν άζυμο, αλλά ένζυμο, φαίνεται και από το ότι ο Χριστός «άνεπεσεν» με τους μαθητές του, ενώ το τυπικό του ιουδαϊκού Πάσχα απαιτούσε οι τρώγοντες να είναι όρθιοι στα πόδια τους (βλ. Εξ. 12, 11-12)¹³⁰⁴. Άλλωστε, και κατά τον Νόμο η επταήμερη εορτή των Αζύμων ξεκινούσε την επόμενη ημέρα του Πάσχα, στις 15 του μηνός Νισάν (βλ. Λευ. 23, 4-6)¹³⁰⁵.

Ο Νικήτας θεωρεί τη χρήση των αζύμων ως εμμονή στον Νόμο της Παλαιάς Διαθήκης, κάτι το οποίο δεν δύναται να είναι αποδεκτό στην εποχή της Καινής Διαθήκης, όπου τα πάντα είναι καινά και όπου ο Χριστός κατάργησε το τυπικό του ιουδαϊκού Πάσχα, τον αμνό, τα άζυμα κ. α.¹³⁰⁶

¹³⁰² Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 139-140.

¹³⁰³ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 146, 151. Ένας τέτοιος ισχυρισμός δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτός αναμφίβολα, διότι, π. χ. το Λευιτικό απαγορεύει να προσφέρεται για θυσία στον Κύριο το κάθε τι ζυμωτό. Αυτό σημαίνει ότι οι άρτοι της προθέσεως, καίτοι ονομάζονται απλώς «άρτοι», εντούτοις ήταν άζυμα.

¹³⁰⁴ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 145-146. Η λεπτομερής και επισταμένη έρευνα της υπόθεσης βεβαιώνει ότι το δείπνο κατά το οποίο ο Κύριος καθιέρωσε το Μυστήριο της Ευχαριστίας, πραγματικά δεν ήταν πασχάλιο, αλλά ένα «Σαμπουράχ», δηλαδή δείπνο των φίλων (βλ. Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Α', σελ. 115-136).

¹³⁰⁵ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 147. Όπως δείχνουν οι σύγχρονες μελέτες, την εποχή του Χριστού η εορτή των Αζύμων πλέον γιορταζόταν όχι μετά, αλλά πριν το Πάσχα, συγκεκριμένα, η εορτή έκλεινε την εσπέρα προ της έναρξης του Πάσχα (βλ. Οικονόμου, *Αρχαιολογία*, σελ. 386).

¹³⁰⁶ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 144, 149. Η πολεμική του Νικήτα στηρίζεται στο έργο του Ψευδο-Αθανασίου «Περί Αζύμων» (PG 26, 1327-1332), που ο Στηθάτος εσφαλμένα αποδίδει στον Επιφάνιο Κύπρου. Ο τελευταίος εν τω μεταξύ, είχε εκ διαμέτρου αντίθετη γνώμη, ισχυριζόμενος ότι, καίτοι ο Μυστικός Δείπνος έλαβε χώρα δύο ημέρες προ της εορτής του Πάσχα, παρά ταύτα ο Χριστός «τὸ Πάσχα Ἰουδαϊκὸν μετὰ τῶν μαθητῶν ἔφαγεν, οὐκ ἄλλως ποιήσας, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς μετὰ τῶν ποιούντων ἴσως ποιήσας· ἵνα μὴ καταλύσῃ τὸν νόμον, ἀλλὰ πληρώσῃ» (PG 41, 336, 441). Ο ίδιος Πατήρ της Εκκλησίας, αναφέροντας τις αιρετικές αποκλίσεις των Εβιονίτων,

Εκτός από τα ιστορικά επιχειρήματα, ο Βυζαντινός θεολόγος εδραιώνει την κριτική του εις βάρος της χρήσης των αζύμων με συμβολισμό καθώς ισχυρίζεται, ότι το προζύμι καθίσταται- ένα σύμβολο της ζωής, ενώ το άζυμο της θνητότητας¹³⁰⁷. «Τὸ δὲ ἄζυμον, - γράφει ο Νικήτας, - οὐκ ἄρτος· οὐ γὰρ ἄρτιον οὐδὲ αὐτοτελές ἐστίν, ἀλλ' ἔλλιπές, ἡμιτελές, δεόμενον τοῦ πληροῦτος, τῆς ζύμης. Ἄρτος δὲ ἄρτιος, αὐτοτελής, τέλειος καὶ πληρέστατος, ὡς τὸ ὄλον ἔχων ἐν ἑαυτῷ, δηλαδὴ τοῦ πληρώματος»¹³⁰⁸. Οπότε οι Ορθόδοξοι τρώνε τη ζώσα, ζωοποιό και θεοθείσα σάρκα του Κυρίου και πίνουν το θερμουργό Αίμα του, γενόμενοι πλήρεις με αυτό τον τρόπο πνευματικής ζωής και δύναμης¹³⁰⁹. Το δε άζυμο, ως κάτι το «ἄψυχο», το συνδυάζει με τον Απολλιναρισμό, σύμφωνα με τον οποίο η ανθρώπινη φύση του Χριστού δεν είχε ούτε λογική ψυχή ούτε νου. «Ἡ γὰρ προζύμη ἀντὶ ψυχῆς τῷ φυράματι γίνεται, τὸ δὲ ἄλας ἀντὶ νοός· ἃ μὴ ἔχον τὸ ἄζυμον νεκρὸν καὶ μωρόν ἐστίν, νεκροὺς καὶ μωροὺς ποιοῦν τοὺς ἐσθίοντας καὶ ὡς τὸ ἀναίσθητον ἐμπίπτειν αὐτοὺς εἰς τὴν τοῦ Ἀπολλιναρίου βλασφημίαν καὶ αἵρεσιν»¹³¹⁰. Κατά συνέπεια, ο λόγος του Βυζαντινού θεολόγου προς τους Αρμενίους ακροατές του είναι οριστικός: «Ἄρτον οὖν μὴ ἐσθίοντες, ὧ σοφοί, ἐν τοῖς μυστηρίοις ὑμῶν, ἀλλὰ ἄζυμον, νεκράν, ἴστε, σάρκα ἐσθίετε, καὶ οὐ ζῶντος Χριστοῦ, ὅς ἐστιν ὁ ἐπουράνιος ἄρτος ὁ ζωτικὸς καὶ ζωὴν διδοὺς τῷ τρόπῳ τῆς ἀντιδόσεως τοῖς ἐσθίουσιν αὐτόν (...) Οὕτω δὲ ποιοῦντες καὶ οὕτως ἐσθίοντες εἰς τὴν τοῦ Ἀπολλιναρίου αἵρεσιν [ὑμεῖς τε ἐμ-] πίπτετε, νεκράν ἐσθίοντες σάρκα ἀψυχὸν τὲ καὶ ἄνου. Καὶ τούτου τι ἂν γένοιτο ὑμῖν χαλεπώτερον, σάρκα ἐσθίουσιν ἄψυχον καὶ κυσὶν ἐοικόσι τοῖς τὰ νεκρὰ ἐσθίουσι πτώματα;»¹³¹¹.

ε. Το θέμα των αγίων εικόνων

Προηγουμένως, αναφερόμενοι στην ιστορία με τον Καθολικό Βαάν είδαμε ότι το θέμα της θέσης και του ρόλου στην Εκκλησία τον Ι΄ αι. υπήρξε ένα ακόμη σημείο διαφοροποίησης των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων και των Ορθοδόξων. Το θέμα αυτό,

---

σημειώνει, ότι αυτοί «Μυστηρία δὲ δῆθεν τελούσι κατὰ μίμησιν τῶν ἀγίων ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπὸ ἐνιαυτοῦ εἰς ἐνιαυτὸν διὰ ἄζυμων, καὶ τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μυστηρίου δι' ὕδατος μόνου» (PG 41, 432). Από την περικοπή αυτή όμως δεν μπορούμε ανεπιφύλακτα να συμπεράνουμε ότι ο Επιφάνειος οπωσδήποτε καταδικάζει και την ενδεχόμενη χρίση των αζύμων από τους ορθοδόξους.

¹³⁰⁷ Βλ. Νικήτας Σηθηάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 141

¹³⁰⁸ Νικήτας Σηθηάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 142.

¹³⁰⁹ Βλ. Νικήτας Σηθηάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 142-143.

¹³¹⁰ Νικήτας Σηθηάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 152. Οι μεταγενέστεροι Βυζαντινοί συγγραφείς Θεόδωρος Ανδίδων (ΙΑ΄ αι.) και ο Μητροφάνης Κριτοπόπουλος (ΙΖ΄ αι.), συνεχίζοντας την υπερβολική γραμμή του Σηθηάτου, συνδυάζουν τη μεταχείριση των αζύμων με τον Απολλινάριο Λαοδικείας (310-390) σε σχέση με την αιρετική χριστολογία του (βλ. Καρμήρης, *Τὰ δογματικά*, τ. Β΄, σελ. 534· Φίλιας, *Λειτουργική*, τ. Β΄, σελ. 696).

¹³¹¹ Νικήτας Σηθηάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων*, σελ. 152.

όπως προαναφέρθηκε, κατείχε ένα από τα κεντρικά σημεία στην αλληλογραφία των πνευματικών ηγετών της Αρμενίας με τους Βυζαντινούς αρχιερείς. Φυσικά, το περί εικόνων ζήτημα θίγεται και στην πολεμική γραμματεία της εποχής. Συγκεκριμένα, ο Ανανίας Ναρεκίτης στις σελίδες του έργου του ασκεί κριτική στους Βυζαντινούς και για την «εικονολατρεία» τους. Βασιζόμενος στον Σολομώντα (Σοφ. Σολ. 14, 15-16), ο Ναρεκίτης νομίζει ότι τις πρώτες απεικονίσεις έφτιαξαν οι γονείς για να διατηρήσουν τη μνήμη των πεθαμένων παιδιών τους, και από εκεί αναπτύχθηκε η ειδωλολατρία¹³¹². Συνεχίζοντας την παλαιοδιαθηκική αρνητική στάση απέναντι στις οποιοσδήποτε απεικονίσεις του Θεού, ο Ναρεκίτης θεωρεί ότι μόνο στον Σταυρό αρμόζει προσκύνηση και λατρεία και όχι στα εικονίσματα¹³¹³. Ο Ναρεκίτης γνωρίζει ότι οι Ορθόδοξοι δεν λατρεύουν αλλά τιμούν τις άγιες εικόνες, όμως αυτό δεν αλλάζει ουσιαστικά την κατάσταση, εφόσον ο απλός λαός λατρεύει τις εικόνες, σαν άλλα είδωλα¹³¹⁴. «Εμείς, όμως, παρατηρεί ο Ανανίας, ζωγραφίζουμε την εικόνα του Χριστού, των αποστόλων και των προφητών, τις ατενίζουμε και τις τιμάμε, όμως δεν διατάσσουμε στον αμαθή και ιδιώτη λαό να προσφέρει περισσότερο από το μέτρο τιμή και λατρεία, για να μην εμπέσουν στην ειδωλολατρία, σκανδαλισμένος με αμάθεια»¹³¹⁵.

στ. Η νηστεία «Αρατζαβόρ»¹³¹⁶

Οι διαφορές που υφίσταντο μεταξύ της Εκκλησίας της Αρμενίας και της Ορθόδοξης Εκκλησίας δεν περιορίζονταν στο τελετουργικό τυπικό, αλλά αφορούσαν και στο θέμα της νηστείας, συγκεκριμένα της λεγόμενης αρμενικής νηστείας «Αρατζαβόρ»¹³¹⁷. Η προέλευση αυτής της τοπικής νηστείας παραμένει κάπως

¹³¹² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 555-556.

¹³¹³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 556.

¹³¹⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 556.

¹³¹⁵ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 556. Την πρόχειρη ανάλυση των θέσεων του Ανανία Ναρεκίτη, που τις αντέγραψε ο Ανανίας Σαναχίνιτης βλ. Πετροσιάν, *Η θέση*, σελ. 209-211.

¹³¹⁶ Η λέξη *սηωջաւոր* σημαίνει «απαρχή», «πρωτογέννημα», «πρώτη», «πρόδρομος» (βλ. *Νέον Λεξικόν*, τ. Α', σελ. 288). Ως εκ τούτου, η ονομασία της νηστείας αυτής ερμηνεύεται ως πρώτη νηστεία της Αρμενίας, η πρώτη νηστεία του ενιαυτού ή και νηστεία-πρόδρομος της Μεγάλης Τεσσαρακοστής.

¹³¹⁷ Ίσως η πρώτη μαρτυρία για τη νηστεία αυτή στις βυζαντινές πηγές ανήκει στη γραφίδα του Θεοδώρου Στουδίτη, ο οποίος αναφερόμενος στην κατάλυση της νηστείας την εβδομάδα του Τελώνη και του Φαρισαίου, σημειώνει τα εξής: «ούχι διὰ τινα ὀρθοδοξίαν ἢ νῦν ἑβδομὰς διαλύεται, ἀλλ' ἵνα ὅπως τὸ ἄθεον ἐκεῖνο δόγμα διαλυθῆ τοῦ παμβεβήλου Πέτρου ἐπισκόπου Ἀρμενίων, ὃν καὶ Λυκόπετρον οἶδεν ὁ λόγος καλεῖν. Ἐκεῖνος τοῖνυν ὁ τρισκατάρατος ἐνομοθέτησε δόγμα τοῖς αὐτῶ συνεπομένοις, ἵνα τὴν νῦν ἑβδομάδα ἀγνήν πᾶσαν διατηρῶσιν, διὰ τινος λύκου σκαιοῦ καὶ μυσαρωτάτου. Ἡμεῖς δὲ ὁ τοῦ Κυρίου λαὸς διαλύομεν πᾶσαν, πρὸς ἀνατροπὴν ἐκεῖνων καὶ τοῦ ἄθεου καὶ ἀνοήτου δόγματος» (PG 99, 1700). Ο Αρμένιος επίσκοπος Πέτρος ζούσε τον ΣΤ'-Ζ'αι. και ως αντιχαλκηδόνιος διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στο Αρμενογεωργιανό εκκλησιαστικό σχίσμα, ενώ το πρόσωπό του καλύφθηκε με θυρλικές λεπτομέρειες (βλ. Ακινιάν, *Κυρίων*, σελ. 267-272). Δεν είναι τυχαίο ότι ο Πέτρος θεωρείται

ομιχλώδης, ενώ, ως φαίνεται, θεσμοθετήθηκε κατά τα τέλη του Ε΄ αι. από τον Καθολικό Ιωάννη Β΄ Μανδακουνί, ο οποίος πιθανώς στηρίχθηκε στις πληροφορίες του Αγαθαγγέλου περί της βήμερης νηστείας, που επέβαλε στον μεταστραφέντα αρμενικό λαό ο Γρηγόριος Φωτιστής¹³¹⁸. Η επόμενη μνεία της νηστείας αυτής αφορά τη δεκαετία του '50 του ΣΤ΄ αι., συνδυασμένη με τη δραστηριότητα του Καθολικού Νερσή Β΄ και του επισκόπου Νερσαπούχ. Αυτοί οι δύο εκκλησιαστικοί άνδρες οργάνωσαν το ημερολόγιο της Εκκλησίας της Αρμενίας, όπου μνημονεύουν και τη νηστεία «Αρατζαβόρ»¹³¹⁹. Από την άποψη αυτή, η νηστεία «Αρατζαβόρ» ήδη θα ήταν ύποπτη στα μάτια των Ορθοδόξων, συνδυαζόμενη με το όνομα ενός Καθολικού, επί του οποίου έλαβε χώρα το σχίσμα της Εκκλησίας της Αρμενίας από την Καθολική. Στο ιστορικό έργο του συγγραφέα του β΄ μισού του Ζ΄ αι. Ιωάννη Μαμικονιάν λέγεται πως μετά από την αποφυλάκισή του ο άγιος Γρηγόριος Φωτιστής επέβαλε πενήμη νηστεία στον βασιλιά Τιριδάτ και τους υπηκόους του. Αργότερα, όταν ο Γρηγόριος και ο Τιριδάτης επισκέφτηκαν τον πάπα Ρώμης Σιλβέστρο και τον Μέγα Κωνσταντίνο, οι τελευταίοι παρέλαβαν από τους Αρμενίους αυτή τη νηστεία, η οποία και λέγεται «Αρατζαβόρ», διότι υπήρξε η πρώτη νηστεία των Αρμενίων¹³²⁰.

Από δε την άλλη όμως, οι μελετητές υποδεικνύουν την έντονη παρουσία του παγανιστικού στοιχείου στην ίδια νηστεία και τη λατρεία του αγίου Σεργίου (στα Αρμενικά: Σαργκίς), η μνήμη του οποίου το Σάββατο τερματίζει την εβδομαδιαία νηστεία «Αρατζαβόρ». Έτσι, κατά τον Ν. Αδόντς, επρόκειτο για τη λατρεία του Άδωνη και της ειδικής νηστείας αυτού, την οποία η Εκκλησία της Αρμενίας προσπάθησε να εκχριστιανίσει¹³²¹. Και ο νεότερος μελετητής Α. Πετροσιάν αναδεικνύει το «παγανιστικό παρελθόν» του αγίου Σεργίου Καππαδόκη, συνδυάζοντάς τον με τον αρχαίο ινδοευρωπαϊκό θεό Αρά (Έρωτα) καθώς επίσης με τη λατρεία του όρους Αργαίος της Καππαδοκίας¹³²². Καθώς φαίνεται, η διαδικασία της «βάπτισης» δεν ολοκληρώθηκε άμογα, προκαλώντας τις καχυποψίες και τις παρατηρήσεις των Βυζαντινών, οι οποίες ανάγκαζαν τους Αρμενίους θεολόγους να

αρχηγός των «Μασσαλιανῶν καὶ Λυκοπετριανῶν καὶ Φουνδαδιτῶν καὶ Βογομίλων αἱρέσεως» στο «Συνοδικό Ορθοδοξίας» (βλ. Guiland, *Le Synodikon*, σελ. 65).

¹³¹⁸ Βλ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο*, σελ. 112· Lafontaine, *La version*, σελ. 274.

¹³¹⁹ Βλ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο*, σελ. 108-109.

¹³²⁰ Βλ. Ιωάννης Μαμικονιάν, *Ιστορία του Ταρών*, σελ. 1006. Καίτοι οι πρόσφατες μελέτες τεκμηριώνουν την άποψη ότι το έργο του Ιωάννη χρονολογείται από τον Ζ΄ αι., κατά τη γνώμη μας, κάποια μέρη και συγκεκριμένα το απόσπασμα για την εν λόγω νηστεία θα μπορούσε να είναι αποτέλεσμα μεταγενέστερης παρέμβασης.

¹³²¹ Βλ. Αδόντς, «Η κοσμοθεωρία», σελ. 72-77.

¹³²² Βλ. Πετροσιάν, «Αρά Όμορφος».

βρούνε πειστικές βάσεις για την αποδοχή της νηστείας «Αρατζαβόρ». Υπήρχε όμως μία άλλη παράμετρος του προβλήματος: ο Αρμένιος επίσκοπος Μουσής, στις αρχές του Ζ΄ αι. χαράσσοντας τις διαφορές μεταξύ των χαλκηδονίων και αντιχαλκηδονίων, σημειώνει μεταξύ άλλων ότι οι δεύτεροι, σε αντίθεση με τους πρώτους, δεν θα πρέπει να «καταστρέφουν το μυστήριο των επτά εβδομάδων της νηστείας, αλλά να συμπληρώσουμε την αγία Τεσσαρακοστή, με πενθήμερη πρόδρομο (*υπωχαιρη*) νηστεία»¹³²³. Αυτή η αξιοπρόσεκτη αναφορά του Μουσή μας παραπέμπει σε μία έριδα, που τάρασσε τους χαλκηδονίους και τους αντιχαλκηδονίους ήδη τον ΣΤ΄ αι. Το θέμα ήταν ότι πριν τον ΣΤ΄ αι., τόσο στην Ανατολή, όσο και στη Δύση, η Μεγάλη Τεσσαρακοστή αριθμούσε 36 μέρες, ενώ τον ΣΤ΄ αι. οι επιφανείς ηγέτες των αντιχαλκηδονίων, ο Σεβήρος Αντιοχείας και ο Βενιαμίν Αλεξανδρείας, εξέφραζαν την άποψη ότι η Μεγάλη Νηστεία θα πρέπει να διαρκεί ακριβώς 40 ημέρες, και όχι 36. Προκειμένου δε να συμπληρωθεί ο μυστηριακός αριθμός 40, προσέθεσαν στις 7 εβδομάδες την 8^η. Αυτή η προσέγγιση των αντιχαλκηδονίων, που ήταν εν τω μεταξύ, απολύτως δικαιολογημένη, προκάλεσε την έντονη αντίδραση στους χαλκηδονίους, οι οποίοι έσπευσαν να την κατηγορήσουν και έτσι το θέμα του αριθμού των εβδομάδων της Τεσσαρακοστής έγινε σημείο διαφοροποίησης των μεν από τους δε¹³²⁴. Η αναφορά του Μουσή, λοιπόν, δείχνει ότι στα τέλη του ΣΤ΄ και τις αρχές του Ζ΄ αι. οι Αρμένιοι προσέδιδαν στην νηστεία «Αρατζαβόρ» τη σημασία της 8^{ης} εβδομάδας. Όμως, η ίδια η νηστεία στην πραγματικότητα δεν είχε καμία σχέση με τη Σαρακοστή (καίτοι προηγούνταν) και οπωσδήποτε ήταν πιο παλαιά από την αναφερθείσα εμπλοκή με τον αριθμό των εβδομάδων. Έτσι, όπως φαίνεται από τις σχετικές μελέτες του διακεκριμένου εορτολόγου Ρ. Βαρδανιάν, κατά πάσα πιθανότητα, ο Καθολικός Ιωάννης Γ΄ καθιέρωσε την Παρασκευή της Νηστείας Αρατζαβόρ ως μνήμη των Νινευιτών, ενώ την επόμενη ημέρα ως μνήμη του αγίου Σεργίου¹³²⁵. Επίσης, όπως δείχνει ο αρχιεπίσκοπος Μεσρώπ Αστσιάν, η εκκλησιαστική διαμόρφωση της Νηστείας ολοκληρώθηκε κατά τον Ε΄-Η΄ αι.

Αναφερόμενοι στο θέμα αυτό κατά την εξεταζόμενη περίοδο, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι τον Ι΄ αι. δύο επιφανείς Αρμένιοι θεολόγοι, ο Σαμουήλ Καμρτζζορίτης και ο Ανανίας Ναρεκίτης, κατέβαλαν προσπάθειες για ιστορική

¹³²³ Μουσής Τσουρταβίτης, *Αίτια σύγκλησης*, σελ. 484-485.

¹³²⁴ Βλ. Μανσβέτοβ, *Περί νηστειών*, σελ. 32-38.

¹³²⁵ Βλ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο*, σελ. 106-107, 201-202.

έρευνα και θεολογική τεκμηρίωση της νηστείας «*Αρατζαβόρ*». Έτσι, ο πρώτος, βασισμένος στις γραπτές πηγές, αλλά και στις προφορικές παραδόσεις, προέβαλλε την άποψη, ότι οι απαρχές της αρμενικής νηστείας ανάγονται στη Εκκλησία των Ιεροσολύμων, συνδυαζόμενες με τα μεγάλα ονόματα του Ιακώβου Αδελφοθέου και του Κυρίλλου Ιεροσολύμων¹³²⁶. Ο Σαμουήλ αμφιβάλλει για τον σύνδεσμο της Πρώτης νηστείας με την Αγία Τεσσαρακοστή ως 8^{ης} εβδομάδας της, ενώ θεολογικά εδραιώνει την πενθήμερη αρμενική νηστεία ως αναλογία των πέντε ημερών της δημιουργίας του κόσμου (πριν την κτίση του ανθρώπου), τη νηστεία του Μωυσή πριν να ανέβει στο Σινά, τη νηστεία των μεταστραφέντων Αρμενίων, αλλά και την τριήμερη νηστεία των Νινευιτών, που μαζί με την Τετάρτη και Παρασκευή, γίνεται πενθήμερη¹³²⁷.

Ο δεύτερος συγγραφέας, ο οποίος στο εν λόγω θέμα διαλεγόταν με τον Σαμουήλ, ο Ανανίας Ναρεκίτης, προβάλλει την ιδέα ότι κάθε νηστεία και αποχή από απολαύσεις είναι καλή και επαινετή, ενώ ο γαστρίμαργοι κατηγορούν τους εγκρατείς, εφόσον η ευλαβής βιοτή τους είναι αφόρητη για αυτούς¹³²⁸. Ο Ανανίας, αποβλέποντας στην ιστορική παρουσίαση της προέλευσης αυτής της ιδιότυπης νηστείας, γράφει ότι αυτή είναι εκείνη η πρώτη νηστεία της μετανοίας και μεταστροφής στον Χριστό, που τη ασκούσαν οι Αρμένιοι με την προτροπή του Γρηγορίου Φωτιστή¹³²⁹. Επίσης, αυτή η νηστεία «*Αρατζαβόρ*» είναι εκείνη η νηστεία, την οποία τήρησε για μια εβδομάδα ο Μέγας Κωνσταντίνος πριν να βαπτιστεί από τον πάπα Σιλβέστρο¹³³⁰. Κατά τη συνάντηση του βασιλιά Τιριδάτη και του Γρηγορίου Φωτιστή με τον Μέγα Κωνσταντίνο έγινε μία ανταλλαγή των δύο αυτών νηστειών, ενώ η Σύνοδος της Χαλκηδόνας, αφού κατήγγησε αυτή την εβδομαδιαία νηστεία, καθιέρωσε την τυροφαγία σε αυτή¹³³¹. Επίσης, προσπαθώντας να εδραιώσει τη νηστεία «*Αρατζαβόρ*» αγιογραφικά, ο Ανανίας τη συνδυάζει με τη νηστεία των μετανοησάντων Νινευιτών και των Ισραηλιτών στους πρόποδες του Σινά¹³³². Στο τέλος της νηστείας, όπως αναφέρει ο Ανανίας, τελείται η μνήμη του αγίου μάρτυρος

¹³²⁶ Βλ. Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης, *Περί Κυριακών εορτών*, σελ. 720.

¹³²⁷ Βλ. Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης, *Περί Κυριακών εορτών*, σελ. 720-722.

¹³²⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 593.

¹³²⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 593-594.

¹³³⁰ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 594. Ο Ανανίας σε αυτό το σημείο βασίζεται στις μεσαιωνικές αντιλήψεις, ενώ σύμφωνα με σύγχρονα δεδομένα ο Κωνσταντίνος βαπτίστηκε λίγο πριν από τον θάνατό του, και μάλιστα από τον αριανόφρονα Ευσέβειο Καισαρείας.

¹³³¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 594.

¹³³² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 594.

Σεργίου, ο οποίος, σύμφωνα με αυτόν, μαρτύρησε στη Συρία, ενώ οι Αρμένιοι έμποροι που βρέθηκαν στο πανηγύρι του, μετέφεραν μέρος των λειψάνων του στην Αρμενία και τα ενταφίασαν στην κωμόπολη Ουσί¹³³³.

Δεκαετίες αργότερα, αναφορά για την προβληματική νηστεία γίνεται στο «*Σύγγραμμα Πίστεως*» του Γκαγκίκ Β'. Σύμφωνα με τον τελευταίο βασιλιά Βαγρατίδη, αυτή την αυστηρή νηστεία οι ηγέτες των Αρμενίων, λόγω της σωματικής αδυναμίας, έχουν αποσπάσει από τη Μεγάλη Σαρακοστή, εφόσον κατά τη νηστεία Αρατζαβόρ επιτρέπεται να τρώνε ακόμη σταφύλια και σουσάμι¹³³⁴. Ως θεολογικές βάσεις αυτής της νηστείας ο Γκαγκίκ υποδεικνύει την πενθήμερη νηστεία του Αδάμ μετά την εξορία του από την Εδέμ, τη νηστεία των Ισραηλιτών στην έρημο, τη νηστεία των Νινευιτών, καθώς επίσης την πενθήμερη νηστεία των κατηχούμενων που θεσπίστηκε από τον Κύριλλο Ιεροσολύμων¹³³⁵. Όσο για τον άγιο Σέργιο, ο Γκαγκίκ μας πληροφορεί ότι αυτός ο στρατηλάτης «*μαρτύρησε από τους γιους της Άγαρ και τους γιους του Μωάμεθ στην περιοχή του Μπαγκρεβάνδ επί βασιλιά Θεοδοσίου. Και δεν είναι αυτός εκείνος ο έχων γαϊδούρι ο αρνητής του Θεού Σέργιος, ο οποίος έβαλε να προσκυνήσουν τον σκύλο. Εμείς δε, οι χριστιανοί, μνημονεύουμε τον αληθινό μάρτυρα Σέργιο*»¹³³⁶.

¹³³³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 594.

¹³³⁴ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 671.

¹³³⁵ Βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 672.

¹³³⁶ Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 672. Η σύγκριση των πληροφοριών του Ανανία Ναρεκίτη και του Γκαγκίκ Βαγρατίδη για τον άγιο Σέργιο, που είναι και οι πιο πρώιμες, δείχνουν το ότι οι Αρμένιοι δεν είχαν σαφή εικόνα της ταυτότητας αυτού του αγίου. Αυτή η ασάφεια και οι κατηγορίες των Βυζαντινών συνεχίστηκαν μέχρι τα τέλη του ΙΒ' αι., έτσι ώστε ο Καθολικός Νερσής Δ' Χαριείς (1166-1173) ανέτρεξε σε μελέτη, και εν τέλει το 1158 παρήγγειλε στους Συρο-Ιακωβίτες μοναχούς της Μελιτηνής να μεταφράσουν από τα Συριακά στα Αρμενικά το Μαρτυρολόγιο του αγίου Σεργίου. Σύμφωνα με αυτό, ο Σέργιος ήταν στρατηγός της Καππαδοκίας, ο οποίος, αποφεύγοντας τους διωγμούς του Ιουλιανού Παραβάτη, με τον μικρό γιο του κατέφυγε προσωρινά στην Αρμενία, και ύστερα στην Περσία, όπου και μαρτύρησε για τον Χριστό (βλ. «Ιστορία Βίου»). Ασφαλώς, εν προκειμένω η μορφή του αγίου Σεργίου συγχύστηκε από τους Βυζαντινούς με τον περίφημο ηγέτη των Παυλικιανών Σέργιο-Τυχικό, για τον οποίο διέσωσε πολύτιμες πληροφορίες ο Πέτρος Σικελιώτης και ο Μέγας Φώτιος. Ο Σέργιος γεννήθηκε στο χωριό Αννία επαρχίας Καρίας στη Μικρασία, το β' μισό του Η' αι. και επί περίπου τριάντα τέσσερα συναπτά έτη, περιοδεύοντας σε πόλεις και χωριά, κήρυττε τη διδασκαλία του. Χάρη σε αυτόν, οργανώθηκαν τρεις μεγάλες «*Εκκλησίες*» των Παυλικιανών στην πολίχνη Αργαού της περιοχής Μελιτηνής, στη Μοψουεστία της Κιλικίας και στο Κυνοχώρι του Θέματος Κολωνείας. Αυτοί οι οικισμοί μετονομάστηκαν αντίστοιχα σε «*Λαοδίχεια*», «*Εφεσος*» και «*Κολόσσαι*» (βλ. *PG* 102, 21-24, 61-81). Σημειώτέον, ότι στο «*Σύγγραμμα Πίστεως*» του Γκαγκίκ ο «*Αρμένιος με όνομα*» Σαργκίς αναθεματίζεται μαζί με τον σκύλο και τον γάιδαρό του (βλ. Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως*, σελ. 666). Πάντως, η νηστεία «*Αρατζαβόρ*», ανά τους αιώνες εμπλουτισμένη με ανύπαρκτες κατηγορίες των Βυζαντινών εις βάρος των Αρμενίων, έμεινε στα Ελληνικά ως «*αρτζιμπούρτζι και λουλάς*» (βλ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό*, σελ. 286).

ζ. Ήσσνα λειτουργικά προβλήματα

Εκτός από τα προαναφερθέντα κύρια λειτουργικά ζητήματα, μεταξύ των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων και των Ορθοδόξων υφίσταντο και άλλα, ίσως μικρότερης σημασίας. Όμως σε μία εποχή, κατά την οποία μέσα σε ατμόσφαιρα αμοιβαίας καχυποψίας και κατηγοριών χανόταν το κάλλιστο, το μέτρο, και η παραμικρή διαφορά αναγορευόταν σε αίρεση και γινόταν μία περαιτέρω αφορμή για την διεύρυνση του χάσματος. Έτσι λοιπόν, σύμφωνα με τον Ανανία Ναρεκίτη, οι χαλκηδόνιοι θεωρούσαν απαραίτητη την κοινωνία όλων των πιστών αδιακρίτως και χωρίς εξαιρέσεις τη Μεγάλη Πέμπτη¹³³⁷. Ο Ανανίας όχι μόνο αποδοκιμάζει γενικά την Κοινωνία χωρίς κατάλληλη προετοιμασία, αλλά και θεωρεί ότι συγκεκριμένα τη Μεγάλη Πέμπτη δικαιούνται να κοινωνούν αποκλειστικά και μόνο οι ιερείς, όπως κατά τον Μυστικό Δείπνο ο Χριστός κοινωνήσε μόνο τους αποστόλους¹³³⁸. Ο Ανανίας θεωρεί απαράδεκτη την κοινωνία του λαού, διότι ακόμα ο Χριστός δεν σφαγιάστηκε και δεν αναστήθηκε και, ως εκ τούτου, η χαρά του λαού δεν δικαιολογείται, μάλιστα την παραμονή της Μεγάλης Παρασκευής¹³³⁹.

Η βυζαντινή πλευρά, επίσης, έβρισκε το παραμικρό και το έκανε αφορμή για καταδίκη. Ο Νικήτας Σηθηάτος κατηγορεί τους Αρμένιους για νεστοριανισμό, βασιζόμενος στο γεγονός ότι το «*Μεγαλύνει ή ψυχή μου τόν Κύριον*» στους ναούς της Αρμενίας ψάλλεται μόνο κατά τις Κυριακές και τα Χριστούγεννα, και όχι καθημερινά, όπως στο Βυζάντιο¹³⁴⁰. Φυσικά, η κατηγορία αυτή ήταν εντελώς αβάσιμη, εφόσον όλη η χριστολογία των Αρμενίων στρεφόταν κατά του νεστοριανισμού, κάτι που ο Νικήτας παρέβλεπε εντελώς.

Επίσης, ο Σηθηάτος απορρίπτει την απαγόρευση των Αρμενίων να παρασκευάζουν οι γυναίκες τον άρτο της Θείας Κοινωνίας, θεωρώντας τες ακάθαρτες για τέτοια διεργασία, ενώ ο Χριστός, όπως ισχυρίζεται ο ίδιος, δεν βδελύχτηκε να

¹³³⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 534.

¹³³⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 535. Από τη σχετική αναφορά του Μωυσή επισκόπου του Τσουρτάβ γίνεται σαφές ότι τουλάχιστον στις αρχές του Ζ' αι. οι Αρμένιοι κοινωνούσαν τη Μεγάλη Πέμπτη (βλ. Μωυσής Τσουρταβίτης, *Αίτια σύγκλησης*, σελ. 485).

¹³³⁹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 535-536. Όπως δείχνει ο π. Αμπέλ Ογλουγκεάν, η παράξενη αυτή συνήθεια των Αρμενίων για πρώτη φορά μαρτυρείται κατά τη δεκαετία του '30 του Η' αι., όταν αυτό έγινε ένα άλλο σημείο αντιλεγόμενο μεταξύ χαλκηδονίων και αντιχαλκηδονίων στην Αρμενία (βλ. Ογλουγκεάν, «Μερικές παρατηρήσεις», σελ. 51). Αξιοσημείωτο, ότι μεταγενέστερα η Εκκλησία της Αρμενίας αναθεώρησε τη θέση της εν προκειμένω, και σήμερα το αρμενικό τυπικό επιτρέπει τη Θεία Κοινωνία τη Μεγάλη Πέμπτη.

¹³⁴⁰ Βλ. Νικήτας Σηθηάτος, *Λόγος Δ'*, σελ. 273.

κρατηθεί και να πλυθεί από μαίες γυναίκες μετά τη γέννηση, ούτε να κρατηθεί και να φιληθεί από την πόρνη¹³⁴¹. Κατά τρόπο παράξενο, ο Στηθάτος συνδυάζει και την εν λόγω στάση των Αρμενίων με τον νεστοριανισμό¹³⁴². Από τον ίδιο επίσης πληροφορούμαστε ότι οι Αρμένιοι κατηγορούσαν τους Βυζαντινούς για την κατάλυση της νηστείας της Τετάρτης και της Παρασκευής, αν συνέπιπτε με την εορτή κάποιων μεγάλων αγίων. Επίσης, αγνοώντας τον άγιο Νικόλαο των Μύρων, οι Αρμένιοι θεωρούσαν ότι οι Βυζαντινοί πανηγυρίζουν τη μνήμη του γνωστικού Νικολάου Αντιοχέα¹³⁴³.

3. Η αντιπαράθεση των δύο Οικουμένων – χαλκηδόνιας και μη

Ένα μείζον θέμα των Αρμενοβυζαντινών θεολογικών συζητήσεων ήταν το θέμα της εκκλησιαστική απομόνωσης της Εκκλησίας της Αρμενίας λόγω της απόρριψης της Δ΄ Οικουμενικής Συνόδου, ώστε αυτή να είναι σχεδόν μόνη της στον Χριστιανικό κόσμο. Ένα άλλο σοβαρό θέμα, το οποίο πρόεκυψε τον Ι΄ αι., ήταν η χειροτονία από τον Καθολικό Χατσίκ Α΄ των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων επισκόπων για τις αρμενικές κοινότητες που υπήρχαν στην αυτοκρατορία. Όπως αναφέρει ο σύγχρονος των γεγονότων Στέφανος Ταρωνίτης, «*Επί πατριάρχη της Αρμενίας κυρ-Χατσίκ το δικό μας έθνος Αρμενίων διασπειρόμενο, εξαπλώθηκε στα μέρη της Δύσης, ώστε αυτός χειροτόνησε επισκόπους στην Αντιόχεια της Συρίας, στην Ταρσό της Κιλικίας, στη Σουλνδά¹³⁴⁴ και σε όλες τις επαρχίες αυτές*»¹³⁴⁵.

Ο Ανανίας Ναρεκίτης αντικρούοντας τις κατηγορίες των Βυζαντινών στο πρώτο σημείο, σημειώνει καταρχάς ότι η ομολογία της Χαλκηδόνας εδραιώθηκε και επεκτάθηκε εντός των συνόρων της αυτοκρατορίας και αυτό έγινε δυνατό λόγω των απειλών και της βίας που άσκησαν οι αυτοκράτορες¹³⁴⁶. Στη συνέχεια, ο Ανανίας προβάλλει έναν εμφανώς υπερβολικά μεγάλο χάρτη της εκκλησιαστική δικαιοδοσίας του Καθολικού της Αρμενίας, γράφοντας ότι αυτός έχει χειροτονήσει επισκόπους στη

¹³⁴¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 273-274.

¹³⁴² Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 283.

¹³⁴³ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ΄*, σελ. 279-282.

¹³⁴⁴ Για το προβληματικό τοπωνύμιο αυτό οι μελετητές έχουν διατυπώσει διαφορετικές απόψεις. Έτσι, ο αρχιεπ. Μαλαχίας νομίζει ότι πρόκειται για τη Σελινούντα της Ισαυρίας (βλ. Ορμανιάν, *Ιστορία του Έθνους*, τ. Α΄, στ. 1328). Κατά τον Ν. Αδόντς, το *Սուլնդա* του αρμενικού κειμένου θα πρέπει να διορθωθεί σε *Լուկանդա*, και άρα πρόκειται για το Θέμα Λυκανδού (βλ. Αδόντς, «Το Θέμα Λυκανδού», σελ. 238). Ο Π. Χαράνης επίσης κλίνει σε αυτή την κατεύθυνση, νομίζοντας, πως στο κείμενο του Ταρωνίτης εννοείται το κάστρο Λούλων του άνω Θέματος (βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 32).

¹³⁴⁵ Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια ιστορία*, σελ. 810.

¹³⁴⁶ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 557.

Μεσόγειο, τη Μικρά Ασία, την Καππαδοκία, τη Βιθυνία, τη Γαλατία, τη Λυστρία, την Κιλικία (στην Ταρσό), τη Μεσοποταμία, τη Φρυγία και σε όλη τη Συρία, τη Γάγγρα, στα σύνορα του Πόντου, στο Θαρσίς (Ισπανία) και τη Μακεδονία¹³⁴⁷. Ακόμη, ίσως εκμεταλλεόμενος μία παλαιότερη άγνωστη πηγή, ο Ανανίας ως αντιχαλκηδόνιες περιοχές απαριθμεί (λανθασμένα, βέβαια) την Πρεσβυτέρα Ρώμη και σύμπασα την Ιταλία, τη Γαλατία, τη Σαρδηνία, τη Σικελία, την Ισπανία, τη Γερμανία, την Αττική, τη Μακεδονία και όλη την Ελλάδα. Επίσης, ως αντιχαλκηδόνιες ο Ανανίας, αυτή τη φορά βασικά σωστά, συγκαταλέγει την Αίγυπτο με την Αλεξάνδρεια, την Αφρική με την Καρχηδόνα, τη Μαυριτανία και την Τιγγανία (Τανζανία;), τη Θηβαΐδα, την Αιθιοπία και την Αραβία¹³⁴⁸. «Και όλοι αυτοί, συμπεραίνει ο Ανανίας, έχοντας τη μία και ίδια πίστη μαζί μας, που είναι εδραιωμένη από τις τρεις άγιες [Οικουμενικές] Συνόδους. Τόσοι πολλοί, αποχωρισμένοι από εσάς, δεν παραδέχονται την πίστη σας, εκτός εκείνων που είναι κάτω από την εξουσία σας, τους οποίους με καταναγκαστική βία αποχωρίσατε από την πρώτη πίστη και στηρίζατε στη διοφουσιτική πίστη της Χαλκηδόνας»¹³⁴⁹.

Αντιλέγοντας στην άλλη κατηγορία των Βυζαντινών, ότι η Εκκλησία της Αρμενίας δεν υπάγεται σε κανένα από τα τέσσερα πατριαρχεία¹³⁵⁰, ο Ανανίας γράφει ότι εκτός της τετραρχίας είναι η Πρεσβυτέρα Ρώμη, διότι η Εκκλησία της είναι ιδρυμένη από τον Πέτρο και Παύλο, οι Εκκλησίες της Ινδίας, της Κίνας και της Ισπανίας, χάρη στην αποστολική προέλευσή τους. Έτσι και η Εκκλησία της Αρμενίας, εφόσον είναι ιδρυμένη χάρη στους αποστόλους Λεββαίο-Θαδδαίο και Βαρθολομαίο, τυγχάνει αυτοκέφαλο πατριαρχείο¹³⁵¹. Προχωρώντας, ο Ανανίας Ναρεκίτης, υπερασπιζόμενος την αρμενική παράδοση της του Τρισάγιου αναφερομένου στον Χριστό και με την προσθήκη «ὁ σταυρωθεὶς δι' ἡμᾶς», γράφει ότι η Εκκλησία της Αρμενίας περισσότερο από όλους τους λαούς είναι στερημένη στην ομολογία του σωστικού θανάτου του Χριστού και τον αναγγέλλουν μέχρι τη Δευτέρα

¹³⁴⁷ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 558.

¹³⁴⁸ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 558.

¹³⁴⁹ Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 558.

¹³⁵⁰ Σημειωτέον, ότι την αρμενική εκκλησιαστική γραμματεία του Μεσαίωνα επικρατούσε όχι το πενταρχικό, αλλά το τετραρχικό σύστημα, το οποίο ίσως ήταν βασισμένο στον Ειρηναίο Λυόνης και προσδιόριζε τους αποστολικούς θρόνους αντίστοιχα με τους τέσσερις Ευαγγελιστές ως εξής: ο Ματθαίος στην Αντιόχεια, ο Μάρκος στην Αλεξάνδρεια, ο Λουκάς στη Ρώμη και ο Ιωάννης στην Έφεσο (μετέπειτα στην Κωνσταντινούπολη (βλ. Σιρινιάν, «Η διαμόρφωση»). Όμως στα πλαίσια της δογματικής αντιπαράθεσης, οι Αρμένιοι ασκούσαν κριτική και στο τετραρχικό σύστημα ως μη ανταποκρινόμενο στην πραγματική εικόνα του χριστιανικού κόσμου.

¹³⁵¹ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 559-560.

Παρουσία Του. Έτσι, η Εκκλησία της Αρμενίας είναι αποχωρισμένη από την έλλειψη όλων των λαών και είναι σαν μία άλλη Εδέμ με παντοτινή διαστολή και διαχωρισμό είναι αποκομμένη από τον γήινο κόσμο τούτο¹³⁵². Η Εκκλησία της Αρμενίας είναι περιτειχισμένη με τη δύναμη του Κυρίου, την πύρινη ρομφαία και την παρεμβολή των Σεραφείμ, των ψαλλόντων τον Τρισάγιο ύμνο¹³⁵³. Και όπως τα καταστρεπτικά ύδατα του παγκοσμίου κατακλυσμού δεν έφτασαν ποτέ στην Αρμενία, έτσι και η Εκκλησία της παρέμεινε ασάλευτη στους κανόνες και τις παραδόσεις του Γρηγορίου Φωτιστή¹³⁵⁴.

Ένα από τα κεντρικά θέματα της θεολογικής πολεμικής του Νικήτα Στηθάτου είναι το θέμα της ακοινωνησίας της Εκκλησίας της Αρμενίας με την ανά Οικουμένη Καθολική και Αποστολική Εκκλησία, λόγω της μη αποδοχής του χριστολογικού δόγματος. Οι Αρμένιοι, με αυτό τον τρόπο, είναι αποκομμένοι και αποξενωμένοι από την Εκκλησία, δεν αποτελούν πλέον την Εκκλησία του Χριστού, αλλά των Αρμενίων. Ακόμη, ο Νικήτας, βασιζόμενος στο ότι το Μύρο της Αρμενικής Εκκλησίας λόγω του υλικού του είναι ατελές, προχωρά σε προσβολές εις βάρος αυτής της Εκκλησίας, γράφοντας τα εξής: «...διὰ τοῦτο οὐδὲ βαπτίζομενοι Πνεύματος πληροῦσθε ἁγίου, οὐδὲ ὀρθοδόξων ἢ Χριστοῦ ἐκκλησία ἐστέ, ἀλλὰ παρασυναγωγή καὶ συνέδριον πολυσχιδοῦς αἵρέσεως»¹³⁵⁵. Κατά τον Στηθάτο, ο Κύριος χειροτόνησε τον Ιάκωβο Αδελφόθεο πρώτο επίσκοπο στα Ιεροσόλυμα, ενώ οι απόστολοι Πέτρος, Παῦλος, Μάρκος και Ανδρέας χειροτόνησαν επισκόπους αντίστοιχα τον Ευόδιο Αντιοχείας, τον Λίνο Ρώμης, Αννιανό της Αλεξάνδρειας και Ονίσημον του Βυζαντίου¹³⁵⁶. Με παρόμοιο τρόπο, «τῇ Ἀρμενίων καὶ Σύρων χώρα ἐπισκοπὰς καταστήσαντες διαφόρους τὴν

¹³⁵² Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 582.

¹³⁵³ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 582.

¹³⁵⁴ Βλ. Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως*, σελ. 582-583.

¹³⁵⁵ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 78. Ο Νικήτας σε αυτό το σημείο ίσως υπαινίσσεται τον ἀκανόνα του Μεγάλου Βασιλείου, όπου ο Άγιος Πατήρ της Εκκλησίας προσδιορίζει τους αποσχισθείσες από την Εκκλησία κοινότητες σε τρεις κατηγορίες ως εξής: «Ὅθεν τὰ μὲν, αἵρέσεις ὠνόμασαν, τὰ δὲ, σχίσματα, τὰ δὲ, παρασυναγωγὰς. Αἵρέσεις μὲν, τοὺς παντελῶς ἀπεβήγγημένους καὶ κατ' αὐτὴν τὴν πίστιν ἀπηλλοτριωμένους. Σχίσματα δὲ, τοὺς δι' αἰτίας τινὰς ἐκκλησιαστικὰς καὶ ζητήματα ἰάσιμα πρὸς ἀλλήλους διανεχθέντας. Παρασυναγωγὰς δὲ, τὰς συνάξεις, τὰς παρὰ τῶν ἀνυπότακτων Πρεσβυτέρων ἢ Ἐπισκόπων, καὶ παρὰ τῶν ἀπαιδευτῶν λαῶν γινομένης» (Νικόδημος Αγιορείτης, *Πηδάλιον*, σελ. 587). Όπως φαίνεται, για τον Καισαρείας η «παρασυναγωγή» αποτελεί την πιο ελαφρη περίπτωση της αποσύνδεσης από το σώμα της Εκκλησίας. Υπό το πρίσμα αυτό η προσέγγιση του Στηθάτου φαίνεται να είναι ατιφατική καθώς θεωρεί την Εκκλησία της Αρμενίας αίρεση και παρασυναγωγή ταυτόχρονα.

¹³⁵⁶ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β' και Γ'*, σελ. 82.

Σεβάσειαν φημι καὶ τὴν Μελιτινὴν, Σαμώσατὰ τε καὶ Καύμαχον, Ἔδεσαν καὶ Κελετζινὰ, Σελεύκειαν καὶ Ταρσὸν, καὶ ἑτέρας τινὰς»¹³⁵⁷.

Μερικές από αυτές τις περιοχές, κατά τον Νικήτα, αναγνώριζαν τη δικαιοδοσία του πατριαρχείου Ιεροσολύμων, άλλες δε του Αντιοχείας και της Κωνσταντινουπόλεως. Κινούμενος αυστηρά στα πλαίσια του συστήματος της πενταρχίας, ο Νικήτας, λοιπόν, ρωτάει τους Αρμενίους σε ποια αποστολική επισκοπή ανήκουν¹³⁵⁸. Προσπαθώντας να βρει και ιστορικά επιχειρήματα, ο συγγραφέας παραπέμπει στη μορφή του Φωτιστή της Αρμενίας, ο οποίος χειροτονήθηκε επίσκοπος και «οὐ καθολικὸς» από τον Καισαρείας του πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως¹³⁵⁹. Ως εκ τούτου, ο Γρηγόριος συμφώνησε με την πίστη της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου, ενώ οι Βυζαντινοί, κατά τη μαρτυρία του Στηθάτου, κάθε χρόνο γιορτάζουν ως ένα από τους μεγάλους Πατέρες και μάρτυρες της Εκκλησίας¹³⁶⁰. Συνεπώς, εφόσον η αντιγαλικηδόνια Εκκλησία της Αρμενίας ούτε είναι σύμφωνη με την καθολική πίστη, ούτε ανήκει σε ένα από τα πέντε πατριαρχεία, αυτομάτως είναι εκτός της Εκκλησίας του Χριστού¹³⁶¹. Έτσι, οι Αρμένιοι, αφού είναι εκτός του Σώματος του Χριστού (το οποίο παραλληλιζόμενο με τις πέντε αισθήσεις, έχει μόνο πέντε μεγάλους θρόνους), έχουν γίνει μέλη πόρνης, γιοι απώλειας και γεένης, σάπιο και απονεκρωθέν μέλος της εν Χριστώ ζωής, πρόδηλοι εχθροί της αληθείας¹³⁶². Έτσι, ο Βυζαντινός θεολόγος θέτει τους Αρμενίους απέναντι στο δίλημμα: είτε η μικρά χώρα της Αρμενίας μόνο κατέχει την αλήθεια, ενώ πάσα η Οικουμένη σφάλει και κείται στην αίρεση, και «ἡ βασιλεία τῶν Ῥωμαίων οὐ χρίεται πρὸς Θεοῦ»¹³⁶³. είτε, αντίθετα, πάσα η Οικουμένη ιθύνεται με πάσα αλήθεια και θεοσέβεια, ενώ οι Αρμένιοι μετά των Σύρων κείνται στην πλάνη...¹³⁶⁴

Η εξέταση, λοιπόν, των βασικών μνημείων της Αρμενοβυζαντινής θεολογικής πολεμικής γραμματείας της εξεταζόμενης περιόδου, αναδεικνύει ότι, αναφορικά με το χριστολογικό δόγμα, οι δύο πλευρές βασιζόνταν σε δύο διαφορετικές θεολογικές

¹³⁵⁷ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 84.

¹³⁵⁸ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 84.

¹³⁵⁹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 84. Ο Νικήτας βέβαια σφάλει, εφόσον ο Γρηγόριος χειροτονήθηκε στις αρχές του Γ΄ αι. (το 303 ή 314), ενώ η Καππαδοκία τέθηκε υπό τη δικαιοδοσία του Κωνσταντινουπόλεως μόλις το 451.

¹³⁶⁰ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 84.

¹³⁶¹ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 86.

¹³⁶² Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 88.

¹³⁶³ Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 90.

¹³⁶⁴ Βλ. Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Β΄ και Γ΄*, σελ. 90.

υποδομές. Έτσι, η αρμενική πλευρά επέμενε στην προ της Χαλκηδόνας θεολογικής παράδοσης, κατά την οποία στον χώρο της Χριστολογίας οι έννοιες «φύσις» και «υπόστασις» είναι ταυτόσημες. Οι Βυζαντινοί δε, βασίζονταν στη μετά από την Γ΄ Οικουμενική Σύνοδο εξέλιξη της Ορθόδοξης Θεολογίας, κατά την οποία οι βασικές αυτές έννοιες διαχωρίστηκαν με αποτέλεσμα στον Ένα και τον Ίδιο Χριστό οριστικά να ομολογείται μια Υπόσταση και δύο Φύσεις. Θα μπορούσαν, άραγε, οι διαλεγόμενες πλευρές να βρουν μια ορθόδοξη λύση, όπου οι διαφορετικές προσεγγίσεις θα μπορούσαν να περιοριστούν αποκλειστικά στις ορολογιακές διατυπώσεις, έχοντας όμως το ίδιο περιεχόμενο; Δύσκολο να απαντηθεί αυτό το κρίσιμο ερώτημα. Πάντως, οι σκοποί που ώθησαν την ανάπτυξη της πολεμικής μεταξύ των Αρμενίων και των Βυζαντινών αυτή την περίοδο, απέβλεπαν στην οριστική διαφοροποίηση, και όχι στην ένωση.

Συμπεράσματα

Όπως είδαμε στις σελίδες της παρούσας μελέτης, η περίοδος του Ι΄ - ΙΑ΄ αιώνα τόσο στην ιστορία του κράτους των Ρωμαίων όσο και της Αρμενίας σημαδεύτηκε από σπουδαίες εξελίξεις, οι οποίες ξεκίνησαν από το β΄ μισό του Θ΄ αι., όταν άρχισε η απελευθέρωση των αραβοκρατούμενων περιοχών. Τότε ακριβώς η πολιτική ηγεσία της Αρμενίας πέρασε στη νέα δυναστεία των Βαγρατιδών, εκπρόσωποι της οποίας βασίλευαν στη χώρα από το 885 μέχρι το 1045. Κατά την περίοδο αυτή, καίτοι η κάποτε ενιαία Μεγάλη Αρμενία χωρίστηκε σε βασιλεία, αρχικά των Βαγρατιδών και των Αρτσρουνιδών και στη συνέχεια σε μικρότερες φεουδαρχικές βασιλείες, εντούτοις η χώρα έζησε μια περίοδο σχετικής ειρήνης, ευημερίας, οικονομικής και πολιτισμικής άνθισης.

Οι Βαγρατίδες της Αρμενίας, αναγνωρίζοντας την «πατρότητα» του βασιλιά των Ρωμαίων, εντάχτηκαν στην «πνευματική οικογένεια» του τελευταίου ως «πνευματικά τέκνα», δηλαδή υποτελείς του. Ανάλογα, και οι ίδιοι οι Βαγρατίδες σχημάτισαν τη δική τους οικογένεια υποτελών ηγεμόνων της Αρμενίας και του Καυκάσου, η δε αυτοκρατορική αυλή εκτός από τον Βαγρατίδη βασιλιά, συνήψε διπλωματικές σχέσεις με τους Αρτσρουνίδες και άλλους τοπικούς άρχοντες της Αρμενίας.

Η έρευνά μας έφερε στο φως τα μνημεία της Αρμενοβυζαντινής επίσημης αλληλογραφίας του Ι΄ αι. στην οποία άριστα βλέπει κανείς τον στενότερο σύνδεσμο των πολιτικών υποθέσεων και σκοπιμοτήτων με τα εκκλησιοδογματικά θέματα. Αυτή την πρώιμη περίοδο οι Αρμενοβυζαντινή επίσημη αλληλογραφία παρουσιάζει μια περίεργη ιδιαιτερότητα: συνεχίζοντας τη γραμμή που εγκαινιάστηκε επί Μεγάλου Φωτίου, επί Καθολικού Ζαχαρία και επί Ασώτ Α΄ Βαγρατίδη, οι σχέσεις των δύο πλευρών στις αρχές του Ι΄ αι. ακόμη παρέμειναν στο πιο υψηλό κρατικό επίπεδο. Εννοούμε βέβαια την αλληλογραφία μεταξύ του Οικουμενικού πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, του Καθολικού Ιωάννη Ε΄, του Ασώτ Β΄ Βαγρατίδη, καθώς επίσης του Γκαγκίκ Α΄ Αρτσρουνίδη με την πατριαρχική και την αυτοκρατορική αυλή. Ταυτόχρονα, βλέπουμε την καλλιέργεια σχέσεων της βυζαντινής αυλής και με τους τοπικούς ηγέτες της Αρμενίας, πολιτικούς και εκκλησιαστικούς, όπως π. χ. συμβαίνει στην περίπτωση της επιστολογραφίας του Θεοδώρου Δαφνοπάτη με τον επίσκοπο του Σιουνίκ Ιάκωβο. Αργότερα, όμως, με τη στερέωση της εξουσίας των Βαγρατιδών,

προς τα μισά του ιδίου αιώνα, φαίνεται ότι οι επίσημες σχέσεις έχασαν την επικαιρότητά τους. Έτσι, από δω και πέρα, εκτός από την επιστολή του Ιωάννη Α΄ Τσιμισκή, δεν έχουμε άλλο επιστολογραφικό μνημείο κρατικού επιπέδου. Αντ' αυτού, στη διάθεσή μας έχουμε τις επιστολές του Καθολικού Χατσίκ Α΄ προς τους μητροπολίτες της Σεβαστείας και της Μελιτηνής, πράγμα που δείχνει ότι το επίπεδο των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων και αναφορών τώρα υποβαθμίστηκε και περιορίστηκε σε τοπικές περιπτώσεις και συγκυρίες. Άλλαξε, μάλιστα και το περιεχόμενο των αναφορών, από ατμόσφαιρα ανοχής ή και διαπραγματεύσεων μετατράπηκε σε απολογητική-πολεμική. Τον επόμενο ΙΑ΄ αι. το επίπεδο των σχέσεων αναβαθμίστηκε εκ νέου χάρη στο γεγονός ότι οι προκαθήμενοι της Εκκλησίας της Αρμενίας, ξεκινώντας από τον Καθολικό Πέτρο, συμμετείχαν ενεργώς στα δραματικά πολιτικά γεγονότα και τις Αρμενοβυζαντινές πολιτικές σχέσεις της εποχής. Επίσης, μετά από την εποχή του Μυστικού, στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις δεν βλέπουμε πλέον τον οικουμενικό πατριάρχη, κάτι που προφανώς δείχνει όχι μόνο την απουσία από τον Θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως αναλόγου μεγέθους προσωπικοτήτων, όπως ήταν ο Μέγας Φώτιος και ο διάδοχός του, αλλά και σε μεγάλο βαθμό την υποταγή της Εκκλησίας στον αυτοκράτορα.

Όσον αφορά το περιεχόμενο της αλληλογραφίας που εξετάσαμε, αυτό συνδέεται με το ιστορικό υπόβαθρο, το οποίο είναι ο κοινός αντιαραβικός αγώνας των δύο κρατών και η αμοιβαία επιθυμία των δύο πλευρών για συμμαχία. Αυτή η περίοδος, όπως είδαμε από τα προαναφερθέντα έγγραφα, σημαδεύεται από ενεργό αναφορά των Αρμενίων στον αυτοκράτορα για πολιτική και στρατιωτική υποστήριξη, μαζί με την αναγνώριση της αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η αυτοκρατορία, με τη σειρά της, αναγνωρίζοντας και συμβάλλοντας στην ενδυνάμωση των Βαγρατιδών, εξασφάλιζε τις θέσεις της στην περιοχή. Τα εκκλησιαστικά-δογματικά θέματα κατά την πρώιμη περίοδο δεν έπαιζαν σημαντικό και καθοριστικό ρόλο. Μόνο κατά τα τέλη της δεκαετίας του '20 του Ι΄ αι. ο Νικόλαος Μυστικός σε γενικές γραμμές προέβαλε ξανά το ζήτημα της ομολογιακής συμφωνίας των Αρμενίων με τους Ρωμαίους. Συν τω χρόνω τα δογματικά προβλήματα ήρθαν και πάλι στο επίκεντρο. Έτσι, από το β΄ μισό του Ι΄ αι. οι θεόλογοι-συγγραφείς προχώρησαν με επιθετική διάθεση, εγκαινιάζοντας μια νέα φάση της αρμενοβυζαντινής πολεμικής γραμματείας. Χαρακτηριστικοί πρόδρομοι αυτής της φάσης υπήρξαν οι απωλεισθείσες επιστολές των Σεβαστείας και Μελιτηνής, και οι απαντήσεις των Αρμενίων σε αυτές.

Επίσης, αναφορικά με το θεολογικό περιεχόμενο της επίσημης Αρμενοβυζαντινής αλληλογραφίας παρατηρείται μια τάση, κάθε φορά που υπάρχουν διπλωματικοί λόγοι, οι πολιτικοί ηγέτες (όχι οι εκκλησιαστικοί!) της Αρμενίας να δηλώνουν πρόθυμοι να ξεκινήσουν δογματικές διαπραγματεύσεις με σκοπό την αποκατάσταση της κοινωνίας της Αρμενικής Εκκλησίας με την ανά την Οικουμένη Εκκλησία του Χριστού. Είναι αναγκαίο να βρούμε την απάντηση σε αυτό το περίεργο φαινόμενο, καθώς δεν φαίνεται ότι οι δηλώσεις αυτές ήταν πάντα ειλικρινείς. Το θέμα είναι ότι για τους Βυζαντινούς, στα πλαίσια της αυτοκρατορικής ιδεολογίας, η πίστη στον Επουράνιο Βασιλιά πρϋπέθετε την ανάλογη πιστότητα και στον επίγειο θεοστεφή βασιλιά. Την αντιστοίχιση αυτή ήδη σαφώς είδαμε στις αρμενικές επιστολές του Νικολάου Μυστικού. Η οπτική γωνία των Αρμενίων όμως ήταν εντελώς διαφορετική· ήδη από τον Δ'-Ε'αι. σε μεγαλύτερο μέρος ζώντας στα όρια της κυριαρχίας των πυρολατρών σαχών της Περσίας, και εν συνεχεία των μουσουλμάνων Αράβων, οι Αρμένιοι ήξεραν πολύ καλά να διακρίνουν την πιστότητα στον αλλόθρησκο επίγειο δεσπότη από την πιστότητα στον επουράνιο Βασιλιά. Για τον λόγο αυτό, η επιθυμία των Ρωμαίων μαζί με την αναγνώριση του κύρους του βασιλιά τους οι Αρμένιοι να ασπαστούν και την ορθόδοξη πίστη δεν μπορούσε να βρει γόνιμο έδαφος στον νου και την καρδιά των τελευταίων. Όμως κάθε φορά που προέκυπτε διπλωματική ανάγκη, οι Αρμένιοι πρίγκιπες, ειδικά οι Αρτσρουνίδες, δεν δίσταζαν να «παίζουν» με τα συναισθήματα των Ρωμαίων, όπως φαίνεται, φαινομενικά μόνο ενδιαφερόμενοι για την ένωση.

Η ανίχνευση των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων και αναφορών της εξεταζόμενης περιόδου καθιστά σαφές ότι κατά καιρούς το θέμα της ορθοδοξίας δεν έγινε αντικείμενο εκμετάλλευσης μόνο από τους πολιτικούς, αλλά και από ορισμένους εκκλησιαστικούς άνδρες. Έτσι, για τους κύκλους που συνθηματικά ονομάσαμε «φιλορθοδόξους», το θέμα της Ορθοδοξίας, ξεκινώντας από την ανεκτική στάση απέναντι στη Δ' Οικουμενική Σύνοδο και φτάνοντας μέχρι την ανεπιφύλακτη αποδοχή της Ορθοδοξίας, έγινε σημείο αντίδρασης στην ολοένα αυξανόμενη επιβολή της απολυταρχίας του Καθολικού (με διπλή αρχιερατική χειροτονία!) στους υπόλοιπους αρχιερείς της Αρμενίας, καθώς επίσης τον ολοένα αυξανόμενο από το β' μισό του Ι' αι. έλεγχο της Εκκλησίας από την κεντρική εξουσία των Βαγρατιδών. Κατά τη γνώμη μας, υπό το φως αυτό θα πρέπει να θεωρούνται οι μεγάλες

προσωπικότητες της εποχής, όπως ο Ιάκωβος του Σιουνίκ, ο Χοσρόβ του Αντζεβατσίκ, ο Καθολικός Βαάν, ίσως και ο άγιος Γρηγόριος Ναρεκίτης.

Στην όξυνση των Αρμενοβυζαντινών εκκλησιαστικών σχέσεων συνέβαλε αναμφίβολα, επίσης, η προσχώρηση της δικαιοδοσίας της Αρμενικής Εκκλησίας στα βάθη της αυτοκρατορίας, ως αποτέλεσμα των μεταναστεύσεων των αρμενικών αντιχαλκηδονίων πληθυσμών, αλλά και της εξάπλωσης της δικαιοδοσίας των Θρόνων Αντιοχείας και ειδικά της Κωνσταντινούπολης στα βάθη της Αρμενίας. Η βαθμιαία οργάνωση στα διάφορα μέρη της Αρμενίας εστιών της Ορθοδοξίας και η ανύψωσή τους σε επισκοπές, κατά κάποιον τρόπο παρουσίαζε κρατικό πλέον κίνδυνο για την κεντρική εξουσία των Βαγρατιδών. Πολύ περισσότερο, που ο γεωργιανός κλάδος των Βαγρατιδών στο Τάικ, την Αμπχαζία και την Ανατολική Γεωργία, ήδη ήταν Ορθόδοξος. Σε αυτές τις συνθήκες, τα συμφέροντα τόσο των Βαγρατιδών, όσο και των αντιχαλκηδονίων ηγετών της Εκκλησίας της Αρμενίας συνέπιπταν απολύτως. Από αυτή την άποψη τεράστια σημασία είχε το γεγονός ότι σε συνθήκες στις οποίες τα αρμενικά εδάφη και οι αρμενικοί πληθυσμοί ήταν κατακερματισμένοι στα διάφορα κρατικά φεουδαρχικά μορφώματα, η Αρμενική Εκκλησία υπήρξε ο θεσμός που ένωσε αυτά τα και τους πληθυσμούς σε ένα ποιμένα και μια ποιμήνη, με άλλα λόγια υπήρξε η βασική ενοποιός δύναμη της αντιχαλκηδόνιας μερίδας του αρμενικού λαού, όσο και ο συνδετικός κρίκος της εξουσίας των Βαγρατιδών.

Θα είναι μεγάλο λάθος, ωστόσο, να νομίζει κανείς ότι οι Αρμενοβυζαντινές σχέσεις αφορούσαν μόνο στις σχέσεις των Ρωμαίων και των αντιχαλκηδονίων Αρμενίων, διότι, όπως είδαμε στη μελέτη, ένα μεγάλο μέρος του αρμενικού λαού αποδεχόταν πλήρως τις αποφάσεις και των επτά Οικουμενικών Συνόδων. Πράγματι, ένα από τα σημαντικά θέματα σχετικά με τις Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις της περιόδου είναι το ζήτημα των ορθοδόξων μητροπόλεων και επισκοπών στην Αρμενία. Η ίδρυση ή και αναστήλωση των ορθοδόξων ιεραρχικών εδρών στις διαφορετικές επαρχίες της Αρμενίας πρωτίστως συνδέεται με την απελευθέρωση αυτών των περιοχών από τους κατακτητές Άραβες και τη σταδιακή ενσωμάτωση της χώρας στο σύνολο της αυτοκρατορίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι, όπως δείχνει η τοπογραφική έρευνα της υπόθεσης, οι ορθόδοξες επισκοπές με λίγες εξαιρέσεις δεν δημιουργήθηκαν σε μεγάλα εκκλησιαστικά κέντρα της Αρμενίας, όπως π. χ. ήταν το Ανί, το Καρς, αλλά σε μέρη όπου υπήρχαν είτε ντόπιοι Αρμενορθόδοξοι πληθυσμοί είτε βυζαντινά στρατεύματα. Έτσι, γίνεται κατανοητό ότι η αυτοκρατορία δεν

σκόπευε στην αποδιοργάνωση της αντιχαλκηδόνιας Αρμενικής Εκκλησίας μέσω της δημιουργίας παραλλήλων ορθοδόξων ιεραρχιών (όπως αργότερα έκαναν οι σταυροφόροι εις βάρος των ορθοδόξων). Έτσι, δεν ευσταθεί η άποψη εκείνων των μελετητών, οι οποίοι ζωγραφίζουν μια τρομακτική εικόνα γενικών διωγμών και ανοικτής επίθεσης της αυτοκρατορίας και της «αυτοκρατορικής» Εκκλησίας εις βάρος της Αρμενικής Εκκλησίας. Οι διωγμοί αυτοί, άλλωστε, είχαν χαρακτήρα τοπικών συγκρούσεων, όπως έγινε στη Σεβάστεια και τη Μελιτηνή¹³⁶⁵, ενώ η αιτιολογία τους δεν θα πρέπει να ανάγεται μονάχα στις εκκλησιαστικές διαφωνίες, αλλά και στα κοινωνικά-οικονομικά προβλήματα, τα οποία προέκυψαν μεταξύ των παλαιών πληθυσμών και των μεταναστών, ενώ οι δογματικές διαφορές θα μπορούσαν να είναι και μια «εύλογη αφορμή» για επίθεση εκατέρωθεν. Οι περιορισμοί της εξουσίας του Καθολικού μετά από το 1045 και η μετέπειτα εξορία του στα βάθη της Καππαδοκίας, απέβλεπαν δίχως άλλο στην αποδυνάμωση και ελαχιστοποίησή του ως πνευματικού ηγέτη των Αρμενίων, πλέον υπηκόων της αυτοκρατορίας. Μαζί με αυτό, δεν θα πρέπει να λησμονήσει κανείς ότι ο Καθολικός, εκτός από ηγέτης της Εκκλησίας, υπήρξε και επικεφαλής ενός τεράστιου φεουδαρχικού συστήματος, ο υπερβολικός πλούτος του οποίου, φυσικά, δεν μπορούσε να μην ερεθίζει την όρεξη της βυζαντινής αυλής, ειδικά όταν από τα μισά του ΙΑ΄ αι. η αυτοκρατορία άρχισε να αντιμετωπίζει οικονομικές δυσκολίες, οι οποίες ουσιαστικά την οδήγησαν στην καταστροφή του Μαντζικέρτ το 1071. Θα ήταν λοιπόν άδικο να κατηγορούμε την αυτοκρατορία για ειδική εχθρική πολιτική απέναντι στην Αρμενική Εκκλησία, έχοντας υπόψη ότι σε μια τέτοια δυσχερή περίοδο το βυζαντινό κράτος δεν δίσταζε να φορολογήσει ακόμη και την Ορθόδοξη Εκκλησία. Άρα, υπήρχε ένα σύμπλεγμα αιτίων, τα οποία θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας. Ακόμη, σε τελική ανάλυση, η αυτοκρατορία θα μπορούσε να είναι πιο ανεκτική, αν η αρμενική πλευρά υιοθετούσε μια ανεκτική στάση απέναντι στη Δ΄ Οικουμενική Σύνοδο και δήλωνε τη φιλοφροσύνη της. Δεν είναι τυχαίο ότι η αυλή επέτρεπε την εκλογή του νέου προκαθήμενου της Αρμενικής Εκκλησίας το 1066, αφού προηγουμένως η αρμενική πλευρά σιώπησε για την καταδίκη της Χαλκηδόνας και, επιπλέον, βρέθηκε πιστός στην αυτοκρατορία υποψήφιος Καθολικός. Αυτοί οι οποίοι υπέστησαν την ανοικτή καταπίεση και τα αυστηρά μέτρα της αυτοκρατορίας, δεν ήταν τα μέλη της Αρμενικής Εκκλησίας, αλλά οι αιρετικοί Θονδρακίτες.

---

¹³⁶⁵ Βλ. Garsoïan, *The Problem*, σελ. 84-85· Greenwood, "Armenian Neighbours", σελ. 358.

Επιστρέφοντας στο ζήτημα της εν Αρμενίους παρουσίας της ορθοδοξίας, θα προσθέσουμε ότι η δράση των Αρμενορθόδοξων κοινοτήτων δεν περιοριζόταν αποκλειστικά στα όρια της Αρμενίας, αλλά εξαπλωνόταν και έξω από αυτά. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με τις μεταναστεύσεις των αρμενικών πληθυσμών στα αυτοκρατορικά εδάφη, αλλά και με την παρουσία των Αρμενίων στα μεγάλα πνευματικά κέντρα, όπως π. χ. το Άγιον Όρος, η Παλαιστίνη, η Αντιόχεια κ. α., όπου οι ορθόδοξοι Αρμένιοι συχνά παρουσιάζονται ως «*Τζάθοι*» ή και «*Ιβήρες*». Φυσικά, το ίδιο, δηλαδή η εξάπλωση και η δράση εκτός από τα σύνορα της Αρμενίας, όπως ήδη είπαμε, ίσχυε και για τους αντιγαλκηδονίους Αρμενίους.

Από το β' μισό του Γ' αι. η αυτοκρατορία προχώρησε στην πολιτική της οριστικής καταβολής-ενσωμάτωσης των αρμενικών κρατιδίων στο σύνολό της. Έτσι, το 967/968 κατακτήθηκε το Ταρών, το 1001 το Τάικ, ενώ το 1022 ο Σενεχερίμ Β' Αρτσρουνίδης, αφού αντάλλαξε το βασίλειο του Βασπουρακάν με εδάφη στη Μικρά Αρμενία και Καππαδοκία, μαζί με ένα μεγάλο πληθυσμό μετανάστευσε εκεί. Το 1045 παρά την αντίδραση των Αρμενίων, ο βυζαντινός στρατός κατέλαβε το Ανί, και το βασίλειο των Βαγρατιδών έπαψε να υφίσταται. Οι συνέπειες της πτώσης του Ανί είχαν άμεσες συνέπειες στον εκκλησιαστικό τομέα. Μετά από το 1045, όπως άριστα σημειώνει ο π. Αμπέλ Ογλουγεάν, «*όταν οι Αρμένιοι υποχωρούν στα πολιτικά, δεν φειδωλεύονται τίποτε για τη διαφύλαξη την αυτονομίας και της ανεξαρτησίας του έθνους τουλάχιστον στον εκκλησιαστικό και πνευματικό χώρο. Άρα λοιπόν, κάθε αξίωση από τους Έλληνες εις βάρος της Αρμενικής Εκκλησίας, δογματική ή λειτουργική, αποδοκιμάζεται και απορρίπτεται με ανυποχώρητη αποφασιστικότητα*»¹³⁶⁶. Όμως, «*στην περίπτωση αυτή συχνά ο κίνδυνος έγκειται στο ότι οι θεολογικοί στοχασμοί συσκοτίζονται για χάρη των εθνικών κερδών και συναισθημάτων...*»¹³⁶⁷. Το πρόβλημα, βέβαια, δεν ήταν μονόπλευρο, καθώς και από τη μεριά των Βυζαντινών συγγραφέων δημιουργήθηκαν και κυκλοφόρησαν έργα «*Κατά Αρμενίων*», με πολλές υπερβολικές κατηγορίες, που για πολλούς αιώνες έγιναν οδοδείκτες για τη στάση και τη συμπεριφορά των ορθοδόξων απέναντι στους Αρμενίους.

Βέβαια, η αυτοκρατορία ήδη από την αρχή εγκαινιάζοντας σχέσεις με την Αρμενία, καλλιέργησε δύο πολιτικά προγράμματα απέναντί της. Σε βραχυπρόθεσμο

¹³⁶⁶ Ογλουγκεάν, «Μερικές παρατηρήσεις», σελ. 54

¹³⁶⁷ Ογλουγκεάν, «Μερικές παρατηρήσεις», σελ. 54

επίπεδο η Αρμενία θα έπρεπε να γίνει σύμμαχος της αυτοκρατορίας στον αντιαραβικό αγώνα της. Στο μακροπρόθεσμο πρόγραμμα η αυτοκρατορία θα προχωρούσε στην οριστική ενσωμάτωση της Αρμενίας. Σε αυτά τα πλαίσια στρέφονταν και οι Αρμενοβυζαντινές εκκλησιαστικές σχέσεις των δύο αιώνων. Σε αυτό το χρονικό διάστημα το Βυζάντιο με υπομονή και επιμονή κατόρθωσε να πραγματοποιήσει και τα δύο προγράμματά της, καθώς εκτός από τα βασίλεια του Σιουνίκ, του Τασίρ-Τζοραγκέτ και των ανατολικότερων επαρχιών, με επιτυχία κατέλαβε τα αρμενικά εδάφη, συμπεριλαμβανομένου και του Σιράκ των Βαγρατιδών. Παρά το αξιόλογο και εντυπωσιακό κατόρθωμά της, η αυτοκρατορία δεν μπόρεσε να διασφαλίσει τις επιτυχίες της για πολύ καιρό. Βέβαια, η βίαια μετανάστευση των μη ευχαριστημένων φεουδαρχών από την Αρμενία και τη Γεωργία στα βάθη της αυτοκρατορίας, η μαζική μετακίνηση και εξάπλωση των Αρμενίων στην Καππαδοκία, την Κιλικία και την Άνω Συρία, ωφέλησε την αυτοκρατορία, η οποία με αυτό το αξιόλογο στρατιωτικό και οικονομικό δυναμικό προσπαθούσε να εδραιώσει την παρουσία της στα απελευθερωμένα από τους Άραβες, αλλά φτωχά εδάφη¹³⁶⁸. Όμως, αυτή η πολιτική όχι μόνο ερήμωσε την Αρμενία, αφήνοντας και το Βυζάντιο απροστάτευτο απέναντι στη σελτζουκική απειλή, αλλά και δημιούργησε σοβαρά προβλήματα εκεί που εντοπίστηκαν οι Αρμένιοι¹³⁶⁹. Το αποτέλεσμα ήταν οι εισβολές των Σελτζούκων και η καταβολή του Ανί (1064) και των υπολειμμάτων των τοπικών κρατιδίων, ενώ το 1071 στο Μαντζικέρτ του Ταρών οι Σελτζούκοι νίκησαν τον βυζαντινό στρατό. Η καταβολή του Ανί και η ήττα του Μαντζικέρτ σημάδευαν νέα σελίδα στην ιστορία της Αρμενίας και του Βυζαντίου. Η πρώτη για εννέα αιώνες έχασε την ανεξαρτησία της, ενώ το δεύτερο πλέον θα συνέχιζε να υπάρχει χωρίς την Αρμενία και το μεγαλύτερο μέρος της Μικράς Ασίας. Όπως ανακεφαλαιώνει η καθ. Α. Χριστοφιλοπούλου: «Κατακτήσεις εφήμερες και χιμαιριακές σέ μακρυνούς, δισπρόσιτους τόπους χάθηκαν μπροστά στην τουρκική λαιλαπα, όταν οί Σελτζούκοι άρχισαν από το 1048 νά έρημώνουν τόν τόπο, στερημένον από τούς φυσικούς του άρχιγούς και ύπερασπιστές, έξορίστους στο κυρίαρχο Βυζάντιο»¹³⁷⁰.

Ο επιφανής Αρμένιος θεολόγος Ανανίας Ναρεκίτης μέσα στη «*Ρίζα Πίστεως*» του υπογραμμίζει, πως οι χαλκηδόνιοι είναι περιορισμένοι στα σύνορα της αυτοκρατορίας. Αυτή η λεπτομέρεια δείχνει ότι για τους αντιχαλκηδόνιους της

¹³⁶⁸ Βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 32.

¹³⁶⁹ Βλ. Charanis, *The Armenians*, σελ. 51-53.

¹³⁷⁰ Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή ιστορία*, τ. Β'2, σελ. 182.

Αρμενίας η εξάπλωση της εξουσίας του αυτοκράτορα προς Ανατολάς παρουσίαζε σημαντική απειλή από εκκλησιοδογματική άποψη. Αντίθετα, η ίδια η ακτινοβολία της αυτοκρατορίας ενθουσίαζε και ενθάρρυνε τους χαλκηδονίους και φιλοχαλκηδονίους κύκλους της χώρας. Όλα αυτά ωθούσαν τους προκαθημένους της Αρμενικής Εκκλησίας όχι μόνο σε διωγμούς εις βάρος του αντιφρονούντων, διωγμοί που πραγματοποιήθηκαν σε δύο φάσεις, επί των Καθολικών Ανανία (946-968) και Χατσίκ Α΄ (973-992), αλλά και σε θεολογική αντίδραση. Η πραγματεία του Ανανία Ναρεκίτη υπήρξε η πρώτη κατά το δυνατόν πλήρης θεολογική πολεμική, η οποία αφορούσε και τα δογματικά και τα λειτουργικά προβλήματα μεταξύ των δύο πλευρών. Εις μάτην θα αναζητούσαμε σε αυτά τα έργα πνεύμα διαλόγου. Στην Αρμενοβυζαντινή πολεμική αυτή, που σε αρκετά σημεία έμοιαζε με συζήτηση δύο κωφών, η αδυναμία των πλευρών να ακούσουν ο ένας τον άλλο, η αξιολόγηση των θέσεων του συνομιλητή με τα κριτήρια του δικού του θεολογικού συστήματος και της δικής του νοοτροπίας, ή και η απόδοση στον άλλο ανύπαρκτων θέσεων, όλα αυτά εμπόδισαν τις δύο πλευρές να σχηματίσει ο ένας για τον άλλο μια αντικειμενική εικόνα των πραγμάτων. Σε συνθήκες που η Θεολογία έγινε σημείο διαφοροποίησης των μεν από τους δε, ο σκοπός των θεολόγων δεν ήταν να γεφυρώσουν το οδυνηρό χάσμα, αλλά αντίθετα, να το διευρύνουν ακόμη περισσότερο. Έτσι, μηδαμινά ζητήματα, όπως π. χ. το χτένισμα των ανδρών, το θέμα των νηστειών, κάποιες λειτουργικές διαφορές, έγιναν πολύτιμη αφορμή για δημιουργία της εικόνας του «εχθρού-αιρετικού» εκατέρωθεν, ειδικά για τα λαϊκά στρώματα των δύο κοινωνιών. Ένα μεγάλο χτύπημα στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις ασφαλώς υπήρξε η θέσπιση εκ μέρους των ηγετών της Αρμενικής Εκκλησίας του αναβαπτισμού για τους ορθοδόξους, κάτι που είχε τον αντίκτυπό του και στην πλευρά των Βυζαντινών.

Βέβαια, το πιο επώδυνο αγκάθι των Βυζαντινοαρμενικών εκκλησιαστικών σχέσεων ξεκινώντας από τον ΣΤ΄ αι. και εξής υπήρξε το μέγιστο θέμα της χριστολογίας. Όμως, στα πλαίσια της αυτοκρατορικής πολιτικής, το θέμα αυτό δεν ήταν μόνο θεολογικό, αλλά και πολιτικό. Όπως αναλύει ο Γ. Σαρκησιάν, «Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες θεωρούσαν την απόρριψη εκ μέρους των Αρμενίων της Συνόδου της Χαλκηδόνας ως σημείο εάν όχι εχθρότητας, τουλάχιστον ελάττωσης της αφοσίωσης στον θρόνο του αυτοκράτορα. Από τη μια λόγω της στενής σχέσης της αρμενικής ιστορίας με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία για τόσους αιώνες, και από την άλλη λόγω της μεγάλης επιρροής της θρησκείας στα πολιτικά εκείνης της εποχής, η

δογματική θέση της Αρμενικής Εκκλησίας είχε τεράστιες συνέπειες όχι μόνο για τον αρμενικό λαό, αλλά και για σύμπασα τη Βυζαντινή αυτοκρατορία»¹³⁷¹.

Όπως δείχνει η μελέτη των πηγών του Γ'-ΙΑ' αι., οι Αρμένιοι δεν είχαν καμία αντίδραση στην αυτοκρατορική ιδεολογία, και πρόθυμα ενσωματώθηκαν στη μεγάλη οικογένεια του αυτοκράτορα των Ρωμαίων, de jure μεν αναγνωρίζοντας την ανώτατη εξουσία του, αλλά διατηρώντας την εκ των πραγμάτων ανεξαρτησία τους. Στην προώθηση της άμεσης κυριαρχίας του αυτοκράτορα στα αρμενικά εδάφη, οι Αρμένιοι θεολόγοι εναντιώθηκαν όχι μόνο με την προβολή του ασυμβίβαστου αντιχαλκηδονισμού, αλλά και με την ανύψωση της εθνικής συνείδησης μέσω της προβολής του αρμενικού λαού ως έθνους που κατέχει την αποκλειστική αλήθεια και ως Νέου Ισραήλ. Πρόκειται για μια εθνική ιδεολογία η οποία αντιτέθηκε στην οικουμενική κοσμοθεώρηση του βυζαντινού κόσμου. Ακόμη περισσότερο, όπως γράφει ο αρχεπ. Γιεζνίκ Πετροσιάν, η αρμενική χριστολογία του Γ' αι., ως μέτρο αντίδρασης στην αυτοκρατορία, σκληρύνθηκε, ώστε «η τέλεια ανθρώπινη φύση του Χριστού να χάνει τα ανθρώπινα ιδιώματά της και να αποθεώνεται, χάρη στο οποίο μετά από την ένωση στον Χριστό μένει μόνο μια φύση. Αυτή η θεωρία πλέον είναι τρανός μονοφυσιτισμός, καίτοι όχι ευτυχιανισμός»¹³⁷².

Στην εποχή μας, όταν ο θεολογικός διάλογος μεταξύ των ορθοδόξων και των προχαλκηδονίων χριστιανών πλέον δεν έχει πολιτικές-κρατικές σκοπιμότητες, ίσως περισσότερο από ποτέ έχουμε τη μοναδική και άνευ προηγουμένου δυνατότητα και ευκαιρία για φιλότιμη και ειλικρινή αλληλογνωριμία. Επιβάλλεται να μελετηθούν οι απόψεις των δύο πλευρών, προκειμένου η καθεμία από αυτές να μην αποδίδει στην άλλη απόψεις, που δεν πρεσβεύει και να μπορέσουμε να αξιολογήσουμε σωστά τις θεολογικές βάσεις και των δύο πλευρών. Ελπίζουμε πως η ταπεινή εργασία μας στο μέτρο της θα συμβάλει σε αυτό το ευχής έργο...

---

¹³⁷¹ Sarkissian, *The Council*, σελ. 2.

¹³⁷² Πετροσιάν, *Η Χριστολογία*, σελ. 12.

Βιβλιογραφία

Χειρόγραφα

M 1315 Συλλογή έργων Πατέρων και εκκλησιαστικών συγγραφέων, χαρτώος κώδικας του ΙΔ΄ αι. 34,5x25, φύλλων 451. Αντιγραφέας και παραλήπτης – αρχιεπίσκοπος Ιωάννης (1220-1289) – αδελφός του βασιλιά της Κιλικιακής Αρμενίας Χετούμ Α΄ (1226-1270), και Ιάκωβος.

M 7379 Συναξαριστής, χαρτώος κώδικας του ΙΕ΄ αι. 42,5x29,5, φύλλων 609. Αντιγραφέας Ιερέας Μικρτις, παραλήπτες – Αστβατσατούρ, Θαθός κ. α.

Συντμήσεις βιβλιοθηκών των αρμενικών χειρογράφων

M = Yerevan, Matenadaran

Πηγές

Ανανίας Καθολικός, *Δ΄ επιστολή* = Του ιδίου κυρ Ανανία Καθολικού της Αρμενίας (εκδ. Α. Μποζογιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄ αι., σελ. 281-291 [Նորին տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի (Հրատ. Ա. Բօզոյեան), *ՄՀ, Ժ Հ., Ժ Դ., էջ 281-291*].

Ανανίας Καθολικός, *Περί αναθεματισμού* = Του κυρ Ανανία Καθολικού της Αρμενίας περί αναθεματισμού τον επίσκοπο Αντζεβατσίκ Χοσρόβ (εκδ. Α. Μποζογιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄ αι., σελ. 275-276 [Տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի պատճառ յաղաքս զԽոսրով նդովիոյն զԱնձեւացոց եպիսկոպոսն (Հրատ. Ա. Բօզոյեան), *ՄՀ, Ժ Հ., Ժ Դ., էջ 275-276*].

Ανανίας Καθολικός, *Περί επανάστασης* = Του κυρ Ανανία Καθολικού της Αρμενίας περί επανάστασης της χώρας Αγβάνκ, που για καιρό η χειροτονία ήταν έξω του Θρόνου του αγ. Φωτιστή (εκδ. Α. Μποζογιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄ αι., σελ. 255-274 [Տեան Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղաքս ապստամբութեան Տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչին աթոռոյն (Հրատ. Ա. Բօզոյեան), *ՄՀ, Ժ Հ., Ժ Դ., էջ 255-274*].

Ανανίας Καθολικός, *Περί του ότι* = Του ιδίου κυρ Ανανία Καθολικού της Αρμενίας περί του ότι λένε πως μία η τιμή του πατριάρχη και του επισκόπου, και ότι μία η κλίση (εκδ. Α. Μποζογιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι', Ι'αι., σελ. 277-280 [Առիւն տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս որ ասեն, թէ մի պատիւ հայրապետին եւ եպիսկոպոսին եւ վասն մի ինեւոյ կոչմանն (հրատ. Ա. Բօզոյեան), *ՄՀ, Ժ հ., Ժ դ.*, էջ 277-280].

Ανανίας Ναρεκίτης, *Ρίζα πίστεως* = *Ρίζα πίστεως του διδασκάλου των Αρμενίων Ανανία. Διάλυση της μάχης των διοφουσιτών, οι οποίοι ασυμβίβαστα με την αληθή άποψη ομολογούν να εισάγουν διάδα σε μία φύση, που είναι ο Θεός Λόγος – Θεός και άνθρωπος Ιησούς Χριστός* (εκδ. Χ. Θαμραζιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι', Ι'αι., σελ. 480-598 [Հաւատարմատ Անանիայի Հայոց վարդապետի լուծումն մաքառման երկաբնակացն, որք ի կարծիս ճշմարտութեան անյարմար դաւանեն երկակս ի մինն մոլծանել բնութիւն, որ է Աստուած Բանն, Աստուած մարդն Յիսուս Քրիստոս (հրատ. Հ. Թամրազեան), *ՄՀ, Ժ հ., Ժ դ.*, էջ 480-598].

Ανανίας Σαναχινίτης, *Λόγος* = Ανανία του διδασκάλου των Αρμενίων, *Λόγος αντίρρησης κατά των διοφουσιτών, που τον έγραψε κατά την εντολή του εφόρου της Αρμενίας κυρ Πέτρου, Κιοσεγιάν, Ανανίας Σαναχινίτης*, σελ. 192-337 [Անանիայի վարդապետի Հայոց Բան Հակածառութեան ընդդէմ երկաբնակաց, զոր գրեաց հրամանաւ տեառն Պետրոսի Հայոց վերադիտող, Քյոսեյան, *Անանիա Սանահնեցի*, էջ 192-337].

Ανανίας Σιρακίτης, *Λόγος* = Ανανία Σιρακίτη, του Μαθηματικού [Λόγος] που λέχθηκε επί την Επιφάνεια του Κυρίου και Σωτήρα μας (εκδ. Γ. Τερ-Βαρδανιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Δ', Ζ'αι., σελ. 669-676 [Անանիայի Շիրակայնոյ Համարողի ասացեալ ի Յայտնութիւն Տեառն եւ Փրկչին մերոյ (հրատ. Գ. Տէր-Վարդանեան), *ՄՀ, հ. Դ, է դ.*, էջ 669-676].

Arethae Caesariensis, *Scripta Minora* = Arethae archiepiscopi Caesariensis, *Scripta Minora*, recensut L. G. Westerink, vol. I (1968), II (1972), Lipsiae, in aedibus B. G. Teubneri.

Αρέθας Καισαρείας, *Επιστολή* = *Άρέθα άρχιεπισκόπου Καισαρείας Καππαδοκίας προς την υπό τών Άρμενίων γραφεΐσαν έπιστολήν*, Arethae Caesariensis, *Scripta Minora*, vol. I, σελ. 47-58.

Athanasii Epistula = Athanasii Epistula ad Epictetum, ed. G. Ludwig, Jenae, Typis H. Pohle, 1911.

Άθλησις τῶν ἁγίων μαρτύρων Εὐστρατίου, Αὐξεντίου, Εὐγενίου, Μαρδαρίου καὶ Ὀρέστου, *PG* 116, 468-505.

Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Απάντηση = Απάντηση στην επιστολή του μητροπολίτη Σεβαστείας, συγγραφείσα με πρόσταγμα του κυρ Χατσίκ καθολικού Αρμενίας* (εκδ. Α. Κεοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 665-684 = [Պատասխանի թղթոյն մետրոպոլիտին Սեբաստիոյ գրեալ հրամանաւ տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի (հրատ. Յ. Քէսսէեան), *ՄՀ*, հ. Ժ, Ժ դ., էջ 665-684].

Χατσίκ Α΄ Καθολικός, *Λόγος = Κυρ Χατσίκ Καθολικού Αρμενίας Λόγος ομολογίας [εις] απάντηση στην επιστολή των Ελλήνων, που έστειλε στον ίδιο ο μητροπολίτης Μελητηνής* (εκδ. Α. Κεοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 747-761 [Տեառն Խաչկայ Հայոց կաթողիկոսի, Բան խոստովանութեան, պատասխանի Յունաց գրոյն, զոր արձակեալ էր առ նա մետրոպոլիտն Մելիտինոյ (հրատ. Յ. Քէսսէեան), *ՄՀ*, հ. Ժ, Ժ դ., էջ 747-761].

Χοσρόβ Αντζεβατσκίτης, *Αποκάλυψη = Αποκάλυψη των ακολουθιών των εκτενών και των προσευχών της Εκκλησίας κατά εκάστοτε ώρα, Χοσρόβ του επισκόπου του Αντζεβατσίκ [Ερμηνεία Ωρολογίου]* (εκδ. Χ. Θαμραζιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 35-175 [Բացայայտութիւն կարգաց Եկեղեցւոյ քարոզութեանց եւ աղաւթից ըստ իւրաքանչիւր ժամուց Խոսրովայ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի [Մեկնութիւն ժամակարգութեան], (հրատ. Հ. Թամրազյան), *ՄՀ*, հ. Ժ, Ժ դ., էջ 35-175].

Χοσρόβ Αντζεβατσκίτης, *Ερμηνεία = Του Χοσρόβ Μεγάλου Ερμηνεία, που την έκανε στην εκτενή μετά από το Ευαγγέλιο και το λέγειν το Σύμβολο Πίστεως* (εκδ. Χ. Θαμραζιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 176-187 [Մեծին Խոսրովու Մեկնութիւն, զոր արարեալ է քարոզին, որ յետ Աւետարանին եւ զՀաւատամքն ասելոյ (հրատ. Հ. Թամրազյան), *ՄՀ*, հ. Ժ, Ժ դ., էջ 176-187].

Χοσρόβ Αντζεβατσκίτης, *Ερμηνεία των ακολουθιών = Ερμηνεία των ακολουθιών, γραφείσα από τον μακάριο Χοσρόβ, επίσκοπο του Αντζεβατσίκ και τακτοποιημένη από τον επιστήμονα βαρδαπέτ Μουσή, Ορταγκιούγ, 1840* [Մեկնութիւն ժամակարգութեան արարեալ երանելոյն Խոսրովու

Անձեւացեաց Եպիսկոպոսի, և կարգադրեալն Մովսէսի գիտնական վարդապետի, յՕրթագիւղ, 1840].

Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια = Λόγια του μακαρίου Χοσρόβ για [το ρηθέν] προς τους κληρικούς «ἔσκτητε, λυπήθητε, αἱ πεποιθυῖαι, ἐκδύσασθε, γυμναὶ γένεσθε, περιζώσασθε σάκκους τὰς ὀσφύας»* (εκδ. Χ. Θαμραζιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 228-234 [Բանք Երանելույն Խորովայ առ վասն Եկեղեցականսն «Չարհուրեցարուք, բարեկեցիւք, տրտմեցարուք, յանձնապատանքը, մերկեցարուք, կողոպտեցարուք, քրճագգեստք եղերուք (հրատ. Հ. Թամրազյան), *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 228-234].

Χοσρόβ Αντζεβατσικίτης, *Λόγια ωφέλημα = Λόγια ωφέλιμα, διδακτικά, πάρα πολύ χρήσιμα και ψυχοφελή του ιδίου αγίου και πνευματοφόρου διδασκάλου Χοσρόβ, ο οποίος αληθινώς δηλώνει το θέλημα και τον φόβο του Θεού* (εκδ. Χ. Θαμραζιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 235-244 [Բանք պիտանիք Խրատականք, յոյժ ազատականք և հոգեչահք նորին սուրբ հոգեկիր վարդապետին Խորովու, զկամքն և զբերիւղն Աստուծոյ ճշմարտութեամբ ծանուցողի (հրատ. Հ. Թամրազյան), *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 235-244].

Χρονολογία του Κάρθλι («Ματιανέ Καρθλίσα»), εκδ. Μ. Δ. Λορδκιπանίτζε [*Լեռուսիւ Կարլու («Մատիանե Կարլուսա»)*, Μ. Դ. Լորդպինապիճե], *Καρθλίς Ծοβրէմբա*, σελ. 139-179.

Darrouzès, *Notitiae = Notitiae episcopatum ecclesiae constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes par J. Darrouzès. Paris, 1981.*

Δοσίθεος Ιεροσολύμων, *Τόμος χαράς= Δοσίθεος πατριάρχης Ιεροσολύμων, Τόμος χαράς*, εκδ. Β. Ρηγοπούλου, Θεσσαλονίκη, 1985.

Ελισαίος, *Περί του Βαρδάν = Ελισαίος, Περί του Βαρδάν και του πολέμου των Αρμενίων* (εκδ. Κ. Γιουζμπασιάν, Π. Μουραδιάν), *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Α΄, Ε΄αι., σελ. 521-765 [Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին (հրատ. Կ. Իւրբաշեան, Պ. Մուրադեան), *ՄՀ, Հ. Ա, Ե դ.*, էջ 521-765].

Ἐπιστολή περιέχουσα τὴν ὀρθὴν καὶ ἀμώμητον πίστιν, πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ μακαρίου πάππα Θωμᾶ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἀρμενίαν αἰρετίζοντας...PG 97, 104-1521.

Επιφάνειος Κύπριος, *Ἐκθεσις = Ἐκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν του Επιφανείου Κύπρου*. Στα Αρμενικά και Ελληνικά δημοσίευσε ο Φ. Ν. Φινκ, Τιφλίδα, 1902 [*Եպիֆան Կիպրացու Էκθεσις πρωτοκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν*. Հայերէն եւ յունարէն, Հրատարակեց Ֆ.Ն. Ֆինկ, Թիֆլիս, 1902].

Επιφάνειος, *Πανάριον=Eriphanus, Panarion*, εκδ. K. Holl, τ. I (1915), τ. II (1022), τ. III (1933), Leipzig.

Εὐσέβιος, *Ἐκκλ. Ἱστορία = Ευσέβιος, Εκκλησιαστική Ἱστορία*, εκδ. G. Bardy, SC 31, 41, 55.

Εὐσεβίου εἰς τοὺς Ψαλμοὺς, PG 23, 72-1396.

Φαύστος Μπουζάνδ, *Ἱστορία = Φαύστος Μπουζάνδ, Ἱστορία της Αρμενίας, ΑρμΣυγγρ*, τ. Α', Ε'αι., σελ. 274-428 [*Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, Հ. Ա, Ե. դ., էջ 274-428*].

Φίλων Τιρακίτης, *Χρονολογία = Φίλων Τιρακίτης, Χρονολογία* (εκδ. X. Μπαρτικιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ε', Ζ'αι., σελ. 898-969 [*Փիլոն Տիրակացի, Փամանակագրութիւն (Հրատ. Հ. Բարթիկյան), ՄՀ, Հ. Ե, է դ., էջ 898-969*].

Garitte, *La Narratio = G. Garitte, La Narratio de Rebus Armeniae*, édition critique et commentaire par G. Garitte, CSCO, τ.132 (subsidia tome 4).

Γεώργιος Αγιορείτης, *Βίος = Vita beati patris nostril Iohannis atque Euthymii, et oratio de probatis eorum moribus, conscripta a paupererculo Georgio presbytero et monacho*, AB, t. XXXVI-XXXVII (1917-1919), σελ. 13-68.

Γκαγκίκ Α' Αρτσρουνίδης, *Επιστολή = Επιστολή του βασιλιά των Αρμενίων του Βασπουρακάν προς τον αυτοκράτορα των Ελλήνων Ρωμανό, περί πίστεως* (εκδ. A. Κεοσεάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι', Ι'αι., σελ. 795-799 [*Թուղթ Գագիկայ, Վասպուրականի Հայոց թագաւորի, առ կայսրն Յուկայ Թոմանոս, վասն Հաւատոյ (Հրատ. Յ. Քէսուէեան), ՄՀ, Ժ Հ., Ժ դ., էջ795-799*].

Γκαγκίκ Β' Βαγρατίδης, *Σύγγραμμα Πίστεως = Γκαγκίκ Βαγρατίδης, Σύγγραμμα Πίστεως* (εκδ. A. Κιοσειάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΣΤ', ΙΑ'αι., σελ. 665-672 [*Գագիկ*

Բագրատունի, *Գիր Հաւատոյ* (Հրատ. Յ. Քէսսեյեան), *ՄՀ, ԺԶ Հ., ԺԱ դ., էջ 665-672*].

Grigor Narekatsi, *Speaking* = Grigor Narekatsi, *Speaking with God from the Depths of the Heart. The Armenian Prayer Book of St. Gregory of Narek*, English translation and introduction by T. J. Samuelian, “Vem Press”, Yerevan, 2001.

Grigor Narekatsi, *The Book* = Grigor Narekatsi, *The Book of Sadness*, English translation by K. Khachatoorian, Yerevan, 2001.

Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Βιβλίο Θρηνοδιών* = Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Βιβλίο Θρηνοδιών*, με επιμ. του Π. Μ. Χατσατριάν και Α. Α. Γαζινιάν, εκδ. Ακαδημίας Επιστίμων της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1985 [Գրիգոր Նարեկացի, *Մատեան Ողբերգութեան*, աշխ. Պ. Մ. Խաչատրյանի և Ա. Ա. Ղազինյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Եր., 1985].

Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Επιστολή* = *Επιστολή* του εν παντί χαρητομένου διδασκάλου Γρηγορίου Ναρεκίτη, που την έγραψε στη περιβόητη και διάσημη Μονή Κτσαβ, *ԱրմՏոյցր*, τ. IB', Γ'αι., σελ. 1087-1089 [Թուղթ ամենաչնորհ վարդապետին Գրիգորի Նարեկացոյ, զոր գրեաց ի հոյակապ եւ յաղանաւոր ուխտն Կճաւայ, *ՄՀ, Հ. ԺԲ, Ժ դ. էջ 1087-1089*].

Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ερμηνεία* = *Γρηγορίου του Ναρεκίτη Ερμηνεία του Άσματος των Ασμάτων του Σολομόντος* (εκδ. Λ. Οβσεπιάν), *ԱրմՏոյցր*, τ. IB', Γ'αι., σελ. 760-883 [Գրիգորի Նարեկացոյ Մեկնութիւն Երգոց Երգոյն Սողոմոնի (Հրատ. Լ. Յովսէփեան) *ՄՀ, Հ. ԺԲ, Ժ դ. էջ 760-883*].

Γρηγόριος Ναρεκίτης, *Ιστορία* = *Γρηγορίου, μοναχού της Μονής Ναρέκ, Ιστορία του αγίου Σταυρού του Απαράνκ* (εκδ. Μ. Αραμπιάν), *ԱրմՏոյցր*, τ. IB', Γ'αι. σελ. 913-929 [Գրիգորի Նարեկայ վանից վանականի Պատմութիւն Ապարանից Ա. Խաչին (Հրատ. Մ. Արաբեան), *ՄՀ, Հ. ԺԲ, Ժ դ. էջ 913-929*].

Gregory of Narek, *The Festal Works* = *The Festal Works of St. Gregory of Narek, annotated Translation of the Odes, Pitanyes, and Encomia* (trans. A. Terian), A Pueblo Book, Collegeville, Minnesota, 2016.

Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΙΖ' (XXXIX), Εἰς τὰ Ἅγια Φῶτα*, PG 36, 336-360.

Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος Α΄. Θεολογικός Δ΄, Περὶ Υἱοῦ*, PG 36, 104-134.

Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΛΗ΄, Εἰς τὰ Θεοφάνια εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος*, PG 36, 311-334.

Γρηγόριος Θεολόγος, *Λόγος ΜΓ΄, Εἰς τὸν μέγαν Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος*, PG 36, 493-606.

Γρηγόριος Θεολόγος, *Πρὸς Ἑλλήνων περὶ τῶν μοναχῶν προτρεπτικὸν*, PG 37, 1451-1477.

Hergenroether, *Monymenta = Monymenta graeca ad Photium ejusque historiam pertinentia, quae ex variis codicibus manuscriptis collegit edidique J. Hergenroether*, Ratisbonae, 1869.

Ιάκωβος Σαναχινίτης, *Χρονολογία* = Από τη Χρονολογία του ιερέως Ιακώβου (εκδ. Α. Κιοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΣΤ΄, ΙΑ΄αι., σελ. 658-659 [Ի Ժամանակագրութեան Զակոբայ քահանայի (Հրատ. Յ. Քէսուեան), *ՄՀ*, Կ. ԺԶ, ԺԱ դ. էջ 658-659].

Ιάκωβος Τσπατίτης, *Λόγος* = *Λόγος του πατρός Ιακώβους Τσπατίτη, του Φιλοσόφου και Επιστήμονα, κατά απόψεων του Χοσρόβ* (εκδ. Α. Μποζογιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 297-307 [Խաւար Հաւր Զակոբա Մատթեղոյ Իմաստասէր Գիտնականի ընդդէմ Խոսրոբի Իմացմանցն (Հրատ. Ա. Բոզոյեան), *ՄՀ*, Ժ. Կ., Ժ դ., էջ 297-307].

«Ιστορία Βίου» = «Ιστορία Βίου του αγίου Σεργίου Στρατηλάτη, μεταφρασμένη από τον Νερσή Χαρίεντος, *Σοπερκ*, τ. ΙΣΤ΄, σελ. 4-53 [Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սարգսի Զորավարի թարգմանեալ ի Ներսեսէ Շնորհաւուոյ, *Սոփերք* ԺԶ, էջ 4-53].

Ίουστίνος Φιλόσοφος, *Άπολογία*, PG 6, 327-440.

«Ιστορία του Σταυρού» = «Ιστορία του Σταυρού του Χατσούν, που τον έλαβε από τον αυτοκράτορα Ηράκλειο η Μπιουρέγ, δέσποινα του Σιουνίκ», *Արարատ*, 1888, σελ. 399-404 [«Պատմութիւն սուրբ Խաչին Հացունեաց, զոր հառ ի Հերակլայ կայսերէն Բիւրեղ տիկինն Սիւնեաց», *Արարատ*, 1888, էջ 399-404]:

Ιωάννης Β΄ Καθολικός, *Λόγος = Καθολικού της Αρμενίας Ιωάννου, εις την Επιφάνεια του Χριστού* (εκδ. Α. Κιοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Γ΄, ΣΤ΄αι., σελ. 453-455 [Յովհաննու շայոց կաթողիկոսի ի յայտնութիւն Քրիստոսի (հրատ. Յ. Քէսսէեան), *ՄՀ*, հ. Գ, Զ դ., էջ 453-455].

Ιωάννης Χρυσόστομος, *Ομιλία περί Γέννησης* = *Homilia in servatoris nostril Jesu Christi diem Natalem, qui quidem dies incognitus adhuc illis temporibus, ante paucos admodum annos innotuerat per aliquos, qui ex occidente venerant atque indicaverant*, *PG* 49, 351-362.

Ιωάννης Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις = Τοῦ ὁσίου ἀββᾶ Ἰωάννου πρεσβυτέρου Δαμασκηνοῦ ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, Kotter, *Die schriften*, τ. 1-2.

Ιωάννης Δρασχανακερτίτης, *Ομολογία = Ιωάννη Δρασχανακερτίτη, Ομολογία ασάλευτης ελπίδας της ενσάρκωσης του Λόγου Χριστού και κατά ομολογούντων Έναν Χριστό σε δύο Φύσεις*, εκδ. Γ. Τερ-Βαρδανιάν, *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΑ΄, Γ΄αι., Ιστοριογραφία σε δύο βιβλία, Βιβλίο Α΄ [Յովհաննու Իմաստասիրի շայոց կաթողիկոսի *Խոստովանութիւն անշարժ յուսոյ մարմնալոյ Բանին Քրիստոսի, եւ ընդդէմ դաւանողաց զմի Քրիստոս յերկուս բնութիւնս*, (հրատ. Գ. Տէր-Վարդանեան), *ՄՀ*, ԺԱ հ., Ժ դ., Պատմագրութիւն երկու գրքով, Գիրք Ա.], σελ. 616-628.

Ιωάννης Μαμικονιάν, *Ιστορία του Ταρών* (εκδ. Α. Ακομπιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ε΄, Ζ΄αι., σελ. 972-1126 [Յովհան Մամիկոնեան, *Պատմութիւն Տարաւնոյ* (հրատ. Ա. Յակոբեան) *ՄՀ*, հ. Ե, Է դ., էջ 972-1126].

Ιωάννης Νίκαιας, *Περὶ τῆς Γεννήσεως = Ἰωάννου ἀρχιεπισκόπου Νίκαιας, Περὶ τῆς Γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ πρὸς Ζαχαρίαν τὸν Καθολικὸν τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας*, *PG* 96, 1435-1450.

Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κανόνες = Κανόνες του κυρ Ιωάννη Φιλοσόφου, Καθολικού Αρμενίας, κεφάλαια ΛΒ΄* (εκδ. Α. Κιοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ζ΄, Η΄αι. (*Παράρτημα*), σελ. 685-707 [Կանոնք տեառն Յովհաննիսի Իմաստասիրի շայոց կաթողիկոսի գլուխք ԼԲ. (հրատ. հրատ. Յ. Քէսսէեան), *ՄՀ*, հ. Է, Ը դ. (Յաւելուած), էջ 685-707].

Ιωάννης Οτζουνίτης, *Κατά των φαντασιαστών* = Του ιδίου, *Κατά των φαντασιαστών* (εκδ. Α. Κοισεγιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ζ', Η' αι. (Παράρτημα), σελ. 45-66 [Նորին ընդդէմ երեւոյթականաց (հրատ. Յ. Քէսիեան), ՄՀ, Հ. Է, Ը դ. (Յաւելուած), էջ 45-66].

Ιωάννης Σεβαστείας, *Ιστορία* = Ιωάννης Σεβαστείας, *Ιστορία της Σεβαστείας*, με επιμέλεια του Μ. Α. Τσουγκασζιάν, εκδ. Ακαδημίας Επιστιμών της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1974 [Յովհաննէս Սեբաստացի, Պատմութիւն Սեբաստիոյ, աշխ. Բ. Լ. Չուգասջանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ, Եր., 1974].

Ιωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις ιστοριών* = Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum, editio princeps, recensuit I. Thurn, Apud Walter de Gruyter et Socios, Berolini et novi eboraci, 1973.

Καρθλίσ Τσοβρέμπα = *Καρθλίσ Τσοβρέμπα-Ιστορία του Κάρθλι*, αρχισυντάκτης Ρ. Μετρεβέλι, εκδ. «Αρτανούτζι», 2008 [Կարլուս Ըხოვրեծ: Իստորիա Գրუզու, գլ. ред. Р. Метревели, изд-во Артануджи, Тбилиси, 2008].

Κεκαυμένος, *Στρατιγικόν* = *Οι συμβουλές και διηγήσεις του Κεκαυμένου. Ποίημα ενός Βυζαντινού στρατηγού του ΙΑ' αι.* Επιμέλεια κειμένου, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Γ. Γ. Λιτάβριν, εκδ. «Ναούκα», Κεντρικό αρχισυντακτείο της Ανατολικής γραμματεία, Μόσχα, 1972 [Советы и рассказы Кекавмена. Сочинение византийского полководца XI в. Подготовка текста, введение, перевод и комментарий Г. Г. Литаврина, М., изд. «Наука», Гл. Редакция вост. Литературы, 1972].

Κιοσεγιάν, *Ανανίας Σαναχινίτης* = Α. Κιοσεγιάν, *Θεολογικά κείμενα, μελέτες, Α': Ανανίας Σαναχινίτης*, Αγ. Ετσματισίν, 2000 [Հ. Քյոսեյան, Աստվածաբանական բնագրեր, ուսումնասիրութիւններ. Անանիա Սանահնեցի, Ս. էջմիածին, 2000].

Kotter, *Die schriften* = B. Kotter (εκδ.), *Die schriften des Johannes von Damaskos*, [Patristische Texte und Studien 12], τ. 1-3 (1973), τ. 4 (1981), Berlin.

Κυρακός Γκαντζακίτης, *Ιστορία* = Κυρακός Γκαντζακίτης, *Ιστορία της Αρμενίας*, με επιμ. του Κ. Α. Μελίκ-Οχαντζανιάν, εκδ. της Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ.

Σοβιετικής Σοσιαλιστικής Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1961 [Կիրակոս Փանձաղեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1961].

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων* = Constantino Porfirogenito, *De Thematibus*, introduzione-testo critico-commento a cura di A. Pertusi, Città' del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1952.

Κωνσταντίνος Πορφυρογεννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* = Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, Greek text edited by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins, New, Revised Edition, Dumbarton Oaks, Washington, 1967.

Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Ἐκθεσις τῆς βασιλείου τάξεως* = Constantini Porphyrogeniti imperatoris, *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*, εκδ. I. I. Reiske, τομ. I (1829), τομ. II (1830), Bonnae.

Lafontaine, *La version* = *La version Greque ancienne du livre Arménien d'Agathange*, édition critique par G. Lafontaine, Louvain-la-Neuve, 1973.

Λέων Διάκονος, *Ιστορία* = Leonis Diaconi Caloënsis Historiae Libri Decem, Bonnae, Impensis Ed. Weberi, 1828.

Λόγος Στηλιτευτικός του Ἰσαάκ, Περὶ τῶν κακοδόξων Ἀρμενίων καὶ αἵρετικῶν, PG 132, 1218-1266.

Μαθουσαήλ Σιουνίκ, *Επιστολή* = *Επιστολή του επισκόπου Σιουνίκ Μαθουσαήλ, τη οποία έγραψε κατ'εντολήν του Καθολικού Ἀρμενίας Ἐσδρα και άλλων Ἀρμενίων επισκόπων στον βασιλιά Ηράκλειο περί πίστεως*, *ΑρμΣυγγρ*, τ. Δ', ΣΤ'αι. (εκδ. Α. Ακομπιάν), σελ. 419-423 [Թուղթ Մաթուսաղայի Սիւնեաց եպիսկոպոսի, գոր գրեաց հրամանա Տեառն Եզրի Հայոց կաթողիկոսի եւ այլ եպիսկոպոսաց Հայոց առ Թադաւորն Հերակլ վասն հաւատոյ (հրատ. Ա. Յակոբեան), ՄՀ, հ. Դ, Զ դ., էջ 420-423].

Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία* = Ματθαίος Εδεσσηνός, *Χρονογραφία*, τυπογραφείο της Αγ. Ἐδρας Ετσματσίν, Βαγαρσαπάτ, ²1898 [Մատթէոս

ՈււնՀայեցի, *Ժամանակագրութիւն*, Վարարչապատ, տպ. Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, ²1898].

Μέγα Ευχολόγιο = *Μέγα Ευχολόγιο, τ. Α΄, βιβλίο Α΄*, σύμφωνα με τους παλιότερους κώδικες, γραμμένους με γραμματοσειρά «γειρκαθαγίρ», σε σύγκριση της Βίβλου, με παράρτημα των κειμένων, κανόνων και πινάκων Γ. Τερ-Βαρδανιάν, εκδ. της Αγίας Έδρας Ετσματσίν, Αγ. Ετσματσίν, 2012 [Մայր Մաշտոց, Հ. Ա., դիրք Ա., Ըստ Հնագոյն Երկաթագիր ձեռագրերի եւ Համեմատութեամբ Աստուածաշունչ մատեանի, բնագրական եւ կանոնացանկային յաւելուածովք, աշխ. Գ. Տէր-Վարդանեանի, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2012].

Michael Rabo, *The Syriac = The Syriac Chronicle of Michael Rabo (The Great) A Universal History from the Creation*, Translation and Introduction by Matti Moosa, Beth Antioch Press, Teaneck, New Jersey, 2014.

Μιχαήλ Ατταλειάτης, *Ιστορία* = Μιχαήλ Άτταλειάτης, *Ιστορία*, μετάφραση-εισαγωγή-σχόλια Ί. Δ. Πολέμης, έκδ. «Κανάκη», Άθήνα, 1997.

Μωσής Καγανκατουκίτης, *Ιστορία* = Μωσής Καγανκατουκίτης, *Ιστορία της χώρας των Αλβανών*, κριτ. έκδοση και εισαγωγή του Β. Αρακειλάν, εκδ. Ακαδημίας Επιστήμων Αρμ. Σοβιετ. Σος. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1983 [Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քնն. բնագիրը և ներած. Վ. Առաքելյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1983].

Μωσής Τσουρταβίτης, *Αίτια σύγκλησης* = Μωσσή του ορθοδόξου επισκόπου των Γεωργιανών, *Αίτια σύγκλησης της Δ΄ Συνόδου των διοφυσιτών* (εκδ. Π. Μουραδιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. Γ΄, ΣΤ΄αι., σελ. 481-486 [Պատճառք Գ. Ժողովոյն Երկաթնակացն, Մովսէսի Վրաց ուղղափառ եպիսկոպոսի (Պ. Մուրադեան), ՄՀ, Հ. Գ, Զ դ., էջ 481-486].

Μωσής Χορενίτης, *Κοσμοδείκτης* = Μωσής Χορενίτης, *Κοσμοδείκτης* μαζί με προσθήκες τν προγόνων *ΑρμΣυγγρ*, τ. Β΄, Ε΄αι., σελ. 2138-2192 [Մովսէսի Խորենացոյ Աշխարհացոյց հանդերձ յաւելուածովք նախնեաց, ՄՀ, Հ. Բ, Ե դ., էջ 2138-2192].

Νεμέσιος Έμεσης, *Περί φύσεως* = Nemesii Emeseni de Natura Hominis, edidit Moreno Morani, BSB B. G. Teybner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1987.

Νερσής Λαμπρωνίτης, *Δημηγορία = Δημηγορία του αγίου Νερσή Λαμπρωνίτη* (εκδ. αρχιμ. Αρουτούν Αυγεριάν), Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1812 [*Առեմարանութիւն սրբոյն Ներսիսի Լամբրոնացոյ* (Σρωμα. ζ. Յարութիւն վրդ. Աւգերեան), Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1812].

Νερσής Λαμπρωνίτης, *Μυσταγωγία = Νερσής Λαμπρωνίτης, Μυσταγωγία της ιεράς Λειτουργίας με ερμηνεία του κυρ Νερσή Λαμπρωνίτη, αρχιεπισκόπου Ταρσού Κιλικίων, Ιερουσαλήμ, 1842* [*Խորհրդածութիւն սրբազան պատարագի, բացատրութեամբ տեառն Ներսիսի Լամբրոնացոյ արքեպիսկոպոսի Տարսուսի Կիլիկեցոց, Երուսաղէմ, 1842*].

Nicholas I, *Letters* = Nicholas I, Patriarch of Constantinople, *Letters*, Greek text and English Translation by R. J. H. Jenkins and L. G. Westerink, Dumraton Oaks, Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia, 1973.

Nicholas I, *Miscellaneous Writings* = Nicholas I Patriarch of Constantinople, *Miscellaneous Writings*, Greek Text and English Translation by L. G. Westerink, Dumbarton Oaks, Center for Byzantine Studies, Washington, 1981.

Νικήτα Βυζαντίου, *Έλεγχος* = Νικήτα Βυζαντίου, *Έλεγχος και Ανατροπή της σταλείσης έπιστολής έκ του άρχοντος της Άρμενίας επί διαβολή της Όρθοδόξου ήμῶν πίστεως και της Αγίας και Οίκουμενικής Τετάρτης Συνόδου, έξ έπιτροπής του φιλοχρίστου και εύσεβεστάτου βασιλέως ήμῶν. Έγράφη δε προς τον άρχοντα έκ προσώπου του πατριάρχου*, *PG*, 105, 588-605.

Νικήτας Στηθάτος, *Λογος Α΄* = «Όσιος Νικήτας Στηθάτος. Πρώτος στηλητευτικός Λόγος κατά των Αρμενίων (έκδοση του ελληνικού κειμένου, μετάφραση, εισαγωγικό άρθρο και σχόλια του ηγουμένου Διονυσίου (Σλένοβ), έλδοση του γεωργιανού κειμένου –της Μ. Α. Ραπάβα», *ΘΔ*, αρ. 7, 2008, σελ. 39-104 [*«Преподобный Никита Стифат. Первое обличительное слово против армян (Публикация греческого текста, перевод, вступительная статья и примечания игумена Дионисия (Шленова), публикация грузинского текста М. А. Рапава»*, *БВ*, №. 7, 2008, с. 39-104].

Νικήτας Στηθάτος, *Λόγοι Β' και Γ'* = «Όσιος Νικήτας Στηθάτος. Ο δεύτερος και τρίτος στηλητευτικοί Λόγοι κατά των Αρμενίων (έκδοση του αρχαίου ελληνικού κειμένου, μετάφραση, εισαγωγικό άρθρο και σχόλια του ηγουμένου Διονυσίου (Σλένοβ), έκδοση του γεωργιανού κειμένου – της Μ. Α. Ραπάβα», *ΘΔ*, αρ. 7, 2008, σελ. 32-123 [«Преподобный Никита Стифат. Второе и третье обличительные слова против армян (Публикация древнегреческого текста, перевод, вступительная статья и примечания игумена Дионисия (Шленова), публикация грузинского текста М. А. Рапава», *БВ*, №. 10, 2010, с. 32-123].

Νικήτας Στηθάτος, *Λόγος Δ'* = Τοῦ αὐτοῦ στηλητευτικὸς τέταρτος λόγος τῆς τῶν ἀρμενίων ὑφάλου αἰρέσεως, Σλένοβ, *Νικήτας Στηθάτος*, σελ. 269-285.

Νικήτας Στηθάτος, *Περί ενζύμων και αζύμων* = *Του Στηθιαίου κύρου Νικήτα τῆς Μονῆς τῶν Στουδίτων κατὰ Ἀρμενίων καὶ Λατίνων (καὶ) περὶ ενζύμων καὶ αζύμων*, Hergenroether, *Monumenta*, σελ. 139-154.

Νικολάου τοῦ ἁγιωτάτου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ποίημα πρὸς τὸν πρῶτον τοῦ Ἁγίου Ὁρους, ὡς τυπικόν διὰ στοίχου, *PG* 111, 389-406.

Ουχτανής, *Ιστορία της Αρμενίας* = Επίσκοπος Ουχτανής, *Ιστορία της Αρμενίας*, *Αρμ Συγγρ*, τ. ΙΕ', Γ'αι., Ιστοριογραφία, βιβλίο Β', σελ. 466-616 [Ուխտանէս եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, ՄՀ, ԺԵ Հ. Ժ դ. Պատմագրութիւն, Բ դրբ, էջ 466-616].

Πάυλος Ταρωνίτης, *Επιστολή* = *Επιστολή του μακαρίου Παύλου Ταρωνίτη, του νικητή πρωταθλητή και διδασκάλου κατά του Ρωμαίου φιλοσόφου Θεοπίστου* (εκδ. Γ. Αλαβερδιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΖ', ΙΑ'αι., σελ. 298-563 [Թուղթ Երանելոյն Պաւղոսի Տարանացոյ յաղթաւղ արտյեան վարդապետի ընդ դէմ Թէոփիստեայ Հռոմօ փիլիսոփային (Հրատ. Գ. Ալաբերդեան), ՄՀ, Հ. ԺԵ, ԺԱ դ. էջ 298-563].

Πεντηκοστάριον = *Πεντηκοστάριον χαρμόσυνον*, εκδ. της Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, εν Αθήναις, ³2010.

Πέτρος Σικελιώτης, *Ίστορία* = Πέτρου Σικελιώτου, *Ίστορία χρειώδης ἔλεγχος τε καὶ ἀνατροπὴ αἰρέσεως τῶν Μανιχαίων καὶ Παυλικιανῶν λεγομένων προσωποποιηθεῖσα ὡς πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Βουλγαρίας*, *PG* 104, 1239-1304.

Photius Constantinopolitanus, *Epistulae et Amphilochia* = Photii patriarchae Constantinopolitani, *Epistulae et Amphilochia*, recensuerunt B. Laourdas et L. G. Westerink, τ. I (1984), τ. II (1985), τ. III (1985), τ. IV (1986), τ. V (1986), τ. VI (1988), Leipzig.

Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Επιστολή στον Ασώτ = Αντίγραφο της επιστολής του μεγάλου πατριάρχου της Κωνσταντινουπόλεως Φωτίου προς τον Ασώτ άρχοντα των αρχόντων* (εκδ. π. Ν. Ακινεάν), *ΗΑ*, 1968, αρ. 10-12, 439-450 [*Պատմէն թղթոյն մեծի Հայրապետին Կոստանդնուպոլսի Փոսայ առ Աշոտ իշխանաց իշխան* (Σραση. Հ. Ն. Ակինեան), *ՀԱ*, 1968, թիւ 10-12, 439-450].

Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Κατά τῆς Θεοπασχιτῶν αἰρέσεως* = Κατά τῆς Θεοπασχιτῶν αἰρέσεως, Photius Constantinopolitanus, *Epistulae et Amphilochia*, τ. III, σελ. 4-97.

Φώτιος Κωνσταντινουπόλεως, *Μυριόβηβλος ή Βιβλιοθήκη*, *PG* 103, 41-1588.

Σαμουήλ Ανίτης, *Χρονογραφία* = Σαμουήλ Ανίτης και συνεχιστές, *Χρονογραφία από τον Αδάμ μέχρι το 1776*. Επιμ. του Κ. Μαθεβοσιάν, εκδ. «*Ναΐρί*», Ερεβάν, 2014 [*Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրութիւն Աղամից մինչև 1776*, աշխ. Կ. Մաթևոսյանի, Եր., «*Նաիրի*», 2014].

Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης, *Περί Κυριακών εορτών* = Σαμουήλ του Καμρτζατζορίτη *Περί Κυριακών εορτών* (εκδ. Α. Κεοσεγιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. I', I'αι., σελ. 703-734 [*Սամուէլի Կամրջաձորեցոյ Յաղագս տաւնից տէրունականաց* (Σραση. Յ. Քէօսէեան), *ՄՀ*, Ժ Գ., Ժ դ., էջ 703-734].

Schwartz, Kyrillos = E. Schwartz, *Kyrillos von Skythopolis*, Leipzig, 1939.

Στέφανος Ορμπελιάν, *Αντίρρηση* = *Κυρ Στεφάνου, του πρωτόθρονου Αρχιεπισκόπου του Σιουνίκ, Αντίρρηση κατά των διοφουσιτών*, Κωνσταντινούπολη, 1756 [*Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց նախագահ Արհեպիսկոպոսի Հակածառութիւն ընդդէմ երկաբնակաց, Կոնստանդնուպոլիս*, 1756].

Στέφανος Ορμπελιάν, *Ιστορία* = *Ιστορία του νομού Σισακάν, γραφείσα από τον αρχιεπίσκοπο Σιουνίκ Στέφανο Ορμπελιάν*, Τιφλίδα, 1910 [*Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբէլեան արքեպիսկոպոսի Սիւնեաց, Թիֆլիս*, 1910].

Step'anos Taronec'i, *The Universal History* = *The Universal History by Step'anos Taronec'i*, Introduction, Translation and Commentary T. Geenwood, Oxford, 2019.

Στέφανος Σιονικίτης, *Επιστολή = Περί σύναξης των αγίων Πατέρων –Αθανασίου, Βασιλείου, Θεολόγου, του Νύσσης, Ιωάννου, Κυρίλλου, Πρόκλου, Ειρηναίου (), Επιφανείου, Εφραίμ, Μελετίου και των ομοίων τους, Επιστολή του μακαρίου Στεφάνου, επισκόπου του Σιουνίκ, απάντηση στην επιστολή των Ρωμαίων –του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γερμανού, που την έφερε ο ίδιος* (εκδ. Α. Κιοεσιγιάν), *Αρμ Σνγγρ*, τ. ΣΤ', Η αι. (Παράρτημα), σελ. 521-542 [Յաղագս ժողովոյն սուրբ Հարցն՝ Աթանասի, Բարսղի, Աստուածաբանի, Նիւսացւոյ, Յովհաննու, Կիւրղի, Պրոկղի, Երեանոսի (), Եպիփանու, Եփրեմի, Մեղիտոսի, եւ նոցին նմանաց, Թուղթ Երանելոյն Ստեփանոսի Սիւնեաց եպիսկոպոսի՝ պատասխանի Թղթոյն Հռոմոց Գերմանոսի պատրիարքի Կոնստանդինուպալսի, զոր ինքն իսկ եբեր (Հրատ. Յ. Քէսուէեան), ՄՀ, Հ. Զ., Ը դ. (Յաւելուած), էջ 521-542].

Στέφανος Ταρωνίτης, *Παγκόσμια Ιστορία = Στέφανος Ταρωνίτης Ασοχίκ, Παγκόσμια Ιστορία* (εκδ. Γ. Μανουκιάν), *ΑρμΣνγγρ*, τ. ΙΕ', Ι'αι., Ιστοριογραφία σε δύο βιβλία, βιβλίο Β', σελ. 639-829 [Ստեփանոս Տարունցի Ասոչիկ, Պատմութիւն Տրեղերական (Հրատ. Գ. Մանուկեան), ՄՀ, Հ. ԺԵ, Ժ. Դ. Պատմագրութիւն Երկու գրքով, գիրք Բ, էջ 639-829].

Συνεχιστής του Θεοφάνους, *Χρονολογία = Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgiuw Monachus, ex recognitione I. Bekkeri, Bonnae, impensis Ed. Weberi, 1838.*

Σωκράτης, *Εκκλησιαστική Ιστορία = Σωκράτους του Σχολαστικού Εκκλησιαστική ιστορία και Βίος του αγίου Σιλβέστρου Ρώμης, επιμ. του αρχιμ. Μεσρώπ Τερ-Μοβσισεάν, Βαγαρσαπάτ, τυπογραφείο πατριαρχείου Αγ. Ετσμαιατσίν, 1897* [Սոկրատայ Աքոլաստիկոսի Եկեղեցական Պատմութիւն եւ Պատմութիւն վարուց սրբոյն Սիղբեստրոսի եպիսկոպոսին Հռովմայ, աշխատասիրութեամբ Մեսրոպ վ. Տէր-Մովսիսեան, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, 1897].

Σωκράτης Σχολαστικός, *Εκκλησιαστική Ιστορία = Sokrates Irchengeschicht, Herausgegeben von G. Ch. Hansen, Mit Beiträgen von M. Širinjan, Academiae Verlag, Berlin, 1995.*

Théodore Daphnopatès, *Correspondance* = Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, éditée et traduite par J. Darrouzès et L. G. Westerink, éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, Paris, 1978.

Θεόδωρος Δαφνοπάτης, *Επιστολή* = *Ανίγραφον ἐπιστολῆς πρὸς τὸν τοῦ Σουνῆς ἐπίσκοπον χώρας τῶν Ἀρμενίων, δογματίζοντα μίαν φύσιν ἐπὶ Χριστοῦ μετὰ τὴν ἔνωσιν· τοῦ βασιλέως προστάξαντος*, Théodore Daphnopatès, *Correspondance*, σελ. 109-141.

Τιμόθεος Αἴλουρος, *Ανατροπή* = Τιμοθέου, αρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας, *Ανατροπή των ορισμένων στη Σύνοδο Χαλκηδόνας*, εκδ. του αρχιμ. Καραπέτ και αρχιμ. Γιεβάνδ, Αγ. Ετσματισίν, τυπογραφείο Αγίας Ἐδρας, 1908 [Տիմոթէոսի եպիսկոպոսապետի Աղեքսանդրեայ, Հաղածառութիւն առ սազմանեալսն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, ի լոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ ծ. Վարդապետի եւ Երուանդ վարդապետի, Ս. Էջմիածին, տպարան Մայր Աթոռոյ, 1908].

Τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, *Περὶ τῶν ἀζύμων*, PG 26, 1327-1332.

Του αὐτοῦ ἁγιωτάτου Φωτίου, *Διήγησις περὶ τῆς Μανιχαίων ἀναβλαστήσεως*, PG 102, 15-264.

Του ἐν Ἁγίοις πατρός ἡμῶν Ἀθανασίου ἀρχιεπισκόπου Αλεξανδρείας, *Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφάνειας τοῦ Θεοῦ Λόγου, καὶ κατὰ Ἀρειανῶν*, PG 26, 983-1028.

Του ἐν Ἁγίοις πατρός ἡμῶν Θεοδώρου του Στουδίτου, *Διδασκαλία χρονικὴ τῆς Μονῆς του Στουδίου*, PG 99, 1693- 1704.

Του ὀσίου πατρός ἡμῶν Ἰσαάκ του Καθολικοῦ τῆς Μεγάλης Ἀρμενίας, *Λόγος στηλιτευτικός κατὰ Ἀρμενίων*, PG 132, 1155-1217.

Θωμάς Αρτσρουνίδης, *Ιστορία* = Θωμάς Αρτσρουνίδης και Ανόνυμος, *Ιστορία του οἴκου των Αρτσρουνιδῶν* (εκδ. Γ. Τερ-Βαρδανιάν), *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΑ', Γ'αι., Ιστοριογραφία σε δύο βιβλία, βιβλίο Α', σελ. 46-313 [Թովմա Արծրունի եւ Անանուն, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց (Հրատ. Գ. Տէր-Վարդանեան), ՄՀ, Հ. ԺԱ., Ժ. դ., Պատմագրութիւն երկու գրքով, գիրք Ա., էջ 46-313].

Τριωδιον = *Τριωδιον κατανοκτικὸν περιέχον ἅπασαν τὴν ἀνηκούσαν αὐτῷ ἀκολουθίαν τῆς Ἁγίας καὶ Μεγάλης Τεσσαρακοστῆς*, εκδ. «Φῶς», Ἀθήναι, 1958.

Υμνολόγιο = *Չայիքաղ Շարակաւ, Ս. Էջմիածին*, ³1999 [Υμνολόγιο κατά ήχους, Αγ. Ετσματισίν, 31999].

Usener, *Vita* = H. Usener, *Vita S. Theodosii Abbatis a Theodoro ep. Scripta*, Bonnae, 1890.

Βαρδάν, *Συλλογή Ιστορίας* = *Συλλογή Ιστορίας εξηγούμενη από τον αρχιμανδρίτη Βαρδάν*, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1862 [Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի ընտանեակ, Ի Վենետիկ, Ի Ս. Ղազար, 1862].

Βασίλειος Θεσσαλονίκης, *Βίος Ευθυμίου Νέου* = *Vie et office de Sant Euthyme le Jeune. Texte grec publie par le L. Petit*, *BHO*, 1904, N 5, σελ. 1-51.

Βιβλίο *Επιστολών*⁽²⁾ = *Βιβλίο Επιστολών* (εκδ. αρχιεπ. Νοράιρ Πογαρεάν), τυπ. Αγ. Ιάκωβον, Ιερουσαλήμ, ⁽²⁾1994 [Գիրք Թղթոց (Հրատ. Նորայր արք. Պողոբեան), Երուսաղէմ, տպ. Ս. Յակոբեանց, ⁽²⁾1994].

Βιβλίο Κανόνων = *Βιβλίο κανόνων των Αρμενίων*, επιμ. του Β. Ακωμπιάν, τ. Α'-Β', εκδ. Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβ., Σος. Δημοκρατίας, Εραβάν, 1964 [Կանոնագիրք Հայոց, աշխ. Վ. Հակոբյանի, Հ. Ա.-Բ, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Եր., 1964].

Ξενοφών, *Κάθοδος* = *Xenophontis, Expeditio Cyri*, edidit E. Poppo, Lipsiae, 1827.

Xosrov Anjewac'i, *Commentary* = *Xosrov Anjewac'i, Commentary on the Divine Liturgy by Xosrov Anjewac'i*, translated with an Introduction by S. Peter Cowe, St. Vartan Press, New York, 1991.

Βοηθήματα

A Handbook = A Handbook to Classical Reception in Eastern and Central Europe, ed. Z. Martirosova Torlone, D. LaCourse Munteanu and D. Dutsch (John Wiley & Sons: 2017).

Αβαγκιάν, «Το δεσποτάτο του Αρτσάχ» = X. Αβαγκιάν, «Το δεσποτάτο του Αρτσάχ», *ΙΑ*, τ. Β', βιβλ. Β', σελ. 114-135 [Հ. Ավագյան, «Արցախի իշխանությունը», *ՀՊ*, Հ. II, գիրք II, էջ 114-135].

Αβούρης, «Ζέον» = Σ. Ν. Αβούρης, «Ζέον», *ΘΗΕ*, τ. Ε', στ. 1214-1215.

Adontz, *Armenia* = N. Adontz, *Armenia in the Period of Justinian: the Political Conditions Based on the Naxarar System*. Translated with partial revisions, a bibliographical note and appendices by Nina G. Garsoïan, Lisbon, 1970.

Adontz, “Asot Erkat” = N. Adontz, “Asot Erkat’ ou de Fer Roi d’ Arménie de 913 à 929”, Adontz, *Etudes*, σελ. 265-283.

Adontz, *Etudes* = N. Adontz, *Etudes Armeno-Byzantines*, distributors Livraria Bertrand, Lisbonne, 1965.

Adontz, “Les Dalassènes” = N. Adontz, “Les Dalassènes”, Adontz, *Etudes*, σελ. 163-177.

Adontz, “Samuel l’Arménien” = N. Adontz, “Samuel l’Arménien Roi des Bulgares”, Adontz, *Etudes*, σελ. 347-407.

Adontz, “Les Taronites” = N. Adontz, “Les Taronites en Arménie et à Byzance”, Adontz, *Etudes*, pp. 197-263.

Adontz, “Tornik” = N. Adontz, “Tornik le Moine”, Adontz, *Etudes*, σελ. 297-318.

Αδόντζ, *Αρμενία* = N. Αδόντζ, *Αρμενία κατά την εποχή του Ιουστινιανού. Η πολιτική κατάσταση εν βάσει το καθεστώσ των ναχαράρ*, Τυπ. Της Αυτοκρατορικής Ακαδημίας Εοιστήμων, Αγ. Πετρούπολη, 1908 [Н. Адонцъ, *Арменія въ эпоху Юстиніана. Политическое состояніе на основѣ нахарарского строя*, Типографія Императорской Академіи Наукъ, СПб, 1908].

Αδόντζ, «Δαβίδ Κουροπαλάτης» = N. Αδόντζ, «Δαβίδ Κουροπαλάτης († 30 Μαρτίου του 1000)», Αδόντζ, *Έργα*, τ. Ε΄, σελ. 372-413 [Ն. Ադոնց, «Դավիթ Կյուրոպալատ († 31-ը մարտի 1000 թ.)», Ադոնց, *Երկեր*, Հ. Ե, էջ 372- 413].

Αδόντζ, *Έργα* = N. Αδόντζ, *Έργα* (εκδ. Π. Οβανισιάν), τ. 1-7 (2006-2017), εκδ. του Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν [Ն. Ադոնց, *Երկեր* (Հրատ. Պ. Նովհանյան), Հ. Ա-Է (2006-2017), ԵՀ Հրատ. Եր., 2006].

Αδόντζ, «Η δόξα των Βαγρατιδών» = Αδόντζ, «Η δόξα των Βαγρατιδών», Αδόντζ, *Έργα*, τ. Α΄, σελ. 439-535 [Ն. Ադոնց, «Բագրատունյաց փառքը», Ադոնց, *Երկեր*, Հ. Ա, էջ 439-535].

Αδόντζ, «Η κοσμοθεωρία» = N. Αδόντζ, «Η κοσμοθεωρία των αρχαίων Αρμενίων», Αδόντζ, *Έργα*, τ. Α΄, σελ. 13-78 [Ն. Ադոնց, «Հին հայոց աշխարհայացքը», Ադոնց, *Երկեր*, Հ. Ա, էջ 13-78].

Αδόντζ, «Η μοναχή Κασσία» = N. Αδόντζ, «Η μοναχή Κασσία και οι Αρμένιοι», Αδόντζ, *Έργα*, τ. Ε΄, σελ. 43-47 [Ն. Ադոնց, «Կաթիա միանձնուհին և հայերը», Ադոնց, *Երկեր*, Հ. Ե, էջ 43-47].

Αδόντζ, «Το Θέμα Λυκανδού» = N. Αδόντζ, «Το Θέμα Λυκανδού στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις», Αδόντζ, *Έργα*, τ. Ε΄, σελ. 212-238 [Ն. Ադոնց, «Լիվանդոսի բնակավայրը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում», Ադոնց, *Երկեր*, Հ. Ե, էջ 212-238].

Ακινιάν, *Βιβλιογραφικές μελέτες* = Νερσής Ακινιάν, αρχιμ., *Βιβλιογραφικές μελέτες. Έρευνα και πρότυπο κείμενο*, τ. Α΄-ΣΤ΄ (1922-1964), τυπ. των Μχитарιστών, Βιέννη [Ներսիս վրդ. Ակինեան, *Մատենագրական հետազոտութիւններ. քննութիւն և բնագիր*, Հ. Ա-Զ (1922-1964), Վիեննա, Մխիթ, տպարան].

Ακινιάν, «Η γενεαλογία των Τορνικιάν» = Νερσής Ακινιάν, αρχιμ., «*Η γενεαλογία των Τορνικιάν*», Ακινιάν, *Βιβλιογραφικές μελέτες*, τ. Δ΄, σελ. 49-88 [Հ. Ներսիս վրդ Ակինեան, «Թոռնիկեանց ճիւղաբերութիւնը», Ակինեան, *Մատենագրական հետազոտութիւններ*, Հ. Դ., էջ 49-88].

Ακινιάν, «Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτης» = N. Ακινιάν, «Ιωσήφ Κωνσταντινουπολίτης μεταφραστής Συναξαρίου (991)», *ΠΜ*, 1957, αρ. 1-2,

στ.1-12 [ζ. Ύβερυξυ Ակիրենեան, «Յոսվսէփ Կոստանդնուպոլսեցի Թարգմանիչ Յայսմաւուրքի (991)», *ՀԱ*, 1957, Թիւ 1-2, ս.1-12].

Աκινιάν, *Κυριών* - Νερσής Ακινιάν, αρχιμ., *Καθολικός Ιβήριας Κυριών*, τυπ. Μχιταριστών, Βιέννη 1910 [Ύβερυξυ վրդ. Ակիրենեան, Կիւրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, Միսիթ, տպարան, 1910].

Աκινεան, *Νερσής Λαμπρωνίτης* = Ακινεան Νερσής αρχιμ., *Νερσής Λαμπρωνίτης, Αρχιεπίσκοπος Ταρσού*, Τυπ. Μχιταριστών, Βιέννη, 1956 [Ակիրենեան Ύβερυξυ, Ύβερυξυ Լամբրոնացի, արքեպիսկոպոս Տարսոնի, Վիեննա, Միսիթ, տպարան, 1956].

Աκομπιάν, «Δαβίδ-Γκαρετζί» = Ζ. Ακομπιάν, «Δαβίδ-Γκαρετζί· οι Αρμενόγλωσσες τοιχογραφίες της Μονής Σαμπερεέμπι», *ΔΑ*, 2013, αρ. 2-3, σελ. 130-164 [Զ. Հակոբյան, «Դավիթ-Գարեջի. Սաբերեբերի վանքի հայադիր որմնանկարները», *ԲՀ*, 2013, Թիվ 2-3, էջ. 130-164].

Աκομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ* = Θ. Χ. Ακομπιάν, *Το βασίλειο του Σιουνίκ (από ιστορικό-γεωγραφική άποψη)*, εκδ. «Միտկ», Եρεβան, 1966 [Թ. Խ. Հակոբյան, *Սյունիքի թագավորությունը (պատմա-աշխարհագրական առումով)*, Եր., «Միտք» հրատ., 1966].

Աκοπιάν, «Μία ομάδα» = Ζ. Ακοπιάν, «Μία ομάδα των μικρογραφημένων αρμενικών κωδίκων του ΙΑ΄αι. και η υπόθεση της βυζαντινής καλλιτεχνικής επιρροής», *VizVrem*, 67 (92), 2008, σελ. 194-206 [З. Акопян, «Группа армянских иллюстрированных рукописей XI в. и проблема византийского художественного влияния», *ВВ*, 67 (92), 2008, с. 194-206].

Աκοπιάν, «Οι Αρμενοβυζαντινές» = Ζ. Ακοπιάν, «Οι Αρμενοβυζαντινές σχέσεις στη σφαίρα της τέχνης από τον πρώιμο Μεσαίωνα μέχρι το τέλος του ΙΑ΄αι.», *ΑΑΔ*, 2/3-Ι, 2009, σελ. 130-145 [З. Акопян, «Армяно-византийские связи в области искусства с раннего Средневековья до конца XI в.», *ΑΓΒ*, 2/3-Ι, 2009, с. 130-145].

Աκοπιάν, «Οι ιδιαιτιρότητες» = Ζ. Ακοπιάν, «Οι ιδιαιτιρότητες της εικονογραφίας των Αρμενικών χαλκηδονίων μνημείων (Ι΄-ΙΓ΄αι.)», *ΙΦΠ*, 2009, 2-3 (181-182), σελ. 167-185 [З. Акопян, «Особенности иконографии армяно-халкидонитских памятников (X-XIII вв.)», *ՊԲՀ*, 2009, 2-3 (181-182), с. 167-185].

- Ακόποβ, *Τάικ* = A. A. Ακόποβ, *Τάικ· η διοικητική και δημογραφική εικόνα από τον ΙΣΤ΄ μέχρι την α΄ τριακονταετία του ΙΘ΄ αι.*, Ινστιτούτο ιστορίας της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν, 2013 [Ա. Ա. Ակոպով, *Տայք. վարչաժողովրդական պատկերը XVI դարից XIX դարի I երեսնամյակը*, Եր. ՀՀ ԳԱԱ, Պատմության ինստիտուտ, 2013].
- Ακόποβ, «Το ζήτημα» = A. Ακόποβ, «Το ζήτημα της κληρονομιάς του Δαβίδ Κουροπαλάτη στο τέλος του Ι΄-πρώτη 25-ετία του ΙΑ΄αι.», *ΕΕ*, τ. ΙΔ΄, (2011), σελ. 17-23 [Ա. Ակոպով, «Դավիթ Կյուրապաղատի ժառանգության հարցը X դ. վերջին և XI դ. առաջին քառորդին», *ԳԱ*, XIV (2011), էջ 17-23].
- Ακριτίδης, *Η ιστορική* = N. Σ. Ακριτίδης, *Η ιστορική γεωγραφία του Οικουμενικού Πατριαρχείου από τον 9^ο αι. μ. Χ. μέχρι το 1453*, εκδ. οίκος Αντ. Σταμούλη, Θεσσαλονίκη, 2009.
- Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄» = B. Αλεξανιάν, «Βαάν Α΄ Σιουνικήτης Καθολικός Αρμενίας», *ΔΠΕ, Αρμενικές σπουδές*, 2019, αρ. 2, σελ. 38-54 [Վ. Ալեքսանյան, «Վահան Ա Սյունեցի կաթողիկոս Հայոց», *ԲԵՀ, Հայագիտություն*, 2019, № 2, էջ 38-54].
- Αλεξανιάν, «Περί δράσης» = B. Αλεξανιάν, «Περί δράσης του επισκόπου Ιακώβου Α΄ Σιουνικήτη (918-958)», *ΙΦΠ*, 2014, αρ. 4, σελ. 195-209 [Վ. Ալեքսանյան, «Հակոբ Ա եպիսկոպոս Սյունեցու գործունեությունը (918-958 թթ.)» *ՊԲՀ*, 2014 № 4, էջ 195-209].
- Alikberov, Gadjiev, *Albania Caucasica I = Albania Caucasica I, edited by A. K. Alikberov, M. S. Gadjiev, Moscow, Institute of Oriental Studies RAS, 2015.*
- Αλισάν, *Ιστορία των Αρμενίων*, = *Ιστορία των Αρμενίων· ιστορικοί και ιστορίες των Αρμενίων*. Συνέγραψε και συνέλεξε ο π. Γεβόνδ Αλισάν, αρχιμ., Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1901 [Հայագատոււմ. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց, յորինեալ եւ հաւաքեալ է հ. Ղեւոնդեայ վ. մ. Ալիշան, Վենետիկ- Ս. Ղազար, 1901].
- Αλπογιατζεάν, *Τα όρια* = A. Αλπογιατζεάν, *Τα όρια της ιστορικής Αρμενίας*, τυπ. «*Որ Աստղ*», Κάιρο, 1950 [Ա. Ալպոյաճեան, *Պատմական Հայաստանի սահմանները*, Գահիրէ, տպ. «Նոր Աստղ», 1950].
- Amann, “Photius” = E. Amann, “Photius”, *DTC*, τ. 10, στ. 1536-1604.
- Αναγνωστάκης, «Ο βυζαντινός» = Η. Αναγνωστάκης, «Ο βυζαντινός οινικός πολιτισμός», *Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία*, σελ. 39-67.

Ανανεάν, *Αλληλογραφία* = Πογώς Ανανεάν (π.), *Αλληλογραφία του καθολικού της Αρμενίας Ζαχαρία και του άρχοντα των αρχόντων Ασώτ με τον πατριάρχη Φώτιο και τον πάπα Νικόλαο Α΄*, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1992 [Հ. Պօղոս Անանեան, *Զարբրիա Հայոց կաթողիկոսի և Աշոտ իշխանաց իշխանի թղթակցութիւնը Փոս պատրիարքի և Նիկողայոս Ա. Պապի հետ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1992].

Ανανεάν, *Έρευνα* = Πογώς Ανανεάν (π.), *Έρευνα της ιστορίας της Αρμενικής Εκκλησίας περιόδου Ε΄-ΣΤ΄ αιώνων*, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1991 [Հ. Պօղոս Անանեան, *Քննութիւն Հայ եկեղեցւոյ պատմութեան, Ե. եւ Զ. դարերու շրջանին*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1991].

Ananyan, “The Armenian” = Ananyan Shahe, Archim., “The Armenian Christological Tradition”, *The Dialogue*, σελ. 301-316.

Άννινσκυ, *Ιστορία* = Α. Άννινσκυ, *Ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας (μέχρι και τον ΙΘ΄ αι.)*, Κισινάου, 1900 [А. Аннинский, *История Армянской церкви (до XIX в.)*, Кишиневъ, 1900].

Αρακελιάν, «Η ακμή» = Μ. Ν. Αρακελιάν, «Η ακμή της βασιλείας των Βαγρατιδών», *ΙΑΑ*, τ. Γ΄, σελ. 47-57 [Բ. Ն. Առաքելյան, *Բագրատունյաց թագավորության բարգավաճումը*, *ՀժՊ*, Հ. III, էջ 47-57].

Αρακελιάν, «Η αποκατάσταση» = Μ. Ν. Αρακελιάν, «Η αποκατάσταση της αρμενικής πολιτείας», *ΙΑΑ*, τ. Γ΄, σελ. 13-24 [Բ. Ն. Առաքելյան, *Հայկական պետականության վերականգնումը*, *ՀժՊ*, Հ. III, էջ 13-24].

Αρακελιάν, «Η τάση» = Μ. Ν. Αρακελιάν, «Η τάση προς την ενοποίηση της χώρας και αγώνας κατά της ξένης εισβολής», *ΙΑΑ*, τ. Γ΄, σελ. 25-46 [Բ. Ն. Առաքելյան, *Երկիրը միավորելու ճգնում և պայքար օտար ներխուժման դեմ*, *ՀժՊ*, Հ. III, էջ 25-46].

Aram I, *Saint Nersēs* = Aram I Catholicos of Cilicia, *Saint Nersēs the Gracious and Church Unity. Armeno-Greek Church Relation (1165-1173)*, Armenian Catholicosate of Cilicia, Antelias- Lebanon, 2010.

Αρεβσατιάν, *Ο Γρηγόριος Μάγιστρος* = Αρεβσατιάν, *Ο Γρηγόριος Μάγιστρος-υμνόγραφος και αισθητικός*, εκδ. «Γκιτουτιούν» της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν, 2018 [А. Аревшатян, *Григор Магистрос – гимнограф и эстет*, Ер., изд. «Гитутюн» НАН РА, 2018].

- Armenian Kars and Ani = Armenian Kars and Ani*, ed. R. G. Hovhannisian, Costa Mesa, California, 2011.
- Αρμένιοι Άγιοι = Αρμένιοι Άγιοι και άγιοι τόποι*, με επιμ. του Σ. Αρουτιουνιάν και Α. Καλανθαριάν, εκδ. «Χαϊαστάν», Ερεβάν, 2001 [*Հայոց սրբերը և սրբափայտերը*, խմբ. Ս. Հարությունյան, Ա. Քալանթարյան, Եր., «Հայաստան», 2001].
- Αρουτιουνιάν, *Η αρχοντική οικογένεια* = Μ. Αρουτιουνιάν, *Η αρχοντική οικογένεια των Αρτσρουνιδών μέσα στην αρμενική ιστορία*, εκδ. «Μεκνάρκ», Ερεβάν, 2016 [Բ. Հարությունյան, *Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը Հայոց պատմության մեջ*, Եր., «Մեկնարկ», 2016].
- Αρουτιουνιάν, «Κοσμοδείκτης» - Μ. Αρουτιουνιάν, «Κοσμοδείκτης» *ΑρμΣυγγρ*, τ. Β΄, Ε΄αι., σελ. 2123-2136 [Բ. Հարությունյան, «Աշխարհացոյց», *ՄՀ*, Հ. Բ, Ե. դ., էջ 2123-2136].
- Αρουτιουνιάν, «Το βασίλειο του Σιουνίκ» = Μ. Αρουτιουνιάν, «Το βασίλειο του Σιουνίκ» *ΙΑΑ*, τ. Γ΄, σελ. 135-145 [Բ. Հարությունյան, «Սյունիքի թագավորությունը», *ՀՃՊ*, Հ. III, էջ 135-145].
- Αρουτιουνιάν, «Το Τασίρ-Τζοραγκέτ» = Ρ. Ι. Αρουτιουνιάν, «Το Τασίρ-Τζοραγκέτ και οι βόρειο-δυτικές επαρχίες της Αρμενίας κατά τους Θ΄-ΙΑ΄αι.», *ΙΑΑ*, τ. Γ΄, σελ. 100-115 [Բ. Ի. Հարությունյան, «Տաշիր-Չորագետը և Հայաստանի Հյուսիս-արևմտյան գավառները IX-XI դարերում», *ՀՃՊ*, Հ. III, էջ 100-115].
- Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Η ζώνη* = Β. Α. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Η ζώνη των Αρμενοβυζαντινών επαφών (I΄-ΙΑ΄αι.). Τα αποτελέσματα συνεργασίας των πολιτισμών*, εκδ. «Ναούκα», εκδ. ετερ. «Востότσναγια λιτερατούρα», Μόσχα, 1994 [Β. Α. Арутюнова-Фиданян, *Армяно-византийская контактная-зона (X-XI вв.). Результаты взаимодействия культур*, М., «Наука», изд. фирма “Восточная литература”, 1994].
- Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι* = Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Οι χαλκηδόνιοι Αρμένιοι στα ανατολικά σύνορα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (ΙΑ΄αι.)*, εκδ. «Χαϊαστάν», Ερεβάν, 1980 [Β. Α. Арутюнова-Фиданян, *Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.)*, Ер., “Айастан”, 1980].
- Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, «Το «Ιβηρ» = Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, «Το «Ιβηρ» στις βυζαντινές πηγές του ΙΑ΄αι.», *ΔΜ*, 11 (1973), σελ. 46-67 [Β. Α. Арутюнова-

- Фиданиян ««Ивер» в византийских источниках XI в.», *РВ*, 11 (1973), էջ 46-67].
- Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα» = Β. Α. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, «Το σημείωμα του ιερέα Πανταλέοντος», *VizVrem*, τ. 51 (1990), σελ. 112-118 [Β. Α. Αрутюнова-Фиданиян, «Памятная запись священника Пандалеона», *ВВ*, τ. 51 (1990), с. 112-118].
- Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, *Το τυπικό = Το τυπικό του Γρηγορίου Πακουριάν*, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια της Β. Α. Αρουτιούνοβα-Φιδανιάν, εκδ. της Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1978 [*Тупик Григория Пакуриана*. Введ., перевод и комм. В. А. Арутюновой-Фиданиян, Ер., изд-во АН АССР, 1978].
- Ασραθιάν «Γκνδεβάνκ» = Μ. Ασραθιάν «Γκνδεβάνκ», *ΧΑ*, σελ. 217 [Մ. Հասրաթյան, «Գնդեվանք», *ՔՀ*, էջ 217].
- Ασραθιάν, Μανουκιάν, «Μονή Ταθέβ» = Μ. Ασραθιάν, Σ. Μανουκιάν, «Μονή Ταθέβ», *ΧΑ*, σελ. 994-998 [Մ. Հասրաթյան, Ս. Մանուկյան, «Տաթևի վանք», *ՔՀ*, էջ 994-998].
- Αστσεάν, *Ο ταχύ φτάνων* = Αστσεάν Μεσρόπ, αρχιεπ., *Ο ταχύ φτάνων άγιος Σαργκίς*, εκδ. «Μουγνί», Ερεβάν, 2002 [Աշտեան Մեսրոպ, արք., *Արագածապատ սուրբ Սարգիս*, Եր., «Մուղնի» հրատ., 2002].
- Ατσαριάν, *Αιτιολογικό λεξικό* = Χ. Ατσαριάν, *Αιτιολογικό λεξικό των Αρμενικών*, τ. Α'-Δ' (1971-1979), εκδ. Πανεπιστημίου Ερεβαν, Ερεβάν [Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. Ա-Դ (1971-1979), ԵՀ հրատ., Եր.].
- Ατσαριάν, *Λεξικό* = Χ. Ατσαριάν, *Λεξικό των αρμενικών κυρίων ονομάτων*, τ. Α' [1942], Β' [1944], Γ' [1946], Δ' [1948], Ε' [1962], εκδ. του Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν [Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա [1942], Բ [1944], Գ [1946], Դ [1948], Ե [1962], Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Եր.].
- Αυγκερεάν, *Πλήρεις Βίοι* = *Πλήρεις Βίοι και Μαρτυρολόγια αγίων του παλαιού Ημερολόγιου της Αρμενικής Εκκλησίας. Συγγραφέν από τον αρχιμ. π. Μκρτιτς Αυβγκερεάν*, τ. Α'-ΙΒ' (1810-1815), Βενετία-Αγ. Λάζαρος [*Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւնք սրբոց որք կան ի հին Տօնացուցի Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց: Յօրինեալ ի հ. Մկրտիչ վրդ. Աւգերեան, հ. Ա-ԺԲ (1810-1815) Վենետիկ-Ս. Ղազար*].

- Μπαγουμιάν, *Το ζήτημα* = Μπαγουμιάν Ζαχαρία, αρχιμ., *Το ζήτημα του αμιγούς Ποτηρίου στην Αρμενική Εκκλησία*, Αγ. Έδρα Ετσμιατσίν, 2013 [Բաղուժյան Զաքարիա, վրդ., *Անսպառն քաթաղի խնդիրը Հայոց եկեղեցուժ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին*, 2013].
- Μπαμπινιώτης, *Λεξικό* = Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής γλώσσας, με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων*, Κέντρο Λεξικολογίας Ε Π. Ε., Αθήνα, 2002.
- Μπαρχουδαριάν, «Η τοποθεσία» = Σ. Μπαρχουδαριάν, «Η τοποθεσία και η δράση της Σχολής του Ερμόν», *ΔΜ*, 5 (1960), σελ. 293-306 [Ս. Բարխուդարյան, «Հերմոնի դպրոցի տեղադրությունը ու դերը ներքին թյուրքեր», *ԲՄ*, 5 (1960), էջ 293-306].
- Bartikyan, «The Religious» = H. Bartikyan, «The Religious Diplomacy of Byzantium in Armenia During the Tenth and Eleventh Centuries», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 377-384.
- Bartikian, «Το Βυζάντιο μήπως» = H. M. Bartikian, «Το Βυζάντιο μήπως αναγνώρισε την Αρμενία των Βαγρατιδών ως βασίλειο;», *Ενψυχία*, Mélanges offerts à H. Ahrweiler, Série Byzantina Sorbonensia 16, Paris, 1988, σελ. 85-96.
- Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά* = X. M. Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά· σχέσεις του αρμενικού έθνους με τον μεσαιωνικό Ελληνισμό (ιστορ. συμβολές)*, επιμ. έκδοσης: Α. Γ. Κ. Σαββίδης, εκδ. οίκος Α. Σταμούλης, Αθήνα, 2007.
- Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινές μελέτες* = X. M. Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινες μελέτες*, τ. Α-Β' (2002), τ. Γ' (2006), Ερεβάν [Հ. Մ. Բարթիկյան, *Հայ-բյուզանդական ուսումնասիրություններ*, Հ. Ա-Բ (2002), Հ. Գ (2006), Եր.].
- Μπαρτικιάν, «Επίσημα έγγραφα», = X. M. Μπαρτικιάν, «Επίσημα βυζαντινά έγγραφα σε έργα Αρμενίων μεσαιωνικών συγγραφέων. Οι επιστολές του Ιωάννη Τσιμισκή στους Αρμενίους», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 109-130.
- Μπαρτικιάν, «Για τὸν ‘Ιβηρικό στρατό’» = X. Μπαρτικιάν, «Για τὸν ‘Ιβηρικό στρατό’ καὶ τὸ Βυζαντινὸ Θέμα ‘Ιβηρία’», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινες μελέτες*, σελ. 61-69.
- Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία» = X. Μπαρτικιάν, «Η Αρμενία στο σύστημα Βυζαντινής αυτοκρατορίας», *ΙΑ*, τ. Β', βιβλίο Β', σελ. 161-177 [Հ. Բարթիկյան,

«Հայաստանը Բյուզանդական կայսրություն համակարգում», ՀՊ, Հ. Բ, գիրք Բ, էջ 161-177].

Μπαρτικιάν, «Η αρμενική παρουσία» = Μπαρτικιάν, «Η άρμενική παρουσία στη Βυζαντινή Μακεδονία», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 229-239.

Μπαρτικιάν, «Η αρμενική υπογραφή» = Χ. Μπαρτικιάν, «Η αρμενική υπογραφή του ηγουμένου (Πρώτου) της Μεγίστης Λαυρας Θεοκτίστου (περί ζητήματος της δράσης των χαλκηδονίων αρμενίων στον Άθωνα)», ΔΜ, αρ. 11 (1973), σελ. 68-71 [Հ. Բարթիկյան, «Մեծ լավրայի առաջնորդ (պռոտոս) Թեոկտիստոսի հայերեն ստորագրությունը (Աթոնում հայ քաղկեդոնականների գործունեությունը հարցի շուրջը)», ԲՄ, №11 (1973), էջ 68-71].

Μπαρτικιάν, *Η Βυζαντινή* = Χ. Μπαρτικιάν, *Η Βυζαντινή αριστοκρατική οικογένεια των Γαυράδων (Γαβράδων): ιστορική, προσωπογραφική και γενεαλογική μονογραφία*, εκδ. «Ηρόδοτος», Αθήνα, 1993.

Μπαρτικιάν, «Η Χριστιανοσύνη» = Χ. Μπαρτικιάν, «Η Χριστιανοσύνη στη Μικρά Αρμενία: η εθνο-θρησκευτική και κοινωνική-πολιτική κατάσταση στην περιοχή κατά τα μέση του Γ΄ αι. (κατά τα Μαρτυρολόγια των Αγίων του Δ΄ αι.)», *ΙΦΠ*, 2002, № 2, σελ. 3-42 [Հ. Բարթիկյան, «Քրիստոնեությունը Փոքր Հայքում. ազգային-կրոնական և սոցիալ-քաղաքական իրավիճակը նահանգում III դարի երկրորդ կեսին (ըստ IV դարի սրբոց վկայաբանություն)», *ՊԲՀ*, 2002, 2, էջ 3-42].

Μπαρτικιάν, «Η οικονομική πολιτική» = Μπαρτικιάν, «Η οικονομική πολιτική του Βυζαντίου στην Άρμενία: δεύτερο μισό του 10^{ου} με πρώτο μισό του 11^{ου} αιώνα», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 155-163.

Μπαρτικιάν, «Ό κουράτωρ Μαντζικέρτ» = Χ. Μπαρτικιάν, «Ό κουράτωρ Μαντζικέρτ και της έσω Ίβηρίας και ή ανατολική πολιτική του Βασιλείου Β΄», *ΒΣ*, τ. ΙΔ΄ (2001), σελ. 57-75.

Μπαρτικιάν, «Οι Βασπουρακανίτες» = Χ. Μπαρτικιάν, «Οι Βασπουρακανίτες στην υπηρεσία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τον ΙΑ΄- ΙΒ΄ αι.», *ΙΦΠ*, 2000, αρ. 3, σελ. 131-151 [Р. Бартикян, «Васпураканцы на службе византийской империи в XI-XII веках», *ՊԲՀ*, 2000, № 3, с. 131-151].

Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές» = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, «Οι ΡΑ΄ και ΡΛΘ΄ επιστολές του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Μυστικού προς τον Ιωάννη Δρασχανακερτίτη και τον βασιλιά Συμπατ Α΄, *ΙΦΠ*, 1966, αρ. 1, σελ. 251-256 [Հ. Մ. Բարթիկյան, «Կոստանդնուպոլսի պատրիարք Նիկողայոս Միստիկոսի 101-րդ և 139-րդ թղթերը՝ ուղղված Հովհաննես Դրասխանափրոցուն և Սմբատ Ա թագապարիին], *ՊԲՀ*, 1966, № 1, էջ 251-256].

Μπαρτικιάν, *Όνοματοδοσίες λαῶν* = Μπαρτικιάν, *Όνοματοδοσίες λαῶν στις ἄρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγές*, Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 193-210.

Μπαρτικιάν, «La conquête» = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, «La conquête de l' Arménie par l' Empire Byzantin», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 356-369.

Μπαρτικιάν, «Περί βουλγαρικού στρατού» = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, «Περί βουλγαρικού στρατού στο Βασπουρακάν και τελευταίων ετών του βασιλείου των Αρτσουνδών», *ΔΚΕ*, 1973, αρ. 10, σελ. 88-96 [Р. М. Бартикян, «О болгарском войске в Васпуракане и последних годах царства Арцрунидов», *ՀՀԳ*, 1973, № 10, с. 88-96].

Μπαρτικιάν, «Περί ζητήματος» = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, «Περί ζητήματος του πολιτικού προσανατολισμού του Γρηγορίου Παχλαβουνί», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινές μελέτες*, τ. Α΄, σελ. 265-274 [Հ. Մ. Բարթիկյան, «Գրիգոր Մազիսարոսի քաղաքական կողմնորոշման հարցի շուրջը», *Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ*, Հ. Ա, էջ 265-274].

Μπαρτικιάν, «Στην παραμονή της πτώσης» = Ρ. Μ. Μπαρτικιάν, «Στην παραμονή της πτώσης του αρμενικού βασιλείου των Βαγρατιδών του Σιράκ (σχετικά με την αποστολή του Καθολικού Πέτρου Α΄ στην Κωνσταντινούπολη)», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινές μελέτες*, τ. Β΄, σελ. 443-452 [Р. М. Бартикян, «Накануне падения армянского царства Багратидов Ширака (К миссии католика Петра I в Константинополь)», *Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ*, Հ. Բ, էջ 443-452].

Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον* = Χ. Μ. Μπαρτικιάν, *Τὸ Βυζάντιον εἰς τὰς ἄρμενικὰς πηγὰς*, Κέντρον Βυζαντινῶν ἐρευνῶν, Θεσσαλονίκη, 1981.

- Μπαρτικιάν, «Το κίνημα» = X. Μπαρτικιάν, «Τὸ κίνημα τῶν Θονδρακιτῶν στὸ Βυζάντιο», Μπαρτικιάν, *Αρμενοβυζαντινά*, σελ. 141-154.
- Μπαθρέλλος, *Ἴδε ὁ Ἄνθρωπος* = Μπαθρέλλος Δημήτριος, π., *Ἴδε ὁ Ἄνθρωπος. Τὸ δόγμα τῆς ἀναμαρτησίας τοῦ Χριστοῦ*, ἐκδ. «Ἐν πλώ», Αθήνα, 2017.
- Μπαρμίν, *Πολεμική και σχίσμα* = Α. Β. Μπαρμίν, *Πολεμική και σχίσμα. Ἱστορία των ελληνο-λατινικῶν ἐρίδων των Θ'-ΙΒ'αι.*, Ἰνστιτούτο φιλοσοφίας, Θεολογίας και ἱστορίας του Αγ. Θωμά, Μόσχα, 2006 [Α. Β. Бармин, *Πολемика и схизма. Ἱστορία греκο-λατινских споров IX-XII веков*, Ἰνστιтут φιλοσοφии, теологии и истории св. Фомы, М., 2006].
- Bedrosian, «The Sparapetut'iwn» = R. Bedrosian, «The Sparapetut'iwn in Armenia in the Fourth and Fifth Centuries», *ArmRev*, τ. 36, 2 (1983) σελ. 6-46.
- Μπερνάτσκι, «Ἡ περί των αζύμων» = Μ. Μ. Μπερνάτσκι, «Ευχαριστία. Ἡ περί των αζύμων», *ΟΕ*, τ. 17, σελ. 619-625 [Μ. Μ. Бернацкий, «Евхаристия. Спор об опресноках», *ΠЭ*, τ. 17, с. 619-625].
- Blake, «Cataloge» = R. P. Blake, «Catalogue des manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque de la Laure d' Iviron au Mont Athos», *ROCH*, 28 (1931-32), N 3-4, σελ. 289-361.
- Βλυσίδου, *Ἡ Μικρά Ἀσία* = *Ἡ Μικρά Ἀσία των θεμάτων. Ἐρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των Βυζαντινῶν θεμάτων της Μικρᾶς Ἀσίας (7^{ος}-11^{ος} αι.)*. Συγγραφεῖς: Β. Βλυσίδου, Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, Στ. Λαμπάκης, Τ. Λουγγής, Α. Σαββίδης, Αθήνα, 1998.
- Boisson, “Trois Opuscules” = P. Boisson, A. Mardirossian, A. Ouzounian, “Trois Opuscules d' Ananian Mokac'i”, *TM* 18 (2014), σελ. 771-841.
- Βοσκεάν, *Οἱ Μονές του Ταρών* = *Οἱ Μονές του Ταρών-Τουρουμπεράν*, συνέγραψε ο ο. Αμαζάσπ Βοσκεάν, τυπ. Μχιταριστών, τυπ. Μχιταριστών, Βιέννη, 1953 [*Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, գրեց զԿար. Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վիեննա, մխրթ. տպ. 1953*].
- Brand, Cutler, “Constantine X” = C. M. Brand, A. Cutler, “Constantine X Doukas”, *ODB*, v. I, σελ. 504-505.

Brand, Cutler, “Romanos III” = C. M. Brand, A. Cutler, “Romanos III Argyros”, *ODB*, v. III, σελ. 1807.

Μπούρα, «Ο Βασίλειος Λεκαπηνός» = Λ. Μπούρα, «Ο Βασίλειος Λεκαπηνός παραγγελιοδότης έργων τέχνης», *Κωνσταντίνος Ζ΄*, σελ. 397-434.

Μποζογιάν, «Η κανονική-ερμηνευτική επιστολή» = Α. Μποζογιάν, «Η κανονική-ερμηνευτική επιστολή του Ιακώβου Τσπατίτη», *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 295-296 [Ա. Բօզոյեան, «Յակոբ Ծպատեցու կանոնամեկնողական թուղթը», *ՄՀ*, Ժ Կ., Ժ դ., էջ 295-296].

Μποζογιάν, «Οι επιστολές» = Α. Μποζογιάν, «Οι επιστολές του καθολικού Ανανία Μοκίτη», *ΑρμΣυγγρ*, τ. Ι΄, Ι΄αι., σελ. 247-254 [Ա. Բօզոյեան, «Անանիա Մոկացի կաթողիկոսի թղթերը», *ՄՀ*, Ժ Կ., Ժ դ., էջ 247-254].

Brock, “The Origins” = S. Brock, “The Origins of the Qanona ‘Holy God, Holy Mighty, Holy Immortal’ According to Gabriel of Qatar (Early 7th Century), *The Harp*, τ. 21, 2006, σελ. 173-185.

Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης* = Π. Χατσατριάν, *Ο Γρηγόριος Ναρεκίτης και ο αρμενικός Μεσαίωνας*, βιβλίο Α΄, Αγ. Ετσμιατσίν, 1996 [Պ. Խաչատրյան, *Գրիգոր Նարեկացին և Հայ Միջնադարը*, գիրք Ա, Ս. Էջմիածին, 1996].

Χατσιακίαν, *Έργα* = Χατσιακίαν, *Έργα*, τ. Α΄(2012), Β΄(2017), εκδ. Ναϊρί, Ερεβάν [Խաչիկյան, *Աշխատություններ*, Հ. Ա. (2012), Բ. (2017), Եր. «Նաիրի» հրատ.].

Χατσιακίαν, «Ιάκωβος Σαναχινίτης» = Χατσιακίαν, «Ιάκωβος Σαναχινίτης-χρονογράφος του ΙΑ΄αι.», *Χατσιακίαν, Έργα*, τ. Α΄, σελ. 165-200 [Խաչիկյան, «Հակոբ Սանահնեցի՝ Ժամանակագիր XI դարի», Խաչիկյան, *Աշխատություններ*, Հ. Ա. (2012), էջ 165-200].

Χατσιακίαν, *Κολοφώνες* = *Κολοφώνες των αρμενικών κωδίκων, ΙΔ΄αι. μέρος Α΄ (1301-1325)*, συνέταξαν ο Λ. Χατσιακίαν, ο Α. Μαθεβοσιάν, η Α. Γάζαροσιάν, εκδ. «Ναϊρί», Ερεβάν, 2018 [Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դ., մասն Ա (1301-1325 թթ.), կազմեցին Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Եր., «Նաիրի» հրատ., 2018].

Χατσουνί, *Οι εκλογές* = Χατσουνί Βαρδάν, αρχιμ., *Οι εκλογές και η χειροτονία του καθολικού μέσα στην ιστορία*, Βενετία –Αγ. Λάζαρος, 1930 [Հացունի Վարդան,

վրդ., *Կաթողիկոսական ընտրութիւն եւ ձեռնադրութիւն պատմութեան մէջ*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1930].

Χατσουνί, *Σπουδαία προβλήματα* = Χατσουνί Βαρδάν, αρχιμ., *Σπουδαία προβλήματα από την ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας*, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1927 [Հացունի Հ. Վարդան, վրդ., *Կարեւոր խնդիրներ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութենէն*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1927].

Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Μονομάχος* = Σ. Δ. Χονδρίδου, *Ο Κωνσταντίνος Θ' Μονομάχος και η εποχή του (ενδέκατος αιώνας μ. Χ.)*, εκδ. «Ηρόδοτος», Αθήνα, 2002.

Charanis, *Church* = P. Charanis, *Church and State in the Later Roman Empire. The Religious Policy of Anastasius the First, 491-518*, Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη, ⁽²⁾1974.

Chrestides, *The conquest* = V. Chrestides, *The conquest of Crete by the Arabs, c. 824, a Turning Point in the Struggle between Byzantium and Islam*, Ακαδημία Αθηνών, 1982.

Comparative Liturgy = *Comparative Liturgy Fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948)*, ed. R. F. Taft, G. Winker, Roma, 2001.

Cowe, “Armenian Christology” = P. S. Cowe, “Armenian Christology in the Seventh and Eighth Centuries with Particular Reference to the Contributions of Catholicos Yovhan Ōjneç’i and Xosrovik T’argmanic’”, *TJTS* (New Series), Vol. 55, Issue 1 (April 2004), σελ. 30-54.

Cowe, *Commentary* = S. Peter Cowe (ed.) *Commentary on the Divine Liturgy by Xosrov Anjewac’i* (Armenian Church Classics), St. Vartan Press, Diocese of the Armenian Church of America, New York, 1991.

Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία* = Π. Κ. Χρήστου, *Εκκλησιαστική Γραμματολογία. Πατέρες και θεολόγοι του Χριστιανισμού*⁽²⁾, τ. Α' (2005), τ. Β' (2003), εκδ. οικ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη.

Χρήστου, *Πατρολογία* = Π. Κ. Χρήστου, *Ελληνική Πατρολογία*, εκδ. Κυρομάνος, Θεσσαλονίκη, τ. Α-Θ' ² (1991-2010).

Χρήστου, *Το Άγιον Όρος* = Π. Χρήστου, *Τὸ Ἅγιον Ὄρος: Ἀθωνικὴ πολιτεία: Ἱστορία, τέχνη, ζωή*, εκδ. Ἐποτεία, Ἀθήνα, 1987.

Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία* = Α. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία*, τ.

A', B1-B2, εκδόσεις «Βανίας», Θεσσαλονίκη, ⁽²⁾1996, 1998, 1997.

Cuneo, *Ani = Ani. Documenti di architettura Armena*, (testo P. Cuneo, A. Zarian, C. Uluhogian, N. et J.-M. Thierry), Milano, 1984.

Δανιελιάν, «Ο σκοπός» = Ε. Α. Δανιελιάν, «Ο σκοπός και η διαδρομή της ανατολικής εκστρατείας του Βασιλείου Β' του έτους 1000», *ΔΚΕ*, 1973, αρ. 10, σελ. 61-74 [Է. Լ. Դանիելյան, «Վասիլ Բ-ի 1000 թ. արևելյան արշավանքի նպատակը և երթուղին», *ԼՀԳ*, 1973, № 10, էջ 61-74].

Δανιελιάν, «Το Ταρών» = Ε. Α. Δανιελιάν, «Το Ταρών στις Αρμενοβυζαντινές σχέσεις (β'μισό του Θ' αι. - Ι' αι.)», *ΙΦΠ*, αρ. 1, σελ. 125-140 [Է. Լ. Դանիելյան, «Տարոնը հայ-բյուզանդական հարաբերություններում (IX դարի երկրորդ կես - X դար)», *ՊԲՀ*, 1978, № 1, էջ 125-140].

Δάσος Γενέσεως. Συλλογή άρθρων εις μνήμη του Φ. Τερ-Μαρτυρόσοβ, εκδ. Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 2015 [*Անտառ Ծննդոց. Հոդվածների ժողովածուն նվիրված Ֆ. Տեր-Մարտիրոսովի հիշատակին*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2015].

Dedeyan, “L’ Immigration” = G. Dedeyan, “L’ Immigration Armenienne en Cappadoce au XIe siècle” *Byz*, t. XLV (1975), fasc. 1, σελ. 41-117”

Diamantopoulos, *Die Hermeneutik = Die Hermeneutik des Niketas Stethatos*, Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie an der Ludwig-Maximilians-Universität München, vorgelegt von G. Diamantopoulos aus Athen, 2018.

Dorfmann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins* = I. Dorfmann-Lazarev, *Arméniens et Byzantins à l'époque de Photius: Deux débats théologiques après le Triomphe de l'orthodoxie*, *CSCO*, τ. 609, Subsidia 117 (Peeters, 2004).

Dorfmann-Lazarev, *Christ* = I. Dorfmann-Lazarev, *Christ in Armenian Tradition: Doctrine, Apocrypha, Art (Sixth-Tenth Centuries)*, *JEastCS*, τ. 68, issue 3-7, 2016.

Dorfmann-Lazarev, “Christ’s” = I. Dorfmann-Lazarev, “Christ’s ‘Being’ and ‘Activity’. Some Aspects of the Development of Armenian Christological Vocabulary from its Origins to the Tenth Century”, *JEastCS*, 68 (3-4), 2016, σελ. 231-254.

- Dorfman-Lazarev, “Manto Terrestre” = I. Dorfman-Lazarev, “Manto Terrestre dell’
Immagine Solare’: Note sul linguaggio christologico di Gregorio di Narek”,
Saint Grégoire de Narek Théologien et Mystique, Roma, 2006, σελ. 113-138.
- Dorfmann-Lazarev, «The Apostolic» = I. Dorfmann-Lazarev, «The Apostolic
Foundation Stone: the Conception of Orthodoxy in the Controversy between
Photius of Constantinople and Isaac Surnamed Mfut (882)», Louth, *Byzantine
Orthodoxies*, σελ. 179–198.
- Dragas, «Coplete Bibliographia Photiana» = G. D. Dragas (protoprsb.), «Towards a
Coplete Bibliographia Photiana in Chronological Progression with an Index to
Autors», *ΕΘ*, τ. Ι’ (1989-1991), σελ. 531- 669.
- Δωρόθεος, *Το Άγιον Όρος* = Δωρόθεος μοναχός, *Το Άγιον Όρος. Μύηση στην Ιστορία
και τη ζωή του*, τ. Α’ - Β’, «Τέρτιος», Κατερίνη, έκδ. 1986.
- Ερεμιάν, «Η προσαρμογή» = Σ. Τ. Ερεμιάν, «Η προσαρμογή των βοριο-δυτικών
επαρχιών της Αρμενίας στο Βυζάντιο τον ΙΑ΄ αι.», *ΔΚΕ*, 1971, αρ. 3, σελ. 4-16
[С. Т. Еремян, «Присоединение северо-западных областей Армении к
Византии в XI в.», *ΙΖΦ*, 1971, № 3, с. 4-16].
- Ερεμιάν, «Το Καρς» = Σ. Τ. Ερεμιάν, «Το Καρς κατά τους Η΄-ΙΑ΄ αι.», *ΙΑΑ*, τ. Γ΄,
σελ. 93-99 [Ս. Տ. Երեմյան, «Կարսը IX-XI դդ.», *ՀԺՊ*, Հ. III, էջ 93-99].
- Erickson, “Leavened and Unleavened” = J. H. Erickson, “Leavened and Unleavened:
Some Theological Implications of the Schism of 1054”, *SVTQ*, 1970, vol. 14,
σελ. 155-176.
- Esbroeck, “Armenien = Esbroeck van M., “Armenien und die Penthektè”, *AHC*, 24
(1992), σελ. 78-94.
- Evans, *Justinian*=J. A. Evans, *The Emperor Justinian and the Byzantine Empire*,
Westport, Greenwood Press, 2005.
- Ευψυχία*, Mélanges offerts à H. Ahrweiler, Série Byzantina Sorbonensia 16,
Paris, 1988.
- Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis* = G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica
Orientalis, Series Episcoporum Ecclesiarum Christianorum Orientalum, I
(Patriarchatus Constantinopolitanus), II (Patriarchatus Alexandrinus,
Antiochensus, Hierusolymitanus)* edizioni Messagero, Padova, 1988.

- Fedalto, *Patriarchatus Alexandrinus* = G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, Series Episcoporum Ecclesiarum Christianorum Orientalum II. Patriarchatus Alexandrinus, Antiochensus, Hierusolymitanus*, edizioni Messagero, Padova, 1988.
- Fedalto, *Patriarchatus Constantinopolitanus* = G. Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis, Series Episcoporum Ecclesiarum Christianorum Orientalum I. Patriarchatus Constantinopolitanus*, edizioni Messagero, Padova, 1988.
- Φίλιας, *Οι θεομητορικές εορτές*= Φίλιας, *Οι θεομητορικές εορτές στη λατρία της Εκκλησίας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα, 2014.
- Findikyan, “Christology” = M. D. Findikyan, fr., “Christology and the Armenian Holy Sacrifice (Soorp Badarak)”, *The Dialogue*, σελ. 378-386.
- Findikyan, “Liturgical Usages” = M. D. Findikyan, “Liturgical Usages Controversy in History: How Much Diversity Can Unity Tolerate”, *SNTR*, Vol. 1, № 2, 1992, σελ. 191-211.
- Φλωρόβσκυ, *Βυζαντινοί Πατέρες* = Φλωρόβσκυ Γεώργιος, προθιερέας, *Βυζαντινοί Πατέρες του Ε'-Η'αι.*, εκδ. του Εξαρχάτου Λευκορωσίας, Μινσκ, 2006 [Флоровский Георгий, прот., *Византийские Отцы V-VIII вв.*, изд. Белорусского экзархата, Минск, 2006].
- Galichian, *Countries* - R. Galichian, *Countries South of the Caucasus in Medieval Maps. Armenia, Georgia and Azerbaijan*, Printifo Art Books, Yerevan and Gomidas Institute, London, 2007.
- Galichian, *The Invention* = R. Galichian, *The Invention of History. Azerbaijan, Armenia and the Showcasing Imagination*, London-Yerevan, 2010.
- Galichian, *Historical Maps* – R. Galichian, *Historical Maps of Armenia. The Cartographical Heritage*, Pref. by C. J. Walker, Publ. Tauris&Co. Ltd, London-New York, 2004.
- Γαφαδαριάν, *Η Μονή Σαναχίν*= Κ. Γαφαδαριάν, *Η Μονή Σαναχίν και η επιγραφική της*, εκδ. της Ακαδημίας Επιστιμών της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1957 [Կ. Դաֆադարյան, *Սանաչինի վանքը և նրա արձանագրությունները*, Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1957].
- Γαναλανιάν, *Παραδοσιακές ιστορίες* = Α. Γαναλανιάν, *Παραδοσιακές ιστορίες*, εκδ. Ακαδημία Επιστήμων της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1969 [Ա. Դանալանյան, *Ավանդապատումներ*, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1969].

- Γαπλανιάν, *Βιβλιογραφία* = Γρηγόριος Ναρεκίτης· *Βιβλιογραφία*, με επιμέλεια της Α. Γαπλανιάν, εκδ. «Τιγράν Μετς», Ερεβάν, 2015 [Գրիգոր Նարեկացի. Մատենագիտություն, աշխատասիրությունք Ա. Ղափլանեանի, Եր., «Տիգրան Մեծ» հրատ., 2015].
- Garitte, *Documents* - G. Garitte, *Documents pour l'étude du Livre d'Aghathange*, Città del Vaticano, Biblioteca Apostolica Vaticana, 1946.
- Garsoïan, *L'Eglise arménienne* – N. Garsoïan, *L'Eglise arménienne et le Grand schism d'Orient*, CSCO, vol. 574.
- Garsoïan, “Le vin” = N. Garsoïan, “Le vin pur du calice dans l'Église arménienne”, *Pratiques de l'eucharistie*, σελ. 249-272.
- Garsoïan, *The Paulician Heresy = The Paulician Heresy. A Study of the Origin and Development of Paulicianism in Armenia and the Eastern Provinces of the Byzantine Empire*. By Nina G. Garsoïan, Paris, 1967.
- Garsoïan, *The Problem* = N. G. Garsoïan, *The Problem of Armenian Integration into the Byzantine Empire*, an offprint from *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*, ed. by H. Ahrweiler and A. E. Laiou, Dumbarton Oaks, Washington, 1998.
- Γαζαριάν, «Βαρδαπέτ» = Α. Γαζαριάν, «Βαρδαπέτ», *ΧΑ*, σελ. 971-972 [Ա. Ղազարյան, «Վարդապետ», *ԲՀ*, էջ 971-972].
- Γεδεών, *Πίνακες* = Μ. Ι. Γεδεών, *Πατριαρχικοί πίνακες (ειδήσεις ιστορικά βιογραφικά περί των πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Ανδρέου του Πρωτοκλήτου μέχρι Ιωακείμ Γ' του από Θεσσαλονίκης (36-1884))*, Αθήναι, ⁽²⁾1996.
- Gelzer, «Notitiae» = H. Gelzer, «Ungedruckte und ungenugend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum», *ABAW.PP*, τ. 21 (1900), σελ. 529-641.
- Gelzer, «Ungedruckte» = Gelzer, «Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche», *BZ*, 1 (1892), σελ. 245-282.
- Γερεμιάν, *Η Αρμενία* – Σ. Γερεμιάν, *Η Αρμενία σύμφωνα με τον «Κοσμοδείκτη» (μια προσπάθεια της αναστήλωσης του αρμενικού χάρτη του Ζ' αι. με βάση την σύγχρονη χαρτογραφία)*, εκδ. της Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1963 [Ս. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության*

ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Եր., ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1963].

Γιάγκου, *Νίκων ο Μαυρορείτης* = Θ. Ξ. Γιάγκου, *Νίκων ο Μαυρορείτης· βίος-συγγραφικό έργο-κανονική διδασκαλία*, διδακτορική διατριβή που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής τής Θεολογικής Σχολής Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη, 1991.

Γιαννόπουλος, *Ιστορία και Θεολογία* = Β. Ν. Γιαννόπουλος, *Ιστορία και Θεολογία των Οικουμενικών Συνόδων*, εκδ. «Εννοια», Αθήνα, 2011.

Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ Ա՛ Բաղրատիճիս* = Α. Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ Ա՛ Բաղրատիճիս· βασιλιάς της Αρμενίας (το έτος στέψης και τα έτη της βασιλείας)*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 2014 [Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Ա Բագրատունի. Թագավոր Հայոց (Թագադրուժյան թվականը և գահակալության տարիները)*, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2014].

Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ Դ՛* = Α. Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ Դ՛ Էλεհմոն βασιλιάς της Αρμενίας* εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 2014 [Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Գ Ողորմած Թագավոր Հայոց*, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2020].

Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ օ Տիճորոս* = Α. Γιεγιαζαριάν, *Ասո՛ւ օ Տիճորոս· βασιλεύς Αρμενίων*, εκδ. Κρατικού Πανεπιστημίου του Ερεβάν, Ερεβάν, 2016 [Ա. Եղիազարյան, *Աշոտ Երկաթ. Թագավոր Հայոց*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2016].

Γιεγιαζαριάν, «*Η αναστίλωση*» = Α. Σ. Γιεγιαζαριάν, «*Η αναστίλωση του κράτους των Βαղρατιδών επί Αμπάς Βαղρατίδη*», *Βεմ*, αρ. 3 (55), Ιούλιος-Σεπτέμβριος, 2016, σελ. 1-21 [Ա. Ս. Ղազարյան, «*Բագրատունյաց տերության վերականգնումը Աբաս Բագրատունու օրոք*», *Վէմ*, թիվ 3 (55), հուլիս-սեպտեմբեր, 2016, էջ 1-21].

Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία* = Γιεγιαζαριάν, *Η διαδικασία της διαμόρφωσης του βασιλείου των Βαղρατιδών της Γεωργίας*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου του Ερεβάν, Ερεβάν, 2018 [Ա. Եղիազարյան, *Վրաց Բագրատունիների Թագավորության ձևավորման գործընթացը*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 2018].

Γιεγιαζαριάν, *Η διοικητική περιφέρεια* = Α. Σ. Γιεγιαζαριάν, *Η διοικητική περιφέρεια «Αρμινία» του Αραβικού Χαλιφάτου (ιστορικο-γεωγραφική μελέτη)*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 2010 [Ա. Ս. Եղիազարյան, *Արարական Խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը*

(*պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն*), ԵՊՀ Հրատ., Եր., 2010].

Գեյգազարյան, *Տո կրատոս* = Ա. Գեյգազարյան, *Տո կրատոս տան Արմենյան Բաղրատիտան* (885-908) (*իստորիկո-բեոբրաբիկի մեղեդի*) եկտ. տու Կրատիկու Բանեբիստիմիու Երեբան, Երեբան, 2011 [Ա. Եղիազարյան, *Հայ Բաղրատուհիհեբի տեբուտիտուհի (885-908 թթ.)* (*պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն*), ԵՊՀ Հրատ., Եր., 2011].

Գիուզմբասիան, *Արմենիկա կրատիտա* = Կ. Ն. Գիուզմբասիան, *Արմենիկա կրատիտա տիս եթոբիս տան Բաղրատիտան կաի տո Բուզանտիո տու Թ՛-ԻԱ՛ ա.*, եկտ. «Նաուկա», Մոսբա, 1988 [Կ. Ն. Կուզբասիան, *Արմենիկա կրատիտա եթոբիս Բաղրատիտան և Բիզանտիա Իժ-ԫԻ ԵԵ.*, Մ., իտտ. “Նաուկա”, 1988].

Գիուզմբասիան, «Տո Կատտիկո» = Կ. Ն. Գիուզմբասիան, «Տո Կատտիկո Եսկորիալ”: միա նեա Բուզանտինի Բիղիղիա տիս իստորիա տիս Արմենիաս», *ՃԿԵ*, 1975, աբ. 5, տեղ. 91-97 [Կ. Ն. Կուզբասիան, «Տո Եսկուրիալիսկի տատտիկոն» – նոյի ղիզանտիսկի իստորիկոն Բո իստորիա Արմենիա», *ԼՀՔ*, № 5, ս. 91-97].

Gippert, *The Caucasian* = Կ. Գիպերտ, Վ. Տբուլե, Զ. Ալեքսիտե, Կ. Ք. Մադե, *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mt. Sinai* (Monumenta Palaeographica medii Aevi: Series ibero-caucasica), Brepols, Turnhout, 2008, Ե. Ի-ԻԻ.

Գարեբյան, *Օի կոլոբանես* = Գարեբյան Ա՛ Կատոլիկոս, *Օի կոլոբանես տան քերոբրաբան*, տ. Ա՛ (աթո տոն Ե՛ ա. մեղրի տո եթոս 1250), տԲ. Արմենիկու Բատրիարքիու տիս Կիլիկիաս, Անտիլիաս, 1951 [Գարեբյան Ա. Կատոլիկոս, *Յիղատաղարանք ձեռագրաց*, Հ. Ա. (Ե. դարից միհիլե 1250 թ.), տԲ. Կատոլիկոսուտեան Հայոց Կիլիկիոյ, Անտիլիաս, 1951].

Georgian Monks = *Georgian Monks on Mount Athos. Two Eleventh-Century Lives of the Hegoumenoi of Iviron*. Translation, notes and introduction by T. Grdzeldze, Bennet & Bloom, London, 2009.

Գերտ, «Օի Արմենիո կաի Օի Գեոբրիանուի» = Ա. Ա. Գերտ, «Օի Արմենիո կաի Օի Գեոբրիանուի տիս անտիոքիանես Մոնես տու ԻԱ՛ ա. (կատա տո «Կտտիկո» տու Նիկոնոս Մաուրոբեիտի», *Քոս կաի ոթուի Տլաուի*, տեղ. 198-203 [Ա. Ա. Գերտ, «Արմենիո և ցրուինի Ե աਨտիոքիսկիս Մոնաստիբրա ԫԻ Ե. (Բո “Կատտիկոն» Նիկոնա Կերնոբրոցա)», *Քուսի և ոթնի սլայանե*, ս. 198-203].

- Γλάρος, «Αρέθας» = Α. Γλάρος, Ε. Χριστινάκη, Σ. Ανδρειάδης, «Αρέθας», *ΜΟΧΕ*, τ. Γ', σελ. 242-246.
- Glykatzi-Ahrweiler, *Reserches* = Glykatzi-Ahrweiler, *Reserches sur l' Adinisation de l' Empire Byzantin aux IXe-XIe siecles*, Paris, 1960.
- Γκρηγκοριάν, «Οι νεοαποκαλυφθείσες επιγραφές» = Γ. Μ. Γκρηγκοριάν, «Οι νεοαποκαλυφθείσες επιγραφές του Βααναβάνκ», *ΙΦΠ*, 1972, αρ. 1, σελ. 215-228 [Γ. Μ. Григорян, «Новонайденные надписи Ваанаванка», *ՊԲՀ*, 1972, № 1, էջ 215-228].
- Γκρηγκοριάν, «Περί ζητήματος» = Μ. Γκρηγκοριάν, «Περί ζητήματος της καταγωγής των Βαγρατιδών», *ΙΦΠ*, αρ. 2, 2010, σελ. 116-129 [Մ. Գրիգորյան, «Բաղրատուհիների ծագման շուրջ», *ՊԲՀ*, Թիվ 2, 2010, էջ 116-129].
- Γκρηγκοριάν, *Το δεσποτάτο* = Γ. Γκρηγκοριάν, *Το φεουδαρχικό δεσποτάτο των Βαγρατιδών του Ταρόν κατά τον Θ'-Ι'αι.*, εκδ. της Ακαδημίας Ειστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1983 [Պ. Գրիգորյան, *Տարոնի Բաղրատուհիների ֆեոդալական իշխանությունը IX-X դդ.*, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983].
- Γκρηγκοριάν, *Η μοναστική* = Γ. Μ. Γκρηγκοριάν, *Η μοναστική γαιοκτησία του Σιονίκ κατά τον Θ'-ΙΓ' αι.*, εκδ. Ακαδημίας Ειστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1973 [Պ. Մ. Գրիգորյան, *Սյունիքի վանական կալվածատիրությունը IX-XIII դդ.*, Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973].
- Greenwood, "Armenian Neighbours" = T. Greenwood, "Armenian Neighbours" (600-1045), *The Cambridge History*, σελ. 333-364.
- Greenwood, «Failure» = Greenwood, «Failure of a Mission? Photius and the Armenian Church», *Le Muséon* 119 (2006), σελ. 123-167.
- Gregory, "Zeno" = T. E. Gregory, "Zeno", *ODB*, v. 3, σελ. 2223.
- Grumel, Darrouzès, *Les Regestes* = V. Grumel, J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, τ. I, fasc. I (1972), fasc. II-III (1989), fasc. IV (1971), fasc. V (1977), fasc. VI (1979).
- Guilland, «Le Curopalate» = R. Guilland, «Etudes sur l'histoire administrative de l' Empire Byzantin. Le Curopalate», *Βυζαντινά* 2 (1970), Θεσσαλονίκη, σελ. 185-249.

Guilland, *Le Synodikon* = J. Guilland, *Le Synodikon de L'Orthodoxie. Édition et Commentaire, TM*, 2 (1967).

Η Αρμενία και ο πολιτισμός, Β' = Η Αρμενία και ο πολιτισμός, Β' της ανατολικής Χριστιανοσύνης Β': Διεθνές συνέδριο, αφιερωμένο στην 90-ετήριδα γέννησης του διάσημου αρμενολόγου-βυζαντινολόγου Κ. Γιουζμπασιάν (1927-2009), Εισηγήσεις και θέσεις εισηγησεων, εκδ. «Γκιτουθιούν» της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν, 2017 [*Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը, Բ: Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված ակնաւոր Հայագետ-բյուզանդագետ Կ. Յուզբաշյանի (1927-2009) ծննդյան 90-ամյակին: Զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ*, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2017].

Η Αρμενία και ο πολιτισμός, Γ' = Η Αρμενία και ο πολιτισμός της ανατολικής Χριστιανοσύνης Γ': Δημοκρατιακό συνέδριο, αφιερωμένο στην 70-ετήριδα γέννησης του γνωστού αρμενολόγου-καυκασολόγου Π. Τσομπανιάν, Εισηγήσεις και θέσεις εισηγησεων, εκδ. «Γκιτουθιούν» της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν, 2019 [*Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը, Բ: Հանրապետական գիտաժողով՝ նվիրված ճանաչված Հայագետ-կովկասագետ Պ. Չոբանյանի ծննդյան 70-ամյակին: Զեկուցումներ և զեկուցումների դրույթներ*, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2019].

Η περί των Μυστηρίων = Η περί των Μυστηρίων της Εκκλησίας ορθόδοξη διδασκαλία (Ε' διεθνές Θεολογικό συνέδριο της Ρωσικής Ορθόδοξης Εκκλησίας, Μόσχα, 13-16 Νοεμβρίου του 2007), τ. Β', Ευχαριστία [Православное учение о церковных Таинствах (V международная – Θεολογία της Ιερουσλήμ, Συνοδική Βιβλική και Θεολογική επιτροπή, Μόσχα, 2009 [Богословская конференция Русской Православной Церкви, Москва, 13-16 ноября 2007 г.), т. II, Евхаристия: Богословие Священство, Синодальная Библейско-Богословская комиссия, М., 2009].

Hannich, *Das Taktikon = Das Taktikon des Nikon vom Schwarzen Berge. Griechischer Text und kirchenslavische Übersetzung des 14. Jahrhunderts.* Ediert von Ch. Hannick in Zusammenarbeit mit P. Plank, C. Lutzka und T. I. Afanas'eva, unter Herenzienhung der Vorarbeiten von I. Doens, Weiher-Frierburg I. Br. 2014.

Hollingsworth, “Petronas” = P. A. Hollingsworth, “Petronas”, *ODB*, τ. 4, σελ. 1644-1645.

- Holmes, *Basil II* = C. J. Holmes, *Basil II and the Government of Empire (976-1025)*, Thesis submitted for the Degree of D. Phil. University of Oxford, Trinity Term, 1999.
- Honigmann, *Die Ostgrenze = Die Ostgrenze des Byzantinischen reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen*, von E. Honigmann, éd. De l'Institut de Philologie et d' Histoire Orientales, Bruxelles, 1935.
- Hořomos Monastery = Hořomos Monastery: Art and History*, ed. by E. Vardanyan, Paris, 2015.
- Ισκανιάν, *Οι Αρμενοβυζαντινές* = B. Ισκανιάν, *Οι Αρμενοβυζαντινές σχέσεις κατά τους Δ'-Ζ' αιώνες*, εκδ. «Γκιτελίκ», Ερεβάν, 1991 [վ. Իսկանյան, Հայ-բյուզանդական հարաբերությունները IV-VII դդ., Եր., «Գիտեկիք» հրատ., 1991].
- Ιωαννίδης, «Η εορτή» = Ιωαννίδης Νικόλαος Χ., αρχμ., «Η εορτή των Χριστουγέννων-Θεοφανείων», *Το Χριστιανικόν*, σελ. 129-185.
- Ιζμάιλοβα, *Η Αρμενική μικρογραφία* = T. A. Ιζμάιλοβα, *Η Αρμενική μικρογραφία του ΙΑ'αι.*, εκδ. «Ίσκούσστβο», Μόσχα, 1979 [Т. А. Измайлова, *Армянская миниатюра XI в.*, М., «Искусство», 1979].
- Janeras, “Le Trisagion” = S. Janeras, “Le Trisagion: une formule brève en liturgie compare”, *Comparative Liturgy*, σελ. 495-562.
- Janeras, “Les byzantins” = V. S. Janeras, “Les byzantins et le Trisagion christologique”, *Miscellanea Liturgica*, σελ. 469-499.
- Jenkins, “Letter” = R. J. Jenkins, “Letter 101 of the Patriarch Nicholas Mysticus”, *Byz*, XXXI (1961), σελ. 75-80.
- Jenkins, “Letter 101” = R. J. Jenkins, “Letter 101 of the Patriarch Nicholas Mysticus”, Jenkins, *Studies*, σελ. 75-80.
- Jenkins, *Studies* = R. J. H. Jenkins, *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Variorum Reprints, London, 1970.

- Kaegi, Heraclius = W. E. Kaegi, *Heraclius: emperor of Byzantium*, Cambridge University, 2003.
- Kaegi, “Maurice” = W. E. Kaegi, A. C. Cutler, “Maurice”, *ODB*, τ. 2, σελ. 1318.
- Καλλίνικος, *Ο Χριστιανικός Ναός* = Κωνσταντίνος Καλλίνικος, πρωτοπρ., *Ο Χριστιανικός Ναός και τα τελούμενα εν αυτώ*, εκδ. «Γρηγόρη», Αθήνα, ⁽⁴⁾1969.
- Καραγιαννόπουλος, «Η πολιτική θεωρία» = Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, «Η πολιτική θεωρία τῶν Βυζαντινῶν», *Βυζαντινά*, 2 (1970), σελ. 37-61.
- Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία* = Ι. Ε. Καραγιαννόπουλος, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Α΄-Β΄, εκδ. Οίκος «Βανιάς», ⁽⁵⁾Θεσσαλονίκη, 1995, 1993.
- Karapetian, *Northern Artsakh* = S. Karapetian, *Northern Artsakh*, Gitutium Publishing-House of the NAS Ra, Yerevan, 2007.
- Καρμίρης, *Μνημεία* = Ί. Καρμίρης, *Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεία τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τ. Α΄ (1860), Β΄ (1968) ἐν Ἀθήναις, ²1960.
- Καρμίρης, *Σχέσεις* = Ί. Καρμίρης, *Σχέσεις ὀρθοδόξων καὶ Ἀρμενίων καὶ ἰδίως ὁ κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα θεολογικός διάλογος μεταξύ αὐτῶν*, Ἀθῆναι, 1967.
- Κάρποβ, *Μεσαιωνικός Πόντος* = Σ. Κάρποβ, *Μεσαιωνικός Πόντος* [С. Карпов, Средневековый Понт], The Edwin Mellen Press, Lewisten-Queenston-Lamparter, New York, 2001].
- Καρτβελισβίλι, «*Η επισκοπή της Αντσής*» = Τ. Καρτβελισβίλι, Ν. Γκουργκενιδζε, Μ. Σουργκουλατζε, «*Η επισκοπή της Αντσής*», *ΟΕ*, σελ. 14-16 [Т. Картвелишвили, Х. Гургенидзе, М. Сургуладзе, «Анчийская епархия», *ΠЭ*, τ. 3, с. 14-16].
- Kazaryan, “Classical” = A. Kazaryan, ““Classical” Trend of Armenian Architectural School of Ani (10th-11th centuries): the Greco-Roman Model and the Conversion of Medieval Art”, *A Handbook*, σελ. 528–540.
- Καζαριάν, «*Η “Ομολογία”*» = Γ. Καζαριάν, «*Η «Ομολογία» τοῦ Καθολικοῦ Κωνσταντίνου Α΄ πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη Μανουήλ Β΄ (13^{ος} αἰ.)*», *Σύναξη*, τευχ. 145, Ἰανουάριος-Μάρτιος, 2018, σελ. 25-30.

Καζαριάν, *Ματεναδαράν* = В. О. Καζαριάν, Σ. Σ. Μανουκιάν, *Ματεναδαράν*, τ. Α΄· *Το αρμενικό χειρόγραφο βιβλίο των ΣΤ΄-ΙΔ΄αι.*, εκδ. «Κνίγκα», Μόσχα, 1991 [В. О. Казарян, С. С. Манукян, *Матенадаран, т. I. Армянская рукописная книга VI-XIV вв.*, М., «Книга», 1991].

Καζαριάν, «Οι Χάι Χορώμ», = Γ. Καζαριάν, «Οι Χάι Χορώμ του Ακν», *Βαρτζκ*, αρ. 12, 2016, σελ. 19-26 [Գ. Ղազարյան, «Ակնի հայ հոռոմները», *Վարձք*, № 12, 2016, էջ 19-26].

Kazaryan, *Ο Ιερός Φώτιος* = G. Kazaryan, *Ο Ιερός Φώτιος και η Αρμενική Εκκλησία. Η σημασία της Επιστολής προς τον Καθολικό της Μεγάλης Αρμενίας Ζαχαρία*, εκδ. «Ηρόδοτος», 2019.

Καζαριάν, «Οι πληροφορίες» = Γ. Καζαριάν, «Οι πληροφορίες του Κυρίλλου Σκυθουπόλεως περί των Αρμενίων μοναχών της Παλαιστίνης του Ε΄-ΣΤ΄αι.», *Η Αρμενία και ο πολιτισμός*, Γ΄, σελ. 153-161 [Г. Казарян, «Сведения Кирилла Скифопольского об армянских монахах Палестины V-VI вв.», *Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը*, Գ, էջ 153-161.

Καζαριάν, «Περί προβλήματος» = Γ. Καζαριάν, «Περί προβλήματος της εθνικής ταυτότητας των Χάι Χορώμ», *Λεβόν Χατσικιάν 100*, σελ. 180-204 [Գ. Ղազարյան, «Հայ հոռոմների ազգային ինքնությունը խնդրի շուրջ», *Լեոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ*, էջ 180-204].

Καζαριάν, «Περί ζητήματος» = Α. Καζαριάν, «Ανί. Περί ζητήματος της σύνθεσης της μορφής της πρωτεύουσας», *Η Αρμενία και ο πολιτισμός*, Β΄, σελ. 145-152 [А. Казарян, «Ани. К вопросу сложения столичного образа», *Հայաստանը և արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունը*, Բ, էջ 145-152].

Kazaryan, “The Architecture” = A. Kazaryan, «The Architecture of Hořomos Monastery», *Hořomos Monastery*, σελ. 55–205.

Καζαριάν, «Το Ευαγγέλιο» = Γ. Καζαριάν, «Το Ευαγγέλιο των Χάι Χορώμ από το χωριό Βανκ του Ακν, του έτους 1787», *ΔΜ*, 24 (2017), σελ. 221-232 [Գ. Ղազարյան, «Ակնի Վանք գյուղի 1787 թվականի հայ հոռոմների Ավետարանը», *ԲՄ*, 24 (2017), էջ 221-232].

Kazhdan, “Alexander” = A. Kazhdan, A Cutler, “Alexander”, *ODB*, τ. 1, σελ. 56-57.

Kazhdan, “Kleisoura” = A. Kazhdan, “Kleisoura”, *ODB*, τ. 2, σελ. 1132.

Kazhdan, “Melias” = A. Kazhdan, A. Cutler, “Melias”, *ODB*, τ. 2, σελ. 1334.

Kazhdan, “Tourma” = A. Kazhdan, “Tourma”, *ODB*, τ. 3, σελ. 2100.

Καζδάν, *Οι Αρμένιοι* = Α. Π. Καζδάν, *Οι Αρμένιοι στο σύνολο της κυριαρχούσας τάξης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας κατά τους ΙΑ΄-ΙΒ΄αι.*, εκδ. της Ακαδημίας Επιστιμών της Αρμ. Σοβ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1975 [Α. Π. Каждан, *Армяне в составе господствующего класса византийской империи XI-XII вв.*, Ер. изд. АН АССР, 1975].

Καζδάν, «Οι επιστολές» = Α. Καζδάν, Χ. Μπαρτικιάν, «Οι επιστολές του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Νικολάου Α΄, ελλ. κείμενο και αγγλ. Μετάφραση του Ρ. Τζ. Τζένκινζ και του Λ. Τζ. Βέστερινκ, *Dumbarton Oaks Texts*, εκδ. Ουάσινγκτον, 1973, XXXIX+ 631 σελ.», ΙΦΠ, 1976, αρ. 1, էջ 276-282 [Α. Каждан, Р. Бартикян, «Послания константинопольского патриарха Николая I, греч. текст и англ. перевод Р. Дж. Дженкинза и Л. Дж. Вестеринка, *Dumbarton Oaks Texts*», И. Вашингтон, 1973, XXXIX+ 631 стр.» (рецензия), *ΠΡΖ*, 1976, № 1, էջ 276-282].

Kelly, *Popes* = J. N. D. Kelly, *The Oxford Dictionary of Popes*, Oxford, 1986.

Κεοσεγιάν, «Ιωάννης Μανδακουνί» = Α. Κεοσεγιάν, Α. Καζαριάν, Α. Αρεβσατιάν, «Ιωάννης Μανδακουνί», *ΧΑ*, σελ. 613-614 [Հ. Քյոսեյան, Ա. Ղազարյան, Ա. Արևշատյան, «Հովհաննես Ա Մանդակունի», *ՔՀ*, էջ 613-614].

Κεοσεγιάν, «Η συγγραφική κληρονομιά» = Α. Κεοσεγιάν, «Η συγγραφική κληρονομιά του Παύλου Ταρωνίτη», *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΖ΄, ΙΑ΄αι., σελ. 291-197 [Յ. Քյոսեյան, «Պօղոս Տարօնացու մատենագրական ժառանգութիւնը», *ՄՀ*, հ. ԺԷ, ԺԱ դ., էջ 291-197].

Κεσμίρης, *Η Χριστολογία* = Η. Κεσμίρης, *Η Χριστολογία και η εκκλησιαστική πολιτική του Διοσκόρου Αλεξανδρείας* (διατριβή επί διδακτορία υποβλ. εις την Θεολ. Σχολήν του Πανεπ. Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη, 2000.

King, *Theodosius* = N. Q. King, *The Emperor Theodosius and the Establishment of Christianity*, London, 1961.

- Κιοσεγιάν, «Ιωάννης Οτζουνίτης = A. Κιοσεγιάν, M. Παπιάν, «Ιωάννης Οτζουνίτης», *ΧΑ*, σελ. 615-618 [Հ. Քյոսեյան, Մ. Պապյան, «Հովհաննես Օձնեցի, ՔՀ, էջ 615-618].
- Κεοσεγιάν, «Ο Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης» = Κεοσεγιάν, «Ο Σαμουήλ Καμρτζατζορίτης και η συγγραφική κληρονομιά του», *ΑρμΣυγγρ*, τ. Γ', Γ'αι., σελ. 691-702 [Յ. Քեօսեյան, «Սամուէլ Կամրջաձորեցիին եւ նրա մասենադրական վաստակը», *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 691-702].
- Κερν, *Ευχαριστία* = Κερν Κυπριανός, αρχιμ., *Ευχαριστία (από διαλέξεις στο Ορθόδοξο Θεολογικό Ινστιτούτο Παρισίων)*, εκδ. Ι. Ναού των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στο Μαρσέικα, Μόσχα, 2006 [Киприан (Керн), архим., *Евхаристия (из чтений в Православном Богословском институте в Париже)*, храм свв. Космы и Дамиана на Маросейке, М., 2006].
- Κετσεάν, *Ακν* = *Ακν και Ακνιτες*, πρωτοβουλία και συλλογή του Α. Κετσεγιάν, επιμέλεια, κατανομή και σύνταξη του Μ. Παρσαμιάν, Παρίσι, 1952 [Աղն և ակնցիք, նախաձեռնեց և հաւաքեց Ա. Քեչեան, աշխատասիրեց, դասաւորեց և խմբագրեց Մ. Պարսամեան, Փարիզ, 1952].
- Κένorkian, *Ani* = *Ani capital de l'Arménie en l'an mil* (dir. Raymond H. Kénorkian), Paris, 2001.
- Koder, «Ο Κωνστανίνος Πορφυρογέννητος» = J. Koder, «Ο Κωνστανίνος Πορφυρογέννητος και η Σταυροθήκη του Λίμπουργκ», *Κωνσταντίνος Ζ'*, σελ. 165-184.
- Κογκεάν, «*Αρμενική Εκκλησία*» = Κογκεάν Σαάκ (επίσκοπος), «*Αρμενική Εκκλησία*» μέχρι και τη Σύνοδο της Φλωρεντίας, Βηρυτός, 1961 [Լ. Ս. Կոզեան, «Հայոց Եկեղեցին» մինչև Փլորենտեան ժողովը, Պեյրուս, 1961].
- Κόλιας, *Νικηφόρος Β'* = Τ. Κόλιας, *Νικηφόρος Β' Φωκάς: ο Στρατηγός αυτοκράτορ και το μεταρρυθμιστικό του έργο*, Αθήνα, 1997.
- Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις* = Γ. Κονιδάρης, *Αι μητροπόλεις και αρχιεπισκοπαί του Οικουμενικού Πατριαρχείου και η «Τάξις» αυτών*, Αθήνα, 1934.
- Κορομηλά, *Οι Έλληνες* = Μ. Κορομηλά, *Οι Έλληνες στη Μαύρη θάλασσα από την εποχή του Χαλκού ως τις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Αθήνα, 2001.

- Κουντούρα, «Αραβις(σ)ός = Ε. Κουντούρα, «Αραβις(σ)ός, *ΜΟΧΕ*, τ. Γ΄, σελ. 218-219.
- Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Αρμενιακών» = Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Αρμενιακών», Βλυσίδου, *Η Μικρά Ασία*, σελ. 113-161.
- Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Σεβαστείας» = Ε. Κουντούρα-Γαλάκη, «Θέμα Σεβαστείας», Βλυσίδου, *Η Μικρά Ασία*, σελ. 331-335.
- Κουράκου-Δραγώνα, «Ο πολιτισμός οίνου» = Σ. Κουράκου-Δραγώνα, «Ο πολιτισμός οίνου στις αρχαιοελληνικές κοινωνίες», *Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία*, σελ. 9-37.
- Κουυμτζιαν, «Ethnic Origins» = D. Kouymjian, «Ethnic Origins and the “Armenian” Policy of Emperor Heraclius», *REArm*, τ. XVII (1983), σελ. 635-642.
- Κρικorian, *Christology* = Krikorian Mesrob K., *Christology of the Oriental Orthodox Churches. Christology in the Tradition of the Armenian Apostolic Church*, Peter Lang, 2010.
- Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Μυστικός* = Ι. Χ. Κωνσταντινίδης, *Νικόλαος Α΄ ο Μυστικός (ca 852-925 μ. Χ.), πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925)* (εναίσιμος επί διδακτορία διατριβή υποβλ. εις την Θεολ. Σχολήν του Παν/μίου Αθηνών), Αθήναι, 1967.
- Κωνσταντίνος Ζ΄ = Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική συνάντηση (Δελφοί, 22-26 Ιουλίου, 1987), Αθήνα, 1989.
- Λαμπάκης, «Θέμα Καππαδοκίας» = Σ. Λαμπάκης, «Θέμα Καππαδοκίας», Βλυσίδου, *Η Μικρά Ασία*, σελ. 209-274.
- Larchet, “Les fondements” = J.-P. Larchet, “Les fondements historiques de l’antichalcédonisme et du monophysisme de l’Église arénienne (Ve-VIIIe siècle)”, Larchet, *Personae et Nature*, σελ. 159-205.
- Larchet, *Personae et Nature* = J.-C. Larchet, *Personae et Nature. Contributions aux dialogues interorthodoxe et interchrétien contemporains*, Les éditions Du Cerf, Paris, 2011.
- Λεβών Χατσικιάν-90 = Λεβών Χατσικιαν, 90. Πρακτικά του διεθνή συνεδρίου, αφιερωμένου στην 90-ετήριδα της γέννησης του ιδρυτή και διευθυντή του Ματεναδαράν (9-11 Οκτωβρίου, 2008), Ερεβάν, 2010* [ԼԵՅՈՆ ԽԱՅԻԿԻԱՆ. 90. ՆՅՈՒԹԵՐ Մատենադարանի Հիմնադիր տնօրենի ծննդյան իննսուհամյակին

- Կվիրկված միջազգային գիտաժողովի (9-11 հոկտեմբերի 2008 թ.), Երևան, 2010].
- Λεβών Χατσικιάν-100 = Λεβών Χατσικιάν. 100-ετήριδα. Πρακτικά διεθνούς αρμενολογικού συνεδρίου, αφιερωμένου στην 100-ετήριδα της γέννησης του ακαδημαϊκού Λεβών Χατσικιάν (28-29 Ιουνίου, 2018), εκδ. του Ματεναδαράν, Ερεβάν, 2019 [Լևոն Խաչիկյան. Հարյուրամյակ: Նյութեր ակադեմիկոս Լևոն Խաչիկյանի ծննդյան հարյուրամյակին կվիրված հայագիտական միջազգային գիտաժողովի (28-29 հունիսի 2018 թ.), Եր., Մատենադարան, 2019].
- Λιταύրιν, «Ένας Αρμένιος» = Γ. Γ. Λιταύրιν, «Ένας Αρμένιος συγγραφέας του ΙΑ΄ εκατοετήριδας περί Βουλγαρίας και Βουλγάρων», *Οι Σλαβοί και η Ρωσία*, σελ. 27-31 [Г. Г. Литаврин, «Армянский автор XI столетия о Болгарии и болгарях», *Славяне и Россия*, с. 27-31].
- Λουγγής, Κωνσταντίνου = Τ. Κ. Λουγγής, *Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου De Administrando Imperio (Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν). Μία μέθοδος ανάγνωσης*, εκδ. «Ἡρόδοτος», Αθήνα, 2018.
- Λουγγής, «Θέμα Μεσοποταμίας» = Τ. Κ. Λουγγής, «Θέμα Μεσοποταμίας», Βλυσίδου, *Η Μικρά Ασία*, σελ. 315-319.
- Λουκάς Γρηγοριάτης, *Διόσκορος και Σεβήρος* = Λουκάς Γρηγοριάτης, *Διόσκορος και Σεβήρος: οι αντιχαλκηδόνιοι αιρεσιάρχαι (κριτική δύο διδακτορικών διατριβών)*, εκδ. Ι. Μ. Οσίου Γρηγορίου, Άγιον Όρος, 2003.
- Lourié, “The Feast” - B. Lourié, “The Feast of Pokrov, Its Byzantine origin, and the cult of Gregory the Illuminator and Isaac the Parthian (Sahak Part’ev) in Byzantium”, *Scrinium VII-VIII (2011-2012)*, *Ars Christiana*, σελ. 231-331.
- Louth, *Byzantine Orthodoxies* = A. Louth, A Casiday, *Byzantine Orthodoxies*, Ashgate, 2006.
- Mahé, “Joseph” = J.-P. Mahé, “Joseph, traducteur Arménien à Constantinople au Xe siècle”, *TM*, 22/1 (2018), σελ. 501-508.
- Mai, *Spicilegium Romanum* = A. Mai, *Spicilegium romanum*, t. I-X (1839-1844), Typis Collegii urbani Language, Romae.

- Maksoudian, «The Chalcedonian Issue» = Krikor (Fr) Maksoudian, «The Chalcedonian Issue and and the Early Bagratids the Council of Širakawan», *REArm*, 21 (1988-1989), σελ. 333-344.
- Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος* = Ι. Π. Μαμαλάκης, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος (Ἄθως) διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, Θεσσαλονίκη, 1971.
- Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση» = Α. Μανανδιάν, «Κριτική θεώρηση της ιστορίας του αρμενικού λαού», Μανανδιάν, *Ἔργα*, τ. Α'-Γ' [Ζ. Մանանդյան, «Քննական տեսությունն Հայ ժողովրդի պատմության», Մանանդյան, *Երկեր*, Հ. Ա-Գ].
- Μανανδιάν, *Ἔργα* = Α. Μανανδιάν, *Ἔργα*, τ. Α'-Η' (1977-2011), εκδ. της Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν [Ζ. Մանանդյան, *Երկեր*, Հ. Ա-Ը (1977-2011), Եր., ՀՀ ՊԱ Հրատ. Է (2010) Ը (2011) ԵՊՀ Հրատ.].
- Μανσβέτοβ, *Περί νηστειών* = Ι. Μανσβέτοβ, *Περί νηστειών της Ορθόδοξης Ανατολικής Εκκλησίας*, Μόσχα, 1886 [И. Мансветов, *О постах Православной Восточной Церкви*, М., 1886].
- Mango, “Daphnopates”= M.M. Mango, “Daphnopates, Theodoros”, *ODB*, τ. Α', σελ. 588.
- Μανουκιάν, «Ο Στέφανος Ταρωνίτης» = Γ. Μανουκιάν, «Ο Στέφανος Ταρωνίτης και το έργο του «Ιστορία της Αρμενίας»», *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΕ', Γ'αι., σελ. 619-637 [Գ. Մանուկեան, «Ստեփանոս Տարոնեցիի եւ նրա «Տրեգերական Պատմությունը» երկասիրությունը, *ՄՀ*, Հ. ԺԵ, Ժ դ., էջ 619-637].
- Μανουκιάν, «Οι τοιχογραφίες»= Σ. Σ. Μανουκιάν, «Οι τοιχογραφίες της Ταθέβ (930)», *Δάσος Γενέσεως*, σελ. 296-325 [С. С. Манукян, «Фрески Татева (930 г.)», *Անտառ Ծննդոց*, էջ 296-325].
- Maranci, «The Architect Trdat» = C. Maranci, «The Architect Trdat: From the Great Church at Ani to the Great Church at Constantinople», *Armenian Kars and Ani*, σελ. 101-126.
- Mardirossian, “Les canons” = A. Mardirossian, «Les canons du synode de Partaw (768)», *REArm*, 27, 1998-2000, σελ. 117-134.

- Marr, “Ark’aun” = N. Y. Marr, “Ark’aun, l’appellation Mongole des Chrétiens en connexion avec le problem des Chalcédonites Arméniens”, par. S. N. Mouraviev, *Μαρ, Αρκαούν*, σελ. 103-192.
- Μαρρ, «Αρκαούν» = «Το μογγολικόν όνομα των χριστιανών Αρκαούν εν σχέσει προς τους χαλκηδονίτας Αρμενίους», υπό Ν. Μαρρ, *VizVrem*, τ. ΙΒ (1906), σελ. 1-68 [Н. Μαρρ, Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах, *ВВ*, Т. 12, с. 1-68].
- Μαρρ, *Ο πνευματικός κόσμος* = Ν. Γ. Μαρρ, *Ο πνευματικός κόσμος του Καυκάσου και η Αρμενία*, με επιμέλεια του Π. Μουραδιάν και άλλων, Ερεβάν, Θεολογικό Κέντρο «Γκαντζασάρ», 1996 [Н. Я. Μαρρ, *Кавказский культурный мир и Армения*, ред. П. Мурадян и др., Ер., Богословский центр “Гандзасар”, 1996].
- Μαρρ, «Σχετικά με το ζήτημα» = Ν. Γ. Μαρρ, «Σχετικά με το ζήτημα του ‘Αρκαούν’», Μαρρ, *Ο πνευματικός κόσμος*, σελ. 278-287 [Н. Я. Μαρρ, «К вопросу об “Арк’ауне”», Н. Я. Μαρρ, *Кавказский культурный мир*, с. 278-287].
- Μαθεβοσιάν, «Αριστακής Λαστιβερτίτης» = Ρ. Μαθεβοσιάν, «Αριστακής Λαστιβερτίτης» *ΧΑ*, σελ. 152-153 [Ռ. Մաթևոսյան, «Արիստակես Լաստիվերցի», *ՔՀ*, էջ 152-153].
- Μαθεβοσιάν, *Βαγρατίδες* = Ρ. Μαθεβοσιάν, *Βαγρατίδες· ιστορική και γενεαλογική εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. «Αναχίτ», Ερεβάν, 1997 [Ռ. Մաթևոսյան, *Բագրատունիներ. պատմաօրհմարանական հանրագիտարան*, Եր., «Անահիտ» հրատ., 1997].
- Μαθεβοσιάν, *Γρηγόριος Τσερέντζ* = Α. Μαθεβοσιάν, Σ. Μαραριάν, *Γρηγόριος Τσερέντζ Χλαθίτης*, Ερεβάν, 2000 [Ա. Մաթևոսյան, Ս. Մարարյան, *Գրիգոր Ծերենց իլաթեցի*, Եր., 2000].
- Μαθεβοσιάν, *Η κρατική δομή* = Ρ. Ι. Μαθεβοσιάν, *Η κρατική δομή και η διοικητική τάξη της Αρμενίας των Βαγρατιδών*, εκδ. Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1990 [Ռ. Ի. Մաթևոսյան, *Բագրատունյաց Հայաստանի պետական կառուցվածքն ու վարչական կարգը*, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր. 1990].

- Μαθεβοσιάν, «Νερσής Λαμπρονίτης» = Α. Μαθεβοσιάν, «Αριστακής Λαστιβερτίτης», *ΧΑ*, σελ. 783-786 [Ա. Մաթևոսյան, «Ներսես Լամբրոնացի», *ՔՀ*, էջ 783-786].
- Μαθεβοσιάν, *Σελίδες ιστορίας* = Κ. Μαθεβοσιάν, *Σελίδες ιστορίας του Ανί-Σιράκ (συλλογή άρθρων)*, ιδιοτική έκδοση, Ερεβάν, 2010 [Կ. Մաթևոսյան, *Անի-Շիրակի պատմության էջեր (հոդվածների ժողովածու)*, Եր., հեղ. հրատ., 2010].
- Μαθεβοσιάν, *Σημειώματα* = *Σημειώματα των αρμενικών κωδίκων, Ε΄-ΙΒ΄αι.*, με επιμέλεια του Α. Σ. Μαθεβοσιάν, εκδ. Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1988 [Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ դդ., աշխատասիրությունը Ա. Ս. Մաթևոսյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Եր., 1988].
- Μαθεβοσιάν, «Το Ανί» = Κ. Μαθεβοσιάν, «Το Ανί ως πρωτεύουσα και έδρα του Καθολικού, Μαθεβοσιάν, *Σελίδες*, σελ. 9-57 [Կ. Մաթևոսյան, «Անիի մայրաքաղաք եւ կաթողիկոսանիստ», Մաթևոսյան, *Անի-Շիրակի պատմության էջեր*, էջ 9-57].
- Μελιξέθ-Μπεκ, *Οι διδάσκαλοι* = Λ. Μελιξέθ-Μπεκ, *Οι διδάσκαλοι των Αρμενίων των βόρρειων μερών και η ταυτότητά τους. Αρμενογεωργιανές σχέσεις (μια προσπάθεια της ιστοριογραφικής μελέτης)*, μετάφραση από τα Γεωργιανά του Χ. Μπαϊραμιάν, εκδ. της Αγίας Έδρας Ετσμιατσίν, Αγ. Ετσμιατσίν, 2016 [Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, «Վարդապետք Հայոց հիւսիսային կողմանց» և նրանց ինքնությունը. Հայ-վրացական հարաբերություններ (պատմագրական հետազոտություն փորձ), վրացերենից թարգմանեց Հ. Բայրամյանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2016].
- Μελιξέθ-Μπεκ, *Οι γεωργιανές πηγές* = Λ. Μελιξέθ-Μπεκ, *Οι γεωργιανές πηγές περί Αρμενίας και Αρμενίων*, τ. Α΄(1934), τ. Β΄(1936), τ. Γ΄(1955), Ερεβάν [Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վրաց արքյունրերը Հայաստանի յեւ Հայերի մասին, հ. Ա (1934), հ. Բ (1936), հ. Գ (1955), Եր.]
- Μελίκ-Օχαντζանյան, *Τρελοί του Σασούν* = *Τρελοί του Σασούν*, με εποπτεία καθ. Μ. Αμπεχιάν, με επιμ. του Κ. Α. Μελίκ-Օχαντζանյան, τ. Α (1936), τ. Β, μέρος Α΄ (1944), τόμος Β΄, μέρος Β΄ (1951), εκδ. «Πετχράτ», Ερεβάν, τ. Γ΄ (1979), τ. Δ΄(1999), καταγραφή νέων διηγήσεων και επιμέλεια κειμένου - του Σ. Αρουτιουνιάν και της Α. Σαακιάν, εκδ. Ακαδμίας Επιστήμων της Αρμενίας, Ερεβάν [Սասնա ծռեր, խմբ. պրոֆ. դոկտ. Մ. Աբեղյան, աշխ. Կ. Ա. Մելիք-

Օհանջանյանի, Եր., Պետհրատ, Ա (1936), ԲԻ (1944), ԲԻԻ (1951), Հ. Գ (1979), Հ. (1999), նոր պատումների գրառումները և բնագրի պատրաստումը Ա. Հարությունյանի և Ա. Սահակյանի, Եր., ՀՀ ԳԱ հրատ.].

Meyendorff, "L'Aphthartodocétisme" = Meyendorff J., "L'Aphthartodocétisme en Arménie: un imbroglio doctrinal et politique", *REArm* 23 (1992), σελ. 27-37.

Μηλλάς, *Τραπεζούς* = Α. Μηλλάς, *Τραπεζούς στα ίχνη των Μεγάλων Κομνηνών*, τ. Α'-Β', εκδ. Μίλητος, Αθήνα, 2008.

Michel A. "Die vier Schriften des Nicetas Stethatos über die Azymen", *BZ* 35 (1935), σελ. 308-336.

Miscellanea Liturgica = *Miscellanea Liturgica in onore di Sua Eminenza il Cardinale Giocomo Lercato*, 2, Rome, 1967.

Μνατσακινιάν, «Για μερικά» = Α. Μνατσακινιάν, «Για μερικά βασικά θέματα του κινήματος των Θονδρακιτών», *ΔΚΕ*, 1954, αρ. 3, σελ. 63-84 [Ա. Մնացականյան, «Թոնդրակյան շարժման մի քանի հիմնական հարցերի մասին», *ՏՀ Գ*, 1954, թ. 3, էջ 63-84].

Μνατσακινιάν, *Աղթամար* = Σ. Μνατσακινιάν, *Աղթամար*, εκδ. «Ερεμπουνί», Ερεβάν, 1985 [Ա. Մնացականյան, Ախթամար, Եր., «Էրեբունի» հր., 1985].

Μοσχόπουλος, *Η Αρμενία* = Ν. Μοσχόπουλος, *Η Αρμενία και το αρμενικόν ζήτημα. Ανατύπωση εκ της Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαιδείας*, 1928 (έκδοση του περιοδικού *Αρμενικά*, Αθήνα 2016).

Μοβσισιάν, *Η Αρμενία* = Α. Μοβσισιάν, Μ. Μαλχασιάν, Λ. Καραπετιάν, *Η Αρμενία κατά τις ιστορικές και γεωγραφικές πληροφορίες των αρχαίων συγγραφέων (σύγχρονες μελέτες και χρηστομάθεια των ιστορικών πηγών)*, έκδοση Πανεπιστημίου του Ερεβάν, Ερεβάν, 2020 [Ա. Մովսիսյան, Մ. Մալխասյան, Լ. Կարապետյան, *Հայաստանը ըստ անտիկ հեղինակների պատմաաշխարհագրական տեղեկությունների (արդի ուսումնասիրություններ և պատմական սկզբնաղբյուրների քրեստոմատիա)*, Եր., ԵՊՀ հրատ, 2020].

Mounier, "L' incorruptibilité" = H. Mounier, "L' incorruptibilité à l'épreuve de l'union. Le synode de Manazkert de 726 et l'aphtharsia du corps du Christ", *REArm*, v. 38 (2018-2019), σελ. 133-165.

Μουραδιάν, *Η γεωργιανή* = *Η γεωργιανή εκδοχή του αρμενικού Συναξαρίου*, μετάφραση από αρχαία Γεωργιανά και μελέτη του Μ. Π. Μουραδιάν, Αγ. Έδρα Ετσματισίν, 2008 [Հայոց «Վարք սրբոց»-ի վրացական խմբագրությունը,

Թարգմ. Հին վրացերենից և ուսումնասիրությունը Պ. Մ. Մուրադյանի, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2008].

Μουραδιάν, *Οι Γεωργιανές επιγραφές* = Π. Μ. Μουραδιάν, *Οι Γεωργιανές επιγραφές της Αρμενίας (πηγολογική έρευνα)*, εκδ. του Πανεπιστημίου του Ερεβάν, Ερεβάν, 1977 [Պ. Մ. Մուրադյան, *Հայաստանի վրացերեն արձանագրությունները (աղբյուրագիտական քննություն)*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1977].

Μουραδιάν, *Τα Αρμενογεωργιανά* = Π. Μουραδιάν, *Τα Αρμενογεωργιανά ομολογιακά ζητήματα και η «Προς τους Γεωργιανούς» επιστολή του Μχιθάρ Γκως*, πηγολογική έρευνα και πρότυπα κείμενα, τυπ. Αγ. Ετσματισίν, Αγ. Ετσματισίν, 2011 [Պ. Մուրադյան, *ԺԱ-ԺԳ դդ. Հայ-վրացական դավանական խնդիրները և Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը: Աղբյուրագիտական քննություն և բնագրեր*, Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ., 2011].

Mutafian, *L'Arménie* = C. Mutafian, *L'Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, T. 1-2 Paris, “Les Belles Lettres”, 2012.

Μωυσής Αγιορείτης, *Οι Άγιοι* = Μωϋσής Άγιορείτης, μοναχός. *Οί Άγιοι τοῦ Αγίου Όρους*. Θεσσαλονίκη, έκδ. Μυγδονία, 2008.

Ναχαπετιάν, «Οι εθνογραφικές πληροφορίες» = Ρ. Ναχαπετιάν, «Οι εθνογραφικές πληροφορίες του Έλληνα γεωγράφου Στράβωνος περί Αρμενίας και Αρμενίων», *ΙΦΠ*, 2015, № 1, σελ. 208-230 [Ռ. Նախապետյան, «Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և Հայերի մասին», *ՊԲՀ*, 2015, 1, էջ 208-230].

Nakada, “Uxtanēs of Sebasteia” = K. Nakada, “Uxtanēs of Sebasteia and Byzantine-Armenian Relations in the Tenth Century”, *REB*, 38 (2018), σελ. 167-194.

Nastase, «Les débuts» = Nastase D. «Les débuts de la communaute oecuméniaue du Mont Athos», *Σύμμεικτα*, 1985, T. 6, σελ.. 251-314.

Նաζարիան, «*Η απαρχή*» = Λ. Ναζարιάν, «*Η απαρχή του γεωργιανού κλάδου των Βαγρατιδών*», *ΔΜ*, τ. 23 (2016), σελ. 132-148 [Լ. Նազարյան, «Բագրատունիների վրացական ճյուղի սկզբնավորումը», *ԲՄ* 23 (2016), էջ 132-148].

- Ναζαριάν, «Το κουροπαλατείο» = Λ. Ναζαριάν, «Το κουροπαλατείο του Τάικ», *ΙΑ*, τ. Β', βιβλίο Β', σελ. 145-152 [Լ. Նազարյան, «Տայքի կուրապալատապետութիւնը, ՀՊ, Հ. Բ, գիրք Բ, էջ 145-152].
- Νέο Λεξικό* = *Νέο λεξικό της Αρμενικής γλώσσας*, τ. Α'-Β', Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1836-1837 [Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Հ. Ա-Բ, Վենետիկ-Ս.Ղազար, 1836-1937].
- Νερσεσιάν, «Μερικές θεολογικές» = Νερσεσιάν Νερσες, πρωτοιρέας, «Μερικές θεολογικές ιδιαιτερότητες των ύμνων της Θείας Λειτουργίας», *Ετσμιασίν*, 1994, ΙΑ'-ΙΒ', σελ. 38-47 [Ներսեսյան Ներսես ավագ քհն, «Սուրբ Պատարազի սրբասացութիւնների մի քանի աստվածաբանական առանձնահատկութիւնները», *Էջմիածին*, 1994, ԺԱ-ԺԲ, էջ 38-47].
- Nersessian, *The Tondrakian* = V. Nersessian, *The Tondrakian movement. Religious movements in the Armenian church from the forth to the tenth centuries*, Kahn & Averill, London, 1987.
- Noret, *Vitae Duo* = Noret, *Vitae Duo Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, Brepols-Turnhout, 1982.
- Օ θεολογικός* = *Օ θεολογικός διάλογος ὀρθοδόξων και ἀντιχαλκηδονίων (παρελθόν-παρόν-μέλλον)*. *Μία άγιορειτική συμβολή*, εκδ. Ίεράς Μονής Ὁσίου Γρηγορίου, Ἅγιον Ὅρος, 2018.
- Οβαννισιάν, «Ο Συμπατ Ζαρεχαβανίτης» = Οβαννισιάν, «Ο Συμπατ Ζαρεχαβανίτης, ο χρόνος και οι σύγχρονοί του», *ΔΜ*, 3 (1956), σελ. 7-30 [Հովհաննիսյան Ա., «Սմբատ Զարեհավանցին, նրա ժամանակն ու ժամանակակիցները», *ԲՄ*, 3 (1956), էջ 7-30].
- Οβαννισιάν, «Ο επίσκοπος Ουχτανής» = Π. Οβαννισιάν, Γ. Μαδογιάν, «Ο επίσκοπος Ουχτανής και η Ιστορία του», *ΑρμΣυγγρ*, τ. ΙΕ', Γ'αι., σελ. 441-445 [Պ. Յովհաննիսեան, Գ. Մադոյեան, «Ուխտանէս եպիսկոպոսն ու իր Պատմութիւնը», *ՄՀ*, Հ. ԺԵ, Ժ դ., էջ 441-445].
- Οι Σλάβοι και η Ρωσσία* = *Οι Σλάβοι και η Ρωσσία*, [συλλογή άρθρων] για την 70-ετήριδα της γέννησης του Σ. Α. Νικίτιν, εκδ. «Ναούκα», Μόσχα, 1972 [Славяне и Россия, к 70-летию со дня рождения С. А. Никитина, М., изд. «Наука», 1972].
- Oikonomides. *Les Listes* = *Les Listes de préséance Byzantines des IXe et Xe siècles*, introduction, texte, traduction et commentaire par N. Oikonomidès, edit. Du Centre National de la Recherche scientifique, Paris, 1972.

- Οικονόμου, *Αρχαιολογία* = Η. Β. Οικονόμου, *Αρχαιολογία και θεσμολογία της βιβλικής Πλαιστίνης*, Αθήνα, 2004.
- Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία = Οίνος: πολιτισμός και κοινωνία, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2006.
- Ογλουγκεάν, «Μερικές παρατηρήσεις» = Ογλουγκεάν Αμπέλ, αρχιμ., «Μερικές παρατηρήσεις σχετικά με την έκδοση του λόγου του Ανανία Σαναχινίτη “Κατά των διοφουσιτών”», *Γκαντζασάρ Γ'* (1993), σελ. 50-56 [Օղլուգեան Աբել վրդ., «Մի քանի դիտողություններ Անանիա վարդապետ Սանահնեցու «Ընդդեմ երկաթափայլ» ճանի հրատարակության առիթով», *Գանձասար Գ* (1993), էջ 50-56].
- Ορμπέλι, *Πόλη Ανί* = *Πόλη Ανί*, συντ. Ι. Α. Ορμπέλι, *AAE*, τ. Α' (1966).
- Ουθμαζιάν, Το Σιουνίκ = Χ. Μ. Ουθμαζιάν, *Το Σιουνίκ κατά τον Γ'-ΙΑ'αι.*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 1958 [Հ. Մ. Ութմազյան, *Սյունիքը IX-X դդ.*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1958].
- Παλαντζιάν, «Η παραγωγή» = Ρ. Παλαντζιάν, «Η παραγωγή του κριθαρένιου κρασιού στην αρχαία Αρμενία», *Through Haldi's power...Studies in honor of the 100th anniversary of the birth of Boris Piotrovsky*, Ινστιτούτο Αρχαιολογίας και Λαογραφίας της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, εκδ. «Γκιτουτιούν» της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της Δημοκρατίας της Αρμενίας, Ερεβάν, 2010 [Ռ. Փալանջյան, «Գարու դինու արտադրությունը Հին Հայաստանում», *Խալդիի գորությունը...Հողվածները ժողովածու նվիրված Բ. Պիտրովսկու 100-ամյակին*, ՀՀ ԳԱԱ, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Եր., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2010].
- Փալեան, *Արμενիկէս Մոնէս* = Փալեան Կրճատ, եպիսկոպոս, *Արմենիկէս Մոնէս*, εκδ. Αγ. Ետսմատսին, Αγ. Ետսմատսին, 2008 [Պալեան Տրդատ եպու., *Հայ վանորայք*, Ս. Էջմիածնի հրատ., Ս. Էջմիածին, 2008].
- Փαναγιωտակէս, «Աթոս» = Ն. Մ. Փαναγιωտակէս, «Աթոս», *ՊԻԵ*, τ. Α' (1962), στ. 859-889.
- Փαναγιωտոպուլոս, *Օ Օյկոմենիկոս – Ի. Ա. Փαναγιωտոպուլոս, Օ Օյկոմենիկոս Սատրիարխի Մեթոդիոս Ա' օ ձոմոլոցիտի (843-847) և տօ քրոց տու*, Αθήνα, 2003.

- Παντερή, *Ο καθαγιασμός* - Β. Παντερή, *Ο καθαγιασμός του Αγίου Μύρου στα Πρεσβυγενή Πατριαρχεία της Ανατολής (Μύρον – Ευχέλαιον – Καλλιέλαιον)*, εκδ. «Γρηγόρη», Αθήνα, 2017.
- Παπαχρύσανθος, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς* = Δ. Παπαχρύσανθος, *Ὁ Ἀθωνικὸς μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ ὀργάνωση*, εκδ. Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος Ἐθν. Τραπέζης. Αθήνα, 1992.
- Παπαδόπουλος, *Ἱστορία* = Παπαδόπουλος Χρυσόστομος, Αρχιεπίσκοπος, *Ἱστορία της Εκκλησίας Ἀντιοχείας*, Ἀλεξάνδρεια, 1951.
- Παπαδόπουλος, *Μ. Βασίλειος* = Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Μέγας Βασίλειος. Βίος καὶ Θεολογία*, Αθήνα (χ. ε.).
- Παπαδόπουλος, «Ὁ διάλογος» = Παπαδόπουλος Κωνσταντίνος, πρωτοπρ., «Ὁ διάλογος με τοὺς Ἀντιχαλκηδονίους», *Σύναξη*, τευχ. 57, 1996, σελ. 43-53.
- Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ἀνέκδοτα* = *Ἀνέκδοτα Ἑλληνικά. Συγγραμματα ἔγγραφα καὶ ἄλλα κείμενα κατ'ἐκλογὴν συλλεγόμενα ἐκ τῶν ἐν τῇ «Μαυρογορδατεῖῳ Βιβλιοθήκῃ» ἀναγραφόμενων χειρογράφων καὶ νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενα ὑπὸ Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, 1884.
- Παπανδρέου, *Ἰδρυσις* = Δαμασκηνός Α. Παπανδρέου, αρχιμ., *Ἰδρυσις καὶ ὀργάνωσις της Ἀρμενικῆς Εκκλησίας μέχρι της Δ' Οικουμενικῆς Συνόδου. Μετ' εἰσαγωγῆς μελέτη ἱστορικῆ καὶ κριτικῆ (εναίσιμος ἐπὶ διδακτορία διατριβὴ υποβλ. εἰς την Θεολ. Σχολὴν του Παν/μίου Ἀθηνῶν)*, Αθήναι, 1966.
- Parthey, *Hieroclis* = *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatum. Accedunt Nili Doxapatrui Notitia Patriarchatum et Locorum nomina immutata. Et recognition G. Parthey. Verlag Adolf M. Hakkert-Amsterdam, 1967.*
- Pratiques de l'eucharistie = Pratiques de l'eucharistie dans les églises d'Orient et d'Occident (antiquité et Moyen Age): actes du séminaire tenu à Paris, vol. 1-2, Institut Catholique, 1997-2004.
- Φειδάς, *Βυζάντιο* = Ι. Φειδάς, *Βυζάντιο (Βίος-Θεσμοί-Κιονωνία-Εκκλησία-Παιδεία-Τέχνη)*, Αθήναι, ⁴1997.
- Φειδάς, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία* = Β. Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία Α'-Β'(2002), Γ'(2014)*, Αθήναι.

- Φειδάς, «Το αυτοκέφαλον» = Β. Φειδάς, «Τὸ αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας Γεωργίας», *ΕΕΘΣΑ*, τ. ΚΔ' (1979-1980), σελ. 91-140.
- Περπεριάν, «Η άρση» = Χ. Περπεριάν, «Η άρση της Έδρας του Καθολικού της Αρμενίας κατά το δεύτερο μισό του ΙΑ΄αι.», *ΗΑ*, 1967, αρ. 4-6, στ. 145-160, αρ. 7-9, στ. 327-346 [Ζ. Պերպերեան, «Հայոց կաթողիկոսական Աթոռին բարձուժը 11րդ դարուն երկրորդ կեսին», *ՀԱ*, թիւ 4-6, ս. 145-160, թիւ 7-9, ս. 327-346].
- Πετροσιάν, *Χατσκάρ* = Χ. Λ. Πετροσιάν, *Χατσκάρ: η γέννηση, το λειτούργημα, η εικονογραφία, η σημασιολογία*, εκδ. Printinfo, Ερεβάν, 2008 [Ζ. Լ. Պետրոսյան, *Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը*, Եր., «Փրինթինֆո», 2008].
- Πετροσιάν, «Αρά Όμορφος» = Α. Πετροσιάν, «Αρά Όμορφος και Άγιος Σαργκίς: ο ινδοευρωπαϊκός θεός και ο χριστιανικός ακόλουθός του», *Αρμένιοι Άγιοι*, σελ. 157-169 [Ա. Պետրոսյան, «Արա Գեղեցիկ և սուրբ Սարգիս. Հնդեվրոպական աստվածն ու նրա քրիստոնեական հետնորդը, *Հայոց սրբերը*, էջ 157-169].
- Πετροσιάν, *Η Αγία* = Γιεζνίκ Πετροσιάν (Επίσκοπος), *Η Αγία Αποστολική Εκκλησία των Αρμενίων. 1700 έτη επίσημα αναγνωρισμένου χριστιανικού βίου*, εκδ. «Παρουσία», Αθήναι, 2001.
- Πετροσιάν, *Η Χριστολογία* = Πετροσιάν Γιεζνίκ, αρχιμ., *Η Χριστολογία της Αρμενικής Εκκλησίας*, Αγ. Ετσματισίν, 1995 [Պետրոսյան Եզնիկ, ծ. վրդ., *Հայ Եկեղեցու Քրիստոսաբանությունը*, Ս. Էջմիածին, 1995].
- Πετροσιάν, «Η καταγωγή» = Α. Πετροσιάν, «Η καταγωγή ορισμένων επιφανών αρμενικών οικογενειών σύμφωνα με τα παραδοσιακά δεδομένα», *ΔΜ* 25 (2018), σελ. 245-257 [Ա. Պետրոսյան, «Որոշ հայ նշանավոր սոհմերի ծագումը ըստ ավանդական սվյալների», *ԲՄ* 25 (2018), էջ 245-257].
- Πετροσιάν, *Η θέση* = Πετροσιάν Γιεζνίκ (π.), *Η θέση της Αρμενικής Εκκλησίας έναντι των ιερών εικόνων (διδακτορική διατριβή υποβλ. στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών)*, Αθήναι, 1987.
- Πετροσιάν, «Οι βαθμοί» = Πετροσιάν Γιεζνικ, αρχιμ., «Οι βαθμοί των βαρδαπέτ στην ιστορία της Αρμενικής Εκκλησίας», Πετροσιάν, *Συλλογή άρθρων*, σελ. 165-184 [Պետրոսյան Եզնիկ, ծ. վրդ., «Վարդապետական աստիճանները Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ», *Հոդվածների ժողովածու*, էջ 165-184].

- Πετροσιάν, *Συλλογή άρθρων*, Αγ. Ετσματσίν, 1997 [Պետրոսյան Եղիշի, ծ. վրդ., *Հոդվածների ժողովածու*, Մայր Աթոռ Սբ. Էջիածին, 1997].
- Πηλίδης, *Τίτλοι* = Πηλίδης Ιάκωβος (Γεώργιος), επίσκοπος Κατάνης, *Τίτλοι, Οφφίκια και Αξιιώματα εν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία και τη Χριστιανική Ορθόδοξω Εκκλησία*, εκδ. οίκος «Αστήρ», Αθήναι, 1985.
- Φιλιππίδης, «Η Εκκλησία» = Χρύσανθος, Μητροπολίτης Τραπεζούντος και Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, «Η Έκκλησία Τραπεζούντος», *ΑΠ*, τ. 4-5 (1933).
- Planhol, “Azerbaijan” = X. de Planhol, “Azerbaijan”, *Iranica*, Vol. III, fasc. 1, σελ. 205-215.
- Pogossian, *The Church* = Z. Pogossian, E. Vardanyan, *The Church of the Holy Cross Ałamar. Politics, Art, Spirituality in the Kingdom of Vasurakan*, εκδ. Brill, Paris, 2019.
- Πογοσιάν, *Η δουλοποίηση* = Σ. Π. Πογοσιάν, *Η δουλοποίηση των χωρικών και οι κινήσεις των χωρικών στην Αρμενία κατά τον Θ'-ΙΓ'αι.*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 1956 [Ս. Պ. Պոգոսյան, *Գյուղացիների ճորտացումը և գյուղացիական շարժումները Հայաստանում IX-XIII դդ.*, Եր., ԵՊՀ հրատ., 1956].
- Πρεμετίδης, *Η Μητρόπολις*- Πρεμετίδης Γαβριήλ, μητροπολίτης Κολωνείας, *Η Μητρόπολις Κολωνείας*, διδακτορική διατριβή υποβληθείσα εις το τμήμα της Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής του Α. Π. Θ., Θεσσαλονίκη, 1987.
- Rees, *Diocletian* = R. Rees, *Diocletian and the Tetrarchy*, Edinburgh University Press, Edinburgh, 2004.
- Renoux, “L’ Épiphanie” = C. Renoux, “L’ Épiphanie à Jérusalem au IVe siècle d’après le Lectionaire arménien de Jérusalem”, *REB*, 2 (1965), σελ. 343-360.
- Renoux, *Le codex* = C. Renoux, *Le codex arménien de Jérusalem* 121. Édition compare du texte et de deux autres manuscrits, T. 1-2, Turnout, Brepols, 1969-1970.
- Rosen, *Justinian’s Flea* = W. Rosen, *Justinian's Flea: Plague, Empire, and the Birth of Europe*, New York, Viking Adult, 2007.
- Runciman, *The Emperor Romanus* = S. Runciman, *The Emperor Romanus, Lecapenus and His Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge an the University Press, 1929.

- Ρωμανίδης, *Πατερική Θεολογία* = Ρωμανίδης Ἰωάννης Σ. πρωτοπρ, *Πατερική Θεολογία*, επιμ.-σχόλια μοναχοῦ Δαμασκηνοῦ Ἀγιορείτου, ἐκδ. Παρακαταθήκη, Θεσσαλονίκη, 2004.
- Ρως και νότιοι Σλαῦοι* = *Ρως και νότιοι Σλαῦοι*. Συλλογή ἀρθρῶν, ἀφιερῶμένη στη 100-ετήριδα ἀπὸ τη γέννηση τοῦ Β. Α. Μόσιν (1894-1987), ἐκδ. «Αλήθεια», Ἐθνική Βιβλιοθήκη Ρωσίας καὶ «Γκερμενεύτ», Ἁγία Πετροῦπολη, 1998 [*Русь и южные славяне. Сборник статей к 100-летию со дня рожд. В. А. Мошина (1894-1987)*, СПб, «Алигея», РНБ, «Герменевт», 1998].
- Σαββίδης, «Θέμα Χαλδίας» = Α. Σαββίδης, «Θέμα Χαλδίας», Βλυσίδου, *Ἡ Μικρά Ἀσία*, σελ. 287-297.
- Σαββίδης, «Θέμα Χοζάνου» = Α. Σαββίδης, «Θέμα Χοζάνου», Βλυσίδου, *Ἡ Μικρά Ἀσία*, σελ. 347-348.
- Σαββίδης, «Θέμα Κολωνείας» = Α. Σαββίδης, «Θέμα Κολωνείας», Βλυσίδου, *Ἡ Μικρά Ἀσία*, σελ. 321-329.
- Σαββίδης, «Θέμα Λεοντοκόμης» = Α. Σαββίδης, «Θέμα Λεοντοκόμης (Τεφρικής)», Βλυσίδου, *Ἡ Μικρά Ἀσία*, σελ. 337-341.
- Saint Grégoire de Narek Théologien et Mystique*, Roma, 2006.
- Σανγκίν, «Οἱ ἐπιστολές» = Μ. Α. Σανγκίν, «Οἱ ἐπιστολές τοῦ Ἀρέθα – μιὰ νέα πηγὴ γιὰ τα πολιτικά γεγονότα στο Βυζάντιο κατὰ τα ἔτη 931-934, *VizVrem*, τ. 1 (26), 1947, σελ. 235-260 [Μ. Α. Шангин, «Письма Арефы -Новый источник о политических событиях в Византии 931-934 гг.», *ВВ*, τ. I (XXVI), 1947, с. 235-260].
- Sarkissian, *The Council* – К. Sarkissian, *The Council of Chalcedon and the Armenian Church*, Armenian Prelacy, New York ²1975.
- Sarkissian, «The Doctrine» = Sarkissian Karekin, Bishop, «The Doctrine of the Person of Christ in the Armenian Church. A Brief Survey with Special Reference to the Union of the Two Natures», *GOTR*, σελ. 108-121.
- Σβαζιάν, «Ἐκκλησία τοῦ Ἀγβάνκ» = Χ. Σβαζιάν, «Ἐκκλησία τοῦ Ἀγβάνκ», *ΧΑ*, σελ. 41-42 [Հ. Սվազյան, «Աղվանից եկեղեցի», *ՔՀ*, էջ 41-42]
- Σβαζιάν, «Καθολικάτο τοῦ Ἀγβάνκ» = Χ. Σβαζιάν, «Καθολικάτο τοῦ Ἀγβάνκ», *ΧΑ*, σελ. 42-44 [Հ. Սվազյան, «Աղվանից կաթողիկոսություն», *ՔՀ*, էջ 42-44].
- Schlumberger, *L'Épopée byzantine* = G. Schlumberger, *L'Épopée byzantine à la fin du dixième siècle*, p. I (1896), II (1900), III (1905), «Hachette», Paris.

- Σιλογκάβα, «Η επισκοπή της Μπάνας» = В. Σιλογκάβα, «Η επισκοπή της Μπάνας», *ΟΕ*, τ. Δ', σελ. 304 [В. Силогава, «Банская епархия», *ΠЭ*, т. 4, с. 304].
- Σιλογκάβα, «Ζαχαρίας Μπανέλι» = В. Ι. Σιλογκάβα, «Ζαχαρίας Μπανέλι», *ΟΕ*, τ. ΙΘ', σελ. 700-701 [В. И. Силогава, «Захария Банели», *ΠЭ*, т. 19, с. 700-701].
- Σιρινιάν, «Η διαμόρφωση» = М. Е. Σιρινιάν, «Η διαμόρφωση και ανάπτυξη της διδασκαλίας περί των αποστολικών θρόνων της Καθολικής Εκκλησίας», *Λεβών Χατσικιάν*, σελ. 90-99 [Մ. Է. Շիրինյան, «Ընդհանրական եկեղեցու առաքելական փոփոխերի վարդապետությունն ձևավորումը և դարգացումը, *ՀԼԽԻ Խաչիկյան*, էջ 90-99].
- Σλένοβ, *Όσος Νικήτας Σπιθάτος* = Σλένοβ Διονύσιος, *ιεροδιάκονος, Όσος Νικήτας Σπιθάτος και τα θεολογικά συγγράμματά του*, διδακτορική διατριβή υποβλ. Στην Πνευματική Ακαδημία Μόσχας, Σέργκιεβ Ποσάδ, 1998 [Иеродиакон Дионисий (Шленов), *Преподобный Никита Стифат и его богословские сочинения*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата богословия, Сергиев Посад, 1998].
- Σλένοβ, «Η δογματική άποψη» = Διονύσιος Σλένοβ, ηγουμ., «Η δογματική άποψη των περί αζύμων ερίδων», *Η περί των Μυστηρίων*, σελ. 154-168 [Дионисий (Шленов), игумен, «Догматическая сторона споров об опресноках», *Православное учение*, с. 154-168].
- Στεπανένκο, «Τσορτβανέλι» = В. Π. Στεπανένκο, «Τσορτβανέλι, Τορνίκιοι και Ταρονίτες στο Βυζάντιο (σχετικά με τον λεγόμενο κλάδο των Τορνικιάν στο Τάικ)», *ΚΑΜΑ*, 30 (1999), σελ. 130-148 [В. П. Степаненко, «Чортванели, Торники и Тарониты в Византии (к вопросу о существовании т.н. тайкской ветви Торникянов)», *АДСВ*, вып. 30 (1999), с. 130-148].
- «Στέφανος Ορμπελιάν» = «Στέφανος Ορμπελιάν», *ΧΑ*, σελ. 931-933 [«Ստեփանոս Օրբելյան», *ՔՀ*, էջ 931-933].
- Strabo, *About Armenia* = Strabo, *About Armenia and Armenians. Abstract from Geography*, Publ. House Nahapet, Yerevan, 2011.
- Στράντζαλης, «Άρκα» = Π. Στράντζαλης, «Άρκα», *ΜΟΧΕ*, τ. Γ', σελ. 283.
- Στράντζαλης, «Κόμανα». = Π. Στράντζαλης, «Κόμανα», *ΜΟΧΕ*, τ. Ι', σελ. 141.

- Θαμραζιάν, «Ανανίας Ναρεκίτης» = X. Θαμραζιάν, «Ανανίας Ναρεκίτης», *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι', Ι' αι. σελ. 311-327 [ζ. Թամրազեան, «Անանիա Նարեկացի», *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 311-327].
- Θαμραζιάν, *Γρηγόριος Ναρεκίτης* = X. Θαμραζιάν, *Γρηγόριος Ναρεκίτης και Σχολή του Ναρέκ*, βιβλίο Α' (2013), Β' (2016), Γ' (2017), εκδ. «Ναϊρί», Ερεβάν [ζ. Թամրազյան, *Գրիգոր Նարեկացին և Նարեկյան դպրոցը*, գիրք Ա (2013), Բ (2016), Գ (2017), Եր. «Նաիրի» հրատ.].
- Θαμραζιάν, «Περί ζητήματος» = X. Θαμραζιάν, «Περί ζητήματος της συγγραφικής κληρονομιάς του Χοσρόβ Αντζεβατσικίτη», *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι', Ι' αι., σελ. 19-34 [ζ. Թամրազեան, «Խոսրով Անձեւացու գրական ժառանգութեան հարցի շուրջ», *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 19- 34].
- Θαμραζιάν, «Το δογματικό» = X. Θαμραζιάν, «Το δογματικό έργο του Ανανία Ναρεκίτη «Ρίζα Πίστεως», *ΑρμΣυγγρ.*, τ. Ι', Ι' αι., σελ. 456-479 [ζ. Թամրազեան, «Անանիա Նարեկացու «Հաւատարմատ» դաւանաբանական երբը», *ՄՀ, Հ. Ժ, Ժ դ.*, էջ 456-479].
- Taft, *A History* = R. F. Taft, *A History of the Liturgy of St. John Chrysostom, Vol. I-VI*, Pontificio Instituto Orientale, Roma, 1978-2000.
- Taft, “Water” = R. Taft, “Water into Wine. The Twice-Mixed Chalice in the Byzantine Eucharist”, *Muséon*, V. 100, Issue 1-4, σελ. 323-342.
- Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία* = K. A. Τακιρτάκογλου, *Η Αρμενία μεταξύ Βυζαντίου και Χαλιφάτου (885-929)*, πρόλογος Α. Γ. Κ. Σαββίδης, εκδ. «Ηρόδοτος», Αθήνα, 2018.
- Τακιρτάκογλου, «Οι πολέμοι» = K. Τακιρτάκογλου, «Οι πολέμοι μεταξύ του Νικηφόρου Φωκά και των Αράβων», *ΒΣ*, τ. 25 (2015), σελ. 57-114.
- Θαχμιζιάν, «Οι Αρμενοβυζαντινές» = «Οι Αρμενοβυζαντινές μουσικές σχέσεις κατά την εποχή του πρόημου Μεσαίωνα», *ΚΒ*, τ. 1 (1979), σελ. 132-141 [H. K. Тахмизян, «Армяно-византийские музыкальные связи в эпоху раннего Средневековья», *ΚΒ*, вып. 1 (1979), с.132-141].
- Τερ-Ghevondian, “Notes” = A. Τερ-Ghevondian, “Notes sur le Šake-Kambečan (I^e-XIVe s.)”, Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή*, σελ. 671-681.

- Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή* = Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή άρθρων*, εκδ. του Κρατικού Πανεπιστημίου του Ερεβάν, Ερεβάν, 2003 [Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Հոդվածների ժողովածու*, Եր., ԵՊՀ Հրատ., 2003].
- Τερ-Βαρδανιάν, «Η ομιλία» = Γ. Τερ-Βαρδανιάν, «Η ομιλία “Ομολογία” του Ιωάννη Δρασχανακερτίτη, *ԱրմՅոյրր*, τ. ΙΑ΄, Γ΄αι., Ιστοριογραφία σε δύο βιβλία, Βιβλίο Α΄ [Գ. Տեր-Վարդանեան, «Յոհաննէս Դրասխանակերտցու „Խոստովանութիւն», ճառը», *ՄՀ, ԺԱ Հ., Ժ դ., Պատմագրութիւն երկու գրքով, Գիրք Ա.*], σελ. 610-615.
- Ter-Ghevondian, “Chronologie” = A. Ter-Ghevondian, “Chronologie de la vilee de Dvin (Duin) aux 9° et 11° siecles”, Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή*, σελ. 121-136.
- Τερ-Γεβονδιάν, «Η ανάπτυξη» = Α. Ν. Τερ-Γεβονδιάν, «Η ανάπτυξη των βιοτεχνιών και εμπορικών σχέσεων της Αρμενίας με τις χώρες του Χαλιφάτου επί Βαγρατιδών», Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή*, σελ. 682-687 [Α. Н. Тер-Герондян, «Развитие ремесел и торговых связей Армении со странами Халифата при Багратидах», Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Հոդվածների ժողովածու*, էջ 682-687].
- Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή* = Τερ-Γεβονδιάν, *Συλλογή άρθρον*, εκδ. πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 2003 [Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Հոդվածների ժողովածու*, Եր. ԵՊՀ Հրատ., 2003].
- Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα* = Α. Τερ-Γεβοντιάν, *Τα αραβικά εμιράτα στην Αρμενία των Βαγρατιδών*, εκδ. της Ακαδημίας Επιστήμων της Αρμ. Σοβιετ. Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1965 [Ա. Տեր-Ղևոնդյան, *Արաբական ամիրայութիւնները Բագրատունյաց Հայաստանում*, Եր., ՀՍՍԹ ԳԱ Հրատ., 1965].
- Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία* = Ε. Γ. Τερ-Μηνασιάν, *Από την ιστορία της εμφάνισης και εξέλιξης των Μεσαιωνικών αιρέσεων*, εκδ. Ακαδημίας Επιστήμων της Αρ. Σοβ., Σοσιαλ. Δημοκρατίας, Ερεβάν, 1968 [Ե. Գ. Տեր-Մինասյան, *Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմութիւնը*, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., Եր., 1968].
- Τερ-Μηνασιάντς, *Οι σχέσεις* = Γ. Τερ-Μηνασιάντς, *Οι σχέσεις της Αρμενικής Εκκλησίας με τις Εκκλησίες των Σύρων (σύμφωνα με τις αρμενικές και συριακές πηγές)*, εκδ. Αγ. Έδρας Ετςιματισίν, Αγ. Ετςιματισίν, ²2009 [Ե. Տեր-Մինասեանց, *Հայոց Եկեղեցու յարաբերութիւնները Ասորոց Եկեղեցիների*

Հետ (Հայկական և ասորական աղբիւրների համաձայն), Ս. Էջմիածին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հրատ.,²2009].

Կեր-Մկրտչյան, *Օ Կաթաղիսմոս* = Կեր-Մկրտչյան Կարապետ, *էպիսկոպոս*, *Օ Կաթաղիսմոս յոյ Արիոյ Մարոյ (մաճի մե մետափրաշ սթա Արրիկա և Րոսիկա)*, մե էփի. տոյ յերէա Արարատ Սոցոսիան, էկժ. տիշ Արիաշ Էժմիատսին, Ար. Էտսմիատսին, 2015 [Տեր-Միկրտչյան Կարապետ էպոս, Ս. Մյուսուսի օրհնութիւնը (անգլիերեն և ուսուերեն թարգմանութիւմը հանդերձ), հրատ. պատրաստեց Արարատ քհն Պողոսյանը, Մայր Աթոռ Սբ Էջմիածնի հրատ., Սբ. Էջմիածին, 2015].

Կեր-Յարժանիան, «Ի օմիլիա» = Կ. Կեր-Յարժանիան, «Ի օմիլիա “Օմօլօրիա” տոյ Իօաննի Ըրաշխանաէրտիտի», *Արմէսյոյր*, տ. ԻԱ՛, Ի՛աւ., ՅիՅլիօ Ե՛, սեւ. 610-615 [Գ. Տէր-Վարդանեան, «Յովհաննէս Դրասիւանաէրտոցու «Խոստովանութիւն» ձառը», *ՄՀ, հ. ԺԱ, Ժ դ.*, գիրք Բ, էջ 610-615].

The Cambridge History = The Cambridge History of the Byzantine Empire, c. 500-1492, ed. by J. Shepard, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

The Dialogue = The Dialogue Between the Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches. Ed. by Ch. Chaillot, foreword by His All-Holiness Ecumenical Patriarch Bartholomew, Volos Academy Publications, Volos, 2016.

Thierry, *La Cathédrale* = J. M. Thierry, *La Cathédrale des Saints-Apôtres de Kars (930-943)*, ed. Peeters, Louvain-Paris, 1978.

Thierry, *Moniments* = J. M. Thierry, *Monuments Arméniens du Vaspurakan*, Paris, Librairie Orientaliste P. Geuthner, 1989.

Thomson, *The Lives – The Lives of Saint Gregory. The Armenian, Geek, Arabic, and Syriac Versions of the History Attributed to Agathangelos* Translated with Introduction and Commentary by Robert W. Thomson, Caravan Books, Ann Arbor, Michigan, 2010.

Տօ Խրիստիանիկօն Էօրտօլօրիօն = *Տօ Խրիստիանիկօն Էօրտօլօրիօն Քրաէտիկա Ի՛Սանէլլիոնի Աէտուրրիկօյ Տոյմօսիօյ սեւէլէլօն Իերօն Միտրօօլէօն (18-20 Տէփտեմբրիօյ, 2006, Եօլօշ)*, Կլաժօշ Էկժօշեօն տիշ Էփիկօյնիաէիկի և Մօրփօտիէի Կիտրեւսիաշ տիշ Էէկէլիւսիաշ տիշ Էլլաժօշ, Աթինա, 2007.

Փօրօսիան, *Ի էջօսիա* = Ե. Փօրօսիան, *Ի էջօսիա տօն Կաթօլիկօն տիշ Արմենիաշ (տա միսա տօյ ԻԱ՛- արէլէ տօյ ԻԵ՛աւ.)*, էկժ. «Նաիրի», ԷրեՅան, 2018 [Վ. Թորոսյան,

- Հայոց կաթողիկոսական իշխանութիւնը (ԺԱ. դարի կեսեր- ԺԲ. դարի սկիզբ), Եր., «Նաիրի», 2018].
- Tougher, *The Reign* = S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912), Politics and People*, Brill, New York, 1997.
- Tougher, “Byzantine Eunuchs” = S. F. Tougher, “Byzantine Eunuchs: an Overview, with Special Reference to Their Creation and Origin”, *Women*, σελ. 168-184.
- Toumanoff, “Artsruni”- C. Toumanoff, “Artsruni”, *Iranica*, Vol. II, Fasc. 6, pp. 664-665. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές* – Σ. Ν. Τρωιάνος, *Οι Νεαρές Λέοντος ΣΤ' του Σοφού*, εκδ. «Ηρόδοτος», Αθήνα, 2007.
- Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus* = A. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his World*, London, Oxford University Press, New York-Toronto, 1973.
- Treadgold, *A History* = W. Treadgold, *A History of Byzantine State and Society*, Palo Alto, Stanford University Press, 1997.
- Τσαμτσεάντς, *Ιστορία = Ιστορία της Αρμενίας από την αρχή του κόσμου έως το έτος Κυρίου 1784*. Συγγραφέν από τον αρχιμανδρίτη π. Μιχαήλ Τσαμτσιάντς, Κωνσταντινουπολίτη, Τ. Α'-Γ' (1784-1786), Βενετία [*Պատմութիւն Հայոց Ի սկզբանէ աշխարհի մինչև ցամ Տեառն 1784: Յօրինեալ Ի Հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց Կոստանդնուպօլսեցւոյ, Հ. Ա.-Գ (1784-1786), Վենետիկ*].
- Τσανασιάν, *Δαβίδ Κουροπαλάτης* = Π. Μεσρόπ Τσανασιάν, *Δαβίδ Κουροπαλάτης (ιστορική μελέτη)*, Βενετία-Αγ. Λάζαρος, 1972 [Հ. Մեսրոպ ճանաչեան, *Դաւիթ Կիւրապաղատ (պատմ. ուսումնասիրութիւն)*, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1972].
- Τσορμπατζόγλου, «Γερμανός» = Τσορμπατζόγλου Παντελεήμων-Γ., αρχιμ., «Γερμανός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (±650-730) και Στέφανος, μητροπολίτης Συνής ή Σιουνίκ (±685-735)», *Βυζαντιακά*, τ. 32 (2015), σελ. 99-132.
- Vailhé, «Erzerum» = S. Vailhé, «Erzerum (Theodosiopolis)», *TCE*, τ. 5, σελ. 1366-1367.
- Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο* = Ρ. Χ. Βαρδανιάν, *Αρμενικό Εορτολόγιο (Δ'-ΙΗ'αι.)*, εκδ. «Γκιουθιούν» της Εθνικής Ακαδημίας Επιστήμων της

- Δημοκρατίας Αρμενίας, Ερεβάν, 1999 [Ռ. Հ. Վարդանյան, *Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դարեր)*, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Եր. 1999].
- Βαρδανιάν, «Η ακμή» = Β. Βαρδανιάν, «Η ακμή και η ενδυνάμωση του βασιλείου των Βαγρατιδών (η δεκαετία του '30 του Γ'αι. – αρχή του ΙΑ'αι.)», *ΙΑ*, τ. Β', βιβλίο Β', σελ. 46-57 [Վ. Վարդանյան, «Բազրատուկյաց թագավորության վերելքն ու հզորացումը (X դ. 30-ական թթ. – XI դ. սկիզբ)», *ՀՊ, Հ. II*, գիրք II, էջ 46-57].
- Βαρδανιάν, «Η άνοδος και η ενίσχυση» = Β. Βαρδανιάν, «Η άνοδος και η ενίσχυση του βασιλείου των Βαγρατιδών τη δεκαετία του '30 του Γ'αι. ως τις αρχές του ΙΑ' αι., *ΙΑ*, τ. Β', βιβλίο Β', σελ. 46-61» [Վ. Վարդանյան, «Բազրատուկյաց թագավորության վերելքն ու հզորացումը X դ. 30-ական թթ. – XI սկիզբ», *ՀՊ, Հ. Բ*, գիրք Բ, էջ 46-61].
- Βαρδανιάν, «Η κατάληψη» = Β. Μ. Βαρδανιάν, «Η κατάληψη της νοτιο-ανατολικής Αρμενίας από τη βυζαντινή αυτοκρατορία», *ΚΒ*, τ. ΣΤ'(1988), σελ. 37-49 [B. M. Варданян, «Аннексия юго-восточной Армении византийской империи», *КиВ*, вып. 6 (1988), с. 37-49].
- Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν* = Β. Μ. Βαρδανιάν, *Το βασίλειο Βασπουρακάν των Αρτσρουνιδών (908-1021)*, εκδ. Πανεπιστημίου Ερεβάν, Ερεβάν, 1969 [Վ. Մ. Վարդանյան, *Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը (908-1021 թթ.)*, Եր., ԵՀ հրատ., 1969].
- Βινογκράδοβ, «Αρχιτεκτονική» = Α. Γ. Βινογκράδοβ, «Αρχιτεκτονική στα σύνορα των πολιτισμών· συγκρότημα Ναών του Βαρζαάν κοντά στο Μπαϊμπούρδ υπό το φως νέων εβρημάτων», *ΚΑΜΑ*, τ. 48, σελ. 368-407 [A. Ю. Виноградов, «Архитектура на стыке культур: храмовый комплекс Варзахана близ Байбурта в свете новых находок, *АДСВ*, т. 48, с. 368-407].
- Βινογκράδοβ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* = Α. Γ. Βινογκράδοβ, Δ. Γ. Μπελέτσκυ *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Αμπχαζίας κατά την εποχή του βασιλείου Αμπχαζίας. Τέλος Η'-ΙΓ'αι.*, εκδ. «Ινδρικ», Μόσχα, 2015 [A. Ю. Виноградов, Д. В. Белецкий, *Церковная архитектура Абхазии в эпоху Абхазского царства. Конец VIII-X в.*, М., «Индрик», 2015].
- Βυζάντιος, *Περί ένώσεως* = Γρηγόριος ό Βυζάντιος, Μητροπολίτης Χίου, *Περί ένώσεως τών Αρμενίων μετά τής Ανατολικής Όρθοδόξου Έκκλησίας*, Κ. Πόλη, 1871.
- Williams, *Diocletian-* S. Williams, *Diocletian and the Roman Recovery*, Routledge, New York, 1997.

Williams, *Theodosius* = S. Williams, G. Friell, *Theodosius: The Empire at Bay*, Yale University Press, 1995.

Whitby, *Maurice* = M. Whitby, *The Emperor Maurice and his Historian -Theophylact Simocatta on Persian and Balkan Warfare*, Oxford University Press, 1998.

Women = Women, Men and Eunuchs. Gender in Byzantium, ed. by L. James, London-New York, 1997.

Zuckerman, “Sur les destinataires = C. Zuckerman, “Sur les destinataires Arméniens de dux lettres rédigées par Théodore Daphnopatès”, *TM*, 18, σελ 755-769.

Yeghiazaryan, “Gagik Artsruni” = A.Yeghiazaryan, “Gagik Artsruni - “King of Armenia and Georgia””, *JAS*, 2016, № 1, 87-94.